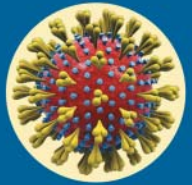

नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

शैक्षिक स्मारिका

२०७७

कोरोना भाइरस रोगबाट बच्ने उपायहरू

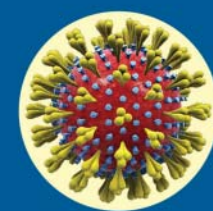
सोवदा हाछ्युं गर्दा नाक मुख टिस्तु पेपर वा कुट्टिनाले धोपने

बेलाबेलामा साबुनपानीले कम्तिमा २० सेकेन्ड मिथिमिथि हात धुने वा अल्कोहल भएको स्यानिटाइजर प्रयोग गर्ने

हात मिलाउनु वा अंकमाल गर्नुको सट्टा नमस्कार गर्ने

मिडमाडमा नजाने

ज्वरो आएमा, खोकी लागेमा वा श्वाश फेर्न गाह्रो भएमा नजिकको तोकिएको स्वास्थ्य केन्द्रमा सम्पर्क गर्ने

कोरोना भाइरस रोग (कोभिड-१९)

हाल विश्वभरी फैलिरहेका नयाँ कोरोना भाइरसको संक्रमणबाट लागेको रोगलाई विश्व स्वास्थ्य संगठनले "कोभिड १९" को नाम दिएको छ र यसलाई विश्वव्यापी महामारीको रूपमा घोषणा गरिसकिएको छ।

कोरोना भाइरस श्वाशप्रवाशको माध्यमबाट सरेर रोग हो। यो संक्रमित व्यक्तिले खोकदा वा हाछ्युं गर्दा नाक वा मुखबाट निस्कने छिट्टाको माध्यमबाट एक व्यक्तिलाई अर्को व्यक्तिलाई सरेरछ।

कोरोना भाइरस रोगको मुख्य लक्षणहरू

ज्वरो आउने

खोकी लाग्ने

श्वाश फेर्न गाह्रो हुने

यस्ता लक्षणहरू देखा परेमा नजिकको तोकिएको स्वास्थ्य केन्द्रमा सम्पर्क गर्ने।

यस रोगको संक्रमणको जोखिमबाट बच्नको लागि निम्न उपायहरू अपनाउनुपर्छ।

ज्वरो र खोकी लागेको व्यक्तिलाई टाढा रहने वा आफूलाई ज्वरो र खोकी लागेको छ भने पनि अरु व्यक्तिलाई टाढा रहने र मास्कको प्रयोग गर्ने

खोकदा हाछ्युं गर्दा नाक मुख टिस्तु पेपर वा कुट्टिनाले छोप्ने र प्रयोग गरेको टिस्तु पेपरलाई बिको भएको फोहर फाल्ने भाँडोमा फाल्ने र साबुन पानीले मिथिमिथि हात धुने वा अल्कोहल भएको स्यानिटाइजर प्रयोग गर्ने

मिडमाडमा नजाने र अरुलाई पनि नजान सुझाव दिने, हात मिलाउनुको सट्टा नमस्कार गर्ने

बेलाबेलामा साबुन पानीले कम्तिमा २० सेकेन्ड मिथिमिथि हात धुने वा अल्कोहल भएको स्यानिटाइजर प्रयोग गर्ने

कोरोना प्रभावित देशबाट आएको व्यक्तिलाई माथिका लक्षणहरू देखिए स्वास्थ्य केन्द्रमा तुरुन्त जानुपर्छ। घरमा बस्दा परिवारका सदस्यहरूसँग १५ दिन सामु छुट्टै आईसोलेसनमा बस्नु पर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय साक्षरता दिवस भाद्र २३, २०७७ (सेप्टेम्बर ०८, २०२०) का अवसरमा प्रकाशित

शैक्षिक स्मारिका २०७७

नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक

नेपाल सरकार

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

सानेठिमी, भक्तपुर

© प्रकाशकमा

यस स्मारिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरूमा अभिव्यक्त विचार लेखकका निजी विचार हुन् । यी लेखरचनामा प्रस्तुत विचारले संस्थागत प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

मुद्रण प्रति :

प्रकाशन मिति : २०७७ भाद्र २३

मुद्रक :

प्रमुख सल्लाहकार
डा. तुलसीप्रसाद थपलिया

सल्लाहकार
श्री इमनारायण श्रेष्ठ
श्री अणप्रसाद न्यौपाने

सम्पादक मण्डल
श्री विष्णुप्रसाद अधिकारी, संयोजक
श्री राजकुमार थापा, सदस्य
श्री दिनेश घिमिरे, सदस्य
श्री माधवप्रसाद दाहाल, सदस्य
श्री गणेशप्रसाद भट्टराई, सदस्य
श्री भीमादेवी कोइराला, सदस्य
श्री कुन्ति अधिकारी, सदस्य
श्री चिनाकुमारी निरौला, सदस्य
श्री पुरुषोत्तम घिमिरे, सदस्य

लेआउट डिजाइन
श्री खड्कस सुनुवार

सम्पादकीय

शिक्षा सामाजिक परिवर्तन र आवश्यकता पूर्तिको प्रमुख माध्यम हो । दक्ष जनशक्तिको उत्पादनबाट समाजमा रोजगारी र स्वरोजगारी सिर्जना भई आर्थिक सबलीकरण हुन्छ भने नवीनतम ज्ञान र सिपका माध्यमले सामाजिक समुन्नति हुन्छ । शिक्षा सुख र समृद्धिको कारक पनि हो । औपचारिक, अनौपचारिक वा अरीतिक शिक्षाले समाजका हरेक व्यक्तिलाई जीवनपर्यन्त मार्गदर्शन गर्छ । शिक्षाकै माध्यमले व्यक्तिले सकारात्मक सोच, जीवनोपयोगी सिप, विश्वव्यापी र स्थानीय ज्ञान, वैयक्तिक, सामाजिक र विषयगत मूल्य एवम् कार्यतत्परताको विकास गरी दक्षता अभिवृद्धि गर्छ । यस पक्षलाई दृष्टिगत गर्दै देशप्रेमी, श्रमलाई सम्मान गर्ने, उच्च मानवीय मूल्य भएका र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतायुक्त नागरिकको अपेक्षासहित नेपालको संविधान र शिक्षासम्बद्ध ऐनकानुनले शिक्षालाई अधिकारका रूपमा प्रत्याभूत गरी सङ्घीय संरचनाअनुकूल कार्यान्वयन गर्ने दिशानिर्देश गरेका छन् ।

नेपालको संविधान लागु भएपछि शिक्षाको संरचना, पाठ्यक्रम, सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालगायत समग्र शिक्षा प्रणालीमा नवीनताको खोज गरिएको छ । तीनै तहका सरकारमार्फत वैज्ञानिक, व्यावहारिक र उत्पादनमुखी शिक्षालाई व्यवस्थित गर्न राष्ट्रिय शिक्षा नीति कार्यान्वयनमा आएको छ । विद्यालय तहका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले माध्यमिक तहको समग्र शिक्षा प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यसहित सक्षमतामा आधारित पाठ्यक्रमका माध्यमले शिक्षाको गुणस्तर सबलीकरण गर्ने योजना बनाएको छ । शिक्षा नीतिले सिकाइमा समानता, गुणस्तर अभिवृद्धि, शैक्षिक व्यवस्थापन, सक्षमतामा आधारित उत्पादनशील शिक्षणसिकाइ र समतामूलक पहुँचलाई प्राथमिकतामा राखी सामाजिक रूपान्तरणलाई सम्बोधन गरेको छ । वर्तमान परिदृश्यमा शिक्षाको अग्रगामी सोच र कोभिड महामारीको सन्त्रासभिन्न विद्यार्थीको सिकाइलाई निरन्तरता दिन स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घको सामूहिक प्रयत्न अपेक्षित छ । स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि, सरोकारवाला पक्षको जिम्मेवारीपूर्ण सक्रियता, उत्तरदायित्वपूर्ण व्यवस्थापन र कार्यस्थलको शैक्षिक सबलीकरणबाट महामारीभिन्न सम्भावनाको खोज गरी शैक्षिक गुणस्तरका क्षेत्र पहिचान गर्ने अवसर पनि प्राप्त भएको छ । विपत्ता विकल्पको खोजी गर्ने प्रयत्न स्वरूप एक वैचारिक साधनका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय साक्षरता दिवसको अवसरमा *कोभिड १९ को सङ्कट र तत्पश्चात्को सन्दर्भमा साक्षरता शिक्षण तथा सिकाइमा शिक्षाकर्मीको भूमिका* भन्ने गूढार्थलाई सम्बोधन गर्ने दृष्टिले यो शैक्षिक स्मारिका प्रकाशन भएको छ ।

शैक्षिक स्मारिकाको यस अङ्कमा साक्षरता र शिक्षासम्बद्ध विभिन्न विषयक्षेत्रलाई समावेश गरिएको छ । यसमा विभिन्न क्षेत्रमा रहेका विज्ञ लेखकका शिक्षामा सबलीकरण, अनौपचारिक शिक्षा, समसामयिक सन्दर्भ, कोभिड महामारी, शिक्षा र सङ्घीयता, शिक्षकको पेसागत विकास, प्राविधिक शिक्षा, भाषा र सिकाइ, समावेशी शिक्षा, शैक्षिक मूल्याङ्कनसम्बद्ध विचार, विश्लेषण र समीक्षालाई प्राथमिकता

दिइएको छ । लेखकका वैयक्तिक विचार भए पनि यिनले शैक्षिक अभिवृद्धि, आपतकालमा सिकाइको निरन्तरता र शैक्षणिक प्रक्रियाको स्वच्छन्द प्रवाहमा सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा छ । लेखरचना उपलब्ध गराउने सबैप्रति हामी कृतज्ञ छौं ।

भवनको ढोका बन्द भए पनि सिकाइको ढोका खुलै रहन्छ भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गरी शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले हामीलाई यो स्मारिका विकास तथा प्रकाशन गर्ने जिम्मेवारी दिएकोमा कृतज्ञता प्रकट गर्दै स्मारिकालाई यस रूपमा ल्याउन सहयोग गर्ने सम्पूर्ण कर्मचारी तथा प्राविधिकहरूलाई धन्यवाद प्रदान गर्छौं । विज्ञ पाठकहरू यसको समीक्षा तथा पृष्ठपोषणका मुख्य समीक्षक हुनुहुन्छ । रचनात्मक सुझावको सदैव स्वागत गरिने छ ।

सम्पादक मण्डल

विषयसूची

क्र.स.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
शिक्षामा सबलीकरण			
१	बालबालिकाले गर्ने गल्ती र सजायका वैकल्पिक उपायहरू	खगराज बराल	२
२	सामुदायिक विद्यालय सबलीकरण दशक र शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि	डा. भोजराज शर्मा काफ्ले	१४
३	सकारात्मक अभिभावकत्व : बालबालिकाको भविष्य निर्माणको आधार	दीपिका शर्मा	२३
४	शिक्षक दरबन्दी मिलान तथा व्यवस्थापन, चुनौती र समाधानका उपायहरू	वसन्तप्रसाद कोइराला	२९
५	नेपालको शिक्षा व्यवस्थामा विदेशीहरूको सम्बन्ध	दीपक काफ्ले	३७
६	विद्यालय दिवा खाजा सही व्यवस्थापन : कार्यक्रम एक फाइदा अनेक	मनोजकुमार शाह	४६
७	छुटेका बालबालिकालाई शिक्षामा पहुँचको सुनिश्चितता	रमाकान्त शर्मा	५४
८	विद्यालय सुधार योजना कार्यान्वयनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका	सुरेशकुमार निरौला	६८
९	विद्यालय शैक्षिक व्यवस्थापन पद्धति, आमूल परिवर्तनको आवश्यकता	ईश्वरी पोखरेल	७६
१०	नमुना विद्यालय विकास : अवधारणा, अभ्यास र अपेक्षा	गेहनाथ गौतम	९७
अनौपचारिक शिक्षा			
१	सामुदायिक सिकाइ केन्द्र : अवधारणा, अवस्था र भावी कार्यदिशा	दिनेश श्रेष्ठ	१११
२	सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्था, अवस्था र आवश्यकता	बाबुकाजी कार्की	१२३
समसामयिक लेख			
१	कोभिड-१९मा वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र	रामशरण सापकोटा	१३३
२	विपत्कालमा शिक्षा	उत्तरकुमार पराजुली	१४१
३	एक्काइसौं शताब्दीका शिक्षकको चुनौती	डा. विद्यानाथ कोइराला	१४८

४	Education Before, During and After Pandemic: A Proposal For STEAM Education	Netra Kumar Manandhar Balchandra Luitel	१५२
५	कोभिड महामारी र वैकल्पिक शिक्षा	ऋतुराज सापकोटा	१६७
६	आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मक सिकाइको सहजीकरण	पुनम कुइकेल	१७३
७	गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकहरूको सरोकार	बाबुराम थापा	१८६
८	Safeguard in Education System	Medinee Prajapati	१९१
९	निजी लगानीका शिक्षालयको भविष्य	राजेन्द्र बानियाँ	१९८
१०	Private Schooling : Current Status and Future Prospects in Nepal	Gopal Bhattarai	२०९
११	विपद्मा शिक्षा र सिकाइ व्यवस्था	प्रकृति अधिकारी	२३४
१२	New Model of Teacher Professional Development: COVID-19 a Robust Harbinger	Raju Shrestha	२४२
शिक्षा र सङ्घीयता			
१	सङ्घीय व्यवस्थामा प्रारम्भिक बालविकासको अवसर तथा चेनौतीहरू	प्रा.डा.किशोर श्रेष्ठ	२५२
२	स्थानीयतहमा अधिकारको हस्तान्तरणपछिको विद्यालय शिक्षा	लीलानाथ गौतम	२६३
३	सङ्घीयतामा विद्यालय शिक्षाका अधिकारहरूको कार्यान्वयन अवस्था : समस्या तथा समाधानका उपायहरू	श्याम सिंह धामी	२७३
शिक्षकको पेसागत विकास			
१	परिवर्तित सन्दर्भमा शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको भूमिका	तोयानाथ खनाल, पिण्डुचडी	२८५

प्राविधिक शिक्षा

१	EVENT परियोजना दोस्रो : प्रावधान, अवसर, चुनौती र समाधान	चन्द्रकान्त भुसाल	३०३
२	विद्यालय तहमा प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षाको औचित्य र भावी कार्यदिशा	सुरेशकुमार जोशी	३१८
३	चिकित्सा शिक्षा : चुरो एक, कुरो अनेक	सीताराम कोइराला	३२६
४	नेपालको चिकित्सा शिक्षाको वर्तमान अवस्था र भावी गन्तव्य	विष्णुप्रसाद अधिकारी	३३३

भाषा र सिकाइ

१	शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता	डा. डिल्लीराम रिमाल	३५१
२	नेपाली भाषा शिक्षणका चुनौती र निराकरण	ईश्वरा पौडेल	३६४

समावेशी शिक्षा

१	Universal design for learning (UDL) as a tool for inclusive Education	Ananda Paudel, PhD.	३७२
२	सामाजिक न्याय तथा समानतामा शिक्षाको भूमिका	गम्भीरबहादुर हाडा	३८८
३	नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि समावेशी शिक्षाको वर्तमान अवस्था र अबको बाटो	नारदप्रसाद धमला	४०४

शैक्षिक मूल्याङ्कन

१	विद्यालय शिक्षामा निरन्तर मूल्याङ्कन : प्रावधान तथा अभ्यास अवस्था	तुलसीप्रसाद आचार्य	४२१
२	विद्यालय शिक्षामा एकीकृत पाठ्यक्रम : अवधारणा, चुनौती र प्रभावकारी कार्यान्वयन	पुरुषोत्तम घिमिरे निमप्रकाशसिंह राठौर	४३३
३	विद्यालय शिक्षाको नयाँ पाठ्यक्रम र विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया	युवराज अधिकारी	४४९

शिक्षामा सवलीकरण

बालबालिकाले गर्ने गलती र सजायका वैकल्पिक उपायहरू

खगराज बराल

सचिव, नेपाल सरकार

लेखसार

व्यक्तिले गलती गर्ने कुरा सामान्य हो । बालबालिकाले बाल्यकालमा सिकाइका क्रममा विभिन्न गलती गर्दछन् । घरमा, विद्यालयमा, साथीसँगको सङ्गतका क्रममा गलती हुन्छन् । गलती गरेबापत बालबालिकाहरूलाई शारीरिक तथा मानसिक सजाय दिइने गरिन्छ । यस्ता किसिमका सजायले गलती सुधार सहयोग पुग्छ नै भन्ने हुँदैन । बालबालिकाले गरेका गलतीलाई व्यवहार सुधार गर्न प्रेरणाका लागि अवसरका रूपमा उपयोग गर्नका लागि बालबालिकाहरूलाई उनीहरूले गरेका गलती महसुस गराउनुपर्दछ । गलती गरेबापत सजाय दिने कार्य भने प्रत्युत्पादक हुन सक्छ । तसर्थ सजायका लागि अन्य वैकल्पिक उपायहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ । गलत कामको महसुस गराउने, गलती स्वीकार्ने र सच्चिने संस्कृतिको विकास गर्ने, गलत काम हरेक परिस्थितिमा गलत नै हुने कुरा सिकाउने, व्यक्तिमाथि नभई गलत क्रियाकलापप्रति केन्द्रित गर्ने र गलतीलाई बालबालिकाका पक्षबाट विश्लेषण गर्ने जस्ता वैकल्पिक उपायहरूको उपयोगले गलतीलाई बालबालिकाले सिकाइ र सही व्यवहार गर्नका लागि प्रेरणाका रूपमा उपयोग गर्न सक्छन् ।

१. पृष्ठभूमि

बाल्यकालमा गलती धेरै हुन्छन् । बालबालिकाले जीवनमा सिकने क्रममा गलती गर्ने गर्छन् । प्रयत्न र भुलका माध्यमबाट सिकाइ भइरहेको हुन्छ । गलती हुँदैनथ्यो भने जीवनमा सिकाइ पनि कम हुन्थ्यो होला । गलतीलाई जीवनमा सिकाइको विषयवस्तु वा पाठका रूपमा हेरिनुपर्छ । नेपालमा बालबालिकालाई शारीरिक सजाय गर्न निषेध गरिएको छ तापनि यदाकदा बालबालिकालाई सजाय गरिएका घटनाहरू सुन्न र पढ्न पाइन्छ । घर परिवारमा पनि बालबालिकालाई सजाय गरिएको र विद्यालयमा बालबालिकालाई भौतिक सजाय गरेको घटना सुहाउने कुरा होइन । बालबालिकाले गर्ने गलतीलाई वैकल्पिक उपाय अपनाएर सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । गलतीको परिणामलाई सिर्जनात्मक कार्यमा उपयोग गरेर बालबालिकालाई गलती स्विकार लगाउने, महसुस गराउने र सच्चिने संस्कृतिको विकास गराउनेतर्फ अगाडि बढाउनु पर्छ । यस लेखमा बालबालिकाकाले गर्ने गलती र सजायका वैकल्पिक उपायहरू शीर्षकअन्तर्गत अनुभवबाट पाइएका सिकाइहरू, सजायका सम्बन्धमा हाम्रो सोच र सिकाइको भूमिका, सजायका वैकल्पिक उपायहरूको चर्चा गर्दै अन्त्यमा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

२. अनुभवबाट पाइएका सिकाइहरू

बाल्यकालमा अनगिन्ती नै गलती गरिए होलान् । कति गलती घरमा गरिए होलान्, कति गलती

विद्यालयमा गरिन्छ होलान् । कति गल्ती बाटोघाटोमा गरिन्छ होलान्, कति गल्ती साथीको सङ्गतका क्रममा गरिन्छ होलान् । यस्ता गल्ती गर्दा घरमा आमाबाबुबाट, विद्यालयमा शिक्षकहरूबाट, बाटोघाटोमा अग्रजहरूबाट, साथीहरूको सङ्गतमा साथीहरूबाट सम्झाउने र सुधारका लागि सचेत गराउने र कहिले काही सजाय दिने काम पनि भए होलान् । यस्ता गल्तीबाट जिन्दगीमा सिकाइ नै सिकाइ भएको छ । कतिपय गल्तीको सिकाइले जीवनमा परिवर्तन पनि ल्याएको छ । यस्ता सिकाइ आफ्नो जीवनमा मात्र लाग्नु नगरी अन्यका लागि पनि सिकाइका लागि प्रेरणा बन्न सक्छ । कतिपय गल्ती आफूले नगरे पनि अरूले गरेका गल्तीबाट सिक्ने र प्रेरणा लिने अवसर पनि मिलेको छ । यहाँ केही यस्ता गल्ती र ती गल्तीका सुधारका लागि गरिन्छका कार्यलाई प्रेरणाका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छको छ ।

शिक्षासम्बन्धी अनलाइन तथा धेरै साथीहरूको फेसबुक वालमा सट्टा मन छुने विद्यालयका प्रधानाध्यापकले विद्यार्थीले गल्ती गर्दा अपनाएको रणनीतिसम्बन्धी कथा पढेँ । यस कथाले मेरो मन मात्र छोएन, मलाई मेरो विद्यार्थी कालको पनि सम्झना गरायो । विद्यार्थीहरू स्वभावैले चञ्चल हुन्थे । उनीहरू ले जाने वा नजानेर गल्ती गर्ने गर्थे । कुनै एक विद्यार्थीले कक्षामा गल्ती गरेपछि अन्य विद्यार्थीले शिक्षक र प्रधानाध्यापकसमक्ष उजुरी गर्ने गर्थे । शिक्षक तथा प्रधानाध्यापकले गल्ती गर्ने विद्यार्थीलाई अफिस कोठामा ल्याएर हप्काउने, सजाय गर्ने, घरमा खबर गरिदिने, अभिभावकलाई बोलाएर उनीहरूका सन्तानका गल्ती सुनाइदिने, आफ्ना बच्चालाई अर्को विद्यालयमा लैजान दबाब दिने जस्तो कार्य गर्ने गर्थे । विद्यार्थीले जानअज्ञानमा गरेका गल्तीको सजाय भोग्थे । यस्ता गतिविधिले गर्दा कतिपय विद्यार्थीले विद्यालय नै छोड्थे । कतिपय निन्याउरो मुख लगाएर कक्षामा आएर बस्थे, कसैसँग पनि बोल्दैनथे । उनीहरू तनावमा हुने गर्थे ।

मैले शिक्षासम्बन्धी अनलाइन र साथीहरूको फेसबुक वालमा पढेको कथा भने भिन्न थियो, विशेष थियो । यो कथा यस्तो थियो :

बाकस-१

सट्टा विद्यार्थीले आफूलाई बुबाले जन्म दिनमा दिनुभएको महङ्गो घडी आफ्नै कक्षाकोठाबाट हराएको उजुरी प्रधानाध्यापकसँग गऱ्यो । प्रधानाध्यापकलाई पनि निकै अनौठो लाग्यो । ती प्रधानाध्यापक उक्त विद्यार्थीको कक्षामा त्यस्ता बदमास विद्यार्थी नभएकामा ढुक्क थिए तर विद्यार्थीको घडी हरायो । उनले दोहोऱ्याएर सोधे, “कहाँबाट हरायो ?” विद्यार्थीले जवाफ दियो, “कक्षाकोठाबाटै हरायो ।” प्रधानाध्यापकले सोधे, “कसरी हरायो ?” विद्यार्थीले जवाफ दियो, “म टिफिन समयमा घडी कक्षाको टेबुलमा राखेर बाहिर गएको थिएँ, आउँदा टेबुलमा राखेको घडी थिएन ।” प्रधानाध्यापकले भने, “त्यसो भए त्यो समयभित्र कक्षाकोठामा तिम्रा कक्षाका साथीहरूबाहेक अरु कोही पनि आएका थिएनन् । अब म खोजी गर्छु ।”

प्रधानाध्यापकले कक्षाका सबै विद्यार्थीलाई बाहिर लाइनमा बस्न लगाए । सबै विद्यार्थीलाई बाहिर केही पनि नदेखिने गरी आआफ्ना आँखामा पट्टी बाँध्न लगाए । सबै विद्यार्थीले आआफ्ना आँखामा पट्टी बाँधे । प्रधानाध्यापकले सबै विद्यार्थीको खल्टी छामे । एउटाको खल्टीमा घडी भेटियो । उक्त घडी अफिसमा लगे र सम्बन्धित विद्यार्थीलाई बुझाइदिए ।

घडी चोर्ने केटो डरायो । उसलाई आफूले कक्षाका साथीको घडी चोरेको कुरा चारैतिर फैलन्छ भनी त्रसित भयो । एक दिन दुई दिन हुँदै समय बित्दै गयो । घडी हरायो, घडी फेला पन्यो, घडी हराउनेले आफ्नो घडी पायो । घडी हराएको र चोरी भएको कुरा कतै पनि फैलिन । कसले घडी चोरेको थियो भन्ने कुरा कसैलाई पनि पत्तै भएन । त्यो कक्षाका विद्यार्थीहरूले विद्यालयको पढाइ सकेर कलेजमा पढ्न गए । कलेज जीवन सिध्याएर आआफ्ना कर्म क्षेत्रतिर लागे ।

कक्षामा घडी चोरी गर्ने विद्यार्थी ठुलो उद्योगको मालिक बन्यो । एक दिन उसलाई पुरस्कृत गरिने कार्यक्रम थियो । उक्त कार्यक्रममा उद्योगका मालिकको विद्यालयको प्रधानाध्यापकलाई पनि बोलाइएको थियो । ती प्रधानाध्यापक पनि आएका थिए । प्रधानाध्यापकलाई देखेपछि उद्योग मालिकले नजिकै पुगेर धन्यवाद दिँदै भन्यो, “आज म जुन स्थानमा छु सर यो हजुरकै देन हो । म हजुरको त्यो गुन कहिल्यै बिर्सने छैन ।” प्रधानाध्यापकले आश्चर्य मान्दै भने, “मैले त्यस्तो के गरें र तिमी यो कुरा गर्दैछौं । मैले त सबै विद्यार्थीलाई उस्तै नै व्यवहार गरेको थिएँ । आखिर तिमी मिहिनेती विद्यार्थी थियौं, तिम्रो मिहिनेतले यहाँसम्म ल्याइपुन्यायो ।” उद्योगका मालिकले भने, “कक्षामा एक जना साथीको महङ्गो घडी हराएको थियो । त्यो घडी मैले चोरको थिएँ । तपाईंले मेरो खल्टीबाट त्यो घडी लैजानु भएको थियो । तर तपाईंले त्यो घडी मैले चोरेको भनेर कसैलाई पनि भनिदिनुभएन र त म आज जिउँदो मात्र होइन, यो उद्योगको मालिकसम्म हुन पुगेको छु । यदि त्यो घडीको चोर म भएको कुरा विद्यालयमा फैलिको भए म त्यही दिन नै आत्महत्या गर्थेँ ।” उद्योग मालिकको यस्तो कुरा सुनेपछि प्रधानाध्यापकले आश्चर्य मान्दै भने, “ए ! त्यो घडी चोर्ने केटा तिमी थियौं ?” उद्योग मालिकले आश्चर्य मान्दै भन्यो, “सर ! हजुरले मलाई भुल्नु भएको हो ?” प्रधानाध्यापकले भने, “सुन, त्यो घडी हराएपछि तिमीहरूलाई लाइनमा लगाएर बाहिर देख्न नसक्ने गरी पट्टी लगाएपछि मैले पनि बाहिर देख्न नसकिने गरी आँखामा कालो पट्टी बाँधेको थिएँ ताकि घडी लिने विद्यार्थी मैले पनि नचिन् । म चाहन्थे कि मेरा विद्यार्थी अरूको नजरमा मात्र होइन, मेरो नजरमा पनि नगिरोस् ।” यो सुनेर उद्योग मालिकले आँखाभरि आँसु पाउँदै प्रधानाध्यापकलाई अँगालो हालेर रुन थाल्यो ।

माथिको कथाले म विद्यालय पढ्दाको घटना स्मरणमा आयो । म पढ्दा मेरो विद्यालय प्रस्तावित माध्यमिक विद्यालय थियो । कक्षा दशका पहिलो ब्याच थियौं हामी । निम्नमाध्यमिक तहलाई माध्यमिक बनाउँदा त्यस बेलाका हामी सबै विद्यार्थीले ढुङ्गा, काठ, बालुवा, गिट्टी बोकेका थियौं । माध्यमिक तहका लागि नयाँ कक्षाकोठा बनेका थिए । नयाँ कक्षाकोठामा भयाल ढोका हालिएका

थिए । भरखरै हालिएका भ्याल ढोकामा नयाँ नयाँ चुकूल र छेस्कनी थिए । नयाँ कालोपाटी थियो । नयाँ कक्षाकोठामा बस्न पाएकामा हामी हर्षित थियौं ।

एक दिन हामी विद्यालय पुग्दा कक्षा दशको ढोका खुल्न सकेन । विद्यालयका पाले दाइले ढोका खोल्न धेरै नै मिहिनेत गरे तर सकेनन् । हामी कक्षा दशका सबै विद्यार्थी बाहिर नै उभिइरह्यौं । पाले दाइले कक्षाकोठाको अगाडि र पछाडि रहेका भ्यालबाट ढोकामा के भएको हो भनी हेर्न गए । भ्यालहरूमा खापा थिए, ग्लिल वा रड थिएनन् । भ्यालमा छेस्कनी नलाएमा भ्यालका खापा खोलेर भ्यालबाटै पस्न पनि सकिन्थ्यो । केही बदमास साथीहरू यसरी नै भ्यालबाट कक्षामा पनि पस्दथे । हेर्दै जाँदा पाले दाइले नयाँ कुरा ल्याए, भ्यालका सबै छेस्कनीहरू लगाएर छेस्कनीको डन्डी तलको भाग कुच्याइएको थियो । मुख्य ढोकाको पनि छेस्कनी लगाएर डन्डी तलको भाग कुच्याइएको थियो । भ्यालहभ र ढोका सजिलै खोल्न सकिने अवस्था थिएन । पाले दाइले एउटा भ्यालको छेस्कनी नलगाइएको पाए । त्यही भ्यालबाट कक्षाकोठामा पसेर विभिन्न औजारका सहायताले ढोका खोले । ढोका खोलेपछि हामी सबै विद्यार्थी हुरुरु भित्र पस्यौं । भ्यालका छेस्कनी खोल्न मिल्ने थिएनन्, काम लाग्ने पनि थिएनन् । एक किसिमले भ्यालका छेस्कनीलाई काम नलाग्ने बनाइएको थियो । तर भ्यालका छेस्कनी खोल्नुपर्ने थियो । भ्यालका खापा खोल्नुपर्ने थियो ।

यो घटनाले विद्यालयमा खलबल मच्चायो । केही समयपछि विद्यालयका अध्यक्ष तथा गाउँ पञ्चायतका प्रधानपञ्च, प्रधानाध्यापक र केही शिक्षकहरू हाम्रो कक्षामा आउनुभयो । उहाँहरूको आशय भ्यालको छेस्कनी बिगार्ने मान्छे पत्ता लगाउनु थियो । धेरै भूमिका बाँधेर प्रधानाध्यापकले सोध्नुभयो, तिमीहरू कसैले यी भ्यालका छेस्कनी कसले बिगारेको हो भन्न सक्छौ ? प्रधानाध्यापकले सोधेको प्रश्नको जवाफ कसैले पनि दिन सकेनौं । सबै विद्यार्थीहरू चुपचाप थियौं । प्रधानपञ्चले पनि ज्ञानगुनका कुरा सुनाउँदै भ्यालका छेस्कनी बिगार्ने मान्छे भनिदिएमा पुरस्कार दिने जानकारी दिए । तैपनि कसैले केही भन्न सकेनन् । साँच्चै हामी कतिपयलाई थाहा पनि थिएन । थाहा पाएका पनि केही बोल्न सक्दैनथे । यस्तो काम गर्न सानो हिम्मत भएकाले सक्दैनथे । प्रधानपञ्च, प्रधानाध्यापक र अरू शिक्षकहरूले सोध्दा पनि कसैले पनि केही भन्न सकेनन् । कक्षाका बिचमा बस्ने एक जना छात्राले जुरुक्क उठेर भ्यालका छेस्कनी बिगार्ने मान्छे छक्कबहादुर हो भनेर भनिदिइन् । यो कुरा सुनेपछि कक्षाकोठा सुनसान भयो । छक्कबहादुर कक्षाकोठामा नै थिए । उनको नाम सुनेपछि सबैले एकअर्कालाई हेर्न थाले । छक्कबहादुर उँधो मुन्टो लगाएर बसे । कक्षाका कसैले पनि छक्कबहादुरलाई दोष लगाउने हिम्मत नै गर्दैनथे । छक्कबहादुर विद्यालयका भलिबलका क्याप्टेन थिए । कक्षामा अनुशासित थिए । शिक्षकले दिएको होमवर्क पूरा गर्थे । गाइडबाट सारिदिन्थे, सबै ठिक पाउँथे । कक्षामा बस्न मन नलागे विद्यालयको तलको पाखुरीको बोटमुनि बसेर दिन बिताउँथे । कहिले भलिबल खेलेरै बिताउँथे तर खासै कसैलाई हानि पुऱ्याउँदैनथे । उनी खासै बोल्दैनथे तर उनको रिस भने खतरै थियो । कसैलाई जिस्क्याउँदैनथे, आफूलाई जिस्क्याएमा हात उठाइहाल्थे । रिस उठेपछि उनले

आँखै देख्दैनेथे, हात हालिहाल्थे । एकपटक कक्षाकै साथीले जिस्क्याउँदा सिधै नाकमा हिर्काइदिएका थिए । नाथ्री फुटेर रगतैरगत भएको थियो । अन्तर्मुखी र रिसाहा बानीका कारण उनीसँग कसैले पनि सवाल जवाफ गर्दैनथे । छेस्कनी बिगारेको सम्बन्धमा कक्षामा लामो छलफलपछि प्रधानाध्यापक, प्रधानपञ्च र शिक्षकहरूले छक्कबहादुरलाई अफिसतिर लियर गए ।

छक्कबहादुरलाई विद्यालयले गर्ने कारवाही र त्यसपछि छक्कबहादुरले लिये बदलाबाट हामी त्रसित थियौं । उनले गरेको गल्तीको सबैलाई जानकारी दिने छात्रा साथीलाई उनले गर्ने व्यवहारको पनि चिन्ता थियो हामीलाई । विद्यालयले कस्तो कारवाही गर्छ भनेर पनि हामी अल्मल थियौं । विद्यालयको अफिस कोठामा एक घण्टा जति बसेपछि छक्कबहादुर कक्षामा आए । उनको अनुहारमा खासै परिवर्तन देखिएको थिएन । उनले कुनै पनि साथीहरूसँग बदलाको व्यवहार पनि देखाएनन् । विद्यालयमा अन्य उपद्रो व्यवहार पनि देखाएनन् । सधैँ जस्तै शालिन र शिष्ट व्यवहार देखाए । विद्यालयले कसरी सम्झायो र के कारवाही गर्‍यो भन्ने हामीले थाहा पाउनै सकेनौं ।

कक्षा दशको पढाइ पूरा भएपछि हामी आआफ्नो गन्तव्यतिर लाग्यौं । छक्कबहादुर भारतीय गोर्खा भर्ती केन्द्रमार्फत् भारतीय सेनामा भर्ना भई सेवा गरे । सेवा निवृत्त भई गाउँमा आएर बसे । छक्कबहादुरले भयालको छेस्कनी किन थिचेर बिगारे र विद्यालयले उनलाई के कारवाही गर्‍यो भन्ने कुरा मैले अहिलेसम्म पत्ता पाउन सकेको छैन । जे होस् हामी कसैले पनि थाहा नपाउने गरी उनलाई सम्झाइएको हुनुपर्छ र उनको जीवनमा परिवर्तन आएको हुनुपर्छ ।

+++++

हामी कक्षा दशमा पढ्थ्यौं । कक्षा सुरु हुने बित्तिकै ठाकुरप्रसाद बास्तोला सर हाम्रो कक्षामा पस्नुभयो । कक्षा दशको पहिलो पिरियड नेपाली विषयको थियो । नेपाली विषय मुक्तिनाथ पौडेल गुरुले पढाउनुहुन्थ्यो । नेपाली पढाउनेलाई हामी गुरु भन्थ्यौं, अरू विषय पढाउने पुरुष भए सर भन्थ्यौं, महिला भए मेडम भन्थ्यौं । पहिलो पिरियड त नेपाली हुनुपर्ने थियो । ठाकुर सरको त तेस्रो पिरियडमा भूगोलको कक्षा हुन्थ्यो । पहिलो पिरियड पढाउने मुक्ति गुरु पनि विद्यालय आउनु भएकै थियो । आज किन पहिलो पिरियडमा आउनुभयो भनेर हामीले खस्याकखुसुक गर्दै थियौं ।

ठाकुर सरले सबैलाई आआफ्नो कापीबाट एक एक पाना तोड्न लगाउनुभयो । हामीले सरले भने भैं भोलाबाट कापी भिक्थौं र एक एक पाना तोड्यौं । सबैलाई पानाको सिरानमा नाम लेख्न लगाउनुभयो । हामी कक्षा भरिका सबैले कापीको पानामो सिरानमा नाम लेख्यौं । ठाकुर सरले कक्षा दशको नेपालीको किताब माग्नुभयो । नेपाली किताबको “जिउँदो मान्छे” कथाको सुरुको पाठको डिकटेसन गराउनुभयो । डिकटेसनको नियम पनि भन्नुभयो, “जिउँदो मान्छे” कथाको सुरुको दुई अनुच्छेद दुईचोटि पढ्छु । दुईचोटि भन्दा दोहोर्‍याउँदिन । के रे, एकचोटि भन्दिनोस् भन्न पाइँदैन । जे सुनिन्छ त्यही लेख्ने । मैले रोक्ने भनेपछि तुरुन्तै रोक्ने र मलाई बुझाउने ।” यति भनेर ठाकुर

सरले पढ्दै सुरु गर्नुभयो, हामी सबैले सुनेका आधारमा लेख्यौ । सर दुई तीन शब्दलाई दुईचोटि पढ्नुहुन्थ्यो र दुईचोटि पढेपछि अर्का दुईतीन शब्द पढ्नुहुन्थ्यो ।

सरले यसरी पढ्नुभयो,

बाकस-२

“एक दिन नरकका राजा यमराज मरेका मान्छेहरूसित व्यवहार गर्दा गर्दा वाक्क भएछन् । उनलाई जिउँदा मान्छेहरू के गर्दा रहेछन् भनेर हेर्न जड चलेछ । त्यसै हुनाले मरेका मान्छेहरूका धर्म र पापको ठिकठिक हिसाब गरेर दिनुपर्ने न्यायको फैसला आफ्ना विश्वासी कर्मचारी चण्ड, अचण्ड र प्रचण्डका जिम्मामा केही समयका लागि छाडेर उनी मर्त्यलोकतिर उक्लेछन् ।

लहलह भुलिरहेका धानका फाँटहरू हावामा नाचिरहेका कलिला मकैका टार बारीहरू र तिनमा आनन्दको माथिल्लो टुङ्गामा पुगेर चिर्बिर चिर्बिर गाइरहेका रङ्गी बिरङ्गी चराहरू देख्दा यमराज साह्रै मख्ख परेछन् । मुर्दाहरू लाई मनपरी हकारेर र तिनलाई अनेक यातना दिइर दुङ्गा जस्तै कठोर भइसकेका यमराज यस्तो रमाइलो संसार देख्दा थुक घुटुघुटु निल्दै जता गोडाले लाग्यो उतै भौँतारिएछन् । नौरङ्गी पुतलीको पछि दुर्गुर्न बालकजस्तै यसरी बरालिँदै जाँदा उनले एउटा पहाड जत्रो हात्ती लमकलमक आफूतिर लम्कँदै आइरहेको देखेछन् । तर त्यो हात्ती छेउमा आइपुग्दा भने उनी ट्वाल्ल परेछन् । एउटा दुब्लो जिउँदो मान्छे त्यस बडेमानको हात्तीको घिचोमा चढेर चपक्क खुट्टा टाँसी बसेको रहेछ । त्यस दुब्लो मान्छेले जता लग्यो त्यो विशाल जनावर त्यतै जाँदो रहेछ ।”

भन्डै दश एघार हरफ लेखेपछि ठाकुर सरले रोक्न लगाउनुभयो । हामी सबैले आआफ्ना पाना सरलाई बुझायौ । सबैको कापीका पाना जम्मा गरेर ठाकुर सर अफिस कोठातिर जानुभयो ।

ठाकुर सरले किन डिकटेसन गराउनुभयो भन्नेबारे कक्षामा थुप्रै अड्कलवाजी चल्थो । ठाकुर सर पोखरा फूलबारीबाट हाम्रो विद्यालयमा आउनुहुन्थ्यो । उहाँ नै गाउँ बाहिरको शिक्षक हुनुहुन्थ्यो । उहाँको पढाउने शैलीलाई सबै विद्यार्थीले मन पराउँथे ।

लुकुन्स्वारातिरबाट विद्यालय आउने साथीहरूमध्ये कसैले बाटोभरि चकले मनपरि लेख्दै हिँडेका रहेछन् । कक्षा दशका एक जना केटाको नाम लेखेर उनको नामपछि जोड चिह्न लेखी कक्षा दशकै एक जना केटीको नाम लेखेका रहेछन् । यस्तो लेखाइ विद्यालयदेखि लुकुन्स्वारासम्म जाने बाटोमा सयौं ठाउँमा लेखेका रहेछन् । प्रार्थना हुने बेलामा केही गाइँगुइँ त चलेको थियो । प्रार्थनामा नै खैलाबैला पनि भएको थियो । त्यसरी नाम लेखिएका केटा साथीले प्रार्थनामा नै अगाडि गएर सरहरू, मेडम र सबै विद्यार्थीहरूलाई आफू र कक्षाकै केटी साथीलाई बदनाम गर्न यसरी लेखिएकामा आपत्ति प्रकट गर्दै सोको छानबिन भई कारवाही हुन जोडदार माग पनि गरे । प्रार्थनामा उभिएका हामी सबैले ताली पनि बजायौ । प्रार्थना सकिएपछि हामी सबै कक्षाकोठामा गयौ ।

ठाकुर सरले डिक्टेसन गरायपछि हाम्रा कक्षाका केही केटा साथीहरू र सबै केटी साथीहरूले कक्षा बहिष्कार गरेर बाहिर बसे । मलगायत केही साथीहरू कक्षाकोठामा नै बस्यौ । कुरा राम्ररी बुझेका पनि थिएनौ । हामी ठुलिविणीतिरबाट जानेहरूले लुकुन्वॉरतिरबाट आउनेका कुरा बुझ्न समय लाग्यो ।

त्यसपछि हाम्रो कक्षामा पढाइ भएन । कक्षा आठ र नौमा पनि अरू सरहरूले डिक्टेसन गराउनुभएको रहेछ । हेड सरलाई पनि तनाव भयो । अन्य कक्षामा पनि हल्लाखल्ला भयो । त्यति बेला हाम्रो विद्यालयमा एक जना मात्र महिला शिक्षक हुनुहुन्थ्यो । उहाँले केटी साथीलाई बोलाएर एकान्तमा लगेर सम्भाउनुभयो । त्यसपछि अरू कक्षामा पढाइ सुरु भए पनि कक्षा दशको भने हुन सकेन ।

ठाकुर सर र अर्का एक जना सर कक्षा आठ, नौ र दशका विद्यार्थीको डिक्टेसनका कापीका पाना लियेर बाटाबाटामा चकले लेखेका ठाउँमा जानुभएछ । कापीका पानाका अक्षर र चकले लेखेका अक्षरहरू दाँज्नुभएछ । ठाकुर सरले बाटोमा कसले लेखेको हो भन्ने पत्ता लगाउनु भयो तर यसबारेमा हामी कसैलाई पनि थाहा हुन सकेन । यसबारेमा न कसैलाई कारबाही भएको थाहा भयो, न कसले लेखेको हो भनेर भनियो पनि ।

ठाकुर सर, मेडमलगायत विद्यालयका सरहरूले बाटामा नाम लेखिएका केटा साथी र केटी साथीलाई बारम्बार अफिसमा बोलाएर कुरा गर्नुहुन्थ्यो । बिस्तारै साथीहरूले पनि त्यो विषयलाई उचाल्नु भएन । घटना त्यसै सामसुम भए जस्तो लाग्यो । पछि थाहा पाएअनुसार बाटामा लेख्ने साथीको पहिचान भएपछि उसलाई कसैले थाहा नपाउने गरी अफिसमा बोलाइएको थियो रे । ती दुवै जना साथीसँग माफी मगाएर अब आइन्दा यस्ता गल्ती नदोहोर्नाउने गरी सम्भाइएको थियो रे । गल्ती स्विकारेर गल्ती नदोहोर्नाउने वचनपछि उनीहरूलाई माफी दिइएको हो रे । गल्ती गर्नेले सजाय पनि पाएन । अरू ले थाहा पनि पाएनन् । पीडितले पनि माफी दिए । समस्या समाधान भयो । पछिपछि त्यस्तो गल्ती दोहोरिएन पनि ।

विद्यार्थीका गल्तीको महसुस गराएर सुधार गराउने ठाकुर सरको तरिकालाई मैले अहिले पनि सम्झिरहेको छु ।

+++++

एक जना साथीको फेसबुक स्टेटसमा तल बाकसमा उल्लेख गरिएको सन्देश पढ्ने अवसर पाएँ । यो सन्देशले मेरो मथिङ्गललाई एकछिन भए पनि सोचनीय बनायो । यो सन्देशमा व्यक्तिले गल्ती गरेपछि त्यो गल्ती अरूले थाहा नपाए पनि स्वयम्लाई कति पोल्दो रहेछ भन्ने गतिलो उदाहरण दिएको पाएँ । सन्देश लेखकलाई फोन गरेर पनि सोधें । उनले आफूले गरेको गल्तीले निकै लामो समयसम्म पोलिरहेको र अहिले आएर पछुताउनुबाहेक केही नभएको बताए । आफूलाई गलानि भएको र यसले निकै लामोसम्म सताएको बताउँदै आफ्नो गल्तीको अनुभूति हुनु नै सबैभन्दा ठुलो कुरा भएको बताए । व्यक्तिले गल्ती महसुस भएपछि पुनः गल्ती दोहोरिने सम्भावना रहँदैन । यस्ता

गलती नगर्न अरूलाई सचेत पनि गर्न सक्ने पनि बताए । मलाई उनको यो अनुभवले व्यक्तिलाई उसले गरेका गलतीको अनुभूति गर्न सके तत्कालै समय उपलब्ध गराउने र सम्भव नभएमा केही समय दिनुपर्ने जस्तो लाग्छ । साथीले लेखेको फेसबुक स्टेटस यस्तो थियो :

बाकस-३

छोटो निबन्धका वाक्य जस्तालाई टुक्रा टुक्रा बनाएर कविता हो भन्दै छात्र, सुनाउन थालेदेखि मेरो गद्य कविताप्रतिको मोह भङ्ग भएको थियो । म अभै पनि कसैको गद्य कविता देख्ने बित्तिकै तेसै गरेर पढ्छु र के छ त भनेर मूल्याङ्कन गर्छु । अभै कवितामा क्लिष्टता, अमूर्तता जस्ता कुराले मलाई उकुसमुकुस बनाइ रहेको थियो । मलाई यो कुरामा विद्रोह गर्न मन थियो ।

समय ट्याक्क याद भएन, भर्खर भर्खर युवराज नयाँघरेको “एक हातको ताली” निबन्ध सङ्ग्रहले ठुलै पुरस्कार जितेको थियो, सायद मदन पुरस्कार नै होला । त्यो किताब हात परेको थियो ।

दोहोरी गीत प्रतियोगितामा भाग लिन एकलै गएको थिएँ, समूह जुटाउनै सकिनँ । साथमा फर्केर आउने भाडा पनि मुस्किलले पुग्ने अवस्था थियो । खाना त खानै छ, अभै ।

कविता प्रतियोगिता पनि रहेछ, मैले “एक हातको ताली” का केही अंश यस्तै गरेर टुक्राएर कविता प्रतियोगितामा भाग लिएँ, नजित्ने कुरै थिएन । यतिको कविता लेख्न सक्ने मान्छे त्यो प्रतियोगितामा पुगेकै थिएनन् ।

कविमा आफ्नै नाम राख्न मनले मान्दै मानेन । युवराज नयाँघरेलाई छोट्याएर उपनाम ‘युरान बनाएँ, मन अलि ढक्क भयो ।

जितियो, प्रथम पुरस्कार । खल्लिमा ३५ रुपियाँ मात्र भएको मान्छेको हातमा ३००० रुपियाँ पन्थो । दोहोरीमा जितेकै भए पनि पुरस्कार ९००० थियो, ६ जनाले बाँड्दा र ड्रेसको भाडा कटाउँदा आउने कति पो हुन्थ्यो र ?

बसमा फर्कँदै थिएँ, मलाई अबिर, खादा र प्रमाणपत्रले जिस्क्याउन थाले । जति गरे पनि मैले तिनीहरूलाई जित्न सकिनँ । एक तमासको गलानीले ढक्क ढाक्यो । खादाले अबिर पुछेँ, त्यसैले प्रमाणपत्रलाई न्याप गरेँ । भ्याल खोलेर बसबाट सुइँक्याइ दिएँ । कुनै दिन युवराज नयाँघरेलाई भेटेर क्षमा माग्ने छु भन्ने लाग्यो । तर अभै भेट्न पाएको छैन ।

यो कुराले मलाई धेरै पछिसम्म गलानी भइरह्यो । ७० सालतिर फेरि जब म लेखनतिर आकर्षित भएँ, मलाई त्यो प्रतियोगिताका आयोजकहरूसित माफी माग्नु मन लाग्यो । प्रतियोगिता आयोजना गर्ने संस्था त ऊ बेलै आर्थिक अनियमितता गरेको अभियोगमा विघटन भएको रहेछ । निर्णायक मध्येका ऊ बेलाका गुरुहरूमध्ये १ जना मात्र जीवित हुनुहुँदो रहेछ । उहाँलाई भेटेर सुनाएँ । उहाँलाई पनि यादै रहेनछ । पछि उहाँ हाँस्दै भन्नुभयो, “यति सोच्नुभयो, अहिलेसम्म गलानीमा बाँच्नुभयो, तपाईंको सजाय पूरा भयो ।”

फेसबुकमा स्टार्टस लेख्ने साथीले आफूले गरेको गल्तीको प्रायश्चित गर्न आयोजकलाई खोज्दै गएको र आयोजकको संस्था नै विघटन भएको उल्लेख गर्दै जीवित एक जना निर्णायकसँग गएर आफ्नै गल्ती सुनाउँदा अहिलेसम्म ग्लानिमा बाँच्नुभयो, तपाईंको सजाय पूरा भयो भन्ने जवाफ पाएको पनि लेखेका छन् । स्टार्टस लेखकले गल्ती महसुस गरेर ग्लानिमा बाँच्नु नै गल्तीको सजाय हो भनेर बुझ्नुपर्छ । गल्ती गर्नेले महसुस गरी सुधार गर्न सक्ने बनाउनु नै सजायको उपयुक्त उपाय हो ।

३. सजायमा हाम्रो सोच र सिकाइको भूमिका

नियम कानुन कडा बनाएर कार्यान्वयन गरेमा बालबालिकाले गल्ती गर्दैनन्, गल्ती गरेमा सजाय दिइहाल्नुपर्छ । बालबालिकाले गल्ती गर्दैनन् र भविष्यमा गल्ती पनि दोहोर्‍याउँदैनन् भन्ने हाम्रो सोच नै बालबालिकाका लागि प्रत्युत्पादक भएको छ । हामीले बाल्यकालमा कसरी सिक्छौं र हामीले गल्ती गर्दा घरमा आमाबाबुले र विद्यालयमा शिक्षकले कस्तो सजाय गरेका थिए भन्ने हाम्रो पुरानो अनुभवले हाम्रो सोच निर्माण गरिदिएको छ । त्यही सोचअनुसार बालबालिकाको गल्तीमा हामीले सजाय निर्धारण गरेका हुन्छौं । एउटा बिर्सन नहुने कुरा के हो भने अनुभव कहिलेकाहीँ नालायक गुरु पनि सावित हुन सक्छ (Experience can be the worst teacher) ।

हामीले पढेको सिकाइका सिद्धान्तअन्तर्गतको शास्त्रीय सम्बन्ध प्रत्यावर्तन (Classical Conditioning) मा नराम्रो बानी हटाउन र राम्रा बानी विकास गर्न (Breaking bad habits and developing good habits) यो सिद्धान्तलाई उपयोग गर्न सकिने उल्लेख थियो । साथै अवाञ्छित प्रतिक्रियाहरू कमजोर बनाउन र हटाउन सकिने र राम्रा आदतहरू निर्माण गर्न (Weakening and eliminating unwanted responses) सकिने पनि उल्लेख थियो । यो सिद्धान्त कुकुरमा प्रयोग गरिएको थियो । बालबालिकाका नराम्रा बानी अर्थात् गल्ती हटाउन यो सिद्धान्त उपयोग गर्दा सजाय पाउने अवस्था आउन सक्छ । कुकुरलाई च्याल आउँदा मासु नदिनु एक किसिमको सजाय नै थियो । यो प्रयोग यान्त्रिक थियो । यस सिद्धान्तले मानवीय अनुभूतिमा खासै भूमिका खेल्न सक्ने अवस्था देखिँदैन ।

कार्यपरक सम्बन्ध प्रत्यावर्तन (Operant Conditioning) मा सही व्यवहारलाई पुनर्बल दिने र गलत व्यवहारलाई वास्ता नगर्ने हो भने सही व्यवहार दोहोरिने र गलत व्यवहारको पुनरावृत्ति हुने अवस्था घट्दै जाने उल्लेख भएको पाइन्छ । बालबालिकाले गर्ने गलत व्यवहारको प्रकृति हेरेर यो सिद्धान्त उपयोग गर्न सकिन्छ । सही व्यवहारलाई तुरुन्तै पुनर्बल दिने र गलत व्यवहारलाई बेवास्ता गरिदिने गरेमा बालबालिकाले गलत व्यवहार आफैं पहिचान गरी महसुस गर्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

हामीले आफू विद्यार्थी हुँदा कस्तो गलत व्यवहारमा कसरी सजाय पाएका थियौं र घरमा कसरी सजाय हुन्थ्यो भन्ने कुराले वर्तमानमा हामीले बालबालिकालाई गर्ने व्यवहारमा प्रभाव पार्ने देखिन्छ ।

पढ्दा सिकाइका कुन कुन सिद्धान्तमा पढियो, ती सिद्धान्तले के भनेका थिए भन्ने कुराले पनि सजायका सम्बन्धमा हाम्रो सोच र भूमिकामा प्रभाव जमाइरहेको हुन्छ ।

मानिसबाट गल्ती हुन्छ । गल्ती नगर्ने व्यक्ति नै हुँदैनन् । गल्ती क्षम्य तथा अक्षम्य गरी दुई किसिमका हुन्छन् । हरेक गल्तीबाट पाठ सिक्न सकिन्छ । गल्ती पनि सिकाइका विषयवस्तु हुन सक्छन् । गल्तीहरूका सूचीलाई सिकाइको विषयवस्तु बनाउन सकिन्छ । गल्तीका सूचीका आधारमा नयाँ सिकाइका विषयवस्तु निर्धारण गर्न सकिन्छ । थर्नडाइकको प्रयत्न र भूल (Trail and Error) को सिद्धान्तले पनि सन्तुष्टि दिने, व्यक्तिले प्रतिक्रिया दोहोर्न्याउने र असन्तुष्टि दिने प्रतिक्रिया व्यक्तिले नदोहोर्न्याउने भएकाले बालबालिकालाई समयमा नै गल्तीको जानकारी दिएर महसुस गराउनुपर्छ ।

बालबालिकाले गरेका गल्तीलाई सिर्जनात्मक रूपमा उपयोग गरी सिकाइ गर्न सकिन्छ । सिर्जनशील शिक्षक र अभिभावकले बालबालिकाले गरेका गल्तीलाई सिर्जनात्मक रूपमा उपयोग गर्न सक्छन् । एक जना शिक्षकले सजाय नदिएकन बालबालिकाको गल्तीलाई सुधार गर्न सक्छ । एक जना शिक्षकले मलाई भनेका थिए, “मैले पढाउने कक्षा तीनका विद्यार्थीहरू ज्यादै नै हल्ला गर्थे । उत्प्रेरणा जगाउन भनेर अनेकौँ प्रयास गर्थे । कथा सुनाउँथे, गीत गाउँथे, कविता भन्थे, खेल खेलाउँथे । विद्यार्थीहरू कथा सुन्दा, गीत गाउँदा, कविता सुन्दा, खेल खेल्दासम्म उत्साहित हुन्थे । कक्षामा रमाउँथे । मेरो कुरा राम्ररी सुन्थे । जब मैले पढाउन सुरु गर्थे अनि विद्यार्थीहरू फेरि हल्ला गर्न सुरु गर्थे । मलाई दिक्क बनाउँथे । विद्यार्थीलाई सजाय गर्न मन लाग्दैनथ्यो । अनेक उपाय खोजेँ र अन्त्यमा एउटा निष्कर्षमा पुगेँ । त्यो निष्कर्ष थियो : जब विद्यार्थीहरू हल्ला गर्थे, मैले कालोपाटीमा कक्षा तीन लेखेको मेटेर कक्षा एक लेखिदिन्थेँ । अनि विद्यार्थीहरूले सोध्थे, किन कक्षा एक ? उनीहरूले भन्थे हामी त कक्षा तीनका हौं । हामीलाई किन एक कक्षा लेख्नुभएको ? मैले उनीहरूलाई उत्तर दिन्थेँ, तिमीहरू कक्षा तीनका जस्ता छैनौं । अब तिमीहरू कक्षा एकका जस्ता भयौं । अब तिमीहरूको कक्षा एक लेखिदिन्छु । त्यसपछि कक्षाका विद्यार्थीहरू शान्त हुन्थे । केही समयपछि विद्यार्थीहरू ले कक्षामा हल्ला गर्न छाडे । हल्ला गरेपछि कक्षा एकमा भर्नु पर्छ भन्ने चिन्ता थियो विद्यार्थीहरूलाई ।”

४. सजायका वैकल्पिक उपायहरू

गलत कामको महसुस गराउने : हरेक व्यक्तिबाट गल्ती हुने गर्छ । गल्ती प्रकृतिअनुसार साना ठुला हुन सक्छन् । कतिपय गल्ती त बालबालिकाले आफैँ थाहा पाइसकेका हुन्छन् र महसुस पनि गरिसकेका हुन्छन् । बरु यस्ता गल्तीका बारेमा कसैले पनि कुरा नउठाइदेओस् भन्ने पनि सोचेका हुन्छन् । यस्तो गल्ती महसुसबाट भविष्यमा गल्ती दोहोरिने अवस्था हुँदैन वा निकै कम हुन्छ । मानिसहरू (वयस्कहरू होऊन् वा बालबालिका) लाई आफ्नो गल्ती सच्याउन गरिनुपर्ने अहम् र अचुक उपाय भनेको ऊ स्वयम्लाई उसका गल्ती महसुस गर्ने अवसर दिनु हो (खतिवडा र चन्द्रिका, २०६८, : पृ.५८) । गल्ती महसुस गराउनु नै गल्ती सच्याउने महत्त्वपूर्ण औजार हो । महसुस हुनु पनि एक किसिमको सजाय जस्तै हो । यसबाट बिना क्षति सुधार गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । बालबालिका

पनि आफैँ गल्ती सच्चाउन सक्रिय हुन्छन् ।

गल्ती स्विकार्ने र सच्चिने संस्कृतिको विकास गर्ने : गल्ती गरेपछि गल्ती स्विकार्न र सच्चिन इमानदार हुनुपर्छ । गल्ती नै नस्विकार्नेले गल्तीको सुधार पनि गर्दैन । गल्ती स्वीकार्नेमा सानो पनि भइन्छ, कमजोर पनि भइन्छ । बालबालिकालाई गल्ती स्विकार्ने संस्कृतिको विकास गराउनुपर्छ । गल्ती स्वीकारे पनि गल्ती नदोहोर्न्याउने र सच्चिने संस्कारको विकास गर्नुपर्छ । यस्तो संस्कार विकास गर्न पञ्चतन्त्रका कथा, रामायण र महाभारतका कथा, नीति कथा सुनाएर प्रेरणा दिनुपर्छ । विश्वका सफल व्यक्तिहरूको जीवनी सुनाएर पनि गल्ती स्विकार्ने र सच्चिने संस्कारको विकास गर्नुपर्छ । बालबालिकालाई उनीहरूका गल्ती, कमजोरी बुझाएर सिक्ने अवसर प्रदान गर्नुका साथै गल्ती स्विकार्ने र सच्चिने संस्कृतिको विकास गर्नुपर्छ (थापा, २०७४, पृ.२४) । यसमा वयस्कहरूको भूमिका अहम् हुने गर्छ । वयस्कले आफ्नो गल्ती तुरुन्तै स्विकार्ने र सच्चिने व्यवहार देखाएमा बालबालिकाहरूले पनि त्यही सिक्ने गर्छन् ।

गलत काम हरेक परिस्थितिमा गलत नै हुने कुरा सिकाउने : गलत काम सबै ठाउँमा गलत हुन्छ र गलत कामको परिणाम पनि दुःखद हुन्छ भन्ने वास्तविकता बालबालिकालाई बुझाउनु पर्छ । बालबालिकालाई सामाजिकीकरण गर्ने पहिलो प्रतिनिधि घर परिवार हो । घर परिवारले गलत कामलाई लुकाउने र आफैँ गलत काम गरेर भुक्त्याउने गरेमा यसको छाप बालबालिकामा पर्छ । यस्तो परिवारमा हुर्केका बालबालिकाहरू ले गल्ती गर्न डराउँदैनन्, गल्ती महसुस पनि गर्दैनन् र गल्ती दोहोर्न्याउँछन् । बिस्तारै गल्ती गर्ने आदत उनीहरूमा विकास हुन्छ । यस्तै बालबालिकालाई सामाजिकीकरण गर्ने विद्यालय, समुदाय, दौतरी, सामाजिक सङ्घ सङ्गठन, आम सञ्चारले पनि गलत काम सधैँ र सदाका लागि गलतै हुन्छ भन्ने सन्देश दिएर उनीहरूमा वास्तविकता बुझाउन सहयोग गर्नुपर्छ । यस्ता कार्यमा बालबालिकाभन्दा पनि आमाबाबु, दाजुदिदी, शिक्षक, सङ्गीसाथी, समुदाय, विभिन्न सङ्गठन, रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिकाको योगदान महत्त्वपूर्ण हुन्छ । आफूले गरेका गलत काम कुनै पनि परिस्थितिमा गलत नै हुन्छ भन्ने वास्तविक चित्र बालबालिकालाई देखाउन सक्नु एक असल आमाबाबु, अभिभावक, शिक्षक वा वयस्कको कर्तव्य हो (खतिवडा र मीना, २०७४ : पृ.१७) ।

व्यक्तिमाथि होइन गलत क्रियाकलापप्रति केन्द्रित हुनुपर्ने : बालबालिकाले गल्ती गरेमा मानिसहरू बालबालिकामाथि खनिने गर्छन् । गल्ती सबैबाट हुने भएकाले गलत कार्यप्रति केन्द्रित हुनुपर्छ । गलत कार्य किन भयो ? यसको कारण के थियो ? परिणाम के ल्यायो ? भन्ने प्रश्नमा केन्द्रित भएर विश्लेषण गर्नुपर्छ । गलत काम गर्ने बालबालिका त आफैँमा पीडित भएका हुन्छन् । उनीहरूले पीडा महसुस गरेको अवस्थामा गलत काम गर्ने व्यक्तिलाई प्रताडित गर्नु हुँदैन । गलत क्रियाकलापप्रति केन्द्रित भएर सुधारतर्फ लाग्नुपर्छ । बालबालिकाको आचरण, व्यवहार र क्रियाकलापप्रति केन्द्रित भएमा भविष्यमा त्यस्ता प्रकृतिका गलत व्यवहार दोहोरिने सम्भावना ज्यादै न्यून हुन्छ । मलाई मेरो

आमाले सधैं भन्ने गरेको सम्झना भइरहन्छ । आमाले मलाई भन्नुहुन्थ्यो, “मैले तँलाई गाली गरेको होइन, तेरो व्यहोरालाई हो, तेरो बानीलाई हो । तँले बानी सुधारिस् भने मैले गाली गर्नु नै पर्दैन ।” सुधारणै प्रयास व्यक्तिलाई होइन उसको आचरण, व्यवहार र क्रियाकलापलाई हो । हाम्रा प्रयत्न आचरण, व्यवहार क्रियाकलापको सुधारमा केन्द्रित हुनुपर्छ ।

गल्तीलाई बालबालिकाको पक्षबाट विश्लेषण गर्ने : बालबालिकाले गर्ने गल्तीलाई वयस्क पक्षबाट मात्र विश्लेषण गर्ने गरेको पाइन्छ । यो उपयुक्त तरिका होइन । बालबालिकाले गर्ने गल्तीलाई बालबालिकाकै पक्षबाट हेरिनुपर्छ, विश्लेषण गर्नुपर्छ । त्यसपछि मात्र समाधानको उपाय निस्कन्छ । यसरी सुल्झाइसको उपायले समस्याको समाधान मात्रै गर्दैन, निराकरण पनि गर्छ, भविष्यमा नदोहोरिने अवस्था पनि सिर्जना गर्छ ।

५. निष्कर्ष

गल्ती आफैमा एउटा विषयवस्तु हो, एउटा पाठ हो । गल्ती व्यक्तिमा होइन, व्यवहार र क्रियाकलापमा हेर्नुपर्छ । गल्ती गर्दैमा सम्पूर्ण कार्य समाप्त भइसकेका हुँदैनन् । गल्तीले एउटा न एउटा पाठ छोडेर गएको हुन्छ, पाठ सिकाएर गएको हुन्छ । गल्ती बालबालिकाबाट मात्रै हुँदैनन्, हरेक व्यक्तिबाट हुन्छ । वयस्क व्यक्तिबाट पनि हुन्छ । गल्तीलाई एउटा विषयका रूपमा उठाउनु पर्छ सिकाइका लागि । गल्ती कामको महसुस गराउने, गल्ती स्विकार्ने र सच्चिने संस्कृतिको विकास गर्ने, गलत काम हरेक परिस्थितिमा पनि गलत नै हुन्छ भन्ने भावनाको विकास गराउने गर्नुपर्छ । विशेष गरी बालबालिकाका गल्तीलाई वयस्कको पक्षबाट विश्लेषण गर्नु हुँदैन, बालबालिकाको पक्षबाटै विश्लेषण गर्नुपर्छ । बालबालिकालाई गल्तीको महसुस गराएर सुधारतर्फ लैजानु पर्छ । बालबालिकाले आफूले गरेको गल्तीबाट सधैं लज्जित हुनु नपरोस् । उनीहरूले गल्तीबाट सिकेर उज्ज्वल भविष्यतिर लाग्न सक्नु । बालबालिकालाई गल्तीका खातिर शारीरिक सजाय पूर्ण अस्वीकार्य छ, निषेध नै गर्नुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

खतिवडा, चन्द्रिका, ‘बालबालिकालाई सजाय नै दिनुपर्छ र?’ बालबालिकासँगको सञ्चार र उनीहरूको सामाजिकीकरण, इन्स्टिच्युट फर लिगल रिसर्च एन्ड कन्सल्टेन्सी र पृथक अभियान नेपाल, २०६८, पृ.५६-६० ।

खतिवडा, चन्द्रिका र मीना महर्जन (२०७४), बालबालिकामाथि हुने शारीरिक तथा मानसिक सजायका केही विकल्प, बाल सजायका विकल्प, ललितपुर : शिक्षक मासिक, पृ.१७ ।

थापा, जुना (२०७४), प्रशंसा र प्रोत्साहनले बनाउँछ ‘भान्छे, बाल सजायका विकल्प, ललितपुर : शिक्षक मासिक, पृ.४२ ।

सामुदायिक विद्यालय सबलीकरण दशक र शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि

डा. भोजराज शर्मा काफ्ले

उपसचिव, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

लेखसार

लेख नेपालको सङ्घीय सरकारको सामुदायिक विद्यालय रूपान्त्रण गर्ने प्रतिबद्धता तथा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित छ । लेखमा राष्ट्रपतिले संसदमा प्रस्तुत गरेको नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र अर्थमन्त्रीले प्रस्तुत गरेको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा वि.सं. २०७६ देखि २०८५ सम्मलाई सामुदायिक विद्यालय सबलीकरण दशकका रूपमा घोषणा गरिएको सन्दर्भमा अहिलेको कोरनाको कहरलाई समेत आकलन गर्दै विषयवस्तुलाई खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । समाजवाद उन्मुख राज्य भन्ने तर त्यसको शिक्षा क्षेत्रका लागि व्यावहारिक परिभाषा र उपायको खोजी नभइरहेको सन्दर्भमा नीतिगत तहबाट यस किसिमको प्रयास हुनु सकारात्मक कदम हो । विषय राजनीतिक नारा र नीतिगत व्यवस्थामा सीमित हुने हो कि भनी राजनीतिक प्रतिबद्धता हुने तर काम पूरा नहुने विगतका उदाहरणका साथ विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालका सामुदायिक विद्यालयहरूको अद्वितीय (Unique) चिनारी भएका विद्यालय हुन् । तथापि केही वर्षदेखि त्यस्ता विद्यालयहरूमा परिवार र सामाजिक विश्वास कमजोर हुँदै गएको परिवेशमा सूक्ष्म विश्लेषण र सोअनुसारको बालबालिकाको शिक्षणसिकाइकै तहमा प्रभाव पार्ने कार्यक्रमहरू बनेर अभियानकै रूपमा प्रयास हुने कुरामा लेखमा शङ्का व्यक्त गरिएको छ । स्थानीय तहमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले काम गर्न थालेपछि भन् तीव्र गतिमा सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी घट्ने र निजी विद्यालयमा बढे कुरा चिन्ताका रूपमा प्रस्तुत छ । लेखमा समस्या र चिन्तामात्र व्यक्त गरिएको छैन, उपायहरू पनि दिइएको छ । प्रमुख पाँच विषयक्षेत्रलाई सबलीकरणको गन्तव्य बनाएर सम्बद्ध सबै पक्ष शैक्षिक पक्षको प्राविधिक, प्राज्ञिक र स्वयम् बच्चाको शिक्षणसिकाइको मर्मलाई अन्तर्भूत गरेर सघन रूपमा अघाडि जानुपर्छ, जान सकिन्छ तथापि हाम्रो तयारी र ध्यान पटककै पुगेको छैन भन्दै लेखको बिट मारिएको छ ।

१. सन्दर्भ

विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाको करिब अन्त्य हुन लागेको अवस्था, दिगो विकासका लक्ष्यलाई सन् २०३० सम्म पूरा गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, चालु पञ्चवर्षीय योजनामा योजना अवधिमात्र नभएर सन् २०३० सम्म नेपाललाई मध्यम आय भएको मुलुकमा रूपान्तरण गर्ने सरकारको लक्ष्य तथा नेपालले राखेको वि.सं. २१०० सम्म सम्मृद्ध र सुखी नेपालीको सोच तथा सोअनुसारका रणनीति तथा कार्यक्रम विकास, निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा ऐन स्वयम् राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ जारी जस्ता

प्रयासले सार्वजनिक विद्यालय सुधारको कार्यक्रमलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने परिवेशमा कोरोना (COVID 19) को विश्वव्यापी महामारीले यसलाई अझ पेचिलो बनाएको छ । यस महामारीले समाजमा हुने र नहुने बिचको अन्तर भन्नु बढाउने खतरा बढेको छ । परिणामस्वरूप सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीको चाप बढ्ने सम्भावना बढेको छ ।

शिक्षालाई मुलुकको आर्थिक, भौतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, संस्थागत र प्रशासनिकलगायतका पूर्वाधारहरूको मूल आधार मान्ने गरिन्छ । त्यसमा पनि विद्यालय शिक्षा सबै शिक्षाको जग भएकाले गुणस्तरीय विद्यालय शिक्षामा सबै नागरिकको समतामूलक पहुँच स्थापित गर्नु राष्ट्रको प्रमुख आवश्यकता हो । यस पृष्ठभूमिमा नेपालको सन्दर्भमा आम नागरिकका लागि शिक्षा पुऱ्याउने सामुदायिक विद्यालयमार्फत प्रदान हुने शिक्षाको विशिष्ट स्थान रहने स्पष्ट छ । यसका निमित्त यी विद्यालयहरू गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सक्षम हुने गरी सबलीकरण गर्ने विषय अहिलेको प्राथमिक विषय वा मुद्दामा पर्नु उत्साहप्रद कुरा हो ।

२. औचित्य

नेपालको संविधान जारी भएसँगै मुलुक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यमा रूपान्तरित भएको छ । संविधान कार्यान्वयनका क्रममा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको निर्वाचनपछि राज्यमा तीनै तहका सरकार क्रियाशील छन् । नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम २०७६-७७^१ तथा २०७६ को बजेट वक्तव्य^२मा यस विषयलाई उच्च महत्त्व दिइएको छ । वि सं २०७६-२०८५ को दशकलाई सार्वजनिक विद्यालय रूपान्तरण दशक घोषणा गरिएको छ । यसलाई नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा सर्वाधिक महत्त्व दिनुपर्ने विषयका रूपमा अग्रसारित गर्न पर्ने अवस्था छ । विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०१६-२०२१) को समाप्तिसँगै दश बर्से (सन् २०२१(२०३०) शैक्षिक योजना विकासमा शिक्षा मन्त्रालय विशेष प्राथमिकताका साथ लागि परेको बेलामा यस विषयलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ ।

सामुदायिक विद्यालय र ती विद्यालयहरूमा शिक्षामा सुधारको एजेन्डा मानवीय र सामाजिक विकासको पक्षबाट पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । हामी यस शिक्षामार्फत साक्षरता मात्र सिकाउँदैनौं । बरु भोलिको समाज निर्माणको आधार तयार गर्छौं । यही शिक्षा आर्जनकै क्रममा सामाजिकीकरणको अभ्यासको अवसर प्रदान गर्छौं र नागरिकताको चेतना भर्ने काम गर्छौं । भिन्न भिन्न सामाजिक पृष्ठभूमिबाट

१. बुँदा १६९- विक्रम सम्बत २०७६ देखि २०८५ सम्मलाई सार्वजनिक विद्यालय सवलीकरण दशकका रूपमा कार्यान्वयन गरी शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यही कुरालाई चालु वर्षको नीति तथा कार्यक्रममा पनि जोड दिइएको छ ।
२. बुँदा ३१ - विक्रम सम्बत् २०७६ देखि २०८५ लाई सामुदायिक विद्यालय शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि दशकको रूपमा अघि बढाइने छ । सबै सामुदायिक विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार सुधार गर्दै लैजान आगामी वर्ष ३०० विद्यालय भवन र कक्षा कोठा विस्तारका लागि रु. ८ अर्ब ५३ करोड विनियोजन गरेको छु । दुर्गम तथा हिमाली क्षेत्रका विद्यालय र अपाङ्गता भएका बालबालिका अध्ययन गर्ने विद्यालयमा आवासीय सुविधाको प्रबन्ध गर्दै लगिने छ । यस भावना यस वर्षको बजेट भाषणमा पनि प्रतिविम्बित छ ।

आउने बालबालिकाहरूलाई साथै बसेर समस्याहरू चिन्ने र समाधान खोज्न सहकार्य गर्न सिकाउँछौं । यसो गर्दा एकअर्कामा भएका फरक पनालाई, एकअर्काका फरक संस्कृतिलाई चिन्ने, बुझ्ने, सम्मान गर्ने, सहअस्तित्व र सहभावको चेतना विकास गर्छौं । त्यसैले विद्यालय शिक्षालाई लोकतन्त्रको अभ्यास गर्न सक्षम नागरिकताको विकास गर्ने उद्देश्यसँग आबद्ध गरिन्छ । यो शिक्षालाई अनिवार्य मानेर अत्यन्त सीमान्तकृत समूहबाट आउनेले समेत आफ्नो क्षमता विकास गर्ने अवसर पाओस् भनेर यसको प्राप्तिको मौलिक अधिकारको संवैधानिक व्यवस्था तथा समानता र समता जस्ता उद्देश्यलाई आत्मसात् गर्ने गरिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा सामुदायिक विद्यालय प्रणाली समग्र विद्यालय शिक्षाको मूल आधार हो । समग्रमा ८० प्रतिशतभन्दा बढी विद्यार्थी यही शिक्षा प्रणालिबाट शिक्षा प्राप्त गर्दछन् । अझ ग्रामीण र दुर्गम भेगका तथा आर्थिक र्वम् सामाजिक हिसाबले कमजोर समूहको बालबालिकाका लागि यो प्रणाली शिक्षा प्राप्तिको एक मात्र विकल्प रहँदै आएको छ । विश्वव्यापी कोरोना महामारीको परिवेशले ती विद्यालयमा भन् चाप बढ्ने सम्भावना बढेको छ । यसरी सामुदायिक शिक्षा कमजोर हुँदा त्यहाँ पढ्ने लाखौं विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि कमजोर हुने र उनीहरूका सिङ्गो जीवनका सम्भावनाहरूलाई सीमित गर्ने अवस्था आउन सक्ने विषयलाई नकार्न सकिन्न । अर्कोतिर यी विद्यालय कमजोर बन्न पुग्दा सामुदायिक शिक्षाप्रतिको जनविश्वास तथा भरोसा कमजोर हुन जान्छ र सामाजिकीकरणका बृहत्तर उद्देश्यमा समेत गम्भीर आघात पुग्ने देखिन्छ । अन्ततः भ्रातृत्व, सामाजिक एकता र सहअस्तित्व जस्ता सामाजिक उद्देश्य प्राप्तिको समेत नकारात्मक प्रभाव पर्न गई भोलिको समाज निर्माणमा समेत सच्याउनै नसक्ने खालका गम्भीर असरहरू देखिने खतरा उत्पन्न हुन सक्छ । यिनै विषयलाई ध्यानमा राखी सामुदायिक विद्यालयको सबलीकरण एउटा राष्ट्रिय एजेन्डा बन्नु स्वाभाविक छ ।

३. नेपालकामा सामुदायिक विद्यालयको अद्वितीय चिनारी र भूमिका

नेपालका सन्दर्भमा सामुदायिक विद्यालयको अद्वितीय चिनारी छ । सामान्यतया नेपालका सबै जसो सामुदायिक विद्यालयहरू समुदायको प्रयासमा स्थापित भएका हुन् । अरू मुलुकहरूमा जस्तो राज्यका तर्फबाट स्थापित भएका विद्यालय सामान्यतया नेपालमा छैनन् । समुदायका मानिसहरू भेला भएर स्थानीय तहमा उपलब्ध हुन सक्ने साधन र स्रोत जुटाएर त्यस्ता विद्यालयहरू खोलिएका थिए । समुदायका मानिसहरूले आफ्नो क्षमताअनुसार विद्यालयलाई दान, चन्दा र श्रमदान गरेर स्थापना गरिएका विद्यालयहरू नेपालका सामुदायिक विद्यालय हुन् । यो शिक्षा विकासको प्रक्रिया विश्वमै अद्वितीय मानिन्छ । तथापि अहिले त्यस्ता विद्यालयहरूमा परिवार र सामाजिक विश्वास कमजोर भएको अवस्था छ ।

अहिले विद्यालयहरू गाभ्ने (मर्जिड) लहर आएको छ । कतिपय विद्यालयहरूमा विद्यार्थी सङ्ख्या कम

भरुका कारणले अर्को विद्यालयमा गाफने कुरा चल्दा समुदायका मानिसले नरम्रोसँग चित्त दुखाउने गरेका दृष्टान्तहरू भेटिन्छ । हामी समुदायिक विद्यालयलाई सिकाउने थलोका रूपमा मात्र लिदैनाै स्थानीय पहिचान र समुदायको इज्जतका रूपमा समेत हेर्छौं । हिजो दुःखसँग जन्माएको विद्यालय अर्को विद्यालयमा गाभिने कुराले त्यसमा लगानी गरेका, श्रम गरी पसिना बगाएका बुढापाकाहरूले चित्त दुखाउँदै समयले त्यागको परिवर्तन भनी जबरजस्त चित्त बुभाउने गरेको पाउँदा हाम्रो पनि चित्त दुख्ने गरेको छ ।

आजको सैकडसौं शताब्दीमा परिवार र समाजको संरचना बदलिरुको छ । हिजोको जस्तो सामुदायिक पूर्ण सहभागिता असम्भव जस्तो भइसकेको छ । विश्वव्यापी रूपमा नै शिक्षालाई राज्यको दायित्वमा लिन थालिरुको छ । विशेष गरी शिक्षा आधारभूत शिक्षा पूर्ण निःशुल्क र अनिवार्य गरी राज्यले दायित्व लिने प्रचलन विश्वव्यापी भएको छ । त्यसैले नेपालको संविधानले सो कुराको प्रत्याभूति गरेको हुनपर्छ । तथापि सरकारले विद्यालय व्यवस्थापनलगायतका सबै पक्षमा जिम्मा लिन गाह्रो देखिन्छ । सङ्घीय स्वरूपमा तिनै तहका सरकारको भुमिकालाई यकिन गरी समुदायको परम्परागत भूमिका र विद्यालयप्रतिको आत्मीयतालाई समेत सम्बोधन गर्ने गरी भविश्यको बाटो पहिल्यानु आजको आवश्यकता हो ।

४. वर्तमान अवस्थामा देखिरुका समस्या

अहिले अभिभावकहरू सकभर त्यस्ता विद्यालयमा बच्चा पढाउन मन गर्दैनान् । अझ डरलाग्दो अवस्था त के छ भने प्रतिवर्ष सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या घट्ने र निजी विद्यालयमा बढ्ने प्रवृत्ति देखा परेको छ । संविधानमा हामी समाजवाद उन्मुख राज्य भन्यौं । समाजवादी भनिरुका मुलुकमा मात्र होइन विश्वका पुँजीवादी मुलुकमा समेत आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क भएको सन्दर्भमा नेपालमा कानूनी व्यवस्था त भयो तर व्यवहारमा रूपान्तरणको विषय उल्टो गतितिर बढेको छ ।

एउटा असक्षम अभिभावक निम्ति अघिल्लो जुनिमा के पाप गरिरुछ र अहिले सन्तानलाई बोर्डिङमा पढाउन पाइनाै भन्ने पछुतोको विषय भएको छ । सङ्घीय स्वरूपमा राज्य व्यवस्थापन भई तिनै तहको सरकार क्रियाशील हुन थालेपछि र विद्यालय तहसम्मको शिक्षा व्यवस्थापन गर्ने अधिकार स्थानीय तहको भएपछि सार्वजनिक विद्यालयको अवस्थामा आशातीत सुधार हुँदै जाला भन्ने अपेक्षा सर्वसाधारणले गरेका थिए तर त्यसपछिको तथ्याङ्क भन् पेचिलो देखिँदै आएको छ । निजी विद्यालयको विद्यार्थी सङ्ख्या बढ्ने र सामुदायिकमा घट्ने क्रमले अझ तीव्रता लिरुको छ । तलको तालिकाले यसलाई पुष्टि गर्दछ :

तालिक १ : सार्वजनीक र निजी विद्यालयमा विद्यार्थीको प्रवृत्ति

शिक्षाको तह	समुदायिक			निजी		
	२०१९/२०	२०१८/१९	वृद्धि	२०१९/२०	२०१८/१९	वृद्धि
प्राथमिक तह (कक्षा १-५)	२,३९८,८०९	२,७३४,६९५	(१२)	१,०५५,४७६	९३७,४६०	१३
निम्न माध्यमिक तह (कक्षा ६-८)	१,३०७,९३९	१,३८९,७८३	(६)	४५६,८८९	४३१,१६०	६
आधारभूत तह (कक्षा १-८)	३,७०६,७४८	४,१२४,४७८	(१०)	१,५१२,३६५	१,३६८,६२०	११
माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०)	७८७,८००	८०७,९६७	(२)	२४६,७९१	२१८,९३५	१३

स्रोत : नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको फल्यास प्रतिवेदन, (२०१९/२०) र (२०१८/१९)

माथिको तालिकामा प्रस्तुत तथ्याङ्कअनुसार नेपालका सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या क्रमशः घट्दै जाने र निजीमा बढ्दै जाने प्रवृत्ति देखियो । यसले राज्यको शिक्षामा संवेदनशील मुद्दा उजागर गर्दै मुलुकले अवलम्बन गरेको समाजवाद उन्मुख राज्य र मौलिक हक स्वम् नागरिक अधिकारका रूपमा शिक्षाका सम्बन्धमा भएको संवैधानिक प्रत्याभूतिका बारेमा संवेदनशील हुनुपर्ने कुराको सङ्केत गरेको छ ।

नेपालमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले भन्डै एक दशकदेखि हरेक वर्ष विद्यार्थी उपलब्धि परीक्षण गर्दै आएको छ र केही प्राप्तिहरू सधैं दोहोरिने गरेका छन् । त्यसैले समुदायिक विद्यालय सुधारका लागि आधार दिन्छन् । यी परीक्षणका प्रतिवेदनले एकनाशले सधैं सधैं दोहोर्न्याउने प्राप्तिहरू यस्ता छन् :

संस्थागतको तुलनामा सामुदायिक विद्यालयको नतिजा कमजोर छ ।

उपलब्धिमा पारिवारिक पृष्ठभूमिको असर उल्लेख्य स्तरको छ । कमजोर सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमिका बालबालिका सिकाइमा पछि परिरहेका छन् ।

केही सामुदायिक विद्यालयहरूले अपेक्षा गरेअनुसार राम्रो उपलब्धि हासिल गरेका पनि छन्, अरु धेरैले अपेक्षाकृत परिणाम दिन सकिरहेका छैनन् । विद्यालयहरूबिचको उपलब्धिको खाडल ठुलो छ । यो तहको खाडलले शिक्षामा असमानता बढाउँछ । कमजोरस्तरमा रहेका सामुदायिक विद्यालयको स्तर सुधार गर्न विशेष प्रयत्न हुन जरुरी छ ।

विद्यालयहरू कमजोर विभिन्न कारणले भइरहेका छन् । विद्यालयका स्रोत, सिकाइ अवस्था र वातावरण, विद्यालयको व्यवस्थापन, शिक्षणका प्रक्रियाहरू सबै महत्त्वपूर्ण छन् ।

यी पक्षलाई दृष्टगत गर्दा साधनस्रोतरहित र कमजोर व्यवस्थापनले थिलथिलो परेको विद्यालयमा कमजोर आर्थिक सामाजिक पृष्ठभूमिबाट आएका बालबालिकाहरूलाई जिम्मा दिइए, उनीहरूको

भविष्य भाग्यका भरमा छोड्न सकिन्छ । यी सबै बालबालिकाहरूले आफ्ना सम्भावनाहरूलाई उजिल्याउने अवसर पाउनुपर्दछ । सरकारले विशेष दायित्वमा लिन सक्नुपर्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । त्यसैले सामुदायिक विद्यालयको सबलीकरणको एजेन्डा यही पृष्ठभूमिमा केन्द्रित छ ।

५. समस्याको गहिराइ

परिवर्तित शिक्षाका मूल्यमान्यता, नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेका विषय तथा नेपालको वास्तविक परिवेश र आवश्यकतालाई विचारा गर्दै सामुदायिक विद्यालयको दसालाई अभि संवेदशील भएर खोतल्ने प्रयास गर्दा तलका बुँदा उजागर हुन्छन् :

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, नेपाल जस्तै केही मुलुकले शिक्षाका सम्बन्धमा गरेको प्रयास र उल्लेख उपलब्धि जस्ता विषय स्वम् नेपालको समग्र आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक र राजनीतिक परिवेश विश्लेषण गरी शिक्षामा गरिने राष्ट्रिय लगानीको अवस्था पहिचान गर्ने गरी सबैले स्वामित्व लिने किसिमको अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यस्तो विश्लेषण अध्ययनले अहिलेको विभिन्न राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा शिक्षामा लगानी वृद्धि गर्ने भनी उल्लेख गर्ने तर अवस्थामा परिवर्तन नआउने जस्ता पक्षलाई सम्बोधन गरेर सट्टा निश्चित प्रवृत्ति पहिल्याउन सक्नुपर्ने थियो ।

सङ्घीय स्वरूपको राज्य व्यवस्थाको अभ्यास र अनुभव गर्दै जाँदा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका बिचमा काम कर्तव्य र अधिकारमा अपेक्षित स्पष्टता भइसकेको छैन । संवैधानिक प्रत्याभूति र विभिन्न तहका सरकारको क्षमतालाई समेत विचार गरी स्पष्टता आउन सकेन ।

समाजवाद उन्मुख राज्यमा शिक्षाको अवस्था र शिक्षामा लगानी के र कसरी हुनुपर्ने हो ? राष्ट्रिय बहसको विषय बनाई परिभाषित गरिनुपर्ने थियो ? सो हुन सकिरहेको छैन ।

निःशुल्क र अनिवार्य आधारभूत शिक्षा निःशुल्क माध्यमिक शिक्षा, क्रमशः निःशुल्क गर्दै लगिने उच्च शिक्षा तथा शिक्षालाई प्राविधिक, व्यवसायिक, सिपमूलक, श्रममूलक तथा जनमुखी बनाउने भन्ने संवैधानिक प्रत्याभूतिलाई कार्य व्यवहारमा रूपान्तरण गर्ने दीर्घकालीन योजना निर्माणमा त्यसअनुसारको कानुनी व्यवस्था हुन सकेको छैन ।

शिक्षामा गरिने लगानीको उपयोग, सुशासन, प्रक्रियामा पारदर्शिता जस्ता पक्षमा कमीकमजोरी प्रशस्त देखिएका छन् । प्रतिवर्ष बेरुजुको रकम क्रमशः बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा यसका कारण पहिचान गरी निदान गर्नेतर्फ हाम्रो ध्यान केन्द्रित अपेक्षेति रूपमा हुन सकेको छैन ।

स्थानीय तहमा शिक्षाका कर्मचारीको अभावले आर्थिक व्यवस्थापन शैक्षिक व्यवस्थापनलगायत शिक्षामा गुणस्तर र पहुँचका पक्षमा अपेक्षित सम्बोधन हुन नसकेको अवस्था छ । शिक्षा क्षेत्रको संरचना र जनशक्ति व्यापक छ । शिक्षकहरूको ठुलो सङ्ख्या, विद्यालयमा सहायक, प्रशासनिकलगायतका कर्मचारी, छात्रवृत्ति, दिवाखाजालगायतका दर्जनौं शीर्षकमा खर्च र त्यसको व्यवस्थापन तथा अनुगमन

तथा सुपरीवेक्षणसमेतको पक्ष शैक्षिक लगानीसँग उपादेयता राख्ने विषय हो । यसका लागि साबिक जिल्ला शिक्षा कार्यालय जस्तो प्रत्येक स्थानीय तहमा शिक्षा हेर्ने छुट्टै एकाइ (लेखा व्यवस्थापनसमेत) चाहिने कुरामा बहस र छलफल हुन थालेको परिप्रेक्ष्यमा यसलाई टुङ्गामा पुऱ्याउन सकिएको छैन । अति कमजोर घर परिवारका र घर परिवार नै नभएका बालबालिकाको लागि शिक्षा जटिल विषय हो । यसलाई सम्बोधन गर्न अवसरको मूल्यसहितको शिक्षाको व्यवस्था गर्ने चलन अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा पनि देखिन्छ । संविधानमा आरक्षित, संरक्षित र विशेष क्षेत्र भनी उल्लेख गरिएको सायद यस्तै वर्ग र समूहका लागि हुनुपर्छ । राष्ट्रिय गरिबी सर्वेक्षणका नतिजा (जुन ४० जिल्लामा करिब सम्पन्न भएको अवस्था छ) लगायतका प्रयासलाई उपयोग गर्ने गरी सूक्ष्म विश्लेषण गरी यसको ठोस बाटो पहिचान गर्न सकिएको छैन ।

शिक्षामा सामुदायिक अग्रसरता नेपालको मौलिक विशेषता हो, स्थानीय समुदायकबाट गठित विद्यालय व्यवस्थापन समिति र स्थानीय तहबिच टकरावहरू देखिन थालेको छ । स्थानीय शैक्षिक लगानी र सामुदायिक संलग्नता कायम रहने गरी स्थानीय सरकारको स्वायत्त अधिकार तथा शिक्षा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारीबिचको कानुनी एवम् व्यावहारिक बाटो पहिचान हुन पनि सकिरहेको छैन ।

६. अब के गर्ने ?

सबलीकरणको कार्यक्रममार्फत सामुदायिक विद्यालयको समग्र कार्यसम्पादन स्तरमा सुधार गर्ने उद्देश्य सरकारले राखेको भएता पनि मिहीन रूपमा काम हुन सकिरहेको छैन । विद्यालयको सबलीकरण गर्नु भनेको सूचकका दृष्टिले मुख्य तीनओटा कार्यहरू प्राप्त गर्नु हो : (क) विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा उल्लेख्य सुधार गर्नु, (ख) उपलब्धिमा देखिने अन्तरलाई कम गर्नु र (ग) विद्यालय शिक्षा पूरा गर्ने दरलाई उच्च बनाउनु । यो कार्यक्रम आफैमा एउटा कार्यक्रम मात्र नभएर भोलिका अरु धेरै योजनाको प्राथमिकीकरण तथा परियोजनाहरूको छनोटको समेत आधार प्रदान गर्ने हुँदा यसमा गरिनुपर्ने प्रयासलाई निम्नलिखित पाँच गन्तव्यलाई प्राप्त गर्ने गरी रणनीति तथा कार्यक्रम अग्रसारित गरिनुपर्छ :

सबै सामुदायिक विद्यालयमा उपयुक्त सिकाइ वातावरण भएको (बालविकास र शिक्षालाई समेत सम्बोधन गर्ने) भौतिक पूर्वाधार सुविधा उपलब्ध भई गुणस्तरीय शिक्षाका निम्ति समान अवसर सुनिश्चतता भएको हुने छ ।

सबै सामुदायिक विसाद्यालयमा पेसागत रूपमा दक्ष, स्वप्रेरित र उत्तरदायी शिक्षक उपलब्ध भएको हुने छन् । शिक्षण पेसा समाजमा उच्च सम्मानित पेसाका रूपमा स्थापित भएको हुने छ । उच्च योग्यता र सिप भएका मेधावी व्यक्तिहरू शिक्षण पेसामा प्रवेश गर्ने वातावरण सिर्जना भएको हुने छ ।

शैक्षिक गुणस्तर सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव तथा अभ्यास समेतका आधारमा

सङ्घीय सरकारवाट शैक्षिक गुणस्तर मानक तथा मापदण्ड तयार भई प्रदेश सरकारको निगरानी र सहजीकरणमा स्थानीय सरकारको पहलमा ती मानक तथा मापदण्ड प्रयोगमा आएका हुने छन् । शिक्षामा लगनी गर्दा तीनै तहका सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई आधार न्यूनतम वार्षिक बजेट मापदण्ड निर्धारण गर्ने छन् र आगामी वर्षको वार्षिक बजेटदेखि क्रमिक रूपमा सम्बोधन गरेका हुने छन् ।

शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि तथा शिक्षालाई सामयिक बनाउन आधुनिक प्रविधिमैत्री क्रियाकलापमा आधारित विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप अवलम्बन भएको हुने छ । त्यसै गरी परीक्षा प्रणाली ज्ञान र सिपको साथै अपेक्षित व्यावहारिक परिवर्तन परीक्षण गर्ने भरपर्दो साधनका रूपमा व्यवस्थित गरिएको हुने छ ।

उल्लिखित गन्तव्य साङ्केतिक हुन् । यिनैलाई आधार बनाई तीनै तहको सरकारले रणनीति, कार्यक्रम तथा प्रयासहरू सघन रूपमा अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ ।

७. निष्कर्ष

राजनीतिक नारा सजिलो हुँदोरहेछ । शिक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिइन्छ भन्न जति सजिलो छ गर्न त्यतिकै गाह्रो छ । राजनीतिक दलका चुनावी घोषणापत्रहरूले शिक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिइन्छ भनी लेखे । तर व्यवहारमा सो देखिएन । प्राथमिकता भनेको लगानी प्राथमिकता, कार्यान्वयनमा प्राथमिकता, प्रक्रिया र उपलब्धिमा प्राथमिकता हुनुपर्ने हो । त्यसैले यस विषयलाई सामान्य परंपरागत गति र मतिभन्दा अलि भिन्न भएर सोच्नुपर्ने अवस्था छ ।

यो सामुदायिक विद्यालय सुधारको विषय पनि विज्ञताले छिचल्न नसकेको विषय हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ । शिक्षाको प्रतिफल धेरै समयपछि देखिने र राजनीतिक नेतृत्व छोटो समयका लागि व्यवस्थापन हुने हुँदा शिक्षामा गरिने प्रयास र राजनीतिक प्राथमिकताबिच द्विविधा हुनु संसार भरकै परिवेश हो । नेपालको वर्तमान परिवेशमा शिक्षाको अवस्था निकै तरल देखिन्छ । शिक्षक सहयोग कार्यक्रम (Pedagogical Support) शून्यप्रायः अवस्थामा छ । यो संसारमै नभएको अवस्था हो । सरकारी संयन्त्र बल्लतल्ल शिक्षकको तलब व्यवस्थापन गर्न मात्र सबल छ । केही वर्षपछि यसबाट देखिने गम्भीर सम्भावित दुष्परिणामलाई समेत ख्याल गरी समयमै ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ । सामुदायिक विद्यालय सबलीकरण कार्यक्रमले यी विषयलाई संवेदनशील भई सम्बोधन गर्न सक्नुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

Law Commission (2019). Education Act, 2028 B.S. KathmanduM Law Commission.

NCE (2018). Research report on financing gap in Education, context of

ensuring the rights to education as envisioned in constitution of Nepal.

Schleicher, A. (2018). World ClassM How to build a 21st century school system. OECD

The World Bank (2004). Private Sector Involvement in EducationM A Review of World Bank Activities in East Asia and Pacific 1996-2002. Kathmandu M The World Bank.

UNESCO, (2003). United NationÚs Decade on Education for Sustainable DevelopmentM Framework for a Draft International Implementation Scheme (UNESCO, 2003) Education for Sustainable Development of NeaplM Views and Visions. KathmanduM Institute for Global Environmental Strategies, p.29 -40

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७५), पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्र, २०७६।७७(२०८०।८१
नेपाल सरकार (२०७७), नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, २०७७, काठमाण्डौँ : नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय (२०७७), आर्थिक वर्ष २०७७।७८ को बजेट वक्तव्य, काठमाडौँ : अर्थ मन्त्रालय
शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०२०). फल्यास प्रतिवेदन, २०१८(१९, भक्तपुर: नेपाल सरकार
शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०२९). फल्यास प्रतिवेदन, २०१९(२०२०. भक्तपुर : नेपाल
सरकार

संविधान सभा (२०७२). नेपालको संविधान, काठमाडौँ : नेपाल सरकार, कानून, न्याय, संविधानसभा
तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति

प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा निर्वाचन, नेकपा (एमाले) र नेकपा (माओवादी केन्द्र) को साभ्ता
घोषणापत्र, २०७८, file:///D:/1.%20MOEST%202/2.%20Personal/NPC%20
Shusil/%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A4%AE-%E0%A4%97%E0%
A4%A0%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A7%E0%
A4%A8-%E0%A4%9A%E0%A5%81%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%-
A4%AC%E0%A5%80-%E0%A4%98%E0%A5%8B%E0%A4%B7%E0%A4%
A3%E0%A4%BE%E0%A4%AA%E0%A4%A4%E0%A5%8D%E0%A4%B0.
pdf

सकारात्मक अभिभावकत्व : बालबालिकाको भविष्य निर्माणको आधार

दीपिका शर्मा

शिक्षक, श्री चण्डी आदर्श सरल माध्यामिक विद्यालय

लेखसार

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, (१९८९) ले तथा नेपालको बालबालिकासम्बन्धी ऐन (२०७५) ले १८ वर्षभन्दा मुनिको उमेर समूह भएका मानवलाई बालबालिका भनी परिभाषित गरेको छ । बालबालिकाको उज्ज्वल भविष्य निर्माणमा नै राष्ट्रको भविष्य जोडिएको हुन्छ, त्यसैले हरेक राष्ट्रले बालअधिकार र संरक्षणको कुरालाई पहिलो प्राथमिकता क्रममा राखेको देखिन्छ । बालबालिकाको पहिलो पाठशाला उनीहरूको घरपरिवार र पहिलो गुरु गुरुआमा भनेका उनीहरूका आमाबाबु भएकाले बालबालिकाको भविष्य निर्माणको मुख्य आधार भनेको नै सकारात्मक अभिभावकत्व हो भनेर भन्न सकिन्छ । हरेक अभिभावकको उचित किसिमको लालन, पालन स्याहार सम्भार, रेखदेख र शिक्षाबाट बालबालिकालाई सही दिशा निर्देश गर्न मद्दत पुग्छ । यस लेखमा बालबालिकाको भविष्य निर्माणमा अभिभावकको सकारात्मक भूमिका अपरिहार्य हुन्छ भन्ने कुरालाई विशेष रूपमा जोड दिन खोजिएको छ ।

१. पृष्ठभूमि

बालबालिकाका भनेका राष्ट्रका भविष्यका कर्णधारहरू हुन् । आज बालबालिकालाई उचित शिक्षादीक्षा, पालन पोषण र राम्रो अवसर उपलब्ध गराउन सक्तो भने भोलि राष्ट्रले सही नेतृत्व पाउन सक्छ । यसको प्राथमिक जिम्मेवारी अभिभावकको हुन्छ किनभने आमाबाबुको न्यानो काखबाट सुरु हुने बाल्यकालले त्यसबेला पाएको स्याहार, सुसार, माया, ममता, हेरचाह अनि सम्मानले प्रत्येक बालापनको भविष्य निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यसैले भनिन्छ, बालबालिकाको आनीबानी र संस्कार उनीहरूकै घरपरिवारबाट निर्धारण हुन्छ । बालबालिकाको विचार अनि समाजलाई हेर्ने दृष्टिकोणको पूर्वाधार पनि हुर्काइको क्रममा प्राप्त हुने व्यवहार तथा संस्कारले निर्धारित गरेको हुन्छ । त्यही भएर नै भन्ने गरिन्छ, जस्तो भोगाइ, उस्तै सिकाइ । सकारात्मक वातावरणमा हुर्केका बालबालिका नै असल बन्छन् र त्यस्तो वातावरण प्रदान गर्नु प्रत्येक अभिभावकको कर्तव्य पनि हो ।

२. छोराछोरीप्रति आमाबाबुको कर्तव्य

आफ्ना छोराछोरी असल नागरिक बनुन् भन्ने चाहना प्रत्येक अभिभावकको हुन्छ । उनीहरूले आफ्ना तर्फबाट खेल्नुपर्ने भूमिका तथा लगानीमा पनि सक्दो प्रयास गरेकै हुन्छन् तथापि चाहेजस्तो

सकारात्मक वातावरण प्रदान गर्न नसकेका कैयन उदाहरण हाम्रै अगाडि छन् । जानेर वा नजानेर बालबालिकाको कुरा नसुनी दिने, उनीहरूको भावनाको सम्मान नगर्ने, अनुशासनको नाममा सजाय दिने, फरक व्यवहारलाई उनीहरूको दोषका रूपमा लिने आदि जस्ता कारणहरूले गर्दा बालबालिकामा नराम्रो बानीको विकास हुँदै जान्छ । बालबालिकामा देखिने यस्ता बानीको वास्तविक कारणलाई समयमै सम्बोधन गर्ने हो भने फरक व्यवहारलाई सुधार गर्न सकिन्छ । यसकारण अभिभावकले गर्ने हरेक व्यवहार बालबालिकाको भविष्य निर्माणको मुख्य आधार बन्न सक्छ । वास्तवमा आमाबाबुले आफ्ना सन्तानप्रति गर्ने व्यवहार पनि कुनै न कुनै रूपमा उनीहरूले बाल्यकालमा भोगेका अनुभव, संस्कार र व्यवहारबाट नै प्रेरित भएको हुन्छ ।

अभिभावकत्वको यात्रा छोरा छोरी जन्माउने, हुर्काउने अनि उनीहरूप्रतिको जिम्मेवारी बहन गर्ने चुनौतीपूर्ण काम हो । यो अति नै नौलो अनुभवका साथ साथै कहिले रमाइलो लाग्ने, कहिले थकाइ लाग्ने र कहिले दिक्क लाग्ने यात्रा पनि हो । गर्भावस्थादेखि नै स्याहादैँ नवजात शिशुलाई जन्म दिएर उसलाई ठुलो बनाई सट्टा सफल, सुन्दर, सुखशान्ति, खुसी र आनन्दले भरिएको जिन्दगी जिउन आवश्यक ज्ञान, सिप आनीबानी, सच्चरित्रताको साथसाथै मानवताको विकासको यात्रा पूरा गराउने जिम्मेवारी नै अभिभावकको हुन्छ । यो सट्टा चुनौतीपूर्ण र उत्तेजनापूर्ण अनि रमाइलो सिकाइले भरिएको काम हो । हामी अभिभावकमध्ये धेरै जसोले बच्चा हुर्काउने काम गर्दै जाँदा सिक्दै जान्छौं । कोहीले आफ्नो बाल्यकालको अनुभवबाट, कोहीले आफ्ना आमाबाबुले आफूलाई पालनपोषण गरेको तरिका सम्भेर सिकेका हुन्छौं भने कोहीले पुस्तक पत्रपत्रिकाको अभ्ययनबाट सिक्छौं । कहिलेकाहीं जानेर वा नजानेर हामी गल्ती पनि गरिरहेका हुन्छौं । हाम्रो बाल्यकालका कारणले हाम्रो जीवनको सिकाइ गलत पनि हुन सक्छ । यदि बाल्यकालको अनुभव नकारात्मक भए, हिंसाले भरिएको भए हामीलाई सकारात्मक तरिका पहिल्याउन अप्ठ्यारो हुन्छ फलस्वरूप कतिपय आमाबाबु अनुशासन भनेको गाली गर्नु, पिटनु, तर्साउनु हो भन्थान्छन् । कोहीले आफ्नो तनाब, रिस, आवेग सम्हाल्न नसकेर गलत तरिका अपनाइरहेका हुन्छन् ।

हरेक अभिभावकले बुझ्नुपर्ने मुख्य दुई कुराहरू अनुशासन र सजाय हुन् । अनुशासन भनेको सही आनीबानी र व्यवहारका अभ्यासहरू हुन् । यसका लागि सिकाइको लक्ष्य राख्नुपर्दछ । सिकाउनेले असल तरिकामा आधारित योजना बनाउनुपर्दछ । त्यो सिकाइमा सजायको कनै ठाउँ नै नराखी समस्या समाधानका उपायहरू पहिल्याउनुपर्दछ । त्यस्तै गरी हरेक किसिमका शारीरिक तथा मानसिक सजाय, दुर्व्यवहार, यातना तथा हिंसाले बालबालिकाको विकासमा गम्भीर आघात पुऱ्याउँछ भन्ने कुराको हेक्का हुनुपर्छ । गलत आनीबानीबाट जीवन बिथोलिने गरी दीर्घकालीन असर पुऱ्याउँछ । यस्ता दुर्व्यवहारबाट जोगिन पाउनु बालबालिकाको अधिकार हो । आत्मसम्मान तथा स्वाभिमानका साथ हुर्कन पाउनु बालबालिकाको अधिकार हो । कुनै पनि दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण दिने, बालअधिकारको गम्भीर हननबाट बालबालिकालाई रक्षा गर्ने हरेक आमाबाबुको दायित्व हो ।

मेरो विचारमा हरेक अभिभावकले बालमनोवैज्ञानिक डोरोथिल नोल्तेको “जस्तो भोगाइ त्यस्तै सिकाइ” भन्ने कविता एकपटक पढ्ने पने हुन्छ र सोहीअनुसारको वातावरण आफ्ना बालबालिकालाई दिन सक्ने हो भने कोही पनि आमाबुबा आफ्ना छोरा छोरीप्रति आफूले लिइएको निर्णयबाट पछुताउनुपर्ने छैन भनी उद्घोष गर्न सकिन्छ । उक्त कविताका केही हरफहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् ।

बालबालिकाको भविष्य निर्माणको मुख्य आधार भनेकै उनीहरूको बाल्यकालको भोगाइ हो भन्दा फरक नपर्ला । साँच्चै इमानदारीतामा हुर्केका बालबालिका नै भविष्यमा सत्य, निष्ठावान् र कर्तव्यपरायण भएर निस्कन्छन् । त्यस्तै गरी सहृदय र सुविचारमा हुर्केका बालबालिकाहरूले अरूप्रति भरोसा र सम्मान गर्न सिकेका हुन्छन् । यसको ठिक विपरीत यदि बाल्यकालमा अभाव पीडा र विवादको वातावरणमा हुर्केका बालबालिका छन् भने उनीहरूले घृणा, तिरस्कार र भैभगडा गर्न सिकेका हुन्छन् । त्यस्तै गरी ईश्या र द्वेषमा हुर्केका बालबालिकाले अरूप्रति अपमान र डाहा गर्न सिकेका हुन्छन् । त्यसैले बालबालिकाको उज्ज्वल भविष्यसँग उसको बाल्यकालको अवस्थाले प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ भन्ने कुरा हरेक अभिभावकले बुझी सोहीबमोजिमको वातावरण निर्माणमा सजग र सचेत हुनुपर्ने आजको आवश्यकता रहेको देखिन्छ ।

३. वर्तमान अवस्था

बालबालिकाको विकास संरक्षण र कल्याणका लागि परिवार नै एकमात्र उपयुक्त प्राकृतिक वातावरण हो । यति हुँदाहुँदै पनि हाम्रो देशमा ठुलो सङ्ख्यामा बालबालिकाहरू विभिन्न कारणवश परिवारको न्यानो मायाबाट बञ्चित भएको देखिन्छ । गरिबी र पारिवारिक बेमेल तथा विखण्डनका कारणले कतिपय बालबालिकाहरू बाल श्रम शोषणको सिकारमा परेका देखिन्छन्, कति बालबालिकाहरू सडकमा बस्न बाध्य भएका देखिन्छन् भने कतिपय बालबालिकाहरू विभिन्न रोगहरूबाट ग्रसित भई अकालमा ज्यान गुमाएको देखिन्छ । यति मात्र नभएर हाम्रो समाजमा विद्यमान कुरीति र कुसंस्कारका कारणले सानै उमेरमा बालविवाह भई विभिन्न समस्याहरू भोग्न बाध्य भएको देखिन्छ । मेरो विचारमा विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूलाई समाधान गर्न राज्यले विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । मुख्य रूपमा बाल हकहित संरक्षणका लागि बनेका कानूनहरूको सही रूपमा कार्यान्वयन हुनुपर्दछ । त्यस्तै गरी अभिभावकको गरिबी र बेरोजगारी जस्ता समस्या समाधानमा राज्यद्वारा विशेष किसिमका कार्यक्रमहरू ल्याइनुपर्दछ । राज्यले बाल हकहित संरक्षणका लागि कार्यरत सङ्घ संस्थाहरूको अनुगमन र मुल्याङ्कन गरी उनीहरूलाई सशक्त बनाउनुपर्दछ । अभिभावकहरूमा पनि जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरूको सञ्चालनमा जोड दिइनुपर्दछ ।

४. बालबालिकासम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

आजका बालबालिका भनेका भोलिका भविष्यका कर्णधारहरू हुन् भनी हरेक राष्ट्रले बालबालिकामाथिको निगरानी, संरक्षण र लगानीमा विशेष जोड दिएको पाइन्छ । हुन पनि हो, बालबालिकाको सकारात्मक

विकाससँग राष्ट्रको भविष्य जोडिएको हुन्छ । त्यसैले बालविकास तथा बालअधिकारको संरक्षणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कानुनहरू बनेका छन् । नेपालको वर्तमान संविधानको धारा ३९ को उपधारा १ देखि १० सम्ममा मौलिक हकका रूपमा बालबालिकाको हकको व्यवस्था निम्नअनुसार गरिएको छ :

- (क) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुने छ ।
- (ख) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुने छ ।
- (ग) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुने छ ।
- (घ) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।
- (ङ) कुनै पनि बालबालिकालाई बाल विवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।
- (च) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा साँस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
- (छ) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।
- (ज) प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुने छ ।
- (झ) असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, दृष्टदूषित, विस्थापित एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई *राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुने छ ।*

यसरी राज्यको मूल कानुनद्वारा बालबालिकाको हकहित र संरक्षणका लागि संवैधानिक हक प्रदान गरे तापनि राज्य सँगसँगै बालबालिकालाई संविधान प्रदत्त हक अधिकारका बारेमा आफू जानकार रही आफ्ना छोरा छोरीलाई यी हक अधिकार दिलाउने मुख्य दायित्व तथा अभिभारा अभिभावकको पनि रहेको हुन्छ भन्नेमा कुनै दुई मत हुन सक्दैन । बालबालिकाहरू प्रति अभिभावकको दायित्वलाई जोड दिँदै बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय निति, (२०६९) मा पनि निम्नलिखित कुरा समावेश गरेको पाइन्छ । बालबालिकाको पालनपोषण, स्याहार, विकास र संरक्षणको प्राथमिक दायित्व आमाबुबा र संरक्षकको हो । साथै बालबालिकालाई जन्मनु अघि र जन्मेपछि उचित स्याहार, पालन पोषण शिक्षादीक्षा दिई उनीहरूको हक अधिकारको संरक्षण गरी योग्य नागरिक बनाउनु सम्बन्धित सबैको दायित्व हो ।

त्यस्तै गरी बालबालिकासम्बन्धी ऐन (२०७५) को प्रस्तावनामा “बालबालिकाको अधिकारको सम्मान,

संरक्षण, प्रवर्धन र परिपूर्ति गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्ने” कुरा उल्लेख गरिनुका साथै दफा ३ देखि १५ सम्म बाल अधिकारका बारेमा निम्नअनुसार व्यवस्था गरिएको छ :

बाँच्न पाउने अधिकार, नाम, राष्ट्रियता र पहिचानको अधिकार, भेदभाव विरुद्धको अधिकार, बाबुआमासँग बस्ने र भेटघाट गर्ने अधिकार, संरक्षणको अधिकार, सहभागिताको अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको अधिकार, गोपनीयताको अधिकार, पोषण तथा स्वास्थ्यको अधिकार, खेलकुद मनोरञ्जन तथा साँस्कृतिक अधिकार, शिक्षाको अधिकार जस्ता अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।

यस्ता अधिकारहरूको प्राप्तीमा नै बालबालिकाहरूको भविष्य सुनिश्चित हुने देखिन्छ । हुन त यस्ता अधिकारहरू पूरा गर्ने दायित्व राज्यको हो तथापि बालबालिकाको वृत्ति विकास अभिभावकको स्याहार, सुसार, लालन, पालन र संरक्षणबाट सुरु हुने भएकाले अभिभावकलाई पनि यसको मुख्य जिम्मेवार पक्ष मान्नुपर्दछ किनभने जुन अभिभावक आफ्ना बालबालिकाको भविष्यप्रति सधैं सजग र सचेत रहन्छन् उनीहरूका छोरा छोरी नै समाजमा एक उदाहरणीय व्यक्तिका रूपमा चिनिन सफल भएको हामीले देखेका छौं ।

५. निष्कर्ष

यसरी घर परिवार र विद्यालयमा बालबालिका विरुद्ध हुने शारीरिक तथा मनोवैज्ञानिक सजाय संवेदनशील विषय हुन् । आफू बाल्यकालमा सजाय तथा दुर्व्यवहारको सिकार बन्न पुगेका अभिभावक तथा शिक्षकले बालबालिकालाई अनुशासनमा राख्न सजाय दिँदा उनीहरूको बानी व्यवहार सुध्रन्छ भन्ने भ्रमपूर्ण मान्यताका कारण आज पनि शिक्षक तथा अभिभावकहरू सजायका भागी बन्नु परेको यथार्थता विद्यमान रहेको देखिन्छ । पिटेर नै बच्चा हुर्काउनुपर्दछ नत्र बिग्रन्छ भन्ने परम्परागत सोच र भनाइ सम्पूर्ण रूपमा गलत छ । शारीरिक मानसिक, संवेगात्मक तथा सामाजिक विकासमा प्रत्यक्ष असर हुने भएकाले बालबालिकालाई अनुशासनमा राख्ने तथा नियन्त्रणमा राख्ने निहुँमा सजायको प्रयोग गर्नु उचित कार्य होइन । यस्तो कार्य बालबालिका प्रति गरिने हिंसा हो यस्तो कार्य बाल अधिकारको विरुद्धमा हुन जान्छ जसले बालविकासमा गम्भीर आघात पुऱ्याउँछ ।

अन्त्यमा सकारात्मक अनुशासन हिंसारहित, समाधान केन्द्रित र सम्मानपूर्ण हुन्छ । बाल विकासको सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ । शिक्षा दिने यो तरिकाले बालबालिकालाई सफलता हासिल गर्न मद्दत गर्दछ, सूचना पाउने आधार बन्छ र बालविकासमा प्रत्यक्ष रूपमा टेवा पुग्छ । अझ अहिलेको यस कोभिड १९ ले जन्माएको विषम परिस्थितिमा बालबालिका आफ्नो नियमित विद्यालय गएर अध्ययन गर्ने सुनौलो अवसरबाट बञ्चित भएका छन् । आफ्नै घरमा बस्न बाध्य छन् । सहर बजारका केही विद्यालयहरूले अनलाइन कक्षा सुरु गरे तापनि नगन्य विद्यार्थी मात्र यो अवसरबाट लाभान्वित छन् भने यस्तो अवस्थामा त भन्नु अभिभावकको भूमिका अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ किनभने घरका कामलगायत पढाइमा समेत अभिभावकले नै प्रत्यक्ष रूपमा हेर्नु पर्ने अवस्था आएको

देखिन्छ । नेपाल सरकारले रेडियो र टेलिभिजनका माध्यामबाट विद्यार्थीहरूको पठन पाठन कार्यको नियमितताका लागि थुप्रै कार्य गरेको छ । त्यस्तै गरी विभिन्न गाउँपालिका र नगरपालिकाले पनि स्थानीय स्फ. स्मबाट पठन पाठन कार्यको सुरुआत गरेका छन् । यसमा आफ्ना छोराछोरीलाई उचित सिकाइ वातावरणको निर्माण गर्न पनि अभिभावकको भूमिका नै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यदि अभिभावकले प्रत्यक्ष रूपमा निगरानी नपुऱ्याउने हो भने विद्यार्थीहरू मात्रै टेलिभिजनको अगाडि बसेर र रेडियो सुनेर पढाइमा ध्यान दिँदैनन् । त्यसैले घर बालबालिकाको पहिलो पाठशाला र आमाबुबा पहिलो गुरु र गुरुआमा हुन् । अभिभावकको सकारात्मक र हिंसारहित अनुशासनबाट नै बालबालिकाको उज्ज्वल भविष्य निर्माणमा टेवा पुग्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

बाल अधिकारसम्बन्धि महासन्धि, १९८९

बालबालिकासम्बन्धि ऐन, २०७५

बालबालिकासम्बन्धि राष्ट्रिय नीति, २०६९

Dorothy Law Nolte (1998). "Children Learn What They Live: Parenting to Inspire Values" Workman Publishing Company.

शिक्षक दरबन्दी मिलान तथा व्यवस्थापन, चुनौती र समाधानका उपायहरू

✍ वसन्तप्रसाद कोइराला

निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

लेखसार

नेपालको संविधानले नेपालमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको संस्थागत अभ्यासको थालनी गर्‍यो । सोहीअनुसार सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको अभ्यास सुरु भयो । तीनै तहका निर्वाचन सम्पन्न भई तदनुसृत सरकारहरू सञ्चालनमा आइसकेका छन् । राजनीतिक तथा प्रशासनिक सङ्घीयताको अभ्यास पनि करिब करिब संस्थागत भइसकेको छ । वित्तीय सङ्घीयताको अभ्यास पनि कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । राज्यको बृहत्तर एकात्मक स्वरूप बिस्तारै सङ्घीय ढाँचामा परिवर्तन भइरहेको सन्दर्भमा संविधानको अनुसूचीमा उल्लेख भएअनुसार स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा रहेको र तिनलाई मूर्त रूप दिने प्रयासका थालनीहरू हुदै आएका छन् । विद्यालयको अनुमति, अनुगमन, अनौपचारिक शिक्षालगायतका अभ्यासहरू स्थानीय तहहरूले गर्दै आएका छन् । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी अधिकारहरूको स्पष्ट सूची तयार गरेको छ जसको कार्यान्वयन स्थानीय तहहरूले गर्दै आएका छन् । शिक्षक दरबन्दी मिलान तथा व्यवस्थापन पनि सङ्घीयताको अभ्यास सँगै गाँसिएका विषयवस्तुहरू हुन् । स्थानीय सरकार सञ्चालनमा आउदै गर्दा सोअनुरूप तत्तत् स्थानीय तहमा आधारभूत तथा माध्यमिक तहका शिक्षक दरबन्दी कायम गरी हस्तान्तरण गर्न सकेको भए अझै राम्रो हुने थियो । तर ढिलै भए पनि विद्यार्थी अनुपातका आधारमा गरिएको शिक्षक दरबन्दी मिलानले पनि विद्यालय तहमा देखिएको शिक्षकको समस्यालाई धेरै हदसम्म समाधान गर्ने देखिन्छ ।

१. विषय प्रवेश

नेपालमा सामुदायिक विद्यालयहरूको सङ्ख्या करिब छत्तिस हजारको सङ्ख्यामा रहेका छन् । शिक्षकहरूको सङ्ख्या (दरबन्दी र राहतसमेत) प्राथमिक तहमा १,००,६८५, निम्न माध्यमिक तहमा २५,६८७, माध्यमिक तहमा १९,५०१ र उच्च माध्यमिक तहमा ५,९३४ (उच्च माध्यमिकतर्फको अनुदान र दरबन्दी यहाँ उल्लेख गरिएको भन्दा फरक पर्न सक्छ) रहेका छन् । यहाँ शिक्षकको पद आधारभूत तथा माध्यमिक तहअनुरूप मिलान भइनसकेकाले साविककै प्राथमिक, निम्न माध्यमिक, माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक भनी उल्लेख गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयको सङ्ख्या, विद्यार्थी सङ्ख्यालाई आधार मान्दा मौजुदा शिक्षक दरबन्दी अपर्याप्त नै हो । यसो हुदाँहुँदै पनि मौजुदा शिक्षकको वितरण विद्यार्थी सङ्ख्याका आधारमा सबै विद्यालयमा समानुपातिक रूपमा हुन सकेको

छैन । अनुपातिक रूपमा शिक्षक दरबन्दीलाई वितरण गरी सामुदायिक विद्यालयमा भइरहेको शिक्षक अभावपूर्ति गर्न शिक्षक दरबन्दी मिलानले एक औजारका रूपमा काम गर्छ भन्नु अत्युक्ति नहोला । सामुदायिक विद्यालयहरूको शिक्षक दरबन्दी पुनर्वितरण गर्न नेपाल सरकारको मिति २०७५।३।१४ को निर्णयानुसार शिक्षक दरबन्दी पुनर्वितरण कार्यदल गठन गरेको थियो । उक्त कार्यदलले गहन अध्ययन, तथ्याङ्क विश्लेषण तथा विभिन्न क्षेत्रहरूबाट प्राप्त राय सल्लाह र सुझावसमेतलाई आधार मानी मिति २०७५।३।२९ मा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयमा प्रतिवेदन पेस गर्‍यो । मन्त्रालयले कार्यदलको सुझावहरूका आधारमा दरबन्दी मिलानको प्रस्ताव मिति २०७५।१२।२४ मा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्मा पेस गर्‍यो । मन्त्रपरिषद्ले मिति २०७६।३।१४ मा उक्त प्रस्ताव स्वीकृत गर्‍यो । उक्त स्वीकृत प्रस्ताव कार्यान्वयनका लागि मिति २०७६।१०।१० मा शिक्षक दरबन्दी (मिलान तथा व्यवस्थापन) कार्यविधि, २०७६ स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आयो । कार्यदलले प्रस्तुत गरेको दरबन्दी, आवश्यक दरबन्दी तथा पुल दरबन्दीलाई आधार मानी कार्यविधिले शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्थापन गरेको छ ।

२. शिक्षक दरबन्दी मिलानका आधार

शिक्षक दरबन्दी मिलान गर्दा साविकको प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक तहको दरबन्दी, राहत तथा अनुदान कोटालाई समेत आधार मानिएको छ । दरबन्दीको पालिकागत तथा विद्यालयगत व्यवस्थापनका लागि हाल कार्यान्वयनमा रहेको शिक्षा ऐन, २०२८ तथा शिक्षा नियमावली, २०५९ मा उल्लेख गरिएका आधारहरूलाई टेकेर गरिएको छ । प्राथमिक तहका हकमा विद्यार्थी सङ्ख्या, निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहका हकमा भने विषयगत आधार र विद्यार्थी सङ्ख्यालाई आधारका रूपमा लिइएको छ । साथै विशेष शिक्षा परिषद् अन्तर्गतका दरबन्दी तथा कोटाहरू सोही विद्यालयमै व्यवस्थापन हुने गरी अन्यत्र स्थानान्तरण गरिएको छैन ।

शिक्षक दरबन्दी व्यवस्थापन गर्दा सम्भव भएसम्म तल्लो तहमा बढी भएको शिक्षक दरबन्दीलाई माथिल्लो तहमा शिक्षक अपुग भएको भए सोका लागि समेत बढी भएको दरबन्दी गणना गरिएको छ । जस्तो कि कुनै पालिकामा प्राथमिक शिक्षक दरबन्दी शिक्षक विद्यार्थी अनुपातका आधारमा बढी भएका निम्न मध्यमिक तहमा र माध्यमिक तहमा शिक्षक अपुग भएमा पनि प्राथमिक तहको पुल दरबन्दी सोही पालिकाको माथिल्लो तहमा मिलान गरिएको छ । यसो गर्नुको मुख्य मनसाय प्राथमिक तहका शिक्षक यदि माथिल्लो योग्यताका छन् भने उनीहरूलाई निम्न माध्यमिक तथा माध्यमिक तहमा समेत अध्यापनको अवसर दिई तत्कालका लागि शिक्षकको अभाव परिपूर्ति गर्नु नै हो । यसरी शिक्षकलाई वितरण गर्दा पनि उक्त पालिकामा शिक्षक विद्यार्थी अनुपातका आधारमा शिक्षक दरबन्दी बढी हुन आएमा सोही जिल्लाको अर्को पालिकामा आवश्यकताको प्राथमिकताका आधारमा आनुपातिक रूपमा वितरण गरिएको छ । यसरी वितरण गर्दा सम्बन्धित जिल्लामा पनि खपत भएर

बाँकी भएका शिक्षक दरबन्दी सोही प्रदेशको अर्को ज्यादै आवश्यक पर्ने जिल्लाहरूको प्राथमिकता तयार गरी आनुपातिक रूपमा वितरण गरिएको छ । यसरी वितरण गर्दा पनि कुनै प्रदेशमा दरबन्दी बढी हुन आएमा नपुग दरबन्दी भएका प्रदेशहरूलाई अनुपातिक रूपमा वितरण गर्ने योजना भए पनि एक प्रदेशबाट अर्को प्रदेशमा दरबन्दी स्थानान्तरण हुन सक्ने अवस्था आउन । अर्थात् भनौ एक प्रदेशमा दरबन्दी बढी भई अर्को प्रदेशका हस्तान्तरण गर्न सक्ने अवस्था नै सिर्जना भएन ।

३. दरबन्दी मिलानमा शिक्षक व्यवस्थापनका आधार

शिक्षक दरबन्दी मिलान गर्दा रिक्त दरबन्दी मिलान मात्र गरेर सम्भव नहुने भएकोले सोका लागि केही आधारहरू तयार गरिएका छन् । दरबन्दी स्थानान्तरण गर्दा रिक्त राहत अनुदान, रिक्त दरबन्दीलाई प्राथमिकताका आधारमा गर्नुपर्ने छ । तर यसरी पनि दरबन्दी मिलान गर्न आवश्यक दरबन्दी रिक्त नभएमा खुद पुल दरबन्दी स्थानान्तरण भई जाने पालिकामा स्वेच्छिक रूपमा जान चाहने शिक्षकहरूबाट निवेदन लिई जेष्ठताका आधारमा दरबन्दीसहित पठाउनुपर्ने र यसरी पठाउँदा महिला शिक्षकलाई यथाशक्य घरपायक पर्ने गरी स्थानान्तरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । करारका शिक्षकलाई करार कनिष्ठताका आधारमा, राहत शिक्षकलाई राहत कनिष्ठताका आधारमा, त्यतिले पनि दरबन्दी मिलान सम्भव नभए जिल्लान्तर सरुवा भई आएका शिक्षकहरूका हकमा नेपालको संविधान जारी भएको मितिलाई आधार लिई कनिष्ठताका आधारमा र स्थायी शिक्षकहरूका हकमा कनिष्ठताका आधारमा स्थानान्तरण गरी शिक्षक व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । स्थानान्तरण गर्दा सम्भव भएसम्म पति पत्नी एकै स्थानीय तहमा पर्ने गरी गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यविधिमा गरिएको छ ।

४. स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रमा दरबन्दी व्यवस्थापन गर्दा लिनुपर्ने आधार

प्राथमिक तहमा कक्षा १ देखि ३ सम्म सञ्चालन भएको तर २० जनासम्म विद्यार्थी भएमा न्यूनतम एक जना, ५० जनासम्म विद्यार्थी भएमा न्यूनतम ३ जना शिक्षकको व्यवस्था गर्ने, कक्षा १ देखि ५ कक्षा सम्म सञ्चालित विद्यालयहरूमा ३० जनाभन्दा कम विद्यार्थी भएमा २ जना, ८० जनाभन्दा कम भएमा ३ जना, १२५ जनाभन्दा कम विद्यार्थी भएमा ४ जना तथा १२५ भन्दा बढी विद्यार्थी भएमा ५ जना शिक्षकको दरबन्दी व्यवस्थापन गर्ने आधार तोकिएको छ । त्यस्तै हिमाल, पहाड तथा तराई र उपत्यकामा क्रमशः विद्यार्थी अनुपात ४०, ४५ र ५० को अनुपातलाई आधार मानिएको छ । शिक्षक दरबन्दी थप गर्दा उक्त अनुपातको ४० प्रतिशत अर्थात् ५७, ६३ र ७१ हुनुपर्ने व्यवस्थालाई आधार मानिएको छ ।

निम्न माध्यमिक तहका हकमा कक्षा ६ सम्म सञ्चालन भएको विद्यालयमा कक्षा ६ मा जति नै विद्यार्थी भए पनि एक जना शिक्षकको व्यवस्था गरिएको, कक्षागत विद्यार्थीको आधारमा बढी विद्यार्थी भए थप शिक्षक प्राप्त हुने व्यवस्था गरिएको, कक्षा ७ सम्म सञ्चालित विद्यालयको हकमा जति नै विद्यार्थी भए पनि दुई जना शिक्षक, सोभन्दा बढी विद्यार्थी सङ्ख्याका आधारमा थप हुने व्यवस्था

मिलाइएको छ । त्यस्तै कक्षा ८ सम्म सञ्चालन भएको विद्यालयको हकमा ५० भन्दा कम विद्यार्थी भए ३ जना र बढी भएमा ४ जना शिक्षकको दरबन्दीको व्यवस्था गरिएको छ । माध्यमिक तहको कक्षा ९ र १० मा ५० भन्दा कम विद्यार्थी भए ४ ओटा शिक्षक दरबन्दी र सोभन्दा बढी विद्यार्थी सङ्ख्या भए ५ ओटा शिक्षक दरबन्दी रहने व्यवस्था गरिएको छ । सोभन्दा बढी शिक्षक दरबन्दी थप गर्दा विद्यार्थी सङ्ख्यालाई आधार मान्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । उच्च माध्यमिक तहका हकमा भइरहेको दरबन्दी तथा अनुदानलाई नै कायम गरिएको छ । साथै नपुग भएको हकमा सो पालिका भित्र यदि तल्लो तहको दरबन्दी पुलका रहने अवस्था आएको भए सो दरबन्दीलाई माथिल्लो कक्षामा पनि तोकिएको आधारअनुसार मिलान गरिएको छ ।

५. दरबन्दी मिलानका केही तथ्यहरू

७५३ ओटा स्थानीय तहहरूमध्ये ३२३ ओटा स्थानीय तहहरूमा शिक्षक दरबन्दी पुलमा रहेका छन् । तीमध्ये एक स्थानीय तहबाट अर्को स्थानीय तहमा दरबन्दी स्थानान्तरण हुने स्थानीय तह जम्मा १०५ ओटा रहेका छन् । अर्थात् १०५ ओटा स्थानीय तहबाट शिक्षक दरबन्दी एक पालिकाबाट अर्को पालिकामा स्थानान्तरण हुन्छन् ।

प्राथमिक तहको ३२३ पालिकामा १२,६९९ ओटा दरबन्दी पुलमा रहेका छन् । निम्न माध्यमिक तहमा १३ पालिकामा १०६ ओटा पुल दरबन्दी रहेका र ११ पालिकामा माध्यमिक तहका ३० ओटा पुल दरबन्दीहरू गरी जम्मा १२,८३५ रहेका छन् ।

१०५ पालिकाको ३,३३९ ओटा दरबन्दी जिल्ला पुलमा रहने र २१८ पालिकाको ९,४९६ ओटा दरबन्दी पालिका भित्रै मिलान हुने अवस्था रहेको छ ।

प्रदेश न. १ का जिल्लामा पुलमा रहेका दरबन्दी ३९ ओटा छन्, बागमती प्रदेशका जिल्लामा पुल दरबन्दी १,१३१, गण्डकी प्रदेशका जिल्लामा पुल दरबन्दी १,०६७, र कर्णाली प्रदेशमा १२ ओटा पुल दरबन्दी रहेका छन् ।

सबैभन्दा बढी पुल दरबन्दी प्राथमिक तहमा रहेका र सबैभन्दा बढी पुल दरबन्दी काठमाडौं जिल्लामा रहेको देखिन्छ । सबैभन्दा बढी प्रदेश न. २ का जिल्लाहरूमा शिक्षक अपुग हुने देखिन्छ ।

सबै दरबन्दीलाई एकमुष्ट देशभर वितरण गर्दा प्राथमिक तहमा १६,६२१, निम्न माध्यमिक तहमा १८,१४० र माध्यमिक तहमा १९,१०१ दरबन्दी अपुग हुने देखिन्छ ।

६. दरबन्दी मिलानमा स्पष्ट हुनुपर्ने विषयहरू

दरबन्दी मिलान विगतदेखि नै गरिँदै आएको कार्य हो । साविकको जिल्ला शिक्षा कार्यालयले दरबन्दी मिलान गर्दै आएको भए तापनि उक्त दरबन्दी मिलान कतै अभ्यासमा आएको र कतै कागजमा मात्रै सिमित भएको अवस्थामा कतै दरबन्दी मिलान पो हुँदैन कि भनेर एक किसिमको अन्याल रहेको

पाइन्छ । उक्त अन्योलको अर्को कारण भनेको २०७७ सालको चैत्र ११ गते देखिको लकडाउन पनि थियो । सामुदायिक विद्यालयहरू लकडाउन सँगै बन्द भए । शैक्षिक सत्र सुरु हुनु अगावै गर्ने भनिएको दरबन्दी मिलान सम्भव भएन । यो अन्योललाई चिर्दै शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले भाद्र महिनाभर दरबन्दी मिलान गरी सोको जानकारी यस केन्द्रलाई गराउने गरी सूचना जारी गरिसकेको छ । जिल्ला तथा प्रदेशले गर्ने दरबन्दी व्यवस्थापन भने तत्पश्चात्का महिनाहरूमा गर्नुपर्ने देखिन्छ । जिल्लाभित्र एक पालिकाबाट अर्को पालिकामा जाने दरबन्दीको हकमा सम्बन्धित पालिका सँगको समन्वयमा शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइले गर्नुपर्ने र एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा स्थानान्तरण हुने दरबन्दी भने स्थानान्तरण भई जाने र आउने दुवै जिल्लाको समन्वयमा सम्बन्धित प्रदेशले गर्नुपर्ने हुन्छ ।

दरबन्दी मिलानलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी गर्नका लागि सम्भव भएसम्म शिक्षकहरूलाई अपायक नहुने गरी व्यवस्थापन गर्न खोजिएको हुदाँ करिव ३३०० दरबन्दी र राहत स्थानान्तरण गरे पुग्ने देखिएको छ जसमा करिव २००० जति दरबन्दी स्थानान्तरण गरे पुग्ने देखिएको छ । जसमा प्राथमिक तहको दरबन्दी सबैभन्दा बढी स्थानान्तरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसलाई प्रभावकारी बनाउन जिल्ला तथा प्रदेशमा स्थानान्तरण हुने पुल दरबन्दी भएका १०५ पालिकाहरूमा सो पुल दरबन्दीको शिक्षक तलब भत्ताको व्यवस्था गरिएको छैन ।

कक्षा ११ र १२ को शिक्षक दरबन्दी तथा अनुदानको हकमा के गर्ने भन्ने अन्योल रहेको अवस्था विद्यमान नै रहेको हुदाँ तत्कालीन समयमा जिल्लाले पठाएको तथ्याङ्कलाई आधार मानिएको छ । उक्त अनुदान तथा दरबन्दी कुनै जिल्लाअन्तर्गतको पालिकाहरूमा बढी भएको अवस्थामा पनि अन्यत्र स्थानान्तरण गरिएको छैन । अर्थात् कुनै पालिकामा उच्च माध्यमिकतर्फ दरबन्दी बढी देखियो भने पनि उक्त दरबन्दीलाई यथास्थितिमा राखिएको छ साथै नपुग भएको उच्च माध्यमिकतर्फ पनि उक्त पालिकामा यदि पुल दरबन्दी बढी छ र जिल्ला पुलमा जाने सम्भावना रहेको छ भने सो दरबन्दीलाई पनि उच्च माध्यमिकतर्फ नपुगमा गणना गरी बाँकी भएको दरबन्दीलाई मात्र जिल्ला पुल कायम गरिएको हुनाले उच्च माध्यमिकमा भएको दरबन्दी स्थानान्तरण हुँदैनन् बरु पालिकामा बढी भएको पुल दरबन्दीबाट सोको पनि व्यवस्थापन गर्न खोजिएको छ ।

७. शिक्षक दरबन्दी मिलानका केही चुनौतीहरू

दरबन्दी मिलान सम्पन्न भइसकेपछि पनि सबै सामुदायिक विद्यालयहरूमा आवश्यक दरबन्दी पुग्दैनन् । अबै पनि प्राथमिक तहमा १६,६२१, निम्न माध्यमिक तहमा १८,१४० तथा माध्यमिक तहमा १९,१०१ दरबन्दी अपुग छ । यी अपुग दरबन्दीको सिर्जना तथा परिपूर्ति एक चुनौतीका रूपमा रहेको छ ।

राजनीतिक, वित्तीय तथा कर्मचारी समायोजन भइसकेपछि सङ्घीयताले गति लिँदै गएको अवस्थामा शिक्षकको समायोजन हुनुपर्ने हो वा होइन ? निजामती सेवा सेनान्तर्गत लोकसेवा आयोगबाट छनोट

भई आएका कर्मचारी स्थानीय स्तरमा समायोजन भएको अवस्थामा जिल्ला तथा क्षेत्र तोकौं नियुक्त भएका शिक्षकहरू स्थानीय तहको शिक्षक दरबन्दीमा समायोजन हुनुपर्ने हो वा होइन ? हुनुपर्ने भए कुन ढाँचामा समायोजनमा जानुपर्ने हो ?

एक प्रदेश भित्रका पालिकाहरूमा बढी भएको दरबन्दी सोही जिल्लाको पालिकामा र जिल्लाभित्र बढी भएको दरबन्दी सोही प्रदेशभित्र समायोजन हुनुपर्ने व्यवस्थाले प्राथमिक तहको बढी भएको दरबन्दी सोही विद्यालयको निम्न माध्यमिक तथा माध्यमिक तहमा थपिनाले अन्य प्रदेशको नपुग प्राथमिक तहको दरबन्दी कसरी सिर्जना गर्ने हो एक समस्याका रूपमा रहेको छ ।

एकातिर प्राथमिक तहको दरबन्दी कुनै पालिकामा बढी भए सोही पालिकाको नपुग निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहमा थप गरिएको छ । भविष्यमा ती दरबन्दी रूपान्तरण नगरी सम्भव नै छैन । एकातिर समग्र देशमा प्राथमिक तहको दरबन्दी अझै अभाव छ भने अर्कोतिर प्राथमिक तहको दरबन्दी रूपान्तरण गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ । यस्तो अवस्थामा भएको प्राथमिक दरबन्दी रूपान्तरण गर्ने र फेरि प्राथमिक तहको दरबन्दी सिर्जना गर्ने जस्ता विरोधाभाष कार्यहरू गर्न अर्थ मन्त्रालय र मन्त्रिपरिषदले अनुमति देला त ?

निम्न माध्यमिक तहमा नपुग दरबन्दीको अभाव केही हदसम्म पूर्ति गर्न प्राथमिक तहमा बढी भएको दरबन्दी थप गरिएको छ । यस्तो अवस्थामा प्राथमिक तहमा नियुक्ति लिएका शिक्षक योग्यता भएर पनि निम्नमाध्यमिक तहको कक्षा लिनका लागि निजहरूलाई केही प्रोत्साहन अनुदानको व्यवस्था गरिएको छैन । विना प्रोत्साहन कसरी तिनीहरूलाई काममा लगाउने हो यो चुनौतीका रूपमा देखा परेको छ ।

प्रोत्साहन देखाएर गरिएको विद्यालय समायोजनको कारण गत वर्ष मात्र करिब १२५० विद्यालयहरू मर्ज तथा कक्षा घटाएर अध्यापन गर्न तत्पर देखिए । विद्यार्थी सङ्ख्या घट्दै गएको कारण जनाई विद्यालय मर्ज हुँदै जाने र सोअनुरूप शिक्षक दरबन्दी अन्य विद्यालयमा समायोजन गर्दै जाँदा कहीं कतै सामुदायिक विद्यालयहरू घट्दै गई उक्त स्थानमा निजी विद्यालय स्थापना भई सञ्चालनमा आएर निमुखा र विपन्न वर्गहरूसमेतलाई अध्यापन गराउने सामुदायिक विद्यालयहरू हराउने त हैनन् भनी एक चिन्ता र चासो थपिएको छ ।

८. चुनौतीहरू समाधानका तरिकाहरू

शिक्षक दरबन्दी मिलान तथा व्यवस्थापन विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर सुधारको प्रमुख निर्विकल्प तरिका भएको हुँदा सबै तह तप्काले उच्च प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गराउनुपर्ने देखिएको छ । विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षकको व्यवस्थापन गर्न सक्दा नै शैक्षिक गुणस्तरका लागि ढोका खुल्दछ ।

शिक्षक कुन तहका क्याडरहरू हुन् निश्चित गरिनु आवश्यक छ । आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा संविधानले नै स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरिसकेको र सोहीअनुसार कार्यको थालनी भएको

पनि करिव तीन वर्ष पूरा भइसकेको छ । शिक्षक पनि स्थानीय तह प्रति नै उत्तरदायी हुनुपर्नेमा कुनै विरोधाभाष नै छैन । तसर्थ यो कार्यलाई अविलम्ब थालनी गरी टुड्याइनुपर्दछ ।

तत्काल गरिनुपर्ने काम भनेको दरबन्दी रूपान्तरण नै हो । शिक्षक दरबन्दी मिलान तथा व्यवस्थापन कार्यविधिअनुरूप एक पालिकामा बढी भएको तल्लो तहको दरबन्दी सोही विद्यालयको माथिल्लो तहको नपुग दरबन्दी व्यवस्थापन गर्नका लागि राखिएको हुदाँ कतिओटा प्राथमिक तहको दरबन्दी बराबर कतिओटा निम्नमाध्यमिक वा माध्यमिक तहको दरबन्दी सिर्जना गर्ने हो सोहीअनुसार दरबन्दी रूपान्तरण गरिनु आवश्यक छ । साथै रूपान्तरित दरबन्दीमा साविकको दरबन्दीमा कार्यरत माथिल्लो तहको योग्यता भएका शिक्षकहरू बिच आन्तरिक प्रतिस्पर्धा गराई पूर्ति गरिनुपर्दछ साथै पूर्ति हुन नसकेको पदमा खुला प्रतिस्पर्धाका आधारमा शिक्षक नियुक्तिको व्यवस्था गर्नु राम्रो हुन्छ ।

दरबन्दी व्यवस्थापन गरिसकेपछि नपुग हुने दरबन्दीको हकमा आवश्यक दरबन्दी यकिन गरी स्थानीय तह तथा प्रदेश सरकारलाई आफैँले निश्चित आधारहरूमा नियुक्ति गर्ने सर्तमा दरबन्दी सिर्जना गर्ने अधिकार दिइनुपर्दछ । यी शिक्षकहरूलाई पनि अस्थायी शिक्षक सरह मानी शिक्षक सेवा आयोगको परीक्षाको अन्तरवार्ताका लागि आवश्यक अङ्क गणना गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ । दीर्घकालिन दायित्व पर्ने स्थायी शिक्षकको पद सिर्जना गर्दा अर्थ मन्त्रालयको सहमतिमा दरबन्दी सिर्जना गरी शिक्षक सेवा आयोगबाटै तत्तत् स्थानीय तह तोकरी शिक्षक नियुक्तिको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

तल्लो तहमा नियुक्ति भएका शिक्षकहरूलाई माथिल्लो तहमा शिक्षण गर्न लगाउँदा स्थानीय तहले त्यस्ता शिक्षकहरूको अभिलेख राखी पठनपाठनका आधारमा थप प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्नु उत्तम हुन्छ ।

विद्यार्थी विहिन विद्यालय समायोजन गर्दा त्यहाँ अध्यापन गर्ने शिक्षकलाई दरबन्दीसहित अर्को विद्यालयमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । कतिपय अवस्थामा शिक्षकले आफूलाई पाएक पर्ने स्थानमा आफू अध्यापनरत विद्यालयलाई मर्ज गराएर आफ्नो दरबन्दी पाएक पर्ने विद्यालयमा सारेको प्रशस्तै उदाहरणहरू पाइन्छन् । तसर्थ विद्यालयको मर्जलाई विद्यालयको नक्साङ्कन सँग जोडिनुपर्छ र सबै बालबालिकाहरूको सामुदायिक विद्यालयसँग पहुँच हुने गरी सञ्चालन गरिनुपर्दछ । साथै यसो गर्दा नपुग भएको स्थानमा विद्यालय स्थापना गरी नचाहिने स्थानको विद्यालय बन्द गरी शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्थापन गर्नु अधिकारमा आधारित शिक्षाको दृष्टिले उत्तम हुने देखिन्छ ।

८. निष्कर्ष

शिक्षक दरबन्दी मिलान सङ्घीयता कार्यान्वयन पूर्व नै गरिनु आवश्यक थियो । पालिकाहरूको स्थापना भएपछि ती पालिकाहरूमा त्यहाँको दरबन्दी तथा राहत यो यो तहको यति यति हो भनी किटानी गरी सुरुमा दिन सकेको अवस्थामा सम्बन्धित पालिकाहरूले आफू मातहतको दरबन्दी तथा

राहतको यकिन गरी सोहीअनुसार व्यवस्थापन गर्न सजिलो हुन्थ्यो । तर ढिलै भए पनि राम्रो कार्यको थालनी भएको छ । शिक्षकको पेसागत सङ्घ सङ्गठनहरूले पनि यस महान कार्यमा होस्टेमा हैसे गर्नु आवश्यक देखिन्छ । पालिकागत दरबन्दी यकिन भइसकेपछि सोअनुसार प्रत्येक पालिकाले आवश्यकता तथा विद्यार्थी सङ्ख्याका आधारमा शैक्षिक सत्र सुरु हुनु पूर्व प्रत्येक वर्ष दरबन्दीको व्यवस्थापन गर्न सक्छ जसको प्रतिफल विद्यार्थीको नतिजामा देखिन्छ । शिक्षामा प्रतिफल हासिल गर्ने रणनीतिक व्यवस्थापन शिक्षक दरबन्दी मिलान भएको हुँदा स्थानीय तह, प्रदेश सरकार तथा सङ्घीय सरकार सबैले यो मेरो जिम्मेवारी हो भनी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । शैक्षिक गुणस्तर खस्केको भनी सामुदायिक विद्यालयका बारेमा सर्वत्र आलोचना भएको अवस्थामा ती विषयको एकमुष्ट जवाफ शिक्षक दरबन्दी मिलान नै हो । यसबाट शैक्षिक गुणस्तर सुधारमा एक ठोस कार्यको थालनी हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

फल्यास रिपोर्ट, २०७५, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।

नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, कानून किताब व्यवस्था समिति, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

शिक्षा ऐन, २०२८, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।

शिक्षा नियमावली, २०५९, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाडौं ।

शिक्षक दरबन्दी (मिलान तथा व्यवस्थापन) कार्यविधि, २०७६, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

शिक्षक दरबन्दी पुर्नवितरण कार्यदलले प्रस्तुत गरेका प्रतिवेदनहरू ।

नेपालको शिक्षा व्यवस्थामा विदेशीहरूको सम्बन्ध

दीपक काफ्ले
सामाजिक विकास मन्त्रालय
बागमती प्रदेश, हेटौडा

लेखसार

नेपालमा धेरै पहिलेदेखि मानिसहरूले अवलम्बन र अभ्यास गरेका जीवन पद्धतिबाट नेपाली संस्कृतिको विकास भएको छ । एक पिँढीबाट अर्को पिँढीलाई मानवीय व्यवहार तथा ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने क्रममा शैक्षिक संस्थाहरूको विकास हुँदै गएको सन्दर्भमा नेपालमा अवलम्बन गरिएको शैक्षिक अभ्यासमा मल्लकालीन समयमा इसाई धर्म प्रचार गर्ने मनसायबाट विदेशीहरूको नेपाल प्रवेश भएको देखिन्छ । नेपाल एकीकरणपछि सैनिक तालिम, कला कौशलको विकासमा सहयोग लिन विदेशीहरूलाई नेपाल ल्याएको इतिहास रहेको छ । राणाकालीन समयमा वि.सं. १९१० मा औपचारिक विद्यालय शिक्षाको प्रारम्भ हुँदा र वि.सं. १९७५ मा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना भई उच्च शिक्षाको प्रारम्भ हुँदा शैक्षिक संस्था सञ्चालनको नेतृत्व विदेशीबाटै भएको देखिन्छ । नेपालमा विदेशीको उपस्थिति र शिक्षा क्षेत्रमा संलग्नताको लामो इतिहास रहेको छ । वर्तमानमा शिक्षासम्बन्धी विषय विश्वव्यापी तथा अन्तरक्षेत्रगत मुद्दा भएकाले भविष्यमा समेत नेपालको शिक्षा व्यवस्थामा विदेशीहरूको संलग्नता, सहयोग र समन्वय निरन्तर रहने देखिन्छ ।

१. विषय प्रवेश

नेपाली संस्कृति विकासको महत्त्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा शिक्षा व्यवस्था रहेको छ । विद्यालय तथा विश्वविद्यालयबाट प्रदान गरिने औपचारिक शिक्षा, समाज वा प्रकृतिसँगको अन्तरक्रियाबाट सिक्ने, सिकाउने ज्ञान तथा सिकाइ वा कुनै तालिम, अर्ती उपदेशबाट प्राप्त गर्ने ज्ञान आदिबाट व्यक्ति तथा समाजमा शिक्षा प्राप्त हुन्छ । मानिसले प्राप्त गरेको ज्ञानको उपयोग गर्न गरिने अभ्यास र अन्तरक्रियाबाट संस्कृतिमा प्रभाव पर्ने भएकोले नेपालमा विदेशीहरूको उपस्थितिसँगै नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा पर्ने प्रभावलाई विश्लेषण गरी त्यसलाई नेपाली संस्कृतिसँग जोडेर ऐतिहासिक विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

नेपालको सांस्कृतिक इतिहास अध्ययन गर्दा नेपालमा धेरै पहिलेदेखि समयसापेक्ष रूपमा मानिसहरूले आन्तरिक, वैचारिक, परम्परागत, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, बौद्धिक, कलात्मक, भावनात्मक, धार्मिक आदि स्वरूपमा अभ्यास र अवलम्बन गरिएका परम्परा र संस्कारको समष्टि रूपनै नेपाली संस्कृति हो । नेपालको सांस्कृतिक विकाससँग नेपालमा प्राचीन समयदेखि अभ्यास गरिएको शैक्षिक पद्धति र विदेशीको नेपालको शिक्षा व्यवस्थामा रहने चासोलाई ऐतिहासिक रूपमा विश्लेषण गर्न नेपालको शैक्षिक व्यवस्थापनमा धेरै पहिलेदेखि विदेशीहरूको संलग्नता रहँदै आएको अनुभूति गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा प्राचीन समयदेखि समाजमा प्रचलित रीतिरिवाज, चालचलन, विश्वास, जीवन आदर्श, धार्मिक आस्था, सामाजिक मान्यता आदिमा आधारित पारिवारिक शिक्षाको परम्परा थियो । यो शिक्षा एक पिढीबाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरण हुँदै जान्थ्यो । स्नेह, ममता, बात्सल्य र शिष्टाचारको प्रथम शिक्षिका रूपमा आमा हुने र शिक्षाको पहिलो खुड्किलो घर हुन्थ्यो (मैनाली २०५०:१५) । वंशीय रूपमा आफ्नो कुल, धर्म, आचरण, सामाजिक व्यवहार, पेसा, व्यवसायका बारेमा सिकाउने यो शिक्षाबाटै नेपाली संस्कृतिको विकास हुँदै गएको देखिन्छ । समाजलाई व्यवस्थित बनाउन वर्णाश्रम व्यवस्था थियो भने धर्म, अर्थ र मोक्ष प्राप्तीका लागि मानिसको आयु १०० वर्ष मानी सुरुको २५ वर्ष शिक्षा आर्जन गर्ने, दोस्रो २५ वर्ष गृहस्थाश्रममा रहेर धनोपार्जन, सन्तान वृद्धि, धर्म, कर्म गरेर नाम कमाउने, तेस्रो २५ वर्ष सांसारिक वासनाको भोगबाट बिस्तारै अलग रहेर वानप्रस्थाश्रम धर्म पालना गर्ने र चौथो २५ वर्ष मोक्ष प्राप्तीको लागि सबैबाट अलग भएर सन्यास धर्म लिने व्यवस्था गरिएको थियो ।

नेपालमा आधुनिक शिक्षा व्यवस्था सुरु हुनु पूर्व गुरु शिष्य परम्परामा आधारित भारतमा प्रचलित वैदिक वा संस्कृत शिक्षा र बौद्ध धर्मको सुरुवात भएपछि बौद्ध शिक्षा परम्पराबाट शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था थियो । बौद्धिक शिक्षाको रूपमा गुरुकुल, ऋषिकुल, देवकुल तथा पितृकुल प्रणालीहरू प्रचलित थिए । नेपालमा अङ्ग्रेजी शिक्षाको सुरुवात हुने बेलासम्म कायम रहेको गुरुकुल शिक्षा पद्धतिमा व्रतबन्धपछि अध्ययनहरू गुरुको साथमा रहेर बौद्धिक संहिता, वेद, वेदाङ्ग, दर्शन, नीतिशास्त्र, ज्योतिष, आयुर्वेद, उपनिषद्, मिमांसा, व्याकरण, न्याय, श्रुतिस्मृति, कर्मकाण्ड, प्रणायम, व्यायम आदिबारे ज्ञान, सिप प्राप्त गर्ने तथा व्यावहारिक अभ्यास गर्ने कार्य गर्दथे । जातीय कार्य विभाजनअनुसार ब्राह्मणहरूले पढ्ने तथा शास्त्रको अभ्यास गर्ने, क्षत्रियहरूले धनुषवाण चलाउने सिपका साथै राजनीति, दण्डनीति, अर्थशास्त्रको ज्ञान हासिल गर्दथे भने उनीहरूले गाई, ब्राह्मण र राज्यको सुरक्षा गर्न आर्जन गर्नुपर्ने ज्ञान, सिप पनि सिक्न र जान्नु पर्दथ्यो । त्यस्तै वैश्यहरूले पशुपालन, कृषि, व्यापार दक्षता हासिल गर्ने तथा अन्य वर्गले तीन ओटै वर्गको सेवा गरी समाजलाई स्वच्छ राख्ने कामसम्बन्धी शिक्षा दिइन्थ्यो ।

नेपालमा सिद्धार्थ गौतमको जन्मपछि बौद्ध दर्शन प्रतिपादन भयो । त्यसक्रममा शिक्षा केन्द्रको रूपमा विहार, गुम्बा, भिक्षु सङ्घ आदि स्थापित भए । प्राकृत तथा पाली भाषा, बौद्ध दर्शन तथा साहित्य, त्रिपिटक, जातक आदि बौद्ध शिक्षाका पढाइका विषय थिए । बौद्ध शिक्षा लिन भारत र चीनबाट अध्ययनको लागि विद्यार्थीहरू नेपाल आउथे । बौद्ध शिक्षामा छात्र, छात्रा दुवैका लागि सह शिक्षाको व्यवस्था गरिएको थियो । बौद्ध शिक्षा लिने छात्र, छात्रा (भिक्षु, भिक्षुणी) सँगै रहँदा व्यभिचार बढेर गएको कारण त्यस बेलाको सामाजिक धरातल कमजोर हुँदै जाँदा पछि यो शिक्षा नेपालको उत्तरी खण्ड र तिब्बत खण्डमा खुम्चिँदै गएको तथ्यहरू शैक्षिक इतिहासमा पाइन्छ ।

नेपाली संस्कृतिको उत्पत्तीकाल भनेर चिनिने किराँतकालमा नेपालको प्यागोडा शैली, चैत्य शैली तथा बास्तुकलाको विकास भएको थियो । लिच्छवि कालमा नेपालमा वेद, व्याकरण, न्याय, दर्शन,

साहित्य, ज्योतीसको उच्चस्तरसम्मको पढाइ हुने गरेको शैक्षिक इतिहासमा उल्लेख गरिएको छ तथापि शैक्षिक संस्था भने खुलेको पाइँदैन। सो समयमा नेपालबाट उच्च अध्ययनका लागि मानिसहरू भारतको नालन्दा र विक्रमशिला विश्व वद्यालयमा जाने गरेका थिए । राज भाषा संस्कृत रहेको लिच्छविकालका अभिलेखहरू अधिकांश संस्कृत भाषामा प्राप्त रहेका छन् । त्यसबेला दाताहरूको दान दातव्यबाट आवाशीय रूपमा शिक्षाकेन्द्रहरू चल्दथे । विद्यार्थी भोजनका लागि गुठीहरू स्थापना गरिन्थे । यसक्रममा सहकारी, सामुहिक, पारिवारिक, व्यक्तिगत गुठी राख्ने परम्परा समेत सुरु भएको पाइन्छ । लिच्छवि कालमा भृकुटी विवाह भएर तिब्बत जाँदा उनले नेपालबाट बौद्ध दर्शनका विद्वान शीलमन्जुलाई समेत साथमा लगेर तिब्बतमा बुद्ध दर्शनका साथै संस्कृत साहित्यको समेत प्रचार प्रसार गरेको इतिहास रहेको छ । मल्लकालमा शिक्षालाई वृत्ति विकासको रूपमा लिँदै व्यावसायिक सिप सिकाउने गरिएको थियो । जयस्थिति मल्लको समयमा थरबाट व्यक्तिको व्यवसाय बुझिन्थ्यो । शिक्षालाई जीवनको आधार बनाई व्यावसायिक शिक्षाको थालनी नेपालमा मल्लकालबाट सुरु भएको देखिन्छ । इसाइ धर्म प्रचारकको रूपमा वि.सं. 1718 मा चीनबाट ल्हासा हुँदै नेपाल आएका पादरी ग्रेबल र डोरविललाई काठमाडौँका राजा प्रताप मल्लले काठमाडौँमा बस्न दिइएछि उनीहरू दुई तीन वर्ष काठमाडौँ बसेर इसाइ मत प्रचारको सुरुवात गरेको इतिहास पाइन्छ । मल्लकालमा इसाइहरूले भक्तपुर, पाटनका साथै ल्हासासम्म इसाइ धर्म प्रचार गरेका थिए । यस क्रममा सार्वजनिक शिक्षादिने निहुँमा इसाइ धर्म प्रचार गरेकोले सिद्धिनरसिंह मल्लले विदेशी पादरीहरूलाई देश निकाला समेत गरेका थिए । मल्लकालीन समयदेखि नै शिक्षा र धर्मलाई अलग अलग रूपमा हेर्ने कार्यको थालनी समेत भएको देखिन्छ । मल्लकालीन समयमै नेपालको महोत्तरी, धनुषा शिक्षाका केन्द्र थिए । भारतसँग सीमाना जोडिएको नेपालको मिथिला क्षेत्र प्राचीनकालदेखि नै सभ्यता, संस्कृति, ज्योतिष शिक्षा, दर्शनले ख्यातिप्राप्त थियो । मल्लकालीन समयमा वर्तमान नेपालका पूर्वदेखि पश्चिमसम्मका धेरै ठाउँमा अनौपचारिकरूपमा शैक्षिक संस्थाहरू खडा भई शिक्षा आर्जन गर्ने कार्यको सुरुवात भइसकेको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गरी काठमाडौँलाई राजधानी तथा खस भाषालाई राष्ट्रभाषा बनाएपछि नेपालको शिक्षा विकासमा नयाँ सुरुवात भएको पाइन्छ ।

नेपाल एकीकरणपछि पृथ्वीनारायण शाहले नेपाली विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति दिएर नेपालबाट भारतमा फारसी भाषा र संस्कृत भाषा पढ्न पठाएर नेपाली विद्यार्थीहरू अध्ययनको लागि विदेश जाने कार्यको औपचारिक सुरुवात गरेको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले दिव्य उपदेशमा “स्वदेशको भेद खोलिदिने कन्सुत्लाजस्ता विदेशीबाट अलग रहनु” भन्ने उल्लेख गरेका थिए । नेपालको संस्कृति र कला कौशल बचाउन पृथ्वीनारायण शाहले दिएका दिव्य उपदेश महत्त्वपूर्ण छन् । उनले नेपाल एकीकरणसँगै इसाइ धर्म प्रचारक विदेशीहरूलाई आफ्नो मुलुक फर्काएको समेत इतिहासबाट देखिन्छ । भिमसेन थापाले नेपालको परम्परागत शैलीको बदला भारतको मूगल स्थापत्यकलाको आदर्शमा धरहरा निर्माण गरेर विदेशीकला भित्र्याएका थिए । उनले फ्रान्सबाट शैनिक अधिकृत

भिकाई नेपाली सैनिकलाई आधुनिक सैनिक शिक्षा दिलाएर फौजी क्षेत्रमा विदेशीको उपस्थितिको सुरुवात गराएका थिए । पृथ्वीनारायण शाहको शासन कालमा औपचारिक सार्वजनिक शिक्षा (जन शिक्षा) का क्षेत्रमा खासै उन्नति नभए पनि एकीकरणपछि नेपालभर परम्परागत अनौपचारिक प्रकृतिको शिक्षा प्रदान गर्ने कार्य यथावत् चल्दै आएको थियो ।

इतिहासमा उल्लेख भएअनुसार अठारौं शताब्दीमा भारतबाट नेपाल पसेका विदेशी केपुचियन पादरीहरू पाटनमा बसी ल्हासासम्म इसाइ धर्म प्रचार गर्दथे भने पछि उनीहरू भक्तपुर सरेका थिए । काठमाडौंका राजा जय प्रकाश मल्लले पृथ्वीनारायण शाहसँग लड्न पादरीमार्फत आर्थिक सहयोग र इस्ट इन्डिया कम्पनीका कप्तान किनलकबाट फौजी सहायता लिएका थिए । राज्य एकिकरणको क्रममा मल्लहरूलाई सहयोग गर्ने अङ्ग्रेजसँग चिढिएका पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरणपश्चात अङ्ग्रेजहरूलाई उपत्यका छोड्न आदेश दिएका थिए । यसरी चल्दै आएको विदेशी व्यवस्थापनको कार्यमा अङ्ग्रेजसँगको सम्बन्धलाई मजबुत बनाउन उपयुक्त ठानी प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणा वि.सं. १९०६ सालमा बेलायत यात्रामा गएका थिए । एक वर्ष बेलायत र आसपासका मुलुक भ्रमण गरी फर्केका जङ्गबहादुरले बेलायतले गरेको प्रगति सबै शिक्षाको सकारात्मक असर हो भन्ने बुझेका थिए । युरोपको सभ्यता, संस्कृति तथा शक्ति बुझेर फर्केका उनले आफ्ना सन्तानलाई अङ्ग्रेजी भाषा लेखापढी गर्न सामर्थ्यवान बनाउन, अङ्ग्रेजसँग सम्पर्क बढाई आफ्नो शासन बलियो राख्न बेलायतबाट आफूसँग ल्याएका दुई अङ्ग्रेजहरूको निगरानीमा रहने गरी आफ्नै दरबारभित्र वि.सं. १९१० असोज २७ गते अङ्ग्रेजी प्रारम्भिक स्कुल स्थापना गरेका थिए । प्राचीन कालदेखि बौद्ध शिक्षा परम्पराबाट सञ्चालन हुँदै आएको नेपालको शैक्षिक धरातलमा आधुनिक संस्थागत शिक्षाको थालनी यही समयबाट सुरु भएको देखिन्छ ।

नेपालको छिमेकी मुलुक भारतमा कायम रहेको परम्परागत शिक्षा प्रणाली लोप भई अङ्ग्रेजी शिक्षा पद्धति (म्याकाले ले इस्ट इन्डिया कम्पनीमा काम गर्ने कर्मचारी तयार गर्न तर्जुमा गरेको अङ्ग्रेजी शिक्षा पद्धति) को सुरुवात भइसकेको समयमा नेपालमा पनि अङ्ग्रेजी शिक्षाको सुरुवात हुनु निकै महत्त्वपूर्ण थियो । स्थापित दरबार स्कुलको पहिलो हेड मास्टर मिस्टर क्यानिङ तथा सुपरीवेक्षक मिष्टर रसलाई तोकिएको थियो उनीहरू दुवै जना विदेशी थिए । विदेश मामला हेर्ने मुन्सी खानामा विभिन्न भाषा जान्ने विदेशी मुस्ताफिर ख्वाजा अहमदलाई समेत जङ्गबहादुरले विदेशीहरूको पत्राचारको रेखदेख गर्ने जिम्मा लगाएका थिए । त्यसबेला उर्दु, अरबी, अङ्ग्रेजी, फारसी भाषा सिकाउने अभ्यास पनि भएको देखिन्छ । वि.सं. १९१० मा खोलिएको दरबार स्कुलमा ञढढण सालसम्म आइपुग्दा समेत अधिकांश विदेशी शिक्षकले नै पढाउने गरेका थिए । दरबार स्कुलमा कलकत्ता विश्व विद्यालय अन्तर्गतका माध्यमिक विद्यालयले निर्धारण गरेबमोजिमका पुस्तकहरू भारतबाट भिकाई पठनपाठन गरिन्थे । दरबार स्कुलको सम्बन्ध कलकत्ता विश्व विद्यालयसँग भएका कारण त्यहाँकै नियम विनियम लागु हुन्थे । हाइस्कुलको अन्तिम परीक्षा दिन विद्यार्थी कलकत्ता जानुपर्थ्यो । वि.सं.

१९६४ मा बेलायतको भ्रमण गरेका चन्द्रसमसेरले बेलायतमा उच्च शिक्षाबाट गरेको प्रगति देखेर फर्केका थिए । अङ्ग्रेजलाई नेपालमा कलेज पनि छ भनेर देखाउन तथा बेलायतको शिक्षाको सिको गर्न चन्द्रसमसेरबाट वि.सं. १९७५ मा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना गरी उच्च शिक्षाको औपचारिक सुरुवात गरिएको थियो । त्रिचन्द्र कलेजको अध्ययनपश्चात “आज मेरो खुट्टामा मैलेनै वन्चरो हाने” भनेर पाश्चाताप गरेका चन्द्रसमसेरले सुरुमा ५ जना विद्यार्थी राखेर कलेज सञ्चालनको सुरुवात गरेका थिए । स्थापना कालदेखि नै पाश्चात्य उच्च शिक्षाको सुरुवात गरिएको त्रिचन्द्र कलेजमा पढाउन सुरुमा भारतबाट प्राध्यापकहरू भिकाइएका थिए भने दरबार स्कूलका कतिपय बङ्गाली शिक्षकले पनि त्रिचन्द्र कलेजमा पढाउँथे । भारतबाट आएका शिक्षकलाई सरकारले आवश्यक सुविधा समेत दिएको थियो । “अरुको कुरा छोडिदेऊ आफ्ना छोरालाई अङ्ग्रेजी पढाऊ” भन्ने सिद्धान्तबाट अभिप्रेरित जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमण पछि नेपाली संस्कृतिमा युरोपियन सांस्कृतिक शैलीको स्थापत्यकला भित्र्याएर थापाथली दरवारको निर्माण गरी पाश्चात्य कलालाई स्थान दिएको थियो । दरवार स्कूलको स्थापनापश्चात संस्कृत शिक्षाको लागि स्थापना भएको रानीपोखरी पाठशालामा मध्यम सम्मको पढाइ हुन्थ्यो । सरकारीस्तरमा वि.सं. १९३४ मा खुलेको पहिलो संस्कृत पाठशालाको रूपमा रानीपोखरी पाठशाला रहे तापनि नेपालमा वि.सं. १८८२ तिरै तस्मैया बाबाले हालको महोत्तरी जिल्लाको मटिहानी मठमा अनौपचारिकरूपमा संस्कृत पाठशाला स्थापना गरी संस्कृत शिक्षाको सुरुवात गरेको पाइन्छ । नेपालमा औपचारिक रूपमा स्थापना भएका संस्कृत पाठशालामा पढ्ने विद्यार्थीहरू प्रमाणपत्रको लागि परीक्षादिन पण्डितको सिफारिसपत्र लिएर बनारस राजकीय संस्कृत विद्यालयमा गएर परीक्षा दिनुपर्थ्यो । वि.सं. १९५५ देखि रानीपोखरी पाठशालाको पाठ्यक्रम र परीक्षा विधि गभर्मेन्ट संस्कृत कलेज बनारससँग सम्बन्धित हुन पुगेको शैक्षिक इतिहास रहेको छ ।

प्रधानमन्त्री वीर समसेरले भारतको देवटन कलेज कलकत्ता पढेका थिए। भारतको शिक्षा पद्धतिको ज्ञान लिएका उनले संस्कृत, अङ्ग्रेजी र नेपालीमध्ये कुन भाषामा कस्तो राष्ट्रिय शिक्षा दिनेबारे पहिलोपटक चर्चा चलाएको इतिहास देखिन्छ । उनले छात्रवृत्ति दिएर केही विद्यार्थीलाई प्राविधिक शिक्षा लिन भारत पठाएका थिए भने नेपालमा महिला शिक्षाको सुरुवात समेत गरेका थिए । वीरसमसेरले नेपाली सङ्गीत क्षेत्रमा पनि पूर्वीय सङ्गीत तथा मिलिटरी बैन्ड र पश्चिमा सङ्गीतको प्रवेश गराएका थिए । राणाकालमा शिक्षाको फैलावट हुँदै जाँदा प्राथमिक तहमा पढाइ हुने स्तरीय पाठ्यपुस्तक तयार गर्न प्रधानमन्त्री देव समसेरले जयपृथ्वीबहादुर सिंहलाई जिम्मा दिएका थिए । जयपृथ्वीबहादुर सिंहले पहिलो पाठ्यपुस्तकको रूपमा नेपाली किताव अक्षराङ्क शिक्षाको पाण्डुलिपि तयार गरेका थिए । नेपालमा निर्माण भएको यो पहिलो पाठ्यपुस्तकमा देवनागरी साँवा अक्षर, गणितका चार साधारण नियम, गुणनको पहाडा, तत्कालीन चलन चल्तीमा रहेको नाप, तौल, वर्ष, महिना, दिन, ऋतु, मुसलमानी महिनाको नाम, अङ्ग्रेजी महिनाका नाम तिथि, बार, नक्षत्र, घडी, पला तथा अन्य उपयोगी विषयवस्तु समावेश गरिएका थिए । देवसमसेरले वि.सं. १९५८ वैशाख २४

गतेदेखि गोर्खापत्रको प्रकाशन सुरु गरेर सरकारी सञ्चार क्षेत्रको सुरुवात गरेका थिए । उपत्यका बाहिर पहिलो अङ्ग्रेजी स्कूलको रूपमा सरकारी तवरबाट खोलिएको विद्यालय चन्द्र मिडिल स्कूल थियो । वि.सं. १९७२ मा सिराहामा खुलेको यो विद्यालयमा भाषा पाठशाला सिराहालाई गाभिएको थियो । वि.सं. १९६२ मा खुलेको सेस्ता पाठशाला र त्यहाँ पढनेलाई जाँचन वि.सं. १९६७ मा खुलेको पास जाँच अड्डाबाट सरकारी काम गर्ने कार्यका लागि तयार गरिने जनशक्तिलाई प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।

चन्द्रसमसेरले बेलायत भ्रमणको क्रममा बेलायतका वादशाहलाई सलामी दिइने गरेको देखेर आएका थिए । इस्ट इन्डिया कम्पनीमा समेत त्यो प्रचलन रहेको देखेका चन्द्रसमसेरले नेपालको पनि छुट्टै राष्ट्रिय धुन हुन उपयुक्त ठानी शाही सालमी तयार गर्न निर्देशन दिएअनुरूप चक्रपाणि चालिसेले श्री ५ को शाही सलामी राष्ट्रिय गान तयार गरे । वि.सं. १९८२ वैशाख १८ गते नेपालमा पहिलो राष्ट्रिय गान स्वीकृत भयो । सोही राष्ट्रिय गान प्रयोग हुँदै आएका नेपालमा गणतन्त्र स्थापना भएपछि २०६३ श्रावण १८ गते प्रदीपकुमार राई (व्याकुल माइला) द्वारा लिखित नयाँ राष्ट्रिय गान स्वीकृत भई संवैधानिक मान्यता पाएको छ । सुरुमा “God saves the king” बाट शाही सलामी दिने गरिएकोमा पछि संवैधानिक राष्ट्रिय गान तथा राष्ट्रिय धुनको व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

प्रधानमन्त्री चन्द्रसमसेरले वि.सं. १९६७ मा बेलायतका बादसाह जर्ज प्रथमको राज्याभिषेकको समयमा भारत जाँदा जर्ज प्रथमसँग भेट गरेका र नेपालमा सिकार खेलन आउन निमन्त्रणा दिएका थिए । नेपालको ठोरीमा सिकार खेलन आएका जर्ज प्रथमलाई भेट्न गएका चन्द्रसमसेरलाई उनले नेपालको शिक्षाको अवस्थाका बारेमा शोधखोज गरेको थिए । शिक्षामा काम भइरहेको देखाउन समेत जरुरी ठानी चन्द्रसमसेरले सेना, पुलिस र गुप्तचर विभागका लागि उच्च शिक्षा हासिल गराउन केही मानिसलाई भारत पठाएर फौजी क्षेत्रमा समेत भारतीय शिक्षाको प्रभाव प्रवेश गराएका थिए ।

त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना हुँदा यसको सम्बन्ध भारतको कलकत्ता विश्व विद्यालयसँग थियो । अङ्ग्रेजी भाषा र साहित्य, संस्कृत, इतिहास, अर्थशास्त्र, गणित र तर्कशास्त्र पढाइ हुन्थ्यो । पाठ्यपुस्तक सबै कलकत्ताबाट आउन्थ्यो । वि.सं. १९७७ बाट विज्ञानको पढाइ सुरु भए पनि वि.सं. २००४ देखि मात्र नेपालमा विज्ञानमा स्नातक तहको पढाइ सुरु भएको थियो । वि.सं. ञढढण मा नेपालमा पहिलो पटक एस.एल.सी. परीक्षा बोर्ड गठन भएपछि विद्यालय तहको परीक्षा दिन भारत जानुपर्ने भयो भने वि.सं. १९९२ मा पटना विश्वविद्यालयको परीक्षा केन्द्र त्रिचन्द्र कलेज तोकिएपछि उच्च शिक्षामा समेत नेपालमै परीक्षा हुन थाल्यो ।

शिक्षा ऐन, नियमको रूपमा सरकारी तवरबाट पहिलोपटक वि.सं. १९९६ माघ ८ गते जारी भएको शिक्षा इतिहास (शिक्षासम्बन्धी विषय आदेश) मा प्राइभेट स्कूल खोल्न दिने, शिक्षाको सँगठन, सञ्चालक समितिको बनेट, स्कूल निरीक्षण, शिक्षामा जनसहभागिता, फि लिएर पढाउने व्यवस्थालगायतका सिद्धान्त प्रतिपादन भयो । शिक्षाको इतिहासमा यो नेपालको शिक्षासम्बन्धी पहिलो

औपचारिक कानून थियो । प्राचीन नेपालको गौरवमय परम्परालाई कायम राख्न वि.सं. १९९१ मा ललितकलाको प्रारम्भिक तहको प्रशिक्षण दिने कार्य सुरु गरियो भने वि.सं. १९९६ मा घरेलु इलम प्रचारक अक्रा खडा गरियो । नेपाली कलाकौशललाई जीवन्त राख्न वि.सं. २००४ सालमा सांस्कृतिक र ऐतिहासिक बस्तुको सङ्कलन गरी राख्न छाउनी म्युजियमको व्यवस्था भयो भने वि.सं. १९९४ मा नाचघर स्थापना भयो ।

वि.सं. २००४ सालको संवैधानिक कानूनले शिक्षा प्राप्त गर्ने नागरिकको मौलिक हक स्थापना गर्‍यो । विद्यालय खोल्न सहज हुँदै गयो । भारतसँगको सम्बन्ध निकटतम बनाइराख्न जुद्धसमसेरले भारतीय स्वतन्त्र आन्दोलनका बेला महात्मा गान्धीले भारतमा सुरु गरेको आधार शिक्षा नेपालमा पनि लागु गर्न २ जनालाई सो शिक्षा पद्धति अध्ययन गर्न भारत पठाएका थिए । केहीलाई आधार शिक्षाको तालिम लिन भारत पठाएका थिए । वि.सं. २००४ साल कात्तिक ७ गते आधार शिक्षाको उद्घाटन समारोहमा भारतबाट उच्च व्यक्तित्वलाई बोलाइएको थियो । एकै दिन देशभर १४ ओटा आधार स्कूल खोली व्यावसायिक शिक्षाको रूपमा कृषि, काष्ठकार्य, कताइ, बुनाइ, उद्योग विषयलाई आधार बनाई सुरु गरिएको यस शिक्षामा तालिम दिने प्रशिक्षक भारतको पटना वेसिक ट्रेनिङ सेन्टरमा आधार शिक्षाको तालिम लिएका व्यक्ति हुन्थे ।

वि.सं. २००५ सालमा प्रधानमन्त्री मोहनसमसेरले केही भारतीय प्रोफेसरसहित २५ सदस्यीय विश्व विद्यालय योजना कमिसन गठन गरेका थिए । उक्त कमिसनले आवाशीय विश्व विद्यालयको सिफारिस समेत गरेको थियो । प्रजातन्त्रको स्थापना पछि प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई टेवा दिने खालको जनशक्ति तयार गर्न कस्तो प्रकारको शिक्षा दिन उपयुक्त हुन्छ भन्ने विचार गरी सरकारलाई सिफारिस गर्न वि.सं. २००९ सालमा २० सदस्यीय राष्ट्रिय शिक्षा बोर्ड गठन भयो । उक्त बोर्डको सल्लाहकारमा अमेरिकी शिक्षाविद् डा. उडको सहयोगमा एक वर्ष लगाएर बोर्डले “नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना कमिसनको प्रतिवेदन” सरकारलाई बुझायो र सोही प्रतिवेदनका आधारमा थप कामहरू अगाडि बढे । प्रजातन्त्रको स्थापना २००७ देखि विभिन्न भिसन, कमिसन, कमिटी, काउन्सिल आदिले नेपालको लागि उपयुक्त शिक्षा पद्धतिको खोजी, गरी, उपयुक्त शिक्षा नीतिको बारेमा चर्चा गर्दै आएका थिए । ती सबै सिकाइ तथा सिफारिसलाई समेटेर पूर्वीय र पश्चिमा शिक्षाको मिश्रित अवधारणा समेटेर वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु भई समयानुकूल परिमार्जन र संशोधनसहित नेपालको शिक्षा पद्धति अगाडि बढिरहेको छ ।

नेपालको शिक्षा विकासको लामो इतिहासबाटै नेपाली संस्कृतिको आकलन पनि गर्न सकिने र त्यसमा विदेशीको संलग्नताको विश्लेषण पनि हुने देखिएको काले शिक्षासम्बन्धी विषय प्रायः विश्वव्यापी मुद्दा बन्ने गरेको छ । शिक्षालाई राष्ट्र विकासको आधारको रूपमा लिइएको काले नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा गरेका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू, नीतिगत, संरचनागत, संस्थागत र व्यावहारिक प्रयासहरू, अध्ययन अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक अभ्यासको विश्लेषण

तथा दातृ राष्ट्र र निकायले नेपालको शिक्षा विकासको लागि गरेको सहयोग र समन्वयलाई समेत आत्मसात शैक्षिक गतिविधि अगाडि बढेका छन् । वि.सं. २०७५ सम्मको नेपालको शैक्षिक स्थिति निम्नअनुसार रहेको देखिन्छ :

तालिका नं. ६.१ नेपालमा शिक्षाको अवस्था

क्र.सं.	विषय	स्थिति	एकाइ
१	पूर्व प्राथमिक शिक्षामा खुद भर्नादर	८४=७	प्रतिशत
२	प्रारम्भिक बाल विकासको अनुभवसहित कक्षा १ मा भर्ना हुने सङ्ख्या	६६=९	प्रतिशत
३	प्राथमिक तह १-५ को खुद भर्नादर	९६=९	प्रतिशत
४	आधारभूत तह १-८ को खुद भर्नादर	९२=७	प्रतिशत
५	माध्यमिक तह ९-१२ को खुद भर्नादर	४६=४	प्रतिशत
६	कक्षा ५ सम्मको टिकाउ दर	८९=६	प्रतिशत
७	कक्षा ८ सम्मको टिकाउ दर	७७=९	प्रतिशत
८	लैङ्गिक समता सूचकाङ्क (आधारभूत)	०=९८	प्रतिशत
९	लैङ्गिक समता सूचकाङ्क (माध्यमिक)	१=०१	प्रतिशत
१०	कक्षा दोहो-न्याउने दर (आधारभूत)	४=४	प्रतिशत
११	कक्षा दोहो-न्याउने दर (माध्यमिक)	३=८	प्रतिशत
१२	विद्यालय सङ्ख्या (सार्वजनिक र निजी)	३५०५५	ओटा
१३	विद्यार्थी सङ्ख्या (विद्यालय शिक्षा)	७२,१४,५२५	जना

स्रोत: शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयबाट प्रकाशित सूचनाअनुसार वि.सं. २०७५ सम्ममा नेपालमा १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहका ८८.६ प्रतिशत व्यक्ति साक्षर रहेको, वि.सं. २०७६ लाई “साक्षर नेपाल वर्ष” का रूपमा मनाइएको, आजीवन सिकाइको अवसर बिस्तार गर्न २१५१ ओटा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र स्थापना गरिएका छन् । उच्च शिक्षामा सहजै देखिने भर्नादर १५ प्रतिशत रहेको छ । ११ ओटा विश्व विद्यालय र ६ ओटा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान सञ्चालनमा रहेका छन् । प्राविधिक शिक्षातर्फ ४५ ओटा बहुप्राविधिक शिक्षालय, २९७ ओटा प्राविधिक शिक्षा प्रदायक सामुदायिक विद्यालय र ४२ ९ ओटा निजी लगानीका प्राविधिक शिक्षालय, ४४३ ओटा सार्वजनिक विद्यालयमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा कार्यक्रमसहित १३०५ ओटा संस्थामा प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा र तालिम प्रदान गरिन्छ ।

शिक्षालाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा लिएर गरिएको संवैधानिक व्यवस्था, मुलुकको आर्थिक,

सामाजिक रूपान्तरणका लागि भएका सरकारी प्रयास, दिगो विकासको लक्ष्यप्रति मुलुकले जनाएको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा मुलुकको समृद्धिको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिका लागि “शिक्षित, सभ्य, स्वस्थ र सक्षम जनशक्ति, सामाजिक न्याय, रूपान्तरण र समृद्धि” भन्ने दूरदृष्टिका साथ सबै तहको शिक्षालाई प्रतिस्पर्धी, प्रविधिमैत्री, रोजगारउन्मुख र उत्पादनमुखी बनाई देशको आवश्यकता अनुरूपको मानव संसाधन विकास गर्ने लक्ष्यका साथ नेपालको राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ तयार भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

सन् २०१६ मा नेपालमा करिब ११ लाख विदेशीहरू नेपाल आएको देखिन्छ । अध्यागमन निकायबाट जारी भएका भिसाको तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा विदेशीहरू अध्ययन भिसामा पनि आएको पाइन्छ । कुल भिसा जारी भएको सङ्ख्याको करिब ०.५० प्रतिशत अध्ययन भिसा जारी भएबाट समेत नेपालमा अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धानका लागि विदेशीको आगमन हुने कुरालाई पुष्टि गर्दछ । नेपाल सरकारको स्वीकृति प्राप्त गरी नेपालमा रहेका कुनै शिक्षण संस्थामा अध्ययन, अध्यापन वा अनुसन्धान गर्न आउने विदेशी तथा तिनका आश्रित परिवारलाई नेपालले अध्ययन भिसा जारी गरि नेपाल बस्न अनुमति दिएर शिक्षा क्षेत्रमा औपचारिक रूपमा विदेशीको व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । पर्यटकीय र गैरपर्यटकीय रूपमा नेपाल आउने विदेशीको समेत नेपालको शिक्षा व्यवस्थामा चासो हुने गरेको चर्चा पत्रपत्रिकामा देखिन्छ ।

नेपालको समग्र शैक्षिक व्यवस्थापनमा सुरुदेखि नै कुनै न कुनै रूपमा विदेशीको संलग्नता रहेको ऐतिहासिक तथ्य तथा शिक्षालाई विश्वव्यापी मुद्दाको रूपमा लिएर नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा सवैकालागि गुणस्तरीय शिक्षाका लागि गरेका प्रतिबद्धता समेतका आधारमा नेपालको शिक्षा व्यवस्थामा विदेशी व्यक्ति, सङ्घ, संस्था तथा समुदायको चासो, सरोकार तथा सहकार्य विगत लामो समय देखि रहँदै आएको र भविष्यमा पनि यो कायम रहने देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

पाँडे, भिमबहादुर (२०७६), त्यस बखतको नेपाल, काठमाडौं: फिनिक्स बुक्स
मैनाली, गोपीनाथ (२०७४), अपेक्षा र अनुभूति, काठमाडौं: तन्नेरी प्रकाशन
नेपाल सरकार (२०७७), पन्ध्रौ योजना (२०७६÷०७७-२०८०÷०८१), काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग
शर्मा, गोपीनाथ (२०५९), नेपालमा शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनको समिक्षा, काठमाडौं: मकालु बुक्स
एन्ड स्टेसनरी
नेपाल सरकार (२०७६), राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, काठमाडौं: शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
समसामायिक पत्र पत्रिका तथा लेख रचनाहरू सान्दर्भिक Website हरू

विद्यालय दिवा खाजा सही व्यवस्थापन : कार्यक्रम एक फाइदा अनेक

(राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भसहित)

मनोजकुमार शाह

अधिकृत, विश्व खाद्य कार्यक्रम

लेखसार

नेपाल सरकारले देशभरिका सामुदायिक विद्यालयका बालविकासदेखि कक्षा ५ सम्मका करिब २८ लाख बालबालिकाका लागि दिवा खाजा वितरण गर्ने गरी यसै आर्थिक वर्षदेखि लागु हुने गरी करिब ७ अरब ९२ करोड बजेट छुट्याएको छ । यो महत्त्वपूर्ण लगानी हो किनभने दिवा खाजाको लगानीलाई मानव पुँजी विकासको साथै स्थानीय अर्थतन्त्रसमेतको लगानी मानिन्छ । मानव पुँजीमा लगानी यस कारण कि यसले बालबालिकाको गुणस्तरीय शिक्षामा टेवा पुऱ्याउँछ । स्वास्थ्य र सफा दिवा खाजाले बालबालिकाको स्वास्थ्य र पोषणको अवस्थामा सुधार गरेर उनीहरूको शिक्षामा पहुँच र कक्षाकोठामा सहभागिता बढाउँछ । त्यतिमात्र नभई हालसालमा गरिएका कतिपय अध्ययनहरूले गुणस्तरीय दिवा खाजाले बालबालिकाहरूको गणित तथा भाषा विषयहरूमा सिकाइ उपलब्धि राम्रा गरेका प्रमाणहरू देखाउँछ । त्यसै गरी दिवा खाजा स्थानीय कृषि अर्थतन्त्रमा पनि लगानी हुन सक्छ, यदि दिवा खाजालाई चाहिने खाद्य सामग्रीहरू स्थानीय स्तरमा उत्पादित कृषि उपजलाई समावेश गर्ने हो भने । राष्ट्रिय स्तरमा गरिएका ससाना पहलहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूका आधारमा नेपालको राष्ट्रिय दिवा खाजालाई स्थानीय कृषिसँग जोड्न सकियो भने यसले ३,५०,००० भन्दा बढि रोजगारि श्रृजना गर्न सक्दछ । विद्यालय साना किसानहरूको लागि सडका र स्थायी बजारका रूपमा स्थापित भई कृषि उत्पादनमा उल्लेख्य योगदान गर्न सक्छ । यसले कोभिड १९ माहामारीले ल्याएको सामाजिक र आर्थिक जोखिम तथा सडकटलाई पनि केहि हदसम्म न्यूनीकरण गर्ने हैसियत राख्दछ । तर यस लगानीलाई सही सदुपयोग गर्न क्षेत्रगत एकताका साथै तीनै तहको सरकारको लागत साभेदारीका आधारमा दिवा खाजाको व्यवस्थापन चुस्त दुरुस्त हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

१. परिचय

नेपाल सरकारले दिवा खाजा कार्यक्रमलाई चालु आर्थिक वर्षदेखि लागु हुने गरी राष्ट्रव्यापी रूपमा बिस्तार गरेको छ । कोभिड १९ को माहामारीको प्रभाव न्यून भई विद्यालय सञ्चालनमा आउने बित्तिकै बालविकासदेखि कक्षा ५ सम्म पढ्ने सम्पूर्ण (करिब २८ लाख) बालबालिका विद्यालयमा नै मध्यान्न समयमा खाजा खान सक्ने छन्, यदि अहिलेको बन्दाबन्दीको समयमा सबै पालिकाहरू र विद्यालहरूले यसका लागि पूर्व तयारीहरू (पुर्वाधारलगायत) गर्ने हो भने । नेपाल सरकारले

दिवा खाजाका लागि यस आर्थिक वर्षमा करिब ७ अरब ९२ करोड रकम छुट्टयाएको छ । नेपाल सरकारको यो कदम निकै प्रसंशनीय छ किनभने यसले विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयसम्म ल्याउने मात्र हैन उनीहरूलाई शारीरिक तथा वैदिक रूपमा सक्रिय बनाई सिक्नका लागि तयार गर्दछ । जबसम्म विद्यार्थीहरू सिक्नका लागि तयार हुँदैनन् जुनसुकै प्रविधि र लगानीले प्रतिफल दिन सक्दैन । शिक्षाबाहेक दिवा खाजाले बालबालिकाको स्वास्थ्य र पोषणमा सुधार गर्नेलगायत अन्य फाइदाहरू पनि पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना रहेको कार्यक्रमका रूपमा स्थापित हुँदै आएको छ । वर्तमान सन्दर्भमा विद्यालय खाजाको फाइदा विद्यार्थीहरूमा सिमित नभई उनीहरूको परिवार र स्थानीय सामुदायमासमेत हुने गरेको छ । त्यस कारण यसलाई मानवपुँजी विकासलगायत स्थानीय अर्थतन्त्र समेतमा पनि लगानीको रूपमा लिन थालिएको छ ।

२. दिवा खाजा र शिक्षा (पहुँच, सहभागिता र सिकाइ)

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा दिवा खाजाले शिक्षा क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानहरूको थुप्रै प्रमाणहरू पाइन्छन् । दिवा खाजाले बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच र सहभागिता अभिवृद्धि गर्नुका साथै उनीहरूको सिकाइमा पनि सहयोग गरेको देखिन्छ । थिआई भन्ने संस्थाले सन २०१५ मा मध्यम आम्दानी भएका देशहरूको २१६ ओटा शैक्षिक कार्यक्रमको व्यवस्थित अध्ययन र समीक्षा गर्दा विद्यालय खाजा कार्यक्रम थोरै कार्यक्रममध्येको एक महत्त्वपूर्ण शैक्षिक कार्यक्रम हो, जसले विद्यालय सहभागिता (भर्ना, हाजिरी र टिकाउ दर) तथा सिकाइ (भाषा र गणितमा पाएको सिकाइ उपलब्धि) दुवैमा सकारात्मक प्रभाव पारेको प्रमाणित गरेको छ । सहभागिताका दृष्टिकोणले ३२ ओटा अफ्रिकी देशहरूको विद्यालय खाजा कार्यक्रमको विश्लेषणले भर्ना दरमा औसतमा १०% को अभिवृद्धि गरेको देखाएको छ । हावै छिमेकी देश बङ्गलादेशमा दिवा खाजाको रूपमा खुवाइने बिस्कुटका कारणले विद्यालय भर्ना दरमा १४.२ % ले वृद्धि गरेको र कक्षा छाड्ने दरमा ७.५ % ले कमी आएको देखाएको छ । त्यसै गरी विद्यालय दिवा खाजासम्बन्धी ४५ ओटा अध्ययनहरूको थप विश्लेषणले विद्यालय खाजा नपाउनेभन्दा सो खाजा पाउने बालबालिकाहरू एक शैक्षिक वर्षमा कम्तीमा ७ दिन बढी कक्षामा उपस्थित हुने गरेको देखाउँछ । नेपालमै सन २०१८ सालमा दिवा खाजाको लागत लाभ विश्लेषण गर्दा दिवा खाजा कार्यक्रम भएका र नभएका क्षेत्रहरूको शैक्षिक तथ्याङ्क (EMIS indicators) को तुलना गर्दा दिवा खाजा नभएको क्षेत्रभन्दा दिवा खाजा भएको क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूको विद्यालयमा टिकिरहने दर (school life expectancy) ०.८८ ले अधिक हुने गरेको देखाएको थियो । त्यसै गरी सिकाइका दृष्टिकोणबाट ग्रामीण चीनको ४ कक्षामा अध्ययनरत ३६०० विद्यार्थीहरूलाई समावेश गरी गरिएको अध्ययनले जुन विद्यार्थीहरूले थप आइरनको मात्रासहितको विद्यालय खाजा प्राप्त गरे ती विद्यार्थीहरूको रगतमा हेमोग्लोबिनको मात्रा बढी पाइनुका साथै उनीहरूले गणित विषयमा राम्रो सिकाइ गरी बढी प्राप्ताङ्क प्राप्त (++)०.१SD) गरेको देखाएको छ । भारतमा गत साता (२०२० अगस्टको पहिलो साता) मात्रै लागु भएको नयाँ राष्ट्रिय शिक्षानीति, २०२० ले बौद्धिक क्षमता

बढी लाग्ने जस्ता विषयहरू (जस्तै : गणित र विज्ञान) का लागि पोषण अत्यधिक चाहिने कुरालाई आधार बनाई विद्यालय खाजा दैनिक दुई पटक खुवाउने व्यवस्था गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विद्यालय खाजाले विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक प्रभाव पारेका थुप्रै अध्ययनहरूले स्थापित गरिसकेका छन् । तर नेपालको सन्दर्भमा दिवा खाजाले शिक्षाको पहुँच र सहभागितामा गरेको उपलब्धिहरू समबन्धी अध्ययनहरू भए पनि यसले सिकाइ उपलब्धिमा पार्न सक्ने प्रभावका बारेमा खासै अध्ययन नरहेको पाइन्छ । अध्ययनले नदेखाए पनि शिक्षक र अभिभावकहरूले दिइएका कतिपय आख्यानहरूले दिवा खाजाले विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाई सिकाइ उपलब्धि राम्रो गरेको भनेका छन् ।

३. दिवा खाजा र स्वास्थ्य तथा पोषण

दिवा खाजा नितान्त एक पोषणसँग सम्बन्धित संवेदनशील कार्यक्रम रहेको छ । दिवा खाजाको उचित व्यवस्थापन र प्रबन्धले बालबालिकाहरूका आहारमा बृहत् तथा सूक्ष्म पोषक तत्त्वहरूको पर्याप्ततालाई सुनिश्च गरी उनीहरूको स्वास्थ्य तथा पोषण अवस्थामा सुधार ल्याउनुको साथै उनीहरूको रुग्णता (morbidity) लाई कम गरेको कुरा प्रमाणहरूले देखाउँछन् । मध्याह्न भोजनका रूपमा चिनिने भारतमा सञ्चालनमा रहेको विश्वकै सबैभन्दा ठुलो विद्यालय खाजा कार्यक्रमले खडेरीका कारणले बालीनाली गुमाएका परिवारका बालबालिकाहरूको उचाइ, तौल र स्वास्थ्यमा विशेष सकारात्मक प्रभाव पारेको देखाउँछ । सोही कार्यक्रमको आन्ध्र प्रदेशमा गरिएको एउटा अध्ययनले विद्यालय खाजाले बालबालिकामा दैनिक रूपमा चाहिने प्रोटीनको कमी पुरै निर्मूल गर्नुका साथै शक्तिको (caloric) कमीलाई ३०% ले, दैनिक आइरनको कमीलाई १०% ले घटाएको देखाएको छ । त्यसै गरी घानामा गरिएको एउटा अध्ययनले दिवा खाजा नपाउनेभन्दा सो पाउने बालबालिकामा सूक्ष्म पोषक तत्त्वलगायत कार्बोहाइड्रेटको सेवन बढी हुने गरेको साथै उनीहरूमा रक्तअल्पता प्रसारता (Anemia prevalence) १०% ले कमी रहेको देखाएको छ । नेपालकै सन्दर्भमा सिन्धुपाल्चोक र बर्दिया जिल्लामा सञ्चालित नगदमा आधारित दिवा खाजाका लागि गरिएको परीक्षणमा दिवा खाजा नपाउने बालबालिकामाभन्दा दिवा खाजा पाउने बालबालिहरूमा (कक्षा १ देखि ५) खानेकुरा सेवन बढी गर्ने गरेको पाइनुको साथै उनीहरूको खानामा आहारको विविधता एकदम राम्रो रहेको देखाएको छ ।

४. दिवा खाजा र सामाजिक सुरक्षा

धेरै जसो मुलुकका लागि दिवा खाजाको मुख्य उद्देश्य नै सामाजिक सुरक्षा रहेको देखिन्छ, जसले बालबालिकाका लागि वितरण गरिएको दिवा खाजाको मूल्य बराबरको आम्दानी उनीहरूका परिवारमा हस्तान्तरण हुने सिद्धान्तमा रही कार्यक्रमको निर्माण गर्दछन् । विश्लेषणहरूले विद्यालयमा वितरण गरिने दिवा खाजा अन्यछात्रवृत्तिहरूको तुलनामा गरिबमुखी र प्रगतिशील हुने गरेको देखाउँछ । दिवा

खाजाले परिवार र सामुदायको आम्दानीलाई प्रोत्साहित गर्दछ । गरिब घरपरिवारका लागि विद्यालयमा दिइने दिवा खाजाको मूल्य त्यस घरपरिवारको आम्दानीको १० % बराबरसम्म हुने गरेको अध्ययनले देखाएको छ । नाइजेरियामा सञ्चालित विद्यालय खाजा कार्यक्रममा ९५,००० भन्दा बढी महिलाहरूले रोजगारीको अवसर पाएका छन् जब कि यहाँ ७००० जति मात्र विद्यालयहरू रहेका छन् । नेपालमा दिवा खाजाको मुख्य उद्देश्य कक्षाकोठामा हुने भोक न्यून गरी शैक्षिक सुधार गर्नु नै रहेको भए पनि यसले सामाजिक सुरक्षामा योगदान पुऱ्याएका आधारहरू प्रशस्तै पाइन्छन् । विगत २० वर्षदेखि पुरानो मध्य र सुदुर पश्चिम विकाश क्षेत्रका पहाडी जिल्लाहरूमा विश्वखाद्य कार्यक्रमको सहयोगमा सञ्चालित दिवा खाजा कार्यक्रमले त्यस क्षेत्रका धेरै गरिब घरपरिवारहरूका लागि ठुलो राहतका रूपमा सहयोग गर्‍यो । त्यस्ता घरपरिवारका बालबालिकाहरूका लागि दिवा खाजा वरदान भयो र उनीहरूले विद्यालयसम्म पहुँच पाउने अवसर दिवा खाजाबाट प्राप्त गरे । डडेल्धुरा र बैतडी जिल्लामा दिवा खाजासम्बन्धी सडटा कार्यक्रममा दुवै जिल्लाका सबै पालिका र विद्यालयहरूबाट सहभागी हुन आएका सरोकारवालाहरूमध्ये ६० % ले भनेका थिए कि उनीहरूको विद्यालयमा दिवा खाजा नभएको भए सायद उनीहरू अहिले प्राप्त गरेको शैक्षिक उपलब्धि तथा हैसियतमा हुने थिएनन् । त्यसै गरी यस क्षेत्रका विद्यालयमा कार्यरत अधिकांश नयाँ शिक्षकहरू आफू विद्यार्थी भएका बेला दिवा खाजा खाएर पढाइ गरेको बताउँछन् जुन सायद नभएको भए कतिपय यो अवस्थामा आउन सक्दैनथे ।

५. दिवा खाजा र स्थानीय कृषि अर्थतन्त्र

अमेरिकालगायत केही विकसित देशहरूबाहेक दिवा खाजा र कृषिको सम्बन्ध धेरै पुरानो छैन । सन् २००८ को विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीका कारण धेरै जसो अफ्रिकी मुलुकहरू आक्रान्तभएपछि सन् २०१३ देखि कतिपय अफ्रिकी देशहरूले दिवा खाजाका लागि चाहिने सामग्रीहरू आफ्नै स्थानीय कृषि उत्पादनबाट परिपूर्ति गर्न सुरु गरेपछि यसले विकासशील र विकासोन्मुख राष्ट्रहरूलाई सडटा नयाँ मार्गदर्शन गरेको देखिन्छ । घरेलु कृषि उत्पादनमा आधारित दिवा खाजाका नामबाट स्थापित हुँदै गएको यस प्रकारको दिवा खाजा व्यवस्थापनले विकासशील राष्ट्रहरूमा कृषि प्रणालीसँग सम्बन्धि हुने धेरै समस्याहरूमध्ये केही समस्याहरू जस्तो कि विभाजित कृषिबजार, साना कृषिभूमि उपलब्धता, छरिएर रहेको बस्ती, र अत्यधिक बालीनाली भित्र्याउँदा हुने नोक्सानिहरू केहीहदसम्म कम गर्न सकिन्छ भने कुरा प्रमाणित गरेको छ । ब्राजिलले त घरेलु कृषि उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा सञ्चालन गर्न कानुननै बनाएर लागु गरिसकेको छ, जसले दिवा खाजाका लागि चाहिने सम्पूर्ण सामग्री स्थानीय हुनुपर्ने र त्यसमध्येका ३०% खाद्य सामग्रीहरू साना किसानहरूबाट परिपूर्ति हुनुपर्ने गरी व्यवस्था मिलाएको छ । संसारकै व्यवस्थित मानिने यहाँका दिवा खाजा अत्यधिक पोषणयुक्त, सफा र ताजा छन् । त्यसै गरी अफ्रिकी मुलुकहरूको सङ्गठन अफ्रिकी युनियनले सन् २०१५ मा आफ्नो क्षेत्रीय पोषण रणनीति नै पुनरवलोकन गरी घरेलु उत्पादनमा आधारित दिवा खजालाई यस महादेशकै पोषण र कृषिप्रणालीसँग सम्बन्धित केही समस्याहरू समाधान गर्न महादेशीय पोषणरण

नीति (२०१५-२०२५) जारी गरेको छ । घानामा गरिएको दिवा खाजाको प्रभाव मूल्याङ्कनले स्थानीय कृषि उपज र पारिवारिक आम्दानी ३०% ले बढेको देखाउँछ । त्यसै गरी ३६ ओटा अफ्रिकी मुलुकहरूमा गरिएको सट्टा सर्वेक्षणले स्थानीय स्तरमा गरिने खरिदका कारणले दिवा खाजामा अत्यधिक विविधता तथा ताजा खाद्य सामग्रीहरूको समावेश भएको देखाउँछ । नाइजेरियामा करिब ९२ लाख बालबालिकालाई खुवाउने गरी सञ्चालित ठुलो आकारका घरेलु उत्पादनका दिवा खाजाले साप्ताहिक रूपमा ६२ लाखअन्डा र ८० टन माछा खरिद गर्दछ । अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा के छ भने दिवा खाजालाई चाहिने स्थानीय उत्पादनको आपूर्तिकर्ता प्रायःजसो विद्यालय पढ्ने बालबालिकाका अभिभावक र अभै आमाहरूनै हुन्छन् । यसले उनीहरूको पारिवारिक आम्दानी बढाउँछ जसले गर्दा उनीहरू आफ्ना बालबालिकाहरूको शिक्षामा लगानी गर्न सक्छन् । स्थानीय उत्पादन तथा कृषि पर्यावरणमा आधारित रहेर दिवा खाजाका लागि चाहिने दिवा खाजा टोकरी (food basket) र मेनु यसरी निर्माण गरिन्छ कि यसले स्थानीय खाद्य सञ्जाललाई लचिलो र मजबुत बनाओस् ।

नेपालको सन्दर्भमा भने दिवा खाजाको व्यवस्थापन विश्व खाद्य कार्यक्रमको सहयोगमा २०१६ देखि केही जिल्लाहरूका सीमित स्थानमा परीक्षण सुरु गरेको छ । यसको प्रारम्भिक विश्लेषणले दिवा खाजालाई स्थानीय कृषिसँग जोड्ने प्रचुर सम्भावना रहेको देखाउँछ । गत आर्थिक वर्षमा महोत्तरी जिल्लाको बल्वा नगरपालिकाले आफ्नो मातहतका २३ विद्यालयका बालविकासदेखि कक्षा ५ सम्म पढ्ने लगभग ८,००० बालबालिकाहरूका लागि दिवा खाजाबाट सङ्घीय सरकारबाट रु. २ करोड ३८ लाख ५७ हजार अनुदान प्राप्त गर्‍यो । त्यस्तै सोही प्रयोजनका लागि नुवाकोटको तारकेश्वर नगरपालिकाले ३३ विद्यालयका लगभग २,००० बालबालिकाका लागि ६२ लाख ७५ हजार रकम सङ्घीय सरकारबाट प्राप्त गर्‍यो । यी दुवै पालिकाहरूले आफ्ना मातहतका विद्यालयहरूका बालबालिकालाई विद्यालयमा नै खाजा पकाएर खुवाउने व्यवस्था मिलाए । त्यहाँका स्थानीय कृषि उत्पादबाट परिपूर्ति हुन सकोस् भनी घरेलु खाद्यटोकरी र मेनुको निर्माण गर्‍यो । महत्त्वपूर्ण रूपमा दिवा खाजाका लागि चाहिने लगभग सबै खाद्यान्न सामग्रीहरू पालिकामा रहेका कृषि सहकारीमार्फत स्थानीय किसानहरूबाट नै खरिद गर्ने व्यवस्था मिलायो । फलस्वरूप यी दुवै पालिकाहरूले दिवा खाजाबाट प्राप्त गरेको अनुदानको ५०% भन्दा बढी रकम तिनै स्थानीय तहका किसानहरूमा प्रवाहित गर्न सफल भयो । करिव ३०० भन्दा बढी स्थानीय किसानहरू आफ्नो उत्पादनका लागि प्रत्यक्ष र स्थायीबजार पाउने अवसर प्राप्त गरी यसबाट लाभान्वित भए ।

६. नेपालामा दिवा खाजाबाट अनेक फाइदा लिन सक्ने बलियो सम्भावना

यी दुई पालिकाहरूले गरेका प्रयासलाई राज्यका तीनै निकायहरूले महत्त्वपूर्ण पाठका रूपमा आत्मसात गर्ने हो भने कोभिड- १९ समेतका कारणले देशमा उत्पन्न भएको सामाजिक (शिक्षा तथा स्वास्थ्य) र आर्थिक सङ्कटबाट केही राहत पाउन राज्यले दिवा खाजामा गरेको ठुलो लगानी सही सदुपयोग हुने अवसर प्राप्त गर्न सक्छ । यसबाट धेरै किसिमका फाइदाहरू प्राप्त गर्न सक्छ । कोभिड

१९ माहामारीका कारणले हुने आर्थिक मन्दिका कारण धेरै श्रमिक घरपरिवारले रोजगारी गुमाएका कारणले बालबालिकाहरू विद्यालय नफर्कने सम्भावना बढ्दै गइरहेको छ । यसले अहिलेसम्मको शैक्षिक उपलब्धि गुम्ने खतरा बढ्दै गइरहेको छ । त्यसै गरी धेरै जसो पहाडी जिल्लाहरूमा (जहाँ रोजगारी गुमाएर भारतवाट फर्केका श्रमिकहरू छन्) खाद्य सङ्कट सुरु भइसकेको र अरू ठाउँमा पनि यो सङ्कट आउने आकलन भइरहेको अवस्था छ । यसले धेरै घरपरिवार र खास गरेर महिला तथा बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य र पोषणअवस्था जोखिममा ल्याउने खतरा छ । दिवा खाजाको सही व्यवस्थापन गर्न सकियो भने यस्ता किसिमका खतरा धेरैहदसम्म न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । अभै दिवा खाजालाई स्थानीय कृषिसँग जोड्न सकियो भने यसले बालबालिकाको शिक्षा र पोषणमा त सुधार हुन्छ नै किसानलाई स्थायीबजार प्रदान गरी कृषि उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्दछ । यस्तो व्यवस्थापन गर्न सके कम्तीमा ३,५०,००० (एक विद्यालयलाई खाद्य उत्पादन गरी आपूर्ति गर्न औसतमा १० जना साना किसान चाहिने अनुमानका आधारमा) जनालाई दिवा खाजाबाट रोजगारी प्राप्त हुन सक्छ । साथै दिवा खाजाको लगानी देशबाहिर जानबाट रोक्न सकी स्थानीय अर्थतन्त्रलाई मजबुत गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी देशमा भएको करिव ३५,००० जति विद्यालयलाई दिवा खाजा पकाउन चाहिने भान्सेका (एक विद्यालय एक भान्सेको दरले) लागि अर्को ३५,००० ले रोजगारी पाउन सक्छन् । यसरी दिवा खाजाले कृषि अर्थतन्त्रका साथै सामाजिक सुरक्षालाई प्रोत्साहित गर्ने हैसियत राख्दछ ।

७. कसरी गर्न सकिन्छ ?

दिवा खाजालाई वास्तवमा शिक्षा, पोषण र स्वास्थ्यलगायत कृषि उत्पादन जस्ता परिणाममुखी उपलब्धिहरू हासिल गर्न केही प्रयासहरू तीनै तहका सरकारहरूबाट हुनुपर्दछ । पहिलो संघीय सरकारले दिवा खाजाको अनुदानलाई स्थानीय कृषि उत्पादनमा आधारित ताजा, सफा र सुरक्षित दिवा खाजामात्र बालबालिकालाई खुवाउने गरी व्यवस्थापन गर्न तीनै तहका सरकारको लागत साभेदारी तथा जिम्मेवारीसहितको शिक्षा, स्वास्थ्य र कृषिमन्त्रालयको संयुक्त नीति बनाई जारी गर्नुपर्दछ । दोस्रो प्रत्येक प्रदेश सरकारले दिवा खाजाका लागि चाहिने पूर्वाधार (भान्सा, त्यसमा चाहिने सरसामान, खानेपानी आदिको) व्यवस्थाका लागि लागत साभेदारीका आधारमा विद्यालयलाई बजेटको व्यवस्था गर्ने साथै पूर्वाधार विकासका लागि सङ्घ, प्रदेश र पालिकाका क्षेत्रगत अन्य कार्यक्रमसँग तालमेल र सामञ्जस्य गर्ने गर्नु उपयुक्त हुन्छ । दिवा खाजा व्यवस्थापनको मुख्य जिम्मेवारी स्थानीय सरकारको नै हो, अभै यिनीहरू सरकार मात्र नभई यस्तो एकीकृत (खास गरेर शिक्षा, स्वास्थ्य र कृषि क्षेत्रसहितको) विकासका संरचना हुन् जसले एकीकृत विकास कार्यक्रमहरूलाई वितरण गर्न सक्दछन् ।

स्थानीय सरकारका तीनै क्षेत्रगत निकायले एकआपासमा कुराकानी र छलफल गरी दिवा खाजाको एकीकृत योजना निर्माण गर्न सक्नुपर्दछ । जसका आधारहरू यस प्रकारका हुन सक्छ । पहिलो प्रत्येक पालिकाभित्र रहेका कृषि, स्वास्थ्य, पोषण तथा शिक्षा शाखाहरूको पहल तथा प्राविधिक

सहयोगमा सम्बन्धित सरोकारवारहरूसँग मिलेर त्यस पालिकाभित्र उब्जनी भइरहेका र हुन सक्ने पोषणयुक्त केही मुख्य खाद्य सामग्रीहरू (एक वा दुईओटा गरी चारै खाद्य समूहबाट पर्ने गरी) छनोट गरी विद्यालय खाद्य डोको (food basket) तयार गर्ने । यस्तो गर्दा यस आर्थिक वर्षको बजेट भाषणमा उल्लिखित एक पालिका एक उत्पादन कार्यक्रमसँग विशेष समन्वय गर्न सकिन्छ । सो छनोटका आधारमा विद्यालय सरोकारवालाहरू (शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थिसमेत) सँगको सल्लाह र पोषण विज्ञको परामर्शमा स्थानीय खाद्य व्यवहार र संस्कृतिलाई समेत आधार बनाई दिवा खाजाको साप्ताहिक मेनु बनाएर सबै विद्यालयको एक समान हुने गरी जारी गर्ने । दोस्रो स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूको सहयोगमा कोभिड १९ का कारणले जोखिममा परेका वा रोजगारी गुमाएका परिवार (बाहिरबाट फर्केका कामदारहरूसमेतलाई) पहिचान गरी उनीहरूलाई पालिकामा भएका किसान समूह वा कृषि सहकारी अथवा यस्ता संस्थासँग आवद्ध गराउने । पालिकाले विद्यालहरूसँग यी समूहहरूलाई तयार भएका दिवा खाजा मेनुका लागि चाहिने सामग्रीहरू आफ्नै ठाउँमा उत्पादन गरी आपूर्ति गर्ने गरी औपचारिक सम्झौता गराउन सहयोग गर्ने । तेस्रो पालिकाले यी समूहहरूलाई उत्पादनका लागि अभिप्रेरित गर्न कृषि शाखा (क्षेत्र) बाट हुने प्राविधिक तथा अन्य (इनपुट) सहयोग उपलब्ध गराउने । उनीहरूलाई कृषि रोजगारीलगायत सरकारका अन्य कार्यक्रमसँग आवद्ध गराउने तथा बैङ्कसँग न्यूनतम ब्याजदरमा ऋण सहयोग उपलब्ध गराउने । बजेट भाषणमा उल्लेख भएअनुसारू मि बैङ्कको अवधारणाअन्तर्गत यिनीहरूलाई उत्पादन गर्न जग्गा पनि उपलब्ध गराउन सकिन्छ । चौथो पालिकाले आफ्नो मातहतमा भएका सम्पूर्ण विद्यालयहरूलाई विद्यार्थीहरूको सङ्ख्याका आधारमा एउटा निश्चित मापदण्ड बनाई खाजा पकाउने लगायतका काममा सहयोग गर्न भान्से उपलब्ध गराउने । यसका लागि प्रधानमन्त्री रोजगार, कामका लागि खाद्य वा नगद जस्ता अन्य सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत यस्ता जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने । यस्तो गर्दा धेरै साना ३० देखि ४० जना विद्यार्थी भन्दा पनि कम सङ्ख्या भएका विद्यालयका हकमा विद्यार्थीका अभिभावकलाई नै सो काममा स्वयम्सेवकका रूपमा खटाउने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ । अथवा साना दुई तीनओटा विद्यालयका लागि पायक पर्ने कुनै एक ठाउँमा खाजा बनाई वितरण गर्न सकिन्छ । पाँचौं पालिकाले दिवा खाजा व्यवस्थापन कोष खडा गर्ने र यसमा प्रदेश सरकार, स्थानीय तथा निजी सङ्घ संस्थालगायत दाताहरूसँग आर्थिक, प्राविधिक तथा जिन्सी सहयोग जुटाउने र आवश्यकतानुसार दिवा खाजाका पूर्वधार विकास र गुणस्तर सुधारका लागि खर्च गर्ने । यसरी दिवा खाजाको एउटा उचित व्यवस्थापनले बालबालिकाहरूका साथै समुदाय पनि लाभान्वित हुन सक्छ । त्यस कारण दिवा खाजालाई मानव पुँजी विकास गर्ने मात्र हैन ग्रामीण अर्थतन्त्र विकास गर्ने लगानीसमेत मानिन्छ ।

८. निष्कर्ष

दिवा खाजाका बहुआयामिक फाइदाहरू छन् । यसले बालबालिकाको स्वास्थ्य तथा पोषण अवस्थामा

सुधार गरी उनीहरूलाई सिक्नका लागि तयार बनाई उनीहरूको शिक्षामा पहुँच, कक्षाकोठामा सहभागितामात्र नभई सिकाइमासमेत साकारत्मक प्रभाव पारी गुणस्तरीय शिक्षालाई प्रोत्साहन गर्दछ । वर्तमान सन्दर्भमा दिवा खाजाका फाइदा विद्यार्थीमा मात्रसिमित नरही उनीहरूको परिवार र सामुदायमा समेत पर्न सक्ने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूले प्रमाणित गरिसकेको अवस्था छ । नेपाल सरकारले पनि दिवा खाजाका बहुआयामिक फाइदाहरूका कारणले यस आर्थिक वर्षदेखि विद्यालय दिवा खाजामा ठुलो लगानी गरेको छ । यस लगानीलाई सही सदुपयोग गर्नका लागि मौजुदा व्यवस्थापन तरिकाबाट सम्भव देखिँदैन । यसका लागि तीनै तहका सरकारका साथै क्षेत्रगत एकता भई पहल हुनुपर्दछ । तीनै तहका सरकारको लागत साभेदारीका आधारमा दिवा खाजाको व्यवस्थापनमा कृषि क्षेत्रलाई जोडेर खाजाका लागि चाहिने सम्पूर्ण सामग्रीहरू स्थानीय कृषिउत्पादनबाट हुने गरी व्यावस्थापन हुन जरुरी छ । यसले कोभिड १९ महामारीले ल्याएको सामाजिक र आर्थिक जोखिम तथा सङ्कटलाई पनि केही हदसम्म न्यूनीकरण गर्ने हैसियत राख्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

स्निलस्टभेट एटअल (२०१५), कम र मध्यम आम्दानी भएका देशहरूमा सिकाइ उपलब्धि र शिक्षामा पहुँच सुधार गर्ने कार्यक्रमहरू: व्यवस्थित समीक्षा अध्ययन २४, इन्टरनेसनल इन्सिटिभफोर इम्प्याक्ट इभालुएसन (थिआई) ।

विश्व खाद्य कार्यक्रम (२०१७), विद्यालय दिवा खाजाले कसरी दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ, सङ्कलित प्रमाणहरूको एक दस्तावेज ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, विश्व खाद्य कार्यक्रम, मास्टर कार्ड कं. (२०१८), राष्ट्रिय दिवा खजा कार्यक्रम, नेपाल: लागत लाभ विश्लेषण ।

वर्ल्ड भेज सेन्टर (२०१८), नगदमा आधारित दिवा खाजा र परिपुरक पोषण संवेदनशील साक्षरता शिक्षाको परीक्षण कार्यक्रमको मूल्याङ्कन प्रतिवेदन ।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०७६) सामुदायिक विद्यालयमा दिवा खाजा मापदण्ड तथा कार्यक्रम सहजीकरण पुस्तिका ।

छुटेका बालबालिकालाई शिक्षामा पहुँचको सुनिश्चतता

✍ रमाकान्त शर्मा

प्रमुख, शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइ, तनहुँ

लेखसार

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरेका प्रतिबद्धता, बाचा, आफ्नै संविधानलागायतका दस्तावेजका व्यवस्थाका आधारमा अब पनि हामीले विद्यार्थी भर्नामा प्रगति गर्नु, विद्यालयभन्दा बाहिर सीमितमात्र बालबालिका छन् भन्न मिल्ने अवस्था छैन । अब त हाम्रा विद्यालय उमेरका कुनै पनि बालबालिका कुनै पनि कारणले शिक्षा पाउनबाट बञ्चित छैनन् । अनुकूल वातावरणमा उत्साहका साथ जीवनलाई चाहिने सिप सिकिरहेको छन्, अन्धकार भविष्य कसैको पनि हुने छैन भनेर सप्रमाण, गौरवका साथ भन्न सक्नुपर्दछ । तथ्याङ्कले हामीसँग अझै पनि हाम्रा आधारभूत तहको शिक्षा लिनुपर्ने ७.७ प्रतिशत बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको देखाएको छ । कोभिड १९ को माहामारी र बाढी, पहिरोलागायतका प्रकृतिक विपत्तिका कारणले विगतमा शिक्षामा समेटिएका बालबालिका पनि विभिन्न शिक्षाबाट बञ्चित हुन सक्ने र विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका बालबालिको सङ्ख्या बढ्न सक्ने सम्भावना छ । अतः विगतमा गरिएका राम्रा अभ्यासहरूलाई कायम राख्दै, बाँकी रहेका कठिन अवस्थाका बालबालिकाको विद्यालयमा पहुँच नपुग्नुका कारण तथा समस्या यकिन गरी उपयुक्त रणनीति र कार्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वय गरिनुपर्ने आवश्यकता छ । सबै बालबालिकाका विद्यालय भर्ना गर्न, विद्यालयमा नियमित सिकाइ गर्न तथा शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्नतर्फ ठोस परिणाम निकाल्न सकिने किसिमले थप प्रयास गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यसका लागि तीनै तहका सरकार, सरोकारवाला सबै मिलेर हातेमालो गर्दै अगाडि बढ्नु आजको आवश्यकता हो ।

१. पृष्ठभूमि

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषण पत्र, १९४८ को धारा २६ (१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षाको अधिकार हुने छ । कम्तीमा प्रारम्भिक र आधारभूत तहमा शिक्षा निःशुल्क उपलब्ध हुने छ । प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुने छ भनेर उल्लेख गरिएको छ । बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा २८, उपधारा १ मा पक्ष राष्ट्रहरूले बालबालिकाको शिक्षाको अधिकारलाई स्वीकार गर्छन् र प्रगतिशील रूपमा तथा समान अवसरका आधारमा यस अधिकारको प्राप्ति गर्ने उद्देश्यले प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाई सबैलाई निःशुल्क उपलब्ध गराउने छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । उक्त महासन्धिलाई नेपालले सन १९९० सेप्टेम्बर १४ (वि.स. २९ भाद्र २०४७) मा अनुमोदन गरेको छ ।

विश्वका देशहरूले सन. २०३० सम्म पूरा गर्ने प्रतिबद्धता जनाएका दिगो विकासका लक्ष्यहरू नेपालले पनि पूरा गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ । दिगो विकासका १७ लक्ष्यहरू सबै उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन् र एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित पनि छन् । दिगो विकासको लक्ष्य न. ४ लाई प्रभावकारी

रूपमा छिटो पूरा गर्न सकेमा अन्य लक्ष्यहरू पूरा गर्न पनि आधार तयार हुन्छ । त्यसैले लक्ष्य न.४ “सबै बालबालिकालाई समावेसी, समन्यायिक, गुणस्तरीय शिक्षा उपलब्ध गराउने र सबै वयस्कलाई जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउने” निकै महत्त्वपूर्ण छ ।

नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा महत्त्व दिई सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गरेको छ । आधाभूत तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य, माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुने कुरा प्रस्ट पारेको छ । संविधानले अपाङ्गता भएका, दलित, पछाडि परेका समुदाय र महिलालाई सशक्तीकरणको माध्यमका रूपमा शिक्षालाई लिएको छ । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३ मा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त दफाको उपदफा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई गुणस्तरीय शिक्षामा समतामूलक पहुँचको अधिकार हुने छ । शिक्षा प्राप्त गर्न कसैलाई कुनै पनि आधारमा भेदभाव गरिने छैन भनिएको छ । यस अधिकारलाई पूरा गराउने दायित्व राज्यको हुने छ भनी उक्त ऐनको दफा ४ को उपदफा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा प्रदान गर्ने दायित्व र तत्सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने जिम्मेवारी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको हुने छ भनिएको छ भने दफा २ मा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्रदान गर्ने दायित्व राज्यको हुने छ भनिएको छ ।

यी विश्वव्यापी दस्तावेजहरूमा नेपालले जनाएको प्रतिबद्धता, नेपालको संविधान, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ समेतका आधारमा कुनै पनि बाहनामा कुनै पनि बालबालिका शिक्षा पाउने अधिकारबाट बञ्चित हुन हुँदैन । हुन त वि.स. २००७ सालमा दुई प्रतिशत मात्र साक्षरता भएको देशमा अहिले आर्य साक्षरताको दर धेरै वृद्धि भएको छ । अधिकांश बालबालिका विद्यालयमा भर्ना भएका पनि छन् । यति हुँदा हुँदै पनि विभिन्न कारणले गर्दा केही बालबालिका विद्यालय भर्ना हुन र नियमित सिकाइमा सरिक हुन सकिरहेका छैनन् । सबै बालबालिकालाई शिक्षाको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व हो । दायित्वको पूरा गर्नु राज्य तथा सरकारको इमानदारिता हो । बालबालिकालाई शिक्षा दिलाउन गरिने प्रयासहरू र कार्यहरू समाज सेवा वा दयाभावनाले गरिने कार्य होइनन् ।

२. पहुँचको अवस्था विश्लेषण

ई.स. २०१७ को शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले प्रकाशन गरेको फ्लास रिपोर्ट अनुसार देशभरमा ३५६०१ ओटा विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । जसमध्ये सामुदायिक विद्यालय २९०३५ र संस्थागत विद्यालय ६६६६ रहेको देखिन्छ । विद्यालयहरू सामान्यतया देशका सबै भागमा छरिएर रहेका छन् । एकाद स्थानमा बाहेक कक्षा १-५ सञ्चालन भएका विगतमा प्राथमिक विद्यालय भनिने आधारभूत विद्यालय आधा घण्टाको दुरीमा बालबालिकाको पहुँच पुग्ने गरी रहेको देखिन्छ । विगतमा निम्न माध्यमिक विद्यालय भनिने कक्षा ६ देखि ८ सम्मका कक्षा सञ्चालन हुने आधारभूत विद्यालय भने कतिपय गाउँ बस्तीमा नभएका कारणले अर्को गाउँमा जानुपर्ने अवस्था पनि देखिन्छ । माध्यमिक

तह कक्षा ९ देखि १२ सम्मका कक्षा सञ्चालन हुने विद्यालय भने आधारभूत तहको तुलनामा कम छन् । प्रत्येक गाउँमा विद्यालय नभएका कारणले डेरा नै गरेर बस्नुपर्ने अवस्था पनि रहेको देखिन्छ । बालविकास केन्द्र तथा पूर्व प्राथमिक शिक्षामा सहजै देखिने भर्ना दर ८४.१ रहको देखिन्छ (school level educational statistics of Nepal consolidated report 2017/018) त्यस्तै कक्षा एकमा बालविकासको अनुभवसहित भर्ना हुने बालबालिकाको प्रतिशत ६६.३, कक्षा १-५ को खुद भर्ना दर ९७.५, कक्षा १-८ तथा आधारभूत तहको खुद भर्ना दर ९२.३ रहेको देखिन्छ । ५ देखि १२ वर्ष तथा आधारभूत शिक्षाको उमेर समूहका बालबालिकामध्ये ७.७ प्रतिशत कक्षा ९-१२ तथा माध्यमिक तहको सहजै देखिने भर्ना दर ६०.६ र खुद भर्ना दर ४३.९ प्रतिशत (school level educational statistics of Nepal consolidated report 2017/018) देखिन्छ । यसका आधारमा कक्षा ५ सम्म पढ्नुपर्ने बालबालिका २.५ प्रतिशत, कक्षा १-८ तथा आधारभूत तहमा पढ्नुपर्ने ७.७ प्रतिशत र माध्यमिक तहमा पढ्नुपर्ने ५६.१ प्रतिशत बालबालिकाहरू विद्यालयभन्दा बाहिरै छन् भन्ने बुझ्न सकिन्छ । साथै कक्षा एकमा भर्ना हुँदा ३३.७ प्रतिशत बालबालिकाहरू बालविकास केन्द्र तथा पूर्व प्राथमिक तहको अनुभव लिने मौका नपाई भर्ना भएका छन् अथवा बालविकास केन्द्रको सुविधा लिन पाएका छैनन् भन्ने पनि देखिन्छ ।

विद्यालय नगएका उमेरगत सम्पूर्ण बालबालिका र दलित तथा जनजाति बालबालिका समेतको अवस्था तलको तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका न. १

विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका उमेरगत बालबालिकाको प्रतिशत

क्षेत्र विवरण	उमेरगत विद्यालय भन्दा बाहिर रहेका बालबालिकाको प्रतिशत (उमेर बर्ष)											
	५ वर्ष	६ वर्ष	७ वर्ष	८ वर्ष	९ वर्ष	१०वर्ष	११वर्ष	१२ वर्ष	१३ वर्ष	१४वर्ष	१५वर्ष	१६वर्ष
हिमाली	१९.७	१३.३	७.७	५.३	३.४	७.६	६.५	७.४	९.०	१२.५	१४.४	२१.४
पहाडी	१६.१	९.४	५.२	३.७	२.४	५.९	५.२	६.०	७.३	११.०	१२.३	१९.६
उपत्यका	२.६	०.८	०.४	०.४	०.४	४.७	४.९	६.०	६.७	१०.६	१२.३	१६.४
तराई	१६.१	१२.३	८.४	८.४	५.२	२२.०	१३.७	२१.०	१७.४	२५.१	२४.२	३०.९
सबै क्षेत्र	१५.६	१०.७	६.७	६.२	३.६	१४.९	९.२	१४.०	१२.१	१८.०	१८.३	२५.१
जनजाति	२०.३	१३.८	९.८	६.०	६.२	७.५	६.५	७.०	९.५	१०	१५.२	२३.९
दलित	३०.२	२३.५	१६.५	१४.२	११.९	१६.९	११.६	१६.५	१६.८	१९.६	२८.३	३७.६

स्रोत: School level educational statistics of Nepal consolidated report 2017/018

माथिका तथ्यले विगतको तुलनामा पहुँचमा उल्लेख्य वृद्धि भए पनि सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउन अभै धेरै काम गर्नुपर्ने देखिन्छ । देख्दा प्रतिशतमा थोरै देखिए पनि एक जना बालबालिका पनि उसको दृष्टिबाट १०० प्रतिशत हो । २१ औं शताब्दीमा पनि सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने शिक्षा पाउने मौकासम्म पनि नपाउनु भनेको जीवन जीउनका लागि काहली लाग्दो अवस्थामा हुनु हो । माथिको

तालिका अध्ययन गर्दा समग्र बालबालिकालाई भौगोलिक क्षेत्रगत रूपमा हेर्ने हो भने हिमाली क्षेत्रमा र तराई क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको देखिन्छ । समाजिक रूपमा हेर्दा अन्य बालबालिकाभन्दा दलित समुदायका बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको देखिन्छ । कक्षा ५ सम्म समग्र तराईका बालबालिकाभन्दा दलित समुदायका बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर धेरै देखिन्छ भने कक्षा ६ पढ्ने उमेरका र सोभन्दा माथिल्लो उमेरका सबैभन्दा बढी मधेस क्षेत्रका बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको देखिन्छ । समग्र मधेसका बालबालिकामा कतिपय दलित समुदायका बालबालिका पनि पर्दछन् । अतः विद्यालय शिक्षाको पहुँच नपुगेका बालबालिकाहरूलाई किन शिक्षाको पहुँच पुगेन, के गर्दा पहुँच पुऱ्याउन सकिन्छ र विद्यालयमा भर्ना भएका बालबालिकालाई न्यूनतम पनि माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा दिलाउन कसरी सकिन्छ भन्ने विषयमा अध्ययन मनन गरिनुपर्दछ । विद्यालय नआएकालाई आउने वातावरण मिलाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने र शिक्षा पाउने वातावरण मिलाइनुपर्दछ ।

३. विद्यालयसम्मको दुरीले पहुँचमा परेको असर

देशका प्रायः स्थानमा पुग्दा सामान्यतया बालबालिकालाई कक्षा ५ सम्मको शिक्षा लिने विद्यालय नजिकमा नभएका कारणले विद्यालय जानबाट बञ्चित भएको देखिँदैन । कक्षा ६ भन्दा माथि पढ्नुपर्ने कतिपय गाउँका बालबालिका भने नजिकमा विद्यालय नभएका कारणले धेरै लामो यात्रा गर्नुपर्ने तथा डेरा नै गरेर बस्नुपर्ने अवस्था पनि रहेको देख्न पाइन्छ । त्यसै कारणले कक्षा पाँच दोहोऱ्याएको र कक्षा पाँचपछि पढ्ने छाडेको पनि देखिन्छ । कक्षा ९ देखिको शिक्षा लिन भने डेरा गरेर बस्नुपर्ने, कक्षा ११ र १२ पढ्न गाउँ नै छाडेर सहरमा बस्नुपर्ने अवस्था देशका धेरै स्थानमा रहेको देखिन्छ । यसरी विद्यालय नजिकमा नभएर, टाडाको विद्यालयमा जाँदा दैनिक धेरै हिँड्नुपर्ने, डेरा गरेर बस्नुपर्ने, शिक्षामा लाग्ने खर्च बढ्ने हुनाले पनि सबै बालबालिकालाई शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउने कुरामा असर गरेको देखिन्छ ।

४. बालविकास केन्द्र तथा पूर्व प्राथमिक शिक्षा (ECED/PPC) मा पहुँच

विगतको तुलानामा बालविकास केन्द्र तथा पूर्व प्राथमिक विद्यालयको अनुभव लिएर कक्षा एकमा भर्ना हुने बालबालिकाको सङ्ख्या र प्रतिशत निकै बढिरहेको छ । बालशिक्षामा छात्रा र छात्रमा पनि उल्लेख्य भिन्नता देखिँदैन । जनजाति र दलित समुदायबाट बालविकास केन्द्र तथा पूर्व प्राविमा भर्ना हुने बालबालिकाको सङ्ख्या उल्लेख गरिएको तथ्याङ्क भेटिँदैन । जम्मा बालबालिका सङ्ख्यामा कति प्रतिशत लक्षित समूहका छन् भन्ने फ्लास रिपोर्टबाट देखिन्छ । त्यसै समूहका जम्मा बालविकास केन्द्रमा भर्ना हुनुपर्ने उमेरका मध्ये जम्मा कति प्रतिशत भर्ना भए भनेर यकिन गर्न र विश्लेषण गर्न सकिने अवस्था छैन । सन् २०१७ को रिपोर्ट अनुसार हिमाली क्षेत्रबाट ८३.७, पहाडी क्षेत्रबाट ८५.३, भ्यालीबाट ९६.९ तराई क्षेत्रबाट ८१.९ देशभरका जम्मा ८४.१ प्रतिशत बालबालिकाले बालविकास

केन्द्रको अनुभव लिन पाएको देखिन्छ । प्रदेशगत तथ्याङ्क प्राप्त हुन सकेको छैन । सबैभन्दा कम पहुँच तराई क्षेत्रका बालबालिकाको देखिन्छ । उपत्यकाका बालबालिकाको भन्दा तराईका १५ प्रतिशत बालबालिकाको पहुँच कम देखिन्छ ।

५. कक्षा एकमा भर्नामा बालबालिकाको पहुँच

शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रको फ्लास रिपोर्टअनुसार कक्षा एकमा सहजै देखिने भर्ना दर २०१७ मा १२८.६ देखिन्छ । सहजै देखिने भर्ना दर सतप्रतिशतभन्दा बढी देखिनुको कारण पाँच वर्ष उमेरभन्दा कम उमेरका र बढी उमेरका बालबालिका कक्षा एकमा भर्ना भएका कारणले हो । यदि ठिक उमेरमा सबै बालबालिका भर्ना भए भने ठिक्क १०० प्रतिशत हुने छ । खुद भर्ना दरमा ठिक उमेरका कति प्रतिशत बालबालिका कक्षा एकमा भर्ना भएका छन् हेर्ने गरिन्छ । २०१७/०१८ मा खुद भर्ना दर जम्मा ९५.९ रहेको ४.१ प्रतिशत बालबालिका ठिक उमेरमा कक्षा एकमा भर्ना नभएको देखिन्छ । कक्षा एकको खुद भर्ना दर क्षेत्रगत तुलना गर्दा उपत्यकामा सबै भन्दा बढी ९७.८ र तराई र हिमाली क्षेत्रमा औसतभन्दा कम तथा क्रमशः ९५.६ प्रतिशत र हिमाली क्षेत्रमा ९४.१ रहेको देखिन्छ ।

६. बालबालिकाको आधारभूतको शिक्षामा पहुँच

२०१७ को फ्लास रिपोर्टअनुसार कक्षा एकदेखि पाँचसम्ममा सहजै देखिने भर्ना दर १३२.३, कक्षा ६ देखि ८ तथा निम्न माध्यमिक तहमा १२२.४ देखिन्छ भने आधारभूत तहको १२०.१ देखिन्छ । त्यस्तै खुद भर्ना दर कक्षा पाँचसम्मको ९७.२, निम्न माध्यमिक तहमा ८७.४ र दुवै तथा आधारभूत तहमा ९२.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यस आधारमा आधारभूत तहमा भर्ना भएर पढ्नुपर्ने बालबालिकामध्ये अझै ७.७ प्रतिशत विद्यालय बाहिरै छन् भन्ने देखिन्छ ।

७. दलित बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच

२०१७ को फ्लास रिपोर्टअनुसार सबै विद्यार्थीमध्येमा दलित विद्यार्थीको प्रतिशत १८.७ रहेको देखिन्छ । तर दलित समुदायका बालबालिका मध्ये कति प्रतिशत विद्यालयमा भर्ना भए र कति प्रतिशत विद्यालय बाहिर छन् भन्ने पूर्ण यकिन गर्न सकिने तथ्याङ्क प्राप्त हुन सकेको छैन । फ्लास रिपोर्टअनुसार ५ वर्ष देखि ११ वर्ष उमेर समूहका १७.८ प्रतिशत बालबालिका विद्यालय बाहिरै रहेका देखिन्छन् । उमेरगत रूपमा हेर्दा समग्र बालबालिका, जनजाति बालबालिकाभन्दा दलित बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर धेरै देखिन्छन् । कक्षा ६ भन्दा माथि मधेस क्षेत्रका बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर बढी देखिन्छन् । मधेसका बालबालिका भित्र पनि दलित बालबालिकाको प्रतिशत ठुलो रहेको र तिनै दलित बालबालिका शिक्षाबाट बञ्चित भएका कारणले मधेसमा शिक्षाबाट बञ्चित भएका बालबालिकाको प्रतिशत बढी भएको देखिन्छ । एकातर्फ दलित समुदायका अझै पनि धेरै बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका छन् भने अर्कोतर्फ विद्यालय छाड्ने, तह पूरा नगर्नेको दर पनि बढी

भएको पुष्टी हुन्छ ।

८. जनजाति समूहका बालबालिकको शिक्षामा पहुँच

फ्लास रिपोर्टअनुसार सम्पूर्ण विद्यार्थीमध्ये जनजाति समूहका बालबालिका ३८.१ रहेको देखिन्छ । जनजाति समूहमा धेरै विविधता रहेको छ । काठमाडौँका नेवार समुदाय र पश्चिम पहाडको राजी, चेपाङ, तराईको दनुवार समुदाय एउटै समूहमा राखिएको हुनाले जनजाति समुदायका बालबालिकामा एकै किसिमका समस्याहरू छन् र समाधानका उपायहरूमा पनि एकरूपता हुन सक्दछ भन्न सकिँदैन । जनजाति समूहमा फ्लास रिपोर्टअनुसार ५ वर्ष देखि ११ वर्ष उमेर समूहका १०.०१ प्रतिशत बालबालिका विद्यालय बाहिरै रहेको देखिन्छ । समग्र बालबालिकाभन्दा उमेरगत जनजाति बालबालिकाको विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको सङ्ख्या धेरै देखिन्छ भने दलित बालबालिको तुलनामा पहुँच बढी रहेको देखिन्छ ।

९. अभिभावकको साक्षरतासँग जोडिएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच

आमाबाबा साक्षर छन्, शिक्षित छन् भने बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने सम्भावना बढ्छ नै । साक्षरताका लागि आमा वा बाबुले प्रयास गर्दैछन्, निरक्षर हुँदाको पीडा महसुस गरेका छन् भने छोराछोरीलाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने र नियमितता दिने सम्भावना बढ्छ । आमाबाबु निरक्षर छन्, शिक्षाको महत्त्व नै थाहा छैन भने बालबालिकाको शिक्षाको लागि विद्यालय पठाएर घरको काममा क्षति गर्न र बालबालिकाले कमाइ गर्न सक्ने मौका गुमाउन चाहँदैनन् ।

तालिका न. २

साक्षरताको अवस्था (पाँच वर्ष वा त्योभन्दा माथि)

क्र.स.	प्रदेश	साक्षरता प्रतिशत			निरक्षर प्रतिशत
		महिला	पुरुष	जम्मा	
१.	प्रदेश न. १	७९.२७	६३.९४	७१.२२	२८.७८
२.	प्रदेश न. २	६०.०९	३८.३८	४९.५९	५०.४१
३.	बागमती प्रदेश	८२.८२	६७.०४	७४.८५	२५.१५
४.	गण्डकी प्रदेश	८३.५४	६७.७२	७४.८१	२५.१९
५.	प्रदेश न. ५	७५.५०	५८.३३	६६.४३	३३.५६
६.	कर्णाली प्रदेश	७२.८८	५३.२१	६२.७७	३७.२३
७.	सुदूरपश्चिम प्रदेश	७६.३७	५१.९३	६३.४८	३६.५२
	नेपाल	७५.१४	५७.३९	६५.९४	३४.०६

स्रोत : शैक्षिक सूचना २०७५, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

तालिका न. २ अनुसार निरक्षरको सङ्ख्या पनि प्रदेश न. २ मा सबैभन्दा बढी रहेको देखिन्छ भने बागमती प्रदेशमा सबैभन्दा कम रहेको देखिन्छ । क्षेत्रगत हेर्दा विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका बालबालिकाको सङ्ख्या पनि सबैभन्दा बढी तराई क्षेत्रमा नै देखिन्छ भने सबैभन्दा कम उपत्यकामा रहेको देखिन्छ । त्यसैले आमाबुबाको निरक्षरतासँग बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचको सहसम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

१०. विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि र पहुँचको सम्बन्ध

कतिपय आमाबुबाले विद्यालयमा गएर बालबालिकाले केही सिक्दैन किन विद्यालय पठाउनु पर्‍यो, घरमा काम गर्न सिक्यो भने ज्यान पाल्न सक्दछ भनेको पनि सुनिन्छ । तलको तालिका न. ३ मा २०७५ सालको माध्यमिक शिक्षा परीक्षा कक्षा १० (SEE) मा विभिन्न प्रदेशका विद्यार्थीले ल्याएको जिपिस्को रेन्ज तुलना गरिएको छ ।

तालिका न. ३

२०७५ सालको माध्यमिक शिक्षा परीक्षामा विद्यार्थीले प्राप्त गरेको जिपिस्को रेन्ज

जीपीस्को रेन्ज	प्रदेश नं. १		प्रदेश नं. २		बागमती प्रदेश		गण्डकी प्रदेश		प्रदेश नं. ५		कर्णाली प्रदेश		सुदूरपश्चिम प्रदेश	
	जम्मा विद्यार्थी	प्रतिशत	जम्मा विद्यार्थी	प्रतिशत	जम्मा विद्यार्थी	प्रतिशत	जम्मा विद्यार्थी	प्रतिशत	जम्मा विद्यार्थी	प्रतिशत	जम्मा विद्यार्थी	प्रतिशत	जम्मा विद्यार्थी	प्रतिशत
NA	1466	1.85	1604	2.48	1494	1.45	544	1.17	1115	1.51	1002	3.09	982	1.98
0.80 to 1.20	492	0.62	1454	2.24	190	0.18	109	0.23	854	1.16	396	1.22	934	1.88
1.20 to 1.60	7299	9.20	11775	18.17	3081	2.98	1755	3.78	7590	10.30	3966	12.24	8374	16.86
1.60 to 2.00	18389	23.18	16411	25.32	11563	11.19	7233	15.57	16235	22.03	9831	30.35	15547	31.31
2.00 to 2.40	18065	22.77	12095	18.66	17795	17.23	11128	23.96	16714	22.68	9311	28.74	12191	24.55
2.40 to 2.80	12960	16.33	8713	13.45	17915	17.34	9915	21.35	13054	17.71	5144	15.88	6409	12.91
2.80 to 3.20	10681	13.46	7225	11.15	19370	18.75	8119	17.48	9966	13.52	1847	5.70	3498	7.04
3.20 to 3.60	8004	10.09	4595	7.09	21832	21.13	5824	12.54	6486	8.80	749	2.31	1470	2.96
3.60 to 3.60	1984	2.50	931	1.44	10068	9.75	1818	3.91	1684	2.29	146	0.45	251	0.51
जम्मा	79340	100	64803	100	103308	100	46445	100	73698	100	32392	100	49656	100

स्रोत : शैक्षिक सूचना २०७५, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा निम्न तथ्याहरू देखिन्छ :

- परीक्षामा अनुपस्थित हुने र जिपिस्को ०.८० भन्दा पनि कम ल्याउने विद्यार्थी सबैभन्दा बढी ३.०९ प्रतिशत कर्णाली प्रदेशमा र त्यसपछि प्रदेश न. २ मा २.४८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।
- प्रदेशगत तुलना गर्दा माथिल्लो तहमा भर्ना हुन आवश्यक पर्ने १.६० भन्दा पनि कम जिपिस्को

ल्याउने विद्यार्थी सबैभन्दा बढी प्रदेश न.२ मा २२.८९, त्यसपछि सुप. प्रदेशमा २०.७२, त्यसपछि क्रमशः कर्णाली प्रदेशमा १६.५६, प्रदेश न. ५ मा १२.९७, प्रदेश न. १ मा ११.६७, गण्डकी प्रदेशमा ५.१८ र बागमती प्रदेशमा ४.६१ ल्याएको देखिन्छ ।

३. जिपिएका आधारमा प्रदेश न. १, प्रदेश न. २ र कर्णाली प्रदेशका विद्यार्थीमध्ये धेरै १.६० देखि २.०० सम्म जिपिए ल्याउने समूहमा, प्रदेश न. ५ र गण्डकी प्रदेश २.०० देखि २.४० ल्याउने समूहमा, बागमती प्रदेश ३.२० देखि ३.६० ल्याउने समूहमा सबैभन्दा बढी विद्यार्थी देखिन्छन् ।

परीक्षामा ल्याएको अङ्क तथा जिपिएलाई गुणस्तर मान्ने हो भने प्रदेश न. २ र कर्णाली प्रदेश सबैभन्दा पछाडि तथा कमजोर र बागमती प्रदेश सबैभन्दा राम्रो देखिन्छ । यो अङ्कलाई विद्यार्थीको शिक्षामा पहुँचको अवस्थसँग तुलना गर्दा पनि सहसम्बन्ध देखिन्छ । गुणस्तर बढी देखिने बागमती प्रदेशमा विद्यालयको पहुँच नभएका वा विद्यालयमा भर्ना नभएका बालबालिकको सङ्ख्या सबैभन्दा कम देखिन्छ भने औसत जिपिए कम भएका प्रदेशहरू प्रदेश न. २ र कर्णाली प्रदेशमा सबैभन्दा बढी बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको पाइन्छ । यसबाट शिक्षाको गुणस्तर राम्रो भएमा अभिभावकले बालबालिका विद्यालयमा भर्ना गराउन चाहने र कमजोर भएमा विद्यालय भर्ना गराउन नचाहने रहेछन् भन्ने देखिन्छ ।

११. पहुँचमा अभिभावकको आर्थिक अवस्थाले पारेको प्रभाव

अभिभावकको आर्थिक अवस्था पहुँचसँग दाज्ज मिल्ने तथ्याङ्कहरू उपलब्ध हुन सकेका छैनन् । तर पनि आमाबुबाको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारणले दैनिक ज्याला मजदुरी गर्न जानुपर्ने बाध्यता भएका कारणले विद्यालयमा भर्ना नभएका बालबालिका धेरै भेटिन्छन् । सामुदायिक विद्यालयको आधारभूत तहमा समेत परीक्षा शुल्क र अन्य विभिन्न नाममा लिइने शुल्क तिर्न नसकेर घरपरिवारको खर्च धान्न बालबालिकाले पनि सहयोग गर्नुपर्ने बाध्यता भएर विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका बालबालिकाहरू विभिन्न गाउँ तथा सहरका टोलहरूमा देखिन्छन् । बालबालिका विद्यालय नपठाउने अभिभावकसँगको छलफल र अन्तरक्रियामा समेत अभिभावकले घरको आर्थिक अवस्था नाजुक भएका कारणले विद्यालयमा पठाउन नसकेको भन्ने गरेको सुनिन्छ ।

१२. बालबालिकाको अपाङ्गता र शिक्षामा पहुँच

बालबालिकामा भएको अपाङ्गतालाई अभै पनि अभिसापका रूपमा लिने, भाग्यलाई दोष दिने, अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई परिवारमा लुकाएरसमेत राख्ने गरेको पाइन्छ । कसरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाको क्षमताको उपयोग र उजागर गर्न सकिन्छ ? त्यसका लागि कसरी स्तरीय शिक्षा दिन सकिन्छ ? भनेर प्रयत्न गर्नुपर्नेमा अभै धेरै अभिभावक त्यतातर्फ नलागेको पनि देखिन्छ । विद्यालयमा भर्ना भएर पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाको समस्यामा सहयोग नहुने, साथीहरूबाट अपहेलित हुनुपर्ने जस्ता कारणले पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू अपाङ्गता

भयकै कारणले शिक्षाबाट बञ्चित हुन पुगेका छन् । कति अपाङ्गता भएका बालबालिका शिक्षामा समेटिए ? कति समेटिएनन् ? नसमेटिएकालाई के गर्दा शिक्षा दिन सकिन्छ ? यकिन विवरणसहितको तथ्याङ्कको अभाव छ । अभै विद्यालयमा भर्ना नहुने बालबालिकामध्ये केही प्रतिशत पक्कै पनि अपाङ्गता भएका कारणले हुन सक्दछ भनेर अनुमान गर्न सकिन्छ ।

१३. भर्ना भएर विद्यालयमा नियमित नहुने तथा विद्यालय छाड्ने समस्या

विद्यालयमा भर्ना भएर पनि शैक्षिक सत्रका बिचैमा विद्यालय छाड्ने, विद्यालयमा नियमित नहुने, तह पूरा नगर्दै छाड्ने कारणले पनि ठुलो शैक्षिक क्षति हुन पुगेको छ । प्राथमिक तहको भन्दा निम्न माध्यमिक तह र माध्यमिक तहमा पढ्नुपर्ने उमेरका बालबालिको प्रतिशत घटी हुनु तथा विद्यालयभन्दा बाहिर धेरै हुनुले विद्यालय नियमित नहुने र विद्यालय छाड्ने समस्या ठुलो छ भन्न सकिन्छ । विद्यालयमा आएका बालबालिका विद्यालय बिचैमा छाड्नुका, कक्षा तह पूरा नहुँदै छाड्नुका कारणहरू पनि विद्यालयमा भर्ना नहुनुका कारणहरूसँग मिल्दा छन् वा जुन कारणले विद्यालयमा भर्ना भएनन् तिनै कारणले विद्यालय बिचैमा छाड्ने धेरै बालबालिका छन् । यसबाहेक विद्यालय छाड्नुका थप कारणहरू पनि हुन सक्दछन् अध्ययन गरिनुपर्दछ । सामान्यतया विद्यालयमा एक पटक भर्ना भएका बालबालिकालाई विद्यालयमा टिकाउन नसक्नुका प्रमुख कारणहरूमा विद्यार्थीले विद्यालयमा अनुकूल वातावरण नपाउनु, विद्यालय बालमैत्री नहुनु, साथी तथा शिक्षकबाट अपमानित हुनु, विद्यालयमा कसैबाट मानसिक चोट पर्ने खालका व्यवहार हुनु, विद्यालयको सिकाइमा राम्रो गर्न नसक्नु, तल्लो तहमा सिक्नुपर्ने सिपहरू माथिल्ला कक्षाहरूमा पुग्दासम्म नसिक्नु आदि हुन सक्दछन् । प्रदेशगत अवस्था हेर्दा जहाँ सिकइ उपलब्धि कम छ त्यहीका बालबालिका कक्षा तथा तह पूरा नगर्दै विद्यालय छाड्ने दर पनि बढी देखिन्छ, जस्त : प्रदेश न. २ को अवस्था ।

१४. विद्यालय भर्ना नहुनुका अन्य कारणहरू

आमाबुबा तथा अभिभावकको रोजगारी तथा श्रम गर्ने स्थान फरक फरक हुने, बसाइ सरिरहनुपर्ने, स्थान सरिरहनुपर्ने, एकै स्थानमा स्थिर रूपमा नरहने कारणले पनि बालबालिकाहरू विद्यालय भर्ना नभएका छन् । कोभिड १९ का कारणले रोजगारी गुमाएका अभिभावकका बालबालिकाहरूलाई भविष्य सुधारभन्दा तत्काल काम गरेर कमाइ गर्नुपर्ने र परिवारमा सहयोग गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरिदिएका छन् । बाढी पहिरोका कारणले घरबार र अभिभावक गुमाएका, बसोबासको स्थायित्व नभएका, अव्यवस्थित बसोबासको कारणले, वनजङ्गल फँडानी गरेर बसोबास गरेका, खाली जमिनमा खेती गर्न नयाँ ठाउँमा पुगेका, सडकको छेउमा वा नयाँ ठाउँमा पहिलो पटक पुगेका अभिभावकका बालबालिका पनि नजिकमा विद्यालय नभएको कारणले विद्यालय भर्नाबाट बञ्चित भएका देखिन्छन् । परिवारमा आमाबुबाको बिचमा मेल नभएका, पारिवारिक रूपमा समस्यामा रहेका, आमाबुबाले कुनै अपराध गरी जेल पुगेका तथा समाजमा नराम्रो छवि बनेका परिवारका बालबालिका पनि विद्यालयमा यिनै कारणले अपमानित हुनुपर्ने डरले विद्यालय जान चाहँदैनन् । यीलगायत अन्य

विभिन्न कारणले बालबालिकाहरू विद्यालयभन्दा बाहिर रही शिक्षा पाउने अधिकारबाट वञ्चित भएका हुन सक्दछन् खोजी गरिनुपर्ने आवश्यकता छ ।

१५. विद्यालयमा भर्ना नभयकालाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने उपाय

(क) आवश्यक विवरणसहितको तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्ने

कुन बालबालिका विद्यालयमा आउनन् ? नआउनुको कारण के हो ? यी यकिन नहुँदासम्म सबै बालबालिकाको होलसेल तथा प्रतिशतमा निकालिएका आकाडाले अबका दिनमा सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउने कार्य सम्भव हुँदैन । विगतको शिक्षा विभाग तथा हालको शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले वर्षको दुई पटक शैक्षिक तथ्याङ्क सङ्कलन, व्यवस्थापन, विश्लेषण र प्रकाशन गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । यसका लागि वर्षको दुइ पटक फ्लास भराउने कार्य गर्दछ । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगले गर्दा समुदायको हरेक क्षेत्रमा प्रभाव पारिरहेको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन वास्तविकतामा आधारित हुनुपर्दछ । जन्मेका प्रत्येक बालबालिका जन्मेका दिनमै राज्यको डेटाबेङ्कमा सूचीकृत हुने र उसका लागि गरिएका कार्यको अभिलेख राख्ने कार्य सम्भव भइसकेको छ । हाम्रो तथ्याङ्क सङ्कलनमा मात्र विकेन्द्रित हुने विश्लेष र उपयोगमा केन्द्रिकृत हुनाले स्थानीय तहहरूले यसको स्वामित्व लिन सक्को अवस्था छैन । अबका दिनहरूमा हरेक बालबालिकको विवरण राख्न सकिने, विद्यालयमा भर्ना भएको, विद्यालय परिवर्तन गरेको, कक्षा पूरा गरेको, कक्षा तथा विद्यालय छाडेको सबै विवरण विश्लेषण गर्न सकिने गरी स्थानीय तहकै सक्रियतामा तथ्याङ्क सङ्कलन हुने र केन्द्रले समेत प्रयोग गर्न सक्ने प्रणाली स्थापन गरिनुपर्दछ । पहिलो पटकलाई स्थानीय तहले घरधुरी सर्वेक्षण गरी विद्यालय भर्ना भएका नभएका, भर्ना भएर पनि विद्यालय छाडेका सबै विवरण सङ्कलन गरिनुपर्दछ । सङ्कलित तथ्याङ्क विश्लेषण गरी समस्या यकिन गरिनुपर्दछ । देखिएका समस्या समाधान गरी सबै बालबालिकालाई शिक्षामा समेट्ने रणनीतिसहितको योजना बनाई कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । विद्यालयले नियमित उपस्थित नहुने बालबालिका यकिन गरी के कारणले आउन सोसमेतको विवरण राख्ने, विश्लेषण गर्ने, अभिभावकसँग परामर्श गर्ने प्रणाली स्थापना गरिनुपर्दछ ।

(ख) स्थानीय तहले गरेका राम्रा अभ्यासहरू लाई संकलन गरी फैलाउने

बर्दियाको बारबर्दियालगायतका केही स्थानीय तहहरूले सबै बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गर्ने, बालविकास केन्द्रलाई व्यवस्थित गर्ने, समस्यामा परेका बालबालिकाको समस्या यकिन गरेर त्यसैअनुसारको सहयोग गर्ने, लापरबाही गर्ने अभिभावकलाई चेतावनी दिने तथा कारबाहीसमेत गर्ने जस्ता कार्य गरी आफ्ना क्षेत्रका विद्यालय उमेरका सबै बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गर्न, छाडेकालाई पुनः विद्यालयमा नियमित गर्न र हाम्रो स्थानीय तहभित्र कोही शिक्षाको पहुँच नपुगेको बालबालिका छैन भनेर घोषणा गर्न सफल भए । यस्ता सफल अभ्यासहरूलाई सङ्कलन गर्ने,

एकीकृत गर्ने र सबै पालिकामा पुऱ्याउने र नगरेका स्थानीय तहलाई पनि राम्रा कार्य गर्न उत्प्रेरित गर्ने प्रणाली स्थापन गरिनुपर्दछ ।

(ग) स्थानीय तहलाई जिम्मेवार बनाइनुपर्ने, सहयोग र सहजीकरण गरिनुपर्ने

माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा संविधानले नै स्थानीय तहलाई दिएको सन्दर्भमा साना साना कुराको निर्णय सङ्घीय सरकारले गर्ने विगतको परिपाटीलाई नियमितता दिनु उपयुक्त छैन । साना साना कुरामा देशव्यापी एकरूपता गर्ने गरी बनाइएका नीति, कार्यक्रम र रणनीति सफल हुँदा हेनछन् भन्ने कुरा विगतको अभ्यासले देखाइसकेको छ । अतः स्थानीय परिवेश, समुदायको अवस्था, रहनसहन, संस्कृति अनुकूल नीति, कार्यक्रम र रणनीति बनाउन स्थानीय तहले जस्तो सङ्घीय सरकारले सक्दैन । स्थानीय तहलाई नै बालबालिका विद्यालयमा भर्ना नहुनुको, नियमित नहुनुको वास्तविक समस्या र समस्या समाधानका उपाय पनि जानकारी हुन्छ । समग्र मात्र नभएर एक एक बालबालिका समस्या र समाधानका उपाय स्थानीय तहले पत्ता लगाउन सक्दछ । स्थानीय तहलाई विज्ञको सहयोग उपलब्ध गराउने, साधन स्रोतको व्यवस्था गर्ने, सहजीकरण गर्ने कार्य सङ्घीय र प्रदेश सरकारबाट गर्ने र स्थानीय तहले आफैँ नीति कार्यक्रम बनाएर लागु गर्ने प्रणाली स्थापना गर्न ढिला गर्नु हुँदैन ।

(घ) राहत पुग्ने गरी आर्थिक सौलियतको व्यवस्था गर्ने

विगतदेखिको छात्रवृत्ति वितरण प्रणालीमा अब परिवर्तन ल्याइनुपर्दछ । वार्षिक रूपमा चार पाँच सय छात्रवृत्तिको रूपमा विगतरण गरेर न त आर्थिक रूपमा पछाडि परेकालाई सहयोग पुगेको छ, न त खुसुक्क दिने, केका लागि दिइएको हो जानकारी नपाई लिने, सामुदायिक विद्यालयमा पढ्ने प्रायः सबै बालबालिकालाई दिइने छात्रवृत्तिको रकमले बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना हुन आकर्षण गर्न र नियमित हुन प्रोत्साहन गर्न नै सकेको छ । अबका दिनहरूमा साच्चैँ समस्यामा परेकालाई मात्र समस्या समाधान गर्न पुग्ने तथा केही राहत हुने किसिमबाट छात्रवृत्ति वितरण गरिनुपर्दछ । काठमाडौँ उपत्यकामा र कर्णालीको भोटका बालबालिका, मधेसको मुसहर समुदायका बालबालिकालाई एकै किसिमको सौलियत दिनु भनेको न्यायोचित पनि हुँदैन, छात्रवृत्तिको उद्देश्य पनि पूरा हुँदैन । अभिभावकको विपन्नतालाई सम्बोधन गर्न विद्यालयको सेवा क्षेत्रका, सम्बन्धित विद्यालयमा पढाउने अभिभावकलाई आयआर्जनका कार्यक्रम राख्ने, रोजगारीका लागि सहयोग गर्ने, रोजगारी प्राप्त तथा आयआर्जन गर्न सरसल्लाह दिने, परामर्श गर्ने जस्ता कार्यक्रम पनि राख्नु आवश्यक छ ।

(ङ) विद्यालयलाई बालमैत्री, समावेशी बनाइनुपर्ने

विद्यालयमा एक पटक भर्ना भएका बालबालिका विद्यालयमा जान्छु भनेर अभिभावकसँग जिरी गर्ने, विद्यालय छाड्न नचाहने, अभिभावकलाई समेत भुक्काएर विद्यालय जान चाहने वातावरण विद्यालयले मिलाउन सक्नुपर्दछ । बालविकास केन्द्रको उपयुक्त व्यवस्थापनको अभाव, कक्षकोठा, पिउने पानी,

शौचालय, खेलमैदान, शिक्षण सिकाइका सामग्रीहरू, शिक्षकको व्यवहार सबै बालबालिका अनुकूल तथा बालमैत्री हुनु आवश्यक छ । कतिपय बालबालिका विद्यालयमा अपमानित भएको महसुस भएर, विद्यालयमा हुने समस्या, कठिनाइ सहन नसकेर पनि विद्यालय छाडेका उदाहरण प्रशस्त छन् । अतः विद्यालयले बालबालिकाको गुनासो सुन्ने, बालबालिका र अभिभावकसमेतको सहभागितामा विद्यालय सुधार योजना बनाउने, छात्रका लागि छात्रामैत्री शौचालय निर्माण गर्ने जस्ता कार्य गरी विद्यालयलाई बालमैत्री र समावेशी बनाइनुपर्दछ ।

(च) दिवा खाजा कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने

नेपाल सरकारले देशैभरका सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा पाँचसम्म पढ्ने बालबालिकालाई दिवा खाजा उपलब्ध गराउने गरी आ. व. २०७७।०७८ को बजेटमा कार्यक्रम ल्याएको छ र बजेट व्यवस्था गरेको छ । यो कार्य अत्यन्त उत्साहजनक छ । दिवा खाजा कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्न सकेमा आर्थिक रूपमा पछाडि परेका समुदायका बालबालिका विद्यालयमा भर्ना गर्न, नियमित गर्न, शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न धेरै सहयोग पुग्छ । विगतमा वितरण गरिएको खाजा कार्यक्रमको रकम दुरूपयोग भएको, पोषणयुक्त खाजा उपलब्ध गराउनुको सट्टामा बिस्कुट, चाउचाउ जस्ता सस्ता अल्पपोषक खाजा खुवाएर भ्रष्टाचार टार्ने गरेको, खाजाको रकम दुरूपयोग गर्ने गरेको, कमिसनको चक्करमा पर्ने गरेको, व्यक्तिगत फाइदाका लागि मरिहत्ते गर्ने गरेको हामीले देखेका छौं । अतः खाजा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी पार्न, खाजाको मापदण्ड बनाउने, खाजा बनाउने भाडाको व्यवस्था गर्ने, अनुगमन नियमित गर्ने जस्ता कार्य हुनु अतिआवश्यक छ । खाजा कार्यक्रम व्यवस्थित र प्रभावकारी पार्न स्थानीय तहदेखि सङ्घीय तहसम्म लागुपर्ने आवश्यकता छ । खाजा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी पार्न सकेमा बालबालिकाको स्वास्थ्य राम्रो पार्न, विद्यालयमा भर्ना हुन र नियमित हुन धेरै सहयोग पुग्दछ ।

(छ) बालशिक्षा तथा पूर्व प्राथमिक शिक्षालाई व्यवस्थित गर्ने

बालशिक्षा तथा पूर्व प्राथमिक शिक्षामा धेरै बालबालिकाको पहुँच नपुगेकाले कक्षा एकमा हुने भर्नामा प्रभावपारेको छ । पूर्व प्राथमिक उमेरमा घरमा पनि उमेरअनुसार पाउनुपर्ने वातावरण तयार नहुँदा बालबालिकाको प्रयाप्त शारीरिक, बौद्धिक र सामाजिक विकास हुन पाएको छैन । एकातर्फ बालशिक्षाका सहजकर्ताको पारिश्रमिक निकै कम छ, अर्कोतर्फ व्यवस्थापनका लागि स्रोतसाधन पनि निकै कम छुट्याइएको छ । भएको स्रोत साधनको पनि सदुपयोग हुन सकिरहेको छैन । अतः सबै बालबालिकाले प्रभावकारी बालशिक्षामा सहभागी हुने मौका पाउने गरी स्रोतसाधनको व्यवस्था गर्ने, सहजकर्ताको पारिश्रमिक बढि गर्ने, अभिभावक शिक्षा सञ्चालन गर्ने, बालशिक्षाको भावनाअनुसार कक्षा सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्य गरेर बालशिक्षालाई प्रभावकारी परिणुपर्दछ जसले गर्दा कक्षा एकमा भर्ना हुने र नियमित हुने सम्भवन उच्च रहन्छ ।

(ज) अभिभावक शिक्षालाई व्यापक र प्रभावकारी पार्नु पर्ने

सुनौलो हजार दिनदेखि मातृशिशुको संरक्षण, पोषणयुक्त खानाको व्यवस्था, परिवारमा बालअधिकारको संरक्षण, बालसभागिता, विद्यालय पठाउन, बिहान बेलुका घरमा सिकाइमा सहयोग गर्न, अन्धविश्वास र कुरीतिले पारेको प्रभाव हटाउन अभिभावक शिक्षा व्यापक र प्रभावकारी पारिनुपर्दछ ।

(झ) दलित तथा पछाडि पारिइको समुदायमा जनचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने

छोरा छोरीको बिचमा हुने विभेद हटाउन, हामीले केही गर्न सक्दैनौं भाग्यले ठगेको छ, माथिल्लो जातिले मात्र पढेर काम पाउँछन्, हामीले बालबालिकालाई विद्यालय पढायो भने कुलमा अनिष्ट हुन्छ जस्ता नकारात्मक सोचको अन्त्य गर्न दलित तथा पछाडि पारिइका समुदायमा जनचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहनुपर्दछ । सञ्चारका माध्यममा पनि सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू नियमित सञ्चालन गरिनुपर्दछ । लक्षित समुदायमा समुदाय परिचालन समेतको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(ञ) साक्षरता अभियान प्रभावकारी पार्नु पर्ने

निरक्षर आमाबुबाले बालबालिकाको शिक्षालाई महत्त्व दिन र सहयोग गर्न कठिन हुन्छ । निरक्षर भए पनि साक्षरता कार्यक्रममा सहभागी भएका अभिभावक भएमा सिकाइका समस्या बुझ्ने र त्यसैअनुसार बालबालिकालाई विद्यालयमा पठाउने तथा सिकाइमा सहयोग गर्ने सम्भावना रहन्छ । साक्षरता कक्षमा अभिभावक शिक्षा, बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने, नियमित गर्ने, घरमा सहयोग गर्ने जस्ता कुराहरू पनि साक्षरता सँगसँगै लैजान सकिन्छ । अतः साक्षरता अभियानलाई प्रभावकारी पारिनुपर्दछ ।

(ट) शिक्षाको गुणस्तर बढाउनुपर्ने

आफ्ना बालबालिकाले विद्यालयमा भर्ना भए, नियमित भए भने व्यावहारिक जीवनमा आइपर्ने समस्या समाधान गर्न सक्दछन्, भविष्य सुन्दर बनाउन सक्दछन् भन्ने विश्वास अभिभावकलाई दिलाउन पनि बालबालिकाको सिकाइको स्तर उच्च पार्नु पर्ने आवश्यकता छ । साथै बालबालिकाले पनि साना कक्षाहरूमा सिक्नुपर्ने आधारभूत भाषिक तथा गणितीय सिपहरू सिके भने विद्यालयमा नियमित हुने, आफ्ना भाइबहिनीलाई पनि विद्यालय लैजान प्रयत्न गर्ने हुनाले शिक्षाको गुणस्त वृद्धि गर्नु अति नै आवश्यक छ ।

(ठ) तीनैओटै सरकारको प्राथमिकतामा पर्नुपर्ने विषयक्षेत्रहरू

सबै बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने, नियमित विद्यालयम पठाउने, शैक्षिक उपलब्धि राम्रो पार्ने तथा गुणस्तरीय शिक्षाका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्ने, शिक्षण सिकाइमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग बढाउने, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा बालबालिकाको पहुँच स्थापित गर्ने, बालबालिकाले आफैँ उत्प्रेरित भएर गर्दै सिक्ने वातावरण मिलाउन मुख्य जिम्मेवार स्थानीय तह भए तापनि प्रदेश

सरकार र सङ्घीय सरकारको प्राथमिकतामा पनि पर्नुपर्दछ । साभ्ना उद्देश्य र रणनीति निर्माण गरी एकआपसमा सहकार्य गर्न सकेमा सजिलैसँग सबै बालबालिकामा शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउने मात्र होइन, गुणस्तरीय शिक्षा दिस्पर भोलिको समृद्ध समाज र राष्ट्र निर्माण गर्न सम्भव छ ।

१६. निष्कर्ष

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जनास्को प्रतिबद्धता, आफ्नै संविधानमा गरिस्को व्यवस्था, विभिन्न स्थानमा गरिस्का बाचाहरूका आधारमा पनि अबका दिनहरूमा विद्यालय उमेरका एक जना बालबालिका पनि विद्यालय भर्ना हुनबाट छुट्नु हुँदैन । विगतमा जस्तै गरिने भर्ना अभियानभन्दा फरक किसिमले छुटेको को छ, सोको खोजी गर्ने र परेको समस्यामा सहयोग गरी शिक्षा दिने व्यवस्था गर्न ढिला गर्नु हुँदैन । यो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि सङ्घीय सरकार र सङ्घीय सरकारका निकायहरू मात्र लागेर सम्भव छैन । सबैभन्दा बढी स्थानीय तह लाग्नुपर्दछ । सबै स्थानीय तहले सउटै प्रक्रिया तथा रणनीतिले हुँदैन । आफ्नो क्षेत्र, समुदाय, समुदायमा रहने नागरिकको अवस्थाअनुसार फरक फरक रणनीति बनास्पर लाग्नुपर्दछ । सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउने मुख्य कर्ता स्थानीय तहलाई आवश्यकताअनुसार प्रदेश सरकार, सङ्घीय सरकारले सहयोग गर्नुपर्दछ । सबै सरोकारवालाहरूको सहयोग र सहकार्यमा एक जना पनि बालबालिकाले शिक्षा नपास्को अवस्था छैन भन्न र भविष्यमा कुनै पनि बालबालिका शिक्षाबाट बञ्चित हुँदैनन् भन्ने सुनिश्चित गर्न सक्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ समाग्री

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, सन् १९४८

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९,

नेपालको संविधान, २०७२

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५

शैक्षिक सूचना २०७५, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

School level educational statistics of Nepal consolidated report 2017/018

विद्यालय सुधार योजना कार्यान्वयनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका

✍ सुरेशकुमार निरौला

पूर्व उपसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

लेखसार

गुरुकुल, गुम्बा र विहारलगायतका सबै धार्मिक संस्थाले ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रगत दक्षताका साथै सदाचार र्वम् सामाजिक सद्भाव कायम गर्ने परम्परागत तरिकाबाट नेपालको शैक्षिक इतिहासको सुरुआत भएको मानिन्छ । यस प्रकारको शिक्षाको निरन्तरतासंगै उन्नाइसौं शताब्दीबाट हाम्रो शिक्षा व्यवस्थाले औपचारिक शिक्षा प्रणालीमा रूपान्तरण बाटो रोज्यो र यसले क्रमशः लोकप्रियताको शिखर चुमिरहेको छ । कल्याणकारी राज्यको अवधारणाअन्तर्गत राज्यले शैक्षिक क्षेत्रमा पनि केही लगानी गरी जनताको सिप र चेतनाको स्तर बढाउँदै लैजाने सोचबाट अघि बढ्दै जाँदा शिक्षा जनताको नैसर्गिक अधिकारका रूपमा मूल कानूनबाटै प्रत्याभूत गराउँदै शैक्षिक क्षेत्र र यसको व्यवस्थापनलाई प्राथमिकतामा राखी योजनाबद्ध विकासको अवधारणासम्म आइपुगेको छ । करिब २ दशक अघिदेखि वास्तविक सरोकारवालाहरूकै सहभागितामा विद्यालयहरूको सर्वोपरि विकासको आवधिक योजना बनाई उनीहरूकै सहभागितामा कार्यान्वयनमार्फत सुधार र विकास गरी राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्तमा सहयोग पुऱ्याउने प्रयोजनले विद्यालय सुधार योजनाको अवधारणा अघि बढ्यो । देशको बदलिँदो परिप्रेक्ष्यमा सङ्घीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा माध्यमिक तहसम्मको सम्पूर्ण शैक्षिक जिम्मेवारी स्थानीय गाउँ वा नगर पालिकास्तरमा आएको छ । परम्परागत रूपमा चलिरहेको शैक्षिक नेतृत्वबाट विद्यालयको समग्र विकासका सबैखाले सरोकारवालाको सक्रिय सहभागिता जुटाउँदै योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्मका हालसम्मका अनुभवहरूलाई आकलन गर्दा मोटामोटी के कस्तो स्थिति देखिएको छ ? यसलाई अझ प्रभावकारी र वस्तुगत बनाउन के कस्ता विषयहरूमा प्रधानाध्यापकले थप ध्यान दिन जरुरी छ भन्ने बारेमा यस लेखमा चर्चा गरिएको छ ।

१. परिचय

शिक्षा योजनाको केन्द्रविन्दु भनेका बालबालिकाहरू हुन् । जुनसुकै तहबाट जस्तो सुकै योजना बनाइए पनि त्यसको समग्र उद्देश्य भनेको विद्यालय बाहिर रहेका सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा भर्ना गराउने, निरन्तर टिकाई सिकाइ उपलब्धि सुनिश्चित गर्नमा केन्द्रित रहनु हो । यसका लागि विद्यालय सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र औपचारिक शिक्षाको प्रथमविन्दु र्वम् कार्यान्वयनस्थल पनि हो । यसैकारण पनि स्थानीय स्तरका विशिष्ट प्रकृतिका शैक्षिक मुद्दा र सवालमा विद्यालयस्तरकै सूक्ष्म योजनामार्फत सम्बोधन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिँदै विद्यालयहरू स्वयंलाई “हाम्रा आवश्यकताहरू आफैँ पहिचान गरौँ, सोको पूर्तिकता लागि उपलब्ध र वैकल्पिक साधनस्रोतहरू आफैँ

जुटाऔं, योजनाबद्ध कार्यान्वयनमा आफैं लागौं ।” भन्ने मूल मर्ममा आधारित भई करिब दुई दशक अधिदेखि विद्यालय सुधार योजना (School Improvement Plan) निर्माण र कार्यान्वयनको सुरुआत भएको हो । सङ्घीयता कार्यान्वयनका क्रममा स्थानीय सरकारका रूपमा रहेका गाउँ वा नगर पालिकाहरूको जिम्मेवारीमा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा परेको सन्दर्भमा यसको नियमन स्वयम् साधन स्रोत व्यवस्थापन आदिमा सबैभन्दा नजिकको र प्रथम अभिभावकका रूपमा रहने हुँदा विद्यालय सुदृढीकरण तथा विकासमा पालिकाहरूको भूमिका भन्ने बढेको छ । यस परिप्रेक्ष्यलाई दृष्टिगत गर्दै विद्यालयको समग्र विकासमा यसको नेतृत्वकर्ताको हैसियतले प्रधानाध्यापकको भूमिका अहम् महत्त्वको हुने सन्दर्भमा सङ्क्षिप्त चर्चाको प्रयास गरिएको छ ।

२. प्रधानाध्यापकको भूमिकाको सन्दर्भ

विद्यालयको प्रभावकारी सञ्चालनको सन्दर्भमा प्रधानाध्यापकको भूमिका स्रोतसाधन र अन्य सुविधाहरू भन्दा पनि बढी छ भन्ने तथ्य विगतका अनुसन्धानहरूले पनि देखाइसकेका छन् । विद्यालय सुधार योजना निर्माण र कार्यान्वयनका सुरुआती दिनहरूमा यससम्बन्धी सिपको अभावमा यो सउटा भार टार्ने अभ्यासका रूपमा रह्यो । यसैले यसको निर्माणमा विधि र प्रक्रियाअनुरूप सबैखाले सरोकारवालाहरूको सक्रिय सहभागिताको सट्टा “यहाँ कसै तयार गरिन्छ” भन्ने साइनबोर्डधारी पसलहरूबाट तथ्याङ्क विवरण मात्र विद्यालयको राखी हचुवामा किनेर ल्याइने गरेका प्रसङ्गहरू पनि नआएका होइनन् ।

समय क्रमसँगै देशभरका सबै सामुदायिक विद्यालयहरूमा दशकौं लामो नियमित अभ्यास चलिरहँदा अधिकांश विद्यालयले विद्यालय सुधार योजना निर्माणको प्रक्रिया र यसको महत्त्वलाई आत्मसात् गरिसकेको अवस्था छ भन्न सकिन्छ । सवाल कहाँनिर छ भने निजी स्रोतबाट उपलब्ध हुने साधनस्रोतहरू न्यून परिमाणमा हुने गर्दछ एकातिर भने राज्यका संयन्त्र र प्रक्रियाबाट उपलब्ध हुने साधनस्रोतहरूको प्राथमिकता र विद्यालयले महसुस गरी विद्यालय सुधार योजनामार्फत सम्बोधन गर्न प्रयास गरेका क्रियाकलापहरूको प्राथमिकतामा मेल खान सकेको देखिँदैन । माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको सम्पूर्ण जिम्मेवारी स्थानीय पालिकाहरूमा रहेको अबको अवस्थामा स्थानीयस्तरमै रहने विद्यालयसँगको सहकार्य र समन्वयमा प्रभावकारिता आउने मात्र होइन, पालिकाभित्र रहेका विद्यालयहरूले तयार गर्ने विद्यालयस्तरको योजनाका रूपमा रहेको विद्यालय सुधार योजनालाई पालिकाहरूले सङ्कलन र अध्ययन गरी सोही आधारमा आवश्यक बजेट तर्जुमा र व्यवस्थापनको सम्भावना बलियो भएको छ । यसको सकारात्मकतालाई उपयोगमा ल्याउन प्रधानाध्यापकको प्रमुख भूमिका रहनुपर्ने हुन्छ ।

“विद्यालयको सुधारमा प्रधानाध्यापकको कार्यक्षमताको भूमिका” विषयमा यसअघि भएका अनुसन्धानहरूले पनि सक्रिय र विद्यालयको शैक्षिक, आर्थिक र भौतिक विकासमा प्रतिबद्ध प्रधानाध्यापक छ भने त्यस्तो विद्यालयको स्तर अरूभन्दा माथि रहेको पुष्टि गरेको छ । Hope

Nepal ले २००५ मा गरेको अध्ययन केही पुरानो भए पनि अबै उच्चै सांख्यिक छ । यसले प्रधानाध्यापक शैक्षिक, भौतिक, आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक र विद्यालयका अन्य गतिविधिहरूमा यति धेरै व्यस्त हुनुपर्दछ कि कुनै सिर्जनात्मक कार्यक्रममा फर्कत विद्यालयको उन्नयनमा समय दिनै भ्याउँदैनसमेत भनेको छ । त्यसै कारण प्रधानाध्यापकलाई शैक्षणिक जनशक्तिका रूपमा गणना नै गर्नुहुन्छ र सम्भवै नभए हप्ताको बढीमा १२ पिरियड घन्टीभन्दा बढी शिक्षण कार्यमा संलग्न नगराउनसम्म सुझाएको छ । १३१ ओटा सूचकहरूमा फर्कत स्थिति अध्ययन गर्दा प्रधानाध्यापकसम्बन्धी तालिम र अनुभव प्राप्तहरूभन्दा तालिम अप्राप्तहरूको कार्यसम्पादन राम्रो भएको कतिपय अवस्था पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

विज्ञहरूको अध्ययन र यसको प्रतिवेदनलाई छाडेर हाम्रै प्रत्यक्ष अनुगमन र विश्लेषणको लामो अनुभवलाई केलाउने हो भने पनि प्रभावकारी विद्यालयका लागि प्रधानाध्यापकको समन्वयात्मक र पारदर्शी नेतृत्वले अहम् भूमिका खेलेको स्विकार्ने पर्दछ । यसो हुनु भनेको प्रधानाध्यापकको उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न आवश्यक पर्ने योजना, सङ्गठन, जनशक्ति व्यवस्थापन, निर्देशन, समन्वय र नेतृत्व जस्ता पेसागत गुण त चाहिन्छन् नै, तर यी सबैभन्दा अहम् विषय भनेको व्यक्तिगत लगाव र प्रतिबद्धता हो । व्यक्तिगत प्रतिबद्धतासहितको लगाव छैन भने पेसागत गुणहरू या त अरूलाई भन्नका लागि मात्र काम लाग्छन् वा देखावटीका लागि झारा टार्न काम लाग्छन् भन्थो भने अत्युक्ति हुँदैन ।

कुनै पनि संस्था परिवार वा व्यक्ति विशेषका बिचको सहकार्यमा कुनै अवरोध वा मनमुटाव वा असहजता आउँछ भने त्यसका कारणहरू विभिन्न हुन सक्दछन् । विभिन्न कारणहरूमध्ये सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कारण भनेको अर्थिक पारदर्शिता माथिको प्रश्न नै हुने गरेका उदाहरणहरू जहाँ खोजे पनि सजिलै भेट्न सकिन्छ । विद्यालय भनेको सार्वजनिक सरोकारको क्षेत्र हो जसको प्रभावकारी सञ्चालनमा पनि धेरै पक्षहरू समावेश भएका हुन्छन् । संस्थाभित्र रहने अन्य शिक्षक कर्मचारीहरू, व्यवस्थापन समिति मात्र होइन बाहिर रहेका सरोकारवाला र अभिभावकहरूको पनि चित्त बुझाउनुपर्ने हुन्छ । यसो हुँदा शुद्ध चित्त र पवित्र भावनाले काम गरेर मात्र पुग्दैन यसरी गरेको देखिनु पनि पर्दछ । विशेष गरी विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक कर्मचारी बैठकबाट निर्णय गराई सबैको जानकारीमै खर्च गर्ने गरेका विद्यालयहरूमा आर्थिक अनियमिततासम्बन्धी उजुरीलगायतका समस्याहरू शून्य हुने गरेका उदाहरणहरू जुनसुकै नियमनकारी निकायहरूसँग लिँदा फरक पर्दैन । चाहे तालिम प्राप्त होस वा नहोस् विद्यालय सुसञ्चालनको समग्र नेतृत्व प्रधानाध्यापकले लिनुपर्ने हुन्छ । आर्थिकलगायत समग्र क्रियाकलापमा पारदर्शिताको मात्रासँग संस्थागत सहकार्यताको समानुपातिक सम्बन्ध हुने भएकाले प्रधानाध्यापकले सहकार्यात्मक संस्कृतिको अवलम्बन गर्नु अनिवार्य हुन्छ ।

विद्यालयको सुसञ्चालनमा राज्यले तोकेका कानूनहरू छन्, कानूनबमोजिम विभिन्न जिम्मेवारीमा

रहेका पदाधिकारीहरू छन्, विद्यालयले आफैँ निर्माण गरेका विनियमहरू, आचारसंहिताहरू छन्, नियमनको प्रणाली छ त्यसकै आधारमा सञ्चालन हुने हो । यो प्रणाली सम्मत हुने गरी विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक र कर्मचारीहरू, विद्यार्थीहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, स्थानीय सङ्घसंस्थाहरूलगायत सबै सरोकारवालाहरूको सहभागितामा तयार हुने विद्यालय सुधार योजना विद्यालयको मूल योजना हो र यसैको कुशल कार्यान्वयनमा विद्यालयको उपलब्धिको स्तर निहित हुन्छ ।

विद्यालय सुधार योजना तयार गर्ने क्रममा कुन कुन सरोकारवालाहरूलाई कसरी समावेश गर्ने, आवश्यकताहरूको प्राथमिकीकरण कसरी गर्ने, साधन स्रोतको व्यवस्थापन कसरी गर्ने, विषयगत कार्यक्षेत्रहरूमा को कसलाई जिम्मेवार बनाउनेलगायतका धेरै विषयवस्तु समेटिएको निर्देशिका तत्कालीन शिक्षा विभागले तयार गरी सबै जसो विद्यालयहरूमा पठाइसकेको र यससम्बन्धी अभ्यास गर्न थालेको पनि करिब दुई दशक बितिसकेको अवस्थामा यस सम्बन्धमा खासै थप चर्चा गरिरहनु आवश्यक देखिँदैन । यसो हुँदाहुँदै पनि यसका सन्दर्भमा याद गर्ने पर्ने मुख्य मुख्य विषयवस्तुहरूलाई सङ्क्षिप्तमा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन सक्छ । विद्यालयका सरोकार तथा लाभग्राहीको प्रत्यक्ष संलग्नतामा सम्बन्धित विद्यालयको विद्यमान स्थितिमा सुधार गर्दै आगामी दिनमा यसलाई कसरी उन्नत सिकाइस्थल बनाउने, सुधारका गन्तव्य र कार्य के हुने, सोका लागि लागत स्रोत पहिचान, आकलन तथा परिचालन गरी विद्यालय तहमा नै निर्माण र कार्यान्वयन हुने समयावधिक योजना विद्यालय सुधार योजना हो । विद्यालय सुधार योजनामा निम्नानुसारका पक्षहरू समेटिनु आवश्यक छ :

- विद्यालयको वर्तमान स्थिति दर्साउने शैक्षिक तथ्याङ्क प्रस्तुति र विश्लेषण ।
- विद्यालयका सरोकारवालाहरूबिचको निम्नानुसारका विषयमा साझा धारणा विकास : राम्रो विद्यालयका अवस्था र मापदण्ड, सम्बन्धित विद्यालयमा भएका राम्रा पक्ष र अब हुनुपर्ने कुरा, विद्यालयलाई राम्रो बनाउन गरिनुपर्ने कार्य र सोका लागि हल गर्नुपर्ने समस्या तथा चुनौती ।
- विद्यालयको दूरदृष्टि
- योजना अवधिमा हासिल गर्नुपर्ने उद्देश्यहरूमा स्पष्टता र स्रोतसाधन तथा सामर्थ्यमा आधारित उपयुक्त कार्यक्रम स्वम् रणनीति
- प्राप्ति गर्न सम्भव लक्ष्य र गन्तव्य निर्धारण
- लागत स्रोत पहिचान र अनुमान
- वार्षिक कार्ययोजना र जिम्मेवारी निर्धारण सहितको अनुगमन योजना

विद्यालय सुधार योजनामा विद्यालयको अवस्था तथा विद्यमान स्थिति विश्लेषण महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस क्रममा यसका उपलब्धि, मुद्दा र समस्याहरूको पहिचान र विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । अवस्था

विश्लेषण दुई ढङ्गले गर्न सकिन्छ : सरोकारवालाको विचार सङ्कलन गरेर र विद्यालयको तथ्याङ्क तथा सूचना विश्लेषण गरेर । सूचना सङ्कलन, व्यवस्थापन स्वम् विश्लेषणको प्रभावकारिता र विश्वसनीयता, स्थानीय तहको व्यवस्थापन क्षमता, सरोकारवालाको बुझाइको स्तर तथा संलग्नताको स्तरसँग विद्यालय सुधार योजनाको निर्माण र कार्यान्वयन निर्भर गर्दछ । उपर्युक्त पक्ष समाविष्ट गरी स्थान तथा परिवेशअनुसार आआफ्नै ढाँचामा निर्माण गर्न सकिन्छ तापनि सहजता र स्पष्टताका लागि यसको सट्टा सामान्य खाका निम्नानुसार हुने देखिन्छ :

पृष्ठभूमि	विद्यालयको भौगोलिक अवस्थिति, सामाजिक अवस्था, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, विद्यालयका आर्थिक स्रोत, सम्भावना
वर्तमान अवस्था	भौतिक विवरण, शैक्षिक तथा व्यवस्थापन अवस्था, आर्थिक स्रोत (अनुदान, आन्तरिक आय, चन्दा तथा दान, सहयोग)
योजना निर्माण प्रक्रिया	योजना तर्जुमाका क्रममा गरिएका कार्य तिनको प्रक्रिया, प्रयोग भएका तथ्याङ्क प्राप्त र विश्लेषण प्रक्रिया, योजना तर्जुमामा संलग्न व्यक्ति तथा सङ्घसंस्था
योजना	सरोकारवालाको विद्यालयप्रतिको भावी सोच तथा दृष्टिकोण, विद्यालयको दूरदृष्टि, उद्देश्य, कार्यक्रम र स्रोत पहिचान तथा अनुमान, कार्यान्वयन रणनीति, लक्ष्य तथा गन्तव्य, वार्षिक कार्ययोजना, अनुगमन योजना

विद्यालय सुधार योजना निर्माण र यसको कार्यान्वयनका विषयमा विगत लामो समयसम्म जिल्लामा बसी यसको निर्माण, कार्यान्वयनको अनुगमन क्रममा देखिएका अनुभवका आधारमा निम्नलिखित सुभावहरू यस प्रसङ्गमा सान्दर्भिक हुन सक्दछन् :

१. खर्चको स्रोत टुङ्गो नलागेका ठुला खर्चका योजनालाई अनुमानका भरमा समावेश गर्न हुँदैन । विद्यालय सुधार योजनामा विद्यालयका विभिन्न क्षेत्रमा योजना तयार गर्ने, बजेटिङ पनि गर्ने तर रकम उपलब्ध भयो भने सम्पादन गर्ने आसयका चाहनाहरूलाई समावेश गरिनु हुँदैन । सम्भाव्य स्रोतको आकलनबिनाका योजनाहरूलाई मनगढन्ते रूपमा समावेश गर्ने हुँदैन । यस्ता ठुला योजनाहरूको भिजन बनाउने, सम्भाव्य स्थानहरूमा पहल र लडिङ गर्नेसम्बन्धी कार्यहरू निरन्तर जारी हुन सक्छन् तर प्राप्तिको सम्भावना नजिक नहुन्जेल यस्ता कार्यक्रमलाई योजनाको रूप दिन हुँदैन ।
२. न्यून खर्च वा बिनाखर्चमा सम्पादन हुन सक्ने कार्यहरू विद्यालय सुधार योजनाका अङ्ग बन्न सकेका छैनन् । विद्यालयले थप खर्च गर्ने नपर्ने वा गरे पनि अत्यन्त न्यून खर्चमा सम्पादन हुन सक्ने थुप्रै कार्यहरू हुन्छन् । अभै भन्ने हो भने यस्ता योजना र कार्यक्रमहरूले विद्यालयको उपलब्धि मूल्याङ्कनको समग्रको ७० प्रतिशत भन्दा बढी अंश बोकेको हुन्छ । उदाहरणका निमित्त “कक्षा १ का विद्यार्थीको औसत उपस्थिति दर ७० बाट ८० प्रतिशत पुर्याउने..” भन्ने

लक्ष्य प्राप्त गर्न गरिने क्रियाकलापमा के नै उल्लेख्य खर्च चाहिएला र ... ? शिक्षण सिकाइ रमाइलो, बालमैत्री र सहभागितात्मक गराउने, प्रत्येक महिनाको अन्तिम शुक्रबार १ घण्टा शिक्षक बैठक बस्ने, आआफ्नो कक्षागत विद्यार्थीहरूको मासिक औसत उपस्थिति प्रतिशत तयार गर्ने औसतभन्दा अत्यधिक न्यून उपस्थितिवालालाई भोलिपल्टकै कक्षादेखि कारण खोज्ने ... । यस्ता विषयहरू नियमित प्रक्रिया भित्रै सम्भव कुराहरू हुन् । यसै गरी परीक्षा विश्लेषण र औसत सिकाइ उपलब्धिको विषय, कमजोर विद्यार्थीको सिकाइ सुधार योजनाको विषय, विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकमा शैक्षणिक सवालले पनि प्राथमिकता र बहसको वातावरण बनाउने विषय जस्ता केयौं विषयहरू छन् जो विद्यालय सुधार योजनाका अङ्ग हुन जसको कार्यान्वयनमा अलगै ठुलो रकम चाहिँदैन ।

३. उद्देश्य र कार्यक्रमहरूलाई मापनीय सूचकका रूपमा प्रस्तुत गरी सोहीअनुसार तुलनात्मक अध्ययन र सुधार गर्न सकेका छैनौं । विद्यालय सुधार योजनामा समावेश हुने विभिन्न विषयक्षेत्रका विभिन्न कार्यक्रमहरूलाई सतही रूपमा मात्र व्याख्या गर्दछौं जसको उपलब्धि मापनमा समेत खास मापनयोग्य सूचक तय गर्न नसकी हचुवाको आधार लिन जववस हुन्छौं । यस्ता विषयक्षेत्र भित्रका अनगिन्ती विषयवस्तुहरू हुन सक्दछन् जसको आधारमा हामीले साधारण व्याख्यानद्वारा व्यक्त अमूर्त खालका आख्यानलाई पनि उपलब्धि मानिदिनुपर्ने हुन्छ जबकि त्यसलाई उपयुक्त सूचकहरूद्वारा प्रमाणित गर्न सकिन्थ्यो । एउटा सानो उदाहरण प्रस्तुत गरौं । मानौं “विद्यालयको बाह्य वातावरण सुधार...” भन्ने कार्यक्रमअन्तर्गत विद्यालय परिसर फूलबारीयुक्त हरियाली बनाउने र स्वस्थ वातावरणप्रति सचेत विद्यार्थी तयार गर्ने उद्देश्य राखिएको छ भने अभिलेखले पनि प्रमाणित गर्न मिल्ने गरी यससँग सम्बन्धित सूचकहरू निर्माण गरी परिक्षणयोग्य बनाउनु जरुरी हुन्छ जो विद्यालय सुधार योजनामा त समावेश गरिँदैन तर यसको अभिन्न अङ्ग स्वरूपको कार्यक्रम हुन सक्दछ । यसका लागि निम्नानुसारका प्रश्नमा आधारित भई छलफल हुन आवश्यक छ :

- (क) विद्यालयको योजनामा वातावरण सुधारसम्बन्धी कार्यक्रम छ ?
- (ख) आफ्नो वार्षिक बजेटमा वातावरण सुधारका लागि वृक्षरोपण, सरसफाइ र बिरुवा संरक्षणका लागि रकमको व्यवस्था गरेको छ ?
- (ग) विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकमा नियमित प्रशासनिक कार्यका अतिरिक्त वातावरण सुधारसम्बन्धी एजेन्डा राखी निर्णय हुने गरेको छ ? छ भने कतिओटा निर्णय भएका छन् ?
- (घ) विद्यालय वातावरण सुधारसम्बन्धी अनुगमन र सुभावहरूको मात्र एकीकृत अभिलेख छ ?
- (ङ) विद्यार्थी सम्मिलित ईको क्लब तथा बाल क्लवको गठन भएको छ ?

- (च) क्लबका विद्यार्थीहरूको निर्णयमा संरक्षणसम्बन्धी योजना बनेका छन् ?
- (छ) विद्यालयको हातामा घेराबारा छ ?
- (ज) विद्यालय हातामा मौसमी फूलहरू र रुखजन्य बिरुवा कति कतिओटा छन् ?
- (झ) विद्यालयमा करेसाबारी पनि छ ?
- (ञ) शिक्षक र विद्यार्थीका घरपरिसरमा फूलबारी, करेसाबारी तथा वृक्षरोपण भएको छ ?
- (ट) सेवाक्षेत्रका अभिभावकहरू विद्यालयको वातावरण सुधारसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा खुसीसाथ सहभागी हुन्छन् ? आदि जस्ता रुजुसूची (ऋजभअप ष्कित) मार्फत अड्कन गरी सूचकका रूपमा प्रयोग गर्न पनि सकिन्छ । यस्तै विविध विषयक्षेत्रमा विभिन्न सूचकहरू तयार गरी नतिजालाई विश्वसनीय र पारदर्शी बनाउन सकिन्छ ।
8. हामीले सम्पादन गरेका कार्यहरूलाई पनि अभिलेखन गर्न सकेका छैनौं । हामीले धेरै राम्रा र अनुकरणयोग्य कामहरू पनि गरेका छौं तर त्यसलाई प्रमाणित गर्न मिल्ने गरी अभिलेख भने गरेका हुँदैनौं । सामान्यतः विद्यालय शैक्षिक तथ्याङ्क भर्नु अनिवार्य हुने भएकाले सो तथ्याङ्क फारामले समेट्ने विषयहरूमा कुनै समस्या देखिँदैन तर त्यसका अतिरिक्त विद्यालयका वार्षिक शैक्षणिक योजना, शिक्षकको व्यक्तिगत बिदा अभिलेख जस्ता विभिन्न किसिमका अभिलेखहरू जरुरी हुन्छन्, जसको अधिकांशतः सहज उपलब्धता रहँदैन । सिर्जनात्मक कार्यहरूमा पनि भौतिक रूपमा प्रत्यक्ष अवलोकन नै गर्न सकिने भए हेर्नेबाहेक बैठक, निर्णय, समीक्षा जस्ता प्रक्रियागत अभिलेखहरू भेटिँदैनन् । उदाहरणका लागि आफ्ना बालवालिकाको गतिविधि अध्ययनार्थ नियमित रूपमा अभिभावकहरू विद्यालयमा आइरहनुहुन्छ भनिन्छ, जो अत्यन्त सकारात्मक हो, तर सो को प्रमाण हेर्न खोजे भेटिँदैन । यसरी साँच्चै आउने गरेको अवस्था हो भने एउटा सामान्य रजिस्टरमा सङ्क्षिप्तमा कुन विद्यार्थीको को अभिभावक कुन जिज्ञासाका लागि कहिले आउनुभयो खुल्ने व्यहोरासहितको लगबुक राख्न सकिन्छ । खास गरी शैक्षणिक सवालहरू जस्तै नतिजा विश्लेषण, कमजोर विद्यार्थीका लागि सुधार योजना, शिक्षक वा विद्यार्थीका क्लब परिचालनमार्फत गरिने सृजनात्मक कार्यहरू आदिजस्ता प्रशस्त क्रियाकलापहरू नहुनु फरक कुरा हो, भएर पनि अभिलेखनबाट प्रमाणित गर्न सकेका छैनौं । एउटा वास्तविक उदाहरणमा जाऔं । शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रमार्फत विद्यालयको कार्यसम्पादन परीक्षण क्रममा स्वतन्त्र विशेषज्ञ संस्थाको तर्फबाट पङ्क्तिकारले केही विद्यालयहरूको परीक्षण क्रममा “विद्यालय तथा स्रोतकेन्द्र स्तरमा सञ्चालन हुने अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिता” सम्बन्धी सूचकमा छलफल गर्दा मौखिक रूपमा सबै भन्न सक्नुहुन्छ, पुरस्कार पाउने विद्यार्थी नै ल्याउन सक्नुहुन्छ भनियो तर आधिकारिक निर्णय, सहभागिताको विधा, किसिम र सङ्ख्यासम्बन्धी कुनै विवरण भेटिएन । बरु कुनामा फालिएको ब्यानर हेरेर कार्यक्रम कहिले भएको रहेछ भन्ने अनुमान गर्नु परेको अनुभव छ ।

३. निष्कर्ष

विद्यालयको प्रभावकारी सञ्चालनमार्फत लक्षित उपलब्धिहरूको प्राप्तिको निमित्त नेतृत्वदायी भूमिका खेल्ने प्रधानाध्यापकको पेसागत तथा व्यक्तिगत गुण सिप परिचालनले सफलतालाई थप उचामा पुऱ्याइदिन्छ । अरु भै सामान्य र औसत अवस्थामा सञ्चालन भइरहेको देशभरिको कुनै पनि विद्यालयमा गई विद्यालय व्यवस्थापन समितिलगायतको विद्यालय परिवारसँग यस विद्यालयको उन्नतिको निमित्त के आवश्यक छ भनी छलफल चलाउने हो भने यो भइरहेको भवन भत्काएर आधुनिक आर.सी.सी. भवन बनाउने एकै स्वरमा आवाज आउँछ । यसै गरी मोफसलका कुनै पनि विद्यालयको शैक्षिक स्तरमा सुधार कसरी ल्याउने सम्बन्धमा छलफलको आयोजना गर्दा “शिक्षण सिकाइमा कसरी सुधार ल्याउने ...” विषयसँग सम्बन्धित सवाललाई प्राथमिकतामा राखी छलफलको प्रस्ताव सामान्यतः आउँदै आउँदै न । भौतिक पूर्वाधार महत्त्वपूर्ण भए पनि सबैथोक नै चाहिँ होइन । यो कुरा कुशल प्रधानाध्यापकले मनन गर्न आवश्यक छ ।

माथि कुनै प्रसङ्गमा उदाहरणमा प्रस्तुत गरिए भै शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रमार्फत प्रत्येक वर्ष केही सङ्ख्यामा बाह्य विशेषज्ञ संस्थाहरूमार्फत विद्यालयको कार्यसम्पादन परीक्षण गर्ने गर्दछ । परीक्षणको साधनका रूपमा प्रयोग गरिने फाराम जो सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित भइसकेको सामग्री हो, को सूक्ष्म अध्ययन गरी त्यसमा प्रयुक्त सूचकहरूलाई समेत आधार मानी आफ्ना कार्यक्रमहरूलाई अघि बढाउन सके विद्यालय सुधार योजना निर्माण र कार्यान्वयनले सार्थकता पाउनुको साथसाथै प्रधानाध्यपकको व्यवस्थापकीय क्षमताको अभिवृद्धि समेत हुने देखिन्छ ।

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन पद्धति : आमूल परिवर्तनको आवश्यकता

✍ ईश्वरीप्रसाद पोखरेल

निर्देशक, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र

लेखसार

शिक्षाको कार्य सचेतनाको जग निर्माण गर्नु र नागरिक प्राज्ञिकता, प्राविधिक क्षमता तथा व्यावसायिक सिपको दक्षता विकास गर्नु हो । ज्ञान प्राप्ति वा दार्शनिक खोज तथा कार्यक्षमता अभिवृद्धि गर्नु पनि शिक्षाको कार्य हो । राज्यका सामान्य दैनन्दिन तहमा प्रयोग हुने सार्वजनिक चासोका नीतिहरू, ऐनकानून, प्रशासनिक विधिहरूको सामान्य ज्ञान तथा जानकारी गराउनु पनि हो । सामाजिक रहनसहन तथा व्यवहारकुशल सिप आर्जन विद्यालय शिक्षाको मुख्य लक्ष्य हो । शिक्षित मानिसको बलमा नै सकारात्मक समाज रूपान्तरण तथा सामाजिकीकरण चरित्रको विकास हुन्छ । कुनै पनि शैक्षिक संस्थाको मुख्य उत्तरदायित्व जनजागरण र नैतिकशील नागरिकको जग निर्माण पनि शिक्षाको प्राथमिकताको क्षेत्र हो । सामाजिक पारदर्शिता तथा सुशासन प्रत्येक नागरिक वा अधिकांश स्थानीय समुदायको रुचि, क्षमता स्वम् आवश्यकतानुरूपको शैक्षिक हक तथा अधिकार स्थानीय तहमा सुनिश्चित हुनुपर्छ । शैक्षिक व्यवस्थापन तथा संस्था सञ्चालन अधिकार वितरण प्रणालीमा न्यायपूर्ण कानून निर्माण सङ्घीय सरकारको अभिभावकीय दायित्व हो । तीनै तहका सरकारको सम्मानजनक कार्यक्षेत्र र जवाफदेहीता निर्धारणमा सङ्घीय सरकारको बढी संवेदनशीलता र उदारता आवश्यक हुन्छ । लेखमा शिक्षा क्षेत्रका संवैधानिक अपेक्षाहरू, विद्यमान विद्यालय तहको शिक्षाको अवस्थाको चिरफार गर्ने प्रयास गरिएको छ । विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको अबको बाटो तथा संरचनागत, कार्यक्षेत्रगत पक्षहरूको विश्लेषण प्रस्तुत यस लेखमा गरिएको छ । विद्यालयदेखि प्राविधिक तथा उच्च शिक्षासम्म व्यावहारिक तथा सिपमूलक शिक्षा प्रणालीको प्रबन्ध अपरिहार्य छ । मुलुकको चौतर्फी समृद्धि र समुन्नतिको आधार विद्यालय शिक्षा नै हो भन्ने सारभूत पक्ष यस लेखमा समेटिएको छ ।

१. विषय सन्दर्भ

मुलुक राजनीतिक तथा प्रशासनिक स्वरूपमा सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहमा विभाजित छ । सार्वभौम राज्यका सबै सिद्धान्त, नीति, शासकीय कार्य पद्धति, ऐन कानुनी व्यवस्था र प्रशासनिक संरचना निर्माणमा सङ्घीय सरकारको क्रियाशीलता अनिवार्य छ । लामो सङ्घर्षबाट प्राप्त सङ्घीयता कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउन सङ्घीय सरकारको अभिभावकीय निष्पक्षता र राजनीतिक इमानदारीता आवश्यक छ । संविधानतः विद्यालय तहको शिक्षा व्यवस्थापन अधिकार स्थानीय तहमा निहित छ । विश्वविद्यालय तथा उच्च शिक्षा व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सङ्घ तथा प्रदेश तहमा निर्धारित छ । यद्यपि सबै उच्च शैक्षिक संस्थाका कार्यक्षेत्र तथा आधार भूमिहरू स्थानीय

तहका विद्यालय तथा कलेजहरू हुन् । यसर्थ सङ्घीय तहबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकार हरूको शैक्षिक कार्यक्षेत्र सुनिश्चितता र सम्मानजनक स्थान आवश्यक हुन्छ । शैक्षिक सुशासनको पारदर्शी आधार तयार पार्न विशेष गरी सङ्घीय सरकारले असल अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा सङ्घीय सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई पूर्ण विश्वासमा लिप्स सहयोग र निष्पक्ष समन्वयकारी काम गर्नु जरुरी छ । सङ्घीयता कार्यान्वयनमा राजनीतिक सबै तह र निकायका पदाधिकारीहरू बिच आपसी सहमति, कार्य विश्वास र सहयोगी सम्बन्ध अनिवार्य छ । यसर्थ विद्यालय शिक्षाको समग्र पक्षको सङ्क्षिप्त विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण लेखको विषय सन्दर्भ हुने छ ।

२. संवैधानिक अपेक्षा

सङ्घीय राजकीय शक्ति तथा अधिकारको बाँडफाँड तीन तहमा विभाजित छ । संविधानतः न्यायिक मर्मअनुरूप तीन तहका राजनीतिक संरचना तथा सरकारको अस्तित्व स्वीकृत छ । अन्तरसम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व समन्वयको सिद्धान्त अपरिहार्य छ । तीनओटै सङ्घीय एकाइहरू अन्तरसम्बन्धित छन् । आपसी समानता, समन्वय, सामन्जस्यता, सहकार्यता राजनीतिक तहको इमानदारीता मुख्य पक्ष रहन्छन् । सबै तहका सरकारका अधिकार क्षेत्रका विषयहरू संविधानको अनुसूचीमा एकल तथा साभा गरी फरक फरक रूपमा स्पष्ट छन् । राज्यका कुनै वा कोही तहको नेतृत्वबाट कुनै किसिमको हस्तक्षेप नहुने राजनीतिक आधार संविधानमा छ । विद्यालय शिक्षा स्थानीय तहको भागमा देखिन्छ ।

सङ्घीय सरकारबाट संविधानको मूल मर्मअनुरूप सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका लागि कार्य विस्तृतीकरण गरिएको छ । सङ्घीय कार्यदेश, कर्मचारी वा जनशक्ति व्यवस्थापन प्रदेश तथा स्थानीय तहमा कार्यान्वयन छ । सङ्घीय ऐन कानुन निर्माण र कार्यक्षेत्र निर्धारणमा विशेष किसिमको दूरदर्शिता र संवेदनशीलता सङ्घीय सरकारबाट अपेक्षा गरिएको देखिन्छ । तीन तहको राजनीतिक तथा प्रशासनिक परिचालन कार्यमा निष्पक्षता, विवादरहित अभिभावकीय दायित्व सङ्घीय सरकारी नेतृत्वको इमानदारीतामा निर्भर छ । वैज्ञानिक मापदण्ड, विधि र पद्धतिमा सङ्घीय सरकारका मन्त्री, उच्चपदस्थ सरकारी पदाधिकारीहरू परिचालन हुनुले सङ्घीयता कार्यान्वयन सहज हुन्छ । नवस्थापित प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई बढी सक्षम तुल्याउनु सङ्घीय सरकारको मुख्य दायित्व हुन्छ । सङ्घीय सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई कुनै पनि अर्थमा प्रतिस्पर्धीका रूपमा लिनु हुँदैन । यसर्थ सार्वजनिक पदमा रहेका कुनै पदाधिकारीले वैयक्तिक स्वार्थमा सङ्घीय मुलुकलाई घात नगरोस् र सही गन्तव्यमा पुऱ्याउने दायित्व इमानदारीतापूर्वक निर्वाह गरोस् भनी मुख्य राजनीतिक पार्टीहरूले सुभ्रुभका साथ सङ्घीयता कार्यान्वयनमा कर्तव्य पूरा गरेको हुनुपर्दछ ।

३. विद्यालय शिक्षामा सङ्घीय एकाइको दायित्व

राष्ट्रिय शिक्षा नीति निर्धारण तथा मापदण्ड निर्माणमा सङ्घीय सरकारको विशेष भूमिका हुन्छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति मापदण्ड सिद्धान्तमा टेकेर आधारभूत तथा माध्यमिक विद्यालय तहको शिक्षा तथा मध्यम किसिमको प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा प्रशासकीय तथा व्यवस्थापकीय प्रबन्धको पूर्ण जिम्मेवारी स्थानीय तथा प्रदेश सरकारको हुनुपर्दछ । विद्यालय तहको समग्र पक्षमा स्थानीय र प्रदेश सरकारको जवाफदेही न्यायिक हुन्छ । संविधानतः आधारभूत तहको शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य तथा माध्यमिक तहको शिक्षा निःशुल्क छ । यसर्थ शिशु शिक्षादेखि नै निजी शिक्षाको बजार प्रतिस्पर्धाको बिचौलिया धारलाई व्यवहारतः प्रोत्साहन गरिनु हुँदैन । विद्यालय तहको शिक्षामा हुने खानेको शिक्षा र हुँदा खानेको शिक्षाको वर्ग जन्माउनु गैरसंवैधानिक कदम हुन्छ र यसलाई रोकिनु उचित हुन्छ । शिक्षा क्षेत्र सबै किसिमको विशेष प्रकृतिको समाज सेवा कार्य नै हुनुपर्दछ । यसर्थ शिक्षा क्षेत्र कम्पनी, उद्योग र व्यापार व्यवसायको मूल्यमान्यतामा स्थापित गरिनु हुँदैन ।

विद्यालय शिक्षा स्थानीय तहको भागमा भए पनि सबै प्राविधिक, प्रशासनिक, प्राज्ञिक र आर्थिक काममा एकै स्थानीय तहबाट सबै शैक्षिक कामहरू सम्पादन सम्भव हुँदैन । तीनओटै तहको समन्वयमा विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापन गर्न तपसिलको नीति लिनु उचित हुन्छ । सङ्घीय सरकारको मातहतमा कक्षा १२ को पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा मूल्याङ्कन, परीक्षा प्रणाली राखिनु ठिक छ । कक्षा १० सम्मको विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा मूल्याङ्कन, परीक्षा प्रणाली प्रदेश मातहत राखिनु उचित हुन्छ । तर विद्यालय तहको समग्र व्यवस्थापकीय र प्रशासकीय अधिकार तथा आधारभूत तहको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा मूल्याङ्कन, परीक्षासमेतको अधिकार स्थानीय तहमा निहित हुनु व्यावहारिक हुन्छ । तर प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय क्षेत्रमा अन्य कुनै बहानामा स्थानीय तहमाथि हस्तक्षेप हुनु उचित हुँदैन र स्वीकार्य नहुनु स्वाभाविक हुन्छ ।

४. मुलुकमा विद्यालय शिक्षा प्रबन्ध :

विद्यालय शिक्षाको विद्यमान अवस्थादेखि भविष्यमा कस्तो मार्ग अवलम्बन गर्नु उपयुक्त होला ? आदि पक्षमा यो भागमा चर्चा गरिने छ ।

(क) विद्यालय शिक्षा (आधारभूत तथा माध्यमिक तह)

बालविकास शिक्षा केन्द्र (३५,९९३) सहित आधारभूत तह शिक्षा दिने विद्यालयहरू (सामुदायिक २८,८४९ तथा संस्थागत ६,२०६ गरी जम्मा ३५,०५५ सञ्चालित छन् । बालविकास जति त्यति नै सहजकर्ताहरूको व्यवस्था छ । आधारभूत, माध्यमिक तहमा (सामुदायिक २,२६,९३१ तथा ८७,२८९ गरी ३,१४,२२० शिक्षक तथा यी दुवै प्रकृतिका विद्यालयहरूमा लाखौंका सङ्ख्यामा कर्मचारीहरू पनि कार्यरत छन् । बाल विकाससहित कक्षा १२ सम्म (सामुदायिकतर्फ ५५,५१,०७५ तथा संस्थागततर्फ १६,६३, ३५२) गरी ७२,१४,४२७ विद्यार्थी सङ्ख्या छ । यसरी विद्यालय शिक्षाको प्रबन्ध जनताको पहुँचमा व्यापक देखिन्छ ।

(ख) विद्यालय पहिचानका समस्या

हाम्रो देशमा विद्यालयहरू सरकारी तथा संस्थागत गरी दुई किसिमका सञ्चालित छन् । तर विद्यालय पहिचानका कुरा भन्नलाई जति सजिलो छ, यथार्थमा व्यवहारमा त्यस्तो स्पष्टता छैन । यी दुई धारले चिनिने विद्यालयहरूको वर्गीकरण पनि धेरै फरक फरक रहेको छ । यसर्थ विद्यालय शिक्षा सञ्चालन पद्धतिका धार वा प्रकृतिगत उद्देश्यका पहिचान अनेक देखिन्छन् जस्तै: सरकारी, सामुदायिक, सहकारी, सार्वजनिक शैक्षिक गुठी, निजी शैक्षिक गुठी, कम्पनी उद्योगमा दर्ताका विद्यालयहरू अस्तित्वमा छन् । गैरनाफामुखी धार्मिक, सामुदायिक, साँस्कृतिक तथा सामाजिक सेवाभावका दर्जनौँ किसिमका शिक्षालयहरू हामी कहाँ सञ्चालित छन् । तर पछिल्लो समयमा सेवाभावका विद्यालयहरूको सङ्ख्या घट्दा तथा व्यापारिक चरित्रका बढ्दा छन् । सरकारले पूर्ण आर्थिक लगानी गरेका, निःशुल्क शिक्षा व्यवस्थापन गर्न शिक्षक कर्मचारीहरूलाई आफैँ तलबभत्ता दिने विद्यालयहरू मात्र सरकारी हुन् । योबाहेकका अन्य सबै निजी विद्यालय हुन् भन्ने पहिचान दिनु कुनै पनि अर्थमा न्यायोचित तथा उपयुक्त हुन सक्दैन । शिक्षा कुनै पनि अर्थमा निः शुल्क सेवा हुन सक्दैन र संसारमा कतै भोको बसेर वा आफ्नो सम्पत्ति खर्चेर शिक्षा दिने शिक्षक छैनन् ? केवल आर्थिक लगानी कसको भन्ने कुरा हो ? यसर्थ आर्थिक लगानीका आधारमा विद्यालयको पहिचान स्पष्ट हुनै पर्दछ र जथाभावी नामाकरण रोकिनु उचित हुन्छ ।

(ग) मुख्य उद्देश्यबाट विचलित हुँदा विद्यालय र पहिचानका समस्या

नेपाली शिक्षा पद्धतिमा प्रसिद्धि कमाएका एसओएस, सेन्टजेवियर्स, सेन्टमेरिज जस्ता समाज कल्याण तथा मानवीय मूल्यमान्यताका संस्थासित जोडिएका शैक्षिक निकाय हुन् । राज्यले उदारतापूर्वक संस्थागत विकास योगदानमा सहभागिता जनाएका विद्यालयहरूमा पर्दछन् । पछिल्लो अवधिमा यी विद्यालयहरू पनि आफ्ना मूल उद्देश्यबाट भङ्किएर व्यापारउन्मुख भएका देखिन्छन् । निजामती, सैनिक, प्रहरी, सशस्त्र बल जस्ता सम्मानित संस्थाहरूसित जोडिएर छुट्टै पहिचानका विद्यालयहरू निजीको ट्याग लगाएर व्यापार व्यसाय गरिरहेका पाइन्छन् । यहाँ उल्लेख गरिएका प्रायः सबै शैक्षिक संस्थाहरू नितान्त सार्वजनिक सम्पत्तिमा स्थापित हुन् । समाज कल्याण तथा मानवीय सेवाका दृष्टिले गैरनाफामुखी नैतिक चेतना प्रवाह गर्ने विद्यालयका रूपमा शैक्षिक अभ्यासमा ल्याइएका हुन् ।

(घ) शिक्षामा व्यापार बालबालिकाको शोषण

ससाना बालबालिकाहरूलाई यातायात साधनमा हिँडाएमा मात्र गुणात्मक शिक्षा पाउने हो । बच्चाहरूलाई ५० औँ किलोमिटर शिक्षाका लागि कुदाउनुको अर्थ के हो ? के सबै विद्यालय गुणात्मक छैनन् र बसमा चढेर पढ्ने शिक्षा मात्र काम लाग्ने छ ? यो कुराको चिन्त बुझ्दो उत्तर शिक्षा व्यवस्थापकसँग छैन । दिनहुँ साँभबिहान दुईतीन घण्टा बालबालिकालाई यातायातमा दौडाउँदा बच्चा, उनका घरपरिवारमा के कति मानसिक प्रभाव पारेको छ ? कुनै अध्ययन, विश्लेषण भएको छैन । अभिभावक आफैँमा केका लागि मेरो बच्चा यो वा त्यो स्कूलमा भर्ना गरिँदै छ ? कुनै स्पष्ट वैज्ञानिक आधार जनताहरूले पाउन नसक्नु पक्कै कुशासनको प्रमाण हुन्छ । तर लहैलहैमा गुणात्मक शिक्षा र सामाजिक प्रतिष्ठाको दम्भमा

अभिभावकहरू अस्वच्छ प्रतिस्पर्धामा प्रवेश गर्नु ठुलो चिन्ताको विषय हो ।

(ड) शिक्षा व्यवस्थापनमा स्पष्टता आवश्यक

समाजवाद उन्मुख सामाजिक जनजीवनको कल्पना संविधानको मुख्य मर्म हो । विभिन्न विधान, निर्देशिका र विनियमका आधारमा सञ्चालित विद्यालयहरू तथा शिक्षा पद्धतिमा एकरूपता जनताको माग हो । एउटै धारका छाताभिन्नका पहिचानका विद्यालयहरूको निर्माण देशको आवश्यकता हो । विद्यालय शिक्षामा हाम्रा अभ्यास विविध छन् । यसर्थ सरकारी लगानीमा पूर्ण सरकारी व्यवस्थापन, सरकारी लगानी तर समुदाय वा समाजको पूर्ण नियन्त्रित व्यवस्थापन, पूर्ण सरकारी लगानी तर निजी क्षेत्रको व्यवस्थापन, सरकारी तथा निजी क्षेत्रको साझा हिस्सेदारीको लगानी र व्यवस्थापन वा भौचर प्रणालीबाट हालका संरचनाका सामुदायिक वा संस्थागत जस्तासुकै विद्यालयमा छनोट गरी जान पाउने खुला पद्धति बारेमा सरकारले स्पष्ट गर्नुपर्दछ ।

(च) विद्यालयका विभेदका प्रभावहरू

विद्यालय शिक्षा सञ्चालन एउटै ऐन कानूनमा आधारित छ । तर विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनका नीति तथा सिद्धान्तहरू फरक फरक अपनाइएका छन् । व्यवहारमा विद्यालय तहको शिक्षा पद्धति सञ्चालनमा अनेक फरक फरक मूल्यमान्यता विकास गरिएका छन् । आर्थिक वर्गीय तथा सम्भ्रान्त असमानताका विद्यालयहरू समाजमा सञ्चालित र प्रोत्साहित छन् । सरकारी र संस्थागतमा अध्ययन गर्ने बालमस्तिष्क घर घर र समुदायमा विभाजित छ । एकले अर्कोलाई शङ्काले हेरिरहेछ । यसरी विद्यार्थी वर्गमा मात्र आर्थिक हैसियतको खाडल कोरिएको होइन । घर, परिवार, समाजमा आर्थिक हैसियत हुने र नहुने आर्थिक, सामाजिक वर्गको विभेदको डरलाग्दो रेखा खिचिएको छ । वर्गीय शिक्षा पद्धतिलाई जबरजस्त नेपाली शैक्षिक समाजमा पसालिएको र मलजल गरिएको छ ।

शिक्षकका प्रकार र सेवा सुविधामा विभेदका प्रभावहरू : विद्यालयअनुसार शिक्षक तथा कर्मचारी व्यवस्थापनमा समेत प्रशस्त विभेद छ । सेवा सुविधा उपलब्धता अन्यायपूर्ण र शोषणमय छ । निजी र सामुदायिक दुवै किसिमका विद्यालयहरूमा सेवा सुविधामा व्यापक असमानता छ । निजी र सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकका बिचमा सेवासुविधामा कुनै समानता छैन । सरकारी विद्यालयमा नै शिक्षकहरूका बिचमा सेवासुविधामा एकरूपता छैन । कतिपय सामुदायिक एउटै विद्यालयमा नै चार पाँच प्रकारका सेवा सुविधामा विभाजित शिक्षक कार्यरत छन् । तिनीहरू व्यापक श्रम शोषण तथा आर्थिक विभेदमा छन् । सबै किसिमका शिक्षक तथा कर्मचारीहरूलाई एकीकृत धारमा ल्याउने र ऐन कानुनी आधारमा सुशासित तथा नियमित गर्ने दायित्व राज्यबाट पूरा भएको छैन । भनिन्छ विद्यालयका शिक्षक, कर्मचारीमध्ये भन्डै ४७ प्रतिशत निजी विद्यालय तथा स्थानीय विविध स्रोतबाट तलबभत्ता बुझ्ने गर्दछन् । सेवा सुविधामा आकाश पातालको अन्तर छ । धेरै जसो शिक्षक कर्मचारीहरू कुनै पनि किसिमबाट सेवाबाट मुक्त हुँदा खाली रित्तो हात घर जान बाध्य छन् ।

सामाजिक योगदानमा आधारित कार्यक्रमको सुविधाबाट बन्चित छन् । यो असमानता हटाउनु आवश्यक छ ।

(छ) जनशक्ति व्यवस्थापनमा असमानता हटाऔं

शिक्षा रेनले कक्षा ०-१२ को शिक्षा पद्धतिलाई विद्यालय शिक्षा भन्दछ । विद्यालय सङ्ख्याको विश्लेषणले मुलुकमा स्थापित विद्यालयहरू धेरै नै देखिन्छन् । विश्वका अन्य विकासोन्मुख देशका तुलनामा विद्यालय र शिक्षक सङ्ख्या पर्याप्त मानिन्छ । तर भूगोलगत, प्रदेशगत र सबै स्थानीय तहगत तथा विद्यालयगत रूपमा चाहिँ विद्यार्थी, शिक्षक तथा विद्यालय अनुपात पटकै मिलाइएको छैन । वैज्ञानिक विद्यालय नक्सामा तथा सेवा क्षेत्र निर्धारण कथा बनेको छ । यसलाई वैज्ञानिक रूपले समाधान गर्दै जनशक्ति व्यवस्थापनमा असमानता हटाउनुपर्दछ ।

(ज) शिक्षक दरबन्दी मिलानमा निष्पक्षता कायम गरौं

आधारभूत तहदेखि माध्यमिक तहसम्म नै शिक्षक दरबन्दी वितरण र निर्धारण अनुपात मिलेको छैन । आधारभूत तह कक्षा १-५ मा विद्यार्थीका अनुपातमा स्थायी तथा राहत शिक्षकहरूका दरबन्दी केही बढी छन् । तर कक्षा ६-१२ मा पढाउने शिक्षक सङ्ख्या तथा मुख्य मुख्य विषय पठनपाठन गर्ने गराउने शिक्षकहरू अति न्यून छन् तापनि शिक्षक दरबन्दी तहअनुसार समानुपातिक रूपमा अपग्रेड गर्न तथा मिलाउन र सबै विद्यालयमा समानतापूर्वक वितरण गर्न नसक्दा शैक्षिक सुशासन स्थापित हुन सकेको छैन । समुदायका अभिभावक तथा शिक्षकहरूको उदासिनताका कारण सरकारी विद्यालयहरूमा विद्यार्थीविहीन भएका र शिक्षक दरबन्दी धेरै देखिएका हुन् । यसर्थ सहरी क्षेत्रमा सामुदायिक विद्यालय चाहिने हो वा होइन ? व्यापक बहस हुनुपर्ने भएको छ । प्रादेशिक, जिल्ला, स्थानीय तहमा समेत विद्यालयगत रूपमा शिक्षक तथा विद्यार्थीको वैज्ञानिक अनुपात मिलाउनुपर्ने छ ।

५. विद्यालय शिक्षा लगानीका स्रोतहरू

विद्यालय फरक भए भै आर्थिक लगानीका स्रोत र आधारहरू फरक हुँदा पारदर्शिता हुन नसकेको, शिक्षामा व्यापार व्यवसाय मौलाएको आदि गुनासा छन् । यो भाग शिक्षा लगानी र बालबालिकाको पहुँचमा बढी केन्द्रित छ ।

(क) आर्थिक व्ययभार, सरकार तथा निजी क्षेत्र सहभागिता

विद्यालय तहको शिक्षामा ७८ प्रतिशत सरकारी आर्थिक लगानी र २२ प्रतिशतको हाराहारीमा निजी क्षेत्रको सहभागिता देखिन्छ । विभिन्न कमीकमजोरीका बाबजुद सामुदायिक विद्यालयका प्रायः सबै शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको तलबभत्ता तथा प्रशासनिक व्यवस्थापनमा हुने साधारण खर्चसमेत सरकारी लगानी पाइन्छ । संस्थागत विद्यालयहरूले भने पढाइ शुल्क वा विविध शुल्क विद्यार्थीसँग उठाएर शिक्षक तथा कर्मचारीलाई तलबभत्ता आदि सुविधा उपलब्ध गराएको देखिन्छ । समग्रमा

विद्यालय तहको शिक्षा व्यवस्थापनको खर्च भार तथा सेवा लिने पहुँच अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा सरकारी तथा सामुदायिक क्षेत्रका विद्यालयमा ७५ वा ८० प्रतिशत विद्यार्थी र निजी क्षेत्रका विद्यालयमा २० वा २५ प्रतिशत हाराहारीमा विद्यार्थी सहभागिता हुन्छ । आर्थिक लगानीका हिसाबले विद्यालय तहको शिक्षामा सरकारको वार्षिक बजेटमा खरबमाथि खर्च हुने भए पनि निजी संस्थागत विद्यालयहरूको कुल कति आर्थिक लगानी हुने गरेको छ ? कुनै अभिलेख सार्वजनिक हुने गरेको छैन ।

(ख) सामुदायिक तथा निजी विद्यालय शिक्षामा, प्रति विद्यार्थी आर्थिक लागत

सामुदायिक तथा निजी शिक्षाको फरक वा विशेषता के हो ? शिक्षा लगानीको सरकारी कुल बजेट अंशमा हरेक तहका विद्यार्थीको भागमा कति वार्षिक लागत पर्छ ? के विद्यार्थीहरूको लागतमा निजी र सरकारी विद्यालयमा समानता छ ? लागत फरक छ भने के कति प्रतिशत अन्तर छ ? सरकारले उपलब्ध गराउँन नसकेको कुन सेवा सुविधाका क्षेत्रमा निजी विद्यालयहरूको प्रतिस्पर्धा छ ? विद्यालय तहको शिक्षामा सरकारी विद्यालय र निजी विद्यालय शिक्षा आर्थिक लगानीका दृष्टिले कुन महँगो छ ? अभिभावकको सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालय शिक्षामा प्रति विद्यार्थी आर्थिक लगानी अन्तर कति छ ? विद्यालयहरूले प्रचार गरेका सेवा सुविधा उपलब्धता अवस्थाप्रति अभिभावकहरू तथा सरकारी निकायले कति ध्यान दिने गरेका छन् ? आफ्ना सन्तान तथा नागरिकको गुणात्मक शिक्षाप्रति राज्य तथा अभिभावकहरू के कति सचेत र जिम्मेवार छन् ? सरकारी वा अभिभावकको आर्थिक लगानी विद्यार्थीको वैयक्तिक विकास तथा शिक्षण क्रियाकलापमा कसरी खर्च भइरहेछ ? शिक्षा बजेटले सामुदायिक तहका गरिब, विपन्न, असहाय, टुहुरा तथा आर्थिक वा पारिवारिक कठिन अवस्थाका बालबच्चाहरूलाई कसरी सम्बोधन तथा सहयोग गरिरहेछ ? उनीहरूको विद्यालयमा भनदिखि गुणस्तरी शिक्षा पहुँचको सुनिश्चितता र उपलब्धता कक्षामा निरन्तरताको अवस्था कस्तो छ ? जस्ता सबै कुरा स्पष्ट हुनुपर्दछ । नीतिगत, योजनागत र कार्यक्रमबाट यी सबै क्षेत्रमा राज्यको नियमन तथा जानकारीका लागि धेरै अभिलेखकीय मिहिनेत गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(ग) आर्थिक लगानीको अभाव, छटपटाएका बालबालिकाहरू

आधारभूत शिक्षा प्राप्त मानवीय नैसर्गिक अधिकार हो । तर सङ्घीय गणतान्त्रिक हाम्रो देशमा अहिले पनि दुई चार लाख बालबालिकाहरू असहाय, सडकपेटीमा पाइन्छन् । लाखौंका सङ्ख्यामा बालबालिकाका बाबु आमा भौतिक रूपमा उपस्थित छन् । तर शिक्षादीक्षा र अभिभावकीय जिम्मेवारीबाट पूर्ण उपेक्षित छन् । त्यस्तै लाखौं बच्चाहरू आमाबाबुको ओत र काखमा नै छन् । तर उनीहरूले आफ्ना सन्तानप्रति जतिसुकै माया, शिक्षादीक्षा र सुनौलो भविष्य निर्माणमा चासो राखे पनि दैनन्दिन घर खर्च चलाउन र घरायसी आर्थिक विपन्नताका कारण नियमित विद्यालय पठाउन सकिरहेका छैनन् । घरमा उचित शैक्षिक वातावरण र पेटभर खान नपाएका कारण ती बालबालिकाहरू नियमित

विद्यालय आउन नसकेका मात्र होइनन् सिकाइ प्राथमिकतामा पार्न असम्भव अवस्थामा छन् । सायद यस्ता बालबालिकाहरू सबै समुदायमा विद्यमान छन् ।

(घ) आधारभूत शिक्षा, छात्रवृत्ति वृद्धिमा संवेदनशीलता

सार्वजनिक पदाधिकारी वर्ग, धनी, व्यापारी, समाजका प्रतिष्ठित वर्ग, शिक्षित र सचेत नागरिकको निजी शिक्षा पद्धतिका विद्यालयहरूमा आकर्षण र पहुँच अभिवृद्धि भएको छ । प्रायः सामुदायिक विद्यालयहरूमा कुनै विकल्प नभएका वा विपन्न समुदायका सन्तान मात्र अध्ययनरत छन् भन्ने सोचाइ पाइन्छ । यो सोच्नु उचित नहोला । सामुदायिक विद्यालयहरूमा अझ पनि समाजका मध्यम तथा निम्न आर्थिक वर्गको उपस्थिति बलियो छ । नगरोन्मुख, ग्रामीण क्षेत्र र साधारण किसिमको सरकारी वा गैरसरकारी जागिरेहरू तथा देशविदेशमा पुगी आयाजर्न गरिरहेका समुदायका सन्तानहरूको बाक्लो उपस्थिति सामुदायिक विद्यालयहरूमा नै देखिन्छ । यसर्थ धेरै किसिमका शैक्षिक सहूलियत तथा सुविधाहरू सरकारले सामुदायिक विद्यालय र विद्यार्थीहरूलाई उपलब्ध गराएको अवस्था छ । तसर्थ विद्यालयमा निःशुल्क शिक्षा पाइरहेका सबै बालबालिकाहरूलाई आर्थिक वर्गीयताका आधारमा नभई लिङ्ग, जात, समुदायका नाममा छात्रवृत्ति वितरण गर्ने प्रणाली ठिक होइन भन्न थालिएको छ । सबै बालबालिकाहरूलाई लिङ्ग, जात, समुदायका आधारमा समान छात्रवृत्ति वितरण गर्नाले सामाजिक न्याय भएको छैन । पारिवारिक आर्थिक सबलता हुनेका लागि उक्त नाम मात्रको छात्रवृत्ति रकम आवश्यक छैन र हात्तीको मुखमा जिरा भै हुन्छ । तर कुनै विद्यार्थीलाई त्यो नाम मात्रको छात्रवृत्ति सुविधाले वर्षभरी शिक्षामा लाग्ने खर्च कसरी चलाउने ? चिन्ता पाइन्छ । तापनि छात्रवृत्ति पाएको दिन पेटभरी खाने र अरु ३६४ दिन अर्को वर्षको पर्खाइमा हुने पीडादायी अवस्था पनि छ । अर्थात् आधारभूत तहका विद्यार्थीलाई उपलब्ध हुने छात्रवृत्ति रकम अति न्यून छ ।

(ङ) शिक्षा छात्रवृत्ति बालुवामा पानी वा न्यायपूर्वक वितरण संवेदनशीलता

सरकारले विद्यालय शिक्षामा बर्सेनि अरबौं अरब रकम छात्रवृत्ति तथा शैक्षिक प्रोत्साहनमा खर्च गरिरहेछ । लिङ्ग जातका नाममा कनिका छरिने विद्यालय तहको छात्रवृत्ति र उच्च शिक्षामा सम्भ्रान्त परिवारका सदस्यले प्रतिभाशालीका नाममा उपलब्ध हुने पूर्ण छात्रवृत्ति नीतिमा सुधार गरी हार्डकोर बच्चाहरूको गुणात्मक शिक्षाको प्रबन्ध चाहिन्छ । यसर्थ छात्रवृत्तिमा लिङ्ग, जातलाई प्राथमिकतामा राख्ने पद्धति बदलेर आर्थिक वर्गीयतालाई महत्त्व दिएर विपन्नलाई माथि उठाउने नीति लिनु उचित हुन्छ । विपन्न बालबालिकाको अभिभावक सरकार, राज्य भन्ने समाजवादी भ्रलक हुनुपर्दछ । राजनीतिक तथा प्रशासनिक तहमा सबैलाई कनिका छरे भै छात्रवृत्ति रकम छर्ने लोकप्रिय नाराको मानसिकता हटाउनु उचित हुन्छ । आम सर्वसाधारण गरिब, विपन्न वा असहाय बालबालिकाहरूका सबै आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने छात्रवृत्ति रकम उपलब्ध गराउने पद्धति विकास गर्नुपर्दछ । समग्रमा आधारभूत तहमा छात्रवृत्ति रकम वृद्धि गर्नु उचित र आवश्यक देखिन्छ । शैक्षिक छात्रवृत्तिलाई अत्यधिक सदुपयोग गरी बालुवामा पानी हुनबाट बचाउनुपर्दछ ।

(च) उच्च शिक्षा छात्रवृत्ति पुनरवलोकन र विपन्नमा लगानी वृद्धि

सामाजिक कार्य तथा सरकारी सेवा प्रवाहमा देशका दुर्गम क्षेत्रमा विशेष सेवालाई सुचारु गर्न सहयोग पुग्ने उद्देश्यले उच्च शिक्षामा अरबौं अरब खर्चेर डाक्टर, इन्जिनियर, प्राविधिक शिक्षा छात्रवृत्तिमा पढाउने काम हुँदै आएको छ । तर ती व्यक्तिहरूलाई कुनै योजनाबद्ध किसिमले राज्य वा सामाजिक काममा नलगाएको र त्यस्ता व्यक्तिहरू विदेशिने गरेको देखिन्छ । एकातिर सामान्य सिटामोल, औषधोपचारको अभावमा जनताहरू मर्ने, साधारण खाना, खाजा, पोसाक र शैक्षिक सामग्री नपाएर बालबालिकाहरू सडकपेटीमा आउने अर्कातिर एउटै व्यक्तिमाथि करोड वा आधा करोड रकम खर्चिएर प्राविधिक तथा व्यावसायिक उच्च शिक्षा पढाउने र उपयोग नगर्ने विद्यमान नीतिले देशमाथि ठूलो अन्याय भएको छ । सम्भ्रान्त वा धनी तथा मध्यम वर्गको विशेष पहुँच हुने प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा सरकारको ठूलो लगानी विकृत शिक्षा पद्धतिको निरन्तरता हो । यसमा आमूल सुधार गरी विद्यालय तहको शिक्षामा अर्थ आर्थिक विपन्न समुदायका बालबालिकामा सरकारी लगानी बढाउन सकेमा मात्र सामाजिक न्यायको थालनी हुने छ । गुणात्मक शिक्षा उपलब्ध गराएर जनतालाई स्वरोजगार, रोजगार आदिको अवसर तथा सिपका पक्षमा सिकाइलाई प्रवर्धन गर्न सकिने छ ।

६. विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापनमा अनिवार्य अविलम्ब सुधारका पक्षहरू

संविधान परिकल्पित विद्यालय तह आधारभूत शिक्षा पूर्ण निःशुल्क र अनिवार्य तथा माध्यमिक शिक्षा चाहिँ निःशुल्क हुनुपर्दछ । तर मुलुकमा सरकारी निःशुल्क तथा संस्थागत मनलागी शुल्क लिने धारका विद्यालयहरू समानान्तर रूपमा सञ्चालित छन् ।

(क) समाजवादी दर्शनमा निजी शिक्षा

समाजवादी दर्शनमा सायद निजीको भूमिका हुँदैन र सरकारकै एकाधिकार हुन्छ । तर विश्व राजनीतिक धार बदलिएको छ । विद्यालय सञ्चालकहरूको निजी क्षेत्रको शिक्षा प्रवर्धन वा विकासको लक्ष्य के हो ? शिक्षा समाज सेवा वा उद्योग प्रतिष्ठानको नाफा हो ? स्पष्ट हुनुपर्दछ । तर निजी विद्यालयहरूमा अभिभावकको वार्षिक आर्थिक योगदान वा सहभागिता कति प्रतिशत छ ? संस्था सञ्चालनमा लाभांश, नोक्सानी कति छ ? कुनै आपतविपत्मा शिक्षक कर्मचारीको सेवासुरक्षा कसरी हुन्छ ? कुनै जगेडा कोष खडा गरेर सामाजिक सेवा क्षेत्र वा शिक्षक, कर्मचारी कल्याणमा खर्च हुने व्यवस्था छ वा छैन ? सरकारी वा निजी विद्यालयमा अभिभावकको प्रत्यक्ष आर्थिक लगानी कति हुन्छ ? सामुदायिक विद्यालय तथा निजी क्षेत्रका विद्यालयमा अभिभावकको प्रत्यक्ष आर्थिक लगानीको विश्लेषण गरी सरकारी र संस्थागत विद्यालयको शिक्षा क्षेत्रको लगानी भार कहाँ के कति फरक छ ? सार्वजनिक गर्न सकेको पाइँदैन । यसरी शिक्षामा समाजवादी संवैधानिक प्रावधानको उपहास हुनु, निजी संस्थागत विद्यालयहरू बेलगाम आर्थिक कारोबार केन्द्र बन्नु, आफू खुसी कुदिरहेको पाइनु तर

राज्यका निकायले नियमन, नियन्त्रण र पारदर्शी तुल्याउन नसकेको जनगुनासोको समुचित उत्तर नपाइनु अवश्य पनि दुखद छ ।

(ख) विद्यालय धार स्पष्टता तथा शिक्षक दरबन्दी मिलान

सबै विद्यालयहरूको विशिष्टीकृत पहिचान तथा सञ्चालन पद्धति विकास र शैक्षिक सुशासनका लागि पारदर्शी कार्य प्रारम्भ गर्नुपर्दछ । सामुदायिक र संस्थागत विद्यालय शिक्षा पद्धति वा माध्यममा के के कुरा फरक छ ? यी दुवै थरी विद्यालय स्थापना तथा आर्थिक लगानीका स्रोत स्वम् विद्यालय सञ्चालन गरिने दार्शनिक सैद्धान्तिक आधार के के हुन्, सबै स्पष्ट हुनु गरिनुपर्दछ । निजी लगानीका विद्यालयहरूको बिस्तारका कार्य क्षेत्र र सरकारी लगानीका सामुदायिक विद्यालयहरूका कार्य क्षेत्र एउटै हुने वा फरक हुने ? स्पष्टता खाँचो छ । दुवै विद्यालयको कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपन नहुने गरी शिक्षाका फरक फरक विशेषता र प्रकृतिका विद्यालय धारहरूको स्पष्टता गरी सर्वसाधारण जनताको विश्वास सामुदायिक शिक्षा तथा विद्यालयतर्फ तान्ने नीतिले समाजवादलाई सम्मान गरेको ठहर्दछ । देशव्यापी सामुदायिक विद्यालयहरूमा शिक्षक दरबन्दी मिलान गरी विद्यालय शिक्षक तथा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात वैज्ञानिक बनाउनु क्रान्तिकारी कदम हुन्छ ।

(ग) सामुदायिक विद्यालय राख्ने वा हटाउने ?

स्थानीय तहका समुदायमा स्थापित सामुदायिक विद्यालयहरू साभ्ना सम्पत्ति हुन् । समुदायमा स्थापित तर प्रभावकारी सञ्चालनमा असफल सामुदायिक विद्यालय समायोजन नीति हचुवाका भरमा कार्यान्वयन गर्नु न्यायोचित हुँदैन । समुदायको सामूहिक प्रतिबद्धता नभएमा मात्र सामुदायिक विद्यालय अन्यत्र गाभ्ने वा बन्द गर्ने वैज्ञानिक आधार तयार हुनुपर्दछ । आफ्नो सेवा क्षेत्रको सामुदायिक विद्यालयमा जनताको सेवा पहुँच पारदर्शीता सुनिश्चित गरी समुदायका आवश्यकता सम्बोधन हुने नीति निर्धारण गर्नुपर्दछ । तर जनताले विश्वास नगर्ने र सहभागिता नजनाउने विद्यार्थीविहीन सामुदायिक विद्यालय र तिनका शिक्षकलाई पालेर सरकार बस्दैन । सामुदायिक विद्यालयको सञ्चालन लाभ लागतका आधारमा जनताको प्रत्यक्ष सहभागी भएर सञ्चालन गर्ने वा हटाउने ? समुदायले आफ्नो समुदायमा सरकारी लगानीका विद्यालय चाहेको वा होइन, स्पष्ट बहस चलाएर स्थानीय जनतालाई के थप सुविधा चाहेको हो ? थप आर्थिक लगानीसाथ सामुदायिक विद्यालय आफूहरूले सञ्चालन गर्ने वा हटाउने, स्पष्ट हुनुपर्छ । अन्यथा लाभ लागत नभएका विद्यालय राख्दैनौं भन्ने स्पष्ट पारेर मात्र सामुदायिक विद्यालयको सुविधा भिक्नुपर्दछ ।

(घ) नक्साङ्कन, सेवा क्षेत्र निर्धारण

देशव्यापी सबै स्थानीय तहमा विद्यालय नक्साङ्कन, सेवाक्षेत्र निर्धारण तथा विद्यालयहरूको पुनर्वितरण अनिवार्य छ । विद्यालयले आफ्नो सेवाक्षेत्रभित्रका आर्थिक तथा पारिवारिक वा विविध समस्याबाट कठिन अवस्थाका सबै बालबालिकाहरूको पहिचान गरी शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने

अधिकार तथा कर्तव्य तोकिनुपर्दछ । यसरी नै गुणस्तरीय शिक्षा उपलब्ध गराउने नाममा घन्टौसम्म ससाना बालबालिकाहरूलाई यातायातका साधनबाट ल्याउने र लैजाने पद्धतिमा रोक लगाएर आफ्नै सामुदायिक विद्यालयमा सबैको निगरानी बढाउनु उचित हुन्छ । निजी विद्यालयहरूले मात्र बालबालिकाहरूलाई यातायात साधनबाट बोक्ने प्रणाली अपनाएका होइनन् । पछिल्लो अभ्यासमा सामुदायिक विद्यालयहरूले समेत नमुना विद्यालय विकासका नाममा यातायात सुविधा थपेर विद्यार्थी बोक्ने अभ्यास गरिएको पाइन्छ । यो पद्धतिलाई कानुनी नियन्त्रण गरेर विद्यालय सेवा क्षेत्र निर्धारण गरी यथाशीघ्र सुधार थालिनुपर्दछ र कलिला बच्चाहरूलाई सेवाक्षेत्र बाहिर लैजान बन्देज गरिनु उचित हुन्छ ।

(ड) शिशु, बालविकास केन्द्र तथा आर्थिक लगानी दायित्व

शिशु स्याहार तथा बालविकास केन्द्रहरूको सेवा सुविधा अवधारणा लागु गरिनु पर्छ । सबै स्थानीय तहका कुना कुनाका सबै समुदाय बस्तीस्तरमा केन्द्र स्थापना गरिनु उचित हुन्छ । बालबालिकाको सर्वपक्षीय क्षमता विकास गर्न बाल विकासका कक्षाहरूमा सबै आधारभूत सेवा सुविधा हुनु जरुरी हुन्छ । शिशु स्याहार तथा बालविकास केन्द्रलाई दुई भागमा (२ देखि ५ वर्ष उमेरभित्रका) सबै बालबच्चाहरूको भर्ना गरी स्याहार तथा सिकाइ केन्द्र चलाइनुपर्दछ । बाल विकास वा पूर्वप्राथमिक शिक्षा केन्द्र औपचारिक शिक्षा पद्धतिरहित खेल, मनोरञ्जन, शयन कक्ष, पोषणयुक्त खाजा, खानाको व्यवस्था र अनौपचारिक वैयक्तिक सबै सर्वाङ्गीण विकासमा केन्द्रित हुनुपर्छ । बालविकास केन्द्रको प्रशिक्षणबाट अभ्यस्त भई आएका एवम् पाँच वर्ष पूरा उमेर भएका बालबालिकामात्र विद्यालयको कक्षा एकमा भर्ना हुने नीति हुनुपर्दछ । बालविकास केन्द्र पूर्वाधार तयारी तथा सञ्चालन समाज, स्थानीय सरकार, प्रदेश र केन्द्र सरकारको आर्थिक सहभागिता अंश स्पष्ट निर्धारण गरिनुपर्दछ ।

(च) आधारभूत शिक्षा तथा आर्थिक लगानी दायित्व

सामुदायिक तथा निजी विद्यालयहरूको विभेदमा आधारभूत तहको शिक्षा विभाजित हुनु हुँदैन । कम्तीमा आधारभूत शिक्षा मुलुकभर एकीकृत वा समान हैसियतको बनाउन पर्दछ । जुनसुकै बहानामा पनि आधारभूत शिक्षा विभाजित हुनु संविधानको मर्म विपरीत हुन्छ । आधारभूत शिक्षा (कक्षा १-८) साधारण प्रकृतिले पेसा, व्यवसाय र व्यावसायिक ज्ञान, सिपको जानकारीमा सीमित हुनु उचित हुन्छ । आधारभूत तहमा यातायातका साधन सञ्चालन गरी टाढा टाढाबाट विद्यार्थीहरू बोक्ने पद्धति रोकिनुपर्दछ । गुणस्तरीय शिक्षाका नाममा अबोध बालबालिकाहरूमाथि कमाउ धन्दा र बिचौलिया प्रवृत्तिमा पूर्णविराम लगाउनुपर्दछ । निर्धारित सेवाक्षेत्रभित्र आधारभूत १-८ कक्षासम्मको शिक्षा पूर्ण निःशुल्क तथा अनिवार्य राज्यकै आर्थिक लगानीमा हुनुपर्दछ ।

(छ) गुणात्मक शिक्षा

विद्यालय शिक्षा गुणात्मकताका सर्तहरू शिक्षा ऐनमा स्पष्ट निर्धारण हुनुपर्दछ । मुलुक गणतान्त्रिक

पद्धतिमा प्रवेश भयो । उच्चस्तरीय शिक्षा आयोग बन्यो । आयोगले गहन अध्ययन गरी प्रतिवेदन २०७५ तयार गरी सरकारलाई बुझायो । (तर सार्वजनिक गरिएको छैन) आयोगको प्रतिवेदन २०७५ अविलम्ब सार्वजनिक गरिनु शैक्षिक क्षेत्रका लागि न्याय हुने छ । आयोगका तथा शिक्षा नीति २०७६ का मूलभूत सिफारिस तथा प्रावधानहरूले सर्वसाधारण जनतामा आशा जगाउने छ । सबै जनताको सहज पहुँचमा साधारण शिक्षा र जीवनमा लागु हुने विशिष्ट सिप, व्यावसायिक क्षमता आर्जनमा समान अवसर हुनुपर्दछ । यसर्थ समाजवादी समाज निर्माणका लागि विद्यमान ऐनकानून तथा अभ्यासमा व्यापक परिमार्जन तथा आमूल परिवर्तन आवश्यक छ । मुलुकको भूगोल, बस्ती व्यवस्थापन र जनताको जनजीवनस्तर तथा यातायात सुविधा र सर्वसाधारणको सामुदायिक बसोवास अवस्थासमेतका आधारमा सबैको शिक्षा प्राप्त गर्ने हक सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । यसर्थ आधारभूत तहका विद्यालयहरूमा कक्षागत तथा विषयगत रूपमा शिक्षक दरबन्दी तोकिनु वैज्ञानिक व्यवस्था हुँदैन । नागरिकका संवैधानिक शिक्षा हक र अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्न राज्यबाट शैक्षिक नीतिलाई उदार तथा खुला बनाउनु जरुरी हुन्छ । विद्यालय तहको शिक्षा व्यवस्थापन नीति गुणात्मक र प्रभावकारी भएमा अवश्य नै आधारभूत तहको जनशक्ति उत्पादन धेरै बलियो हुन्छ । बालबालिकाको सिकाइको आधारभूत जग बलियो भएमा सुखी र समृद्ध समाज सत्य सावित हुन्छ । यसर्थ कोही बालबालिकाहरू कुनै पनि अर्थमा आधारभूत शिक्षाबाट बन्चित नहुने सुनिश्चितता राज्यको दायित्व हुनै पर्दछ । तसर्थ सम्भ्रान्त वर्ग वा सुविधा आकांक्षीको जागिर स्थल सामुदायिक विद्यालयलाई बनाउनु हुँदैन र सेवामुखी संस्थामा बढाउनुपर्दछ । जनताको घरदैलोमा पुगेर उनीहरूसित घुलमिल गरी सिकाउने शिक्षक तयार गर्न राज्य लाग्नुपर्दछ । सार्वजनिक सेवाका सबै पदाधिकारीका सन्तान सामुदायिक विद्यालयमा अनिवार्य अध्ययन गर्ने नीति व्यवहारमा उतारिनु राज्यको कर्तव्य हुन्छ ।

७. शिक्षाका वैकल्पिक तथा स्थायी मार्गहरू

नेपालको भूगोल, प्राकृतिक वातावरण र सबै अवस्थाले एक समानका विद्यालय र शैक्षिक नीतिले जनतामाथि न्याय गर्दैन । अतः शिक्षामा विविध विकल्पका बाटाहरू हिड्न उपयुक्त हुने धारणा यो भागमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सिकाइ केन्द्र अवधारणा कार्यान्वयन : नेपालको हिमाली भूगोल, जनसङ्ख्या तथा स्थानीय आवश्यकताको सम्बोधन शिक्षाले गर्नुपर्दछ । हिमाल तथा विकट पहाडी जिल्लामा गुणात्मक शिक्षा प्रबन्ध गर्न सकिने गरी शिक्षक तथा विद्यार्थी अनुपात वैज्ञानिक रूपले निर्धारण तथा बहुसिप दक्षता तोकिनुपर्दछ, जस्तै : हिमाली तथा पातलो पहाडी बस्तीहरूमा बहुविषयलाई ट्युसनका रूपमा पढाउन सक्ने शिक्षकहरूको तयारी गर्नुपर्दछ । यसरी तोकिएका समुदायमा कम्तीमा कक्षा १-५ सम्म २५ जना विद्यार्थी भएमा राज्य सरकारबाट १ जना शिक्षक अनिवार्य उपलब्ध गराउनु उचित हुन्छ । तसर्थ विकट क्षेत्रका सबै समुदायमा स्थायी विद्यालय स्थापना नगरी सिकाइ केन्द्रहरूको विकास गर्ने नीति व्यावहारिक तथा उपयुक्त

हुन्छ । जहाँ मानव समुदाय त्यहाँ त्यहाँ बच्चा, जहाँ जहाँ बच्चा त्यहाँ त्यहाँ शिक्षण सिकाइ केन्द्र खोल्ने र घुम्ती रूपमा स्थानीय आवश्यकतानुसार स्थान परिवर्तन हुने पद्धति अपनाउनुपर्दछ । यस किसिमको वैज्ञानिक व्यवस्थाले मात्र हिमाली, पहाडी तथा पातलो बस्तीका र तराई मधेसका पिछडिएका वर्गका जनताप्रति विशेष न्याय हुने छ । यो पद्धतिको सिकाइ केन्द्रले मात्र त्यो समाजको भाषा, संस्कृति र परम्पराको सुरक्षा गर्ने छ ।

(क) आधारभूत घुम्ती स्थायी विद्यालय नीति

विकट जिल्लाका जुनसुकै समुदायमा २५ जनाभन्दा बढी कक्षा १-५ सम्ममा कुल उमेरका विद्यार्थी उपलब्ध हुने समुदायमा स्थायी आधारभूत विद्यालय स्थापना गरिनुपर्दछ । यी विद्यालयमा स्थानीय अभिभावकको पेसा तथा मौसमका आवश्यकतानुसार घुम्ती शिक्षण सिकाइ नीति उचित हुन्छ । यी विद्यालयमा बहुविषय शिक्षण सिपका दुई शिक्षकहरू खटाइने व्यवस्था चाहिन्छ र तिनले ट्युसनका रूपमा अध्यापन गर्ने हुनुपर्दछ । घुम्ती वा स्थायी आधारभूत विद्यालयहरू स्थापनाले विकट तथा पिछडा वर्गका समुदायमा न्याय हुने छ ।

(ख) आधारभूत विद्यालय व्यवस्थापन नीति

आधारभूत तह कक्षा १-५ सम्मका विद्यालयमा कम्तीमा ८० देखि ५०० सम्म विद्यार्थी उपलब्ध हुने सडका समुदायका लागि एक विद्यालय स्थापना गरिनुपर्दछ । विद्यालयमा प्रचलित रेनकानुनका आधारमा शिक्षक दरबन्दी र विद्यालय शिक्षक तथा शिक्षक विद्यार्थी तोकनुपर्दछ । यसरी एक विद्यालयमा न्यूनतम चार शिक्षक र अधिकतम १५ शिक्षक दरबन्दी कायम हुने गरी मुलुकका कक्षा १-५ सञ्चालित आधारभूत विद्यालयहरूमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात न्यूनतम १ : २० र अधिकतम १ : ३५ कायम गर्नु उचित हुन्छ । वैज्ञानिक अनुपातमा सबै स्थानमा आधारभूत विद्यालय स्थापना र शिक्षक व्यवस्थापनले सिकाइमा गुणस्तर र स्वच्छ प्रतिस्पर्धा गर्न, गराउन सम्भव हुने छ ।

(ग) दुर्गममा माध्यमिक शिक्षा व्यवस्थापन नीति

पहाडी दुर्गम बस्तीहरूमा आधारभूत (कक्षा ५ देखि ८ सम्म), माध्यमिक विद्यालय तहमा शिक्षा व्यवस्थापन र शिक्षण सिकाइ प्रबन्ध गर्न राज्य तहबाट छुट्टै किसिमको शैक्षिक नीति अख्तियार गर्नु उचित हुन्छ, जस्तै : कक्षा ६-१२ सम्मका विद्यार्थीहरूलाई आवासीय शिक्षा वा दुई, उपल्ला कक्षा ६-१२ मा पनि बहुविषय ट्युसन पढाउने उच्च क्षमताका शिक्षकहरूको उत्पादन । कक्षा ६-१२ सम्म न्यूनतम ७० विद्यार्थी भएमा ८ जना बहुविषय शिक्षण गर्न सक्ने बहुप्रतिभाका शिक्षक तयारी तथा सिकाइ केन्द्र वा अध्ययन कक्षको विकास गर्ने नीति कार्यान्वयन हुनु उचित हुन्छ । यस्ता विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १ : ८ हुनुलाई अन्यथा मान्नु हुँदैन ।

(घ) सुगम क्षेत्रमा आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा व्यवस्थापन नीति

विकट भूगोल, बस्तीहरू तथा सुगम, सुविधा सम्पन्न सहर एवम् तराई, मधेस र उपत्यकामा स्थापना भएका विद्यालयहरूमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात मापदण्ड फरक फरक हुनुपर्दछ । यातायातका साधन, जनघनत्व र विद्यालयमा आवासीय बसोवास व्यवस्थाका आधारमा विद्यालयहरूको वर्गीकरण गरिनु उचित र व्यावहारिक हुन्छ । पहाडी बाक्लो बस्ती, सहरी क्षेत्र, उपत्यका, तराई मधेस क्षेत्रमा भूगोल, जनसङ्ख्या, यातायात सुविधा तथा जनताको सामाजिक, आर्थिक हैसियत आदि स्थितिको गहन अध्ययन गरी वैज्ञानिक आधारमा विद्यालय शिक्षक, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कायम गरिनुपर्दछ । यसर्थ कक्षा ६ देखि १२ सम्म कम्तीमा १४० र अधिकतम २१० विद्यार्थीका लागि न्यूनतम १४ जना विविध विषयगत शिक्षक दरबन्दी व्यवस्था गरिनु न्यायिक हुन्छ । कक्षा ६ देखि १२ सम्मको शिक्षामा विविध विषयगत शिक्षक व्यवस्था गर्दा प्रति शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कम्तीमा १० र अधिकतम २० बालबालिका हुनुपर्ने नीति लिनुपर्दछ ।

(ङ) ठुला विद्यालय अवधारणा तथा व्यवस्थापन नीति

नेपालमा हरेक क्षेत्रमा प्रशासनिक साधारण खर्च अनावश्यक रूपमा धेरै हुने गरेको छ । तीमध्ये सामुदायिक विद्यालयहरूको अत्यधिक बिस्तार पनि एक कारण हो । विगतमा आवश्यक पूर्वाधारको अभावमा जतासुकै शिक्षा पहुँचका नाममा विद्यालय, अझ निम्न माध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयहरूको बिस्तार गरिनुले एकातिर खर्चको वृद्धि भएको छ भने अर्कोतिर गुणात्मक सिकाइ उपलब्ध हुन सकेको छैन । यसर्थ प्रायः अधिकांश विद्यालयहरूले योग्य, दक्ष, अनुभवी शिक्षकबाट शिक्षणको अवसर जुटाउन नपाएको देखिन्छ । ती विद्यालयहरूको पवित्र उद्देश्य हुँदाहुँदै पनि दक्ष जनशक्तिको अभावमा विद्यार्थीहरूका लागि जीवन बर्बाद अभिशापित संस्था बनिरहेका छन् । तसर्थ यातायात सुविधा, जनसङ्ख्या, वैज्ञानिक नक्साङ्कन आदिका आधारमा ठुला आकारका विद्यालयहरूको व्यवस्था आजको आवश्यकता भएको छ । विद्यालय धेरै सङ्ख्यामा राखिनुभन्दा स्थानीय तहको भूगोल, जनसङ्ख्या, यातायात सेवासुविधा आदिका आधारमा एउटै विद्यालयमा १ हजारदेखि २ हजारसम्म विद्यार्थी र दर्जनौं सङ्ख्याका शिक्षक कर्मचारी हुने प्रबन्ध गरी कक्षा वर्ग वा समूह खोल्ने पद्धति वैज्ञानिक हुन्छ । आवासीय तथा ५० औं किमि दुरीबाट विद्यार्थी आवतजावत गर्ने यातायातको व्यवस्था उचित हुन्छ । यस्ता विद्यालयमा बहुवर्गका कक्षा खोलिएका विद्यार्थी शिक्षक अनुपात ४० : १ का ठुला ठुला विद्यालयहरू स्थानीय तहमा स्थापना गरी उत्कृष्ट नमुना विद्यालयहरू चलाउनुपर्दछ । विद्यालयलाई मुख्य केन्द्र बनाएर यातायात, पुलपुलेसा, बाटोघाटो र बस्ती विकासमा स्थानीय तहको ध्यान जानुपर्दछ । ठुला विद्यालयमा शिक्षक तथा जनशक्ति व्यवस्थापन गर्दा प्रतिकक्षा कम्तीमा ३५ विद्यार्थी अनुपातमा शिक्षक दरबन्दी तोकिनु उचित हुन्छ । साधारण तथा प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षाका एकीकृत केन्द्रका रूपमा ठुला विद्यालय आजका आवश्यकता हुन् ।

८. शिक्षक उत्पादन तयारी तथा तालिम प्रशिक्षण विकासका मापदण्डहरू

शैक्षिक समाजमा शिक्षक, गुरुको स्थान विशिष्ट हुन्छ । तसर्थ जो कोही शिक्षकको भूमिकामा सफल हुन कठिन हुन्छ । यसर्थ विश्वविद्यालय तहबाट शिक्षक उत्पादन, पेसागत दक्षता विकास अहम सवाल हुन्छ । शिक्षकका लागि न्यूनतम विषय क्षमताको शैक्षिक योग्यता निर्धारण सट्टा कदम हुन्छ । उक्त ज्ञान तथा सिपलाई कक्षाकोठामा सैद्धान्तिक, कार्य अभ्यासबाट तालिम, प्रशिक्षण व्यवस्थापनमा विद्यार्थीलाई खार्नु दोस्रो चरण ठानिन्छ । पहिलो र दोस्रो चरणमा सिकेका विषयगत ज्ञान तथा पेसागत सैद्धान्तिक क्षमतालाई शैक्षिक संस्थाहरूमा अनुभवी अध्यापकका पृष्ठपोषणमा शिक्षण कार्य अभ्यासका लागि अवसर मिलाउनु असल शिक्षक उत्पादनका सफल कार्य मानिन्छ । यी सबै सर्त पूरा भएपछि मात्र विद्यार्थीहरू शिक्षण सेवामा प्रवेश गर्नका लागि योग्य हुन्छन् र उनीहरूलाई स्थायी सेवामा प्रतिस्पर्धा गर्न ढोका खोल्नु उचित हुन्छ । शैक्षिक संस्था वा जुनसुकै सार्वजनिक सेवामा प्रवेश गर्न तोकिएका सर्तअनुसार सम्बन्धित सेवा आयोगबाट वैज्ञानिक विधि अवलम्बन गरी उम्मेदवार छनोट परीक्षा, नियुक्ति सिफारिस हुनु प्रभावकारी हुन्छ । सेवामा प्रवेश भएका अध्यापक वा सार्वजनिक सेवा वा निजी सेवामा रहेका पदाधिकारीहरूलाई निरन्तर पेसागत क्षमता विकास, वृत्ति विकास, सेवा सुरक्षाका सर्त पालना र आर्थिक सेवा सुविधा प्रोत्साहन उपलब्धता तथा नियमित सरुवा बढुवा आदिमा पारदर्शिता चाहिन्छ । यसर्थ सामुदायिक विद्यालय वा शैक्षिक संस्थाहरूमा शिक्षक उत्पादनमा कुनै विभेद नहुने तपसिलको शिक्षक विकास नीति खाँचो देखिन्छ ।

(क) शिक्षक तथा जनशक्ति उत्पादन नीति

शिक्षामा गुणस्तरको अर्थ असल, सक्षम, विज्ञ, अध्यापक, शिक्षित नागरिक उत्पादन गर्नु मानिन्छ । सामाजिक विकास कार्यमा शिक्षा पद्धति, शिक्षक सहकार्य तथा सङ्कायगत संवेदनशीलता अति आवश्यक देखिन्छ । नेपालमा शिक्षाशास्त्र पठनपाठन र विकास पद्धति कुनै पनि हिसाबले विषयगत योग्य, अनुसन्धानमुखी, प्रयोगात्मक र कार्यात्मक रूपमा सफल हुन सकेको पाइँदैन । यसर्थ आधार भूत योग्यता पूर्ण भएपछि मात्र शिक्षक पेसागत तयारी कोर्समा भर्ना गर्ने नीति हुनुपर्दछ । जुनसुकै विषयका चार वर्षे स्नातक वा दुई वर्षे स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीलाई दोस्रो वर्ष उत्तीर्ण गरेपछि एक वर्ष शिक्षाशास्त्र सिद्धान्तका विषयमा प्रवेश गर्ने अवसर मिलाउनु उचित हुन्छ । सर्तअनुसार तीन वर्ष पेसागत दक्ष र योग्यता पूरा गरेका विद्यार्थीहरूलाई एक वर्ष अर्थात् एक शैक्षिक सत्र अनिवार्य शिक्षण अभ्यासमा केन्द्रित गर्नु उचित हुन्छ । यसरी विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म विषयगत शिक्षण पेसामा प्रवेश गरेका विद्यार्थीलाई मात्र शिक्षण अनुमति पत्रको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । अनुमति पत्र प्रदानका लागि स्वायत्त कानुनी संयन्त्र जरुरी हुन्छ । विद्यालयदेखि विविधसम्मका शिक्षक, प्राध्यापक हुन सबै विद्यार्थीहरू आफ्नो सेवा क्षेत्रको विषयगत शिक्षण तथा अभ्यास कार्यमा अनिवार्य सहभागी हुनुपर्ने र शिक्षण अनुमतिपत्र अनिवार्य भएको हुनेपनि शैक्षिक नीति हुनुपर्दछ ।

(ख) शिक्षा, राष्ट्रिय विकास सेवा र सामाजिक कार्य

शिक्षाशास्त्रका विद्यार्थीहरू शिक्षण अभ्यासमा एक शैक्षिक सत्रका लागि सबै विद्यालय वा शैक्षिक संस्थाहरूमा खटिनुपर्ने हुन्छ । यसरी नै प्राध्यापक र अगुवा विद्यार्थीहरूको नेतृत्वमा राष्ट्रका सबै महत्त्वपूर्ण अनुसन्धान, नापी सर्वे, इन्जिनियरिङ, भौतिक विकास तथा पुनर्निर्माण, कृषि, पशु, वन पैदावर, शान्ति सुरक्षा, प्रहरी, सेना जस्ता सबै क्षेत्रमा राष्ट्रिय सेवा विकास कार्यमा अभ्यासार्थी विद्यार्थीहरू एक वर्ष अनिवार्य फिल्डमा काम गर्नुपर्ने राज्यको शैक्षिक नीति हुनु आवश्यक छ । यसरी केन्द्र, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहमा सबै किसिमका विकास निर्माणका कार्यमा खोलिने टेन्डरहरूमा विषयगत आधारमा कानुनी सर्तका अधीनमा रही विश्वविद्यालय, शैक्षिक प्रतिष्ठान तथा कलेजहरूले नियमानुसार अनिवार्य भाग लिने तथा आर्थिक निर्भरतामा सरिक हुने पद्धति शैक्षिक क्षेत्रमा अनिवार्य लागु हुनुपर्दछ । विविहरूको कार्यढाँचा र प्रामाणिक आधारमा गुणस्तरलाई शिक्षामा प्रवेश गराउने र प्रतिस्पर्धी तुल्याउने कार्यको प्रारम्भ उच्च शिक्षण संस्थाहरूबाट शिक्षा पद्धतिमा विकासको थालनी गरिनुपर्दछ । यसरी सबै उच्च शिक्षण संस्थाहरूले सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रका बजारलाई आआफ्ना विषयगत क्षेत्रानुसार सेवा दिन तथा किनबेच गर्ने र आयार्जन गरी आर्थिक पक्षमा आत्मनिर्भर हुने व्यवस्था शिक्षा पद्धतिले अवलम्बन गर्नुपर्दछ । शैक्षिक संस्थाहरूले आफ्ना विद्यार्थी प्रयोग गरी गुणात्मक कार्यमा प्रतिस्पर्धाबाट आयार्जनमा आत्मनिर्भरता तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध सुदृढ गर्ने हैसियत विकास गर्नुपर्दछ ।

(ग) जनशक्ति सक्षमता पहिचान तथा निर्वाह भत्ता व्यवस्था

शिक्षार्थीलाई शिक्षण सिकाइ अभ्यास वा कार्य व्यवहारमूलक सिद्धान्त र सिप संयोजन अभ्यास नीतिमा प्रवेश गराउन निर्वाह खर्च अति जरुरी हुन्छ । यसर्थ विश्वविद्यालय, स्नातकोत्तर कलेज, स्नातक कलेज तथा विद्यालय तहका सबै संस्थान वा विद्यालय धारका अनुसन्धाता तथा विद्यार्थीहरूले अनिवार्य तोकिएको स्थानमा गई अभ्यास तथा प्रशिक्षण लिनुपर्ने नीति लागु गरिनुपर्दछ । सबै शिक्षाको तहको अन्तिम वर्षका आधारमा पढाइको तह पार गर्ने अन्तिम वर्ष मानी अभ्यासमा जानुपर्ने हुन्छ । विद्यार्थीको योग्यता र विषयानुसार केन्द्रीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारी कार्यालय, शिक्षालय तथा आयोजना, परियोजना, प्रहरी, सेना, विकास कार्य, उद्योग वा प्रतिष्ठान आदि क्षेत्रमा कम्तीमा एक वर्ष अभ्यास कार्यमा अनिवार्य खटिने व्यवस्था गरिनुपर्दछ । प्रशिक्षार्थीहरूले आफू अभ्यास कार्यमा खटिने पदाधिकारी तहका एक स्थायी कर्मचारी दरबन्दीको तलबभत्तामा तीन जनाले तलबमानको ३३ प्रतिशत निर्वाह भत्ता सेवा सुविधा पाउने नीति हुनुपर्दछ ।

(घ) अभ्यास कार्यमा निर्वाह भत्ताका लागि स्रोत व्यवस्थापन

स्थायी दरबन्दीको सेवारत राष्ट्रसेवकले पाउने तहबमोजिमको मासिक तलब सुविधाको ३३ प्रतिशत रकम निर्वाह भत्ता अभ्यास कार्यमा खटिने विद्यार्थीले पाउने व्यवस्था हुनुपर्दछ । यसरी एक वर्ष अनिवार्य अभ्यास कार्यमा निर्वाह भत्तासहित सबै सार्वजनिक क्षेत्रका सेवामा विद्यार्थीहरू खटिनुपर्ने

पद्धति लागु गरिनुपर्दछ । यसका लागि मुलुकका सबै सेवा तथा शैक्षिक संस्थाहरूमा कुल निर्धारित स्थायी दरबन्दीमध्ये ३५ प्रतिशत जनशक्तिको आपूर्ति राष्ट्रिय सेवा विकास दलले गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । एउटा प्रशिक्षार्थी समूहको सेवामा प्रवेश तथा अर्को समूहको बिदाइको समय तालिका स्पष्ट निर्धारित हुने गरी आर्थिक वर्ष वा शैक्षिक सत्रको अवधि तय गरिनु उचित हुन्छ । यो व्यवस्थाले सार्वजनिक सेवाको खर्च घट्ने, नागरिकहरूले देशको समाज, संस्कृति चिन्ने छन् । देशबमोजिमको दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा सहयोग पुग्ने छ । पर्याप्त जनशक्ति व्यवस्थापन हुनाले शैक्षिक क्षेत्र तथा सार्वजनिक सेवामा गुणात्मकता सुनिश्चित गर्ने छ । यसरी नेपाल सरकार, सङ्घीय मन्त्रालय, कार्यालय प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तह सेवाका निकायहरूमा तथा सबै सार्वजनिक सङ्घ, संस्था, शैक्षिक केन्द्रहरू तथा अनुसन्धान केन्द्रहरूमा निर्धारित गरिने कुल दरबन्दीका साधारण तथा प्राविधिक पदहरूको ३५ प्रतिशत जनशक्ति तहअनुसार सबै प्रशिक्षार्थी विद्यार्थीबाट पूर्ति गर्ने व्यवस्था अनिवार्य हुनुपर्दछ । सबै अभ्यासार्थीका लागि एक दरबन्दी बराबर तीन गुणा बढी प्रशिक्षार्थी खटिने सरकारी नीतिअनुसार राज्य कोषबाट सिधै निकास हुने र नियमानुसार मासिक भुक्तानी गर्ने पद्धति हुनुपर्दछ । यो व्यवस्थाले विद्यालयहरूमा वार्षिक करिब एक, डेढ लाख नयाँ उर्जाशील शिक्षकहरू प्रत्येक वर्ष आपूर्ति गर्न सकिने छ र शैक्षिक गुणात्मकता टेवा पुग्ने छ ।

९. शिक्षक, कर्मचारी आजीवन निवृत्तिभरण व्यवस्था

योगदानमा आधारित निवृत्तभरण तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषमा सामुदायिक तथा संस्थागत सबै शिक्षक, कर्मचारीलाई अनिवार्य सहभागी गरिनुपर्दछ । सबै विद्यालयहरूलाई यी कार्यक्रममा न्यायपूर्ण रूपमा सहभागी बनाउन सकेमा अवश्य पनि शिक्षक, कर्मचारीको भविष्यप्रति कुनै चिन्ता हुने छैन । शैक्षिक सुशासनमा टेवा पुग्ने छ र व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण हुने छैन । यसर्थ स्थानीय तहहरूले विद्यालय तहको शिक्षा तथा शिक्षक, कर्मचारीहरूको व्यवस्थापनलाई चुनौतीका रूपमा नलिइर ठुलो अवसरका रूपमा लिनुपर्दछ । स्थानीय तहहरूले हिजोभन्दा भोलिको शिक्षा पद्धति वैज्ञानिक हुने विश्वास आम जनतामा सिर्जना गरेर सबै पक्षमा शिक्षक, कर्मचारीहरूले भोग्नुपरेका समस्याहरूको स्थायी निकास दिने संवैधानिक अधिकार प्रयोगको क्षमता देखाउनु आवश्यक छ । यसर्थ स्थानीय तहले शिक्षा व्यवस्थापन नेतृत्व, विद्यालय, प्राविधिक शिक्षाका विद्यमान अवस्थाको विश्लेषणात्मक समीक्षा गरी आफ्नो भावी भूमिकाको पक्षलाई राम्रोसँग छलफल चलाइर सम्बन्धित सरोकारवालाबाट दिशाबोध गर्न अति आवश्यक छ । आफ्ना स्थानीय तहमा शिक्षक, कर्मचारीहरू विभेदमा हुने छैनन् । उनीहरूको सेवाकाल र निवृत्त जीवन चिन्तारहित हुने गरी निवृत्तभरण योगदान कोष वा सामाजिक योगदान कोषमा तोकिएको सर्तको रकम अनिवार्य जम्मा हुने नीति र आजीवन निवृत्तभरण पाउने सुनिश्चितता स्थानीय तहले मिलाउनुपर्दछ ।

१०. आधारभूत तहमा बहुविषय शिक्षण पद्धति आवश्यक

विकट क्षेत्र, पातला बस्तीका आधारभूत र माध्यमिक तहका विद्यालयमा कम्तीमा दुई वा तीन विषय तथा सबै पाठ्यक्रमका बहुविषय अध्यापन गर्ने शिक्षक तयारी राज्यको आर्थिक दायित्वमा गरिनुपर्दछ । ती सबै विद्यालयमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूलाई तयार पार्ने उद्देश्यले थप कम्तीमा १ बर्से र अधिकतम १८ महिनाको शिक्षक तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । शिक्षा पहुँचलाई समुदायको घर दैलोसम्म पुऱ्याउन सिकाइ केन्द्रहरूको आवश्यकता हुन्छ । तसर्थ बहुविषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूलाई उचित सुविधा दिइएको हुनुपर्दछ ।

(क) सेवा सुविधामा प्रोत्साहन

बहुविषय पढाउने वा ट्युसन आदिबाट विद्यार्थीहरूलाई विशेष सेवा गरेबापत अतिरिक्त सुविधा प्रोत्साहन गर्ने नीति हुनुपर्दछ । शिक्षकहरूका लागि विद्यार्थी सिकाइ नतिजा र समग्र मूल्याङ्कनका सर्तका आधारमा मासिक खाइपाइ आएको कुल तलबमानमा ३५ देखि ६० प्रतिशतसम्म थप प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था हुनुपर्दछ । उदाहरणका लागि विद्यालय, शिक्षक, विद्यार्थीलाई आवश्यकतानुसार प्रोत्साहन छात्रवृत्ति, शैक्षिक वृत्ति, सामग्री विकास खर्च वा निर्वाह भत्ता उपलब्ध गराउन सहज हुन्छ ।

(ख) सेवा सुविधामा प्रोत्साहन कोषको व्यवस्था र उपयोग

प्रोत्साहन सुविधाका लागि जुनसुकै सार्वजनिक सेवा तथा सबै मन्त्रालयदेखि कार्यालय हुँदै शैक्षिक संस्थाहरूमा छुट्टै कोषको स्थापना हुनुपर्दछ । पेसागत उन्नयन, प्रोत्साहन भत्ता आदि उपलब्ध गराउनका लागि सबै निकायहरूमा छुट्टै विशेष सहायता कोष अनिवार्य स्थापना गरिनुपर्दछ । ती कोषमा केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारले वार्षिक बजेटमा आर्थिक लगानीको केही अंश अनिवार्य जम्मा गर्ने प्रबन्ध हुनुपर्दछ । उक्त कोषबाट कार्यथलो तथा स्थानीय तहमा नै सेवा प्रदायकलाई प्रोत्साहन, सहयोग र पृष्ठपोषण गर्न सक्ने अधिकार पारदर्शी मापदण्डका साथ दिनुपर्दछ । कोषबाट उच्च शिक्षातर्फका साधारण शिक्षा तथा प्राविधिक शिक्षा वा व्यावसायिक तालिमतर्फ विशिष्ट स्थान हासिल गर्ने उच्च प्रतिस्पर्धी क्षमताका विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको पहिचान गरी उनीहरूलाई खोज अनुसन्धान, समस्या विश्लेषण र समाधानका लागि आवश्यक सहयोग गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक सेवाका पदाधिकारीको क्षमता विकास, वृत्ति विकास र प्रोत्साहन गर्न यो कोष बहु लाभदायक हुने छ ।

विद्यालयका सिकाइ विषय क्षेत्रहरू : सुखी, खुसी र आत्मसन्तुष्ट नागरिक तयार हुन आचरणगत शुद्धता, पेसागत नैतिकताबोध, आध्यात्मिक चेतना उन्मुखता मुख्य क्षेत्र हुन् । यसर्थ हरेक व्यक्तिमा समाजप्रतिको उत्तरदायित्वबोध गर्ने, गराउने शिक्षा पद्धति हाम्रो मुलुकलाई अति जरुरी देखिन्छ । तसर्थ सबै धार तथा तहको शिक्षा प्रणालीमा नागरिकमा नैतिकता र आत्म ज्ञानको प्रवाह आवश्यक छ । अतः मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र तथा दार्शनिक विचार र धारणाहरूलाई शिक्षा पद्धति तथा सिकाइका क्षेत्रमा प्राथमिकता दिइनुपर्दछ ।

(ग) विद्यालयमा सिकाइका विषयवस्तु तथा व्यावहारिक सिपका पक्षहरू

आधारभूत तहको शिक्षाका मुख्य विषयवस्तु स्थानीय मातृभाषा, घर परिवारका चालचलन, सामुदायिक संस्कृति र प्रचलित मूल्यमान्यताहरू केन्द्रित बनाइनु जरुरी हुन्छ । यसर्थ कक्षा १ देखि ३ सम्मका विद्यार्थी (बालबालिका) हरूलाई एकीकृत पाठ्यक्रमबाट शिक्षण गरिनु वैज्ञानिक हुन्छ । बच्चाको घर, परिवार, समुदाय तथा दैनिक जीवनका विषयवस्तुहरूलाई व्यावहारिक रूपमा सिकाउनुपर्दछ । तर कक्षा ४ देखि ८ सम्मका बालबालिकाहरूलाई आफू रहेको स्थानीय तह, आफ्नो जिल्ला र आवश्यकतानुसार प्रदेश तहसम्मका विषयवस्तुमा जानकार बनाइनु ठिक हुन्छ । ती कक्षामा बढीमा पाँचओटा विषय क्षेत्रमा पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री एकीकृत गरी शिक्षण गर्ने व्यवस्था हुनु उचित हुन्छ । कुनै मातृभाषा, नेपाली, अङ्ग्रेजी तथा विश्वका कुनै भाषा वा आर्य दर्शनको मूल आधार संस्कृत भाषाको प्रयोगबाट सामाजिक शिक्षा, पेसा व्यवसाय, विज्ञान प्रविधि, भाषा सिप, आध्यात्मिक वा आयुर्वेद, प्राकृतिक चिकित्सा आदि सिप सिकाउने र शिक्षण गराउने पद्धति विद्यालय शिक्षामा विकास गरिएको हुनुपर्दछ । यसर्थ धेरै विषयहरूलाई अलग अलग विषयका रूपमा राख्ने र साना बालबालिकाहरूलाई अनावश्यक धेरै बोभको भारी बोकाउने वर्तमान त्रुटिपूर्ण सिकाइ हटाइनुपर्दछ । भाषा र सिकाइका विषयवस्तुलाई जोडेर एकीकृत ज्ञान, व्यवहार र अभिवृत्ति सिप दिनेतर्फको सिकाइ विद्यालयमा विकास गराइनु प्रभावकारी हुने छ ।

(घ) सुशासित नागरिक चेतना तथा शैक्षिक चरित्रको विकास

साधारण होस् वा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, सबै क्षेत्रमा अनिवार्य विषयका रूपमा आत्मज्ञान, पूर्वीय चेतना, पाश्चात्य दार्शनिक विकास चेतना र भौतिक समृद्धियुक्त आधुनिक शिक्षा पद्धति देशको खाँचो हो भन्ने आत्मसात् गरिनुपर्दछ । यसर्थ सबै प्रकृतिका विद्यालय तह र कक्षामा अनिवार्य रूपमा कम्तीमा साप्ताहिक ४ क्रेडिट आवरको पूर्वीय दर्शनशास्त्र, योग, प्राकृतिक चिकित्सा जस्ता विषयहरू पढाइनुपर्छ । देशको समग्र हित र मानव समाजको कल्याण शिक्षा प्रणाली र व्यवस्थाको ध्येय हुनुपर्दछ । मुलुकको समृद्धिको कोसेढुङ्गा नै शिक्षा प्रणाली मानिनु र त्यो दिशामा प्रवेश हुनु स्थानीय तहको सफलता हुने छ । नैतिकता र मानवतावादी ज्ञान तथा चरित्रका विषयवस्तु सिकाउने शिक्षा र सिकाइ पद्धतिबाट नै मानिस गलत बाटामा भड्किँदैन र सही मार्गमा समाहित हुन सम्भव हुन्छ ।

११. निष्कर्ष

विद्यालय शिक्षा मुलुक निर्माणको आधार हो । संविधानतः तीन तहका सरकारका एकल अधिकार तथा साभा अधिकारका विषयसूची तय गरिएका छन् । सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सामर्थ्य र हैसियतअनुसार विषयक्षेत्रमा कुनै निकायको विशेष हस्तक्षेप नहुने गरी कानुनी प्रबन्धको आशा गरिएको हुनुपर्दछ । साभा अधिकार सूचीका विषयमा पनि तीनओटै तह र नेतृत्व पक्षको प्रतिनिधित्व

हुने साभा समितिबाट कार्यक्षेत्रको बाँडफाँड हुनु न्यायिक र शिक्षा क्षेत्र पहिलो प्राथमिकता पारिनु उचित हुन्छ । यसर्थ तीन तहमा राजनीतिक, प्रशासनिक अधिकार संविधानबाट प्रदान भएका विषयको विस्तृतीकरण र कार्यक्षेत्र निर्धारणको कार्य विगतमा विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापनको हकमा सङ्घीय तहको एकल प्रतिनिधित्वको मनोमानी प्रयासमा गरियो भन्ने आरोप छ । यसर्थ सङ्घीयता कार्यान्वयनमा विगतमा जानेर वा नजानेर वा नियतवश भएका त्रुटिहरू सच्चिनुपर्दछ । राजनीतिक नेतृत्वको स्वायत्त तथा स्वतन्त्र आयोग गठन गरी संविधानको मर्मअनुसार त्रुटि सच्याइनु राजनीतिक इमानदारीता हुन्छ । कुनै पनि देश निर्माणका लागि वैज्ञानिक शिक्षाको प्रबन्ध र दक्ष जनशक्ति उत्पादन महत्त्वहुन्छ । यसर्थ सरकारको मुख्य लक्ष्य शैक्षिक संस्थाहरूको सुदृढीकरण तथा राष्ट्रिय योजना एवम् सबै क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूको अभ्यास कार्य अनिवार्य हुने नीति हुनुपर्दछ । तसर्थ सङ्घीय सरकारले राष्ट्रिय शिक्षा नीतिमार्फत विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्मका शैक्षिक योजनाहरू दिनु सङ्घीयता कार्यान्वयनका प्रमुख सर्त तथा विद्यमान आवश्यकता हुन् । भौतिक पूर्वाधारका साथै सामाजिक रूपान्तरणको मुख्य योजना निर्माण गर्न र शिक्षा क्षेत्रको मुख्य दायित्व पूरा गर्न अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन कार्यक्रमहरू हुनुपर्दछ । विद्यालय तहको शिक्षादेखि साधारण प्रकृतिको उच्च शिक्षाको सहभागिता सामाजिक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा दैनन्दिन कार्यमा हुनुपर्दछ । भौतिक तथा आर्थिक विकासका कार्यहरूमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालय तहसम्मका प्राविधिक सबै शैक्षिक संस्थाहरूको आआफ्ना विषयक्षेत्रमा प्रत्यक्ष संलग्नता कानुनतः जोडिने नीति र भूमिका निर्वाह गर्ने शैक्षिक योजना र कार्यक्रम विकास गरिनुपर्दछ । विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्मका शैक्षिक संस्थाहरूको सञ्चालन र गुणात्मकताका लागि आर्थिक लगानी वृद्धि अनिवार्य हुन्छ । छात्रवृत्ति नीतिमा परिवर्तन तथा उच्च शिक्षाको छात्रवृत्ति नीतिको पुनरवलोकन गरी गरिब, विपन्न र असहाय बालबालिकाको अभिभावक सरकार हुने प्रबन्ध मिलाउन आवश्यक छ । समग्र विद्यालय शिक्षादेखि विश्वविद्यालय तहको शिक्षालाई प्रत्यक्ष सहभागी गराएर राज्यका हरेक गतिविधिबाट फाइदा लिन कानुनी व्यवस्था भएमा राज्यको कुल वार्षिक बजेटको २० प्रतिशतभन्दामाथि २५ प्रतिशतसम्म शिक्षामा खर्च गर्न देशलाई कुनै कठिनाइ हुने छैन । शैक्षिक जनशक्तिलाई निर्वाह भत्तासहित अभ्यास कार्यमा लगाउने नीतिले एकातिर साधारण खर्च बचाउँछ, देश चिनाउँछ भने अर्कोतिर थोरै लगानीमा धेरै काम र देशभक्त नागरिक तयार हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

पोखरेल, ईश्वरीप्रसाद (२०६३) नयाँ नेपाल लोकतान्त्रिक राज्य संरचनाका आधारभूत सूत्रहरू, गङ्गा पौडेल, बुटवल ।

पोखरेल, ईश्वरीप्रसाद (२०७०) नेपालको शैक्षिक व्यवस्थापन, सङ्गति विसङ्गति, समीसम प्रकाशन, काठमाडौं ।

पोखरेल, ईश्वरीप्रसाद (२०६९) नेपाली शैक्षिक प्रणालीका स्वरूपहरू व्यावहारिक विश्लेषण, एसिया पब्लिकेसन, काठमाडौं ।

पोखरेल, ईश्वरीप्रसाद (२०६९) शिक्षण पेसा र निरीक्षण व्यवस्थापनका चुनौतीहरू, बुद्ध पब्लिकेसन, काठमाडौं ।

पोखरेल, ईश्वरीप्रसाद (२०६९) शिक्षा दर्शन र सामाजिक रूपान्तरणका मुद्दा, परीक्षा सामग्री विकास केन्द्र, काठमाडौं ।

क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय, शैक्षिक जर्नल २०७१ तथा २०७२, २ वार्षिक अङ्क, पोखरा ।

नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार संविधान कार्यान्वयन उच्चस्तरीय समिति प्रतिवेदन २०७३, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

शिक्षा विकास, २०७४ ईश्वरीप्रसाद पोखरेल, सेरिड , त्रिविधि, काठमाडौं ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरबार ।

शैक्षिक सूचना २०७५, नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरबार ।

नमुना विद्यालय विकास : अवधारणा, अभ्यास र अपेक्षा

✍ गेहनाथ गौतम

निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

लेखसार

नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेको छ । यसअनुसार एक्काइसौं शताब्दीको एउटा नेपाली बालकले आफ्नो सम्पूर्ण व्यक्तित्व विकासका सम्भावना प्रस्फुटन गर्न सक्ने शिक्षालय पाउनुपर्दछ । उसले आफूलाई डर, सन्त्रास, हेला, हिंसा, भोक, समय बर्बादी र कुण्ठाबाट मुक्त रही आफ्नो रुचि, चाहना, क्षमता र उमेरअनुसार आफैँ अभ्यास गरेर सिक्न पाउने, खेल्दै सिक्ने र उचित मनोरञ्जनयुक्त सुरक्षित र मायालु वातावरणसँगै सूचना स्वम् प्रविधिको प्रयोग तथा सिर्जनात्मक अवसर प्राप्त गर्नुपर्दछ । यसका साथै सदाचारयुक्त जीवन दर्शनका साथ सहज सिकाइको अवसर तथा मानवीय मूल्यमा आधारित व्यवहारिक ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको विकास गर्न पाउनुपर्दछ । नेपाल सरकारले हाल कार्यान्वयनमा ल्याएको नमुना विद्यालय विकास अवधारणाले यस्तै एक पूर्ण विद्यालयको अपेक्षा गरेको देखिन्छ । उपयुक्त आधारभूत पूर्वाधार भएका विद्यालयहरूमध्येबाट छनोट गरी यस्ता विद्यालयमा शैक्षिक, भौतिक र व्यवस्थापकीय पूर्वाधारको बृहत् गुरुयोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने अभ्यास रहेको छ । यसरी विकास हुने विद्यालयले आफूलाई तीनै पक्षमा अब्बल बनाई अरु विद्यालयलाई पनि समग्र विकासमा प्रेरणा र मार्गदर्शन गर्नुपर्दछ । विद्यालय आफैँमा सिकाइ सङ्गठन भएकाले सिक्ने, सिकाउने अभ्यास र सिक्न योग्य बन्ने प्रयत्न यसको मूल कर्म नै हो । यसकारण नमुना विद्यालय विकास गर्ने विषय कुनै संस्था वा समुदायले सुविधा पाउने वा लिनेदिने अवसरको विषय मात्रभन्दा माथि उठेर मार्गदर्शक र आदर्श शिक्षालय विकास गर्ने, गराउने जिम्मेवारीका रूपमा ग्रहण गरिनुपर्दछ । यसका लागि तीनै तहका सरकार, साभेदार र सरोकारवालाको साभ्भा, सकारात्मक र कर्तव्यनिष्ट प्रयास अपेक्षित देखिन्छ ।

१. पृष्ठभूमि

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट मिति २०७६।७।१८ मा स्वीकृत राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ मा शिक्षाको दूरदृष्टि “शिक्षित, सभ्य, स्वस्थ र सक्षम जनशक्ति; सामाजिक न्याय, रूपान्तरण र समृद्धि” हासिल गर्ने र लक्ष्य चाहिँ “सबै तहको शिक्षालाई प्रतिस्पर्धी, प्रविधिमैत्री, रोजगारमूलक र उत्पादनमुखी बनाई देशको आवश्यकताअनुरूपको मानव संसाधन विकास गर्ने ।” निर्धारण गरिएको छ । शिक्षालाई मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित गरिएको संवैधानिक निर्देश र शिक्षा नीतिको यो लक्ष्य हासिल गर्न प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षादेखि विद्यालय शिक्षा हुँदै उच्च शिक्षा र व्यावसायिक तथा सिपमूलक तालिमका क्षेत्रमा पनि उस्तै अब्बल र प्रतिफलमुखी व्यवस्थापन आवश्यक छ । यसका लागि दिगो र सक्षम संस्थागत विकास चाहिन्छ ।

सबैका लागि शिक्षा विश्वव्यापी अभियानको अनुभवसँगै सन् २०३० सम्मका दिगो विकासका लागि निर्धारण गरिएका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न नेपाल प्रतिबद्ध छ । यस क्रममा विद्यालय शिक्षामा गुरुतर विकासका लागि अन्य विद्यालयलाई पनि पथ प्रदर्शन गर्न सक्ने संस्थाका रूपमा अगुवा, विशिष्ट प्रकृतिका वा आदर्श किसिममा नमुना विद्यालय विकास गर्दै विद्यालय शिक्षामा सबलीकरण गर्न आवश्यक देखियो । सार्वजनिक शिक्षा सबलीकरण दशक (२०७६-०८५) को घोषणा गरिएको सन्दर्भमा पनि विद्यालयहरूको नमुना विकासको महत्त्व अभि बढेको छ ।

२. अवधारणागत पक्ष

पौराणिक कालमा ऋषिमुनिका आश्रममा बसेर जीवनोपयोगी सिप सिक्ने वा गुरुकुल, गुम्बा, मद्रसामा रहेर ज्ञान आर्जन गर्ने र जीवनको सच्चाइ ग्रहण गर्ने अभ्यास रहेको थियो । बिस्तारै यो क्रममा परिवर्तन आयो । समुदाय वा सरकारबाट औपचारिक रूपमा स्थापित शिक्षालयहरू ज्ञानका घर बन्न थाले । गुरुको दायित्वलाई पेसाकर्मी शिक्षकहरूबाट निर्वाह गर्न थालियो । एकातिर सूचना र प्रविधिको तीव्र विकाससँगै ज्ञानको अर्थतन्त्र अभि सबल हुँदै आयो भने अर्कातिर विश्वव्यापीकरणको प्रभावसँगै विश्वस्तरको नागरिक विकास गर्नुपर्ने स्वाभाविक आवश्यकता पनि बढ्दै आयो ।

चिनियाँ दार्शनिक कन्फुसियस भन्छन्, “सिकाइबिना व्यक्ति मूर्ख बन्छ र मूर्ख व्यक्ति सिकाइबाट विद्वान् बन्न सक्छ । तसर्थ हामी सबैले सिकाइबाट लाभ लिन सक्नुपर्दछ ।” विद्यालयलाई नमुना विकास गर्ने सोच यो सिकाइको बृहत् परिभाषा र आवश्यकताबाट उत्पन्न भएको देखिन्छ । यसै गरी एउटा विद्यालयलाई नमुनायोग्य संस्थाका रूपमा हेर्न A center of excellence (COE) र A learning organization जस्ता कम्तीमा दुई विषय सान्दर्भिक देखिन्छन् । यी अवधारणा बारे गुगल सर्च गर्दा निम्नलिखित विषय प्राप्त गर्न सकिन्छ :

A center of excellence (COE) brings together people from different disciplines and provides shared facilities/ resources. It is sometimes called a “competency center” or “capability center” in academia. (www.convinceandconvert.com). अर्थात् उत्कृष्टताको केन्द्रले विभिन्न विषयक्षेत्रका व्यक्तिलाई सँगै ल्याउँछ र सुविधा तथा स्रोत साधनको सदुपयोग गर्दछ । यसलाई प्राज्ञिक भाषामा सक्षमताको केन्द्र वा क्षमताको केन्द्र पनि भन्ने गरिन्छ ।

A learning organization learns and encourages learning among its people, promoting exchange of information, and making people adaptable to new ideas and changes through a shared vision. (www.yourarticlelibrary.com) अर्थात् सिकाइ सङ्गठनले आफू पनि सिक्छ र पारस्परिक छलफल तथा दृष्टिकोणबाट सूचनाको आदानप्रदान गर्ने तथा नयाँ नयाँ सोच विचार र आफ्नालाई पनि आपसमा सिक्न प्रोत्साहित

गरी परिवर्तन उन्मुख रहन्छ ।

सकारात्मक सोचको प्रभाव मस्तिष्कमा पर्दछ । तटस्थ वा नकारात्मक समाचारले भन्दा सकारात्मक समाचारले हाम्रो उत्पादकत्व ३१ प्रतिशतले बढाउँछ । एउटा सेल्सम्यानले ३७ प्रतिशत बढी सेल्स गर्न सक्छ । एउटा डाक्टरले १९ प्रतिशत छिटो रोग पत्ता लगाउन सक्छ । यस तथ्यलाई यसरी बुझ्न सकिन्छ - सफलताको एउटा सूत्र भनेको खुसी रहनु पनि हो (स्व.एन्कर, द ह्यापिनेस एड्वानटेज) । यस्तै सकारात्मक सोचयुक्त संस्थाहरूको र यस्तै सोच भएका जनशक्ति विकास हुन आवश्यकता छ । नमुना विद्यालय यस्तै learning organization र center of excellence का रूपमा पहिले आफू बनेर अरूलाई यस्तै बनाउन सकारात्मक र प्रेरणादायी बन्न सक्नुपर्दछ ।

अतः नमुना विद्यालय एउटा पूर्ण विद्यालयको अवधारणा हो । एकदशसौं शताब्दीको एउटा नेपाली बालकले नेपालको संविधानले मौलिक अधिकारका रूपमा निर्दिष्ट गरेअनुसार आधारभूत तहसम्म अनिवार्य तथा निःशुल्क र माध्यमिक तहमा निःशुल्क शिक्षा पाउने अधिकार उपभोग गर्न पाउनुपर्दछ । हरेक बालकले आफ्नो सम्पूर्ण व्यक्तित्व विकासका सम्भावना विकास गर्न सक्ने यस्तो शिक्षालय प्राप्त गर्न सक्नुपर्दछ, जहाँ रहँदा उसले आफूलाई डर, सन्त्रास, हेला, हिंसा, भोक, समय बर्बादी र कुण्ठा पालेर रहनु नपरोस् । उसले आफ्नो रुचि, चाहना, क्षमता र उमेरअनुसार आफ्नै अभ्यास गरेर सिक्न पाउने, खेल्दै सिक्ने र उचित मनोरञ्जन गर्न पाउने, सुरक्षित र मायालु वातावरणसँगै सिर्जनात्मक अवसर प्राप्त गर्नुपर्दछ । यसका साथै सूचना र प्रविधिको उचित उपयोग गर्दै सदाचारयुक्त जीवन दर्शनका साथ सहज सिकाइको अवसर प्राप्त गर्नुपर्दछ । मानवीय मूल्यमा आधारित व्यावहारिक ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको विकास गर्न पाउनुपर्दछ ।

३. नमुना विद्यालयको प्रकार

नमुना विद्यालयको स्वरूपलाई मूलतः देहायअनुसार तीन किसिमबाट विकास गर्न सकिन्छ :

(क) विशिष्टीकृत विद्यालय : मुलुकभर अध्ययनरत रहेका विभिन्न किसिमका प्रतिभाशाली र क्षमतावान् बालबालिकालाई उनीहरूको रुचि र क्षमताअनुसार उच्चतम अवसर प्रदान गर्न सक्ने विद्यालयको विकास यस कोटीमा पर्दछ । विज्ञान प्रविधि, गणित, सूचना प्रविधि, प्रशासन, विकास वा यस्तै भिन्न विधागत प्रतिभाका क्षेत्रहरूमा यस्ता विद्यालयहरूले सानैदेखि विशेष प्रशिक्षण गर्न सक्छन् । मुलुकको आवश्यकता र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धमा पनि अब्बल प्रतिभा बन्न सक्ने सम्भावनालाई यस्ता विद्यालयले उचित अवसर प्रदान गरी विकास गर्न सक्छन् । यस्तै संस्कृत शिक्षाको विशेष प्रवर्धन, ज्योतिष, आयुर्वेद, पुरातत्त्व, संस्कृति, मूर्तिकला, साहित्य, सङ्गीत, कला, परम्परागत ज्ञानको प्रवर्धन वा सेरामिक्स जस्ता विषयगत क्षेत्रमा विशेष प्रतिभा भएका भएका बालबालिकालाई यस्ता विद्यालयमा अभ्याससहित पठनपाठनको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यस्ता विद्यालयहरू फरक फरक क्षेत्रमा सीमित सङ्ख्यामा सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

- (ख) आदर्श विद्यालय : एउटा पूर्ण विद्यालयका मापदण्ड पूरा गरेर समुदायमा उत्कृष्ट छवि बनाएका सार्वजनिक शिक्षा प्रदायक विद्यालयलाई आदर्श विद्यालय मान्न सकिन्छ । यस्ता प्रकृतिका विद्यालयहरूमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन, विद्यार्थीको उच्चतम उपलब्धि, शिक्षकलगायत जनशक्तिको व्यवस्थापन, समयअनुसार सूचना र प्रविधिको उच्चतम प्रयोग जस्ता पक्षमा सफल हुन्छन् । यस्ता विद्यालयलाई आन्तरिक व्यवस्थापन, लगानी र पाठ्यक्रममा विशेष स्वायत्तता प्रदान गर्ने कानुनी आधारसहित रूपान्तरण हुने विद्यालयका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यसका साथै माग र तत्परताका आधारमा यस्ता विद्यालयलाई चार्टर स्वरूपमा व्यवस्थापन गर्न पनि सकिन्छ ।
- (ग) अगुवा विद्यालय : निश्चित क्षेत्रका अन्य विद्यालयहरूलाई पनि प्राज्ञिक अर्थात् शैक्षिक स्तरवृद्धि र व्यवस्थापन शैलीमा प्राविधिक सहयोग गर्न सक्ने अवस्थाका अग्रणी विद्यालयलाई अगुवा विद्यालय मान्न सकिन्छ । यसरी विद्यालय क्लस्टर भित्रबाट व्यवस्थापकीय र प्राज्ञिक नेतृत्व लिनसक्ने उच्चतम सम्भावना बोकेको विद्यालयलाई कार्यपद्धतिमा केही स्वायत्ततासहित शैक्षिक व्यवस्थापन तथा भौतिक विकासमा विशेष सहयोग गर्दै अगुवा विद्यालयका रूपमा विकास गरिन्छ । हाल तुलनात्मक रूपमा राम्रोसँग सञ्चालन भएका, रणनीतिक महत्त्वका भौगोलिक अवस्थितिमा रही विकासको सम्भावना भएका, अपेक्षित विद्यार्थी सङ्ख्या भएका र क्रमशः पूर्ण विद्यालयका रूपमा सेवा प्रवाहमा अगुवाइ गर्न थप सहयोग उपलब्ध गराउन सकिन्छ । अहिले नेपालमा नमुना विकासका लागि छनोट भएका विद्यालयहरू करिब यही अवधारणाको नजिक रहेका छन् ।

विद्यालयमा उपयुक्त सिकाइ वातावरण, पर्याप्त र बृहत् विद्यालय सुरक्षित योजना, भौतिक पूर्वाधार, सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलाप, पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन, विद्यार्थी मूल्याङ्कन, विद्यालयको शासन वा सञ्चालन पद्धति, आर्थिक व्यवस्थापन तथा लगानीका पक्ष, सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप, शिक्षक विद्यार्थी अनुपातअनुसार दक्ष तथा विषयगत शिक्षक, सिकाइमा सूचना प्रविधिको प्रयोग, औसतमा राम्रो सिकाइ उपलब्धि, खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता सुविधा, न्यूनतम पोषणयुक्त दिवा खाजाको प्रबन्ध, न्यूनतम विद्यार्थी सङ्ख्या, विद्यार्थी मनोसामाजिक परामर्श, शान्तिपूर्ण र बालमैत्री सिकाइ वातावरण, विद्यार्थीको क्षमताअनुसार प्रतिभा विकासको अवसर तथा न्यूनतम आवासीय प्रबन्ध जस्ता पक्षमा उचित सुविधा उपलब्ध भएको अवस्थामा यस्ता विद्यालयलाई नमुना विद्यालयका रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

४. नमुना विद्यालय विकासको महत्त्व

शिक्षालाई व्यक्ति, परिवार, समुदाय र राष्ट्रकै समुन्नतिको जगका रूपमा लिइन्छ । मुलुकको समृद्धि र विकासका लागि पूर्वाधारहरूको मूल आधार शिक्षा भएकाले गुणस्तरीय शिक्षामा सबै नागरिकको समतामूलक पहुँच आवश्यक छ । नेपालको संविधानमा शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक,

सिपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी, नैतिक एवम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने नीतिगत गन्तव्य निर्धारण गरेको छ । तसर्थ समयअनुकूल सिपमूलक, व्यावहारिक, प्रतिस्पर्धी एवम् वैज्ञानिक गुणस्तरीय शिक्षा समृद्ध नेपालको आधारशिला हो ।

नेपाललाई सन् २०३० सम्ममा अतिकम विकसित मुलुकबाट मध्यम आय भएको मुलुकका रूपमा स्तरोन्नति गर्नका लागि विद्यालय शिक्षालाई गुणस्तरीय, समावेशी बनाउन आवश्यक छ । शिक्षण सिकाइको वातावरणमा सहभागी हुने अवसरको सुनिश्चितता प्रदान गरी दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम बन्ने अपेक्षासहित समाजवादी अर्थतन्त्र उन्मुख गुणस्तरीय शिक्षा, व्यावसायिक सिप, सकारात्मक अवधारणा तथा राष्ट्रको सक्रिय र उत्पादनशील नागरिक निर्माण गर्नेतर्फ योजनाबद्ध प्रबन्ध आवश्यक छ । एकैपटक सबै सामुदायिक विद्यालयहरूलाई उत्तिकै स्रोतपूर्ण सबल र सक्षम बनाउन कठिन हुन सक्छ । यस आधारमा नमुना विद्यालय विकासको महत्त्वलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (क) अनिवार्य तथा निःशुल्क गुणस्तरीय शिक्षाको उचित व्यवस्थासहित नमुनायोग्य सामुदायिक विद्यालयको विकास गर्नु ।
- (ख) सबै विद्यालयलाई एकै पटक नमुनाका रूपमा विकास गर्न उत्तिकै प्राविधिक सहयोग र व्यवस्थापन गर्न नसक्ने अवस्थामा निश्चित सङ्ख्याबाट नमुनाको थालनी गर्न सहज छ ।
- (ग) सम्भावना बोकेका विद्यालयहरूलाई अग्रणी वा नमुनाका रूपमा विकास गर्न सकेमा अन्य विद्यालयहरूलाई पनि शैक्षिक स्तरवृद्धि गर्न सहयोग, प्रोत्साहन तथा मार्गदर्शन मिल्न सक्छ ।
- (घ) नमुना विद्यालयको विकासका लागि प्रस्तुत भएका अवधारणा, विशेषता, विधि, पद्धति तथा अवलम्बन गरिएका नीति, कार्यक्रम र अभ्यासजन्य सिकाइबाट समग्र शैक्षिक रूपान्तरण तथा सबलीकरणका लागि आदर्श आधार एवम् संस्थागत मार्गदर्शन तयार हुन सक्छ ।
- (ङ) यस्ता विद्यालयहरू विद्यालय शिक्षाको सर्वतोमुखी विकासका लागि प्रेरक र अनुकरणीय प्रयोगशालाका रूपमा अवलोकन र सिकाइ केन्द्रका रूपमा रहन सक्छन् ।

५. नेपालमा नमुना विद्यालय विकासको प्रयास

जसले पनि आफू रहेको संस्था वा आफू सेवाग्राही बनेको निकाय अब्बल, सक्षम, उद्देश्योन्मुख, सेवाग्राहीमैत्री र उच्चतम प्रतिफल दिन सक्ने भएको देख्न चाहन्छौं । नेपालमा विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न शैक्षिक, भौतिक एवम् व्यवस्थापकीय पक्षमा संस्थागत सुधारका प्रयत्नहरू हुँदै आएका छन् । विद्यालय क्षेत्र विकास योजना, २०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३) मा योजना अवधिभरमा १००० नमुना विद्यालय विकास गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । यस्ता विद्यालयलाई मार्गदर्शक, अग्रणी र स्रोतसाधनयुक्त शैक्षिक संस्थाका रूपमा विकास गर्न सहज हुने अपेक्षासहित प्रत्येक स्थानीय तहमा कम्तीमा एउटा नमुनायोग्य विद्यालय विकास गर्ने

कार्यक्रम रहेको छ । यसभन्दा पहिले पनि शैक्षिक, भौतिक तथा प्रशासकीय सक्षमता हासिल गरेका विद्यालयहरूलाई नमुना विद्यालय घोषणा गर्ने गरिएको थियो । विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमले चाहिँ नमुना विद्यालय विकासका लागि दातृ पक्षसहित सरकारी लगानी गर्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिको छ ।

हालसम्म आर्थिक वर्ष २०७२।७३ मा विकास क्षेत्र गत रूपमा एक एकओटा गरी पाँचओटा विद्यालय आर्थिक वर्ष २०७३।७४ मा तत्कालीन शिक्षा विभागबाट १९८ र केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन एकाइबाट भौतिक पूर्वाधार पूरा गर्ने गरी थप १९ ओटासहित कुल २२२ निर्वाचन क्षेत्रगत रूपमा विद्यालय नमुना विकासका लागि छनोट गरियो । त्यसै गरी आ.व. ०७५।७६ मा १६ विद्यालय निर्वाचन क्षेत्रगत आधारमा र ८४ विद्यालय स्थानीय तहगत रूपमा तथा आ.व. ०७६।७७ मा १०० विद्यालय स्थानीय तहगत आधारमा छनोट गरिएपछि हालसम्म ४२२ विद्यालयहरू नमुना विकासका लागि छनोट भएका छन् (विद्यालय शिक्षा मापदण्ड शाखा, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र) ।

नमुना विद्यालय विकास एवम् सञ्चालन निर्देशिका २०७४ (पहिलो संशोधन, २०७५) मा निर्देशिका लागु गर्नुका उद्देश्यहरूमा नमुना विद्यालय छनोट, विकास तथा सञ्चालन व्यवस्थापनका लागि मार्गदर्शन गर्नु, गुणस्तरीय तथा समतामूलक शिक्षामा बालबालिकाहरूको सहज पहुँचको आधार तयार गर्नु, विद्यालयको शासकीय प्रबन्धमा विशेष व्यवस्था गरी उच्च नतिजाका लागि प्रोत्साहन गर्नु, गुणस्तरीय शिक्षाका लागि विद्यालयहरूबिच प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गर्नु एवम् विद्यालयहरूको सक्षमतामा सुधार गरी रूपान्तरणको गतिलाई तीव्रता प्रदान गर्नु रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

६. नमुना विद्यालय छनोटका आधार तथा प्रक्रिया

नमुना विद्यालय विकास एवम् सञ्चालन निर्देशिका २०७४ (पहिलो संशोधन, २०७५) मा नमुना विद्यालय विकासका लागि छनोट सम्बन्धमा निश्चित आधारहरू तय गरिएको छ । नमुना विकासका लागि आवेदन गर्न सामुदायिक विद्यालयमा देहायअनुसारका सर्तहरू तोकिएको छन् :

- (क) कक्षा १२ सम्म सञ्चालित माध्यमिक विद्यालय हुनुपर्ने
- (ख) विद्यालय हाता वा ५०० मिटर सम्म दूरीमा रहेको जग्गा तराईमा भए न्यूनतम २ बिघा र हिमाल, पहाड तथा उपत्यका क्षेत्रमा भए न्यूनतम १० रोपनी जग्गा हुनुपर्ने
- (ग) विद्यालयको भौगोलिक अवस्थिति बाढी, पहिरो, भूक्षयलगायत प्राकृतिक प्रकोपका दृष्टिले जोखिमरहित सुरक्षित स्थानमा रहेको हुनुपर्ने
- (घ) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहलगायतका निकायबाट समय समयमा प्राप्त हुने मार्गदर्शनअनुरूप कार्य गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिको प्रतिबद्धता हुनुपर्ने
- (ङ) शिक्षा नियमावलीले तोकेबमोजिमको कक्षागत न्यूनतम विद्यार्थी सङ्ख्याको कुल योग पुगेको

हुनुपर्ने

(च) विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन भई क्रियाशिल रहेको, विद्यालयले सामाजिक परीक्षण र लेखा परीक्षण वार्षिक रूपमा तोकिएको समयमा सम्पन्न गरेको तथा तोकिएको समयमा विद्यालयको तथ्याङ्कसँग सम्बन्धित निकायमा पेस गरेको हुनुपर्ने

उल्लिखित सर्त पूरा गरेका विद्यालयहरूमध्येबाट छनोट गर्न निम्नअनुसारका १०० अङ्क रहने गरी सूचकका कायम गरिएको छ :

क्र.स.	सूचक	अङ्क भार	अङ्क गणना विधि
१	माध्यमिक तह ११ र १२ मा पढाइ हुने विषयहरू	२०	(क) विज्ञान विषय समूहको एकधार मात्र पढाइ हुने भए १० अङ्क (ख) विज्ञान विषय समूहबाहेक अन्य कुनै दुई विषय समूह (पढाइ हुने भए १० अङ्क (ग) विज्ञान विषय समूह र अर्को कुनै एक विषय समूह गरी दुई विषय समूहको पढाइ हुने भए २० अङ्क ।
२	विद्यालयसँग भएको जग्गाको पर्याप्तता	२०	(क) विद्यालय हाता वा ५०० मिटर सम्म दूरीमा तराईमा २ बिघा र हिमाल, पहाड तथा उपत्यकामा १० रोपनीसम्म जग्गा भए ५ अङ्क (ख) न्यूनतमभन्दा ५० प्रतिशतसम्म बढी भए - १० अङ्क, (ग) ५०-१०० प्रतिशतसम्म बढी भए १५ अङ्क (घ) १०० प्रतिशतभन्दा बढी भए २० अङ्क ।
३	विद्यालय विद्यार्थी अनुपात	१५	१. आधारभूत तह (कक्षा १-८) जिल्लाको विद्यालय विद्यार्थी अनुपातसँग बराबर भएमा ३ अङ्क, (क) जिल्लाको विद्यालय विद्यार्थी औसत अनुपातभन्दा बढी भएमा ५ अङ्क, २. माध्यमिक तह कक्षा ९-१२ (क) जिल्लाको विद्यालय विद्यार्थी औसत अनुपातसँग बराबर भएमा ५ अङ्क, (ख) जिल्लाको विद्यालय विद्यार्थी औसत अनुपातभन्दा बढी भएमा १० अङ्क,

४	एसइइ, कक्षा १० को नतिजा	१५	(क) विद्यालयले पछिल्ला तीन वर्षको औसतमा वार्षिक ४० जना विद्यार्थी सहभागी भएको हुनुपर्ने (ख) ३ वर्षको उत्तीर्ण प्रतिशत (जिपिए १.६ भन्दा बढी) का आधारमा लाई देहायको सूत्र प्रयोग गरी औसत निकाल्ने (ग) नतिजाको गणना गर्दा नियमित र मौका परीक्षालाई समेत आधार मान्ने ।
५	स्थानीय समुदायमा विद्युत र इन्टरनेटको पहुँच भएको	१०	(क) विद्यालय रहेको स्थानीय समुदायमा राष्ट्रिय प्रसारणबाट वा स्थानीय प्रसारणबाट विद्युत आपूर्तिको व्यवस्था भएको वा विद्यालयमा वैकल्पिक ऊर्जाको प्रबन्ध भएमा- ५ अङ्क, (ख) विद्यालय रहेको स्थानीय तहमा इन्टरनेट सञ्जालको पहुँच पुगेको भएमा- ५ अङ्क ।
६	विद्यालयको अवस्थिति	१५	(क) नगर उन्मुख वा सहरीकरण भई रहेको स्थानमा विद्यालय अवस्थित रहेको भएमा - ५ अङ्क, (ख) स्थानीय तहको सदरमुकाम वा स्थानीय तहभित्रका अधिकांश सरोकारवालाहरूको पायक पर्ने स्थानमा विद्यालयको अवस्थिति भएमा १० अङ्क (ग) माथिको दुवै अवस्था विद्यमान भएमा १५ अङ्क ।
७	विद्यालय गाभिई सञ्चालन गर्ने अवस्था	५	(क) नजिक रहेको कुनै एक विद्यालय गाभिने भएमा ३ अङ्क, (ख) २ विद्यालय गाभिन आएमा ४ अङ्क (ग) २ भन्दा बढी विद्यालय गाभिने भएमा ५ अङ्क ।
		१००	

नमुना विद्यालय विकास स्वम् सञ्चालन निर्देशिका २०७४ (पहिलो संशोधन, २०७५)

उल्लिखित सूचकका आधारमा नमुना विद्यालय सञ्चालनका लागि छनोट भएका विद्यालयहरूको स्थलगत सर्वेक्षण गरी शैक्षिक तथा भौतिक पूर्वाधार विकासको गुरुयोजना तर्जुमा गरिने र गुरुयोजनाका आधारमा क्रमशः ५ वर्षभित्र नमुना विद्यालयका रूपमा विकास गनुपर्ने व्यवस्था छ ।

७. नमुना विद्यालय विकासका उद्देश्य

- गुणस्तरीय तथा समतामूलक शिक्षामा बालबालिकाहरूको सहज पहुँचको आधार तयार गर्नु

- विद्यालयको शैक्षिक, भौतिक तथा शासकीय प्रबन्धमा विशेष व्यवस्था गरी उच्च नतिजाका लागि प्रोत्साहन गर्नु
- गुणस्तरीय शिक्षाका लागि विद्यालयहरूबीच प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गर्नु
- विद्यालयहरूको सक्षमतामा सुधार गरी रूपान्तरणको गतिलाई तीव्रता प्रदान गर्नु ।

८. अपेक्षित पूर्वाधार विकास

नमुना विकासका छनोट भएपछि दीर्घकालीन गुरुयोजना तयार गर्नुपर्दछ । गुरुयोजना तर्जुमा समूहमा शिक्षाविद्, आर्किटेक्ट, स्टक्चरल इन्जिनियर, सिभिल इन्जिनियर, इलेक्ट्रिकल इन्जिनियर, वातावरणविद्, समाजशास्त्री, भूगर्भविद्, प्रयोगशालाका प्राविधिकलगायतका दक्ष जनशक्ति रहेको प्राविधिकहरू रहनुपर्दछ । यस्तो विज्ञ प्राविधिक समूहले विद्यालयका सरोकारवालासँगको निकटतम सानिध्यमा रही नमुना विद्यालय विकास स्वम् सञ्चालन निर्देशिका २०७४ (पहिलो संशोधन, २०७५) मा अनुसार कम्तीमा देहायअनुसारका पूर्वाधार विकासको योजना तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ :

(क) शैक्षिक पूर्वाधार

१. तालिम प्राप्त शिक्षक
२. आधुनिक शिक्षण विधि र प्रविधि सहितको शिक्षण सिकाइ
३. माध्यमिक तहमा विज्ञान सामग्रीसहितको प्रयोगशाला
४. योजना अवधिभित्र कक्षा ११ र १२ मा विज्ञान विषय सञ्चालन
५. आधारभूत तहमा पूर्वव्यावसायिक सिपका अवसर
६. स्थानीय पाठ्यक्रम तयारी रकार्यान्वयन
७. सेवा भित्रका र विदेशस्थित अन्य विद्यालयहरूबीच सञ्जाल निर्माण
८. विद्यार्थी, शिक्षक तथा अभिभावकसहितको शैक्षिक अध्ययन तथा अवलोकन भ्रमण
९. सूचना प्रविधिमा आधारित अनलाइन अफलाइन विद्युतीय सिकाइ सामग्रीहरूको प्रबन्ध,
१०. विद्यालयको आफ्नो अध्यावधिक वेबसाइट र विद्युतीय सामाजिक सञ्जाल तथा गतिविधि सञ्जालमार्फत सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था,
११. शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापका लागि पर्याप्त सिकाइ सामग्रीको व्यवस्था,
१२. विद्यालयमा निर्माणात्मक र निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिलाई प्रभावकारी रूपमा लागु ।

(ख) भौतिक पूर्वाधार

१. शिक्षण भवन तथा कक्षाकोठा	२. प्रशासनिक भवन
३. आवासीय सुविधा	४. पुस्तकालय

५. प्रयोगशाला
७. प्राथमिक उपचार तथा परामर्श कक्ष
९. खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता सुविधा
११. अडिटोरियम हल
१३. खेलमैदान : भलिबल, टेबलटेनिस, सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई एकैपटक प्रार्थना सभा गर्न पुग्ने
१४. वैकल्पिक विद्युतीय व्यवस्था

६. विद्यालय सङ्ग्रहालय
८. व्यावसायिक कार्यशाला कक्ष
१०. चमेना गृह
१२. घेरावार तथा बगैचा

(ग) सुशासनका पक्षहरू

१. विद्यालयको गुरुयोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन
२. विद्यालयको कक्षाकोठा, प्रयोगशाला, पुस्तकालय लगायत विद्यालय हातामा हुने सबै गतिविधिहरूको अनुगमन गर्न सकिने गरी सिसी टिभीको व्यवस्था रवम् शिक्षक तथा कर्मचारीको हाजिरी विद्युतीय रूपमा गर्ने व्यवस्था
३. विद्यालय सुधार योजना बनाउनुपर्ने छ र त्यसलाई हरेक वर्ष अद्यावधिक गरी सोहीअनुसार विद्यालयको वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन
४. विद्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि विनियम तयार गरी स्थानीय तहको शिक्षा कार्यालयबाट स्वीकृत गराइ कार्यान्वयन
५. शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रबाट स्वीकृत साधनका आधारमा वार्षिक कार्यसम्पादन अवस्थाको स्वमूल्याङ्कन गरी अभिभावक भेलामार्फत सार्वजनिक गर्ने प्रबन्ध
६. तोकिसूचक नियमित सामाजिक परीक्षण तथा लेखा परीक्षण
७. विद्यालयले प्रत्येक त्रैमासिक परीक्षाको सिकाइ उपलब्धिको विवरण शिक्षक अभिभावक बैठक गरी वितरण तथा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि सुधारका लागि परामर्शको व्यवस्था
८. विद्यालयको समग्र व्यवस्थापन हेर्न अधिकार सम्पन्न छुट्टै प्रधानाध्यापकको व्यवस्था तथा प्रधानाध्यापकले तोकेअनुसार सहायक प्रधानाध्यापक तथा आवश्यकताअनुसार विषय प्रमुखको व्यवस्था
९. विद्यालयमा बालक्लब, स्काउट जुनियर रेडक्रस सर्कल आदिको व्यवस्था
१०. विद्यालय विपद् व्यवस्थापन योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनको व्यवस्था
११. विद्यालयका सबै गतिविधिहरूमा अभिभावकहरूको पहुँच, सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहीताको सुनिश्चितता

विद्यालयहरूले सरोकारवालाको प्रत्यक्ष सहभागिता र तोकिसूचको प्राविधिक समूहको विज्ञसेवा उपयोग गरी आफ्नो बहुवर्षीय गुरुयोजना बनाई यसलाई स्थानीय सरकारबाट स्वीकृत गरी गराई लागु

गर्नुपर्दछ । यसका साथै विद्यालय खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी कार्यविधि, २०७४ (दोस्रो संशोधन, २०७६) ले नमुना विकासका लागि छनोट भएका विद्यालयहरूले पाँच वर्षभित्रमा विद्यालय खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता सुविधाका सूचकहरूमा तीन तारा प्राप्त गर्नुपर्ने सर्त तोकिएको छ । तीन ताराको स्तर प्राप्त गर्नुपर्ने यी १० सूचकहरू देहायअनुसार रहेका छन् : १. खानेपानी २. शौचालय ३. सफा, स्वच्छ र हरियाली वातावरण ४. खानाको स्वच्छता ५. स्वच्छता सुविधा ६. स्वच्छता शिक्षा ७. महिनाबारी स्वच्छता व्यवस्थापन सुविधा ८. संस्थागत व्यवस्था र दिगोपना ९. विपद् जोखिम व्यवस्थापन र १०. अनुगमन तथा जवाफदेहीता ।

(घ) नमुना विद्यालयले नियमित रूपमा तयार गर्नुपर्ने प्रतिवेदनहरू

१. अभिभावक तथा विद्यार्थीलाई दिनुपर्ने प्रत्येक विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिसम्बन्धी प्रगति विवरण
२. अभिभावक भेलामा पेस गरिने विद्यालय प्रतिवेदन
३. लेखा परीक्षण प्रतिवेदन
४. सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन
५. विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि र विद्यालयको कार्यसम्पादन परीक्षणको प्रतिवेदन
६. सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप सम्बन्धी प्रतिवेदन
७. नियमित शैक्षिक तथ्याङ्क
८. विद्यालय विकास गुरुयोजनाको वार्षिक कार्यान्वयन प्रतिवेदन
९. विद्यालयको सङ्क्षिप्त पार्श्वचित्र
९. नमुना विद्यालय विकासका क्रममा देखिएका समस्याहरू

विद्यालयमा गरिने प्रत्यक्ष लगानीका दृष्टिकोणबाट हेर्दा नमुना विकास अवधारणा आफैमा अन्यायपूर्ण लाग्न सक्छ । भन्दा २८ हजार सामुदायिक विद्यालयमध्ये राम्रा छानेर अझ तिनै विद्यालयलाई थप प्रोत्साहन पनि दिने व्यवस्था गर्दा दुःखले सञ्चालन भइरहेका अरु विद्यालयप्रतिको सरकारी संरक्षणमा प्रश्न उठ्नु स्वाभाविकै हो । यसै गरी छनोट भएका विद्यालयहरूले छनोट चरणदेखि नै विकास र सुधारप्रतिको प्रतिबद्धताका साथै विद्यालयको आन्तरिक तथा बाह्य पक्ष पनि महत्त्वपूर्ण रहन्छ । अझै पनि अवधारणागत स्पष्टता र लगानीको सिमा निर्धारण हुन सकेको छैन । विभिन्न समयमा सरोकारवाला प्रधानाध्यापक, व्यवस्थापक र शिक्षकसँगको अन्तरक्रिया र गरिएको अभ्यासक आधारमा मूलतः देहायका समस्याहरू उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. नमुना विद्यालय विकासको अवधारणामा प्रतिप्रश्न नै छ । यसका साथै अवधारणागत स्पष्टता पनि कमजोर छ ।

२. यो आवधारणा विद्यालयमा सन्तुलित लगानीको विरुद्ध छ र यसले अन्यायपूर्ण वितरणलाई प्रोत्साहन गरेको भन्ने आरोप छ ।
३. विद्यालयहरूलाई गुरुयोजना तर्जुमा गर्दा मन फुकाएर बनाउन भनियो तर अभै सङ्घीय सरकारबाट मात्र पनि कति र कहिलेसम्म बजेट दिन सकिन्छ भन्ने स्पष्ट छैन ।
४. विद्यालयहरू भौतिक पक्षमा जोड दिन चाहने तर शैक्षिक विकासका पक्ष छायामा पर्ने गरेको छ ।
५. विद्यालयहरूले प्राप्त गरेको रकम वा सहयोग आफ्नो दैनन्दिन आवश्यकतामा खर्च गर्न पाएका छैनन् ।
६. स्थानीय सरकारमार्फत हुने बजेट प्रवाहमा विद्यालयहरूले थप भन्कट बेहोर्नुपरेको गुनासो रहने गरेको छ ।
७. यस्ता विद्यालयमा विद्यार्थी बढ्ने तर शिक्षण सिकाइका लागि थप जनशक्तिको प्रबन्ध गर्न कठिनाइ रहेको छ ।
८. विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमको समापनपछि यी विद्यालयहरूबारे कस्तो प्रबन्ध हुन्छ भन्न सकिन्न ।
९. नमुना विद्यालयमा प्रतिस्पर्धाका आधारमा करारमा प्रअ नियुक्त गर्ने र थप सुविधा उपलब्ध गराउने प्रबन्ध प्रभावकारी रूपमा कार्यन्वयन हुन सकेको छैन ।
१०. सबै स्थानीय तहमा एक एक विद्यालय नमुना विकास गर्ने विद्यालय क्षेत्र विकासका कार्यक्रमको लक्ष्य पूरा हुने सम्भावना छैन ।
११. विद्यालयमा शैक्षिक विकासका लागि दिगो प्राविधिक सहयोग, प्रविधिको प्रयोग र तत्परता विकास हुन सकेको छैन ।
१२. नमुना विद्यालय विकासको शासन र व्यवस्थापनमा तीनै तहका सरकारबिच कार्यक्रममा अधिकतम समन्वय र जिम्मेवारीबोधको कमी रहेको गुनासो रहने गरेको छ ।

१०. निश्कर्ष

नमुना विद्यालय विकास गर्ने सोच र कार्यक्रम आफैमा अनुपयुक्त होइन । यसको अन्तर्गत पहिचान गर्ने, उद्देश्य र अपेक्षा पूरा गर्ने दिशामा सकारात्मक सोचका साथ आआफ्नो हिस्सा पर्ने भूमिका र जिम्मेवारी पूरा गर्ने हो भने यसको अभीष्ट पूरा हुन कठिन छैन । भनिन्छ, जहाँ समस्या त्यहाँ समाधान । शैक्षिक विकासको प्रतिफल देखिन समय लाग्छ । विद्यालय शिक्षाको परिवार ठूलो छ । जति ठूलो परिवार व्यवस्थापन गर्न उति नै कठिन हुन स्वाभाविकै हो । तर भएका काम गरिएका प्रयत्न र देखिएका उपलब्धिहरू सार्वजनिक गर्ने, संस्थागत गर्ने निरन्तरता दिने अभियान एकातिरबाट थाल्न आवश्यक छ भने अर्कातिरबाट देखिएका समस्या र भोगिएका अप्ठ्यारालाई सिकिएका

पाठहरूसँगै समाधान गर्दै लैजानुपर्दछ ।

नेपाल सरकार र दातृ निकायबाट नेपालका नाममा प्राप्त सहयोगको लगानीबाट उच्चतम प्रतिफल हासिल गर्नेबाहेक अरु विकल्प हुन्न । त्यसैले नमुना विद्यालय विकास गर्ने कार्यक्रमको प्रभावकारिता वृद्धि गर्नेबाहेक अर्को बाटो छैन । नमुना विकासका लागि छनोट भएका हरेक विद्यालयहरू पहिले आफू शैक्षिक, भौतिक र व्यवस्थापकीय पक्षमा नै नमुना बन्ने अनि अरु विद्यालयको प्रगतिका लागि मार्गदर्शक बन्नुपर्ने अग्रुवा दायित्व पूरा गर्ने चुनौती र अवसरको भरपुर उपयोग गर्न आवश्यक छ । जसरी कृषि प्रदर्शनीमा सबै किसानलाई प्रोत्साहित गर्न राम्रा उत्पादन सार्वजनिक गरिन्छ, नमुना विद्यालयहरू पनि योग्य बन्ने तरिकासहित यस्तै गरी सार्वजनिक गर्न लायक बन्नुपर्दछ । यसका लागि शिक्षक, व्यवस्थापन समिति, अभिभावक र विद्यार्थीसहित विद्यालय परिवार, निर्वाचित जनप्रतिनिधिसहित सहित सरकारी निकाय, गैरसरकारी क्षेत्रसहित विकास साभेदार तथा बुद्धिजीवी र सञ्चार क्षेत्रसहित नागरिक समाजको सामूहिक प्रयत्न आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति

विद्यालय क्षेत्र विकास योजना, २०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३), शिक्षा मन्त्रालय

नमुना विद्यालय विकास एवम् सञ्चालन निर्देशिका, २०७४ (पहिलो संशोधन, २०७५ सहित), शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी कार्यविधि, २०७४ (दोस्रो संशोधन, २०७६), शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

नमुना विद्यालय विकास : अवधारणा र अभ्यास, स्रोत सामग्री, २०७७ (अप्रकाशित), शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

नाम मात्रका नमुना विद्यालय, इन्साइड स्टोरी, भवानीश्वर गौतम, नयाँ पत्रिका दैनिक, २०७७ साउन १९

www.convinceandconvert.com

www.yourarticlelibrary.com

अनौपचारिक शिक्षा

सामुदायिक सिकाइ केन्द्र : अवधारणा, अवस्था र भावी कार्यदिशा

दिनेश श्रेष्ठ

का.मु. महानिर्देशक, राष्ट्रिय किताब खाना (शिक्षक)
ताहाचल, काठमाडौं

लेखसार

नेपालले संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाद्वारा पारित दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने प्रतिबद्धता गरेको छ । दिगो विकासका १७ ओटा लक्ष्यहरूमध्ये चौथो लक्ष्य गुणस्तरीय शिक्षासँग सम्बन्धित छ । यस लक्ष्यमा सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाइ अवसरहरू प्रवर्धन गर्ने भन्ने छ । नेपाल जस्तो अझै निरक्षर व्यक्तिहरू र न्यून सिपयुक्त कामदारको बाहुल्य रहेको देशका लागि साक्षरता र जीवनपर्यन्त सिकाइका कार्यक्रमहरूको ठुलो महत्त्व रहन्छ । अनौपचारिक शिक्षालाई सुदृढीकरण गर्दै वैकल्पिक र खुल्ला सिकाइका कार्यक्रमहरू, सिप विकास र आयआर्जन कार्यक्रमहरू लक्षित वर्गका लागि सञ्चालन गर्न सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई मुख्य संयन्त्रका रूपमा लिइएको छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले साक्षरता, साक्षरोत्तर, निरन्तर शिक्षा, जीवनोपयोगी शिक्षा तथा जीविकोपार्जन सिप विकासलगायत जीवनपर्यन्त सिकाइ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै समुदायको विकासमा योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई निरन्तरता दिनु र सबलीकरण गर्नु आवश्यक देखिएको छ तर सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूले विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको छ । मुलुक सङ्घीय शासन व्यवस्थामा प्रवेश गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूको व्यवस्थापन गरी स्थायित्व प्रदान गर्नु अपरिहार्य देखिएको छ ।

१. विषय प्रवेश

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाले सन् २०१६ देखि २०३० सम्म विश्वको रूपान्तरण र विकासका हरेक आयाममा कसैलाई पनि पछाडि नछोड्ने प्रतिबद्धताका साथ सन् २०१५ सेप्टेम्बरमा दिगो विकास लक्ष्य घोषणा गरेको थियो । सो घोषणामा नेपालसहित विश्वका १९३ ओटा राष्ट्रहरूले प्रतिबद्धता जाहेर गरेका छन् । उक्त घोषणाबमोजिम दिगो विकासका १७ ओटा लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएका छन् । ती लक्ष्यहरूमध्ये चौथो लक्ष्य 'सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाइ अवसरहरू प्रवर्धन गर्ने' हो । नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ । पन्ध्रौं योजना (२०७६/०७७ -२०८०/०८१) ले गुणस्तरीय शिक्षामार्फत सिर्जनशील, दक्ष, प्रतिस्पर्धी, उत्पादनशील र नवप्रवर्तनशील मानव स्रोतको शैक्षिक स्मारिका : २०७७

विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यस लक्ष्य हासिल गर्न राखिएका उद्देश्यहरूमध्ये सबै नागरिकका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसर सुनिश्चित गर्ने सट्टा हो । तसर्थ सबैका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउनुपर्ने दायित्व रहेको छ । यसका लागि औपचारिक, अनौपचारिक तथा अतिरिक्त माध्यमबाट सिकाइ सुनिश्चित गर्नुका साथै पठन संस्कृतिको विकास तथा जीवनपर्यन्त शिक्षाका अवसर उपलब्ध गराउनुपर्दछ । त्यस्तै विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०१६-२०२३) ले युवा तथा प्रौढहरूमा कार्यमूलक साक्षरताको अभिवृद्धि गर्नु र पढ्ने बानीको विकास गराउनु मुख्य लक्ष्यका रूपमा लिएको छ । यस योजनामा साक्षरता र जीवनपर्यन्त सिकाइका लागि तय गरिएका रणनीतिहरू पुस्तकालय तथा सामुदायिक वाचनालयहरूको बिस्तार गरी निरन्तर शिक्षा कार्यक्रमको स्तरोन्नति गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाइलाई प्रवर्धन गर्ने प्रमुख संयन्त्रका रूपमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई लिइएको छ । प्रस्तुत लेखमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको आवश्यकता, केन्द्रको अवस्था तथा परिवर्तित सन्दर्भमा केन्द्रको स्थायित्वबारे चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

२. सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको परिचय

युनेस्कोको परिभाषाअनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्र भनेको समुदायका लागि समुदायद्वारा व्यवस्थापन गरिएको अनौपचारिक शैक्षिक संस्था वा सङ्गठन हो । अर्को परिभाषाअनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई स्थानीय समुदायका मानिसहरू मिलेर आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न स्थानीय स्तरमै सञ्चालन हुने गरी व्यवस्थापन गरिएको स्वायत्त तथा नाफारहित सामाजिक संस्था भनिएको छ (अ.शि.के., २०७०) । यो औपचारिक शिक्षा प्रणालीको दायराभन्दा बाहिर रहेर सञ्चालन हुन्छ । यसर्थ सामुदायिक सिकाइ केन्द्र औपचारिक शिक्षा प्रणाली दायराभन्दा बाहिर ग्रामीण वा सहरी समुदायको स्थानीय व्यक्तिहरूका लागि स्थानीय जनताद्वारा व्यवस्थापन गरिएको सामुदायिक विकास र जनताको जीवनस्तर सुधारका लागि सिकाइको अवसर र स्रोतहरू उपलब्ध गराउने स्थानीय शैक्षिक संस्था हो । यसले सामाजिक रूपमा पिछडिएका ग्रामीण र्वम् सहरी समुदायका विद्यालय जाने उमेरका तर विद्यालय नगएका बालबालिकाहरू, युवाहरू र निरक्षर र्वम् आंशिक रूपमा साक्षर वयस्कहरूलाई सिकाइका अवसरहरू, व्यावसायिक सिप हासिल गर्ने अवसरहरू, आयआर्जनका कार्यक्रमहरू तथा सामुदायिक विकास सेवाहरू प्रदान गरी व्यक्ति र समुदायलाई सशक्तीकरणमा सहयोग गरी आत्मनिर्भर र्वम् गुणस्तरीय जीवनयापनमा योगदान दिई समुदायको विकासमा सहयोग गर्दछ । युनेस्को (२०१२) का अनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको उद्देश्य स्थानीय समुदायका सबै जनतालाई जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू सिर्जना गरी मानव विकासमा प्रवर्धन गर्ने हो । यसले समुदायको सशक्तीकरण, सामाजिक रूपान्तरण र जीवनको गुणस्तरमा सुधार गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको विशेषताहरू निम्नलिखित छन् :

- (क) समुदायका व्यक्तिहरूका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइको व्यवस्था गर्नु
- (ख) समुदायका व्यक्तिहरूलाई आवश्यकताबमोजिमको क्षेत्रमा सशक्तीकरण गर्नु

- (ग) समुदायको विकासमा योगदान गर्नु
- (घ) समुदायको चाहना र आवश्यकताबमोजिमका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नु
- (ङ) समुदायबाट सहमति प्राप्त गरी आवश्यकता पहिचान गर्दै कार्यदिशा तय गर्नु
- (च) समुदायका सदस्यहरूका लागि आवश्यक सेवा प्रदान गर्नु ।

युनेस्को (२००८) अनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले समुदाय विकासका लागि गर्ने विभिन्न कार्यहरूलाई निम्नलिखित चार समूहमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- (क) शिक्षा र तालिम उपलब्ध गराउने : समुदायका लागि प्रारम्भिक बाल विकास, अनौपचारिक र निरन्तर शिक्षाका कार्यक्रमहरू तथा तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दछ ।
- (ख) समुदायमा सूचना तथा स्रोत सेवा उपलब्ध गराउने : समुदायमा जनचेतनामूलक र समसामयिक सूचनाहरू प्रवाह गर्नुको साथै सल्लाह तथा परामर्श सेवाहरू उपलब्ध गराउँछ ।
- (ग) समुदाय विकासका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने : सामुदायिक क्रियाकलापहरू तथा सामुदायिक विकाससँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दछ ।
- (घ) समन्वय र सञ्जाल स्थापनागर्ने : सरकारी र गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग सम्बन्ध बिस्तार गरी समन्वय र सञ्जाल स्थापना गर्दछ ।

३. नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र

(क) नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका विकास

नेपालको सन्दर्भमा 'ग्रामीण विकासका निमित्त शिक्षा' सेती परियोजनाले वि.सं. २०३४ सालमा Village Reading Centre सञ्चालनमा ल्याई सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको आधारशिला खडा गरेको पाइन्छ । सेती परियोजनाले समुदायमा आधारित साक्षरोत्तर तथा निरन्तर शिक्षा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न १५४ ओटा Village Reading Centre स्थापना गरेको थियो । Village Reading Centre को अवधारणालाई परिमार्जन र परिष्कार गरी आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना प्रथम चरण (१९९२ - १९९८) कार्यान्वयनको क्रममा Village Reading Centre लाई Community Learning Centre का रूपमा रूपान्तरण गरियो । वि.स. २०५६ मा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको स्थापनापछि सरकारी, गैरसरकारी तथा विकासका साभेदारको पहलमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूको बिस्तार भएको पाइन्छ । त्यसै गरी योजनाबद्ध रूपमा दसौं पञ्चवर्षीय योजना (२०५९-२०६४) मा निरन्तर शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तत्कालीन २०५ ओटा निर्वाचन क्षेत्रमा एक/एक ओटा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र स्थापना गर्ने नीति तय भएको थियो । त्यस्तै सबैका लागि शिक्षाको राष्ट्रिय कार्य योजनामा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई जीवन उपयोगी सिप सिकाउने महत्त्वपूर्ण केन्द्रका रूपमा स्वीकार गरी बिस्तार गर्ने रणनीति लिइयो । सामुदायिक अध्ययन केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापनसम्बन्धी निर्देशिका,

२०६२ ले सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू गाउँ विकास समितिमा एउटा र नगरपालिकाको प्रत्येक वडामा एउटा स्थापना गर्ने नीति लिइएको पाइन्छ (अ.शि.के., २०७०) । नेपालमा सरकारी, गैरसरकारी तथा विकासका साभेदारहरू पहिलमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू स्थापना भएको देखिन्छ । आ.व. २०७४/०७५ सम्ममा निजी र सरकारी स्तरमा खोलिएकोसमेत गरी २३७६ भन्दा बढी सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेको पाइन्छ । तीमध्ये २१५१ ओटा सरकारबाट अनुदान पाउने सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू रहेको देखिन्छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको संस्थागत सुदृढीकरण गरी जीवनपर्यन्त सिकाइ प्रदान गर्ने सामुदायिक थलोका रूपमा विकास गर्ने उद्देश्यले केही सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई नमुना सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू रूपमा सुदृढ गर्ने कार्यक्रमअन्तर्गत आ.व. २०७३/०७४ मा ३२ ओटा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू नमुना सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू रूपमा विकास गरिएको छ । नमुना सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको विकास र सुदृढीकरणको उद्देश्यहरू साक्षरता, निरन्तर शिक्षा तथा सिप विकास कार्यक्रम सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन गर्नका लागि संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने; समुदायको विकासका लागि आवश्यकता पहिचान, योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा नेतृत्वदायी भूमिका खेल्न सक्ने सक्षमताको विकास गर्ने; असल अभ्यासहरू आदानप्रदान गर्ने र सूचना केन्द्रको रूपमा कार्य गर्ने क्षमता विकास गर्ने रहेको छ (अ.शि.के., २०७३) ।

(ख) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गरी साक्षरता, सिप विकास र निरन्तर सिकाइको अवसर प्रदान गर्न नेपालको संविधान, शिक्षा ऐन २०२८ आठौं संशोधन, अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३ र आवधिक योजनासमेत व्यवस्था गरेको छ ।

(अ) संवैधानिक प्रावधान

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँच, प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ । यसै गरी राज्यका नीतिभित्र शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै नागरिकको व्यक्तित्व विकासका लागि सामुदायिक सूचना केन्द्र र पुस्तकालयको स्थापना गर्ने भनी उल्लेख भएको छ (नेपालको संविधान, २०७२) ।

(आ) कानुनी प्रावधान

शिक्षा ऐन २०२८ (आठौं संशोधनसहित) को दफा ११ ठ (१) मा भएको व्यवस्थाअनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका सन्दर्भमा 'नेपाल सरकारले समुदायमा साक्षरता, सिप विकास र निरन्तर सिकाइसमेतको काम गर्न तोकिएबमोजिम सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सञ्चालन गर्न सक्ने छ' भन्ने

उल्लेख छ ।

(इ) आवधिक योजनामा भएको व्यवस्था

चौधौ योजना (२०७३/०७४- २०७५/०७६) को कार्यनीतिमा निरक्षर र नवसाक्षरलाई जीवनपर्यन्त शिक्षा दिन सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमार्फत साक्षरता स्वयम्सेवक परिचालन गरिने छ भनी उल्लेख गरिएको थियो (रा.यो.आ., २०७३) । पन्ध्रौ योजना (२०७६/०७७ -२०८०/०८१) ले गुणस्तरीय शिक्षामार्फत सिर्जनशील, दक्ष, प्रतिस्पर्धी, उत्पादनशील र नवप्रवर्तनशील मानव स्रोतको विकास गर्ने लक्ष्य लिइएको छ । सबै नागरिकका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसर सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०१६-२०२३) ले युवा तथा प्रौढहरूमा कार्यमूलक साक्षरताको अभिवृद्धि गर्नु र पढ्ने बानीको विकास गराउनु मुख्य लक्ष्यका रूपमा लिएको छ । यस योजनामा साक्षरता र जीवनपर्यन्त सिकाइका लागि तय गरेको रणनीतिहरू पुस्तकालय तथा सामुदायिक वाचनालयहरूको बिस्तार गरी निरन्तर शिक्षा कार्यक्रमको स्तरोन्नति गर्ने र जीवनपर्यन्त शिक्षाको प्रमुख संयन्त्रका रूपमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई लिइएको छ ।

(ई) नीतिगत प्रावधान

अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३ नीति ५ मा शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र समता प्राप्त गर्नका लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालन र संयोजनको आधार बनाइने छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यस नीतिअन्तर्गत निम्नलिखित कार्यनीतिहरू अपनाइने छ भनी उल्लेख गरिएको छ :

- (क) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू गैरसरकारी संस्था, स्थानीय समूह, विद्यालय, स्थानीय निकाय र सरकारी संस्थाहरूले एकल वा संयुक्त रूपमा तोकिएबमोजिम सञ्चालन गर्न सक्ने छ ।
- (ख) समुदायको आवश्यकताअनुसार शैक्षिकलगायत विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ ।
- (ग) समुदायका प्रौढ तथा युवा सदस्यहरूलाई आवश्यक पर्ने अन्य जीवनोपयोगी सिपलाई ध्यानमा राखी विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ ।
- (घ) सामुदायिक विकास, उत्पादन वृद्धि र साँस्कृतिक संरक्षण तथा शिक्षाका लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई परिचालन गरिने छ ।

(ग) सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको व्यवस्थापन

विश्वमा विभिन्न देशहरूको अभ्यास हेर्दा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन विभिन्न तरिकाबाट भएको पाइन्छ । नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थापना समुदायले गर्ने र सञ्चालनको स्वीकृति सरकारबाट दिने व्यवस्था रहेको छ । केन्द्रहरू प्रत्येक वर्ष नवीकरण गर्नुपर्ने प्रावधान छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्थापन गर्न सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था रहेको छ । व्यवस्थापन समितिमा केन्द्रको साधारण सभाबाट निर्वाचित अध्यक्ष

र सदस्यहरूका साथै स्थानीय तह, समाजसेवी, शिक्षक, गैरसरकारी संस्थाको प्रतिनिधिहरू रहने व्यवस्था रहेको छ । यस समितिको पदावधि चार वर्ष रहने व्यवस्था छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्र नियमित रूपमा सञ्चालन गर्न परिचालक राख्ने प्रावधान छ । केन्द्र सञ्चालनका लागि नेपाल सरकारले गत वर्षको कार्यप्रगति प्रतिवेदन र चालु वर्षको कार्ययोजनाका आधारमा परिचालकको पारिश्रमिक तथा केन्द्र व्यवस्थापनका लागि सञ्चालन अनुदान दिने व्यवस्था रहेको छ । यसको साथै केन्द्रले स्थानीय तह, गैरसरकारी संस्था, व्यक्ति, समुदायबाट सहयोग प्राप्त गर्ने गरेको पाइन्छ । कतिपय केन्द्रहरूले आफैँले उपलब्ध स्रोत परिचालन गरी आर्थिक स्रोत जुटाएको पनि पाइन्छ ।

नेपालको संविधानको अनुसूची ८ मा अनौपचारिक शिक्षा, साक्षरतालगायत कक्षा १२ सम्मको शिक्षाका लागि स्थानीय तहलाई जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ । यसबमोजिम स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा आधारभूत र माध्यमिक शिक्षालगायत अनौपचारिक, खुला तथा वैकल्पिक, निरन्तर सिकाइ, विशेष शिक्षा र समुदायमा सञ्चालन हुने सिकाइका कार्यक्रमसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन, नियमनलगायतका कार्यहरू स्थानीय तहले गर्ने गरी तोकिएको छ । यसरी विगतमा साबिकको अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले सञ्चालन गर्न अनुमति दिएका तथा नवीकरण गरेका सामुदायिक सिकाइ केन्द्र स्थानीय तहअन्तर्गत व्यवस्थापन गर्नुपर्ने भएको छ । यसैले परिवर्तित सन्दर्भमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र नवीकरण स्थानीय तहले गर्ने व्यवस्था गरिएको छ (शि.मा.सो.वि.के., २०७५) । यसअनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले अघिल्लो वर्षको कार्य प्रगति र लेखापरीक्षण तथा चालु वर्षको कार्ययोजनासहित प्रत्येक वर्ष नवीकरणका लागि स्थानीय तहमा निवेदन दिनुपर्ने र स्थानीय तहले शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाईको राय लिई सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको नवीकरण गर्ने व्यवस्था गरेको छ । जिल्लामा स्वीकृत कोटाभित्र विगतमा स्वीकृति पाएका र अघिल्लो आ.व.मा नवीकरण नभएका सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको हकमा सम्बन्धित सामुदायिक सिकाइ केन्द्रबाट मनासिव कारणसहित पुनः नवीकरणका लागि आवश्यक कागजात पेस गरेमा स्थलगत अनुगमन गरी उपयुक्त देखिएमा शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाईको राय लिएर नवीकरण गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी सञ्चालन भएका केन्द्रहरू नवीकरण गर्ने व्यवस्था गरिएता पनि नयाँ सामुदायिक सिकाइ केन्द्र स्थापना, नियमन सम्बन्धमा अन्योल कायम नै छ ।

(घ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका मुख्य कार्यहरू

विभिन्न देशहरूको अभ्यास हेर्दा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूले स्थानीय आवश्यकता, समुदायको चाहना, समयको माग तथा सहकार्य गर्ने सङ्घसस्थाहरूको कार्यक्रमअनुसार विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूले सरकार, गैरसरकारी र विकास साभेदार संस्थाहरूबाट प्राप्त कार्यक्रमहरू तथा आफ्नै पहलमा स्रोत जुटाइ विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका कार्यहरू

निम्नलिखित पाँच प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ :

- (अ) साक्षरता तथा शैक्षिक कार्यक्रम : निरक्षरहरूका लागि साक्षरता, साक्षरोत्तर र निरन्तर शिक्षाको कक्षा सञ्चालन; विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकालाई विद्यालयमा ल्याउने प्रयासमा विद्यार्थी भर्ना अभियान र पहिचान भएका बालबालिकाहरूका लागि बालिका शिक्षा कार्यक्रम र वैकल्पिक विद्यालय सञ्चालन; विद्यालय छोडेका वयस्क र प्रौढहरूका लागि खुला विद्यालय सञ्चालन; प्रारम्भिक बाल विकास सम्बन्धी क्रियाकलापहरू सञ्चालन; पुस्तकालय सञ्चालन,
- (आ) सूचनामूलक तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रम : शिक्षा, स्वास्थ्य, मानव अधिकार, सुशासन, सामाजिक सुरक्षा आदि सम्बन्धी समुदायको सरोकारका सूचना प्रवाह गर्ने तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन; बालअधिकार, कानुनी अभिमुखीकरण तथा कानुनी साक्षरता, अभिभावक सचेतना, वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन; सूचना केन्द्र सञ्चालन,
- (इ) संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम : वातावरण र प्राकृतिक सम्पदा संरक्षण, संवर्धन तथा सदुपयोग, स्थानीय संस्कृतिको जगेर्ना, संरक्षण तथा प्रवर्धनसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन,
- (ई) आयआर्जनसम्बन्धी कार्यक्रम : आयआर्जनमा टेवा पुऱ्याउन व्यवसायअनुसारका समूह, वचत तथा ऋण समूह गठन तथा परिचालन । वचतको बानीको विकास र वचत रकम समूहका सदस्यको हितमा परिचालन सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन ।
- (उ) तालिम कार्यक्रम : समुदायका व्यक्तिहरूको जीवनस्तर सुधार गर्न विभिन्न किसिमका व्यक्तित्व विकास, क्षमता विकास, व्यावसायिक सिप विकासमूलक तालिमहरू तथा आर्यआर्जन कार्यक्रमहरू, वचत सङ्कलन तथा परिचालन तथा ऋण प्रवाहसम्बन्धी तालिम ।
- (ङ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका समस्या तथा चुनौतीहरू

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूले विभिन्न किसिमका शैक्षिक तथा समुदाय विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् । केन्द्रले साक्षरता दर वृद्धि गर्न, शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएकाहरू शिक्षा हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्न, व्यावसायिक सिप हासिल गरी जीवनस्तर सुधार गर्न तथा समुदायलाई सशक्तीकरण गरी समुदाय विकास गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । तर पनि केन्द्रहरूले विभिन्न समस्याहरू र चुनौतीहरू सामना गर्नुपरेका छन् । तीमध्ये प्रमुख समस्याहरू र चुनौतीहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ :

- (अ) मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा अनौपचारिक, खुला तथा वैकल्पिक, निरन्तर सिकाइ, विशेष शिक्षा र समुदायमा सञ्चालन हुने सिकाइका कार्यक्रमसम्बन्धी स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने भएकाले साबिकमा केन्द्र र जिल्ला तहको शैक्षिक निकायहरूबाट व्यवस्थापन तथा नियमन हुने गरेको सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूको स्थानीय तहबाट व्यवस्थापन के कसरी गर्ने भन्ने स्पष्ट ढाँचा तयार भइनसकेकाले अन्योलको अवस्था

छ ।

- (आ) हाल व्यवस्थापन समिति गठन गरेको आधारमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सञ्चालन भइरहेको छ । अन्य सङ्घसंस्थाहरू जस्तै आधिकारिक निकायमा दर्ता नभएकाले यसको कानुनी हैसियत स्पष्ट छैन । यसले गर्दा विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थासँग समन्वय र सहकार्य गरी कार्यक्रम तथा बजेट प्राप्त गर्न कठिनाई भएको छ ।
- (इ) अधिकांश सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू विद्यालय तथा सामुदायिक भवनमा सञ्चालित छन् । भौतिक संरचना र स्रोतसाधनको कमीले गर्दा केन्द्र सञ्चालन तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न कठिनाई भएको छ ।
- (ई) सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सञ्चालन र विकासमा समुदायको सक्रिय सहभागिता र अपनत्व अपरिहार्य हुन्छ । तर सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू साविकको जिल्ला शिक्षा कार्यालय, गैरसरकारी संस्था र विकासका साभेदारहरू पहिलमा समुदायले नै स्थापना गरेको भएता पनि यसको अवधारणा जनतामा स्पष्ट पार्न सकिएको छैन । धेरैको बुझाइमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र शिक्षा कार्यालय तथा गैरसरकारी संस्थाको स्थानीय तहमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कार्यालय हो भन्ने छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमहरू अधिकांश समुदायका व्यक्तिहरू आकाङ्क्षा र आवश्यकता सम्बोधन गर्न आफैले तर्जुमा गरेको नभई सेवा प्रदायक निकायबाट प्राप्त गरेको कार्यक्रमहरू रहेको देखिन्छ । यसैले सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको सिद्धान्तअनुसारको समुदायको पर्याप्त सहभागिता जुटाउन सकेको छैन । त्यस्तै समुदायले केन्द्रको अपनत्व कम ग्रहण गरेको पाइन्छ ।
- (उ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई परिचालकको पारिश्रमिक र अन्य व्यवस्थापनका लागि सरकारबाट नियमित रूपमा न्यून आर्थिक अनुदान प्राप्त हुने गर्दछ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न प्राय बाह्य स्रोत र साधनमा भर पर्नुपर्ने अवस्था छ । यसले गर्दा कतिपय समुदायमा प्रभावकारी देखिएका कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूलाई निरन्तरता दिन नसकिएको अवस्था पनि छ । आन्तरिक स्रोत परिचालन गरी नियमित आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता गर्नु चुनौती रहेको छ ।
- (ऊ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई जीवन्त बनाउनका लागि पदाधिकारी र परिचालकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यसका लागि पदाधिकारी र परिचालकले परिवर्तन संवाहकको भूमिका खेल्न सक्नुपर्दछ । हालको व्यवस्थाअनुसार परिचालकको पारिश्रमिक न्यून भएको कारणले गर्दा परिचालकलाई उत्प्रेरित तथा क्षमतावान् व्यक्तिहरूलाई आकर्षण गर्न सकिएको छैन । यसको साथै पदाधिकारी र परिचालकको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ठोस कार्यक्रम नभएको कारणले गर्दा समुदायको आवश्यकता र चाहनाअनुसारका कार्यक्रमहरू तर्जुमा र सञ्चालन, स्रोत व्यवस्थापन, अन्य संस्थाहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको सेवा

प्रवाह प्रभावकारी बनाउन कठिनाइ भएको छ ।

(३४) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रबाट प्रवाह हुने सेवा प्रभावकारी बनाउन, स्रोतसाधन जुटाउन, क्षमता अभिवृद्धि गर्न तथा स्थायित्व प्रदान गर्न अन्य सङ्घसंस्थासँग समन्वय, सञ्जाल बिस्तार तथा साभेदारीको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । समुदायका लागि कार्यक्रम प्रदान गर्ने सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थासँग समन्वय र सहकार्य न्यून मात्रामा भएको पाइन्छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूबीच सिकाइ आदानप्रदान कार्यक्रमको अभ्यास केही हदमा भएता पनि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूको सञ्जाल बिस्तार गर्न सकिएको छैन ।

४. सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको भावी कार्यदिशा

सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सरकारी, गैरसरकारी तथा विकासका साभेदारहरूको सहयोगमा समुदायले स्थापना गर्ने गरेको पाइन्छ तर कतिपय सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू समुदायको सक्रियताको कमी, स्रोतको अभाव आदि कारणहरूबाट निष्कृय र बन्दसमेत भएको पाइन्छ । त्यसैले सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थायित्व सट्टा चुनौतीको विषय भएको छ । मुलुक सङ्घीयतामा प्रवेश गरेपछि केन्द्रको व्यवस्थापन पनि अन्योलको विषय भएको छ । यसैले परिवर्तित सन्दर्भमा केन्द्रको स्थायित्व कायम गर्नु आवश्यक देखिएको छ । Asmin (२०१७) का अनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको सफलताका लागि स्थायित्व सट्टा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । स्थायित्वका लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले आफ्ना कार्यक्रमहरू तथा क्रियाकलापहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्न र स्थानीय समुदायको आवश्यकता सम्बोधन गर्न सक्नुपर्दछ । Le (२०१७) का अनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सञ्चालनका लागि अनुकूल अवस्था सिर्जना हुन तीनओटा तत्वहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छ । ती तत्वहरू स्थानीयको प्रभावकारी नेतृत्व र स्थानीयको अपनत्व दिन उत्साहित गर्ने गरी समुदायमा आधारित सङ्गठन, सहजकर्ताहरूको भूमिका तथा समुदायको गहन रुचि र सहयोग हुन् । युनेस्को (२०११) का अनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थायित्वका लागि दुईओटा तत्वहरू महत्त्वपूर्ण छन् । सट्टा प्रदान गरिएको सिकाइका सेवाहरूको समुदायको आवश्यकतासँग सान्दर्भिकता र अर्को सान्दर्भिक सेवाहरू प्रदान गर्न आवश्यक स्रोतसाधनहरूको उपलब्धता हुन् । Asmin (२०१७) का अनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थायित्वका लागि निम्नलिखित पाँचओटा पक्षहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । ती हुन् : सञ्चालन खर्चको व्यवस्था, भौतिक संरचना तथा सुविधाहरू, व्यवस्थापन क्षमता, पदाधिकारी र संलग्न प्रशिक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूको क्षमता विकास र समुदायका अगुवाहरूको सहभागिता ।

सङ्घीय संरचनाअनुसार सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको संस्थागत व्यवस्थापन र विकास हुने अवस्था सिर्जना केन्द्रको स्थायित्वका लागि निम्नलिखित उपायहरू अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ :

(क) मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा साविकमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले

सञ्चालन गर्ने सिकाइका कार्यक्रम स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने भएकाले केन्द्रको स्थिति, संरचना, भूमिका र कार्यहरू स्पष्ट हुने गरी आवश्यक कानुनी प्रबन्ध गर्ने

- (ख) हाल सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्थापन समिति गठन गरेको आधारमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सञ्चालन भइरहेको छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई दिगो र निरन्तर सञ्चालन हुने संस्थाका रूपमा विकास गर्न अन्य सामाजिक सङ्घसंस्थाहरू जस्तै आधिकारिक निकायमा दर्ता गर्ने व्यवस्था गरी कानुनी हैसियत स्पष्ट गरी विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थासँग समन्वय र सहकार्य गरी कार्यक्रम तथा बजेट प्राप्त गर्न सहज वातावरण सिर्जना गर्ने
- (ग) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई भौतिक संरचना र स्रोतसाधनले सम्पन्न बनाउन भवन र आवश्यक न्यूनतम स्रोत साधन क्रमशः उपलब्ध गराउँदै जाने । हाल विद्यालय समायोजनका क्रममा समायोजन भएको विद्यालयको भवन र अन्य स्रोतसाधन आवश्यकताअनुसार केन्द्रलाई उपलब्ध गराउने तथा स्थानीय तह र अन्य सङ्घसंस्थासँग समन्वय गरी जग्गा प्राप्त गरी भवन निर्माण गर्ने
- (घ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थायित्व र जीवन्तताका लागि समुदायको सक्रियता सहभागिता र अपनत्व अनिवार्य हुन्छ । यसका लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको अवधारणा समुदायमा स्पष्ट पार्ने । केन्द्रले समुदायका व्यक्तिहरूको आकाङ्क्षा र आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी कार्यक्रमहरू विकास गर्ने । कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्दा समुदायमा सर्वेक्षण गर्ने, समुदाय छलफल गर्ने र कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा समीक्षामा समुदायका व्यक्तिहरूलाई अनिवार्य रूपमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्ने । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको विश्वसनीयता कायम राख्न पारदर्शिता र समुदायप्रति उत्तरदायीको प्रतिबद्धतामा जोड दिने । केन्द्रको गतिविधिमा स्थानीय अगुवाहरूको सहभागितामा जोड दिने
- (ङ) केन्द्र तथा स्थानीय तहबाट सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई नियमित अनुदान दिने व्यवस्था गर्ने । सरकारी र गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अनुदान प्राप्त गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने । केन्द्रले आफैले स्रोत जुटाउने उपायहरू अवलम्बन गर्ने जस्तै सदस्यहरूबाट नियमित सदस्यता शुल्क उठाउने, स्थानीय चन्दादाताहरूलाई सहयोग दिन प्रोत्साहित गर्ने
- (च) सेवा प्रदायक सङ्घसंस्थाहरूसँग समन्वय गरी सहकार्य तथा साभेदारी गरी स्रोतसाधन जुटाउने, क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूको सञ्जाल स्थापना गरी असल अभ्यासहरू अनुकरण तथा अनुभव आदानप्रदान गर्ने वातावरण सिर्जना गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने
- (छ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई जीवन्त बनाउनका लागि परिचालकको महत्त्वपूर्ण भूमिका

हुन्छ । यसका लागि परिचालकले परिवर्तनको संवाहकको भूमिका खेल्न सक्नुपर्दछ । हालको व्यवस्थाअनुसार परिचालकको पारिश्रमिक न्यून भएका कारणले गर्दा परिचालकलाई उत्प्रेरित तथा क्षमतावान् व्यक्तिहरूलाई आकर्षण गर्न सकिएको छैन । परिचालक पदमा योग्य र क्षमतावान् व्यक्तिलाई आकर्षण गर्नको विद्यमान परिचालकको योग्यता र पारिश्रमिकमा पुनरवलोकन गर्ने । साथै पदाधिकारी र परिचालकको समुदायको आवश्यकता र चाहनाअनुसारका कार्यक्रमहरू तर्जुमा र सञ्चालन गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तालिम कार्यक्रमहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने ।

५. निष्कर्ष

सामुदायिक सिकाइ केन्द्र समुदायमा आधारित, समुदायले आफ्ना लागि आफ्नैले स्थापना र सञ्चालन गर्ने संस्था हो । यसको मुख्य उद्देश्य समुदायका व्यक्तिहरूको जीवनस्तर उकास्नु र सशक्तीकरण गर्नु हो । सामुदायिक सिकाइ केन्द्र साक्षरता, साक्षरोत्तर, निरन्तर शिक्षा, जीवनोपयोगी शिक्षा तथा जीविकोपार्जन सिप विकासलगायत जीवनपर्यन्त सिकाइ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने केन्द्र हो । नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले समुदायको विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ तर पनि यसको जीवन्तता र स्थायित्व चुनौतीपूर्ण छ । बदलिँदो परिवेशमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रसम्बन्धी व्यवस्थाको अन्योल निराकरण गरी कानुनी हैसियत स्पष्ट हुने प्रावधानको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ । केन्द्रको संस्थागत विकासका लागि भौतिक संरचना र स्रोतसाधनको व्यवस्थापन तथा केन्द्रका जनशक्तिको समयअनुकूल क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सेवा प्रदायक सङ्घसंस्थाहरूसँग समन्वय र साभेदारी तथा सञ्जाल स्थापना गरी स्रोतसाधनको व्यवस्थापन गर्ने तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने अवसर सिर्जना गर्न सकिन्छ । यसरी सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई स्थानीय समुदायको आवश्यकतासँग मेल खाने सान्दर्भिक सिकाइका अवसरहरू प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरू तथा क्रियाकलापहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्न सक्षम बनाई केन्द्रप्रति समुदायको अपनत्व वृद्धि भई समुदायको आफ्नै र आफ्ना लागि स्थापना भएको संस्थाका रूपमा आत्मसात गरी केन्द्रको स्थायित्व हुने र विश्व शिक्षा मञ्चमा प्रतिबद्धता जनाएअनुरूप सबैका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसर प्रदान गर्न सामुदायिक विकास केन्द्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाउन सफल हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री :

- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६३), अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र : भक्तपुर
- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०७०), सामुदायिक अध्ययन केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६२, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र : भक्तपुर

- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०७३), नमुना सामुदायिक अध्ययन केन्द्र विकास अभिमुखीकरण पुस्तिका २०७३, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र : भक्तपुर
- राष्ट्रीय योजना आयोग (२०७६), पढ्यौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग : काठमाडौं
- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०७५), अनौपचारिक शिक्षा तथा साक्षरता कार्यक्रम कार्यान्वयन सहजीकरण पुस्तिका, २०७५, सानोठिमी, भक्तपुर
- शिक्षा मन्त्रालय (२०७३), विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं. २०७३/०७४- २०७९/०८०, शिक्षा मन्त्रालय : काठमाडौं
- UNESCO (2008). Community Learning Centres: Country Reports from Asia. UNESCO Bangkok: Thailand.
- UNESCO (2011). Sustainability of Community Learning Centres: Community Ownership and Support. Asia-Pacific Regional Action Research Studies. UNESCO Bangkok: Thailand.
- UNESCO (2012). Community Learning Centres: Asia-Pacific Regional Conference Report. UNESCO Bangkok: Thailand.
- UNESCO (2013). Community Learning Centres: Asia-Pacific Regional Conference Report 2012. UNESCO Bangkok: Thailand.
- Asmin, F.(2017). The Model of Community Learning Center Development: A Case Study of PKBM Assolahiyah in West Java Province. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/320626442_The_Model_of_Community_Learning_Center_Development_A_Case_Study_of_PKBM_Assolahiyah_in_West_Java_Province
- Le, A.T.P.(2017). The Contributions of Community Learning Centres to Personal and Community Development: A case Study of Three Centres in Padaung, Myanmar. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/340134952_The_contributions_of_community_learning_centres_to_personal_and_community_development_A_case_study_of_three_centres_in_Padaung_Myanmar

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्था, अवस्था र आवश्यकता

बाबुकाजी कार्की

पूर्व उपसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

लेखसार

शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएका र गरिबीको चपेटामा परेका समुदायका विभिन्न व्यक्तिहरूको जीवनस्तर उकास्न समयको मागअनुसार आवश्यकतामा आधारित कार्यक्रम निर्माण र सञ्चालनको लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्र (सासिके) स्थापना भएको हो । समुदायको सक्रियता र सहभागितामा स्थापना तथा सञ्चालन हुने सासिकेमाफत त्यहाँ बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूले आफ्नो चाहना र आवश्यकताअनुरूप कार्यक्रम निर्माण स्वम् सञ्चालन गर्दै सिकने अवसर प्राप्त गर्दछन् । सिकाइ निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । औपचारिक शिक्षाबाट निश्चित समयावधिमा हासिल गरेका ज्ञान र सिपले मात्र मानव जीवनलाई सार्थक बनाउन सक्दैनन् । औपचारिक शिक्षापछिका दैनिकीलाई सहज बनाउन आवश्यक ज्ञान र सिपबाट सुसज्जित गराउने उद्देश्यबाट अनौपचारिक शिक्षा अर्न्तगत सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको परिकल्पना र सञ्चालन हुँदै आएको छ । प्रस्तुत लेखमा साक्षरता, सशक्तीकरण र समृद्धिका लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्था, अवस्था र आवश्यकता स्वम् चुनौती तथा सुझावलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. विषय प्रवेश

आजको एक्काइसौं शताब्दीमा विज्ञान र प्रविधिमा क्षण क्षणमा चामत्कारिक आविष्कार भइराखेका छन् । आविष्कारित नवीन ज्ञान र सिपलाई समयानुकूल आत्मसात् र सदुपयोग गर्न आफूलाई सूचना तथा प्रविधिबाट निरन्तर अद्यावधिक हुन निश्चित समयमा लिइएको औपचारिक शिक्षाले मात्र पर्याप्त हुँदैन । यसका लागि ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिमा भएका पछिल्ला आविष्कारबाट सुसूचित गराउने खालका साधनस्रोत सम्पन्न र सबैका लागि सहज पहुँच पुग्ने सामुदायिक सिकाइ केन्द्र एक सशक्त विकल्प हुन सक्छ । विद्यालय वा कलेज नगएका निरक्षर वा औपचारिक शिक्षा हासिल गरिसकेका जोकोहीलाई निरन्तर अद्यावधिक ज्ञान र सिप आर्जन गर्न सहज पहुँचको खाँचो पर्दछ । यही वास्तविकतालाई मध्यनजर राखेर अन्य देशहरूमा जस्तै नेपालमा पनि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थापना गर्दै जाने नीति लिइएको हो । समुदायका मानिसहरू मिलेर समुदायको विकासका लागि समुदायबाटै स्थापना र व्यवस्थापन गर्ने गरी अनौपचारिक प्रकृतिको स्वायत्त, स्वशासित बहुद्देश्यीय स्थानीय शैक्षिक संस्था सामुदायिक सिकाइ केन्द्र Community Learning Center (CLC) हो । CLC is a multipurpose institute of the people, by the people and for the

people (UNESCO) । यहाँ समुदायका मानिसहरूको आवश्यकता र चाहनाअनुसारको कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । साक्षरता, स्वास्थ्य, सरसफाइ, पोषण, परिवार नियोजन, वातावरण सन्तुलनलगायत पेसा र व्यवसायलाई सबलीकरण गर्ने खालका गुणस्तरीय जीवनका लागि आवश्यक पर्ने कार्यक्रमहरू सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले प्रमुखताका साथ सञ्चालन गर्दछ । समुदायको सामाजिक आर्थिक सशक्तीकरणका लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्र एक निर्विकल्प संस्था बन्दै आएको छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै प्रकृतिका शिक्षण संस्थाका उद्देश्यहरू हासिल गर्न थप योगदान पुऱ्याउने वास्तविकतालाई नकार्न सकिन्न ।

२. नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्था र अवस्था

नेपाल सरकारले दसौँ पञ्चवर्षीय योजनाको प्रमुख उद्देश्य गरिबी निवारण गर्ने राखेको थियो । गरिबी निवारण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न शिक्षाका कार्यक्रममार्फत चेतना अभिवृद्धि गरी मानिसहरूको आवश्यकताअनुसारको प्राविधिक तथा व्यावसायिक ज्ञान र सिप प्रदान गरिनु आवश्यक हुन्छ । जीवनोपयोगी ज्ञान र सिप सहज आर्जन गर्न कम्तीमा साक्षर हुनु आवश्यक छ । विसं २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालको साक्षरता प्रतिशत ६५.९ छ । यसमध्ये पुरुष ७५.९ र महिला ५७.४ प्रतिशत रहेको छ । नेपालमा अझै पनि ३४.९ प्रतिशत जनसङ्ख्या निरक्षर र ३८ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि छन् । यी व्यक्तिहरूका लागि साक्षरता, निरन्तर शिक्षा तथा कार्यमूलक शिक्षा प्रदान गर्न समुदायको विकासमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले नेपाल सरकारले दसौँ पञ्चवर्षीय योजनाको अवधि (२०५९-२०६४) मा प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रमा एकओटाका दरले २०५ सामुदायिक अध्ययन केन्द्र स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेकामा २०६४ सालसम्ममा १६६ ओटा साअ केन्द्रहरू स्थापना भएका थिए । अहिलेसम्म निजी र सरकारीस्तरमा खोलिएकासमेत गरी २१५१ भन्दा बढी सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । शिक्षा ऐन आठौँ संशोधनमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई समावेश गरी विगतदेखि भैले आएको कानुनी अस्पष्टताको अन्योलतालाई निकास दिएको छ ।

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्थापन र नियमन गर्नका लागि विगतमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले सामुदायिक अध्ययन/सिकाइ केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका २०६२ लागु गरेको थियो । सरकारबाट आर्थिक अनुदान पाउने गरी स्थापना गर्ने सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू सरकारको कार्यक्रमअन्तर्गत स्थापना हुँदै आएका छन् । कुनै विद्यालय वा सङ्घसंस्थाले सरकारबाट आर्थिक अनुदान नपाउने गरी अनुमति माग गरेमा अनुमति दिन सकिने व्यवस्था छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू खोल्दै जाने अवधारणाअनुसार गाउँपालिकामा एउटा र नगरपालिकाको प्रत्येक वडामा एउटाका दरले केन्द्रहरू स्थापना गर्ने सरकारको नीति रहेको छ ।

३. राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ र सामुदायिक सिकाइ केन्द्र

राष्ट्रिय शिक्षा नीति (राशिनि), २०७६ ले लिएको लक्ष्य सहज प्राप्तिका लागि सामुदायिक सिकाइ

केन्द्रको अहम् भूमिका रहने वास्तविकता हो । नेपाललाई पूर्ण साक्षर मुलुक तुल्याई अनौपचारिक, वैकल्पिक, परम्परागत र खुला शिक्षाका माध्यमबाट आजीवन सिकाइ संस्कृतिको विकास गर्ने उद्देश्यलाई हासिल गर्न सासिकेको प्रमुख भूमिका रहन्छ । राशिनिको रणनीति ९.४ मा सान्दर्भिक स्वम् गुणस्तरीय आधारभूत र माध्यमिक शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चितता गर्न औपचारिक, अनौपचारिक, वैकल्पिक र खुला प्रणालीको अवलम्बन गर्ने उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै रणनीति ९.१४ र १५ मा साक्षरता अनौपचारिक शिक्षा र आजीवन सिकाइलाई पेसा स्वम् व्यवसाय, सामाजिक जीवन र सहभागितासँग आबद्ध गर्ने, त्यस्तै परम्परागत शिक्षाको मूलप्रवाहीकरण स्वम् वैकल्पिक र खुला शिक्षाको अवसर बिस्तार गरी विद्यालय शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने आदि नीति, रणनीति र कार्यक्रमहरू प्रभावकारी बनाउन सासिकेको व्यवस्थापन र भूमिकालाई सुदृढीकरण गर्न प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ ।

सासिकेको व्यवस्थापन र रेखदेख विगतमा स्थानीय निकायको जिम्मा थियो । वर्तमानमा लागु गरिएको शिक्षा नीतिको बुँदा ११.३.३ र ४ ले अनौपचारिक, वैकल्पिक शिक्षा तथा आजीवन सिकाइ, निरन्तर सिकाइ तथा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सम्बन्धी कानून, योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा सञ्चालन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन गर्ने दायित्व स्थानीय सरकारलाई तोकेको छ । सासिकेको दायरा र जिम्मेवारी फराकिलो छ । अनौपचारिक शिक्षा सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यक्रम सञ्चालनको साभ्ना संस्थाका रूपमा सासिकेको विकास र बिस्तार हुनु जरुरी छ । सासिकेलाई साधनस्रोत सम्पन्न बनाउन स्थानीय सरकारको प्रमुख दायित्व भए तापनि प्रदेश र सङ्घीय सरकारको भूमिकाको पनि उत्तिकै खाँचो रहन्छ । जीवनको सीमित कालखण्डका लागि मात्र औपचारिक शिक्षाका स्थायी प्रकृतिका शिक्षण संस्थाहरू ज्ञान र सिप हासिल गर्न प्रयोग हुन्छन् तर अनौपचारिक प्रकृतिको सासिके आजीवन जीवनोपयोगी शिक्षा आर्जन गर्न उपयोगी हुन्छ । त्यसकारण अनौपचारिक शिक्षाको एक मात्र शैक्षिक संस्था सासिकेको सबलीकरण गर्न सरकार र सरोकार पक्षले प्राथमिकताका साथ ध्यान दिनु दूरदर्शिता हुन्छ ।

४. साक्षरता अभियानमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको भूमिका

साक्षरता शिक्षाको प्रस्थान बिन्दु हो । साक्षरता ज्ञानको कुन्जी हो । आफ्नो अन्तरनिहित प्रतिभाको प्रस्फुटन गरेर अधिकाधिक सक्षमता हासिल गरेर सशक्तीकरण गर्न साक्षरता हुँदै शिक्षित हुनु पहिलो सर्त हो । दैनिक जीवनमा आइपर्ने र प्रयोग हुने सामग्री कम्प्युटर, मोबाइललागायत कतिपय उपकरणलाई उचित प्रयोग गर्न तत्सम्बन्धमा साक्षर हुनुपर्दछ । समयको मागअनुसार साक्षरताको परिभाषा 3R (Reading, Writing, Arithmetic) बाट 7R (Reading, Writing, Arithmetic, Rights, Responsibility, Relationship, Recreation) सम्म पुगेको छ । तर अक्षर साक्षरता (Letter literacy) सबै खाले साक्षरताको प्रस्थान बिन्दु हो ।

शिक्षित नागरिकको प्रतिशत र देश विकासको गति समानुपातिक हुने सर्वमान्य मान्यता हो । मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा कुनै पनि देश कति विकासित छ भनी आकलन गर्न सकिन्छ । मानव विकास सूचकाङ्क मापन गर्ने मूल आधारहरू औसत आयु, मातृ मुत्युदर, बालमृत्युदर, विद्यार्थी भर्ना दर, प्रतिव्यक्ति आय, साक्षरता दर आदि हुन् । यी सूचकाङ्कहरूमा सकारात्मक सुधार ल्याउन शिक्षाको विकास र बिस्तार अपरिहार्य छ । निरक्षरताको कारणबाट समाजलाई अन्धविश्वास, गरिबी, पछौटेपन, बेरोजगारी जस्ता नकारात्मक प्रवृत्तिले गाँजेको हुन्छ । कम्तीमा गाँस, वास, कपासको सुनिश्चित गर्दै सबैखाले पछौटेपनलाई छिमल्न निरक्षरता उन्मूलन पहिलो सर्त हो । तसर्थ सबै देशले आफ्ना जनतालाई जतिसक्दो चाँडो दिगो साक्षर गराउदै दक्ष जनशक्ति बनाउन विभिन्न नीति र्वमरणनीति अवलम्बन गरेको पाइन्छ । नेपालले पनि ६० भन्दा बढी जिल्लालाई निरक्षरतामुक्त घोषणा गरिसकेको छ । अब बाँकी जिल्लाहरूलाई तदारुकताका साथ क्रमशः साक्षर जिल्ला घोषणा गर्दै यसै आव २०७७ ।७८मा साक्षर नेपाल घोषणा गर्ने नीति तथा कार्यक्रममार्फत सार्वजनिक गरिसकेको अवस्था छ ।

नेपालमा साक्षरता प्रगति दर

साल वि.स.मा	साक्षरता प्रतिशत		
	पुरुष	महिला	जम्मा
२००७	-	-	२.०
२००८	९.५	०.७	५.३
२०१८	१६.३	१.८	८.९
२०२८	२३.६	३.९	१४.०
२०३८	३४.४	१२.०	२३.४
२०४३	५१.८	१८.०	३४.८
२०४८	५४.५	२५.०	३९.६
२०५४	६७.९	३७.८	५२.६
२०५८	६५.१	४२.५	५३.७
२०६८	७५.१	५७.४	६५.९

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

मानिस साक्षर औपचारिक तथा अनौपचारिक विधिबाट हुन्छ । अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूलाई व्यवस्थित रूपमा समुदायसम्म पुऱ्याउन कम्तीमा एक स्थायी शैक्षिक संरचनाको खाँचो पर्दछ । यस वास्तविकतालाई मध्यनजर राखेर नेपाल सरकारले पनि अनौपचारिक शिक्षा प्रणालीमार्फत सामुदायिक सिकाइ केन्द्र स्थापना गर्ने नीति लिएको छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई अनौपचारिक

विद्यालयभन्दा अन्यथा नहोला । मानवले शिक्षा कोक्रोदेखि कात्रो अभि गर्भधारणदेखि मृत्युपर्यन्त विभिन्न किसिमले हासिल गरेर सफल जीवनयापन गरेको हुन्छ । सिक्नलाई उमेर समयले छेक्दैन । बालकको पहिलो शिक्षक आमा र पहिलो विद्यालय घर परिवार हो । पारिवारिक वातावरणले बालबालिकाको अध्ययन र जीवनमा दूरगामी असर पार्दछ । भनिन्छ आमा शिक्षित भए परिवारका पुरै सदस्य शिक्षित हुन्छन् तर बाबु शिक्षित भएमा ऊ आफू मात्रै शिक्षित नहोला भन्न सकिन्छ । साक्षर नेपाल अभियानलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न स्थानीय स्तरमा छुट्टै निकाय नभएको अवस्थामा सासिके नै सबैभन्दा उपयुक्त संस्था हो । अनौपचारिक प्रकृतिका कार्यक्रमको निर्माण र रेखदेख गर्ने केन्द्रीय निकाय अनौपचारिक केन्द्र विघटन भएकाले सासिकेको महत्त्व अभि बढेको छ । यस परिप्रेक्षमा पनि सासिकेलाई सक्रिय र चुस्त दुरुस्त बनाउन विलम्ब गरिनु हुन्छ ।

५. सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको आवश्यकता

युनेस्कोले सामुदायिक सिकाइ केन्द्र भनेको जनताका लागि जनताद्वारा व्यवस्थापन गरिएको संस्थाका रूपमा परिभाषित गरेको छ । समुदायमा भएका परम्परागत सिप र उद्यमलाई समयानुकूल परिष्कृत गर्दै प्रवर्धन र संरक्षण गर्ने, खुला सिकाइको सहज अवसरको सुनिश्चिता गर्ने जस्ता रचनात्मक काम सिकाइ केन्द्रको उद्देश्यमा पर्दछ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक विकास र बिस्तारका साथै नवीनतम आविष्कार भएका ज्ञान र सिपबाट सुसज्जित गर्दै सशक्तीकरण गर्न मद्दत गर्दछ । यसका लागि समयको माग र समुदायको आवश्यकताअनुसार विभिन्न कार्यहरू गर्न सक्छ ।

- समुदायका मानिसहरूलाई आवश्यक ज्ञान सिप सिकाउन सहयोग गर्छ ।
- निरक्षर व्यक्तिहरूलाई अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट आधारभूत शिक्षा पाउने अवसर दिन्छ ।
- विद्यालय बाहिरका केटाकेटीहरूलाई अनौपचारिक शिक्षाका माध्यमबाट विद्यालयी शिक्षा (समस्तरीय शिक्षा) प्राप्त गर्ने अवसर दिन्छ ।
- समुदायका व्यक्तिहरूलाई साक्षरता, साक्षरोत्तर तथा निरन्तर शिक्षा/जीवन पर्यन्त शिक्षा पाउने अवसर प्रदान गर्दछ ।
- समुदायका लागि आवश्यक ज्ञान, सिप तथा सूचना उपलब्ध गराउन पुस्तकालय/स्रोत केन्द्र सञ्चालन गर्दछ ।
- समुदायका मानिसहरूको जीवनस्तर उकास्न पेसागत समूहहरू गठन गरी समूहगत क्रियाकलापबाट पेसागत दक्षता विकास गर्दै आत्मनिर्भर बनाउन प्रयास गर्छ ।
- समुदायमा एकआपसमा मिलेर काम गर्ने बानीको विकास र अवसर प्रदान गर्छ ।
- समुदायमा रहेका समस्या पहिल्याई समाधान गर्न योजना/कार्यक्रम बनाउने र कार्यान्वयन

गर्ने गर्छ ।

- समुदायमा रहेका स्थानीय स्रोतसाधन परिचालन गरी विभिन्न सामुदायिक विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछ ।
- विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायसँग मिलेर समुदायको विकास कार्यमा टेवा पुऱ्याउँछ ।
- समुदायको मानिसहरू खासगरी पछाडि परेका वर्गहरूको सशक्तीकरण गर्नमा पहल गर्दछ ।
- समुदायको विकासका लागि मानवीय स्रोतको विकास गर्ने सङ्घसंस्थाका रूपमा काम गर्छ ।
- समुदायका मानिसहरूका लागि सक्दो राय, सल्लाह तथा परामर्श सेवा उपलब्ध गराउने प्रयास गर्दछ ।
- स्थानीय गाविस/नगरपालिकाको योजना कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयनमा मदत पुऱ्याउँछ ।

६. सामुदायिक सिकाइ केन्द्रमा पढाइ र कमाइ

- सामुदायिक सिकाइ केन्द्रमा बालबालिकाका लागि प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र, वैकल्पिक विद्यालय, युवा प्रौढ, महिलाका लागि गृहणी विद्यालयलगायत कोचिङ कक्षाहरू सञ्चालन गर्न सकिने भएकाले यो सबैखाले शिक्षा हासिल गर्ने साभ्ना थलोका रूपमा सदुपयोग गर्न सकिन्छ । यसबाट न्यूनतम शुल्कका रूपमा सासिकेले आयआर्जन गर्ने मात्र नभएर उत्पादित सामग्रीको बिक्रीबाट आर्थिक अवस्था सुदृढ गर्ने अवसर पनि प्राप्त हुन्छ ।
- सामुदायिक सिकाइ केन्द्रमा समुदायका व्यक्तिहरूको इच्छा र आवश्यकताअनुरूप पेसागत सिपलाई परिष्कृत र समसामयिक बनाउने तालिम पनि सञ्चालन गर्दछ । त्यस्तै विभिन्न पेसाका महिलाहरूको आयआर्जन समूह गठन गरी जीवनस्तर उकास्ने कामको व्यवस्थापन गरी आत्मनिर्भर बनाएको उदाहरण पनि छन् । अर्कोतर्फ समुदायका व्यक्तिहरूलाई व्यावसायिक रोजगारका लागि सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले नै जमिन, पोखरी आदि भाडामा लिँदा सामूहिक खेती गर्ने, उत्पादन किन्न बेच्नका लागि बजार व्यवस्थापन गर्नेसमेत काम गरेको उदाहरण चितवन, रूपन्देही तथा कपिलवस्तुमा प्रशस्त पाइन्छ । यस प्रकार केन्द्र साक्षर शिक्षित बनाएर सूचना तथा प्रविधिमा सशक्तीकरण गर्ने तथा आयआर्जन वृद्धि गरेर जीवनस्तरलाई निर्वाहमुखीबाट व्यावसायिकमुखीमा रूपान्तरण गर्दै आत्मनिर्भर नागरिक बनाउने एक सशक्त संस्था हुन सक्छ ।
- सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले समुदायको आवश्यकता र मागअनुसारको पेसागत तालिम तथा भाषा प्रशिक्षणसमेत दिन सक्ने भएकाले वैदेशिक रोजगारमा जाने वा स्वदेशमै काम गर्नेहरूलाई आवश्यक सिपमूलक दक्षता बढाएर उनीहरूको रोजगारीको सुनिश्चितताका

साथै पारिश्रमिक तथा आयआर्जनको स्तर बढाउन सकिने छ । वैदेशिक रोजगारमा जानेहरूका लागि व्यावसायिक सिपको तालिम दिइएर पठाउन सकेमा रेमिटेन्समा वृद्धि भई देशको अर्थतन्त्रमा नै सकारात्मक असर पर्ने यथार्थता हो ।

७. सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका चुनौतीहरू

- सङ्घीय संरचनाअनुसार सासिकेको व्यवस्थापन र सञ्चालन सम्बन्धमा कानुनी हैसियत एवम् जिम्मेवारी जवाफदेही सुनिश्चित गर्न आवश्यक रेननियमको तर्जुमा गर्न अलमल भएको छ ।
- शिक्षा ऐनको आठौँ संशोधनमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको व्यवस्था गरेता पनि थप स्पष्ट पार्न आवश्यक नियम निर्देशिकाको परिमार्जन नहुदा अन्योलता कायमै रहनु
- कतिपय सामुदायिक सिकाइ केन्द्र भोलामा सीमित रहेका र सञ्चालकहरूले प्राप्त अनुदान दुरुपयोग गरेको गुनासोको यथोचित सम्बोधन हुन नसक्नु
- राज्यबाट सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई पर्याप्त बजेटको व्यवस्था नहुनु
- समुदायबाट निरन्तर सहयोग जुटाउने सुनिश्चित गर्न नसक्नु
- साधनस्रोत सम्पन्न गर्दै संस्थागत विकास गर्न नसक्नु
- निरन्तर स्थानीय साधनस्रोतको तर्जुमा गर्न नसक्नु
- सञ्चालक र सहजकर्ता लगायत संलग्न पदाधिकारीको क्षमता वृद्धि पर्याप्त गर्न नसक्नु
- राजनीतिक पार्टीहरूले दिगो प्रतिबद्धताको सुनिश्चितता गर्न नसक्नु
- सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूको सञ्जाल गठन गरी समन्वय गर्न नसक्नु
- राज्यले सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको महत्त्व समाजको रूपान्तरण गरी देश विकास गर्न अहम् हुन्छ भन्ने कुराको महसुस गरी प्राथमिकता क्रममा राख्न चुक्नु
- सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको नीति, कार्यक्रम तथा महत्त्वबारे पर्याप्त प्रचार प्रसार हुन नसक्नु
- सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका नेतृत्व र पदाधिकारीहरूको क्षमता तथा इच्छाशक्ति आशातीत रूपमा व्यवहारमा प्रकट नहुनु
- विद्यमान निर्देशिकालाई समयानुकूल अझ व्यावहारिक बनाउन परिमार्जनमा ढिलाइ हुनु
- सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, स्थानीय तहका सरकार तथा अन्य सामाजिक सङ्घसंस्थासँग सहयोग, समन्वय, सहकार्य गर्ने स्पष्ट र व्यावहारिक एवम् बाध्यकारी कानुनी व्यवस्थाको अभाव रहनु

८. निष्कर्ष

देश सङ्घीयतामा गइसकेकाले समाज रूपान्तरणका लागि अनौपचारिक शिक्षाअन्तर्गतका विविध कार्यक्रम सञ्चालनमा सासिकेको महत्त्व तथा भूमिका अझ बढेको छ । सङ्घीय संरचनाअनुसार

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको छुट्टै अस्तित्व नभएकाले सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई नै अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालनको जिम्मा दिनुपर्ने अवस्था आएको छ । यसको व्यवस्थापन र सञ्चालनलाई सबलीकरण गर्न विगतको अनुभवबाट सिक्दै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आवश्यक नीति नियम र साधनस्रोतको तर्जुमातर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रका लागि सञ्चालन खर्च वार्षिक एक लाख दिइएर विविध कार्यक्रमको अपेक्षा गर्न व्यावहारिक होला त, सामुदायिक अध्ययन केन्द्र निरक्षरहरूका लागि मात्र नभएर साक्षर शिक्षित तथा विभिन्न पेसामा लागेका व्यक्तिहरूका लागि समेत आफ्नो योग्यता क्षमता बढाएर सक्षमता हासिल गर्ने ऊर्जाशील संस्था बन्नुपर्दछ । त्यसको लागि सरकार, समुदाय, संस्था, सरोकार र सेवाग्राहीको सहकार्य तथा सहयोगबाट मात्र सामुदायिक सिकाइ केन्द्र फस्टाउन सक्छ । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रमा समुदायका सबैखाले जनसमुदायको जीवनस्तर उठाउन र सशक्तीकरण गरेर पेसागत दक्षता बढाएर व्यक्तिको सिकाइ र कमाइलाई अधिकतम सम्बोधन गर्न पर्याप्त साधन स्रोतको तर्जुमा गर्न चुनौती भएको छ । स्थानीय तह र समुदायको उदासिनताका कारणबाट कतिपय केन्द्रहरू बेवारिसी बन्दै भोलामा सीमित हुन पुगेका छन् । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रले हामीलाई के दियो भन्ने भन्दा पनि हामीले के दियौं भन्ने कुराले कम महत्त्व राख्दैन । तसर्थ सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई अनौपचारिक विद्यालयका रूपमा स्थापना गर्दै दिगो विकास र बिस्तार गर्न सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको सञ्चालनको व्यवस्थापनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आपसमा सहकार्य गरी विशेष ध्यान दिइएमा मात्र सासिकेको विकास र बिस्तार हुन सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, शिक्षा मन्त्रालय : काठमाडौं राष्ट्रिय योजना आयोग (२०५९), दसौं योजना २०५९-२०६४, शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग : सिंहदरवार, काठमाडौं

अशिके (२०६२) सामुदायिक अध्ययन केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन निर्देशिका २०६२, अशिके : सानोठिमी, भक्तपुर ।

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६३) अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३, अशिके : सानोठिमी, भक्तपुर कार्की बाबुकाजी (२०६६) “साक्षर बनौं क्षमता बढाऔं” गोरखापत्र दैनिक १ फाल्गुण २०६६, गोरखापत्र संस्थान धर्मपथ, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२०७३), शिक्षा ऐन २०२८ नवौं संशोधनसहित, कानुन किताब व्यवस्था समिति : काठमाडौं ।

अशिके (२०७५) स्थानीय तहमा अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्था : योजना तर्जुमा दिग्दर्शन २०७५, अशिके : सानोठिमी, भक्तपुर ।

- UNESCO (2005) Community Learning Centres, A Project Assessment.
- UNESCO (2006) Literacy Initiative For Empowerment 2005-2015 Vision and Strategy paper Author Kathmandu
- UNESCO (2006) A' 10 years Literacy/NFE Policy and program Frame work, Author, Kathmandu .
- Sharma, T .N . (2014), Education for Rural Transformation: The Role of Community Learning Centres in Nepal . Journal of Education and Research, Vol.4, No .2, pp .87-101, Doi; <http://dox.doi.org/10.3126/jer.v4i2.11043>

समसामयिक लेख

कोभिड-१९ मा वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र

रामशरण सापकोटा

सहसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

लेखसार

नेपालमा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापनासँगै उच्च शिक्षाको सुरुआत भएको मानिन्छ । नेपालमा हाल ११ ओटा विश्वविद्यालय सञ्चालनमा रहेका र अन्य विश्वविद्यालयहरू स्थापना हुने क्रममा छन् । १४२५ ओटा कलेज तथा क्याम्पसहरूमा सवा चार लाख विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेका देखिन्छन् । नेपालमा नै उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने अवसर भए पनि वार्षिक सरदर ६० हजारभन्दा बढी विद्यार्थीहरू सयभन्दा बढी मुलुकहरूमा बिदेसिने क्रम जारी छ । यही प्रवृत्ति रहेमा नेपालमा विश्वविद्यालय खुल्दै जाने तर नेपाली विद्यार्थीहरू उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि विदेशका विभिन्न विश्वविद्यालय जाने क्रम यथावत रहे नेपालका विश्वविद्यालयको हैसियतमा प्रश्न चिह्न खडा हुन जान्छ । विदेशमा अध्ययन गर्न जाँदा सामाजिक प्रतिष्ठा कायम हुने लोभले मात्र होइन आंशिक रोजगारीको आशले पनि यो क्रम बढ्दो छ । नेपालको समग्र विकासमा उच्च तहको जनशक्तिको आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दा देशमा अध्ययन अध्यापन नहुने विषयहरूमा विदेश अध्ययनका लागि पठाउन आवश्यक पनि छ । यसको व्यवस्थापनका लागि शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले कानुनी व्यवस्था गरी जारी गर्दै आएको छ । हाल विश्वमा आएको कोभिड १९ को प्रभावले वैदेशिक अध्ययनमा जान नकारात्मक असर पारेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस लेखमा यी पक्षमा सङ्क्षिप्त विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपालका विश्वविद्यालयहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै आवश्यक विषयहरूमा वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र दिन भावी दिनमा लिइने रणनीति तय गर्न सघाउ पुग्ने छ ।

१. पृष्ठभूमि

उच्च तहको जनशक्ति उत्पादनमा विश्वविद्यालयको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । नेपालमा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापनापश्चात् नै विश्वविद्यालय तहको पठन पाठन सुरुवात भएको थियो । हाल ११ ओटा विश्वविद्यालय देशका विभिन्न भौगोलिक धरातलमा सञ्चालनमा रहेका छन् । नेपालको संविधानले प्रदेशले प्रदेश तहमा पनि विश्वविद्यालय खोल्न सक्ने अधिकार रहेको सन्दर्भमा प्रदेश १ सरकारले विश्वविद्यालय खोल्न कानुनी आधार पूरा गरिसकेको छ भने बाग्मती र गण्डकी प्रदेशले विश्वविद्यालय सञ्चालनका लागि पधाधिकारी नियुक्ति गरिकेका छन् । अन्य प्रदेशमा पनि विश्वविद्यालय स्थापना स्वम् सञ्चालनका लागि क्रियाशील भएको देखिन्छ । योगमाया आयुर्वेद विश्वविद्यालय तथा मदन भण्डारी प्राविधिक विश्वविद्यालयको स्थापनाका लागि सोको विधेयक संसद्मा छलफलका क्रममा छन् । मदन भण्डारी विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि नेपाल सरकारबाट गठन आदेश स्वीकृत भई पूर्वाधार विकासमा तल्लिन रहेको देखिन्छ । नेपाल सरकारले राष्ट्रिय

प्रतिरक्षा विश्वविद्यालय (National defence university) को स्थापना तथा सञ्चालनका लागि गठन आदेश स्वीकृत गरी काभ्रेको सागामा भौतिक निर्माणलागयतका कार्य अगाडि बढिरहेको छ । यसरी हेर्दा नेपालले विश्वविद्यालय स्थापना र सञ्चालनमा सङ्ख्यात्मक प्रगति गरेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । तर उच्च शिक्षाका लागि बिदेसिने दर बढ्दो छ ।

नेपाली विद्यार्थीहरू गुणस्तरीय उच्च शिक्षाको प्राप्तिका लागि विदेशका विभिन्न विश्वविद्यालय तथा क्याम्पसहरूमा अध्ययन गर्न विगत लामो समयदेखि नै जाने गरेका छन् । पछिल्ला वर्षहरूमा यस्तो क्रम बढिरहेको छ । नेपाली विद्यार्थीहरू विदेशस्थित विश्वविद्यालय वा क्याम्पसहरूमा व्यक्तिगत तथा शैक्षिक परापर्शदाताहरूको परामर्श स्वयम् सहयोगमा जाने गर्दछन् । उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने मुलुक, विश्वविद्यालय वा क्याम्पस, अध्यापन हुने विषय र नेपाली तथा विदेशी श्रम बजारमा सम्बन्धित विषयमा उच्च शिक्षा अध्ययनपछिका अवसर आदिका सम्बन्धमा विद्यार्थी तथा अभिभावक स्वयम्ले जान्नु, बुझ्नु र अध्ययन मनन गर्न पनि आवश्यक देखिएको छ ।

स्वदेश तथा विदेशका विश्वविद्यालय वा क्याम्पसमा भर्ना हुनको सुनिश्चितता लिन र त्यहाँ गएपछि दैनिक जीवनयापन तथा पढाइ शुल्कसमेतको व्यवस्थापन गर्न, विश्वविद्यालय वा क्याम्पसबाट बचेको समयको उपयोग गर्ने अवसरसमेतका लागि शैक्षिक परामर्श प्रदायक संस्थाहरूको सहयोग लिने विद्यार्थी तथा अभिभावकको हिस्सा ठुलो छ ।

विदेशमा अध्ययन गर्न जाने छात्रछात्राहरूको चाप बढ्न थालेपछि यसलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयास स्वरूप नेपाल सरकारले शिक्षा तथा खेलकुदसम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०६३ मार्फत छात्रवृत्तिसम्बन्धी ऐन, २०२१ मा संशोधन गरी विदेशमा पढ्न जाने नेपाली विद्यार्थीले स्वीकृति पत्र (नो अब्जेक्सन लेटर) लिनुपर्ने व्यवस्थाको ठोस कानूनी व्यवस्था गरेको छ । सोही ऐनको दफा १० ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बनेको छात्रवृत्तिसम्बन्धी नियमावली २०६० लाई वि.सं २०६३ सालको पहिलो संशोधन मार्फत नियम २७ क मा विदेशमा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न जान चाहने नेपाली नागरिकले नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेबमोजिमको शुल्क र शिक्षा मन्त्रालयले तोकेबमोजिमका कागजात संलग्न गरी अनुसूची ४ बमोजिमको ढाँचामा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयमा स्वीकृति पत्रका लागि निवेदन दिने प्रावधान रहेको छ ।

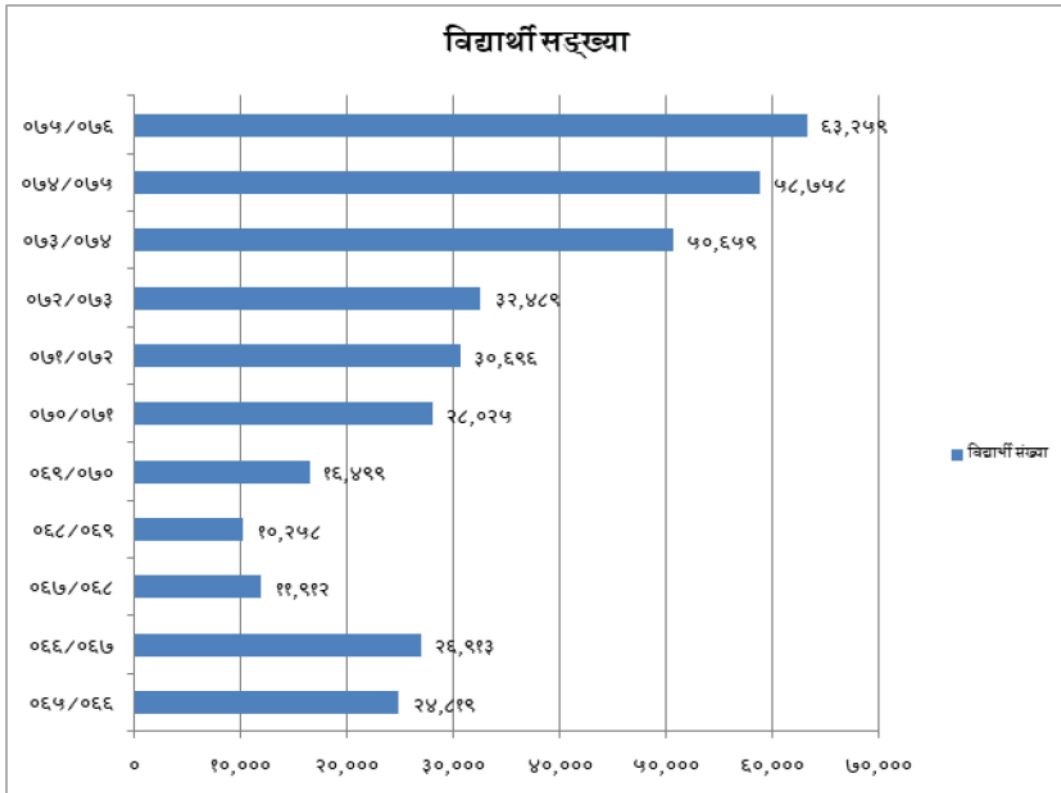
उल्लिखित प्रावधानबमोजिम स्वीकृति पत्रका लागि पेस भएको निवेदनको व्यहोरा मनासिब देखिएमा सोही नियमावलीको अनुसूची ५ बमोजिमको ढाँचामा स्वीकृति पत्र दिने व्यवस्था छ । यसरी स्वीकृति पत्र लिने व्यक्तिले विदेशी मुद्रा सटही गर्नसमेत पाउने व्यवस्था सो नियमावलीको नियम २७ (ख) मा उल्लेख गरिएको छ ।

२. नेपालबाट विदेशमा उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि जाने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या

उल्लिखित व्यवस्थाबमोजिम नेपाली विद्यार्थीहरू आफ्नै खर्चमा अध्ययनका विदेश लागि जाने गरेका

छन् । मन्त्रालयमा वैदेशिक अध्ययनका लागि अनुमति पत्र लिएका विद्यार्थीहरूको विगत सघार वर्षको तथ्याङ्क (तालिका न. १) हेर्दा यो सङ्ख्या प्रत्येक वर्ष उल्लेख्य रूपमा बढ्दै गएको देखिन्छ ।

तालिका न. १

यस आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा ६९ देशहरूमा ३२९८० जना विद्यार्थीहरूले विदेशमा अध्ययनका लागि मन्त्रालयबाट वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र (No objection certificate) लिएको देखिन्छ । बन्दाबन्दीका कारण यस वर्ष केही सङ्ख्या घटेको देखिन्छ । विश्वमा फैलिएको कोरोना भाइरस (COVID-19) को सङ्क्रमणलाई नेपालमा फैलिन नदिन, रोकथाम गर्न, नेपाल सरकारले मिति २०७६।१२।१९ देखि बन्दाबन्दीको घोषणा गरेपश्चात् वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र दिने कार्यसमेत रोकिएको थियो ।

नेपाल सरकारको २०७६/१२/०३ गतेको निर्णयबमोजिम भारतमा MBBS, MD लगायतका विषयमा प्रवेश परीक्षा दिनका लागि तथा विदेशमा अध्ययन अनुमति लिई गएका विद्यार्थीहरूको कलेज, तह तथा विषय परिवर्तन भएको अवस्थामा नीजहरूका अभिभावकले माग गरेमा वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र दिने निर्णयबमोजिम हाल त्यस्ता विद्यार्थीहरूलाई शिक्षा मन्त्रालयको वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र शाखाले दिँदै आएको छ ।

३. विदेशमा अध्ययनका लागि जाने विद्यार्थीहरूको सबल पक्षहरू

२०६५ सालदेखि हालसम्म १२४ देशहरूमा लगभग चार लाख विद्यार्थीहरूले वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र लिएको मन्त्रालयको अभिलेखबाट देखिन्छ । यसको सबल पक्षहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ ।

- (क) विभिन्न साधारण तथा प्राविधिक विषयमा दक्ष जनशक्ति देशलाई प्राप्त हुने
- (ख) विदेशी विश्वविद्यालयहरूमा बदलिँदो परिवेशको नयाँ पाठ्यक्रम र अध्ययन सामग्री विद्यार्थीलाई प्राप्त हुने
- (ग) विश्वका अन्य मुलुकहरूका विद्यार्थीहरूसँगै अध्ययन गर्दा सकारात्मक प्रतिस्पर्धात्मक भावना अभिवृद्धि हुन गई भाइचारा सम्बन्ध स्थापित हुन सहयोग पुग्ने
- (घ) अध्ययनका अलावा फुर्सदको समय रोजगारीका अन्य साधनहरूमा विद्यार्थीहरूले अपनाउँदा आफैँ आत्मनिर्भर हुन सहज बन्ने तथा आम्दानी बढी भयो भने सो आम्दानी रकम नेपालमा समेत भित्रिने
- (ङ) नेपाल र नेपालीको परिचय अन्य देशहरूमा भई सम्बन्ध बिस्तारमा समेत सहयोग पुग्ने ।

४. विदेश अध्ययनका लागि जाने विद्यार्थीहरूका सन्दर्भमा देखिएका दुर्बल पक्षहरू

सकारात्मक पक्ष रहँदा रहँदै पनि यसका केही पक्षहरू समस्याका रूपमा देखिएका छन् :

- (क) देश विकासका लागि चाहिने आवश्यक क्षेत्रका जनशक्तिभन्दा साधारणतर्फका विषयमा वैदेशिक अनुमति पत्र लिने सङ्ख्या बढी देखिएको छ, जस्तै: १ वर्ष भाषाका कोर्सहरू, डिप्लोमा तहका कोर्सहरू, नेपालमा नै अध्यापन हुने व्यवस्थापनतर्फका विषयहरूमा बढी विद्यार्थी जाने प्रवृत्ति देखिएको
- (ख) नेपालमा नै अध्यापन हुने विषयहरू पढन पनि विदेशिने दर बढ्दै गएको, समाजमा विदेश पढन जाने कार्यलाई फेसनका रूपमा पनि लिएको
- (ग) नेपाली विद्यार्थीहरू विदेशी विश्वविद्यालयको समकक्षता छलप कम भएका, निजी विश्वविद्यालयमा भर्ना हुँदा समय समयमा ती विश्वविद्यालयमा भुक्तान गरेको शुल्क डुब्ने गरेका र उठाउन नसक्दा विद्यार्थीहरू डिप्रेसनमा जाने, आत्महत्या गर्ने जस्ता सामाजिक विकृतिका घटनासमेत आउने गरेका
- (घ) नेपालबाट अध्ययन भिसामा गए पनि भर्ना हुने पढाइमा नजाने विद्यार्थीको दर बढी भएका गुनासाहरू प्राप्त हुने गरेका जस्तै: जापानमा डिप्लोमा कोर्सका लागि भर्ना हुने तर विद्यार्थी उपस्थिति दर कम भएको भन्ने जापानका पत्रकारहरूले बराबर कुरा उठाउने गरेको
- (ङ) विदेश अध्ययनका लागि नेपालबाट गत वर्ष ४६ अर्बभन्दा बढी रकम बिदेसिएका विद्यार्थीहरूबाट

नेपालमा प्राप्त हुने रकम कति हो भन्ने यकिन भइनसकेकाले बिदेसिने दर बढ्दै गएको अवस्थामा विदेशी रकम सञ्चितिमा समेत प्रभाव बढ्दै गएको

- (च) विदेशमा गएका विद्यार्थीहरूले फुर्सदको समयमा कतिपय देशमा काम नपाउने, काम पाए पनि जीवन धान्न कठिन भई एउटै कोठामा धेरै जना बस्दा विकृति आउने जस्ता गुनासा आएका तथा जसले बढी आम्दानी प्राप्त गरेका छन् उनीहरूलाई गाडी र घरमा लगानी गर्ने अवसर प्राप्त हुँदा कमाइको सबै रकम त्यसैमा खर्चिदा नेपाललाई जनशक्ति एवम् विदेशी मुद्रा आर्जन नहुने अवस्था देखिएको छ ।

अतः कोभिड १९ को सङ्क्रमणका कारण विदेशमा रहेका नेपाली विद्यार्थीहरूले थुप्रै समस्या भेल्लु परेको छ । भाइरसको सङ्क्रमणलगायत खान बस्न र दैनिक जीवनमा अनगिन्ती समस्याहरू विद्यार्थीहरूले भोगिरहेको अवस्था पनि देखिएको छ । बन्दाबन्दीका कारण काम नपाउने अवस्था सिर्जना भएकाले विदेश स्थित नियोग, गैरआवासीय सङ्घ संस्थालगायतका सामाजिक संस्थाहरूको पहलमा सामान्य राहतमा कतिपय देशमा रहेका नेपाली विद्यार्थीहरूले दिन गुजारिरहेका छन् । कतिपय देशहरूबाट विद्यार्थीहरू नेपाल आउन आतुर छन् । विद्यार्थीहरूलाई आपतकालीन उद्धारका लागि केही देशहरूमा नेपालमा रहेका अभिभावकहरूबाट रकम पठाउन सकिने नेपाल सरकारको निर्णयले विद्यार्थीहरूलाई राहत महसुस भएको देखिन्छ ।

५. मौजुदा अवस्था

हाल भारतमा MBBS, MD लगायतका विषयमा प्रवेश परीक्षा दिनका लागि तथा अन्य देशमा अध्ययन अनुमति लिई गएका विद्यार्थीहरूको कलेज, तह तथा विषय परिवर्तन भएको अवस्थामा निजका अभिभावकले माग गरेमा वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र दिँदै आएकोमा नेपाल सरकार, सिसिसमसी (Covid Crisis Management Center) को निर्देशक समितिको मिति २०७७/३/०५ को निर्णयबमोजिम वैदेशिक रोजगारीमा रही बिदामा नेपाल आएका र नयाँ रोजगारीका लागि विदेश जाने श्रमिकहरूका हकमा श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय तथा अध्ययनका लागि विदेश जाने विद्यार्थीहरूका हकमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको सिफारिसमा कोभिड -१९ को रिपोर्ट चाहिने भएमा सो जाँच गर्दा लाग्ने खर्च सम्बन्धित व्यक्तिले नै व्यहोर्ने गरी र प्रचलित जनस्वास्थ्य प्रोटोकल पालना गर्ने गरी आवतजावत गर्न दिने निर्णय भएकोले यस सम्बन्धमा विदेशमा अध्ययनका लागि जाने विद्यार्थीहरूलाई कसरी पठाउने भन्ने विषयमा कार्यान्वयन गर्न मन्त्रालयले कार्यढाचा तयार गरी कार्यान्वयनमा जान आवश्यक छ ।

छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन २०२१ तथा छात्रवृत्ति नियमावली २०६० का आधारमा विदेशमा अध्ययनमा जान वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र लिने प्रावधानबमोजिम नेपालबाट विदेशका विश्वविद्यालयहरूमा अध्ययन गर्न जाने क्रम बढ्दै गएको अवस्था छ । विश्वव्यापी रूपमा उच्च शिक्षालाई स्थापित गर्दै

अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रतिस्पर्धी नागरिक देशको समग्र क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यकता छ । यसमा देखिएका समस्याहरूलाई आकलन गरी समयमा नै निराकरण नगर्ने हो भने भन्ने जटिलतातर्फ उन्मुख हुन पुग्दछ । त्यसैले यी सबै पक्षमा विश्लेषण गरी नीतिगत निर्णय गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ ।

६. भावि निर्णयका लागि विकल्पहरू

विदेशमा अध्ययनका लागि जाने विद्यार्थीहरूका सम्बन्धमा भविष्यमा लिइनुपर्ने निर्णयहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

विकल्प 'क'

उच्च शिक्षाका सबै तह एवम् विषयहरूमा कोभिड १९ को प्रभाव रहेका सबै मुलुकहरूमा विद्यार्थीहरूले माग गरेका र विषयस्तर मिलेका कागजातहरू जाँच गरी स्वास्थ्य प्रोटोकल पूरा गरेर दिने (दिनमा १०० जनासम्म)

सकारात्मक पक्ष

- सबै विषयमा सबै देशमा वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र दिँदा राज्यका तर्फबाट सेवा पाइयो भन्ने अनुभूति विद्यार्थीहरूमा आउन सक्छ ।
- सरकारले विद्यार्थीको चाहना पूरा गरेको अवस्था आउँछ ।

जोखिम पक्ष

- वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र लिइसकेपछि विदेशस्थित विश्वविद्यालयमा नेपालबाट ठुलो रकम बाहिरिन्छ ।
- नेपालको विदेशी मुद्रा सञ्चिती, भुक्तान सन्तुलनमा प्रभाव पर्न सक्छ ।
- विदेशमा मुद्रा त जान्छ कोभिडको सङ्क्रमण दिन प्रतिदिन बढ्दो छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय नाका खुलेका छैनन् विद्यार्थी जानै सक्दैनन् ।
- विद्यार्थीहरू केही गरी गए पनि स्वास्थ्य प्रोटोकलबमोजिम आफ्नै खर्चमा क्वारेन्टाइनमा बस्नुपर्ने हुन्छ ।
- विद्यार्थीहरूलाई सङ्क्रमण हुन सक्छ ।
- नयाँ परिवेशमा बस्नु पर्दा डिप्रेसन हुन सक्छ ।
- नेपाल फर्कन हारगुहार गर्नुपर्ने हुन सक्छ ।
- यसैलाई लिएर सामाजिक सञ्जालमा सरकारको निर्णयका विषयमा आलोचना आउन सक्छ ।
- विश्वविद्यालयहरू नखुलिसकेकाले पढ्नसमेत नपाउने हुन सक्छ ।
- परिवारको अनावश्यक खर्च र तनाव बढ्न सक्छ ।

- नेपालका विश्वविद्यालयले चुनौती लियर गुणस्तर बढाउन प्रयास नगर्न सक्छन् ।

विकल्प 'ख'

प्राविधिक विषयहरूमा मात्र वैदेशिक उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न जान विषय स्तर मिलेका विद्यार्थीहरूलाई मात्र वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र जारी गर्ने

सकारात्मक पक्ष

- नेपालमा उच्च तहको प्राविधिक जनशक्ति प्राप्त हुन्छ ।
- प्राविधिकमैत्री जनशक्ति उत्पादन गर्ने सरकारको नीति कार्यान्वयन हुन आउँछ ।
- बन्दाबन्दी नखुले पनि यलष्टिभ कक्षा सञ्चालन हुन सक्छ ।

जोखिम

- सबै देशहरूमा बन्दाबन्दीकै अवस्था रहिरहेमा सङ्क्रमणको दर नरोकिएमा विद्यार्थीहरू वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र लियर रकम विदेश पठाए पनि जान नसक्ने अवस्था आउन सक्छ ।
- जानै पाए पनि विभिन्न जोखिम सामना गर्नुपर्छ ।
- Online कक्षाका नाममा महङ्गो शुल्क रकम विदेशिन सक्छ, खर्च हुन जान्छ ।
- विदेशमा गएको पैसा नउठ्न पनि सक्छ ।
- परिवार विदेश तथा देशकै अर्थव्यवस्थामा लागि यो अवस्था जोखिम बन्न सक्छ ।
- नेपालका विश्वविद्यालय निकम्मा बन्न सक्छन् ।

विकल्प 'ग'

कोभिड १९ को प्रभाव न्यून भएका, बन्दाबन्दी खुलेका मुलुकहरूको सूची परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत लिई ती देशहरूमा वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र जारी गर्ने

सकारात्मक पक्ष

- स्वास्थ्य प्राटोकलबमोजिम सरकारको नीति सकारात्मक देखिन्छ ।
- विद्यार्थीहरूलाई आवतजावत गर्न सहज हुन्छ ।
- गएको देशमा बन्दाबन्दी खुलेकोले फुर्सदको समयमा काम गरेर स्वआर्जन गरी जीवन निर्वाह हुन सक्छ ।
- विद्यार्थीहरूले बचत भएको रकम नेपालमा पनि पठाउन सक्छन् ।

जोखिम

यस विकल्पमा जोखिम कम हुने देखिन्छ ।

विकल्प 'घ'

नेपाल सरकारबाट मिति २०७६।१२।०३ मा निर्णय भई कार्यान्वयनमा भई रहेको विदेशमा अध्ययनमा गइसकेका विद्यार्थीहरूका हकमा कलेज, तह, विषय परिवर्तन भएको तथा भारतमा MBBS, MD लगायतका स्वास्थ्यका विषयहरूमा प्रवेश परीक्षा तथा प्रवेश परीक्षामा उत्तीर्ण गरेका विद्यार्थीहरूलाई मात्र हाल वैदेशिक अनुमति पत्र जारी गर्ने

सकारात्मक पक्ष

- विदेशमा अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीहरूलाई नेपाल आउन नपर्ने, निजहरूको पढाइमा निरन्तरता आउँछ ।
- भारतमा अध्ययनका लागि MBBS, MD वैदेशिक अनुमति पत्र दिँदा स्वास्थ्य क्षेत्रमा उच्च तहको जनशक्ति प्राप्त हुने निजहरूलाई आवतजावतमा पनि त्यति ठुलो कठिनाइ हुँदैन ।

जोखिम

यी दुवै विषयमा वैदेशिक अनुमति पत्र दिँदा जोखिम कम हुन्छ ।

७. निष्कर्ष

उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि वैदेशिक अनुमति पत्र लिई लाखौंको सङ्ख्यामा विदेशिने दर क्रमशः बढ्दो छ । यसरी जाने नेपाली विद्यार्थीहरूले विश्वका कतिपय विश्वविद्यालयहरूमा उच्च शैक्षिक ख्याति प्राप्त गरेका दृष्टान्तहरूले नेपालको गरिमा बढाएको छ । कतिपय जनशक्ति उच्च शिक्षा प्राप्तपश्चात् नेपालमा फर्किएर नेपालको विकासमा आफ्नातर्फबाट योगदान दिइरहेका छन् भने धेरै जनशक्ति ती देशहरूमा नै कार्य थलो बनाएर नेपाललाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहयोग गरेको अनुभूति गर्न सकिन्छ । यी सबै परिवेशलाई आकलन गरी माथिका विकल्पहरू विश्लेषण गरी तत्कालै कोभिड-१९ को सङ्क्रमणसमेतलाई ध्यान दिई नीति तर्जुमा गर्न जरुरी देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति

छात्रवृत्ति ऐन, २०२१ तथा नियमावली, २०६० कानून किताब खाना

नेपालका सबै विश्वविद्यालयहरूका ऐनहरू, कानून किताब खाना

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको वैदेशिक अध्ययन शाखाको तथ्याङ्क

विपत्कालमा शिक्षा

उत्तरकुमार पराजुली

निर्देशक, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र

लेखसार

आपत्कालमा शिक्षाको कुरा गर्दा विशेष गरी तीनओटा कुराको सन्दर्भ आउने गर्छ । आफूसित भएको शिक्षा वा ज्ञानले त्यो आपत्को अवस्थामा कतिको सहयोग गर्छ, त्यो आपत्को अवस्थाले के के कुरा सिकाउँछ वा सिकायो अनि त्यस्तो जीवनमरणको अवस्थामा पनि शिक्षाको ज्योतिलाई निम्न नदिई कसरी जोगाइराख्ने भन्ने कुरा विपत्कालको शिक्षामा सोच्नुपर्ने विषय हुन् । ईश्वरीय वरदान भनौं वा प्रकृतिको आशीर्वाद भनौं हाम्रो देशमा कुनै बालीमा रोग लागेर सखाप हुँदा सम्पूर्ण देशभरि भोकमरीको समस्या आउने अवस्था छैन । हाम्रो देशको वातावरणीय विविधताले गर्दा देशभरि एकै खालको बाली लगाउने सम्भावना नै छैन । अलिकति वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सोच राखेर योजनाबद्ध कृषि प्रणाली अपनाउने हो भने कृषिजन्य वस्तु केही पनि आयात गर्ने अवस्था आउने थिएन ।

१. पृष्ठभूमि

जीवन सञ्चालनमा आइपर्ने असहज परिस्थिति नै विपत्काल हो । यस्तो परिस्थिति खास गरी स्वसिर्जित र परसिर्जित गरी दुई किसिमबाट सिर्जना हुन्छ । स्वसिर्जित विपत् आफ्नै विवेक स्वम् धैर्यको अभावमा सिर्जना हुन्छ जसरी राजा नल र पाण्डवले जुवा हारेर वनवास भोगे । परसिर्जित विपत् मानवसिर्जित र दैव वा प्रकृतिसिर्जित गरी दुई किसिमबाट हुने हुन्छ । दुष्ट मान्छेमा हुने ईर्ष्या र डाहाका कारण अरूलाई हानि वा बिगार गर्ने प्रवृत्तिले बित्थामा सज्जनले पनि विपत् भोग्नुपर्ने हुन्छ जसरी श्रीराम, सुकरात र इसामसिहले भोगे । दैवी वा प्राकृतिक प्रकोप, रोगको महामारीजस्ता विपत्हरू पनि परसिर्जित विपत्का रूपमा भोग्नुपर्छ, सहनुपर्छ ।

जीवन संसार सागरमा “अ” र “न” को गमनाको सन्तुलित चालमा चल्ने गतिशील डुङ्गा हो । “अ” सम्पत् हो “न” विपत् हो । नेगेटिभ चार्ज र पोजिटिभ चार्जको संयोजनले बिजुली बले जस्तै हुन् जीवनका सुख र दुःखका पाटाहरू । कुमालेले पुरानो शैलीले घैंटो बनाउँदा एक हातमा नरम ठेलो घैंटाको भित्रपट्टि राख्छ र अर्को हातले काठको मुड्राले उचित हिसाबले ठोकै बुट्टेदार बलियो घैंटो बनाउँछ । आमा, बुबा, गुरु स्वम् गुरुमाको प्रशंसा र हप्कीदप्कीलाई यही घैंटो निर्माण विधिसित तुलना गर्न सकिन्छ । ताओइज्मको याङ् र यिङ् पनि यस्तै सकारात्मक पक्ष र नकारात्मक पक्षको संयोजनमा रहेको पाइन्छ । परिपूरक कोणका जोडी जस्तै, एउटाबिना अर्काको परिभाषा अपूर्ण हुने खालको हुन्छ । विपत्ले जीवनलाई आफ्नै छायाले जस्तै पछ्याइरहन्छ । गर्मी, वर्षा, चिसो, बाढी, पहिरो, भूकम्प, ज्वालामुखी विष्फोट, आँधी, तुफान, रोग, किरा, युद्ध आदिको विपत् मान्छेले आदिकालदेखि बेहोर्दै आएको छ । मान्छे ढुङ्गेयुग वा भनौं फिरन्ते युगबाट कृषि युगतिर सङ्क्रमण

भएको करिब बाह्र हजार वर्ष भएको मानिन्छ । यसपछि मात्रै विभिन्न माहामारीका विपत्ले बस्ती उजाडिएका जस्ता प्रमाणित श्रुति वा पुराताफिवक इतिहास बन्न थाले, रचिन थाले र पुस्तानुपुस्ता हस्तान्तरण हुन लागे ।

२. विषय प्रवेश

अहिले कोभिड १९ को माहामारीको विपत्ले संसारै थलिइरहेको छ । यस्तै यस्तै माहामारीको एक डेढसय वर्षको इतिहासलाई हेर्ने हो भने निकै कहाली लाग्दो अवस्थाको अनुमान गर्न सकिन्छ । सन् १८५५ मा प्लेगको माहामारीले एक करोड मान्छेको ज्यान लिएको थियो भने सन् १९१०-११ मा हैजाको माहामारीले आठ लाख मान्छेको ज्यान लिएको थियो । यसै गरी सन् १९१८ को स्पेन्स फ्लुले ५ करोड मान्छेको ज्यान लिएको इतिहास छ भने सन् १९००-१९५० सम्मको पटक पटकको विफरको माहामारीले ५० करोड मान्छेले ज्यान गुमाउनुपरेको दर्दनाक इतिहास छ । विगतमा प्लेग, हैजा, विफर, मलेरिया जस्ता रोगको माहामारीले मान्छेलाई आतङ्कित पारिरहन्थ्यो ।

उल्लिखित जस्तै डरलाग्दा माहामारीबाट आफ्नो अस्तित्व जोगाउँदै आएको मान्छेसित विपत्का बेलामा जीवनलाई सम्पत्पूर्ण बनाउने शिक्षालाई कसरी निरन्तरता दिने, कसरी जोगाइराख्ने, विपत्बाट के सिक्ने, कसरी सिक्ने भन्ने थुप्रै सन्दर्भहरू छन् । यस्तै अस्तित्व सङ्घर्षको कुरालाई जीवशास्त्री चार्ल्स डार्विनले सर्भाइवल अफ द फिटिस्ट भने । जो विपत्सित मुकाबिला गर्न तम्सन्छ, हिम्मत गर्छ त्यसैले अस्तित्व जोगाउँछ भने । कालो बादलको किनारामा चाँदीको घेरा हुन्छ भन्ने भनाइले विपत्ले पनि जीवनमा शुभ शिक्षाको सङ्केत गर्छ भन्ने बताउँछ ।

आपत्कालमा शिक्षाका बारेमा छलफल गर्दा विशेष गरी तीनओटा पक्षसँग सम्बन्धित सन्दर्भहरू आउने गर्छन् । पहिलो पक्षमा आफूसित भएको शिक्षा वा ज्ञानले त्यो आपत्को अवस्थामा कतिको सहयोग गर्छ भन्ने तथ्यले प्रथामिकता पाउँछ भने दोस्रो पक्षमा आपत्को अवस्थाले के के कुरा सिकाउँछ वा सिकायो भन्ने तथ्य उजागर हुन्छ । त्यस्तो जीवनमरणको अवस्थामा पनि शिक्षाको ज्योतिलाई निभ्न नदिई जोगाइराख्ने भन्ने तथ्य तेस्रो तर अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यसलाई सबैले मनन गर्न जरुरी छ ।

वास्तवमा विभिन्न घटना परिघटनाबाट सिकिएको सञ्चित ज्ञान (क्युमुल्याटिभ नलेज) आफ्ना सन्तान दरसन्तानलाई सिकाएर आपत्बाट कसरी जोगिने भन्ने कुराको सिकाइ अभिभावकबाट हुनुपर्छ र हुँदै आइरहेको छ पनि । यसको ज्वलन्त उदाहरण नागपञ्चमीमा घरघरमा नागका चित्र टाँस्नुलाई लिन सकिन्छ । वास्तवमा विपत् निम्त्याउने कुराको सिकाइ पिँढी दरपिँढी सदैँ जाँदा त वंशाणु नै सिर्जना हुने रहेछ । नत्र एक पटक पनि बाघ नदेखेको मृग पहिलो पटक बाघ देख्दा नतर्सनुपर्ने हो तर तर्सन्छ ।

(क) परसिर्जित विपत् र त्यसको सहन

आपत्विपत्को अवस्थाले केही समयका लागि खुसी लियर गए पनि धेरै कुरा सिकाएर पनि

जान्छ । त्यो सिकाइ विपत्ति भोग्ने व्यक्तिका लागि मात्र नभई अरूका लागि पनि हुन सक्छ । विपत्का बखत देखाएको विवेकपूर्ण धैर्यले श्रीरामलाई मर्यादा पुरुषोत्तमको कोटीमा स्थापित गरेको छ । राज्याभिषेकको चहलपहलको सगुन वनयात्राको प्रसाद बन्नु एक युवराजका लागि कति पीडादायक परिवेश बने होला ? तर बुबाको आज्ञाको मर्यादा राख्न सिंहासन छोडी तृणासन स्विकारे । आफ्नो अभिभावकको छत्रछायाको मर्यादा राख्दा त्यसको सोभो प्रतिबिम्बन आफैमा फर्कियो मर्यादा पुरुषोत्तमका रूपमा ।

ग्रिसेली दार्शनिक सुकरातलाई विषपानका लागि बाध्य पारियो । उनले असत्य कुरा स्विकार्नुभन्दा विषपानको विकल्प उचित ठाने । आज उनको मृत्यु सत्यप्रतिको अटल निष्ठाको प्रतीक बनेको छ । यी त भए परसिर्जित विपत्का कुरा । यसरी आपत्कालमा देखाएको धैर्यले उच्च श्रेय प्राप्त गर्ने प्रेरणा सदगुरुबाट प्राप्त सदशिक्षा नै हो । यसका आमुख पात्र श्रीराम र सुकरात देखिए तर प्रेरणा स्रोतचाहिँ श्रीरामका गुरु वसिष्ठ र सुकरातका गुरु प्रोडिकोस हुन् ।

(ख) स्वसिर्जित विपत् र त्यसको सहन

राजा नल र पाण्डवको वनबास, हिटलर र पोलपोटको अवसानलाई स्वसिर्जित विपत्का रूपमा लिइन्छ । आफैले सिर्जना गरेको विपत्तिले व्यक्ति कतिसम्म सताइन सक्छ भन्ने कुरालाई विश्वकै ठुलो महाकाव्य महाभारतमा जुवामा सम्पूर्ण राज्य हारेर नल राजा, पाण्डव वनबास गएको सन्दर्भ छ । एक ठाउँमा चुक्नाले हजारौं ठाउँमा भुक्नुपर्छ भन्ने सन्देशमूलक शिक्षा यस कथावस्तुले प्रस्तुत गरेको छ ।

नेपाल जस्तो पहाडी मुलुकमा पहाडका कुनाकन्दराहरूमा सडक बिस्तार गर्ने नाममा जथाभावी पाखापखेरा भत्काउनाले पहाडी क्षेत्रमा पहिरो र तराई क्षेत्रमा डुबान तथा जलप्रकोप हाम्रै मन्द बुद्धिले सिर्जिएका स्वसिर्जित विपत् हुन् । हामी परेर त चेत खाँदैनौं अझ महाभारत पढेर के शिक्षा लिऔंला ?

(ग) विपत्को बेलामा बालिराख्ने शिक्षाको ज्योति

जस्तोसुकै विपत्ति परे पनि त्यसलाई शमन गर्ने शिक्षा हो, ज्ञान हो भन्ने कुरा सिकाउन प्राचीन साहित्यहरूमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा थुप्रै सन्दर्भहरू जोडिएका छन् ।

हाम्रो सनातन संस्कार परम्परामा मृत्युसूतकमा शोक शमन गर्ने उद्देश्यका लागि गरुडपुराण सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । यसले शिक्षा भन्ने कुरा सम्पत्ति र आनन्दका बेलामा मात्रै होइन विपत्ति र छटपटीका बेलामा पनि लिने दिने गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिन्छ ।

पुर्खाको लामो अनुसन्धान र लगावले जोडेको ज्ञान विभिन्न विपत्तिबाट जोगाउन आफ्ना सन्तानदरसन्तानलाई कण्ठस्थ गर्न लगाई जोगाइराखेको ज्ञान गठरी वेदको नामै श्रुति भयो ।

त्यसै गरी विपत्का बखत पनि शिक्षा लिने सन्दर्भमा श्रीराम वन गएको बेलामा अत्रि, अगस्त्य,

सरभङ्ग, अग्निजिहवा जस्ता विद्वान् ऋषिमुनिहरूसित अनेकन् ज्ञानगुणका कुरा सिक्ने सन्दर्भ जुराएका थिए ।

पाण्डवहरू जुवा हारेर वनबास जाने बेला मानप्रतिष्ठा गुमेको आघात र दैनिक गुजाराको चिन्ताले ओइलाएको बेला चौम्य आदि ऋषिमुनिहरूले “धेरै चिन्ता नलिनू, बेलाबखतमा हामीहरू पनि वनमा आर्य इतिहास, नीति आदिका कथा सुनाएर मनलाई शान्त पार्ने कोसिस गरौंला” भनी सान्त्वना दिएका थिए । मानमर्यादा प्रतिष्ठापूर्ण रूपले स्खलित भएर वन गएका बेलामा पनि निकै ठुलो हिम्मत जुटाएर अर्जुन धनुर्विद्या सिक्न इन्द्रलोक पुगेका थिए । यसले के देखाउँछ भने कस्तै विपत् परोस् तापनि शिक्षाको दियो जलाइरहनुपर्छ, जोगाइरहनुपर्छ ।

महाभारत युद्ध चलिरहेका बेलामा पनि घाइते भएर युद्ध भूमिकै एक छेउमा पल्टिरहेका भिष्मसँग रातको समयमा पुगेर ज्ञानगुणका थुप्रै कुरा सिक्ने गर्थे पाण्डवहरूले । यस सन्दर्भले पनि विपत्का बेलामा पनि ज्ञानको दियो जलाउने प्रयास भइरहनुपर्छ भन्ने सन्देश दिन्छ ।

विपत्का बेलामा व्यक्तिमा आएको मानसिक विचलनलाई उपयुक्त किसिमले अवतरण गराउने ज्ञान गठरीले भरिएको श्रीमद्भगवत् गीतामा विपत्कालमा शिक्षाको अनुपम उदाहरण मानिन्छ । युद्ध सुरु हुने लागेको ज्यादै अत्याहटलाग्दो कहालीलाग्दो बेलामा भन्डै एक मुहूर्त (४५ मिनेट) समयमा त्यति धेरै र अति गम्भीर कुरा बुझ्न बुझाउन सम्भव भयो भएन, सम्भव थियो थिएन भन्ने बारेमा विश्लेषकहरूका आआफ्नै तर्क छन् । व्यक्तिलाई ध्यानस्थ गराउने र भएभरिको उर्जा एकै ठाउँमा केन्द्रीकृत गर्न गराउन सक्ने हो भने छोटो समय पनि उच्च फलदायी बन्न सक्छ भन्ने प्रेरणा यही गीताबाट पाउन सकिन्छ । जसरी उन्नतोदर (कन्भेक्स) लेन्सले छरिएको सूर्यका किरणलाई एकै ठाउँमा मुठो पार्दा आगो उत्पन्न गर्छ त्यसै गरी हाम्रो मानसिक शक्तिलाई पनि केन्द्रीकृत गर्न सकेमा छोटो समयमै उच्चस्तरको बोध शक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा गीतामा पाउन सकिन्छ । विपत्को बेला भनेको व्यक्तिको उच्च मानसिक जागृतिको बेला पनि हो ।

हामी समूहमा बसेका बेला कोही साथीसित केही कुरा गर्नुपर्ने भन्ने खुस्स बाहिर डाकेर एकान्तमा कुरा गर्छौं । तर श्रीकृष्णले युद्ध मैदानका बिचमा अर्जुनलाई गीताको सन्देश दिए । हल्लाखल्लाले मन विचलन हुन्छ भनी हामी एकान्त खोज्छौं । एकान्त र शान्त वातावरण खोज्छौं तर गीतामा हाम्रो सोचको ठिक विपरीत देखियो ।

वास्तविक शिक्षण सिकाइ उडान सैद्धान्तिक र प्रायोगिक दुई पखेटाको सहाराले मात्र सम्भव हुन्छ । श्रीकृष्णले गीता अध्याय-८, श्लोक-७ मा ... मामनुस्मर युध्य च भनेका छन् । यसको सोभो अर्थ “मलाई सम्भर र युद्ध गर” हुन्छ । तर यसको प्रतीकात्मक अर्थ “सिद्धान्त याद गर र प्रयोगस्थलमा प्रयोग गर” हुन्छ । त्यहाँ युद्ध सन्दर्भ छ र युद्धको सिद्धान्त सम्भरेर युद्ध गर्नुपर्ने । शिक्षकले यही कुरा पढेर युद्ध गर्न थाले भने त अनर्थ हुने भयो । शिक्षकले तालिममा सिकेको कुरा सम्भरेर र

बालबालिकालाई पढाउने गर्नुपन्थो ।

हरेक सिकाइ युद्धमय छ, सङ्घर्षमय छ । सैद्धान्तिक सिकाइ चउरमा पौडी खेलन सिकेको जस्तै हो । पानीमा तैरिन त रहमै हामफाल्नुपर्छ अर्थात् युद्ध गर्नुपर्छ । पहिलो शब्द शुद्धसित उच्चारण गर्नु, पहिलो अक्षर चिन्नु, पहिलो अक्षर लेख्नु साँच्चै महाभारत युद्धमा होमिनु जस्तै हो । यी युद्धमा होमिन नचाहेर, होमिन नसकेर, युद्धमा होमिन उत्प्रेरित गर्ने श्रीकृष्णको साथ नपाए निरक्षर जीवन बिताउने अर्जुनहरू थुप्रै छन् । विपत्सित डरेर होइन लडेर जीवन सार्थक हुने सन्देश गीताको उल्लिखित श्लोकले दियो ।

प्रायोगिक शिक्षाको अभावमा जीवनोपयोगी शिक्षा हुन सक्दैन । शिक्षा जीवनोपयोगी भएन भने त्यो केवल मानसिक भार मात्र हुन्छ । वास्तविक शिक्षा त जीवनमय हुनुपर्छ र जीवन शिक्षामय हुनुपर्छ । यसको मतलब एक शिक्षित व्यक्तिको व्यवहारले नै शिक्षा देओस् र त्यो शिक्षा व्यवहारमा लागु गर्न पनि सकियोस्, जीवनको महाभारत युद्ध विजय गर्न सकियोस् । शिक्षा विपत् जाल काट्ने कैची बन्न सकोस् । शिक्षामा सत्यम् शिवम् सुन्दरम्को दृष्टिकोण होओस् र सत् चित्त आनन्दको लक्ष्य होओस् । वास्तवमा समयलाई न खुम्च्याउन सकिन्छ न तन्काउन सकिन्छ । व्यक्तिले आफ्नो मस्तिष्कको चाललाई विशेष साधनाले गतिवान् बनाउने वा स्थिर बनाउने अभ्यास गर्छ भने समय खुम्चिएको तथा तन्किएको आभास हुन्छ । सुखद समय बितेको पत्तै नहुने अर्थात् छोटो लाग्ने र दुखद समय निकै लामो लाग्नुको कारण यही हो । जब उच्च पीडाले चेतन मन सक्रिय भएको हुन्छ त्यस बेला प्रत्येक माइक्रो सेकेन्डका अंशहरूप्रति चेतनाले प्रतिक्रिया जनाउने गर्छ । यसरी छिटो छिटो प्रतिक्रिया जनाउँदा प्रतिक्रियाइ समयमा प्रतिक्रियाका सङ्ख्या धेरै हुन्छन् । तब मनका सङ्गृहीत काम धेरै हुन्छन् । अनि त सामान्य अवस्थामा हुने कामको सङ्ख्यासितको तुलनामा समयलाई समायोजन गर्दा समय लामो लाग्ने गर्छ । अर्थात् समय लामो भएको प्रतीत हुन्छ । प्रतीक्षा वा पर्खाइको क्षण लामो लाग्नुको कारण पनि प्रतिक्षण सचेत मनसित रहन पर्नु नै हो ।

३. विपत्मा सिकाइ

विपत्को समयमा सिकाइलाई विशेष जोड दिने हाम्रो पुरानो संस्कार हो । यसको उदाहरण हामी ग्रहण लाग्दा गरिने क्रियाकलापबाट लिन सकिन्छ । प्राकृतिक प्रकाश वा उज्यालोलाई धुमील पारिदिनुलाई विपत्तिको अवस्था मान्नु स्वाभाविकै हो । यस्तो विपत्को समयमा तिम्रा आफ्ना ज्ञानलाई पुनर्ताजगी गर्नुपर्छ भनी नुहाइधुवाइ गरी मन्त्रहरू पठन तथा स्मरण गर्ने गरिन्छ । ग्रहणको समयमा लिएका वा सिकेका मन्त्रहरू ज्यादा प्रभावकारी हुन्छन् भन्ने तान्त्रिकहरूको मान्यता पनि विपत्तिका बेला हुने मानसिक सक्रियता वा सक्रिय चेतनाको कारण नै हो भन्न सकिन्छ ।

कैयौँ पटक खाइएको उच्चकोटीको भोजनका बारेमा लामो समयसम्म सम्झना रहन्न तर भोकले हदैसम्म आलसतालस पारेका बखत खाएको सामान्य खानाको सम्झना जीवनभरि रहन्छ । कति

जँघार खोला तरिन्छ, ती खोलाको पानीको वास्ता हुँदैन तर लामो उकालोमा पियासले छटपटी पारेको बेला भेटिने तुरि धाराको पानीको सम्भना लामो समयसम्म रहन्छ । खोलाले भन्दा त्यो उकालोका धाराले पानी महत्त्वका बारेमा थुप्रै कुरा पढाउँछ ।

यसले के देखिन आयो भने विपत्लाई रोहवरमा राखेर लिइएको शिक्षा ज्यादा चिरस्थायी र प्रभावकारी हुन्छ । यसको साक्षी प्रमाण त परीक्षाका समयमा वा केही अघि कसैले भनेको सूत्रात्मक कुरा कति सजिलोसित टिप्छ मष्तिष्कले भन्ने कुरा परीक्षाका भुक्तभोगीले नजानेको वा नबुझेको कुरा होइन । यो पाठको यो सन्दर्भ परीक्षामा आउन सक्छ भनी गुरुहरूले भन्नुभएको छ भने जतिसुकै अठ्यारो अवधारणा भए पनि दिमागले समातिहाल्छ । आपत्विपत्को भोगाइलाई सकारात्मक रूपले लिने व्यक्तिको व्यक्तित्व निकै माभिरको, तिखारिको र धारिको हुने गरेको पाइन्छ । यस्तै यस्तै अनुभूतिलाई लिइर नै होला “कसला काटे मसला मिल्छ” भन्ने लोककथन सिर्जना भएको पाइन्छ ।

आज विश्वले कोभिड १९ को विपत्ति भोगिरहेको छ । वि.सं. २०७६ चैत्रदेखि २०७७ साउनसम्म विद्यालयको पठनपाठन बन्द रहेको छ । यस्तो अवस्थामा आफ्ना बालबालिकाको शैक्षिक भविष्य कस्तो हुने होला ? भन्ने पिरलो सबै अभिभावकलाई छ । गाउँ गाउँका कुनाकन्दरासम्म विद्यालयको पहुँच पुगिसकेको अवस्थामा विद्यालयबिनाको शिक्षा अभिभावकको कल्पनाभन्दा बाहिर रहेको छ । यस्तो विषम परिस्थितिमा आफ्ना नानीबाबुहरूलाई आफ्नै गाउँठाउँका रैथाने सिप, साहित्य, चालचलन, जैविक विविधता, पारिस्थितिक अनुकूलन (इकोसिस्टम), जल, जङ्गल र जमिनको बहुउपयोग, सद्दुपयोग गर्ने सिपको विकास गर्न गराउन सके बालबालिकाले विपत्कालमा कसरी जीवन निर्वाह गर्न सकिन्छ भन्ने महत्त्वपूर्ण सिप प्राप्त गर्ने थिए ।

स्थानीय लोकसाहित्य तथा लोकसंस्कृतिका सम्बन्धमा राम्रोसित खोजीनीति गरी लिपिबद्ध गर्ने तथा गर्न लगाउने हो भने हाम्रा गाउँबस्तीमा लुकिछिपी रहेका चालचलन, इतिहास, संस्कारगत कुराहरू, रैथाने सिप समाजमा प्रसिद्ध हुने थिए, प्रामाणिक रूपले आफ्नै समुदायमा दर्ता हुने थिए । यस्ता कुराले नयाँ पुस्तालाई आफ्नो जन्मथलोप्रतिको माया र श्रद्धा बढाउँछ । नयाँ पुस्ता विदेश पलायन हुने महामारीको रोकथाम हुन्छ । देश विकासका लागि यो महत्त्वपूर्ण आधारशिला हो ।

सन् १८४० को दशक युरोपको भोकमारीको दशकको रूपमा चिनिन्छ । पोटाटो ब्लाइट नामको दुसीजन्य रोगका कारण त्यहाँको मुख्य खाद्यान्न बाली आलु कुहिनले खानाको अभावका कारणले दश लाख मानिसले ज्यान गुमाउनुपऱ्यो । बिस लाख मानिसले आफ्नो थातथलो छोडेर शरणार्थीका रूपमा उत्तर अमेरिकालगायतका विभिन्न देशमा बाहिरिनुपऱ्यो । यो विपत्तिले उनीहरूलाई खाद्यान्न बालीको विकल्प खोज्न सिकायो । बाली उत्पादन योजना गर्न सिकायो । खाद्यान्न सुरक्षा र सद्दुपयोग गर्न सिकायो । अहिले उनीहरूको खाद्य उत्पादन संसारका थुप्रै मुलुकमा बेचन पुगिरहेको छ ।

सन् १९५८-१९६१ मा चीनलाई महाभोकमारीले सतायो । यो अवधिमा डेढदेखि साढे पाँच करोड

जति मान्छेको यही भोकमारीका कारण ज्यान गएको बताइन्छ । यस्तो महाविपत्तिलाई सदाका लागि बिदा गर्न चीन प्रतिबद्ध भयो । नेता माओत्सेतुङको नेतृत्वमा चीनमा कृषि क्रान्ति भयो । विपत्बाट शिक्षा लिएर खाद्यान्न उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनेर चीनले आर्थिक विकासमा ठुलो फड्को मान्यो ।

४. निष्कर्ष

ईश्वरीय वरदान भनौं वा प्रकृतिको आशीर्वाद भनौं हाम्रो देशमा कुनै बालीमा रोग लागेर सखाप हुँदैमा सम्पूर्ण देशभरि भोकमारीको समस्या आउने अवस्था छैन । हाम्रो देशको वातावरणीय विविधताले गर्दा देशभरि एकै खालको बाली लगाउने सम्भावना नै छैन । अलिकति वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सोच राखेर योजनाबद्ध कृषि प्रणाली अपनाउने हो भने कृषिजन्य वस्तु केही पनि आयात गर्ने अवस्था आउने थिएन । तर दुःखका साथ भन्नुपर्छ गत आर्थिक वर्ष वर्षमा मात्रै नेपालले आयात गरेको कुल खाद्यान्नको रकम रु ७५ अरब रहेको कुरा विभिन्न सञ्चार माध्यमले बताइरहेका छन् । यो एक लुप्त भोकमारी (हिडन फेमाइन) हो । अनि नेपाल जस्तो प्राकृतिक सम्पदा सम्पन्न उत्तम जलवायुले सुसज्जित देशका लागि लज्जाको विषय पनि हो । हामीले धेरै दुःख भोगेका छौं तर दुःखले दिएको शुभ सन्देशलाई कार्यव्यवहारमा अपनाउन सकिरहेका छैनौं, सिक्न सकेका छैनौं, सिक्न खोजेका छैनौं । शिक्षा दिँदा आफू र आफ्नालाई हेर्ने गरिएको छैन । आफ्ना बालबालिकालाई क्षितिजमा हेर्न सिकाइएको छ तर जमिनी यथार्थ भुलेकामा सचेत गराइएको छैन । ज्ञान र सिपका बाटामा त लगाइएको छ तर आत्मविश्वासी तथा आत्मनिर्भर ज्ञान तथा सिपमा ध्यानकेन्द्रित गर्न सकिएको छैन । विगतमा हाम्रा पुर्खाले उल्लिखित तथ्य र कार्यव्यवहारलाई आत्मसात् गरी महामारीलाई जिते । यसर्थ अब विपत्बाट सिक्न ढिला नगरौं । आत्मविश्वासी तथा आत्मनिर्भर बनी आफ्नो तथा राष्ट्रको उन्नतिपथमा अघि बढौं ।

सन्दर्भ सामग्री

स्वामी राम, सुखदास (२०६५) । श्रीमद्भगवद्गीता साधक संजीवनी हिन्दी-टीका, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
वेदव्यास महाभारत गीताप्रेस गोरखपुर ।

annapurnapost.com/news/65408, Friday 23 Shrawan 2077.

History of pandemics timelines www.history.com.> middle age>pandemics
www.ancient.eu>Taoism

<https://www.history.com/topics/immigration/irispotato-famine>.

eu.wikipedia.org/wiki/Great_Chinese_Famine

eu.wikipedia.org/wiki/Yang_Ying

एक्काइसौं शताब्दीका शिक्षकको चुनौती

प्रा. डा. विद्यानाथ कोइराला
शिक्षाविद्

राजा राय सिंहले सन १९९१ मा किताब लेखे - *education for the 21st century* । युनेस्कोले छापेको सो किताबमा उनले प्रश्न गरे विकासले एकीकरण खोज्यो, वृद्धिले पृथक्कीकरण । शिक्षाले के गर्ने ? मान्छे भौतिकवादमा बस्यो । सामाजिक मूल्य र मान्यतामा कहाँ जोड्ने ? विज्ञान र धर्म जाडिएको छ समाजमा । शिक्षाले के गर्ने ? शिक्षाले दिमागी आधार बनाइदिने कि सर्वतोमुखी विकास गर्नमा जोड दिने ? ज्ञानमा जोड दिने कि सिपमा जोड दिने ? एसियाली परिवेशका उनका सोचले शिक्षकलाई अनेकन चुनौतीहरू दिएको छ । पहिलो चुनौती हो- हर व्यक्तिलाई विश्व नागरिक कसरी बनाउने ? युरोपको सेन्जिन भिसाधारी जस्तो । जुन देशमा पनि प्रवेशाज्ञा पाउने । एउटै नियमले सबै देशमा काम गर्ने । हामी चाहिँ हिजोकै धडधडीले थातथलोमा नै बसाउने कुरा गर्दै छौं । अर्कातिर एनआरएनका सदस्यलाई दोहोरो नागरिकता दिन पनि तयार हुँदै छौं । हुन्छौं पनि । हाल उनीहरूको ज्ञान भित्र्याउने क्रममै छौं । सिप निम्त्याउँदै छौं । लगानी माग्दै छौं । मान्छे पनि यही बस भन्दै छौं । यी विरोधाभाषी कुराहरूलाई एक्काइसौं शताब्दीका शिक्षकहरूले कसरी व्यवस्थापन गर्छौं ? थातथलोदेखि अन्तर्राष्ट्रिय जगत्सम्म (glocalization) ? अन्तर्राष्ट्रिय जगत्देखि आफ्नो थातथलोसम्म (globalization) ? थातथलोदेखि राष्ट्रसम्म (localization to nationalization) ? राष्ट्रदेखि थातथलोसम्म (nationalization to localization) ? गाउँदेखि सहरसम्म (ruralization to urbanization) ? सहरदेखि गाउँसम्म (urbanization to ruralization) ? एक्काइसौं शताब्दीको शिक्षक बन्ने हो भने यी षड्कर्म अनिवार्य छन् । हुन्छन् । प्रश्न हो कसरी एकसाथ यी कामहरू गर्ने ? त्यसका निम्ति तयार हुनैपर्छ ।

दोस्रो चुनौती हो- आज लिएको तालिमले भोलि काम पाउन सक्ने सम्भावना छैन । तीन तीन महिनामा फेरिने प्रविधिले यो अप्ठेरो ल्यायो । बदलिइरहने बजारको मागले आगामा घिउ थप्यो । फेरिदो क्रय शक्तिले पनि अहिलेको तालिमले काम नगर्ने भयो । रोजगारीका बदलिँदो क्षेत्रले पनि त्यही हालत निम्त्यायो । विद्यार्थीको बदलिँदो सिपगत अपेक्षाले पनि थप अलमल भित्र्यायो । अर्थात् भोलिको मान्छेले बाँच्नका लागि जे पनि काम गर्नुपर्ने हुन्छ । हाम्रै अनुभवले भन्छ- हिजोको प्राज्ञिक प्रमाणपत्रले अहिले जागिर दियो । त्यही दशा अहिलेको प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको हुन्छ । यस स्थितिमा अहिलेका लागि के सिप सिकाउने ? भोलिको रोजगारीका लागि कसरी विद्यार्थी तयार पार्ने ? यो चुनौती एक्काइसौं शताब्दीका शिक्षकले स्विकार्नुपर्छ । तदनुसार विद्यार्थीलाई उसको पालाको रोजगारीका लागि तयारी गर्नुपर्छ ।

तेस्रो चुनौती हो - विश्वभरका योजनाविद्हरूले एकसाथ एउटै कुरामा योजना बनाउन सक्ने प्रबन्ध

बन्यो - स्काइपले, भाइबरले, मेसेन्जरले । त्यसमा पनि कुन देशबाट कुन विज्ञको सेवा लिने भन्नेबारे छाँच्न पाइने भयो (out sourcing) । हिजोको फोर्डवादी नीति (Fordism) आज सबैको नीति हुन सक्ने भयो । बजारमा दुध पाइन्छ भने गाई किन पाल्ने ? यो स्थितिमा स्वकाइसौं शताब्दीको शिक्षकले के गर्ने हो ? आज फलानो देशको शिक्षकले पढाउने । भोलि फलानो देशको शिक्षकले भन्ने कि यो विषयको शिक्षक छैन के गर्नु भन्ने ? यो पाठमा विद्यार्थीले अनुसन्धान गरे । यसमा प्रविधिमा पढे । यसमा फलानो देशको विज्ञबाट भाषण सुने भन्ने दिन आउँछ, आउनुपर्छ । यसखाले तयारी स्वकाइसौं शताब्दीको शिक्षकलाई जरुरी छ । शिक्षक मात्रै थप्ने दलीय, मन्त्रीय तथा जनप्रतिनिधीय थोत्रे बुद्धिको पछि लाग्नेहरू स्वकाइसौं शताब्दीको शिक्षाका बाधक हुन् । तिनलाई बाधक नै सावित गर्नुपर्छ । अन्यथा “स्वकाइसौं शताब्दीको शिक्षा” भन्ने मन्त्र नजपे हुन्छ । त्यस्तो बकबक नगरे हुन्छ ।

चौथो चुनौती हो- जेड पुस्ता र अल्फा पुस्ताको प्रविधि मिलान कसरी गर्ने ? कम्प्युटरको संस्करण (version) नमिलेर अहिले नै त्यो स्थिति सिर्जिएको छ । त्यसमा पनि पढाउने जेड पुस्ताका हुने । पढ्ने चाहिँ अल्फा पुस्ताका हुने हुँदा शिक्षक र विद्यार्थीमै डिजिटल विभाजन भएको छ । यो विभाजन फाँड्ने शिक्षक कसरी तयार हुने ? विद्यार्थीलाई कसरी तयार पार्ने ? सधैं बढिरहने यो डिजिटल विभाजनलाई कसरी फटाउने ? अर्को शब्दमा भन्ने हो भने बजारको प्रविधि र घरको पुस्ताबिचको प्रविधि प्रयोग गर्ने अभ्यासलाई कसरी मिलाउने ? यसको उत्तर जान्नुपर्छ ।

पाँचौं चुनौती हो- हामीले धर्म र विज्ञानलाई एकसाथ सिक्छौं । सिकायौं । शुक्लयजुर्वेदी पैङ्गलोपनिषद् पढ्दा कर्मेन्द्रिय, ज्ञानेन्द्रिय, र बुद्धि मिलेर बने बनाएको ज्ञानलाई विज्ञान भन्यौं (पृ.२०१) । कृष्ण यजुर्वेदी ब्रह्मविन्दोपनिषद् पढ्दा म परब्रह्म हुँ भन्ने चिन्तन विज्ञान हो भन्ने बुझ्यौं (पृ.२१२) । कुन स्रोतले के भन्यो भन्ने नजानीकन पनि हामीले भौतिक विज्ञान र अध्यात्मिक विज्ञान एकसाथ सिक्छौं । तुलसी, पिपल र समीको पूजा गर्दा भौतिक विज्ञानको अक्सिजनको फाइदा पढ्यौं । अध्यात्म विज्ञानको मोक्ष पढ्यौं । आधुनिक विज्ञानका शिक्षकले चाहिँ अणुविज्ञान, संज्ञान विज्ञान (cognitive science) र प्रमाता विज्ञान (quantam science) भनी छुट्टाछुट्टै पढायौं । पढ्यौं । पढ्ने विषय धेरै भए भनेर एकीकृत पाठ्यक्रम पनि लागु गर्दै छौं । स्वकाइसौं शताब्दीको असीमित ज्ञान विद्यार्थीले जान्नुपर्छ पनि भन्दै छौं । पाठ्यभार घटाएर विशिष्टीकरण गर्ने प्रबन्ध पनि गर्दै छौं । पुख्यौंली ज्ञानमा तागत छ भनेर मानवशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय अध्ययनको आधारमा वैज्ञानिक खोज गर्ने संस्कार भित्र्याउँदै छौं । यो बेलाको शिक्षकमा अध्यात्म, विज्ञान, मानवशास्त्र, समाजशास्त्र जोडेर पढ्ने पढाउने क्षमता चाहिन्छ - पहिचान जोगाएर, बहु क्षेत्र समेटेर, एकीकृत ढङ्गमा (encapsulated) विषयवस्तु प्रस्तुत गर्न सिकेर, हिजोको जस्तो निश्चयवादी सोच (deterministic thinking) बदलेर, सम्भाव्यतामा खुला दिलको बनेर, कसैलाई पनि निषेध नगरी विद्यार्थीलाई गन्तव्यमा अग्रसर गराएर, म भौतिकवादी भन्ने गर्दभराग बन्द गरेर । शरीर भौतिक रहेछ । शरीर चलाउने ऊर्जा आत्मिक रहेछ । मन चाहिँ निर्मित रहेछ । यो त शरीरिक अन्तरक्रियाले

बनाएको पो रहेछ भन्ने बुभेरे । यो तागत एक्काइसौं शताब्दीको शिक्षकमा हुनुपर्छ ।

छैटौं चुनौती हो – विद्यार्थीलाई सर्वतोमुखी (all-round development) विकास गराउने कि न्यूनतम आधारभूत सिप (minimum skill) दिने ? एक्काइसौं शताब्दीको यस बहसलाई पाठ्यक्रमविदले के भन्ने ? पाठ्यपुस्तक लेखकले के भन्ने ? नीति निर्माताले के भन्ने ? शिक्षकले के गर्ने ? सिप सिकाउने कि सर्वतोमुखी विकासमा सघाउने ? अथवा मध्यमार्गी बन्ने ? विद्यार्थी अनुकूल हुने गरी यस बारेमा शिक्षकको चिन्तन हुनुपर्छ ।

सातौं चुनौती हो – हिजोको शिक्षकको निश्चित भूमिका थियो । त्यही पाठ्यपुस्तक समायो । त्यही पढ्यो । त्यही पढायो । एक्कासो शताब्दीको शिक्षकको भूमिका चाहिँ के हुने त ? युनेस्कोको चार खम्बे डेलारस नीति पछ्याउने कि ? पाठ्यपुस्तक नै पछ्याउने कि त ? विद्यार्थीको सर्वतोमुखी विकास पछ्याउने कि त ? आवश्यक सिप दिने अनि ज्ञान चाहिँ आफैँ इन्टरनेटमा खोज भन्ने कि त ? विद्यार्थीलाई उसकै गतिमा बढाउने कि त ? समाजले खोजेको औसत विद्यार्थी बनाउने कि त ? राष्ट्रले गरेको अपेक्षा अनुकूलको विद्यार्थी बनाउने कि त ? यो असहज परिस्थितिमा एक्कासौं शताब्दीको शिक्षक पुगेको छ । अबको हर शिक्षकसँग यसको जवाफ हुनुपर्छ ।

आठौं चुनौती हो – समस्यामा आधारित पढाइ अहिलेको चलन हो । अब हिजोका जस्ता साभा समस्याहरू छैनन् । तिनीहरू क्रमशः व्यक्तिकेन्द्रित हुँदै गए । अब जटिलतर पनि बन्दै छन् । यो स्थितिमा शिक्षकको भूमिका के हुने ? व्यक्तिकेन्द्रित हुने कि ? समाजकेन्द्रित हुने कि ? समाज र व्यक्तिबिचको सेतु हुने कि ? त्यसो भए शिक्षण शैली कस्तो हुने ? कक्षा व्यवस्थापन कस्तो हुने ? परीक्षा प्रणाली कस्तो हुने ? यी प्रश्नहरूको जवाफ पनि एक्काइसौं शताब्दीको शिक्षकमा हुनुपर्छ ।

नवौं चुनौती हो – अबका विद्यार्थी सर्जक (creative) हुनुपर्छ । समालोचक (critical) हुनुपर्छ । सञ्चार सिपमा पारङ्गत (communicative) हुनुपर्छ । सहयोगी (collaborative) हुनुपर्छ । त्यस्ता विद्यार्थी बनाउने काम हाम्रै हो । यस घडीमा शिक्षकले कसरी सन्तुलित विद्यार्थी उत्पादन गर्ने ? प्रत्येक शिक्षकले यसको निर्णय गर्नुपर्छ ।

दसौं चुनौती हो – के बदलियमा हामी शिक्षकले उल्लिखित चुनौतीको सामना गर्न सक्छौं ? कतै कसैले भन्न सक्ने अवस्था देखिएन । एकअर्काको काँधमा हतियार राखेर आफू उम्किने परिस्थिति बनिरहयो । खै के खै के को परिस्थितिमा एक्काइसौं शताब्दीको शिक्षाको कुरो गर्नुपर्ने भयो । यो बिन्दुबाट हामी कहाँ जाने भन्ने कुरा पनि शिक्षकले टुङ्गो गर्नुपर्छ ।

एघारौं चुनौती हो – कोरोना कहरले निम्त्याएको फेरबदल । अहिले घर नै स्कूल बन्दै छ । मेसिन नै शिक्षक बन्दै छ । यो स्थितिले शिक्षकको हिजोको भूमिका काम लाग्दैन । शिक्षणलाई सिकाइमा लान सक्ने शिक्षक माग्छ । घरका हर काम पढाइ हुन् । बजारका हर काम पढाइ हुन् । वेबसाइट किताब हुन् । प्रविधिमा जोडिएका वा नजोडिएका हर व्यक्ति स्रोतव्यक्ति हुन् । यो कुरा स्विकार्नासाथ

किताबको कुरा गौण हुन्छ । शिक्षकको भूमिका गौण हुन्छ । अभिभावकको भूमिका बदलिन्छ । यस बेलामा औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका शिक्षकहरूले आफूलाई अद्यावधिक गर्नुपर्छ । नभए म बेठिक भएछु भनी स्विकार्नुपर्छ । त्यही स्वीकारले बाटो दिन्छ ।

भोलिको धूमिल बाटो

शिक्षा सुधारने अनेकन् उपायहरू छन् । साम्यवादी देशहरूले दलको नियन्त्रण र नियमनबाटै शिक्षा सुधारे । बेलायतले चाहिँ कर्मचारीको नियन्त्रण र नियमनको आडमा त्यही काम गर्‍यो । अमेरिकाले विज्ञको सल्लाह र शिक्षकको जिम्मेवारीलाई आधार लियो । स्केन्डेनेभियन देशहरूले शिक्षककै जिम्मेवारीमा त्यही काम गरे । हामी के गरौं भन्नेबारेमा संस्थागत रूपमा नै हामी सबै मौन छौं । संस्थागत मौनता तोड्ने हो भने समाधान छ । मौनतामै बस्ने हो भने काग कराउँदै छ, पिना सुक्दै छ । हुने यही हो । यसको अर्थ हो शिक्षक महासङ्घ बोलौं । पालिकाका सङ्घ र महासङ्घ बोलौं । व्यवस्थापन समिति महासङ्घ बोलौं । सङ्घीय सरकारका सांसद्हरू बोलौं । प्रदेश सरकारका सभासद्हरू बोलौं । बोल्दैनाँ भने शिक्षा बजारमा जान्छ । सक्नेले बिहानको साजी तरकारी किन्छ । नसक्नेले कुहियको वा ओझलियको तरकारी किन्ने समय कुर्छ । सम्भवतः बेलुकीको । निर्णायक संस्थागत मौनतावाला हौं । बेलैमा सोचौं । सडकमा रहनेहरू त बोलिरहेका छौं, बोल्छौं । अन्यथा पानी पड्काउने मधेसी उखान सार्थक हुन्छ । पड्काउन नछोड्ने । पानीमा दाग पनि नदेखिने । औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका सञ्चालक तथा शिक्षकले सोच्नै पर्छ ।

Education Before, During and After Pandemic: A Proposal for STEAM Education

✉ Netra Kumar Manandhar and Bal Chandra Luitel
Department of STEAM Education, Kathmandu University

Abstract

School and higher education faced several challenges to arrive at this state. The world wars, several economic crises and pandemics, etc. were the fiascos that the education system had faced. However, human beings survived and continued developing education that solved those contemporary problems and created a new future. These different phenomena have taught people how to overcome the pain and hurdles, to learn from their own mistakes, to create the 'new normal', etc. Because of these adverse situations, education system in the world had commenced with different practices/approaches of teaching and learning. The present context of the COVID-19 pandemic is one of the representatives of those situations that is forcing us to start a new beginning in both; our ways of living and getting an education. Here, in this essay, we are situating the context of education before, during, and after this coronavirus pandemic, thereby introducing some of the emerging educational practices which help us overcome this challenge and create a new future.

Education Before Pandemic

Every practice in the world keeps going if there is no hindrance on its way. In this vein, the education system was in its process/pace before pandemic. The face to face and distance modes of learning were normally going on across the world. For developed countries and some of the developing countries, distance mode of education was normal. However, this was more familiar in the context of adult learning or university education. The online platforms of education like Coursera were popular for providing knowledge-based as well as skill-based education through online/distance mode. They had/have credit and noncredit online courses. The Learning Management Systems (LMS) was integrated to provide education through online mode.

Nevertheless, these were not extensively practiced in the education system of developing countries. In the context of Nepal too, only a few universities such as Kathmandu University, Nepal Open University, etc. were running some of the programs through online mode of education. Except for these, our practice of teaching and learning in school and university level was limited to face to face mode inside the classroom. People were sending their children to school to get an education. The role of the school was to put students in the respective classrooms and teachers were conducting their usual shows.

In our context, the teachers were also exploring the possibility of the integration of ICTs in their teaching and learning settings through several professional development programs. However, they were limited to developing knowledge and skills because there was poor implementation of it. Before this pandemic, schools were running as usual. But there were some of the emerging changes as well in the system. Some of the schools had started implementing STEAM education in their schools, people were talking about innovation in education, the integrated curriculum was in the process of implementation, and finally, there were some rays of hope to improve our educational practices. When we encountered this coronavirus pandemic, the education system in the world faced a challenge that we had never expected and never thought of.

Education During Pandemic

With the outbreak of COVID-19, most of the countries started locking down their every system including educational institutions to prevent its further spread. People were forced to stay inside their homes. Educational practices were stopped. There was, perhaps, no chance of opening the schools and universities for the face to face mode of education. People started looking for safer and better approaches to continue teaching and learning processes. In this condition, the online mode of education was/is only the option for continuing education activities. For developed countries, the practices were not so complicated, but for developing countries, like Nepal, it was a great challenge. This is because our educational practices were not much equipped with the internet facilities, resources, knowledge,

and skills in conducting online classes. However, there emerged a new wave of exploring the possibilities of the online platform of learning. The new wave included several professional development programs for teachers, parents, students, educators, school leaders, policymakers, and others regarding how to continue educational activities during this pandemic. These programs were/are conducted through online mode by using Google Meet, Zoom, and other meeting platforms. Mostly, teachers were/are participating in different such learning platforms to develop their knowledge and skills. These online platforms also were/are helping to explore the different dimensions of education through which teachers and others are experiencing the new version of teaching and learning that are characterized as the 21st century skills.

There also appeared a wave of integrating ICTs in teaching and learning activities. Different online programs were conducted for teachers to excel in the tools and techniques of ICTs to make learning effective. Teachers and others were/are developing their ITC skills from basic to advanced which complement the learning things in this pandemic and after the pandemic. People have started realizing and internalizing the importance of ICT skills in education. Similarly, the programs related to curriculum and assessment made people aware of their practices of education and that opened up the new dimensions in education. The collaborative discussions through these online platforms had/have created a space for thinking about more participatory educational activities during/after pandemic. These programs have simplified the continuation of educational activities through online platforms. Thus, this context made the people think of how to continue educational activities during such pandemics.

Education After Pandemic

By nature, we humans experience the context, learn from it, and try to make changes in our practices by making them favorable to us. In terms of educational practices, we have seen phenomenal/dramatic changes that occurred because of the worldwide pandemic. The COVID-19 context has also been a humongous experience for us to modify our entire system of education that will be pertinent to the confrontation of such pandemic,

thereby making a sustainable future. Now, it seems that we need to explore another innovative model of education that is capable of handling the emerging problems. For this, we need to develop a transformative vision of education characterized by 21st century skills.

It seems that our educational practices are paralyzed. This is in the sense that practices produce students who have very limited knowledge with almost no skills including limited moral values. These products are raising the unemployment rate instead of solving the existing problems. This turns out to be wastage for society as they remain worthless. We have seen such problems existing in the world. Some of the problems are deforestation, global warming, wars between/among countries, pollutions, economic crises, several differences, one after another global pandemic, etc. The world is suffering from a chain of problems that need to be solved by the 21st generation and later generation because they are the ones who are going to suffer the most. Now, the job of education is to provide knowledge and skills to solve these problems. Thus, the education system should focus on the development of 21st century skills in learners. After this pandemic, some practices can be implemented to foster the knowledge, skills, and values of a learner capable of being a leader, a creator, a designer, a thinker, a developer, and a collaborator to solve the existing real-world problems. For this, our education system needs to amalgamate the following empowering and emerging changes.

STEAM Education

There is widespread consensus that the education system is a complete failure in terms of developing 4Cs into learners. The one reason is the disciplinary boundaries. The disciplinary egocentrism is a hegemonic tradition that forces people inherently to continue their practices in the segregation of disciplines because they love their discipline the most. However, the problems in human life do not come separately. Meaning that we need multiple perspectives and skills to solve one single problem. The separation of disciplines is making learning difficult because our brain does not function separately. In this perspective, the integrated approach of learning comes into existence which promotes multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary

approaches of learning (Liao, 2016). Implementing the more progressive and enabling pedagogical approaches, STEAM education framework is another name in the pedagogical innovation (Pant, Luitel, & Shrestha, 2020).

In the post-COVID-19 context, we need to implement the practices that have the potential to integrate skills in a learning setting. In this, the STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics) education is an option to instill both knowledge and skills in learners to solve existing problems. The amalgamation of both knowledge and skills of science, technology, engineering, arts, and mathematics will help us understand the problems holistically. Now, students will be empowered and skilled to think divergently to figure out the solutions to the problems (Sousa & Pilecki, 2018), develop prototype creatively, and implement them effectively. In this process, the learner will become a real-world problem solver who is capable of collaborating with others by understanding the value of cooperation in the workspace. In STEAM, science is all about asking questions and discovering the answers to explain how things work. This is a process of making an observation, forming a hypothesis, performing an experiment, collecting data, analyzing the results, and again repeating the experiment to verify the results. Next, technology is a vehicle that supports learning to learn effectively. The facility of visualization of objects, 2D and 3D modeling, audio and video, and several materials to develop the conceptual understanding of the content presented help learners to learn things in the most effective ways possible. Here, the technology uses science to create new machines and more effective ways of doing things. Engineering is all about finding and designing solutions to problems by using science, technology, and mathematics. This promotes the design thinking skills to create outstanding solutions to solve problems faced by the world. Next, art(s) is all about using the right brain or creative thinking skills in learning. This blends the left and right brain of the human in solving the problems for human. So, this is about using imagination and styles to create brilliant and innovative things (Liao, 2016). Eventually, mathematics is about numbers, patterns, and problem-solving. Mathematics is everywhere so it is

integrated into every context of learning.

The integrated nature of learning should be the focus of education for the post-pandemic context. By implementing this, learners get a bigger picture of the problem by analyzing the multiple perspectives to get the divergent solutions to it. In so doing, the learning context needs an ideal situation for exploring several phenomena, that is, this needs an outside classroom world. This is contrary to traditional textbooks and disciplinary methods of getting an education. STEAM education provides this landscape of learning characterized by the holistic development in learning. This promotes knowledge, skills, and competencies to solve problems for a sustainable future. This uses participatory approaches of teaching and learning that focus on collaboration in exploring problems, re/researching multiple sources and possibilities of getting solutions, analyzing, and evaluating the multiple solutions, creating innovative products to solve the problems, and implementing these things for the sustainable development.

Moreover, the focus should be on health facilities improvement to face such pandemic. People are aware that health is bigger than anything. In this situation, education should emphasize on keeping both contents and contexts regarding health. In so doing, learning activities should be designed in such a way that learners develop both knowledge and skills related to health. STEAM education, in this context, will be a utopian approach for the integration of health in learning experiences. Some of the STEAM projects such as 'The Garden Project', 'The Wastage Management Project', and so on help learners understand the importance of being healthy. Similarly, students will also learn by questioning. For this, the inquiry approach is apt for STEAM education which enables learners to ask genuine questions regarding the real-world contexts. This helps them doubt the ongoing situation presented and ask novel questions. So, inquiry-based learning is one of the approaches in STEAM education.

Technology Enhanced Learning

This COVID-19 context has taught us to conduct educational activities using ICTs tools, techniques, and methodologies. Whatever the pandemic maybe, online education was the least affected platform of getting an

education. However, this became an easy way out for most of the university education. The school education (more of basic education) was affected the most. But teachers got opportunities to develop their knowledge and skills of ICTs and their implementation in the education system. People, to some extent, understood the importance of ICTs integration in learning.

This era of learning is complemented by industrial revolution 4.0 which encompasses the development of advanced science and technologies including Artificial Intelligence (AI), Machine Learning (ML), Deep Learning (DL), Data Science (DS), Robotics, and like. Learning is aligned with the Internet of Things (IoT) to get information and apply those in the context of learning. In the similar vein, 'n' numbers of online and offline computer-based, mobile-based, etc. software and applications have been developed to support learning (Dahal & Pangen, 2019). The use of these technologies makes learning fruitful and lively. These are putting life in the concepts so that learners interact and perceive those concepts conceptually (Selwyn, 2020).

In the post-COVID-19 context, the usage of ICTs in education should be in the focus. For this, the participatory approach of teaching and learning should be implemented so that teachers and students learn things and develop skills collaboratively. Similarly, the professional development programs should be in the center of the teachers' profession that empowers teachers and others to equip with the knowledge and skills of emergent tools and techniques to use in their culture of teaching and learning. Not only this, but teachers should also be provided with knowledge and skills about managing these materials to help their students learn concepts holistically. This helps in creating representations of knowledge, supporting performance and decision-making, and enabling personalized learning. In the post coronavirus context, educational programs should focus on the following aspects:

- AI Activities for Teachers and Educators
- Understanding of some of the phenomenal Programming Languages (Python, Scratch, R, etc.)

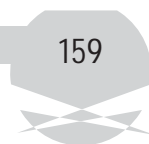
- Knowledge and skills of Learning Management System (LMS)
- Knowledge and skills of designing and creating modeling through ICTs
- Knowledge and skills of simulations through ICT tools and designing 3D-Printing Activities
- Knowledge and skills of Graphic Designing in Education
- Knowledge and skills of Robotics

In addition to this, the assessment process can be done through various ICT tools (applications and software). These tools operate offline as well as online. The Moodle Learning Management System, several Google products (Docs, Forms, Slides, etc.), several quiz-based applications (Quizzes, Polls Everywhere, Survey Monkey, etc.), Google Classrooms, and other classroom platforms, etc. are the most effective platforms to assess students' learning. Through these, the learning can be assessed by facilitators using collaborative and/or individual mode. Facilitators can provide feedback immediately in a real-time setting, or any other time or they can use the automatic feedback system to provide comments and feedback on the works of their students. Similarly, there are facilities for doing self and peer assessment. The platforms are rich in terms of supporting students in their learning and improvement. This way, assessment procedures can also be done using technologies.

Both students and teachers can enhance other 21st century skills through technology-based environments. YouTube is one of the sources where people can get any kind of information to learn new things. People can learn new things by watching videos. Also, search engines like Google can be another great source of knowledge. There are 'n' numbers of sources to get information. All we need is the time and patience to learn those things. In this context, the post coronavirus pandemic situation should embrace the technology-enhanced learning setting to provide education.

Creativity in Learning

Developing creativity is one of the learning skills under 21st century skills that has to be the focus of education in the post-COVID-19 context. Before this pandemic, the education system of Nepal primarily focused on the left

brain or analytical thinking development using a linear model of education (Shrestha, 2018), except for a few examples. This was promoting the logical and analytical thinking skills, learning based on objective nature, and more of verbal abilities development. The activities associated with these practices emphasized controlling the muscles on the right side of the body, controlling language skills, mathematics and logic, speech, intellectual development, and generating reproducible and useful knowledge. The negligence of creativity through the right brain activities has made learning dry or desert (Pant et al., 2020). So, why do we need creativity in learning? This is as simple as that because the activation of the right brain of the human is what makes an individual unique (Sousa, 2016). Creative thinking skills help improve the imagination skills which have the power to think metacognitively, develop generative perspectives, think of the possibilities, and work on them, develop the visual perspectives of everything. This skill improves spatial abilities, facial recognition, visual imagery capabilities, artistic abilities, etc. that are linked with emotions or the heart and values.

We have seen that the education system has lost, to most extent, the learners with a genuine passion for doing work, the desire of creating something innovative, curiosity, the ideation of solutions, the desire to doing hard work, the focus, etc. However, creativity in education embraces these qualities (Kim & Park, 2012). For this, the educational activities should be planned and designed effectively, enabling pedagogical approaches such as project-based learning, inquiry-based learning, activity-based learning, problem-solving methods, context-based learning, etc. Some of the projects; the Garden Project, the Honey Bee Project, the Robotics Project, the Zero Waste Week Project, the Power of Triangle Project, the Smart City Project, the Keep Me Clean projects are phenomenal to start with. These projects are integrated into the STEAM framework of learning. These have to be done by using materials that use all the senses, playing games that use executive functions, converting classrooms into a makerspace, exploring beyond the classroom (the world), reading several fictional and non-fictional literature, and designing activities that ask key questions, etc.

Moreover, the arts should be central to these concepts. This is in the sense

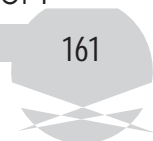
that art is useful for engaging the young brain, developing cognitive, affective, psychomotor, and spiritual dimensions, promoting creativity, advancing social skills, reducing stress and anxiety in learning, improving long-term memory, and making things outstanding and interesting. The integration of arts is required in the post-COVID-19 context to make learners critical thinkers and problem solvers, to develop other transversal skills so as to foster flexibility and adaptability, and other social and cross-cultural skills.

Design Thinking in STEAM Education

In the post-COVID-19 context, the design thinking approach is one of those approaches that need to be integrated into the education system. This is a process of solving real-world problems. This approach incorporates the stages of empathizing, defining, ideating, prototyping, testing, and again empathizing (Henriksen, 2017). To enter this process, there should be a problem in a real-world context. The first focus of this process is WHO (the people) we are solving the problem for. Next, the 'WHAT' their needs are. Next, the 'How' (process) we will solve those problems, and at last, the 'WHY' our works matter to them. Let us put it into a perspective.

Suppose there is a problem that people are throwing their stuff (stationery materials, brushes, etc.) here and there in their rooms. They did not find the place to put and organize those stuff. This is the phase one that is, to empathize or understand the problems of people. In the 'define' phase, we define a problem and that is 'Disorganized Stuff'. Next, the phase of 'Ideation'. We ideate for designing a holder to keep the disorganized stuff. In the phase of designing 'Prototype', we work with Tinker Cad or 3D builder software, or materials available in our surroundings to build a holder. Next, in the 'Test' phase, we let people use the built materials. In the final step, Empathize, we again take the feedback from the people to evaluate whether the product helps solve their problem of disorganized stuff.

This is one educational activity we can conduct in our learning settings. These types of tasks and activities help learners to be a thinker, a creator, a builder, a designer, a developer, an engineer, a risk-taker, and a leader as well as a collaborator. Here, creativity is essential. This must integrate the thinking and asking questions on not only 'Why' but also 'Why Not'.

Entrepreneurial Learning

The economy of each country has been badly affected by this pandemic. Businesses were/have been shut down for many months. The economy of the world was/is paralyzed which is considered to be fundamental for human survival. Now, in the post-pandemic context, we need to start fresh and continue our economic activities with a new endeavor. For this, education is the pillar to help people develop knowledge and skills in economic activities. For this, entrepreneurial learning has to be the focus of an education.

The eagerness of turning ideas into actions and towards creating something for others, thereby creating new jobs for people should be another central motto of education in the post-COVID-19 context. The willingness to integrate skills and competencies in developing a workforce which can deal with contemporary real-world problems and developing a community of people who are instinct, discipline, adapt, have vision, courage, and determination, and have the ability of risk-taking to make things happen are some of the characteristics of future education. In doing this, learners should be surrounded by a group of people who have an act of gigantic courage to start from scratch to solve people's problems with the help of empowering entrepreneurial knowledge and skills to uplift them from their hazardous economic and other situations. However, there is a major challenge because our tradition of teaching and learning has no such space for entrepreneurial learning.

The term entrepreneurial learning and skills came from a business worldview and economic theory. The learning is about grabbing the knowledge and skills from the startup of any business venture, solving the problems of consumers and customers in the process of using your service and products, to the optimum success of the company or the business venture (Rae, 2004). These things are related to business and economics, but there is widespread consensus that the education system of each country has included entrepreneurial skills in their curriculum as one of the 21st century skills. The education system of Nepal has also included this skill. The growing practices of integrating transversal skills with the help of innovative pedagogies like

project-based learning have emphasized entrepreneurial knowledge and skills. However, the practices are limited to school boundaries. For example, it is observed that people who are from management faculty are not able to use their knowledge and skills in doing business. One simple reason is that our educational practices focus on theoretical knowledge building rather than practical orientation. This indicates the situation of other so-called non-business disciplines that seem to have nothing to do with such knowledge and skills.

For the post-COVID-19 context, entrepreneurial knowledge and skills are imperative for people who are willing to do their own business by mastering the various skills such as leadership skills, marketing skills, team-building skills, 4Cs, and so on. This starts with a small-scale business-like street vendor to a large scale. However, the focus is on making small businesses large and successful. It is relevant to our context as well because of our nature of small markets, agricultural development, and some developed firms and businesses. The growing interest of people in doing business and spreading it to an international level has emphasized entrepreneurial learning. In this vein, whatever the discipline or subject of study is, this skill has to be included in curricula and developed in students.

Nature of the New Normal Curricula

From the discussion above, curricula should be restructured /reformed/redeveloped to include the phenomenal changes in education that will best fit for the survival in the 'new normal' – the context of post coronavirus. Based on the prior experiences, in the context of Nepal, such as the biggest failures of our education system, the COVID-19 pandemic, and the best practices of education across the world, we need to redesign our curricula which aims at a sustainable future for the world. For this, curricula should be integrated with nature, STEAM education, for example. This curriculum should be guided by progressive images of the curriculum such as curriculum as a social reconstruction, as a currere, and as experiences (Luitel, 2009). These curricula should be dynamic.

The curricula should have extensive space for exploring the real-world contexts, real-world problems, and discovering the real-world solutions. This

should integrate the activities and tasks that foster both bits of knowledge and required 21st century skills. The emphasis should be given on developing cognitive, affective, somatic, and spiritual dimensions of learning. Curricula should embrace the enabling pedagogical approaches. Similarly, there should be a space for more formative but less emphasis on summative assessment procedures. So, one of the curriculum frameworks guided by the constructivist and transformative vision of education is of STEAM Education.

Moreover, the local curriculum has to be central to the education system. For this, the center can make the guidelines and local levels can develop their curriculum based on the framework provided. In doing this, the local level can incorporate their contexts, local and global problems, cultural and historical contexts, local languages, etc. in their curriculum. Learning has to be integrated that fosters the knowledge and skills of learners to solve local and global problems. The entrepreneurial learning is another thing to integrate into the curriculum. The local curricula should emphasize the local level businesses by promoting 'Jiwan Upayogi Shikshya' programs. These programs should enhance the knowledge and skills of learners to do small and large-sized businesses that aim at solving the problems of people.

Teacher Education in New Normal

In the context of Nepal, the COVID-19 context has taught teachers new approaches and methods that they had not practiced and prepared for. They have learned new and innovative perspectives on teaching and learning. To the most extent, they have been equipped with both knowledge and skills of related to pedagogical and andragogical methods of teaching. They have observed the new practices of teaching and learning happening worldwide. This has made most of the teachers revisit their ways of teaching and reflect upon their pedagogical convictions. As a result, they might have started thinking about making some radical changes in the education system for the post coronavirus context.

Here, we can say that teachers have some enthusiasm and they can make endeavors to improve the way they teach. Maybe the pedagogical and andragogical context will be characterized by some enabling methods including the usage of technological advancements which ultimately

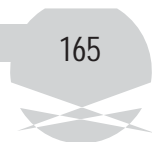
aim at solving the problems. However, these are efficient to change our ways of teaching and learning. The more empowering practices should be commenced according to the demand of the context of the world. In this regard, a pertinent question is: how does teacher education help improve the education in post-COVID-19 context?

In the above discussion, the major focus was on solving real-world problems for a sustainable future. However, this is very challenging in the context of developing countries like Nepal. But we need to start from somewhere. In this context, praxis-based teacher education is one of the methods that can be aligned with pragmatic development in our education system. First, teachers need to be equipped with knowledge and skills. They should have the knowledge and skills of different learning perspectives, abilities to carry out researches, designing, and developing tasks and activities that are real-world focused, abilities to face the challenges and update knowledge and skills according to the context, abilities to create a new future, etc. In this, one of the leading universities in providing quality education, Kathmandu University, is an option which complements the education in the post-COVID-19 context.

The focus of teacher education should be guided by the constructivist and transformative vision of education. With this, teachers will be able to analyze critically their ways of teaching and learning by reflecting upon their experiences, overcome the challenges and work for improvements. In so doing, teacher education needs to provide the knowledge and skills that can solve the problems they are facing in their context of teaching and learning. Similarly, teacher education is anticipated to focus on the participatory approach of research to resolve their contextual problems on their own. This comprises educational action research and participatory action research (PAR) that enable teachers to solve the problems individually or collaboratively by developing the knowledge and skills of research.

List of References

Dahal, N., & Pageni, S. K. (2019). Workshopping in online courses: Insights for learning and assessment in higher education. *International Journal of Multidisciplinary Perspectives in Higher Education*, 4(1), 89-110.

<https://doi.org/10.32674/jimphe.v4i1.1275>

- Henriksen, D. (2017). Creating STEAM with design thinking: Beyond STEM and arts integration. *The STEAM Journal*, 3(1), 11.
- Kim, Y., & Park, N. (2012). The effect of STEAM education on elementary school student's creativity improvement. In *Computer applications for security, control and system engineering* (pp. 115-121). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Liao, C. (2016). From interdisciplinary to transdisciplinary: An arts-integrated approach to STEAM education. *Art Education*, 69(6), 44-49.
- Luitel, B.C. (2009). *Culture, Worldview and Transformative Philosophy of Mathematics Education in Nepal: A Cultural-Philosophical Inquiry*. Curtin University of Technology.
- mathematics education. *Proceedings of episteme 8 International Conference to review*
- Pant, B. P., Luitel, B. C. & Shrestha, I. M. (2020). Incorporating STEAM pedagogy in
- Rae, D. (2004). *Entrepreneurial learning: a practical model from the creative industries*. Education+ training.
- research in in Science, technology and Mathematics Education, January 3-6, 2020, pp. 319-326. Homi Bhabha Centre for Science Education, Tata Institute of Fundamental Research, Mumbai, India.
- Selwyn, N. (2020). *Telling tales on technology: Qualitative studies of technology and education*. Routledge.
- Shrestha, I. M. (2018). *My pedagogical sensitisation towards holistic mathematics education: A practitioner's inquiry* (Unpublished M. Phil Dissertation). Kathmandu University, Dhulikhel, Nepal.
- Sousa, D. A. (2016). *How the brain learns*. Corwin Press.
- Sousa, D. A., & Pilecki, T. (2018). *From STEM to STEAM: Using brain-compatible strategies to integrate the arts*. Corwin Press.

कोभिड महामारी र वैकल्पिक शिक्षा

✍ ऋतुराज सापकोटा

अध्यक्ष, नेसनल प्याब्सन, केन्द्रीय समिति

लेखसार

हाम्रो देशका निजी लगानीमा सञ्चालन भएका विद्यालयहरूले प्रयोग गर्ने पाठ्यपुस्तकमा एकरूपता नभएका कारण निजी लगानीका विद्यालयहरूमा केन्द्रीकृत ढङ्गले वैकल्पिक शिक्षण विधिलाई लागु गर्न नसकिए तापनि सरकारी लगानीमा सञ्चालनमा भएका विद्यालयको पाठ्यक्रम र पुस्तकहरूमा एकरूपता हुने हुनाले रेडियो तथा टेलिभिजन प्रणालीमार्फत पठनपाठन सहज ढङ्गले गर्न सकिन्छ । यसो गरिदा दुर्गमका विद्यार्थीहरूको समेत पहुँच हुन्छ । यसका लागि ती सयभन्दा बढी रेडियो स्टेसन र आठ सयभन्दा बढी केबल सञ्चालकहरूसँग सहकार्य गरी कक्षा सञ्चालन गर्न सकिन्छ । अनलाइन कक्षामा सञ्चालन गरिएको अडियो समेत प्रसारण गर्न उल्लेखित सेवाहरूमार्फत सकिने देखिन्छ । जसलाई विद्यार्थीहरूले आफ्नो सुविधाको समयमा सदुपयोग गर्न सक्छन् । निजी लगानीका विद्यालयहरूले स्वतस्फूर्त ढङ्गबाट आआफ्नै स्रोत साधन प्रयोग गरी सङ्गठित रूपमा होस् वा विद्यालय एकलैले किन नहोओस् अनलाइन कक्षामा आफूहरूलाई होमिइसकेका छन् । अब यो शिक्षा वैकल्पिक मात्र नभएर शिक्षण सिकाइको अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको छ । असहज परिस्थितिमा भित्रिएको यो शिक्षण सिकाइको वैकल्पिक विधि आधुनिक विश्व व्यवस्थाका नेपाली विद्यार्थीहरूका लागि विश्व बजारका विद्यार्थीहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने एक सुनौलो हतियार सिद्ध हुने कुरामा दुई मत रहँदैन । निजी विद्यालयहरूको यो कार्यमा सरकारी सहयोग र प्रतिबद्धताको अपेक्षा भने देखिन्छ ।

कोभिड १९ को विश्वव्यापी महामारीले विश्वभर हालसम्ममा १९१ मुलुकका एक अर्ब ६० लाखभन्दा बढी बालबालिका र युवायुवतीलाई विद्यालयबाहिरै रहन बाध्य बनाएको छ । यो सङ्ख्या विद्यालय र कलेजमा भर्ना भएका विद्यार्थीको करिब ८० प्रतिशत हो । बालबालिका लामो समय विद्यालय जानबाट वञ्चित हुने भएपछि विभिन्न राष्ट्रहरूले सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमार्फत भर्चुअल कक्षा सञ्चालन गरिरहेका छन् । संसारले अहिले वैकल्पिक शिक्षण विधिको आवश्यकता महसुस गरेको छ । सङ्क्रमणको बढ्दो जोखिमसँगै बालबालिकालाई शैक्षिक गतिविधिसँग जोड्न यसको अपरिहार्यता बोध सर्वत्र गर्न थालिएको छ । उच्च शिक्षामा विशेष गरी विकसित र विकासोन्मुख देशमा प्रयोगमा आइसकेको वैकल्पिक शिक्षण विधि विद्यालय शिक्षामा भने सुरुआती अवस्थामै छ । भौतिक उपस्थितिमा शैक्षिक गतिविधिमा हुने सहजता वैकल्पिक शिक्षण विधिमा रहँदैन तथापि महामारीको प्रकोप र यसले पार्ने प्रभावको समय सीमाको अनिश्चितताका कारण अहिलेको सन्दर्भमा वैकल्पिक शिक्षण विधि अनिवार्य भएको छ ।

नेपालमा अनलाइन कक्षाहरू सञ्चालन गर्न सकिँदैन । अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्दा धेरै विद्यार्थी पठनपाठनबाट वञ्चित रहन सक्ने देखिन्छ भन्ने पनि सुनिन थालेको छ । नेपालजस्तो भौगोलिक र

आर्थिक विविधता भएको देशमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमाफत इलर्निड र अनलाइन कक्षाहरू सफलतापूर्वक सञ्चालन गर्न पक्कै पनि चुनौतीपूर्ण छ तर असम्भव भने छैन । दूर सञ्चार प्राधिकरणको २०७६ पुस महिनाको एमआइएस रिपोर्टअनुसार ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट ७२ प्रतिशत छ । नेपाल मिडिया सर्वेक्षण, २०१९ का अनुसार ९६ प्रतिशत घरपरिवारसँग मोबाइल फोन सुविधा छ । तीमध्ये ६१ प्रतिशतले स्मार्ट फोन प्रयोग गर्छन् । यस्तै ५९ प्रतिशतले मोबाइल फोनबाट इन्टरनेट चलाउँछन् र ३४ प्रतिशतले ब्रोड ब्यान्ड र वाइफाई प्रयोग गर्छन् । नेपालमा इनर्जी प्रोग्रेस रिपोर्ट, २०१७ का अनुसार ९५ प्रतिशत नेपालीहरूको विद्युत्मा पहुँच पुगेको छ । समग्रमा नेपालीहरूको इन्टरनेटसहितको विद्युतीय एवम् डिजिटल साधन प्रयोगमा व्यापकता आइसकेको छ ।

हाम्रो देशको सन्दर्भमा पनि अब छिटोभन्दा छिटो शैक्षिक संस्थाहरूले अनलाइनमा पठनपाठन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यो प्रक्रियो सुरु भइसकेको पनि छ । हामीले प्रयोग गर्दै आएको परम्परागत भौतिक शिक्षण प्रणालीबाट आधुनिक शैक्षणिक विधिको अभिन्न अङ्ग बन्दै आएको अनलाइन शिक्षण प्रणालीमा परिवर्तन हुँदा हाम्रा विद्यार्थीहरू, शिक्षक, अभिभावक तथा विद्यालय प्रशासनका लागि प्रारम्भमा जटिलहुने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । यद्यपि नेपालको शिक्षाको सन्दर्भमा विद्यार्थीहरूलाई भन्दा शिक्षकहरूलाई अनलाइन प्रणालीको प्रभावकारी प्रयोगसम्बन्धी प्रशिक्षण आवश्यक रहेको देखिन्छ । भर्चुअल वातावरणमा कार्य गर्दा सङ्क्रमणकालीन मनोविमर्श उपलब्ध गराउनुपर्ने हुन सक्छ । यसका साथै प्रविधिमैत्री विद्यार्थीहरूलाई पनि परिचालन गरेर विद्यार्थीहरू माझ परिवर्तन सहज बनाउन उपयुक्त हुन्छ ।

बजारमा विभिन्न प्रविधिहरू उपलब्ध रहेको अवस्थामा हाम्रा लागि कुन प्रविधि प्रयोग गर्ने भन्ने अन्योल हुन सक्छ । विद्यार्थीहरूको कक्षास्तरअनुरूप प्रविधि प्रयोग गर्दा उपयुक्तहुने देखिन्छ । यसका लागि गुगल मिट, गुगल गुगल क्लासरुम, जुम र फेसबुक जस्ता सामाजिक सञ्जाललगायत विभिन्न प्रविधि प्रयोग गर्न सकिन्छ । तल्लो तहका विद्यार्थीलाई रकतर्फी शिक्षण प्रदान गर्दा गुगल ह्याङ्गआउट वा नेपालमा नै उत्पादित र सञ्चालनमा रहेका सफ्टवेयर प्रयोग गर्न सकिन्छ भने उपल्लो स्तरका विद्यार्थीलाई वेब र इन्टरनेटमा आधारित प्रणाली जुममाफत कक्षा सञ्चालन गर्न सकिन्छ । दुर्गमस्थानका लागि फेसबुक मेसेन्जर, ह्वाट्सएप, इमो, भाइबर, स्काइप जस्ता कम ब्यान्डविधमा पनि सजिलै सञ्चालन हुने प्रविधि प्रभावकारी हुन्छ । साधारणतया यी प्रविधिहरू सजिलै प्रयोग गर्न सकिने र बिनाशुल्क उपलब्ध हुने हुनाले खासै आर्थिक व्ययभार पनि पर्ने देखिँदैन ।

इन्टरनेट ढिलो भएर अनलाइन कक्षामा सहभागी हुन नसक्ने विद्यार्थीहरूलाई कक्षाको अडियो वा भिडियो रिकर्ड सुन्ने हेर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । यसका लागि युट्युब तथा पोडकास्टजस्ता सेवाहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । साथै विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक पर्ने पाठ्यपुस्तकलगायत स्रोतसामग्रीहरू शैक्षिक सूचना प्रणाली वा इमेलमाफत वितरण गर्न सकिन्छ । यी प्रविधिमाफत पठनपाठनमा सहभागी हुननसक्ने विद्यार्थीका लागि वैकल्पिक व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

हाम्रो देशका निजी लगानीमा सञ्चालनमा भएका विद्यालयहरूले प्रयोग गर्ने पाठ्यपुस्तकमा एकरूपता नभएका कारण निजी लगानीका विद्यालयहरूमा केन्द्रीकृत ढङ्गले वैकल्पिक शिक्षण विधिलाई लागु गर्न नसकिए तापनि सरकारी लगानीमा सञ्चालनमा भएका विद्यालयको पाठ्यक्रम र पुस्तकहरूमा एकरूपता हुने हुनाले रेडियो तथा टेलिभिजन प्रणालीमार्फत पठनपाठन सहज ढङ्गले गर्न सकिन्छ । यसो गरिँदा दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरूको समेत पहुँच हुन्छ । यसका लागि तीन सयभन्दा बढी रेडियो स्टेसन र आठ सयभन्दा बढी केबल सञ्चालकहरूसँग सहकार्य गरी कक्षा सञ्चालन गर्न सकिन्छ । अनलाइन कक्षामा सञ्चालन गरिएको अडियोसमेत प्रसारण गर्न उल्लिखित सेवाहरूमार्फत सकिने देखिन्छ । जसलाई विद्यार्थीहरूले आफ्नो सुविधाको समयमा सदुपयोग गर्न सक्छन् । निजी लगानीका विद्यालयहरूले स्वतस्फूर्त ढङ्गबाट आआफ्नै स्रोतसाधन प्रयोग गरी सङ्गठित रूपमा होस् वा विद्यालय एकलैले किन नहोस् अनलाइन कक्षामा आफूहरूलाई जोडी सकेका छन् । अब यो शिक्षा वैकल्पिक मात्र नभएर शिक्षण सिकाइको अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको छ । असहज परिस्थितिमा भित्रिएको यो शिक्षण सिकाइको वैकल्पिक विधि आधुनिक विश्व व्यवस्थाका नेपाली विद्यार्थीहरूका लागि विश्व बजारका विद्यार्थीहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने एक सुनौलो हतियार हुने कुरामा दुईमत रहँदैन । निजी विद्यालयहरूको यो कार्यमा सरकारी सहयोग र प्रतिबद्धताको अपेक्षा भने देखिन्छ ।

भौतिक प्रणालीबाट अनलाइन प्रणालीमा शैक्षिक क्रियाकलाप परिवर्तन हुँदा मूल्याङ्कन प्रणालीमा पनि परिवर्तन गर्न जरुरी हुन्छ । जस्तै : तल्लो स्तरका कक्षाहरूमा लिखित परीक्षा नलिने तर उपल्लोस्तरका विद्यार्थीको मूल्याङ्कन समय समयमा फोन तथा इमेलमार्फत लिने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ । नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणमार्फत दूरसञ्चार सेवा प्रदायकहरू नेपाल टेलिकम, एनसेल आदि तथा इन्टरनेट सेवा प्रदायकहरूको सहकार्यमा विद्यार्थीहरूलाई सहूलियत मूल्यमा इन्टरनेट सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ । विद्यार्थीहरूले आफ्नो परिचय पत्रका आधारमा सार्वजनिक सवारी साधनमा सहूलियत पाएको जस्तै इन्टरनेट सेवा पनि सहूलियत मूल्यमा प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था मिलाउन उपयुक्त हुन्छ । विद्यार्थीहरूलाई कम्प्युटर, ल्यापटप, मोबाइल खरिदमा सहूलियत सुविधा दिने र बिक्रीकर्ता तथा डिजिटल साधन वितरकहरूलाई करमा छुट दिने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन सक्छ ।

बन्दाबन्दीको समयमा पठनपाठनका लागि सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । विभिन्न राष्ट्रहरूलाई 'इलर्निङ' मा हातेमालो गरिरहेको संयुक्त राष्ट्र बालकोष, युनिसेफजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहयोगमा नेपालमा पनि 'इलर्निङ' र अनलाइन शिक्षा प्रणाली लागु गर्न सकिन्छ । यी सम्पूर्ण एकाइहरूको समन्वयमा नेपालले सफलतापूर्वक अनलाइन कक्षा सञ्चालनका साथै डिजिटल प्रणालीमा पनि फड्को मार्न सक्छ ।

कतिपय यस्ता विद्यालय छन् जोसँग अनलाइन शिक्षा प्रणालीमा प्रवेश गर्न पर्याप्त स्रोत, साधन उपलब्ध छन् । अनि विज्ञ र अभिभावकहरूको साथसहयोग पनि । उनीहरूसँग शिक्षकहरूलाई प्रविधियुक्त बनाउन सक्ने इच्छाशक्ति मात्र छैन, दक्ष शिक्षक पनि साथमा छन् । दूरशिक्षाको रणनीति

पनि हातमा छ । यस्ता प्रकारका विद्यालयहरूले अहिलेको लकडाउनभन्दा केही वर्ष पहिलादेखि नै अनलाइन प्रणालीलाई प्रयोगमा ल्याएका थिए । तर ती अहिलेको बाध्यात्मक परिस्थितिभन्दा पनि समयको माग र विश्वको बदलिँदो परिस्थितिको उपज रहेको थियो । यद्यपि यो प्रयास सीमित घेरामा नै सीमित थियो ।

कोरोना कहरका कारण हाम्रो मुलुकको शिक्षा क्षेत्रमा मडारिएको कालो बादलका बिच सबै प्रकारका विद्यालयहरू चाहे ती साधन स्रोतरहितका हुन् वा साधन स्रोतसहितका । निजी विद्यालयहरू हुन् वा सरकारी सबै विद्यालयहरूले बाध्यात्मक अवस्थामा उचित योजना र पर्याप्त परामर्श बिना विद्यार्थी र अभिभावकलाई अनलाइन कक्षा सुरु गर्न बाध्य बनाउनु परेको अहिलेको यथार्थ हो । आफ्ना सन्तानका लागि घरबाटै अनलाइन शिक्षा प्रणाली अपनाउन अभिभावकसामु दबाव सिर्जना हुन पुग्यो । नेपालका अधिकांश अभिभावक र विद्यार्थी (राजधानी काठमाडौंमा पनि) सँग घरमा कम्प्युटर र इन्टरनेट सुविधा उपलब्ध छैन । अचानक आएको अनलाइन कक्षाको बाढीमा हेलिन उनीहरू बाध्य भए । यो चुनौतीलाई उनीहरूले लाचार बनेर स्विकार्नुपरेको अवस्था छ । शिक्षाको यो डिजिटल विभाजनले सट्टा ठुलो असमानतालाई उदाङ्गो बनाएको छ, जसका कारण शिक्षामा समानताको अपेक्षालाई अझ बढी जटिलतातर्फ धकेलेको छ ।

दूरशिक्षाको माहोलमा यस असमानतालाई दूर गर्नु नेपाल जस्ता विकासशील मुलुकका लागि ठुलो चुनौतीको विषय पनि हो । विद्यार्थीहरूको पृष्ठभूमिको विविधताबिच विद्यालयहरूले पनि विविध आयामहरूमा रूपान्तरित हुनुपर्ने आवश्यकता देखियो । कम आय भएका परिवारका विद्यार्थीहरू, विशेष आवश्यकताभएका परिवारका विद्यार्थीहरू, दूरदराजका विद्यार्थीहरू, घरको जोखिमपूर्ण स्थितिमा रहेको विद्यार्थीहरूलगायत विविध अवस्थाका विद्यार्थीहरूलाई सट्टै मालामा उन्ने रणनीतिको आवश्यकता देखिएको छ । महामारीले भित्र्याएको अहिलेको वैकल्पिक शिक्षाको यो मोडेल कहिलेसम्म लम्बिने हो भन्ने पनि निश्चित छैन । उच्च वर्ग र उच्च मध्यम वर्गका बालबालिका र अभिभावकहरू अनलाइन शिक्षाको रणनीतिमा अगाडि बढ्न तयार छन् । तथापि शिक्षक र विद्यालय प्रशासनले धेरै प्रयत्न गर्न बाँकी छ । मध्यम आय र गरिब परिवारका बालबालिकाबिचमा एकदमै मिश्रित अवस्था देखिन्छ । उनीहरूको अवस्थालाई ठिक ढङ्गले सम्बोधन गर्न सकिउन भने ठुलो असमानता बढ्ने निश्चित छ । हाम्रो देशको आधारभूत तहका अभिभावकका बालबालिकासँग घरमा पढ्नका लागि आवश्यक पाठ्यपुस्तक, अलग्गै अध्ययन कक्षा, इन्टरनेट कनेक्टिभिटी, कम्प्युटर र अध्ययनका लागि आवश्यक शैक्षिक र भौतिक सामग्रीहरू छैनन् । बाध्यात्मक परिस्थितिले भित्र्याएको यो सिकाइको अवसरले खडागरेको असमानताका कारण बालबालिकामा सिकाइ क्रियाकलापप्रति नै अधिक नकारात्मक भाव पैदा नहोस् भनेर पनि सजग हुनु आवश्यक देखिन्छ । जतिसक्दो असमानताको यस खाडललाई घटाउने प्रयत्न हुनुपर्दछ । अनलाइन शिक्षातर्फ अगाडि बढ्ने उच्च माग रहेका अधिकांश शिक्षकले आफ्ना ससाना बच्चाहरूको पनि हेरचाह गर्नु परिरहेको छ, जो सिकाइको पूर्ण नयाँ तरिका सिकिरहेका छन् । उनीहरू सामु आफ्नो विद्यालयलाई यस अवस्थामा सहयोग गर्नुपर्ने बाध्यता पनि छ । अनलाइन कक्षाका लागि कम्प्युटर र इन्टरनेटजस्ता आधारभूत पूर्वाधार मात्र होइन, अनलाइन सामग्री, उपकरण र स्रोत जुटाउनुपर्ने चुनौती शिक्षकहरू सामु छ । बालबालिकालाई अनलाइन शिक्षामा रुचि जगाउन ती सबै अत्यावश्यक पनि छन् । जुममा उपलब्ध

एकतर्फी व्याख्यानले मात्र उद्देश्य परिपूर्ति हुँदैन । यदि विद्यार्थीलाई बसेर चुपचाप भिडियो हेर या कागजात पढ भनेर मात्र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको उद्देश्य पूरा हुँदैन । त्यस्तो पद्धति एकाकी र उपदेशात्मक मात्र हुन जाने छ । त्यस्तो शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप वास्तवमा सुस्त बन्ने छ । निष्क्रिय बसेर सुन्नु सिकाइको प्रभावकारी तयारी होइन तर यही हाम्रा अधिकांश विद्यालयले अपनाइरहेका छन् ।

शैक्षिक सत्र ढिलो सुरु गर्दा वा अवरुद्ध हुन जाँदा धेरै बालबालिका, अभिभावक र शिक्षकको ऊर्जा पनि अवरुद्ध हुन जाने छ । छात्रछात्रा र शिक्षकहरूसम्म पाठ योजनाहरू, भिडियो, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र अन्य स्रोतसाधन ठिकसँग पुग्यो कि पुगेन भनेर हेर्न पनि त्यस्तो रणनीति अत्यावश्यक देखिन्छ । कम डाटा उपयोगबाट पनि पहुँच पुऱ्याउन सकिने पोडकास्टलगायत साधन पनि यसमा आवश्यक देखिन्छन् । नेपाल टेलिकम र रनसेलजस्ता टेलिकम सेवा प्रदायक कम्पनीहरूले शून्य दरको पोलिसी ल्याउनु आवश्यक छ, जसले स्मार्ट फोनहरूमा शिक्षण सिकाइ सामग्री डाउनलोड गर्न मद्दत पुगोस् । त्यसपछि मात्र बढीभन्दा बढी छात्रछात्रालाई अनलाइन कक्षामा सहभागी गराउन सकिने छ ।

यस पाटोमा रेडियो र टेलिभिजन पनि बलिया आधार हुन सक्छन् । सामाजिक सञ्जालहरू, एवाट्स्प वा एसएमएसजस्ता हामीसँग अहिले रहेको अनुकूलताको पूर्ण लाभ उठाउन सक्नुपर्छ । अनि सामुदायिक रेडियो या टेलिभिजनद्वारा उपलब्ध गराइने सामग्रीहरूको उपयोग गर्न सिक्ने प्रक्रियामा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले अभिभावक र शिक्षकहरूसम्म प्रभावकारी रूपमा गाइड लाइन र संरचनाहरू पुऱ्याउन आवश्यक छ । दूरशिक्षा केवल अनलाइन अध्ययन मात्र होइन, बरु यो त मिश्रित मिडिया शिक्षा पनि हो । यसको उद्देश्य अधिकाधिक छात्रछात्रासम्म पुग्ने हुनुपर्छ ।

यो महामारीबाट उम्केर विद्यालयहरू पुनः सञ्चालनमा आउने प्रक्रिया ढिलै हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ । किनकि सरकार महामारी नियन्त्रणमा लिन चाहन्छ । महामारीले दोस्रो तरङ्ग उत्पन्न गर्ने सम्भावनाविशेषज्ञहरूको छ । यस्तो अनिश्चित परिस्थितिमा अल्पकालीन होइन, दीर्घकालीन प्रभाव छाड्ने निर्णय या रणनीति तय गर्नु अत्यावश्यक छ । त्यसैले हाम्रो शिक्षा प्रणालीमा सुधार, पहलकदमी र लगानीको सुखद खबर पनि ल्याउन सक्छ । शिक्षा प्रणालीमा दीर्घकालीन प्रभाव पनि छाड्न सक्छ ।

यो अवसरले शिक्षकहरूको डिजिटल कौशलमा वृद्धि गराउन सक्छ । राष्ट्रिय शैक्षिक लक्ष्य प्राप्तमा महत्त्वपूर्ण भूमिकाका लागि रेडियो र टेलिभिजनहरूले आफूलाई एकपटक अब्बल सावित गराउन सक्छन् । राष्ट्रिय शिक्षा लक्ष्य हासिल गर्न रेडियो र टेलिभिजनको अहम् भूमिका हुन सक्छ, यति बेला । आशा गरौं, यही पक्षलाई ध्यान दिँदै रेडियो र टेलिभिजनले आफ्नो सामाजिक उत्तरदायित्वलाई ध्यानमा राख्दै आफ्ना कार्यक्रमहरूको गुणस्तरमा वृद्धि गर्नेछन् ।

यति बेला अभिभावकहरू आफ्ना बालबच्चाको शैक्षिक प्रक्रियामा बढीभन्दा बढी संलग्न हुनु आवश्यक छ । विद्यमान प्रविधिको उपयोगमा कनेक्टिभिटी, हार्डवेयर, पाठ्यक्रममा डिजिटल टुल्सको समायोजन र शिक्षकको इच्छाशक्ति लगायत विविध चुनौती र रिक्तताबारे शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले स्पष्ट समझदारी बनाउनु अत्यावश्यक छ । यी सबैले नेपालको भविष्यको शिक्षा प्रणालीलाई मजबुत बनाउने निश्चित छ ।

अहिले धेरै विद्यालयले अनलाइन कक्षा गरिरहेका छन् । ती विद्यालय आफ्ना विद्यार्थीलाई सिकाइबाट वञ्चित नगर्नका लागि विभिन्न उपाय लगाएर पढाइरहेका छन् । तर सरकारले अनलाइन कक्षालाई शैक्षिक सत्रका रूपमा सञ्चालन नगर्न निर्देशन दिएको छ ।

पहुँच हुनेले पढ्न पाए, नहुनेले पढ्न पाएनन् भन्ने तर्कका आधार पनि छ । तर यसो गर्दा अनलाइनमा पहुँच भएका विद्यार्थीलाई अन्याय हुन्छ । बरु पहुँच नहुनेलाई कसरी उकास्ने भनेर उपाय खोजिनुपर्छ । असमान शिक्षा यो बन्दाबन्दीमा मात्रै भएको होइन । बरु असमान शिक्षा नीति परिवर्तन गर्नुपर्छ । शिक्षामा पहुँच नभएकाका लागि सहूलियतको व्यवस्था गर्नुपर्छ । बराबरीमा ल्याउनका लागि “पल्ला घरकाले खान पाएन, तिमीले पनि नखाऊ” भन्ने तर्क जायज होइन । अहिलेको समस्या प्रविधि र त्यसमा पहुँचको मात्रै होइन, तदारुकता र दक्षताको पनि हो । आफ्ना विद्यार्थीलाई कसरी शैक्षिक गतिविधिसँग जोड्न सकिन्छ भनेर लाग्न जरुरी छ ।

विद्यार्थी उमेर एकदमै संवेदनशील हुन्छ । यस्तो सङ्कटका बेला हामी थप सचेत भएर विद्यार्थीको समयलाई सिर्जनात्मक र सिकाइपूर्ण बनाउनुपर्छ । अनलाइन कक्षामा परीक्षालाई लक्षित गरेर पाठ सक्ने हतार गर्ने र शैक्षिक सत्र खेर जान नदिने भन्ने सुगा रटाइले विद्यार्थीको सिक्न पाउने अधिकार कुण्ठित हुँदैन भन्न सकिँदैन । तर विद्यार्थीहरूको सिकाइको अधिकार परिवर्तनशीलहुन सक्दैन । शैक्षिक सत्र भनेको व्यावहारिक विषय हो । यो व्यवहार र आवश्यकताअनुरूप परिवर्तन पनि हुन सक्छ ।

आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मक सिकाइको सहजीकरण

✍ पुनम कुइकेल

अध्यापक त्रिविदि तथा स्रोतव्यक्ति जीवनोपयोगी शिक्षा

लेखसार

नेपालमा भर्खरै कक्षा ११ र १२ को पाठ्यक्रममा जीवनोपयोगी शिक्षासम्बद्ध अनिवार्य विषयवस्तुलाई सामाजिक अध्ययन तथा जीवनोपयोगी शिक्षा विषयका रूपमा समावेश गरिएको छ । जीवनोपयोगी शिक्षाको मूल उद्देश्य भनेको विद्यार्थीहरूमा आलोचनात्मक चिन्तन र सिर्जनात्मकताको सिप विकास गराई उद्यमशीलताको प्रवर्धन गर्नु हो । साथै विद्यार्थीहरूमा सिकाइप्रति स्वतस्फूर्त लगाव र अभिप्रेरणा जगाउनु पनि हो । आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मकताको सिप भनेको मानव जीवनमा जुनसुकै पेसामा संलग्न भए पनि जीवनपर्यन्त आवश्यक पर्ने सिप हो । विद्यार्थीहरूमा आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मकताको सिप कसरी विकास गर्न सकिन्छ भन्ने विषयको अवधारणा तथा शिक्षण प्रक्रियासम्बन्धी बहसमा योगदान पुऱ्याउनु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । यस लेखमा आलोचनात्मक चेत वा चिन्तन भनेको के हो ? सिकाइ प्रक्रियामा यसको कस्तो भूमिका हुनुपर्छ ? सिर्जनात्मक सोच वा चिन्तन भनेको के हो ? सिर्जनात्मकताको सिप कसरी विकास गर्न सकिन्छ ? भन्नेबारे मा छलफल गरिने छ । आलोचनात्मक चिन्तन र सिर्जनात्मक हुने सिप दुई भिन्न तर एकअर्काका परिपूरकका रूपमा बुझ्नु किन जरुरी छ भन्नेबारे पनि विवेचना गरिने छ । आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मक सिकाइको सहजीकरणमा शिक्षकको भूमिका के, कस्तो हुन सक्छ भन्नेबारे केही अनुभवहरूको समीक्षासहित उपायहरू पनि सुझाउने प्रयास गरिएको छ । आलोचनात्मक चिन्तन र सिर्जनात्मकताबारे शिक्षक आफै नयाँ ज्ञान, सूचना, सिप र प्रविधिको खोजीमा निरन्तर लागि पर्नु र आफ्नो पेसागत विकासमा सक्रिय ढङ्गले सक्रिय भई तदनु रूप शिक्षण कार्यमा समर्पित हुनु नै आजको मुख्य आवश्यकता हो ।

१. पृष्ठभूमि र सन्दर्भ

सार्वजनिक शिक्षा प्रणालीको उद्देश्य व्यक्तिको विकास, समुदायको समृद्धि र राष्ट्रकै उत्थानसँग गाँसिनुपर्छ । व्यक्तिगत तहमा शिक्षाले जीवन र जगत्लाई बुझ्नका साथै जीवनलाई सार्थक र सफल तुल्याउन सघाउनुपर्छ । शिक्षाले केवल अक्षर चिन्ने र पाठ्यपुस्तकमा उपलब्ध विषयगत जानकारी दिने मात्र होइन, सिकेको ज्ञान र सिपलाई व्यक्तिगत र सामाजिक उन्नतिसँग जोड्न पनि सिकाउनुपर्छ । जीविकोपार्जनका साथै मर्यादापूर्वक सामाजिक जीवन सञ्चालन गर्न र सचेत नागरिकका रूपमा लोकतान्त्रिक आचरण गर्न सक्षम तुल्याउनुपर्छ ।

आधुनिक नेपालको नागरिक शिक्षासम्बन्धी बहस र अभियानलाई समीक्षा गर्दा मानवतावादी दार्शनिक

जयपृथ्वीबहादुर सिंहको (वि.स.१९३४(१९९७) चिन्तन, पहल र योगदानलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । आजभन्दा एक शताब्दीअगाडिको नेपालमा नै उनले सबै नेपाली नागरिकलाई साक्षर बनाउनुपर्ने र शिक्षालाई आर्थिक विकाससँग जोडनुपर्ने विषयमा पैरवी गरेका थिए । उनको जोड सिक्ने र सिकाउने परम्परागत ढाँचाको निरन्तरताभन्दा पनि आलोचनात्मक चेत र चिन्तनबाट सबैका लागि व्यावहारिक, जीवनोपयोगी र जीविका चलाउने शिक्षा हुनुपर्छ भन्ने थियो (नागरिक शिक्षा, २०६१) । आजको एक्काइसौं शताब्दीको नेपालमा पनि जयपृथ्वीको अभियानबाट प्रेरणा लिन सकिन्छ ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्ले कक्षा ११ र १२ मा जीवनोपयोगी शिक्षालाई सामाजिक अध्ययन विषयसँग एकीकरण गरी अनिवार्य विषयका रूपमा समावेश गरेको छ । विश्व तहमा हेर्दा विगतका केही दशकमा युनेस्को, युनिसेफ र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले 'जीवनोपयोगी शिक्षा' को महत्त्वबारे व्याख्या, पैरवी र केही मुलुकका सरकारहरूसँग मिलेर व्यावहारिक प्रयासहरू गरेको देखिन्छ । कृषि, उद्योग, व्यापार, राजनीति, कलाकारिता, शिक्षण वा अन्य जुनसुकै पेसा वा कर्मक्षेत्रमा लागे पनि पेसागत दक्षताका लागि जरुरी प्राविधिक वा व्यावसायिक ज्ञान र सिपका अतिरिक्त हरेक पेसाका मानिसका लागि सभ्य, सिर्जनात्मक र मर्यादित सामाजिक जीवन बिताउनका लागि अत्यावश्यक सिपहरू नै जीवनोपयोगी वा 'जीवनमुखी सिपहरू' हुन् (विमल कुमार, २०७७) ।

जीवनोपयोगी सिपहरूअन्तर्गत आत्मसचेतना, आलोचनात्मक चिन्तन, सिर्जनात्मकताको सिप, सञ्चार सिप, समस्या समाधान, निर्णय क्षमताको सिप, समानुभूतिको सिप, आवेग र संवेगसम्बन्धी सिप आदि पर्दछन् । यसमध्ये आलोचनात्मक चेत, चिन्तन र सिर्जनात्मक सिप विशेष महत्त्वका सिप मानिएका छन् ।

२. आलोचनात्मक चेत वा चिन्तनको अर्थ र मर्म

- अङ्ग्रेजीको क्रिटिकल (Critical) भन्ने शब्द ल्याटिन शब्द क्रिटिकस (Criticus) बाट आएको हो । नेपाली शब्दकोशमा क्रिटिकलको समानार्थी शब्दहरू समालोचनात्मक वा आलोचनात्मक दुवै हुन् । कुनै विषयवस्तुका राम्रा नराम्रा पक्षको मूल्याङ्कन निष्पक्षताका साथ गर्ने काम समालोचनात्मक हुनु हो । त्यसै गरी आलोचनात्मक भनेको पनि गुण (दोषको परख र निष्पक्ष दृष्टि (नेपाली बृहत् शब्दकोश) हो । शाब्दिक अर्थअनुसार समालोचनात्मक र आलोचनात्मक भन्नुमा खासै फरक नदेखिएकाले यस लेखमा आलोचनात्मक शब्दावलीको नै प्रयोग गरिएको छ । सर्वप्रथम, स्पष्ट हुनुपर्ने तथ्य के छ भने आलोचनात्मक हुनु भनेको नकारात्मक हुने पटककै होइन । आलोचनात्मक हुनु भनेको त कुनै विषयको समीक्षा वा सम्यक् विवेचना गर्ने कला वा सिप हुनु हो ।

आलोचनात्मक चेतको मूल आशय भनेको कुनै पनि विचार, घटना वा परिवेशलाई आँखा चिम्लेर

समर्थन पनि होइन र पहिल्यै पूर्वाग्रह राखेर नकारात्मक तरिकाले हेर्ने पनि होइन । बरु तथ्यमा आधारित भएर परिवेशको वस्तुगत विश्लेषण गर्नु हो । अभै भन्ने हो भने आलोचनात्मक सोच भनेको त कुनै पनि विषयवस्तु, सामाजिक घटनाक्रम, सामाजिक मूल्यमान्यता, परम्परा र समग्र परिवेशलाई निष्पक्ष, तर्कसङ्गत ढङ्गले उचित मूल्याङ्कन गर्ने भाव र प्रवृत्ति हो । यही भाव र दृष्टिकोकारणले आलोचनात्मक विश्लेषणको प्रक्रियामा बिनापूर्वाग्रह के, किन, कसरी, कहिले र कसले जस्ता प्रश्नहरूमाफत तथ्यहरू बढुलेर मात्र चिन्तन, मनन गरी सट्टा निष्कर्षमा पुग्ने कोसिस गरिन्छ ।

आलोचनात्मक चेत र चिन्तन वर्तमान युगको नितान्त नयाँ आविष्कार होइन । दुवै पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्मा धेरै शताब्दीअघि नै आलोचनात्मक चिन्तनको प्रादुर्भाव भइसकेको थियो । आजभन्दा २५०० वर्षअगाडि जन्मेको बुद्धदर्शनको सारमा पनि हामी आलोचनात्मक चेत र चिन्तनको समृद्ध प्रणाली भेट्टाउँछौं । बुद्धले चार आर्य सत्यको व्याख्या गरेका छन् : पहिलो संसारमा दुःख छ, दोस्रो दुःखको कारण छ, तेस्रो दुःखको कारण बुझ्न सकिन्छ र चौथो दुःखबाट पार पाउन सकिन्छ । सतहमा मात्र हेरेर दुःखको कारणलाई बुझ्न सकिन्छ, ज्ञान प्राप्तिका लागि गहिरो र आलोचनात्मक विश्लेषणको जरुरी हुन्छ । बुद्धले स्वयम् आफैले ज्ञान हासिल गरेर दुःखको निवारणको उपाय खोज्ने कुरामा जोड दिएका छन् । बुद्धको प्रमुख सिद्धान्त भनेको जे चिज वा वस्तु जस्तो हो त्यस्तै रूपमा ग्रहण गर, वा यथार्थलाई सही ढङ्गले बुझ्न सकिन्छ । कोही अर्कोलाई स्वतः प्रमाण नमान, आफै बुझ्ने कोसिस गर । यस प्रक्रियाले कारणको खोजी गर्न प्रेरित गर्छ ।

आधुनिक युगका आलोचनात्मक चेत र चिन्तनको प्रणेताका रूपमा पाउलो फ्रेरेको नाम हाम्रोअगाडि आउँछ । तेस्रो विश्वका महान् शिक्षाविद् तथा दार्शनिक पाउलो फ्रेरेको जन्म सन् १९२१ मा ब्राजिलको रेसिफ सहरमा मध्यम वर्गीय परिवारमा भएको थियो । सन् १९३० को विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीका कारण फ्रेरेको बाल्यकाल अभाव र गरिबीमा बित्यो । यसको असर फ्रेरेको जीवन, सिकाइ र शिक्षासम्बन्धी काममा जीवनभरि झल्किरहयो । फ्रेरे चिन्तक, दार्शनिक र लेखक मात्र नभएर मुक्तिदायी शिक्षा र सिकाइ प्रक्रिया व्यवहारमा उतार्ने एक अभियन्ता र अभ्यासकर्ता पनि थिए । फ्रेरेको ऐतिहासिक पुस्तक 'उत्पीडितहरूको शिक्षणशास्त्र' मा उनको अभ्यासको मुटुका रूपमा मानवीकरणका लागि शिक्षाको अवधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा उत्पीडनकारी संरचना र संस्कृति रहेकाले उत्पीडित समुदाय अमानवीय अवस्थामा रहन बाध्यभएको उनको ठम्याइ थियो । त्यसले शिक्षा कर्मको लक्ष्य मानवीकरण हुनुपर्ने उनको आग्रह थियो । साक्षर बन्नु भनेको अक्षर चिन्नु मात्र होइन, विद्यमान सामाजिक परिवेशको आलोचनात्मक विवेचना गरेर समाज र संसारलाई चिन्नु पनि हो भन्ने फ्रेरेको विचार थियो । आलोचनात्मक चेत हुनु र शिक्षा कर्ममाफत मानवीकरणको प्रक्रियामा संलग्न हुनु भनेको त्यस्तो प्रक्रिया हो जसबाट प्रत्येक व्यक्तिले आफूमा निहित क्रियाशील शक्ति पहिचान गर्छ, त्यस शक्तिको पुनरवलोकन गर्छ र संसार रूपान्तरणका लागि योग्य बन्छ । त्यसैले

आलोचनात्मक चेत र चिन्तन नै आधारभूत सवाल हो (Paulo Freire, 1972) ।

कक्षाकोठाभित्र शिक्षक विद्यार्थीको संवाद र सहसिर्जनाबाट पुरानो ज्ञानको समीक्षा र नयाँ ज्ञान सिर्जना पनि हुन्छ । त्यसका साथै प्रकृति, परिवार, समाज र विश्व तहबाटै हरेक क्षण केही न केही सूचना र ज्ञान प्राप्त भइराखेको हुन्छ । अन्धभक्त भएर कक्षाकोठामा शिक्षकले भनेको कुरा वा पाठ्यपुस्तकमा जे लेखिएको छ त्यसको मात्र हुबहु नक्कल गर्दा सिकाइ प्रक्रिया अधुरो हुन्छ । परम्परा, संस्कार, रीतिरिवाज जे छ त्यसलाई प्रश्न नगरी जस्ताको त्यस्तै निरन्तरता दिँदा पुरानो कुराको पुनरुत्पादन मात्र हुन्छ, त्यहाँ कुनै नयाँ सिर्जना सम्भव हुँदैन । आलोचनात्मक चेत र चिन्तनले मात्र प्रकृति, समाज र व्यक्तिहरूबिचको अन्तरसम्बन्ध पहिचान गर्न र तर्कसङ्गत ढङ्गले बुझ्न प्रेरित गर्छ ।

समयको चक्रसँगै ज्ञान, विज्ञान, सिपहरू पनि निरन्तर विकास र परिमार्जन हुँदै जानुपर्छ । यसका निमित्त आलोचनात्मक चेत र चिन्तनको प्रमुख भूमिका हुन्छ । स्थापित धारणा र ज्ञानमा नै सबै समस्याको उत्तर हुँदैन । आलोचनात्मक चेतसहित विषय वा घटनाको समग्र विवेचना गर्दै समस्याको समाधान खोज्ने प्रक्रियामा शिक्षक विद्यार्थीहरूलाई सहकार्य गर्न उत्प्रेरित गर्नु नै आलोचनात्मक चिन्तन र सिकाइ प्रक्रियाको मूल ध्येय हो । शिक्षकले अन्तिम उत्तर दिने होइन, ज्ञान निर्माण प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्ने हो । आलोचनात्मक चेत र चिन्तनले अँध्यारोबाट उज्यालोतर्फ जान, अन्यायबाट न्यायतर्फ जान, अविकासबाट विकासतर्फ, र थोपरिएको शिक्षाबाट मुक्तिदायी शिक्षातर्फ जान भूमिका खेल्नुपर्छ ।

आलोचनात्मक चेत र चिन्तन एउटा महत्त्वपूर्ण सिप हो जुन सिक्न र सिकाउने पनि सकिन्छ । यो सिप सिक्ने र सिकाउने प्रक्रियालाई फ्रेरेले 'क्रिटिकलपेडागोजी' अर्थात् 'आलोचनात्मक शिक्षण वा सिक्ने सिकाउने प्रक्रिया' भन्न सकिन्छ ।

३. बैङ्किङ अवधारणा र मुक्तिदायी शिक्षण प्रक्रिया

सिकाइ र शिक्षणको कुरा गर्दा पाउलो फ्रेरेले शिक्षा कि त 'डोमेस्टिकेटिड' वा मानिसलाई स्थापित परम्पराको घेरामा बाँध्ने र मुक्तिदायी अर्थात् उत्पीडनको संरचना फेर्न सिकाउने हुन्छ भनेका छन् । डोमेस्टिकेटिड शिक्षा भनेको शिक्षाको बैङ्किङ सिद्धान्त वा अवधारणा हो (उत्पीडितहरूको शिक्षणशास्त्र) । बैङ्किङ अवधारणा भन्नुको तात्पर्य यस्तो शिक्षण प्रक्रियामा शिक्षकले पाठ्यपुस्तकमा तोकिएको ज्ञानलाई जस्ताको त्यस्तै विद्यार्थीको मस्तिष्कमा 'डिपोजिट' गर्ने कार्य मात्र गर्छ, जसरी बैङ्कको खातामा पैसा जम्मा गरिन्छ । शिक्षकले विद्यार्थीलाई अस्तित्वहीन वा रिक्तो घँटो जस्तो मात्र देख्छ । विद्यार्थीसँग कुनै पनि किसिमको सोच, अनुभव, ज्ञान, विचार वा चिन्तन हुँदैन भन्ने मान्यता हाबी भएको हुन्छ । शिक्षाको बैङ्किङ अवधारणाले मानवलाई वस्तुमा परिवर्तन गरेको हुन्छ, अर्थात् विद्यार्थीले सोचविचार गर्न सक्दैन ।

बैङ्किङ अवधारणा को ठिक विपरीत अङ्ग्रेजीमा लिबरेटिड एजुकेसन भनिने मुक्तिदायी शिक्षण

प्रक्रियामा भने शिक्षकको भूमिका विद्यार्थीको दिमागमा ज्ञान 'डिपोजिट' गर्ने नभएर उनीहरूको समग्र सिकाइ प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्नु हो । पाठ्यक्रममा समावेश भएका तथा शिक्षकले प्रदान गर्ने ज्ञानलाई हुबहु कण्ठ गर्ने नभई उक्त ज्ञानको मूल तत्त्व के हो, स्रोत के हो, त्यो ज्ञान किन र कसरी सान्दर्भिक छ, उक्त ज्ञानको प्रयोग कसरी हुन सक्छ भनेर विद्यार्थीलाई प्रश्न राख्न प्रोत्साहित गरिन्छ । विद्यार्थीले आफूसँग रहेको ज्ञान, अनुभव र सोचका आधारमा आफूले सिक्न खोजेको नयाँ ज्ञान, सिप वा विषयबारे जति आलोचनात्मक ढङ्गले विचार गर्न सक्छ वा प्रश्नहरू राख्न सक्छ त्यति नै उसको सिकाइ मजबुत र मौलिक पनि हुन्छ । शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले कुनै पनि दबाब र करकाप महसुस नगरी स्वतन्त्र ढङ्गले प्रश्नहरू राख्दै सिक्ने र सिकाउने प्रक्रियामा संलग्न हुने भएकोले नै यस्तो शिक्षालाई मुक्तिदायी शिक्षा भनिएको हो ।

आलोचनात्मक सिकाइ र शिक्षणको उद्देश्य बैङ्किङ अवधारणा को बदलामा मुक्तिदायी शिक्षाको प्रवर्धन गर्नु हो । आलोचनात्मक चेत, चिन्तन र सिकाइ प्रक्रिया नै विज्ञानप्रविधिलगायत समाज विकासको क्षेत्रमा नवप्रवर्तनको आधारशीला हो ।

४. आलोचनात्मक सिकाइ र शिक्षणका आधारभूत पक्षहरू

आलोचनात्मक चेत, चिन्तन र आलोचनात्मक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने सिपले व्यक्तिलाई आफू को हो भनेर चिन्नुका साथै जीवन र जगत्को परिवेशलाई बुझ्न सहयोग गर्छ । यो जीवनपर्यन्त उपयोग हुने महत्त्वपूर्ण सिप हो । त्यसकारण, आलोचनात्मक चिन्तनको सिपलाई आजीवन सिकाइको जग पनि भन्ने गरिन्छ ।

आलोचनात्मक शिक्षण प्रक्रियाको मूल उद्देश्य भनेको नै सिकाइ प्रक्रियामा विद्यार्थीलाई सजग राख्नु र सक्रिय तुल्याउनु हो । परम्परागत वा माथि चर्चा गरिएको बैङ्किङ अवधारणा को शिक्षणमा शिक्षक अत्यन्तै सक्रिय भएर ज्ञान प्रदान मात्र गरिरहने र विद्यार्थी भने निष्क्रिय ढङ्गले शिक्षकले दिएको कुरा ग्रहण मात्र गरिरहने प्रक्रिया हुन्छ । सिकाइ प्रक्रियामा शिक्षक र विद्यार्थीबिच हुने सार्थक संवादले मात्र विद्यार्थीलाई सजग र सक्रिय बनाउँछ । सम्बन्धित विषयवस्तुमा विद्यार्थीहरूले जति सान्दर्भिक प्रश्नहरू राख्दै जान्छन् त्यति नै शिक्षक र विद्यार्थीबिचको संवाद प्रभावकारी हुन्छ । संवाद विधिलाई आलोचनात्मक शिक्षणको मुटु नै मान्न सकिन्छ ।

अर्को महत्त्वपूर्ण सवाल भनेको सिकाइको विषयवस्तुलाई विद्यार्थीको जीवन र सम्बन्धित सामाजिक परिवेशसँग जोडेर सिकाइ प्रक्रियालाई अगाडि बढाउनु हो । आफूले सिक्न लागेको विषय आफ्नो जीवन, जीविका, परिवार र समाजसँग कसरी जोडिएको छ र किन महत्त्वपूर्ण छ भनेर थाहा भएपछि विद्यार्थीहरूमा उक्त विषयवस्तुप्रति स्वाभाविक रूपमा जिज्ञासा बढ्छ । उदाहरणका लागि 'जलवायु परिवर्तन' सम्बन्धी पाठ पढ्नु छ भने एकैपटक यो विषयको प्राविधिक पक्षहरूबारे प्रवचन सुरु हुँदा विद्यार्थीहरू हराउन सक्छन् वा उनीहरूलाई ती विषयमा रुचि नहुन सक्छ । जलवायु हाम्रो जीवनसँग

कसरी जोडिएको छ, विद्यार्थी र शिक्षक बसोबास गर्ने समुदायको जलवायुको विशेषताहरू के, कस्ता छन् भनेर संवाद हुन सक्थो भने जलवायुसम्बन्धी थप विषयहरू जान्ने, बुझ्ने रुचि बढ्दै जान सक्छ । आलोचनात्मक शिक्षणमा अर्को महत्त्वपूर्ण विषय भनेको विद्यार्थीलाई असान्दर्भिक लागेको र चित्त नबुझेको विषयमा तुरुन्तै प्रश्न गर्न पाउनु, आफ्नो फरक मत, अनुभव वा तर्क राख्न पाउनु हो । यहाँनेर शिक्षकको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कतिपय अवस्थामा युवा विद्यार्थीहरूबाट परम्परागत बुझाइ, अभ्यास र मूल्यमान्यतालाई नै चुनौती दिने प्रश्नहरू पनि आउन सक्छ । यस्ता प्रश्नलाई निरुत्साहित गर्ने वा दबाउने होइन स्वागत गरेर अगाडि बढ्न जरुरी हुन्छ । शिक्षकलाई विद्यार्थीको प्रश्न असान्दर्भिक नै लागे पनि उक्त प्रश्न सम्बन्धित विद्यार्थीलाई किन महत्त्वपूर्ण लाग्यो भनेर संवाद अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

आलोचनात्मक सचेतना अर्थात् विद्यार्थीलाई आफू को हो, आफ्नो पारिवारिक र सामाजिक पृष्ठभूमि वा परिवेश कस्तो छ, आफू किन सिकाइ प्रक्रियामा संलग्न हुँदै छु भन्नेबारे सोचे र छलफल गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु एकदम जरुरी हुन्छ । साथै आफूले सिकेको ज्ञान, सिप जीवनमा के, कसरी उपयोग हुन सक्छ भन्ने विषयमा स्पष्ट हुन पनि उत्तिकै जरुरी छ । आलोचनात्मक शिक्षण प्रक्रियाले संवादका साथसाथै स्वचिन्तन र स्वअध्ययनको वातावरण सिर्जना गर्न पनि सघाउनुपर्छ ।

आलोचनात्मक शिक्षा र शिक्षण प्रक्रिया सामाजिक न्याय र लोकतन्त्रको मूल्यमान्यतासँग अभिन्न रूपमा गाँसिएको हुन्छ । उत्पीडनकारी संरचना तथा संस्कृतिलाई रूपान्तरण गरेर लोकतान्त्रिक र न्यायपूर्ण सामाजिक वातावरण सिर्जना गर्नु आलोचनात्मक शिक्षण पद्धतिको लक्ष्य हो । यस्तो शिक्षाले व्यक्तिलाई सचेत, सबल र सक्षम तुल्याउनुपर्छ । व्यक्तिको व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन आउनुपर्छ । व्यक्तिको आउने परिवर्तनले समाजको समुन्नति र सुदृढीकरणमा योगदान गर्नुपर्छ । स्मरण शक्ति बलियो हुनु वा धेरै सूचना र तथ्यहरू थाहा हुँदैमा आलोचनात्मक चेत भएको मान्न सकिँदैन । आलोचनात्मक चिन्तन र विश्लेषणद्वारा विषयको गहिराइसम्म पुगेर सही र गलत छुट्याउने क्षमता महत्त्वपूर्ण हो । कुनै पनि कार्यको सम्भावित परिणाम कस्तो हुन सक्छ, प्रतिकूल परिवेशलाई अनुकूल कसरी बनाउन सकिन्छ, त्यस्तो पहलमा आफ्नो भूमिका के हुने भन्नेबारे स्पष्ट हुन आलोचनात्मक सिकाइको जरुरी भएको हो ।

५. सिर्जनात्मक चिन्तन र सिकाइ

आलोचनात्मक चिन्तनको साथै जीवनीपयोगी शिक्षाका आधारभूत सिपहरूमा सिर्जनात्मकताको सिपको पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । सामान्यतया सिर्जनात्मक सिपलाई जन्मजात गुणका रूपमा पनि लिने गरिन्छ । तर यो सत्य होइन भनेर विभिन्न अध्ययन, अनुसन्धानहरूले प्रमाणित गरिसकेका छन् (Bharath Srikala, Kishore Kumar, 2010) । सिर्जनात्मकताको सिप पनि आलोचनात्मक चिन्तनको सिप जस्तै सिक्न र सिकाउन सकिन्छ । सिर्जनात्मक सिपबारे परिचित हुन सर्वप्रथम

सिर्जना, सिर्जनात्मक सोच र सिर्जनशीलताबारे छलफल गर्नु जरुरी हुन्छ ।

६. अर्थ र मर्म

बोलीचालीको भाषामा 'केही नयाँ र महत्त्वपूर्ण विचारको सिर्जना वा रचना गर्नु नै सिर्जनशीलता' हो । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा सिर्जनात्मक हुनु भनेको 'कुनै प्रकारको रचना वा निर्माणमा मौलिकता थपिएको, निर्माणात्मक' भनिएको छ । त्यस्तै व्यक्तिको स्मृतिपटमा यस्तो हुन्छ होला वा हुन सक्छ भनी लिइएको सामान्य धारणा तथा विश्वासभन्दा बेग्लै नयाँ कुरा वा वस्तुको कल्पित रूपरेखा बनाएर, ज्ञान तथा सिप आदिका रूपमा मूर्तरूप दिने क्रियात्मक मानसिक शक्तिलाई सिर्जनशीलता भनिन्छ । नवप्रवर्तन, आविष्कार सिर्जनात्मक सोचका उपलब्धि हुन् ।

विख्यात वैज्ञानिक अल्बर्ट आइन्स्टाइनको विचारमा ज्ञानभन्दा कल्पना शक्तिको महत्त्व अभै बढी हुन्छ । ज्ञान भनेको शास्त्रको अनुशीलनबाट हुने बोध हो जसको निश्चित सीमा हुन्छ । तर कुनै विषयको परिकल्पना एक अथाह सागर हो । यसमा लोक र परलोकसम्म समेटिन सक्छ । कल्पनाले प्रगति र उन्नतिको ढोका खोल्छ, विकासको प्रादुर्भाव गर्छ । सही अर्थमा परिकल्पना नै वैज्ञानिक अनुसन्धान र आविष्कारको वास्तविक तत्त्व वा आधारशीला हो (Albert Einstein, On Cosmic Religion, With Other Opinions and Aphorism, 1931, p.49) ।

एउटा स्पष्ट हुनुपर्ने महत्त्वपूर्ण विषय के हो भने हरेक सिर्जना वा सिर्जनात्मकताको भौतिक तथा बौद्धिक परिवेश पनि हुन्छ । सिर्जनात्मकता मानव मस्तिष्कको उपज मात्र होइन । सिर्जनात्मक चिन्तनका निम्ति वातावरण तयार गर्नु पनि उत्तिकै महत्त्वको विषय हो । कुनै नयाँ कुराको सिर्जना गर्नु भनेको पुरानोलाई उखेलेर त्यसको ठाउँमा नयाँ स्थापित गर्ने पनि होइन । सिर्जनात्मक हुनु भनेको त्यस्तो यात्रा हो जसमा स्थापित धरातलमाथि नै टेकेर सम्बन्धित विषयलाई अभि सुदृढ, अभि परिष्कृत गर्दै विकास र समुन्नतितर्फ लम्किने हो (The Evolution of Physics, p.159) । सिर्जनशील काम वा प्रयासले पुरानो विकासक्रममा टेकेर नयाँ रचना पनि गर्न सक्छ वा पुरानो संरचना वा ढाँचामा सुधार गरेर नयाँ रूप पनि दिन सक्छ ।

स्वतन्त्र र सुरक्षित महसुस गर्ने वातावरण नै सिर्जनशील बन्ने प्रमुख आधार हो । दबाब, थिचोमिचो वा उकुसमुकुसको वातावरणमा सिर्जनात्मकता फस्टाउन कठिन हुन्छ । एउटा सानो बच्चालाई पनि घरमा आफ्नो परिवारसमक्ष बिनासङ्कोच मनमा उठेका विचारहरू सही गलतको वास्ता नगरी निडरताका साथ व्यक्त गर्न दिँदा वा नदिँदा धेरै फरक पर्छ । घरको वातावरणमा सङ्कुचन छ भने उक्त बच्चा बाहिर जाँदा पनि तुरुन्त नखुल्न सक्छ वा घरमा स्वतन्त्र महसुस गर्ने बच्चा पनि बाहिर जानेबित्तिकै चाहे त्यो विद्यालय होस् या अन्यत्र कुनै प्रकारको दबाब महसुस भएमा घरमा जसरी प्रस्तुत हुन हिचकिचाउँछ । यसको कारण त्यो बच्चामा कुरा वा विचार नभएर होइन । बरु सिर्जनात्मक सोच अभिव्यक्त गर्ने वातावरण नभएर हो ।

सिर्जनशीलताको सिप सिर्जनशील बनेर वा सिर्जनशीलताको अभ्यास गरेर सिकिन्छ । सिर्जनशील हुनका निम्ति वरपरको वातावरणको विशेष महत्त्व हुन्छ । विद्यार्थीहरूमा सिर्जनात्मकताको सिप विकास गर्नका लागि पनि मुलुकको शिक्षा प्रणाली, विद्यालयको वातावरण, पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि र शिक्षकको कार्यशैलीलगायत कक्षाको समग्र वातावरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । शिक्षक र विद्यार्थीको सम्बन्ध, विद्यार्थी विद्यार्थीबिचको सम्बन्ध, एकअर्कालाई गर्ने व्यवहारको शैली जस्ता संवेदनशील पक्षहरूको पनि उत्तिकै भूमिका रहेको हुन्छ सिर्जनात्मक सिकाइको सन्दर्भमा ।

शिक्षकलाई प्रश्न गर्न डर बाधक मान्नुपर्ने, अरूले जिस्क्याउला कि भनेर सङ्कोच मान्नुपर्ने, गल्ती भयो भने लज्जित हुनुपर्ने वातावरणमा सिर्जनशील हुनु निकै कठिन हुन्छ । यस्तो वातावरणमा विद्यार्थीका भावनाहरू, कल्पनाहरू र प्रतिभा नै कुण्ठित र सङ्कुचित बन्न पुगेको हुन्छ ।

७. सिर्जनात्मक सिप र सिकाइका आधारभूत पक्षहरू

सिर्जनात्मक चिन्तनको सिप भन्नाले विद्यार्थीहरूलाई सांस्कारिक घेराभन्दा बाहिर (outside the box) बाट सोच विचार गर्न, कल्पना गर्न र सोहीअनुसार तर्क गर्न सक्षम तुल्याउनु हो । कुनै पनि विद्यालय वा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई स्वतन्त्र र मानसिक हिसाबले सुरक्षित महसुस हुने वातावरण सिर्जना गरिदिने हो भने उनीहरूलाई सिर्जनशील बनाउन सकिन्छ, सिर्जनात्मक चिन्तनको सिप विकास गराउन सकिन्छ । मानसिक सुरक्षा भन्नाले मानसिक हिसाबले कुनै पनि दबाव महसुस नहुने अवस्था हो । उदाहरणका लागि कुनै पनि विद्यार्थीलाई अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा आफ्नो लैङ्गिक, जातिगत, भाषागत वा अन्य क्षमतागत हिसाबले लघुताभासको महसुस नहोस् । सामाजिक विविधतालाई सादरभावका साथ स्वागत गर्ने र एकआपसमा सम्मानको वातावरण हुँदा सिर्जनशील बन्ने वातावरण निर्माण हुन्छ ।

प्रत्येक व्यक्ति स्वाभाविक रूपमा नै जिज्ञासु प्रवृत्तिको हुन्छ । जिज्ञासु प्रवृत्तिका कारण मष्तिष्कमा प्रश्नहरू उब्जिरहेको हुन्छ र त्यसको उत्तर पनि खोज्न थाल्छ । जिज्ञासा वा मनमा प्रश्न उब्जनु भनेको मस्तिष्कको व्यायाम जस्तै नै हो । मस्तिष्कलाई सक्रिय र सिर्जनात्मक बनाउन मानिसमा निहित जिज्ञासु स्वभावलाई उचितमार्ग देखाउनुपर्छ । त्यो मार्ग निश्चितताका लागि सान्दर्भिक प्रश्न उठाउन सक्नु सिर्जनात्मक सिकाइको महत्त्वपूर्ण पाइला हो ।

शिक्षकको सहयोग, समर्थन, सकारात्मक प्रतिक्रियाको अपेक्षाको वातावरण भएमा विद्यार्थीहरू आफ्ना विचार निर्धक्क व्यक्त गर्न सक्छन् । सिर्जनात्मक सिकाइको वातावरण भनेको जुनसुकै विषयगत भुकाव, रुचि वा मनोवृत्ति भएका विद्यार्थीहरूलाई पनि सिर्जनशील बन्न सहजीकरण गर्नु हो । त्यसै गरी परम्परागत तथा विद्यमान संस्कारका कारणले गर्दा विद्यार्थीहरूबिच एकअर्कामा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको भावना उत्पन्न भएको हुन्छ । अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाले उनीहरूलाई एकअर्काको उग्रप्रतिद्वन्द्वी बन्न उक्साउँछ । यस्तो परिवेशमा सिर्जनात्मक हुनुभन्दा पनि घोकेर वा रटेर अरूभन्दा

आफूलाई अब्बल देखाउने होडमा सामेल हुन पुग्छन् । यो विद्यार्थीको दोषभन्दा पनि विद्यमान दोषपूर्ण प्रणालीको उपज हो ।

सिर्जनात्मक हुन, नयाँ ढङ्गले विचार गर्न र नौलो काम गर्नका लागि साहसको खाँचो पर्छ । ‘जोखिम लिनु घातक हो’, ‘यसो गर त्यसो नगर, सही यो हो’, ‘त्यसो गरे गलत हुन्छ’ जस्ता अह्राउने र उपदेश दिने काम मात्र गरिरहँदा विद्यार्थीहरू विषम परिस्थितिको सामना गर्न डराउने, हिटिकचाउने हुन्छन् । तर कस्तो जोखिम लिन सकिन्छ, सही हो भने किन र गलत कसरी हुन सक्छ भन्नेबारे सुभ्रुभ्रुकका लागि ‘संवाद’ को वातावरण तयार गर्नु सिर्जनात्मक सिकाइको मूल उद्देश्य हो ।

साइकलदेखि रकेटसम्मको यात्रा, टुकीदेखि बिजुली बत्तीसम्मको यात्रा, टाइपराइटरदेखि ल्यापटपसम्मको यात्रा, टेलिफोनदेखि मोबाइलफोनसम्मको यात्रा मानिसको जिज्ञासु, जोखिम उठाउन तत्पर साहस र सिर्जनात्मक सिपको यात्राको सफल परिणाम हुन् । विद्यमान परिवेशको आलोचनात्मक चिन्तन र विवेचना तथा सिर्जनात्मक चिन्तन र सिकाइका कारण मानव समाजमा निरन्तर नवप्रवर्तन सम्भव भएको हो । सिर्जनात्मक सिकाइका तीन पक्ष : सान्दर्भिक र उचित प्रश्न, संवाद र आपसी सहकार्यलाई प्राथमिकता दिँदै आलोचनात्मक चिन्तनमा सरिक गराउनु हो ।

सिर्जनात्मक सिकाइले विद्यार्थीहरूलाई जीवनमा आइपर्ने समस्यालाई नआत्तिईकन स्विकार गर्ने, गहिरोसँग केलाउने र उपयुक्त समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन प्रेरित गर्छ । सिर्जनात्मक सोच र सिकाइकै कारण ज्ञान, सिप वा प्रविधिमा समेत निरन्तर प्रगति सम्भव भएर समाजको विकासक्रम अगाडि बढ्ने हो । बाजेबज्यैको पालामा कोदालीले खनेर खेती गरिन्थ्यो, आमाबुबाको पालामा आएर हलो जोत्न थालियो । अब छोराछोरीको पालामा ट्याक्टरले जोत्न थालेको छ । त्यसै गरी सूचनाको आदानप्रदानका निमित्त उहिलेको जमानामा मानिसलाई नै एकस्थानबाट अर्को स्थानसम्म कुदाएर सन्देश पठाउने गरिन्थ्यो । पछि हुलाकबाट चिठी पठाउने प्रणाली बन्यो । आज विश्वको जुनसुकै कुनामा भए पनि अनुहार हेरेर इच्छाको क्षणमा सम्पर्क गर्न सकिने भएको छ । यसरी कोदालोबाट ट्याक्टरसम्मको यात्रा, मानिस स्वयम्को कुदाइदेखि इन्टरनेटको सुविधा सबै आलोचनात्मक चिन्तन र सिर्जनात्मक सिकाइको उपलब्धि हुन् ।

८. आलोचनात्मक चिन्तन र सिर्जनात्मक सिपको परिपूरकता

जीवनोपयोगी शिक्षाको मूल लक्ष्य व्यक्ति, समाज र सिङ्गो मुलुकको समुन्नतिका लागि जनशक्तिको आधार तयार गर्नु हो । सामाजिक न्याय र सम्मुन्नतिका लागि जस्तो शिक्षा र सिकाइ चाहिएको छ त्यो आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मक सिकाइबाट मात्र सम्भव छ । अहिलेको शिक्षा प्रणालीमा पनि सबै नराम्रो मात्र छैन । तसर्थ राम्रोलाई निरन्तरता दिँदै अझ राम्रो बनाउनका लागि पनि आलोचनात्मक चिन्तन र सिर्जनात्मक सिकाइ नै अभिन्न पक्ष हुन् ।

विचारहरूको उत्पादन, ज्ञान निर्माण र ज्ञान तथा सिपलाई निरन्तर परिष्कृत गर्दै लैजान पनि

आलोचनात्मक चेतको जरुरी छ । विभिन्न अनुसन्धानकर्ताहरूले आलोचनात्मक चिन्तनको सिप कुनै पनि विषयवस्तुको विश्लेषण, संश्लेषण र उत्पन्न विचारहरूको उचित मूल्याङ्कनका निमित्त अपरिहार्य भनेका छन् । त्यसै गरी सिर्जनात्मक सिप नयाँ विचारहरू जन्माउन र जन्मेका वैकल्पिक विचारहरूमध्ये सर्वोत्तम छनोटका लागि जरुरी हुन्छ । त्यसकारण आलोचनात्मक सिप र सिर्जनात्मक सिप एकअर्काका परिपूरक हुन् । एकपटक नयाँ र प्रगतिशील ठानिएको ज्ञान, सिप वा प्रविधि सधैंका उपयुक्त रहँदैनन् । परिष्कार र परिमार्जन निरन्तरको प्रक्रिया हो, त्यसैले आलोचनात्मक चिन्तन र सिर्जनात्मक सिकाइ निरन्तर नै चाहिन्छ ।

आलोचनात्मक चेत वा चिन्तन र सिर्जनात्मक सिकाइको निकटतम मात्र होइन अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । विद्यार्थीहरूले विभिन्न विषयको आलोचनात्मक विवेचनामा संलग्न भएर आलोचनात्मक चेत र चिन्तनको सिप विकास गर्न सक्छन् । त्यसै गरेर, विभिन्न सिर्जनात्मक परियोजना वा अभियानमा सहभागी भएर सिर्जनात्मक चिन्तनको सिप विकास गर्नुपर्छ । आलोचनात्मक चिन्तनको निरन्तरताका लागि चाहिने प्रेरणा, लगनशीलता र प्रतिबद्धता सिर्जनात्मक सिकाइबाट विकसित हुँदै जान्छ । यस्तो प्रक्रिया आलोचनात्मक चेतबाट सुरु भएर सिर्जनशीलता सँगसँगै अनन्तकालसम्म निरन्तर चलिनैरहन्छ । त्यसैले आलोचनात्मक सिकाइ र सिर्जनात्मक सिकाइ दुई भिन्न तर एकअर्काका परिपूरक हुन् ।

९. आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मक सिकाइमा शिक्षकको भूमिका

परम्परागत शिक्षणमा शिक्षकलाई सर्वेसर्वा, ज्ञानको भण्डार मानिन्छ र उनको भूमिका क्रमसँग उक्त ज्ञान विद्यार्थीलाई हस्तान्तरण गर्दै जानुहोस् । पाठ्यपुस्तकमा निर्धारित पाठयोजनाअनुसार पढाउने काम सम्पन्न गरिन्छ । आलोचनात्मक शिक्षण प्रक्रियामा भने शिक्षकको भूमिका निर्धारित ज्ञान हस्तान्तरण वा पढाउने मात्र भन्दा पनि विद्यार्थीको समग्र सिकाइ प्रक्रियाको ढाँचा तयार गर्ने र त्यसको सहजीकरण गर्ने हुन्छ । आलोचनात्मक शिक्षण प्रक्रियाका लागि पनि पाठ्यक्रमले सिक्ने, सिकाउने विषयवस्तुको खाका त दिएको हुन्छ । तर त्यस विषयवस्तुलाई सम्बन्धित विद्यार्थीको सामाजिक परिवेशमा ढालेर हरेक पाठमा विद्यार्थीको आलोचनात्मक विवेचना सुनिश्चित गर्दै सिकाइ प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्नु शिक्षकको भूमिका हुन्छ । त्यसैले आलोचनात्मक शिक्षण प्रक्रियामा शिक्षकलाई विषयवस्तुको सैद्धान्तिक वा प्राविधिक ज्ञान मात्र भएर पुग्दैन । उनको भूमिका ज्ञान हस्तान्तरण मात्र होइन । स्थापित ज्ञानलाई विद्यार्थीको सामाजिक परिवेशसँग जोड्ने, विद्यार्थीलाई संवादमा सहभागी गराउने र त्यसका निमित्त उपयुक्त विधि प्रक्रिया छनोट गर्ने जिम्मेवारी शिक्षकको हुन्छ ।

जीवनोपयोगी शिक्षाको उद्देश्य ज्ञानसिप वा अवधारणाको सिकाइलाई व्यक्ति र समाजको समग्र उन्नतिको प्रक्रियासँग जोडेर लैजाने हो । साधारण, व्यावसायिक वा प्राविधिक जुनसुकै शिक्षा भए पनि

सिकाइलाई व्यक्ति र समुदायको सबलीकरणका साथै मुलुककै समुन्नतिको लक्ष्यसँग जोड्नु जरुरी हुन्छ । सिकाइ सहजकर्ताका रूपमा शिक्षकको भूमिका यहाँनेर धेरै नै महत्त्वपूर्ण छ ।

शिक्षा र सिकाइलाई केवल विद्यालय वा कलेजको तहहरू पार गर्ने सङ्कुचित अर्थमा नलिई व्यक्ति, समाज र सिङ्गो राष्ट्रको समुन्नत विकासको आधारका रूपमा स्थापित गर्नु आलोचनात्मक शिक्षणको अभिप्रायः हो । यस्तो बुझाइलाई सम्बन्धित सबैसामु स्पष्ट पार्नु पनि शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । जबसम्म बुझाइमा फराकिलोपन आउँदैन, सिकाइ अधुरो नै रहन्छ । सबैलाई सट्टै ढाँचाले काम गर्दैन भनेर धोकाउने तर अभ्यास चाहिँ त्यही गर्ने परम्परामा रूपान्तरण जरुरी भएको छ । विद्यार्थीको भुकाव, प्रतिभा र परिवेशलाई मध्यनजर राखेर सिकाइ प्रक्रियाको योजना र सहजीकरण गर्नु आवश्यक छ । यो गहन सवाललाई बुझेर, मनन गरेर शिक्षकले प्रगतिशील भूमिका निभाउन जरुरी छ । अनि मात्र सिकाइ वैज्ञानिक स्वम् व्यावहारिक र जीवनोपयोगी बन्न सक्छ ।

परम्परागत शिक्षण र आलोचनात्मक शिक्षण दुवैमा शिक्षकको भूमिका निकै नै महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । आलोचनात्मक शिक्षण प्रक्रियामा सिकाइ सहजकर्ताका रूपमा शिक्षकको भूमिका के, कसरी फरक हुन्छ भनेर बुझ्नका लागि तुलनात्मक रूपमा यसरी पनि हेर्न सकिन्छ :

	परम्परागत शिक्षणमा शिक्षकको भूमिका	आलोचनात्मक शिक्षणमा शिक्षकको भूमिका
मूल जिम्मेवारी	पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा आधारित भएर निर्धारित ज्ञानको हस्तान्तरण	पाठ्यक्रममा आधारित रहेर विद्यार्थीको परिवेशअनुसार सिकाइ प्रक्रियाको सहजीकरण
मूलमान्यता	पाठ्यक्रम र शिक्षकज्ञानको प्राधिकार, शिक्षकको ज्ञान, अनुभव र व्याख्या विद्यार्थीले ग्रहण गर्ने	शिक्षकले स्थापित ज्ञान र आफ्नो अनुभव प्रस्तुत गर्ने । विद्यार्थीको ज्ञान, अनुभव र दृष्टिकोण पनि समावेश गर्ने
विधिप्रक्रिया	शिक्षकले प्रवचन गर्ने । व्याख्या गर्ने । स्थापित ज्ञान विद्यार्थीले नबुझेमा, प्रश्नगरेमा स्पष्ट पार्ने	पाठ वा विषयवस्तुसम्बन्धी स्थापित ज्ञान शिक्षकले प्रस्तुत गर्ने । विद्यार्थीलाई आफ्नोपरिवेश र अनुभवका आधारमा प्रश्नहरू राख्न वा विषयवस्तुबारे टिप्पणी गर्न प्रेरित गर्ने
पठनसामग्री	पाठ्यपुस्तक अध्ययनमा जोड दिने । पाठ्यपुस्तकमा समेटिएका ज्ञान र सिपमा विद्यार्थीलाई पारङ्गत तुल्याउने । विषयवस्तुभन्दा बाहिर ध्यान नदिने	पाठ्यपुस्तकमा सीमित नरही पाठ्यक्रम वा विषयवस्तु र विद्यार्थीको सामाजिक परिवेशसँग मेलखाने वा सहयोगी हुने विविध सन्दर्भसामग्रीहरू प्रयोग गर्ने

मूल्याङ्कन प्रक्रिया	पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका विषयवस्तुलाई विद्यार्थीहरूले के कति ग्रहण गर्न सके वा सकेनन् भनेर परीक्षा लिने	पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका विषयवस्तुलाई विद्यार्थीहरूले आफ्नो परिवेशमा ढालेर के, कसरी हेरेका छन्, सिकेका ज्ञान र सिपहरूको प्रयोग केकसरी गर्ने योजना छ, त्यसको मूल्याङ्कन गर्ने
----------------------	--	---

परम्परागत शिक्षा प्रणालीमा रहेका सकारात्मक पक्षहरूलाई ग्रहण गर्दै र असान्दर्भिक विषयलाई पन्छाउँदै आलोचनात्मक सिकाइद्वारा रूपान्तरण गरी सिकाइलाई सिर्जनात्मक बनाउन जरुरी भएको छ । पाउलो फ्रेरेले भनेको जस्तै 'सिकाइ क्रियाकलाप नै समग्र शिक्षा प्रणालीको धड्कन हो ।' आलोचनात्मक चेत र सिर्जनात्मक सिकाइपश्चात् आर्जित ज्ञान नै दिगो र सकारात्मक हुने छ ।

यस लेखको प्रारम्भमा उल्लेख भएको घर र फूलको चित्र सडटा नमुना मात्र हो । वास्तविक जीवन र परिवेशसँग मेल नखाने सिकाइको नाममा सुगा रटाइ प्रकारका क्रियाकलापहरू आज पनि थुप्रै भइरहेका छन् । यस विषयमा अध्ययनअनुसन्धानको निकै खाँचो छ । शिक्षाक्षेत्रका नीतिनिर्माता, शिक्षाप्रशासक, शिक्षक, जागरुक विद्यार्थी र अभिभावकसमेतको अभियानबाट शिक्षालाई जीवनोपयोगी, वैज्ञानिक र युगसापेक्ष बनाउनु हाम्रोसामु चुनौती र अवसर दुवै छ ।

सन्दर्भ सामग्री

कुमार, विमल, २०७७, जीवनोपयोगी शिक्षा, काठमाडौं : अन्नपूर्ण पोस्ट ।

जयपृथ्वीबहादुर, सिंह, नागरिक शिक्षा (व्यवहार माला), पुनः प्रकाशन २०६१।

Bishop, W., & Starkey, D. (2006). Keywords in creative writing. Utah State University Press.<http://www.jstor.com/stable/j.ctt4cgr61.28>

Braa, D., & Callero, P. (2006). Critical Pedagogy and Classroom Praxis. Teaching Sociology, 34(4), pp. 357-369.

DVV International(2007). Adult Education and Development. A Handbook. dvv International, Obere Wilhelmstrasse 32, 53225 Bonn, Germany.

Einstein, Albert (1931). On Cosmic Religion: With Other Opinions and Aphorisms. A Handbook, p.49.

Einstein, A., & Infeld, L. (1938). The Evolution of Physics. A Handbook.

Freire, P., (1968). Translated by Ramos, M. (1970). Pedagogy of the Oppression (1st ed.). Freiburg im Breisgau, Germany: Herder and Herder.

Kadir, M. A. A. (2018). An inquiry into critical thinking in the Australian curriculum: examining its conceptual understandings and their

- implications on developing critical thinking as a “general capability” on teachers’ practice and knowledge. *Asia Pacific Journal of Education*. DOI: 10.1080/02188791.2018.1535424
- Kirylo, J. D. (2011). Paulo Freire: The Man from Recife, 1, pp 214-217. Frankfurt am Main, Germany: Peter Lang Inc., International Academic Publishers.
- Mason, M. (2007). Critical Thinking and Learning, *Education Philosophy and Theory*. Journal Compilation : 2007 Philosophy of Education Society of Australasia. DOI: 10.1111/j.1469-5812.2007.00343.x
- Thinking outside the box takes courage. Source: Nikita Kachanovsky/ Unsplash.
- Scorza, D’A., Mirra, N., & Morrell, E. (2013). It Should Just Be Education: Critical Pedagogy Normalized as Academic Excellence. *International Journal of Critical Pedagogy*, 4(2), pp. 15-34.
- Shor, I. (1992). *Empowering Education, Critical Teaching for Social Change*. Chicago, USA: The University of Chicago Press.
- Srikala, B. & Kumar, K. (2010). Empowering adolescents with life skills education in schools – School mental health program: Does it work? (NIMHANS), Bangalore, Karnataka, India.
- UNESCO. (2004). Report of the Inter-Agency Working Group on Life Skills in EFA, UNESCO, Paris, 29-31 March 2004; Paris: Author.
- WHO. (NA). Skills for Health: Skills-based health education including life skills -- An important component of a Child- Friendly/Health-Promoting School, Information series on school health, document 9.
- <https://www.youtube.com/watch?v=dE0iRMHzQC8>
- <https://www.youtube.com/watch?v=tyZEJHcY6q8>
- <https://gaunsahar.com/news-details/9595/2018-10-01>
- <https://ptoweb.org/aboutpto/a-brief-biography-of-paulo-freire/>
- <https://ratopati.com/story/112688/2020/1/6/buddhist-philosophy>

गुणस्तर शिक्षाकोलागि शिक्षकहरूको सरोकार

बाबुराम थापा

अध्यक्ष, नेपाल शिक्षक महासङ्घ राष्ट्रिय समिति

सारांश

शिक्षाको गुणस्तर बहुपक्षीय विषय हो । शिक्षाले समाज परिवर्तन गर्न सक्छ तर यो समाज सापेक्ष हुनुपर्छ । समाज सापेक्षता र उत्पादित जनशक्तिको विक्रय शक्ति गुणस्तरको प्रारम्भिक मापक हो । गुणस्तरीय शिक्षा गुणस्तरीय सिकाइसँग सम्बन्धित हुन्छ । शिक्षाले विद्यार्थीको सिकाइलाई सबलीकरण गर्न सक्नुपर्छ । शिक्षित मानव संसाधन देशको प्रगति र समृद्धिको आधार भएकाले सिकाइका आधारभूत तत्वको सफलीभूत कार्यान्वयन गर्ने शिक्षकमाथिको लगानी शिक्षाको गुणस्तरको अर्को मापक हो । शिक्षकले सिकाइका लागि बनाउने योजना र शिक्षाका पेसागत सङ्घसंस्थाको सक्रियता शिक्षाको गुणस्तर निर्धारणको महत्त्वपूर्ण मानक हो ।

१. विषय प्रवेश

शिक्षा मानव जातिको मुलभूत मानव अधिकार हो, समृद्धिको मुख्य आधार हो, यो सार्वजनिक विषय (Public good) पनि हो । शक्तिशाली शिक्षाले मात्र समाजलाई समुन्नत, सुन्दर, सुव्यवस्थित, सुसंस्कृत, शान्त र समृद्ध बनाउँछ । मुलुकले अख्तियार गरेका लक्ष्य, गन्तव्य र उद्देश्यअनुरूपका पाठ्यक्रमलाई विद्यार्थीबिच सम्प्रेषण गर्ने मुख्य चालक शिक्षकहरू नै हुन् । योग्य, तालिम प्राप्त, उत्प्रेरित तथा सिपयुक्त शिक्षकले नै विद्यार्थीहरूमा अन्तर्निहित बहुप्रतिभाहरूको पहिचान गरी आवश्यक शिक्षण क्रियाकलापमा प्रभावकारिता ल्याउन सक्दछन् । स्वाभाविक छ - शिक्षा गुणस्तरीय हुनुपर्दछ । गुणस्तरको मापक विभिन्न हुन सक्दछन् तर आम रूपमा अपेक्षित गुणस्तरीय शिक्षा त्यसलाई भनिन्छ जो कल्पनाशीलताका साथ जीवन र जीविकाको महत्त्वपूर्ण साधन बन्न सक्छ ।

शिक्षा भविष्यका लागि जनशक्ति तयार गर्ने प्रक्रिया हो । बच्चा र युवालाई उनीहरूको जीवनमा गर्नुपर्ने कामहरू गर्न आवश्यक पर्ने उपकरणहरू दिन आवश्यक छ । शिक्षाले परिणामका रूपमा, तिनीहरूलाई आफ्नो व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा राजनीतिक जीवनका लागि तयार गर्न मद्दत गर्नुपर्दछ ।

नेपाली समुदाय गहिरो रूपान्तरणका क्रममा छ । यो प्रज्वलन मिडिया तथा प्रविधिको बिस्तार, साक्षरता वृद्धि, सहर र बजारको बिस्तार, उच्च अन्तर्राष्ट्रिय बसाइ र पछिल्लो राजनीतिक सङ्क्रमण हो । परिवर्तित अवस्थाको गतिशीलताले हाम्रो विद्यालय र शिक्षकको प्रदर्शनमा एक आमूल परिवर्तनको माग गर्दछ ।

२. गुणस्तरीय शिक्षा र सिकाइ उपलब्धि

समाजमा एक शिक्षकको भूमिका धेरै महत्त्वपूर्ण छ र यसले आफू वा उनी बस्ने समुदायमा ठूलो प्रभाव पार्दछ । उनीहरूलाई ज्ञानको भण्डार मानिन्छ र उनीहरूको सल्लाह समाजमा सञ्चालन हुने कुनै पनि गतिविधिका लागि खोजी गरिन्छ । डार्नेइ र उसियोडा (२०११) का अनुसार, शिक्षकहरू स्वाभाविक रूपमा प्रमुख सामाजिक व्यक्तित्वका रूपमा काम गर्छन् जसले सिकाइ प्रक्रियाको प्रेरणादायक गुणलाई सकारात्मक वा नकारात्मक तरिकामा प्रभाव पार्दछ र राम्रो शिक्षक आफ्ना विद्यार्थीहरूको लागि नमुना बन्छन् ।

शिक्षकहरू शिक्षाको केन्द्रीय भूमिकामा हुन्छन्, ज्ञान दिन्छन्, राम्रोयोग्य, प्रशिक्षित र प्रेरित शिक्षकहरूले विद्यार्थीको उत्प्रेरणामा सकारात्मक प्रभाव पार्दछन्, शिक्षकहरूले विद्यार्थी र विद्यालयहरूको सर्वाङ्गीण विकासमा निर्णायक भूमिका खेल्छन् ।

गुणस्तरीय शिक्षा दक्ष र शिक्षित देशको मानव संसाधनको स्रोत हो । एक देशको प्रगति र समृद्धि यी दक्ष र शिक्षित मानव संसाधनमा निर्भर गर्दछ । उत्प्रेरित र गुणस्तरीय शिक्षकहरूको माध्यमबाट मात्र गुणस्तर शिक्षा सम्भव छ । शिक्षकहरू कुनै पनि परिवर्तन पहलको वास्तविक कार्यान्वयनकर्ता हुन् र कक्षामा के हुन्छ, शिक्षकहरूको कार्यद्वारा निर्धारित गरिन्छ । अर्को शब्दमा यो स्पष्ट छ कि शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूलाई प्रभाव पार्न सक्छन् । शिक्षकहरू आदर्श पात्रहरू हुन् । यसैले यो निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि असल शिक्षकहरू असल विद्यालयहरूको जग हुन्छन् ।

यसको मतलब यो छ कि शिक्षकहरूलाई उत्प्रेरित गर्नुपर्छ । यदि विद्यालयले शिक्षकहरूलाई उत्प्रेरित गरेको छ भने उनीहरूले राम्रो गुणस्तरको शिक्षा प्रदान गर्छन् । उत्प्रेरित शिक्षकहरूले विद्यालयलाई अभि फलदायी बनाउँदछन् किनभने उनीहरूले अभि राम्रो तरिकाका लागि हरदम प्रयास गरिरहेका हुन्छन्, आवश्यक पर्नेभन्दा बढी योगदान दिनका लागि उत्सुक हुन्छन् । शिक्षकहरूलाई motivation नभई विद्यार्थीहरूको उत्कृष्टताको खोजी गर्नु व्यर्थ हो ।

गुणस्तरीय शिक्षा त्यो राज्य हो जहाँ सिकारुले पर्याप्त आधारभूत साक्षरता कौशल, ज्ञान र सिपमा गणित र विज्ञानका माध्यमले विकास गर्दछ तथा सकारात्मक दृष्टिकोणको मूल्य, लोकतन्त्र, मानव अधिकार, आदिका पक्षमा भाषा तथा मानविकीसम्बद्ध विषयका माध्यमले तयार गर्दछ । यो सत्य हो कि शिक्षामा लैङ्गिक समानता र समावेशीतामा नेपालले ठुलै फड्को मारेको छ । यद्यपि गुणस्तरीय शिक्षाको सन्दर्भमा प्रशस्त गर्न भने बाँकी नै छ ।

फ्ल्यास रिपोर्टले (२०१९/२०) प्रस्तुत गरेको छ कि नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास (इसिडी) स्तरमा भर्ना भएका ९,७१,९०० बालबालिका छन् । त्यस्तै आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा नामाङ्कन सङ्ख्या ५,५५,३७९ छ र माध्यमिक तहमा १६,५९,०४८ (कक्षा ९-१२) । देशभरिमा ३५,०५५ विद्यालयहरू सञ्चालित छन् । तीमध्ये २८,८४९ ओटा सामुदायिक र ६,२०६ ओटा संस्थागत छन् । तथ्याङ्कअनुसार

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालय दुवैमा गरी ३,१४,२४५ शिक्षक कार्यरत छन् । ECD को पदोन्नति दर ग्रेड १ मा पुग्दा ८२.४% छ । त्यस्तै, यो दर क्लास ५ मा र क्लास ८ मा क्रमशः ९२.६% र ९१.२% छ । डाटालाई हेर्दा, विद्यार्थीको नामाङ्कन र पदोन्नतीको स्थिति सन्तोषजनक छ । यद्यपि सरोकारवालाहरू र सर्वसाधारण जनता विद्यार्थीको श्रमप्रतिको आस्था, सिपयुक्तता र क्षमता सन्तोषजनक हुन नसकेकामा चिन्ताग्रस्त छन् । यो विद्यार्थीको भन्दा पनि राज्यको शिक्षा नीतिको, लगानीको र शिक्षालाई हेर्ने र बुझ्ने दृष्टिकोणको कमी भन्नेठहर गर्न सकिन्छ ।

(क) २१ औं शताब्दीका लागि गुणस्तरीय शिक्षा

२१ औं शताब्दीलाई सामान्यतया मानव गतिविधिहरू र ग्लोबल अन्तरक्रिया र व्यक्तिहरूको आन्दोलनमा गहन टेक्नोलोजिकल एकीकरणको युग मानिन्छ । हाम्रा विद्यार्थीहरूलाई परिवर्तित संसारमा अर्थपूर्ण जीवनका लागि तयार गर्न, मुलुकको शिक्षा प्रणालीमा आवश्यक योजना र कार्यक्रमहरूको प्रबन्ध गर्न आवश्यक छ । विषयगत उपलब्धिको अतिरिक्त, आजका सिकारुहरूले सूचना प्राप्त गर्ने क्षमताको विकास गर्न, यसका बारेमा आलोचनात्मक रूपमा सोच्न र उनीहरूको दृष्टिकोण प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गर्न आवश्यक छ । उनीहरूले सञ्चार, डिजिटल साक्षरता, सहकार्य, र रचनात्मकताको कौशल विकास गर्न पनि आवश्यक छ । हाम्रा विद्यालयहरू पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका सक्षमताहरू प्राप्त गर्न उपयोगी हुने गरी आवश्यकताहरूको पोषण गर्न सहयोगी हुनुपर्छ ।

(ख) गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकको भूमिका

गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकहरूले समायनुकूल आफूलाई अद्यावधिक गर्न गराउन आवश्यक छ । उनीहरू दूरदृष्टिका साथ प्रभावकारी शिक्षणका लागि सिपयुक्त हुन आवश्यक छ । शिक्षकहरू आफैले नयाँ तरिकाले सिकाउने तरिका सिक्नु आवश्यक छ । निम्नलिखित क्षेत्रहरू शिक्षकहरूका लागि महत्त्वपूर्ण विचारहरू हुन् :

(ग) योजना

- विद्यार्थीका लागि कार्यमूलक शिक्षण योजना तर्जुमा गर्दै प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने
- विशेष र समावेशी शिक्षाका विद्यार्थीहरूका लागि शिक्षण गर्न तयार हुने
- काम गर्ने र सिक्नेको विद्यार्थीहरूलाई प्रेरणा दिने
- पाठ्यक्रम र विद्यालय गतिविधिहरूमा भाग लिने
- विद्यालयमा अभिभावक र समुदाय प्रतिबद्धता बढावा दिँदै नयाँ प्रविधि प्रयोग गर्ने
- पेसागत भूमिकाहरू पूरा गर्दै दक्षता अभिवृद्धि गर्ने

शिक्षकहरूले सिकाउने गतिविधिको प्रभावकारिताका बारेमा आत्ममूल्याङ्कनको अभ्यास लागु

गर्नुपर्छ । आलोचनात्मक तरिकाबाट प्रयोग गरिएका शिक्षण विधिहरू परीक्षण गर्नुपर्दछ साथै शिक्षणका वैकल्पिक तरिकाहरूको खोजी गर्नुपर्दछ । यसै बिचमा शिक्षकहरूलाई उनीहरूको पेसागत स्वतन्त्रता दिनुपर्दछ । वास्तवमा पाठ्यक्रम निर्माण, सामग्री विकास, कक्षाकोठामा आधारित सिकाइ सहजीकरण र विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कनमा निर्णय गर्ने दक्ष शिक्षकहरूको व्यवस्थापन र उनीहरूलाई आवश्यक उत्प्रेरणाको प्रबन्ध गर्न जरुरी छ ।

३. गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकका पेसागत संस्था

गुणस्तरीय शिक्षा सबैका लागि चिन्ताको विषय हो । विद्यालय तहमा काम गर्ने सम्पूर्ण शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको साभ्ना स्वतन्त्र र वैधानिक संरचना - नेपाल शिक्षक महासङ्घले मुलुकको शैक्षिक सुधार र गुणात्मकता प्राप्तिका लागि महत्त्वपूर्ण सकारात्मक भूमिका खेलेको छ । नेपालको संविधानको धारा ३४ मा उल्लिखित मौलिक हकको पक्षमा रहेको ट्रेड युनियन अधिकार प्राप्ति र संरक्षणका साथ धारा ३१ र धारा ३९ ले प्रबन्ध गरेका मौलिक हकहरूको प्रभावकारी पक्षपोषण गर्नेमूल कार्यमा क्रियाशील महासङ्घलाई थप सहयोगीको भूमिकामा उपयोग गर्न र हुन जरुरी छ । यसबाट सामाजिक न्याय, गुणस्तरीय सार्वजनिक शिक्षा र लोकतन्त्रको आवाज पनि बुलन्द गर्दै पेसागत विकास र शिक्षण अभ्यासहरूको मानकीकरणका लागि पनि महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्ने गर्दछ । शिक्षकहरूले पनि गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न आफ्ना अन्तरदृष्टि, अनुभव र आवश्यकतालाई नीति निर्माणमा पुऱ्याउने अवसर दिइनुपर्दछ/पुऱ्याउनुपर्दछ ।

४. गुणस्तरीय शिक्षालागी शिक्षक सहयोग र कार्य व्यावस्थापन

कुनै पनि शैक्षिक सुधारमा, शिक्षक कारक परिवर्तनका लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण माध्यम बन्छ । यो मानिएको छ कि शिक्षकहरूलाई उनीहरूको कक्षाकोठामा अनुभव गर्ने परिस्थितिहरूको लागि शिक्षक सिपहरूको स्थिर स्तरवृद्धि गर्न आवश्यक छ ।

नेपालका शिक्षकहरू राम्रो व्यवस्थापन, पेसागत विकास, वैज्ञानिक परीक्षण (मूल्याङ्कन, प्रभावकारी अनुगमन र पर्यवेक्षण संयन्त्रको साथ काम गर्न चाहन्छन् । शिक्षकहरूलाई कतिपय सन्दर्भमा शैक्षिक गुणस्तरता प्राप्ति, विद्यालय सुधार र शैक्षिक परिवर्तनका अवरोधकका रूपमा बुझिन्छ । यथार्थ त्यस्तो होइन । शिक्षकहरू त शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापका प्रमुख वाहक हुन् । उनीहरूलाई त्यही रूपमा बुझिनुपर्दछ र उनीहरूले पनि कर्तव्यनिष्ठ भएर भूमिकालाई पूरा गर्नुपर्दछ ।

५. निष्कर्ष

गुणस्तरीय शिक्षा सबैको चिन्ताको विषय हो र शिक्षक समुदाय यस चासोबाट टाढा रहन सक्दैन । विद्यार्थीहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नु शिक्षकहरूको जिम्मेवारी हो । यस दिशामा सरकार प्रतिबद्ध र सहयोगी हुनुपर्दछ । सरकारले शिक्षकहरूलाई उच्च गुणस्तरको पेसागत विकास प्रदान गर्नुपर्ने छ । यसले शिक्षक र विद्यालयहरूमा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न आवश्यक संसाधनहरूको

लगानी गर्नुपर्दछ । सेवा सर्तहरू र पेसागत स्तरोन्नतिको मार्ग शिक्षकहरूको अन्य पेसासँग तुलनात्मक हुनुपर्दछ जुन समान स्तरको योग्यता र जिम्मेवारी आवश्यक पर्दछ । महत्त्वपूर्ण कुरा यसले शिक्षकहरूले कानुनी र नैतिक मान्यता समाजमा महत्त्वपूर्ण पेसागत व्यक्तिहरूका रूपमा प्राप्त गरेको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । विद्यालयको भविष्य सीधा शिक्षकहरूको गुणस्तर र उनीहरूको प्रदर्शनमा निर्भर गर्दछ किनकि तिनीहरू नै हुन् जसले ज्ञान र सिपमा दर्शन र उद्देश्यहरू रूपान्तरण गर्छन् ।

जे भए पनि शिक्षकहरू कुनै पनि उत्प्रेरणाबिना लामो अवधिमा प्रदर्शन गर्न असमर्थ हुन्छन् । नतिजा स्वरूप, राम्रो उत्प्रेरित शिक्षकहरूबिना, विद्यार्थीहरूले शिक्षाको लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने सम्भावना कम हुन्छ । स्कूलमा सफलताको कमीको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कारण शिक्षकहरूमा कम प्रेरणा हो ।

प्रेरणा आन्तरिक र बाह्य हुन सक्छ । आन्तरिक प्रेरणा भित्रबाट आउँछ र आत्म सन्तोषजनक हुन्छ । अर्कातर्फ एक बाह्य प्रेरित शिक्षकले तलब जस्तो केही इनामको आशामा जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न सक्छन् । तसर्थ विद्यालय व्यवस्थापनको उद्देश्य शिक्षकहरूको आन्तरिक प्रेरणालाई प्रभावकारी रूपमा प्रभावकारी रूपमा सिकाउन मात्र होइन विद्यालयको उत्थानका लागि पर्याप्त बाह्य प्रेरणा प्रदान गर्नु पनि हो । शिक्षाका चार मुख्य स्तम्भहरू -मिलेर बस्न सिक्ने (Learning to live together) जान्नका लागि सिक्ने (Learning to know), गर्नका लागि सिक्ने (Learning to do), बन्नका लागि सिक्ने (Learning to be) लाई नै गुणस्तरीय शिक्षा मान्नुपर्दछ यसका लागि शिक्षकहरूलाई सम्पूर्ण रूपमा तयारी र उत्प्रेरित बनाउनुपर्दछ ।

Safeguard in Education System

✉ Medinee Prajapati

MSc. Environment Science

CEHRD

Background

Nepal is blessed with a unique diversity of natural beauty, pleasant climatic condition and cultural diversity. Worldwide Nepal is introduced as a country with wide biodiversity from Tarai to Himalaya and encompasses the various cultures belonging to the 123 distinct ethnic groups, and the country making an effort to step up in middle income country by 2030. Nepal is the developing country; many construction activities are happening or various projects have been implemented in various sectors and places, which consequently directly or indirectly are hampering the environment and ecosystem along with the population living in the surrounding. Thus, to preserve our homely earth and to protect affected individual from different projects, indispensable acts, regulations and policies are formulated.

These acts, regulations and policies are prepared for the wise use of ecosystem services, or to minimize negative impact that occur due to development activities. Government of Nepal has committed to many protocols and prepared different legal documents such as The Interim Constitution of Nepal (2007), Water Resources Rules (1993), Buffer Zone Management Regulation (1996), Land Reform Act (1964), National Human Rights Action Plan (2005) Education Act (2001 Seventh Amendment) and Education Regulations (2002), Millennium Development Goals (2000 - 2015), Sustainable Development Goals (2015 - 2030), and so on, which clearly talk about conservation of nature and rights of the people. Despite of that, the degradation of environment is being a matter of concern and reducing the grievance of affected populations has been challenge for a project. Therefore, to address the adverse impact to the environment and community, Government of Nepal and Development Partners have made safeguard documents mandatory.

Any program or project may have both positive and negative impact to the environment and community. Project implementation may provide economic benefit to the people working in the site but at the same time, it may displace the local or indigenous community. Similarly, the pandemic or emergency may benefit the people with occupational health and safety equipment but may support the gender or caste - based discrimination. However, ecosystem and its services are likely to get affected with any program or project.

Concept of Safeguard

In general, safeguard is a measure taken to protect someone or something or prevent the damage or harm from undesirable happening. The environmental and social policies are known as safeguard policies. Safeguard policies are essential tools to prevent and mitigate undue harm to the people and their environment during the different phase of the development process of the project or program. The safeguards ensure that environmental and social issues are evaluated in decision making, help reduce and manage the risks associated with a project or program and provide a mechanism for consultation and disclosure of information. These policies provide a platform for the participation of stakeholders in project design and have been an important instrument for building a sense of ownership among local populations.

Safeguard Policies

Different safeguard policies have been prepared by the government and development partners which provide guidance to integrate environmental mitigation measures, screen the affected population and compensation needed, environment and social assessment required, step wise requirement to be followed and so on. Project need to be implemented mainly follow the Environment Protection Act (1997) and Environment Protection Rule (2020) (amendment) endorsed by Government of Nepal. Some legal documents prepared by Government of Nepal are National Environmental Impact Assessment Guidelines (1993), Environment Protection Act(1997), Environment Protection Rule (2020) (amendment), National Environmental Guidelines for School Improvement and Facility Management in Nepal

(NEGSIFMN) (2004), Act on Reconstruction of the Earthquake affected structure, 2072 (2015) and Rule on Reconstruction of the Earthquake Affected Structure 2072 (2015) and others. Correspondingly, Development Partners (DPs) such as World Bank, Asian Development Bank, UNICEF and many others are committed to sustainable development and set environmental and social standards that design to support borrowers' projects, with aim of ending extreme poverty and promoting shared prosperity.

Safeguard requirements of the Joint Financing Partners during intervention of School Sector Development Program (SSDP) are Safeguard Policy Statement 2009 of ADB, Environment and Social Management Framework of WB. Further, European Union also agrees on the liability for environmental damage falling into three categories namely; protected species & natural habitats, water and soil. UNICEF emphasizes on supporting schools by providing supply of safe water and sanitation and Finland government emphasizes the importance of environmental considerations in all activities with a view to forestalling threats, and creating conditions conducive to prosperity based on the sustainable use of natural resources.

Safeguard Documents

Government of Nepal and Development Partners have set various thresholds for project and program such as building a road, connecting people with electricity, treating waste water, mining, construction of commercial or residential buildings, implementation of any pandemic or emergency response projects, and so on. The thresholds are set by studying various parameters such as type and storey of the building, land use and soil type, concerning particular number of population, financial investment and many more. These thresholds provide the scenario of risk to environment and the people and also help to identify the type of environment and social assessment that need to be done.

Safeguard documents has set of principles, rules, guidance, steps, responsibilities and procedures for assessing and addressing different risks and impacts as a part of the process of preparation and approach of the project or program to be implemented. It also confirmed to follow the provisions of safeguard policies of government and the joint financing partners.

It describes the steps involved in identifying and mitigating the potential adverse impacts due to implementation of project. Moreover, safeguard documents ensure the health and hygiene, environmental sustainability and welfare of affected stakeholders and consider the measures to minimize the hazard or risks by construction or any emergency response projects or programs. However, effectiveness of safeguard at implementation phase is seemed to be unconvinced. For example, news of dispute due to lack of adequate information sharing among the local and national stakeholders and violation of national and international legal policy provisions are escalated in hydropower project. Similarly, construction of Nijgadh airport is also getting into debate regarding lack of proper Environment Impact Assessment and huge loss to the ecological system due to felling more than half million trees. These are some of the challenges related to inappropriate application of safeguard during project implementation and many more are anticipated due to lack of application of safeguard.

Safeguard in Education Sector

In the Education system, Ministry of Education, Science and Technology (MoEST) is the executing and Center of Education and Human Resource Development (CEHRD) and Local Governments are the implementing agencies that are responsible for making a foundation of Safeguard in the school. CEHRD has endorsed Environment Management Framework and Social Management Framework, Environment and Social Commitment Plan, and Stakeholder Engagement Plan and Grievance Readdress Procedure and Environment and Social Management Framework for COVID -19 Global Partnership of Education (GPE) project that is under preparation. Similarly, the notice to nominate the Safeguard Focal Person has been circulated nationwide through the website of CEHRD. Nomination of Safeguard Focal Person at the school level helps to formulate the work or the activities about safeguard given in EMF and SMF or any other safeguard activities directed by Government and Development Partner which again support the sound environment and communities in/near the school. Despite of presence of such documents the pace of implementation of safeguard at education system is quite slow. This could be because unlike any development project

in other sector, education sector has envisioned having less environment and social impact or risk.

On the other hand, education is accepted as highly affected sector by any disaster or calamities or pandemic. Each year various catastrophic events have a major impact on children, youth and education systems. Educational system is made imbalance because of schools being damaged or destroyed by natural calamities or uncivilized political activities, schools being used as evacuation centers or quarantine centers, and schools are being established in geographically fragile area. Beside infrastructures, education has also been approaching and providing different programs and grants systems for the marginalized children or the children from remote area that induce to work than study are also being hit by catastrophes. The earthquakes of April and May 2015 seriously disrupted the provision of education during the development of the new national education plan. Over 35,000 classrooms were mostly or totally damaged, leaving more than one million children without access to safe permanent places to learn.

Recently, COVID 19 pandemic has directly influenced the education system worldwide with uncertainty shifting the mode of education system online. In Nepal, the sudden lockdown imposed halted to scheduled SEE exams and government approved the schools to start online learning. However, the access to the online learning is applicable and limited to some specific areas with internet facility. The government is managing to reopen the schools but the increasing infected population has left the government in dilemma. Many schools of Nepal are being used as quarantine centers which are poorly managed, often overcrowded, with no basic services, including medical care. Therefore, schools are highly susceptible to become a mode of infection. Again, if schools reopen without any precautionary measures, it could be more hazardous or dangerous, because the modes of transfer of this COVID -19 are still under investigation. Many nations are studying and vaccine for this pandemic is under research.

The closure of schools also eliminates access to school-based nutrition programs, driving malnutrition rates upwards. Likewise, protecting ourselves and others through proper hand washing and hygiene practices has never

been more important in those areas where supply of water is limited or has water scarcity. For many children, basic water, sanitation and hygiene facilities remain out of reach.

School closure has left millions of children stuck at home, preventing them from spending time and resources on education, training and skill development. Women and girls living in poverty from disadvantaged caste groups or in rural isolated locations are even more vulnerable and likely to face extreme consequences. An earlier epidemic suggests that girls are at particular risk of dropping out and not returning to schools in the aftermath of the pandemic. Women in Nepal might face worse economic insecurity in the aftermath of the crisis as for women finding work is already more challenging than for men.

Similarly, children with disabilities, old people and people with chronic medical conditions and other marginalized group appear to be more at risk of developing severe symptoms. These populations are struggling with caste system, inheritance system, some discriminatory behavior, low education, low employment, income insecurity, and are challenged with medical conditions and medical services.

Amid such hiking issues, the safeguard measures to be implemented by the schools have not received enough attention. Preparation of safeguard documents and timely implementing them will support to minimize and mitigate inequities or the risks by executing any program or project and repercussions of the disaster. Safeguard is for sustainable development, which use natural resources and ecosystem services in planned manner at present so that future generation can meet their own needs without compromising the ability of natural systems.

Issues and needs at a glance

Safeguard policies are often applied ineffectively, incompletely or disregarded altogether. Safeguard policies rely heavily on the ability of recipient countries governments to implement the safeguard requirements, yet these governments often lack the capacity to thoroughly fulfill that task.

For the effectiveness of the safeguard in Education system, the importance

of safeguard should be shared with the government (federal, province and local level). The safeguard desk should be established at all level of government for efficient implementation and as well as for effectual reporting mechanism of environment and social issue. The safeguard should be accepted as the welfare of the students, schools and the communities. The schools should also consider the safeguard measures along with handling other issues. Timely planning the safeguard measures incorporating the learning measures from past will help to protect and avoid the implications of disasters and create a safe learning environment to the students. Unless the importance of safeguards in education sector is internalized, policies alone cannot bring out the intended outcomes.

References

- Alam, F. et. al 2017. "A review of Hydropower Projects in Nepal", Energy Procedia 110(581-585), ELSEVIER.
- Asian Development Bank (2009). "Safeguard Policy Statement" Policy paper <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32056/safeguard-policy-statement-june2009.pdf>
- CEHRD (2019). " Environment Management Framework (SSDP)". Sanothimi Bhaktapur: Ministry of Education, Science and Technology, Center for Education and Human Resource Development, Government of Nepal.
- CEHRD (2019). "Social Management Framework (SSDP)". Sanothimi Bhaktapur: Ministry of Education, Science and Technology, Center for Education and Human Resource Development, Government of Nepal.
- Framework for reopening of School April 2020 https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/framework_for_reopening_schools_april28_final_3.pdf
- MoE (2016). "School Sector Development Plan,Nepal "2016 –2023. Kathmandu: Ministry of Education, Government of Nepal.
- World Bank(2017). "Environmental and Social Management Framework" www.worldbank.org/esf

निजी लगानीका शिक्षालयको भविष्य

राजेन्द्र बानियाँ

वरिष्ठ उपाध्यक्ष, प्याब्सन केन्द्रीय कार्यसमिति

लेखसार

संसारमा सभ्यता, ज्ञान, सिप र जीवनका लागि अत्यावश्यक मानिएको शिक्षा र मानव सभ्यताको इतिहास हाराहारीको छ । शिक्षा वा ज्ञान प्राप्तिका विभिन्न माध्यम र विधिअनुसार नै यसलाई नामाकरण गरिँदै आएको छ । धार्मिक आस्था र उद्देश्यले विद्यालय बनाउने चरणबाट ज्ञान आर्जनको मार्गमा यो अभियान अभ्यस्त भइसकेको छ तथापि आज विश्वले स्वीकारेको शिक्षाको विधि भौतिक उपस्थिति ज्ञान प्राप्तिको साझा उद्देश्य भए पनि लगानी, तह, प्रविधि वा माध्यमका हिसाबले विभिन्न प्रकारका विद्यालय छन् । आज नेपालको हकमा मात्र होइन विश्वका केही मुलुकमा शिक्षा सरकारी र निजी लगानीका संस्थाहरूमा विभाजित भएका छन् । असीको दशकबाट युरोपेली समाजवादले पनि शिक्षा र स्वास्थ्यमा निजी सार्वजनिक साभेदारीलाई मौन स्वीकारोक्ति दिएको छ । नेपालमा पनि पाँच वर्षअघि जारी संविधानले निजी विद्यालयलाई अकाट्य मानेको छैन तर अस्वीकार पनि गरेको छैन । समग्र संविधानले परिकल्पना गरेको समाजको बनोटमा निजी सार्वजनिक साभेदारी र अर्थतन्त्रको प्रारूपमा निजी, सार्वजनिक, सहकारीको सम्मिश्रण भनिएको छ । यस परिवेशमा नेपालका निजी विद्यालयहरूको वैधानिक र वास्तविक अवश्यकता चुनौती यस आलेखका मुख्य विश्लेषणका विषय रहने छन् । आकर्षण र आलोचनाको चाकाचुलीको सन्तुलन गर्ने उत्तोलकलाई अलि व्यावहारिक र ताथ्याङ्कीय कोणबाट प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

१. परिचय

नेपालमा विद्यालयहरूको अस्तित्व र सबैका लागि शिक्षाको उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भएर अघि बढाइएको कार्यक्रमका बिच समस्याको नयाँ आयाम आरम्भ भएको छ । २०१९ को अन्तिमतिर चीनको उहानबाट सुरु भएको कोभिड १९ ले संसारका अरबौं विद्यार्थीको पढ्न पाउने अधिकारलाई कुण्ठितमात्र गरेको छैन बरु अध्यापनको नयाँ आयामलाई आमन्त्रण गरेको छ । युवा लेखक युवलनोभा हरारे र आलोचक नोम चोम्स्कीले भने जस्तै आज कोरोनापछिको विश्व नयाँ हुने छ भने पुँजीवादको वास्तविक अनुहार छर्लङ्ग भएको छ । यस्तो विषम परिवेशमा निकोलस नेग्रोपुन्टले ‘डिजिटल मी’ मा लेखे भैं प्रविधिले विश्वलाई साँघुरोमात्र बनाएको छैन, रकाकार पनि गराइएको छ । तर फरक प्रसङ्ग र विषयमा लेखन आरम्भ गरेको र फरक जानकारीका लागि तयार गरेकाले यो आलेखमार्फत विषयमा प्रवेश गर्न नसकेको अवगत गराउँछु ।

२. नेपालमा शिक्षाको इतिहास

प्राचीन समयदेखि आजको युग र समयसम्मको कुरा गर्ने हो भने नेपालमा शिक्षालयहरूको युगलाई

विभिन्न समय र कालमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

(क) वैदिक काल : सामाजिक मूल्यमान्यताहरूको हस्तान्तरण एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हुँदै शिक्षाको विकास भयो । वैदिक कालमा आमाबुवापछि ऋषिमुनिबाट निर्देशित शिक्षा प्रमुख रूपमा रहेको थियो । ऋषि आश्रम पठनपाठनका मुख्य केन्द्र हुन्थे भने शिक्षा रेन तथा नियमहरूको रूपमा 'गुरु आज्ञा' हुने गर्दथ्यो । प्राचीन कालीन संस्कृत शिक्षा परम्परा वैदिक धर्मबाट अनुप्राणित थियो । वैदिक शिक्षामा वैदिक संहिता, वेदवेदाङ्ग, दर्शन, नीतिशास्त्र, ज्योतिष, आयुर्वेद, व्याकरण, न्याय, श्रुतिस्मृति आदि विषय अध्यापन गराइन्थ्यो । प्राचीनकालमा बौद्धशिक्षा पनि उत्तिकै प्रचलित थियो । भृङ्गी, खर्जुरिका र गुमविहार बौद्ध धर्मका मुख्य केन्द्र थिए । इस्लाम दर्शनमा आधारित मदरसा शिक्षा पनि नेपालका केही स्थानमा चल्दै आएको देखिन्छ ।

(ख) सैनिक शिक्षा : वि.स. १८२५मा नेपालको एकीकरणपछि सैनिक शिक्षालाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । सैनिक जवानका टुहुरा बच्चाहरूलाई राष्ट्रका तर्फबाट सैनिक शिक्षा दिने र सैनिक सेवामा भर्ती गर्ने कार्य भएको देखिन्छ । राज्यका तर्फबाट छात्रवृत्ति दिने प्रथाको सुरुआत पनि यतिबेला नै भएको थियो । त्यस अवधिमा आफ्नो संस्कृति र परम्पराको संरक्षण र संवर्धनका लागि संस्कृत शिक्षामा जोड दिएको पाइन्छ । यो चरणमा शैक्षिक क्षेत्रमा खासै विकास भएको देखिँदैन ।

३. औपचारिक विद्यालय शिक्षाको आरम्भ

राणाकाल शासक केन्द्रित शिक्षा प्रणाली हो । जङ्गबहादुर राणाले बेलायत भ्रमणपछि आफ्ना सन्तानलाई अङ्ग्रेजी शिक्षा दिने उद्देश्यले वि.स. १९१० मा थापाथली दरबारमा स्थापना गरेको दर बार स्कूललाई नै आधुनिक नेपालको पहिलो विद्यालयका रूपमा लिइन्छ । वि.स. १९७५ मा स्थापना भएको त्रिभुवनचन्द्र कलेज नै नेपालको उच्च शिक्षाको पहिलो शिक्षालय बन्न पुग्यो, वि.स. १९८० मा कलेजको नाम परिवर्तन गरी त्रिचन्द्र कलेज बनाइयो । राणा परिवारबाहेक नागरिक तहबाट विद्यालय सञ्चालन गर्ने पहिलो आधिकारिक पहल वि.स.१९३२ मा बालागुरु षडानन्द अधिकारीद्वारा स्थापना भएको दिङ्ला पाठशाला थियो । जगतबहादुर आमात्य र शिवप्रसाद मिश्रले वि.स.१९८१ साल कात्तिक २७ गते निजी तवरले खोलेको भादगाउँ अङ्ग्रेजी स्कूल (हाल पद्म हाइस्कूल) नेपालको पहिलो निजी स्कूल हो । वि.स. १९९५ मा मात्र जनताका तर्फबाट प्राइभेट स्कूल खोल्ने स्वीकृति प्रदान गरियो ।

४. आधुनिक शिक्षा

२००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनलाई शैक्षिक क्षेत्रमा अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा वि.स.२००९ मा रुद्रराज पाण्डेको अध्यक्षतामा २० सदस्यीय शिक्षा आयोगको गठन भयो । उक्त आयोगको प्रतिवेदनले

शिक्षामन्त्रालय अर्न्तगत तत्काल एउटा अनुसन्धान आयोग खोल्ने, निःशुल्क र देशभर सार्वजनिक शिक्षाको एउटै पद्धति कायम गर्ने, योजनाबद्ध शैक्षिक विकास र पाठ्यक्रमको आवधिक समीक्षा बहुउद्देश्यीय विद्यालय, राष्ट्रिय विश्वविद्यालयको स्थापना, तात्कालीन निरक्षरता उन्मूलनका लागि प्रौढ शिक्षाको बिस्तारलगायतका सिफारिस गर्नु । उक्त सिफारिस कार्यान्वयन गर्न पाउँदा नपाउँदै पञ्चायती व्यवस्था प्रवेश गर्नु । पञ्चायती व्यवस्थाअनुकूलको शिक्षाका लागि गठन भएको सर्वाङ्गीण 'राष्ट्रिय शिक्षा समिति, २०१८' र त्यसको प्रतिवेदनले पञ्चायती व्यवस्थाअनुकूलको शिक्षा पद्धति तयार गर्न खोजे पनि व्यावहारिक रूपमा त्यति प्रभाव देखाउन सकेन । प्रजातन्त्र प्राप्तिपश्चात् सत्यनारायणबहादुर श्रेष्ठले आफूले शिक्षा क्षेत्रमा लाग्ने चाहना राख्दै एउटा आवासीय विद्यालय खोल्न चाहेको इच्छा राजा त्रिभुवनसँग राख्दा फर्पिडस्थित आफ्नो ऐतिहासिक दरबार Garden या Paradise प्रदान गरे । प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि निजी पहलमा वि.स.२००८ मा त्रिभुवन आदर्श हाइस्कूल खुल्यो । २००८ सालमै स्वयम्भू महाविहार क्षेत्रमा भिक्षु अमृतानन्दले आनन्दकुटी विद्यापीठ स्थापना गरे ।

५. नयाँ शिक्षा रेनपछिको शिक्षा

वि.स. २०२८ सालको नयाँ शिक्षा योजना नेपालको शिक्षा विकासको सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण परिघटना थियो । उक्त योजनाले विद्यार्थीलाई स्वाम्बी, उत्पादनमुखी, रोजगारमुखी र देश विकासका लागि आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति तयार गर्ने उद्देश्यसहित विद्यालयमा व्यवसायिक शिक्षा र प्राविधिक शिक्षामा जोड दिएको थियो । २०३७ सालपछि औपचारिक रूपमा सरकारले निजी तवरबाट व्यक्तिलाई विद्यालय खोल्न स्वीकृति दिन सुरु गरेदेखि हाल कम्पनी तथा गुठी (सार्वजनिक तथा निजी) को रूपमा विद्यालयहरू र निजि तथा सामुदायिक संस्थाका रूपमा कलेजहरू सञ्चालन भएका छन् । सरकारले पछिल्लो आधिकारिक तथ्याङ्क सार्वजनिक नगरे पनि कक्षा १ देखि १० सम्म अध्यापन गराउने ५४४१ (शिक्षा विभाग २०१६) विद्यालय रहेको देखिएको छ । यसमा तात्कालीन १० जोड दुई र पूर्व प्राथमिक विद्यालयहरू समावेश नभएकाले देशभर १० हजार निजी लगानीका शिक्षालय रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

६. शिक्षामा लोकतान्त्रीकरणको प्रवेश

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनासँगै शिक्षामा उदारीकरण तथा विश्वव्यापीकरणको प्रभाव बढेको देखिन्छ । विश्वव्यापी शैक्षिक तथा आर्थिक विकासका एजेन्डाहरूबाट नेपालको शिक्षा नीति र कार्यक्रमहरूमा प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको देखिन्छ । जोन्टेन तथा डकार सम्मेलनका मार्गदर्शन, दिगो विकास, अधिकारमा आधारित शिक्षा, विश्वव्यापीकरणले सिर्जना गरेका शैक्षिक अवसरहरू तथा शिक्षामा समावेशीकरणको विषय प्रवेश गर्नु । शिक्षामा निजी क्षेत्रको व्यापक बिस्तार, शैक्षिक विकासमा उल्लेख्य मात्रामा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र साभेदारी, शिक्षामा सूचना प्रविधिको प्रयोग जस्ता नयाँ सुरुआतसमेत भए । सन् १९९० को जोन्टेन शिक्षा सम्मेलनले सबैका लागि अनिवार्य प्राथमिक शिक्षाको आवश्यकतालाई विशेष महत्त्व दियो । सन् २००० मा अफ्रिकी मुलुक सेनेगलको डकारमा

सम्पन्न विश्व शिक्षा सम्मेलन सन् २०१५ सम्मका लागि घोषणा गरेका ६ ओटा निर्धारित लक्ष्यमध्ये सबै बालबालिकाका लागि प्राथमिक शिक्षामा पहुँचको सुनिश्चता गर्ने दोस्रो लक्ष्य र गुणस्तरीय शिक्षाका सबै पक्षमा सुधार ल्याउने छैटौँ लक्ष्य आधारभूत शिक्षासँग सम्बन्धित थिए ।

७. संविधानमा शिक्षा

मौलिक हकका हिसाबबाटै विश्वमै नेपालको संविधानको मौलिक हक खण्डको धारा ३१ मा शिक्षाको हक लेखिएको छ । उक्त धाराको (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने छ भनी उल्लेख गरेको छ । यस्तै (२) मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य तथा माध्यामिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुने छ भनी उल्लेख गरिएको छ । यस्तै संविधानको धारा ३९ को (२) मा प्रत्येक बालबालिकालाई शिक्षाको हक हुने छ भनी उल्लेख छ । धारा ४० को (२) मा दलित विद्यार्थीलाई उच्च शिक्षासम्म कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षाको हक हुने छ भनी उल्लेख गरिएको छ । यही संविधानको धारा ४४ मा हरेक नागरिकलाई गुणस्तरीय वस्तु र सेवाको हक हुने छ भनी उल्लेख गरिएको छ । यस्तै धारा ५१ को (ज) २ मा शिक्षामा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै शिक्षामा भएको निजी क्षेत्रको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने भनी लेखिएको छ । यस्तै अनुसूची २२ को ८ मा आधारभूत र माध्यामिक शिक्षासम्मको हक स्थानीय पालिकालाई हुने छ भनी उल्लेख छ ।

८. तथ्याङ्कमा विद्यालय शिक्षाको आकार

नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा विगतमा भएका लगानी र शैक्षिक पूर्वाधारको विकासबाट उल्लेखनीय उपलब्धिहरू प्राप्त हुन थालेका छन् । पूर्व प्राथमिक शिक्षामा कुल भर्नादर ८४.७ प्रतिशत पुगेको छ । प्रारम्भिक बालविकासको अनुभवसहित कक्षा १ मा भर्ना हुने बालबालिकाको प्रतिशत ६६.९ पुगेको छ । प्राथमिक तह (कक्षा १ देखि ५), आधारभूत तह (कक्षा १ देखि ८) र माध्यमिक तह (कक्षा ९ देखि १२) को खुद भर्नादर क्रमशः ९६.९ प्रतिशत, ९२.७ प्रतिशत र ४६.४ प्रतिशत पुगेको छ । कक्षा ५ र कक्षा ८ सम्मको टिकाउ दर क्रमशः ८९.६ प्रतिशत र ७७.९ प्रतिशत रहेको छ । आधारभूत तथा माध्यमिक तहमा ७२ लाख १४ हजार ५२५ विद्यार्थी भर्ना भई अध्ययन गरिरहेका छन् । प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षामा ९ लाख ७४ हजार बालबालिका अध्ययनरत छन् । लैङ्गिक समता सूचकाङ्क आधारभूत तह र माध्यमिक तहमा क्रमशः ०.९८ र १.०१ रहेको छ । विद्यालय दोहोर्‍याउने दर आधारभूत तह (कक्षा १-५) मा ३.८ प्रतिशत र आधारभूत तह (कक्षा ६-८) मा ४.४ प्रतिशत तथा माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) मा ३.७ प्रतिशतमा झरेको छ । मुलुकभर सार्वजनिक र निजी लगानीका गरी ३५,०५५ ओटा विद्यालयहरू स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका छन् । शिक्षामा पहुँच बढाउन वैकल्पिक तथा खुला शिक्षाका अवसरहरू उपलब्ध छन् । अभिभावकको लगानी परिचालन गरी निजी क्षेत्रले नेपालको विद्यालय शिक्षामा करिब २३ प्रतिशत विद्यार्थीहरूलाई सेवा प्रवाह गरिरहेको स्थिति छ ।

वि.स. २०६८ को जनगणनामा १५ वर्षमाथिको जनसङ्ख्याको साक्षरता ५८ प्रतिशत रहेको थियो भने

आ.व. २०७४/७५ मा १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता ८८.६ प्रतिशत पुगेको छ । हालसम्म ५१ जिल्लाहरू साक्षर जिल्ला घोषणा भइसकेका छन् । वि.सं. २०७६ लाई “साक्षर नेपाल वर्ष” का रूपमा घोषणा गरिएको थियो । अनौपचारिक शिक्षा तथा आजीवन सिकाइको अवसर बिस्तार गर्नका लागि २१५१ ओटा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू स्थापना भई सञ्चालनमा आएका छन् ।

उच्च शिक्षामा सहजै देखिने भर्नादर करिब १५ प्रतिशत पुगेको छ । नेपालमा ११ ओटा विश्वविद्यालय र ६ ओटा स्वास्थ्य विज्ञानसम्बन्धी प्रतिष्ठानहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । मदन भण्डारी विज्ञान तथा प्रविधि विश्वविद्यालय र योगमाया आयुर्वेद विश्वविद्यालय स्थापना हुने क्रममा छन् ।

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषदअन्तर्गत हालसम्म ४५ ओटा बहु/प्राविधिक शिक्षालय, ३९७ ओटा प्राविधिक शिक्षा प्रदायक सामुदायिक विद्यालय र ४२९ ओटा निजी लगानीका प्राविधिक शिक्षालय सञ्चालनमा रहेका छन् । त्यसै गरी माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९-१२) का ४३४ ओटा सार्वजनिक विद्यालयहरूमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ । अहिले प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिम प्रदायक संस्थाहरूको सङ्ख्या १३०५ पुगेको छ । (शिक्षानीति, २०७६)

९. निजी विद्यालयप्रतिको आकर्षण

२०५२ सालपछि निजी विद्यालयहरूमाथिको आकर्षण हवातै बढेको देखिन्छ । अभिभावक आफ्ना बालबालिकालाई विश्व बजारमा सहज बिक्रे र पढी खानेमात्र होइन गरिखाने नागरिक बनाउन निजी विद्यालयको खोजीमा छन् । निजी विद्यालयले अङ्ग्रेजीमात्र पढाउँछन् भन्ने पुरातन मानसिकताबाट अभिभावकमाथि उठिसकेका छन् कैयन स्थानमा निजी विद्यालय सञ्चालक नै उक्त मानसिकताबाट बाहिर आउन सकेका छैनन् । निजी विद्यालयले पनि राम्रै नतिजा दिन्छन् भन्नेमा अभिभावक ढुक्क छन् तर आलोचकले त्यसलाई बालबालिकालाई नम्बर मेसिन बनाएको आरोप लगाउँछन् । यसै गरी नैतिक मूल्यमान्यता र अनुशासनमा भारी ह्रास आएको वर्तमान समयमा निजी विद्यालयहरूले अनुशासनमा बेसी जोड दिएको भनिए पनि कतिपयले अनुशासनका नाममा जेल बनाएको आरोप लगाउँछन् । यसै गरी नैतिक मूल्यमान्यताको पतनसँगै निजी विद्यालयले बालबालिकालाई सामाजिक बनाउन सकेनन् भन्ने गरिए पनि पछिल्ला दिनमा निजी विद्यालयबाटै पढेका विद्यार्थीले विभिन्न सामाजिक काममा आफूलाई उम्दा सावित गरेका छन् । यस्तो हुँदा अहिले समाजमा सक्नेले मात्रै होइन, नसक्नेले पनि ऋण काढेरै भए पनि आफ्ना साना नानीहरूलाई संस्थागत विद्यालयमा पढाउने होडबाजी चलिरहेको छ । निजी विद्यालयका सञ्चालक र शिक्षकहरू अभिभावक र विद्यार्थी प्रतिजिम्मेवार हुन्छन् । उनीहरूको सफलता, असफलता या विकासमा विद्यालयको अस्तित्वा जोडिएको हुन्छ । निजी विद्यालय सञ्चालकहरू कानुन मान्दैनन् या शक्तिको आडमा कानुन उल्लङ्घन

गर्दछन् भन्ने आरोप छ । आफ्ना लागि बन्ने कानुन व्यावसायमैत्री बनाउन लाग्नुपर्दछ, त्यसका लागि लबिडदेखि आवश्यकता पर्दा आन्दोलनमा जानु पनि पेसागत धर्म नै हो तर बनिसकेको कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा नजरअन्दाज गर्नुहुँदैन । राज्यले पनि कानुन तर्जुमा गर्दा सरोकारवाला निकायसँग यथेष्ट छलफल गर्नुपर्दछ ।

हामीले पढाएका विद्यार्थीहरू मुलुकभित्र बसेनन् भन्ने आरोप छ । नेपालमा तथ्याङ्कका अनुसार १४ वर्षमुनि र ६० वर्षमाथिको जनसङ्ख्याकुल जनसङ्ख्याको ७० प्रतिशत रहेको छ । २०६८ को जनगणनाको तथ्याङ्कलाई आधार मान्ने हो भने ३० प्रतिशत अर्थात् भन्डै ९० लाख युवा र वयस्क जनसङ्ख्या छ । अनौपचारिक आँकडाअनुसार ५२ लाख विभिन्न नाममा विदेश छन् । नेपालमा रहेका बाँकी भन्डै ८ लाखको हाराहारी निजामती, जङ्गी, शिक्षकलगायतको सेवामा छन् । अन्य निर्वाहमुखी जीवन धानिरहेका छन् । यत्रो अत्यास लाग्दो तथ्याङ्कको दोष निजी विद्यालयको मात्र हो त ? यसर्थ अबको हाम्रो पाठ्यक्रम र पठनपाठन राष्ट्रियता र माटोप्रति आदर र लगाव सिर्जना गर्ने हुनुपर्दछ ।

अर्कोतिर सरकारले शिक्षामा मात्र १६४ अर्ब बजेट विनियोजन गरेको छ । दाताहरूले दिने रकमको हिसाब छैन । नमुना विद्यालयका नाममा सरकारी विद्यालयमा एकै वर्षमा दश करोडसम्म रकम विनियोजन भएको छ । नीति र कानुन बनाउन भनेर संसद्मा गएका सांसदलाई निर्वाचन क्षेत्रका आफ्ना मान्छे खुसीपार्ने र अर्को चुनावको मत सुरक्षित गर्न पैसा बाँड्न दिने चलन पनि हाम्रो देशमै छ । सांसदहरूले कतिसय स्थानमा ६ करोड नै सार्वजनिक विद्यालयमै खन्याएका छन् । भुकम्पपछि दाताले निर्माण गरिदिएका सार्वजनिक विद्यालयका भवन पाँचतारे होटल जस्ता छन् । तथापि दृष्टान्त गत वर्षको एसइई परीक्षाको नतिजाको आँखीभ्यालबाट हेर्नो भने प्रष्ट हुँदैन र ?

१०. नतिजा र लगानीको तुलना : निजी र सार्वजनिक क्षेत्र

यो आलेख तयार गर्दै गर्दाका बखत मेरो अगाडि वर्ष २०७६ को एसइई परीक्षाको नतिजा पनि छ । तर कोरोना सङ्क्रमणका कारण चैत्र ५, २०७६ मा सरकारले सङ्क्रमणको जोखिमका कारण चैत्र ६ बाट हुने अन्तिम तयारी गरिएको परीक्षा रद्द गरेको थियो । कुल फाराम भरेर परीक्षाका लागि तयार भएका नियमिततर्फबाट ४ लाख ७२ हजार ७८ जना परीक्षार्थीले परीक्षा नै नदिई यस वर्ष कक्षा ११ मा जाने मौका पाएका छन् । यो बिषम मौकामा विद्यालयहरूले आन्तरिक मूल्याङ्कनका आधारमा ग्रेडसिट बनाई समन्वय एकाइमार्फत् राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड पुऱ्याइएको नतिजा सम्भवतः सामुदायिक र निजी विद्यालयको तुलनात्मक अध्ययनका लागि सही र स्वाभाविक हो जस्तो लाग्दैन । हामी ग्रेडिड प्रणालीमा गइसकेपछि पहिलो पटक कुल परीक्षार्थीको १.९७ प्रतिशत विद्यार्थीले ४ जिपिए (९३९९) ल्याएका छन् । यसको विश्लेषणपछि गरौंला तथापि यसलाई शिक्षक स्वयम्ले गरेको सही मूल्याङ्कनको जामा पहिऱ्याउने हो भने पनि यो सङ्ख्यामा निजी विद्यालयहरूकै दबदबा होला ।

२०७५ को एसइईमा साधारणतर्फ ४ लाख ४९ हजार ६ सय ४२ र प्राविधिकतर्फ ९ हजार ६ सय

३३ गरी देशभर ४ लाख ५० हजार २७५ परीक्षार्थीले परीक्षा दियका थिय । नतिजामा सामुदायिकबाट २ हजार ७ सय ९२ विद्यार्थीले जिपिय '३.६५ भन्दामाथि' ल्याउँदा निजीबाट सहभागीमध्ये १४ हजार ७ सय ८८ विद्यार्थीले जिपिय '३.६५ भन्दामाथि' ल्याउन सफल भय । तुलना गर्दा निजी क्षेत्रबाट सहभागीका परीक्षार्थीहरू ७ गुणा बढीले '३.६५ भन्दामाथि' ल्याएका छन । त्यस्तै, जिपिय '३.२५ भन्दामाथि' ल्याउने तर्फ हेरौं, सामुदायिकतर्फ ११ हजार २ सय २३ ले '३.६५ भन्दामाथि' ग्रेड ल्याउँदा निजीतर्फका ३९ हजार ९ सय १४ ले सोही ग्रेडमा आफूलाई उभ्याउन सफल रहेको देखिन्छ । यहाँ भन्डै ४ गुणाको अन्तर परेको देखिन्छ ।

अरू ग्रेडमा पनि हेरौं, '२.२५ भन्दामाथि' मा सामुदायिकतर्फ २६ हजार ३ सय ६६ हुँदा निजीतर्फ पढेका ३७ हजार ३ सय ७५ विद्यार्थीले सो ग्रेडमा आफूलाई उभ्याय । यो ग्रेडमा आइपुग्दा निजी र सामुदायिकतर्फमा भिन्नता ११ हजारको देखिन्छ । सहभागी विद्यार्थीको कुल सङ्ख्या हेर्नो भने निजीका भन्दा सरकारीका तीन गुणा बढी थिय । तीन वर्षअघिको एक तथ्याङ्कले सरकारी विद्यालयमा संरचनाबाहेक प्रतिविद्यार्थी १७० अमेरिकी डलर प्रतिवर्ष खर्च भएको देखाउँछ भने काठमाडौंका निजी विद्यालयमा औसत प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्ष ४४० डलर खर्च भएको देखाउँछ । यो तथ्याङ्क मोफसलमा निकै कम देखिन्छ । निजी क्षेत्रले शिक्षामा भन्डै ५ खर्ब पूर्वाधार निर्माणमा खर्च गरेको छ । वार्षिक १ खर्बको कारोबार छ । २ लाखलाई प्रत्यक्ष रोजगारी दियको यो क्षेत्रले जिडिपीमा ७ दशमलव २३ प्रतिशत योगदान गरेको छ ।

११. निजी विद्यालयका चुनौतीहरू

नेपालको संविधानले स्पष्ट रूपमा नेपालमा निजी विद्यालयहरू रहने विषय स्वीकार गरेको छ । सङ्घीय संसदले संविधानको धारा ३१(२) लाई कार्यान्वयन गर्न कानुन बनाउने क्रममै निजी विद्यालयहरूले स्थानीय पालिकाले तोकेबमोजिम निःशुल्क शिक्षा दिनुपर्ने भनी किटानी गरेको छ भने कात्तिक १८, २०७६ मा मन्त्रिपरिषदले पारित गरी जारी गरेको शिक्षा नीतिमा पनि निजी विद्यालयको अस्तित्व स्वीकार गरिएको छ । यसै गरी प्रस्तावित राष्ट्रिय शिक्षा ऐनमा पनि शिक्षा ऐनले त कम्पनीमा चलेका विद्यालयहरूलाई निर्विवाद चल्ने प्रावधानलाई प्राथमिकता दियको छ ।

परिभाषा खण्ड

(८) "निजी विद्यालय" भन्नाले निजी लगानीमा स्थापनावा सञ्चालन भएका विद्यालय सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेको कम्पनीअन्तर्गत र निजी शैक्षिक गुठीअन्तर्गतका संस्थागत विद्यालयलाई समेत जनाउँछ ।

ऐनले स्पष्ट गरे पनि अन्य विभिन्न वैधानिक तथा व्यावहारिक कठिनाइ खडा गरेर नेपालका निजी विद्यालयलाई डाइनोसर बनाउने प्रपञ्च बेलाबेलामा हुने गरेको छ । यसका अलावा हाम्रा कतिपय कमजोरी र अल्छेपनाले पनि यस्ता नियत हुनेहरूलाई बल प्रदान गरेको छ ।

वैधानिक सकस

- सरकारले बनाउने शिक्षाका ऐन र कानूनमा निजी विद्यालयहरूलाई जहिले पनि प्रायः उपेक्षा गर्ने गरिएको छ ।
- ४५ प्रतिशत छात्रवृत्तिका नाममा पढेको विद्यालयका आधारमा मात्र नागरिकमाथि गरिने विभेदले संविधानको धारा ४४ को भावना र आशय दुवैमाथि कुठाराघात गरेको छ ।
- समता र समानता फरक कुरा हुन् । सकारात्मक विभेद भनेको निषेध होइन तर सामुदायिक विद्यालय राम्रो बनाउने नाममा नागरिकको शिक्षा रोज्न पाउने मौलिक हकलाई कुण्ठित गर्न खोजिएको छ । आफैले अनुमति र स्वीकृति दिएका विद्यालयमा पढ्न गयो भने तिमिले नागरिकले बेरोकटोक प्राप्त गर्ने अधिकारबाट बञ्चित गरिने छ भन्नु समाजवादी या लोकतान्त्रिक राज्यको चरित्रभित्र पढेन ।
- सरकारले दिने छात्रवृत्तिको अवसरमा मेरिटोकेसीको सट्टा सिन्डिकेट अपनाउँदा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा पनि हुँदैन यसले नागरिकमा राज्य भएको अनुभूति पनि हुँदैन ।
- उच्च शिक्षाको छात्रवृत्तिमा सहभागि भई प्रतिस्पर्धा गर्न कक्षा ६ बाट नै सरकारी विद्यालयमा अनिवार्य पढेको हुनुपर्ने हो भने अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षालाई व्यवस्था गर्न बनेको ऐनमा निर्दिष्ट गरिएको गरिब, जेहेनदार या आवश्यकीय भएका आधारमा स्थानीय पालिकाको सिफारिसमा १०, १२ र १५ प्रतिशत छात्रवृत्ति पाउने बालबालिकालाई यसरी पढ्नु नै सबभन्दा ठुलो सजाय हुन्छ, उनीहरूले नसक्ने भएकै कारण र सरकारकै अङ्गले सिफारिस गरेर निजीमा निःशुल्क पढ्दा भोलिको दिनमा उनीहरूको उच्च शिक्षाको बाटो नै बन्द हुन्छ ।
- सामाजिक सुरक्षा कोषका नाममा ल्याइएको प्रावधान कार्यान्वयन गर्दा कानूनको दोहोरो मार अनि शुल्क बढ्न जाने अवस्था सिर्जना हुन्छ । शुल्क बढाउँदा अभिभावकले तिर्न नसक्ने, नबढाउँदा विद्यालय चलन नसक्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ ।
- कतिपय स्थानीय पालिकाहरूले सार्वजनिक सुविधा पाउन या सरकारी कोषबाट तलबभत्ता खानेले अनिवार्य सरकारी विद्यालयमा पढाएको हुनुपर्ने प्रकारको संविधानसँग बाभ्ने प्रकारका कानून निर्माण गरेको पाइएको छ ।
- छात्रवृत्तिमा पनि विभिन्न नाममा विद्यार्थी सिफारिस गर्ने अनि छात्रवृत्तिबापतको रकम कोषमा जम्मा गर्न लगाउने जस्ता प्रावधानहरू पनि कतिपय स्थानमा सुनिएका या अभ्यासमा आएका छन् ।

१२. व्यावहारिक सकस

- सरकारी विद्यालयहरूका संरचना निर्माणमा दाता, सरकार र चन्दाबाट ठुलो रकम खर्च गरिएको छ । आजका दिनमा सरकारी विद्यालयका संरचनाको तुलनामा निजी विद्यालयहरू

पछाडि पर्ने सम्भावना बढी छ ।

- हिजो जे कारण र परिणामका लागि अभिभावकले विद्यार्थी निजी विद्यालयमा पढ्न पठाएका थिए, आज सरकारी विद्यालयले ती अभ्यासहरूमा आफूलाई अभ्यस्त पारिसकेको अवस्था छ, अब उही गतिविधि र गुणस्तरका लागि अभिभावकले पैसा लगानी गरेर बालबालिका निजी विद्यालयमा किन पठाउला भन्ने पनि प्रश्न छ ।
- अहिले पनि सरकारी विद्यालयमा ४९ हजार शिक्षकको कोटा दरबन्दी खाली छ । स्थानीय पालिकाको आह्वानमा शिक्षा ऐन आइसकेपछि सरकारले शिक्षक सेवा आयोग खोल्ने निश्चित छ । विगतमा पनि हाम्रा विद्यालयमा पढाएका शिक्षकले सरकारी विद्यालयलाई कसरी सुधार गर्ने भन्ने विषयमा योगदान गरेका छन् । यत्रो सङ्ख्यामा स्थायी भनिने रोजगारी खुलेपछि निजी विद्यालयमा ठुलो सङ्ख्यामा शिक्षकको हाहाकार हुने छ ।
- निजी विद्यालय सञ्चालकहरू वर्षको १० महिनाको मित्रता दुई महिनामा खरानी बनाउँछन् भन्ने आरोप छ । आफूलाई सहज हुने भएपछि भर्नाको चैत्र र वैशाखमा कुनै पनि आचारसंहिताले नछुने रोग व्याप्त छ ।
- आफ्नो व्यक्तिगत हितका लागि साङ्गठनिक प्रतिनिधित्व पनि बिसर्ने र आफूलाई सकस परेपछिमात्र सङ्गठन खोज्ने रोग कोरोनाको आकार लिँदैछ ।
- पढाउने शैलीमा पुरातनपन शैली अहिले पनि हाबी छ । विश्वमा शिक्षामा आएको रूपान्तरण र विकासबाट सिक्न सकेको देखिँदैन ।
- लगानीको सीमितता र व्यक्तिगत जोखिम बोक्नुपर्ने समस्याले पनि निजी विद्यालयको विकास र बिस्तारमा समस्या सिर्जना गरेको छ ।

१३. भोलिको निजी विद्यालय र गर्नुपर्ने काम

- निजी विद्यालयहरू सफल हुनुको कारण यसमा लिइने शुल्क हो, शुल्कका कारण शिक्षालाई खासै महत्त्व नदिने अभिभावक पहिल्यै ती विद्यालयमा प्रवेश नै गर्दैनन् । जसले शिक्षामा लगानी गर्नुपर्दछ भनेर जानेको छ, उ मात्र प्रवेश गर्ने भएकाले पनि निजी विद्यालयहरू गुणस्तर दिन बाध्य भएका हुन् । निजी विद्यालय नाफामूलक भएभन्ने आरोपलाई खण्डित गर्न जरुरी छ । सेवा व्यवसायका रूपमा शिक्षा र स्वास्थ्यलाई परिभाषित गर्दै यसमा लगानी गर्नेलाई सिआइपी कार्ड दिने व्यवस्था गर्न जरुरी छ । निजी विद्यालयहरूले सरकारीको प्रतिष्पर्धी होइन परिपूरक हो भनी पुष्टि गर्न सक्नुपर्दछ ।
- शुल्क र सुविधा समपूरक हुन् । शुल्क नलिईकन सेवामा दिन सकिँदैन । यसै गरी देशका विभिन्न स्थानीय पालिकामा शुल्क फरक हुन्छ भने शिक्षक कर्मचारीको सेवा सुविधा पनि फरक हुन्छ भनेर स्पष्ट पार्न जरुरी छ ।

- कानुनी समस्याहरूलाई केन्द्रीय तहबाटै समाधान गर्दै स्थानीय स्तरमा बन्ने कानुन निजी विद्यालयमैत्री बनाउन स्थानीय स्तरमै पहल कदमी लिन जरुरी छ ।
- भौतिक संरचना निर्माणमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।
- अङ्ग्रेजीको अलावा विकल्प दिन सक्नुपर्दछ । आधुनिक शिक्षाको सबभन्दा सफल प्रयोग गरेको मानिने फिनल्याण्ड जस्ता मुलुकले विश्व परिदृष्यबाहेकलाई मातृभाषामा पढाइरहेको तथा जर्मनी र अमेरिकाका विश्वविद्यालयले संस्कृत अनिवार्य मानेर अध्यापन थालेको समयमा निजी विद्यालयले पनि अब आफूलाई भाषिक अध्यापनमा रूपान्तरण गर्न जरुरी छ ।
- नवीन प्रकारका पाठ्यसामाग्री र विषयको अध्यापन आरम्भ गर्नुपर्दछ । दिल्लीमा आरम्भ भएको खुसी विज्ञानदेखि लिप्प र कक्षाकोठाबाट बाहिर निस्केर समाज पढाउने अभ्यास आरम्भ गर्नुपर्दछ । मारिया मन्टेस्वरी, फरारेदेखि गिजुभाइसम्मले प्रयोग गरेका विधीलाई अवलम्बन गर्न जरुरी छ ।
- विश्वस्तरीय पाठन शैलीलाई अवलम्बन गर्नुपर्दछ । कम्तीमा पनि प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षाका विद्यार्थीलाई किताब, कलम र भोलाबाट मुक्त गर्नुपर्दछ । उनीहरूलाई बोलेर पढिने कुरा सिकाउने, नैतिक शिक्षा र मूल्यमान्यताका विषयमा अब्बल बनाउनेतर्फ केन्द्रित हुनुपर्दछ ।
- एकल स्वामित्वबाट सामूहिक स्वामित्वको अवधारणा अवलम्बन गर्नुपर्दछ । कम्पनीमा सञ्चालन गर्न सकस भए आफ्नो सहजताका आधारमा निजी गुठी र सहकारीमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ ।
- निजी सार्वजनिक साभेदारीको अवधारणाअनुसार अधि बढ्नुपर्दछ ।
- निश्चित मापदण्डभन्दा तलका विद्यालयहरू मर्जमा जाने विकल्पमा पनि खुला हुनुपर्दछ यसरी मर्जमा जाँदा शिक्षक कर्मचारीको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सरकारले लिइदिनुपर्दछ ।
- सरकारले प्रतिविद्यार्थी लागतका आधारमा निजी विद्यालयमा पढ्न चाहने विद्यार्थीलाई पनि भौचर दिन सक्दछ, स्थानीयस्तरबाटै यसको पहल आरम्भ गर्नुपर्दछ ।
- शिक्षामा उम्दा प्रगति गरेको स्विट्जरल्यान्ड जस्तो मुलुकमा भन्डै ८५ प्रतिशत विद्यार्थी प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा भर्ना हुने र नसक्नेलाई विषय फेर्ने सुविधा दिएको पाइएको छ, अब निजी विद्यालयहरूले पनि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा विशेष जोड दिनुपर्दछ ।
- पढी खाने होइन गरी खाने शिक्षामा जोड दिनुपर्दछ ।
- शिक्षक सहकारीको अवधारणामा विद्यालयहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।
- शिक्षक कर्मचारीको वृत्ति विकासमा विशेष तबरले सोच्नुपर्दछ । उनीहरूलाई कसरी जीवन

निर्वाह गर्न पुग्ने गरी तलब सुविधा दिने भन्ने विषयसँगै उनीहरूको वृत्ति विकासमा पनि विशेष कार्यक्रमहरू तय गर्नुपर्दछ ।

- विगतको चालिस वर्षको नेपालको शिक्षा प्रणाली र अध्यापन शैलीमा निजी विद्यालय सबल छन्, तर आजको समस्यामा हामीले आफूलाई डाइनोसोर बनाउने कि जिराफ ? बेलैमा निर्णय गरी कदम चाल्न जरुरी छ । प्रविधिको उच्चतम प्रयोग, पारदर्शी संस्था सञ्चालन पद्धति, प्रजातान्त्रिक निर्णय शैली र कार्यान्वयनको तरिका अवलम्बन गर्न जरुरी छ । कक्षाकोठाको पनि रूपान्तरण गर्दै कार्यशाला र समाजलाई विद्यालय अनि जीवनलाई किताब बनाउन अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

Private Schooling : Current Status and Future Prospects in Nepal

✍ Gopal Prasad Bhattarai

Retired Under Secretary, MoEST

Abstract

Privatization of education has occupied a large place in the educational debate over the last years so conjures up many ideas and manifests in different forms and features. This paper aims to conceptualize the same phenomenon distilling its forms. After doing so, it also looks at the grounds on which private schooling evolve, rise and has always been center for attraction for many parents in all countries and economies. Afterwards it moves on to look at the context of Nepal in which private schooling emerged and has been rising along with its current status and features. Towards the end, an attempt has also been made to look at the future prospects wondering what place private schooling will hold in forthcoming days, whether they will continue existing in the present profit-making form or will transform into nonprofit form in the coming days.

Key words: Private schooling, privatization of education, public schools, excess demand, differentiated needs, profit making.

Introduction

Most of the international discourses characterize education a common public or social good as well as service (Kwong, 2000; UNESCO, 2015; Mathema, 2019) and underline the primary responsibility of the state in ensuring education for all (Locatelli, 2018) through instituting appropriate institutions and providing needed financial resources from public purse. With the emergence of welfare state also required the state to regard education as common public good and bear primary responsibility for providing education to all its citizens as moral and political imperative (Rizvi, 2016). Being cognizant of the importance of this good in social, economic wellbeing and human capability development; states from the early times have been concentrating their efforts in expanding, consolidating and strengthening

public education system though establishing expanded network of public schooling to ensure universal access to education for all.

Being cognizant of the moral political imperative for providing universal access to education for all citizens, most advanced economies accepted the tenet very early and developed robust system of public education institutionalizing the provision of free and compulsory schooling for the purpose of ensuring public education for all while the others have still been striving hard for it and heading towards this direction. Despite the prevalence of state funded, managed and institutionalized expanded network of public schooling for providing universal access to education, privately managed and funded schooling does not only exist but also continues to expand in all economies and political system- capitalist or socialist, developed and developing countries attracting large proportion of students (Bray, 1996; Chediak, Sekwao, & Kirumba, 2000; Glenn, 1995; Kitaev, 1999; Lin, 1999). As continuing existence and expansion of private schooling manifested worldwide having a potentially dramatic impact on the lives of millions world-wide, Tooley (1999) calls it global education industry which has been often discussed as privatization in education (Walford, 1990); marketization and privatization in education (Kwong, 2000); privatization of education (Svecova, 2000). Like other countries, Nepal is also no exception to give room and favorable support to private schooling through its policy framework and is mostly known as private school education or simply private education too. In this context, this paper also intends to look at the phenomena of private schooling and future prospects of it in the context of Nepal.

This paper first revisits the concept of private schooling then makes an attempt to explore reasons for the emergence of it on the basis of literature review. Afterwards it moves on to look at the context of Nepal in which private schooling emerged and expanded along with its current status followed by figuring out future prospect of private school in the changed political context of Nepal which aspires to 'a society committed to socialism based on democratic norms and values' (Law Book Management Board, 2016 B.S.:1) as envisioned by the existing constitutional provisions and a new

legal framework with provision of free and compulsory basic schooling for all. Lastly it concludes with some remarks and observation.

The scope of discussion on private schooling confines only to those school that are governed under the Education Act and Regulation of Nepal and offering the curricula as prescribed by the government of Nepal. So, the schools offering different curricula other than the government of Nepal being associated to foreign boards like Central Board of Secondary Education (CBSE) of India and General Certificate Education (GCE) Cambridge, are beyond the scope of this discussion. Besides the forms and features of privatization that manifests at higher education or beyond the school level also have not been touched upon in the paper.

Understanding privatization of education

The privatization of education has occupied a large place in the educational debate over the last years so conjures up many ideas. For some, it is a positive move towards generating more resources for the education sector, more efficient use of these resources, and more flexibility in education delivery while for others it is cutting costs from public purse. There are still others who view it as school reform encouraging competition among schools (Caillods, 2002). The concept also conjures up negative and threatening connotations implying increasing the role of parents in financing of children's education leading towards an increased inequality in access to education and breaking of social cohesion.

Without tilting to any one of the side and taking educational policies and programs into account, one way to understand privatization of education is simply the transfer of activities, assets and responsibilities from government/public institutions and organizations to private individuals and agencies. Also, privatization is often thought of as 'liberalization' – where agents are freed from government regulations, or as 'marketization' – where new markets are created as alternatives to government services or state allocation systems (Levin, 2001).

Education privatization manifests in multiple facets among which transferring activities, assets, responsibilities what is owned by government or state to

private actors is one that means just transfer of ownership or administration of schools to private hands. Other dimension of education privatization also involves the opening up of public education services to private sector participation or initiation usually on a for-profit basis allowing or creating new actors or agents' actors different from governments or state to design, manage and deliver public education (Ball & Youdell,2008). It is the exogenous model and implies the promotion of the emergence of and expansion of private providers in the education sector (Verger, Fontdevila & Zancajo,2016). In other words, it is creation of alternative venue for providing education services.

Having considered aforesaid perspective into account, education privatization is understood as establishing the private ownership, private management offering private choices to people in acquisition of the education and finally the retention of profit in private hands. With regards to schooling, it is providing space for private actors to open and run schools on their own initiation for making profit through providing education so there are privately owned and managed schools or universities. In specific words, it is allowing non-state sectors to run schools that is dependent on user fees to cover all or part of their operational and development cost. Thus, the distinctiveness of private schools is that they have to follow the market to attract and retain students in order to be financially viable; they are managed largely independently of the state and are owned or founded independently of the state (Day Ashley et al, 2014). In this case schooling is no longer provided by government where education can be funded by private individuals rather than through government subsidies.

The discussion so far reveals that education privatization manifests in three different forms which have been briefly described in the succeeding paragraphs considering worth to widen our understanding on education privatization.

Private provision

Most prominent manifestation of education privatization is the private provision in which privately owned and managed schools or institutions provide education instead of through government-run institutions where

private schools have been operated by religious groups, for-profit entrepreneurs, charities, or other interested parties (Belfield & Levin, 2002). Such institutions solely rely on student fee and appear as fee charging. The private schools prevalent in Nepal, India, Thailand, Pakistan and in many other countries fall under this category. This circumstance does not mean that there are no public schools; despite the presence of public schools, significant proportion of students are seen to have enrolled in such private institutions which varies substantially depending upon the country they are operated. Indeed, many families already prefer the private option and choose to forgo the free, public education systems. In some instances, though such schools are privately operated and managed, they also receive public funds. Belgium, Denmark, the Netherlands are some examples of this feature of private schooling where private schools receive public funds from government. This model of education privatization can be known the 'privately funded or paid by individual parents privately managed school provision'.

Private funding

This form of education privatization appears as cost sharing approach where individual parents pay for schooling and government supports but school or education institutions are fully managed and operated by private agencies- individuals, religious groups, for-profit entrepreneurs, charities, or other interested parties. Schooling is almost funded by private individuals rather than through government subsidies. Privatization may therefore mean that parents pay for schooling rather than the government (via tax revenues). Often, private schools are supported directly through tuition fees paid by students' families, but in many cases, both families and governments contribute funds in a cost-sharing approach (Ibid). Public universities in the United States charge tuition fees, but these only cover approximately half of the total costs, the remainder being covered by government subsidies. In the Republic of Korea, private education spending on schooling and on additional tutoring in subjects not covered in school amounts to approximately the same total as that of government expenditures; families pay directly as much for their children's education as they receive in subsidies. Bray (1999)

found such private tutoring, to which he called shadow education, prevalent in some countries where at least a quarter of the total students were enrolled in the program. In many developing countries, families must pay additional 'top-up' fees to the local state-funded schools (e.g. for textbooks or classroom materials). So, privatization occurs when a portion of the total funding is paid by families instead of by the government (Tsang, 2002).

Community management

Another form of education privatization is the increased role of community—the parents and students in monitoring and management of school. It is also a process of enhancing parental monitoring of schools and school choice over government rules and regulations. In this instance, responsibility for ensuring standard of education to a satisfactory level rests solely on parents and students—the direct receiver of education so they are held accountable to regular monitoring and making sure that the education provided meets the expected standard. Thus, privatization can include giving parents more choice over what goes on in schools, or what types of school are available, even where all these choices are within the public sector (Belfield & Levin, 2002). Government also can regulate education: states often set laws and monitor schools' performance through inspection systems, audits and accountability frameworks.

While most privatization policies fall into one of the above three forms, the first two are the more prominent and noticed forms worldwide. In case of Nepal too, though both of the two forms manifest in any form, the first one is the most prominently recognized as education privatization.

Despite the prevalent of widespread network of state funded, maintained and owned schools; privately funded and managed schools also have long been occupying a larger space in any education system even in countries having a long tradition of free and compulsory schooling for all. Private schooling is not only seen an alternative option but also a preferred choice among the parents to educate own children. Considering worth to know why private schooling rise and parents are spending a large amount of money on their children schooling when they could receive it either free or at least at lower cost in state-maintained schools, the succeeding part tries

to point out some driving factors for private schooling.

Driving factors for the Rise of Private schooling

There are few research data available on the rise of private schooling and parent's attraction towards them. However, some of the studies made in the western context have cited some factors as the driving forces for the rise of private schools and parents' preference towards them. These factors include offering choice for parents or creating opportunity of right to choose, increasing efficiency, addressing excess demands (Belfield & Levin, 2002), promoting competition among schools to run responsibly to market demands (Kwong, 2000), addressing the differentiated needs or maintaining privilege of particular class of society (Walford, 1990). Drawing upon those literatures available so far, some of the factors have been pointed as the driving forces for the rise of private schools and parents' attraction towards them; though these factors as such and intensity of them differ depending upon the socio-economic context of particular context.

Excess demand for schooling: It is one of the most often cited factors to explain the rise of private schooling. The reason behind it is that many parents want it but the opportunity from state side or supply side or its infrastructures are very limited in comparison to the public demands then other non-state actors come there to fill up the gaps. In many countries, education is viewed as an important way to gain social and economic advancement. Therefore, the demand for education is high (James, 1987) and if governments cannot afford to provide and fund all the education that parents expect for their children, then those parents will seek private suppliers. This type of demand is excess demand over and above what is provided by the government (Belfield & Levin, 2002). Rise of the private schools and preference of parents toward this is obvious also in the case when parents seek to give their children more years of education than maybe available in government schools.

Excess demand for schooling grows as the returns to education have risen, so will enrolments. Government systems may be unable to cope with increases in enrolments because they must raise money from taxpayers who maybe unwilling to pay. For many developing countries and economies undergoing transition where state finance and taxation systems are not fully set up to

fund schooling as per the demands, privately funded schooling is the only way in which the education system can grow in response to increased demand. According to Belfield & Levin (2002), it is demand side pressure for rise of private schooling.

Differentiated needs: Another driving factor for the rise of private schools is the differentiated needs of the parents which differs from the education offered in public schools and that does not meet what parents want for their children. In other words, many parents want for their children an education different from that offered in public schools so they opt for private schools for what they need. In many countries, the state education system reflects particular religion, ideology or morality; in other countries, the education system is avowedly secular. Whichever is the case, some parents will be dissatisfied and seek an alternative type of education. This is differentiated demands (Ibid) or needs and it may encourage non-state sectors running schools to offer what parents want.

Differentiated demand tends to grow for two reasons. One is that public schools generally offer education that is standardized or uniform under the national curricula which is mostly the centralized. The greater the uniformity in the public schools, the larger the number of parents who will seek differentiated demand. This contrasts with increasing trends of immigration and ethnic sensitivities. The other reason is that economies and societies have become much more specialized. Many more trades and occupations have developed, and the education system must cater to these. For this reason, there are schools that offer an education with diverse curriculum to respond the demands of parents and job market. Also, there are schools that offer instruction in indigenous languages, or that uphold alternative religious beliefs; some schools, for example, may serve parents who wish the medium of instruction to be both official and indigenous or native language. *Goompas, Madrashes and Gurukuls* can be cited as the instances of differentiated demands in the context of Nepal. Similarly, the demand of English language or other international language also grows demand of private schooling that offers education in the language that is on demand. In Belfield & Levin's (Ibid) view, it is also the demand side

pressure.

Securing privilege: In the early days private schooling was perceived as offering high class education in a caring atmosphere, building high moral character, maintaining high standard of learning leading to higher academic achievement and better examination results with which private school graduates would secure admission in reputed universities for higher education. With the same token, such students would also secure highly prestigious profession ultimately leading them towards securing privilege position in society. In this regard, the history of private school has been associated with the desire of wealthy and higher social class parents to ensure that their own position of privilege and prestige could be passed on to their children so that attending private school would mean something more than education (Walford,1990). Whether or not privilege can be secured through private school is a rather a complicated question, education through private schooling enables one to get better profession has been a mindset among many parents which has been a driving factors for the rise of private schools. In this sense, it can be said that the most common reason for choosing private school is a belief that the school produce better examination results and develop the high moral character by instilling discipline. This factor also can be categorized as demand side pressure to follow the Belfield & Levin's (2002) view.

Dissatisfaction towards public schooling : One of the motivating factors for private schooling is parents' dissatisfaction with standard of learning in public schooling because of the decline in the quality of the public schools (Murphy et al, 1998). Many parents may feel that the public school is inefficient in providing education of the type that is most needed; this dissatisfaction can be seen across many nations (Hanushek, 1998; Rauch and Evans, 2000) and is often reported by parents in terms of inability of the school to provide safety and caring atmosphere to their children, maintain discipline and ensure learning. These parents consequently seek alternatives, often in the private schools.

This is mostly pronounced when enrolments expand much faster than funding in schools' infrastructures resulting in overcrowding, large classes,

lack of subject teachers and double or triple shifts for delivery of instruction. As a consequence, parents – who always aspire to better education for their children – are more likely to choose private schools to ensure an improved learning which private schools claim to offer. In Belfield & Levin's (2002) view, it is a supply side pressure.

In all the country context all the factors might not have worked equally. In one country intensity of one of the factors might have high while in another other factors might have worked as powerful force for the rise of private schooling. Country specific studies are required to explain which one or more than one is powerful in the particular context. Whatever the conditions, strong presence of private schooling is seen in any education system.

Nepal is no exception where private schooling has remained an inextricable part of public education system. The succeeding part looks at this phenomenon in the context of Nepal.

Understanding Education Privatization in Nepal

Before the 80s public private division in schooling, as is now, was not visible in Nepal as all the schools were community or parents funded receiving financial support in the form of grant in aid from the government. Public private division in schooling became visible only after 1981 when education regulation made a provision for the establishment and operation of private schools (Subedi et al, 2013). Since then on private schools are burgeoning in Nepalese education scape creating and expanding a promising opportunity of education for thousands of youngsters.

Education privatization in Nepal started when the state policy embarked on neo liberal economic reforms resulting in liberal policy in running schools in the initiation and management of nonstate sectors even of the individuals. In this regard education privatization in Nepal is the post 1980 phenomenon which has manifested privately managed, operated, owned, run schools that are dependent on the student's fees. As they charge fees from students to generate resources for operating the schools, they are also regarded for profit schools, though some of them are not for profit making. In

other words, they are categorized as private provision of schooling whether they are for profit making or not.

Apart from these fees charging privately owned and managed schools, state maintained and supported schools also collect some kind of fees from students to top up the state fund which is nominal though school education is officially free up to grade 10. In this sense, they also appear as private funded schools according to the classification of education privatization made by Belfield and Levin (2002), though they are not categorized as private school since that they are not managed, owned and run by private sectors and the ownership on the property rests on the schools.

In terms of management, proprietorship of schools and investment in it; private schools appear in two forms: company school and trust school. Trust schools are further classified into public and private trust schools. According to Education Regulation (With the Seventh Amendment 2001) company schools are required to register with the Company Registrar's Office and trust schools are required to register at the Guthi Sansthan (Trust Corporation). The element of profit is the most important component of such a classification. For example, a company school, which is established, managed, owned and run by an individual or group of individuals, is allowed to make profit, that can in turn be distributed as a dividend amongst the school's investors or owners. However, the profit accrued (if any) in a trust school cannot be divested to trustees and must be ploughed back into the school (Bhatta & Pherali, 2017). However, the Eighth Amendment to the Education Act in 2016 has put an end to the establishment of company schools.

All of the schools managed with the proprietorship of non-state actors, whether they are company, or public or private trust schools are publicly known as private schools which are legally defined as institutional schools according to the Education Act 2017 (With Seventh Amendment 2001). The Education Act describes institutional schools as those schools that do not receive any funding from the government and operate from their own resources. Furthermore, they are required to pay taxes and allocate at least 10 per cent of places in the form of scholarships for poor, marginalized and meritorious students. However, certain types of private schools (particularly

the trust schools) may be allowed certain concessions such as waivers on land registration, customs duties on import of vehicle and other equipment, subventions on the guarantees/deposits required when applying to establish private schools (Ibid).

Though they are independent from the state in terms of funding, management including their ownership; they are not free to choose curricula, assessment design, learning of students. All of them are required to follow the national curriculum, use the textbooks that are developed, prescribed and/or approved by the Curriculum Development Centre government of Nepal and sit in the same board examinations at the end of grades 8, 10, 11 and 12 to be conducted by agencies under the Ministry of Education. Similarly, educational qualifications of teachers, availability of teachers and their service conditions require to be at par with the minimum government norms and standards. Besides, there are also standards for setting fees in institutional schools – which in turn are based on the facilities and services provided by the school.

Within the framework private schools as private provision in the country are gaining ground both in size and acceptability. On this ground, Nepalese education scene witnessed continuous rise of private schools having impact on thousands of youngsters. The succeeding section looks at those grounds in which private schooling has occupied a large place in the educational scene of Nepal.

Grounds for the rise of private schooling in Nepal

The ground in which private schools evolve is seen different from one to another country context. In developed countries, it evolved as a social and academic safety valve for those seeking such things as a religious perspective, innovative or specialized pedagogy, safe environment or a more rigorous academic approach. In developing countries, private schooling began to rise to provide greater access to school education because governments are unable to expand access to schooling at par with the increased demand of people and to address the inadequacy of public schooling. Private education fills in the educational gap, often a large one, that the state does not have the capacity to fill (Tooley, 1999).

Private schooling in Nepal began to rise during the 80s in the context when public demand for schooling was high and the facilities available were very minimum to meet the minimum on the one, on the other periodic national development plan -the sixth 1980- 1985 and the seventh plan 1985-1990 also remained indifference towards expanding schools. During the period, the country also felt constraints of resources to finance school expenses, tended to softening of the political grip and the prevailing liberalization of the economy which all combinedly encouraged private sectors to expand its role in health, transport, finance, power including in education (Bhattarai, 2009). Given the context, the following also have been identified as the driving factors for the rise of private schooling in Nepal.

Excess demand: Like in other developing countries, higher demand for education from parents' side which is more than the available facilities and beyond the afford of state has always been a driving factor for the rise of private schooling in Nepal. While the state had no plan to expand the schools during the 80s, popular demand for more schooling for more school aged population grew rapidly but the available facilities were minimum in comparison to the demands. Shortage of schooling was felt particularly in the urban areas which lead to rise many private schoolings as an urban phenomenon. Though there were and are private schools in rural area too, density of them is higher in urban area. Those established earlier to meet the excess demand of schooling access have continued their strong presence to date being an inevitable part of public education.

Demand for better schooling: In addition to the demands of access to excess schooling, the demands for better schooling also has been a driving factor for the rise of private schools in the country. Parents prefer to send their children to private schools rather than public schools because they believe that private schools provide quality education with more caring learning atmospheres; maintain better discipline of their children; offer the prospect of a brighter future for children; provide regular classes and dedicated teachers; have frequent tests of students learning and a good feedback system; and offer extra-curricular activities. Conversely, parents see these features as lacking in the public schools (Subedi, et al, 2013) for the reasons

that they have larger class size making them difficult to provide safety and caring atmosphere, individual support and frequent feedback for learning. Because of the parents' perception that private school provides better education than public ones, sending children to private schools has also been a matter of social prestige and pride. As private schools always have been able to demonstrate good examination results with higher marks, preference of parents towards them has become obvious.

Desire for English language: In Nepal, Parents have impressions of English as the 'magic bullet' for individual prosperity as well as wider economic development. English is also seen as the "language of progress" (Bender at al., 2005) for better prospects because of the high migration and the growth of sectors such as tourism and IT, so for many parents the benefits of education are equated with the acquisition of English (Seel, Yadava & Kadel, 2015). In-keeping with the assumption of 'English is good, so more English is better', parents are demanding English from the beginning of schooling. While public schools also offer English language, private schools also known as English medium schools promise improving English through the use of it as medium of instruction from the early grades. Besides English as medium of instruction, they offer English as an additional subject too. This aspiration of parents to English which private school promise to fulfil has also made the private schools the choice and destination of many parents for their children.

Besides the afore said factors, there may be other too which are yet unknown because of the dearth of research on them in specific context of Nepal. Whatever are the grounds, private schooling still continues to be a central part of Nepali culture and society with its own salient features.

Existing Features of Private Schooling in Nepal

In terms of target group it serves and curriculum it offers, different features of private schools have been observed. Having observed private schools run in different contexts, Bray (1998) describes their features as elite, standard, second chance and supplementary schools. According to him the schools which are perceived as offering quality education with superior facilities targeting to children mainly from middle and upper class with differentiated

needs are characterized as elite schools where as schools offering mainstream education for general public that attract pupils because of their reputation in providing education of high standards maintaining good discipline are the standard schools. In his categorization there are also the second chance schools offering education to children who cannot secure place in mainstream schools, are unable to catch up with mainstream school's standards and are likely to repeat the grades or drop out. Another feature of private school is the supplementary which provides education as tuition or coaching beyond normal school hours generally either in the evening, morning, weekend or in vacation for those who are enrolled in schools to help them get success in examination or secure higher marks in academic subjects. They are supplementary in the sense that they are organized to supplement the education of those who are mainstreamed into schooling and want to better in schooling.

To look at the Nepalese private schools from the aforesaid perspective, main feature of them is standard schools as they offer the same curricula as public schools offer, cater for the bulk of population with nothing special that public schools cannot offer except rigorous academic support and good discipline. They are just improved form of public schools providing education in caring and supportive atmosphere that public schools also can do. The pupils enrolled in standard private schools could have gained places in public schools had they wished. Apart from this, Nepalese private schools have also other silent features to which succeeding paragraphs figure out.

Showing better examination results: One of the features of private schools in Nepal is that they generally have tended to have better pass rates with higher score in all public examinations like Secondary Education Examinations, (SEE, previously known as School Leaving Certificate Examination-SLC), Grade 8 Final Examinations as well as better achievement scores in periodic National Assessment of Student Achievement for grades 3,5 and 8 (ERO,2016, Bhattarai,2016) in comparison to public schools. This feature has always been a central point of attraction for the parents.

Urban centered: While private schools are seen to have spread in all the

districts, they are seen to have concentrated in district headquarters, peri-urban, semi-urban or urban area with highly dense population which are geographically accessible having road transportation facilities. The Kathmandu valley, one of the most highly densely populated and widely urbanized regions, has the largest share of private schooling(71.04 percent) followed by Tarairregion(22.44), one of the densely populated area. The Hill and the Mountain have very small share of private schools which is only9.25 percent and 4.43 respectively. Similarly, Kathmandu, Bhaktapur and Lalitpur are among the districts with the largest share of private schools(77.78,62.35 and 58.40 percent) of the total schools in them,where 75.48, 70.57 and 58.77 percent of total students attend in them respectively (DOE,2015). In contrast, private schools accountfor only11.21 and 4.21 percent of all student enrolments in the entire Hill and Mountain Region as they are sparsely populatedand littleurbanized areas in the country. For instance, there are also districts mostly in Mountain which have less than six schools. Above instance is evident that rural and sparsely populated areas are not preference of private school though those area are also in dire need of access to schooling.In this sense, private schooling has been an urban phenomenon in the country.

Dominant offor-profit motif schools: Despite the preference to and demand of non -profit making schools, for profit motif school has always been a dominant feature of private schools. As most private schools in Nepal have been established with the proprietorship of either individual or group of individuals, it is natural that they operate largely for profit encouragingthe rise of commercialization of education. Such schools tend to recruit low paid teachers and mobilization of resources generated from student fees is also not transparent. So, the ownership of profit whatever is made also rests on the individual proprietor or proprietors rather than on the schools as institution. Though there is the provision of trust schools, no trust is found to have been motivated to establish such nonprofit schools. In this regard, private schooling is considered for only well to do family and can afford by any means.

Perceived as boarding schools: Though all of the private schools do

not have boarding facilities with them, the term boarding school is also commonly used interchangeably in Nepal to denote private schools as schools established in early days used to provide boarding facilities to those who preferred which still is available in some schools. Some of the schools established without the facilities and run from early morning to evening instead of normal school hours also offer breakfast and food to lengthen schooling hours. This facility often provided in some schools which is absent in public schools has helped retain the perception of boarding schools in common usage whether it prevails in them or not.

Rise of chains and network schools: Along with the dominance of for-profit private schooling, growth of chains, network schools as expanded branch of particular schools and run under its management also has been a feature in recent decades. Private schools established and being run under individual proprietorship are gradually being merged into chain or network schools. Choudhary Group (CG) schools and the Samata schools represent the most obvious examples of such phenomena which has associated many schools run in different parts of the country into the chain or networks. Evidence shows that it is occurring at a larger scale involving bigger investments (Ibid) and associating many schools previously being run independently into the chain, though officially they appear as independent. The network runs not only schools of similar nature but also many other academic programs of higher education too.

With this expansion of chains or network schools, low fee private schools also called 'budget or low cost school' (Chen, 2012; Chattopadhyay & Roy, 2017) also began to rise in Nepalese education scene which on the one hand has offered the choices for lower middle or lower class or marginalized group in an alternative to government-run provision, on the other opened up a path to access to a perceived standard education that was regarded affordable exclusively to the privileged class or to well-off family.

With these features, private schools continue to spread widely throughout the country responding to the strong desire of parents to participate in private schooling in spite of the costs associated with private schooling and the state's rhetoric of free, universal education built around the global

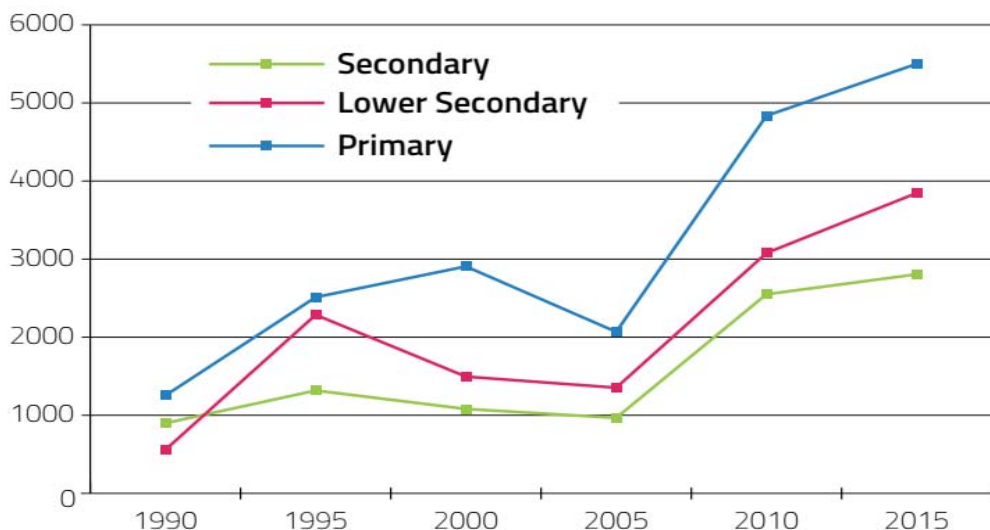

education for all movements. Though their presence in terms of number and proportion of intake students vary from district to district or from one to another geographical areas, they have been successful in creating belief that private schools are better than public schooling and can expand the life chances and opportunities of those who participate in such institutions even in the areas where they have not penetrated yet.

Current Scenario of Private School

While private schools began to evolve since the early 80s, their rapid growth is seen only after 90s in the context when periodic development plans -the eighth (1992-1997) and the ninth (1997-2002) plans- repeatedly emphasized the meaningful participation of private sector in education management and delivery (NPC, 1992; 1997), even though public schooling continued expanding during the same period for ensuring universal access to school education as promised under the Education for All initiative. Along with the rapid growth in their numbers, they also widespread in terms of spatial coverage reaching out to different parts of the country. As seen in Fig 1 and 2, the pace at which they continued to grow is seen rapid during 1990 to 1995, slowed down during 2000 to 2005 that further accelerated during 2005 to 2015.

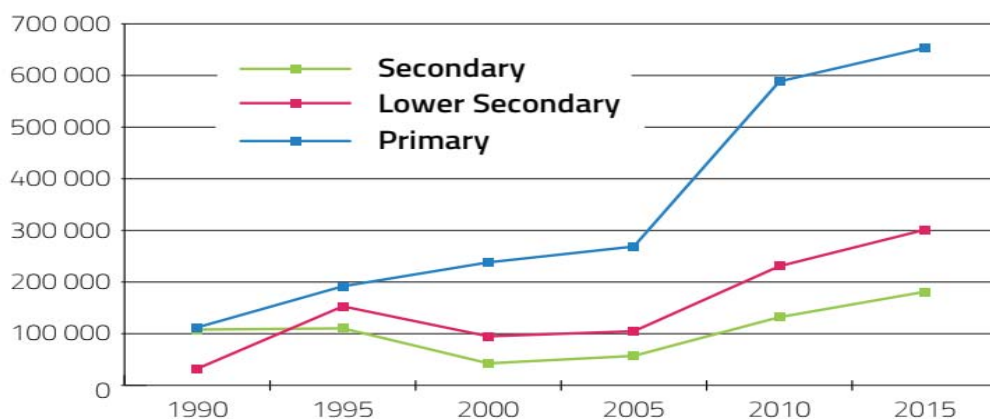
Fig 1: Current trend of school growth

Source: Bhatta & Pherali (2017)

The decades did not only witness rapid growth of private schools with their wider spatial coverage throughout the country, proportion of student intakes in them also have increased significantly. According to the DOE(2005,2015) enrolments in private schools have more than doubled at all levels in continuous rising trend: from 6 per cent to 15.3 per cent at primary level, 7.6 per cent to 16.2 per cent at lower secondary, and 9.7 per cent to 19.3 per cent at secondary level between 2005 and 2015. Moreover, according to the claim of Private and Boarding Schools Organization of Nepal (PABSON), nearly 20 percent of the total enrollments in school education has been in private schools. As seen in fig 2, the growth trend of students in private schools follows similar pattern with that of growth of such schools.

Fig 2: Growth trend of students in private schools.

Source: Bhatta & Pherali (2017)

The overwhelming presence of profit oriented private schools over the decades could be considered natural in the context when there was excess demand of more schooling and high demand of better access to schooling. Though the excess demand of access to better schooling is always high, in the changed context excess demand of schools is not seen prevailing because of the widespread access of free of cost public schooling within the walking distance of each half an hour. Moreover, concerns have also been raised over the continuing presence of for-profit motif schools as is prevailing now in the socialism oriented political economy of Nepal as envisioned by the constitution. Given the circumstances, a doubt has been

cast on the future of private schools, and one is left wondering what place private schooling will hold in forthcoming days, whether they will continue existing in the present profit-making form or will transform into nonprofit form in the coming days.

Future Prospects of Private Schools in Nepal

Though presence of private schooling is common phenomenon in all forms and level of economies, political systems and educational advancement; for profit schools in private proprietorship of individual or group of individuals is very rare in the political economy that is anticipated by our constitution. Existence of such school will also be questionable where free and compulsory education up to basic level and free of cost up to secondary level has been enshrined as fundamental rights of citizenry (Law Books management Board, 2016) through constitutional provision. As directed by the constitution, it will be the political and moral imperative for the state to discourage free charging schools to ensure every citizen receives free of cost school level education.

Further rise of schools also is no more anticipated as school going age population is seen declining and school enrollment has reached nearly to its saturation. If the current trend of school enrollment at their correct age of target children continues and keeps on encouraging, many schools are likely to close down or go on merger which already has started in some locations due to the scarcity of students or low intake. It is also seen that many schools previously with overcrowd student enrollment also have now been surviving with very few students.

As the Eighth Amendment to the Education Act in 2016 has already put an end to the establishment of company schools-for profit motif schools, new schools in this form have also stopped appearing. Recently, a High-Level Education Commission (HLEC) also has suggested a policy to give a room for promote only trust schools and to transform current for profit schools into trust which is in line with spirit of the constitutional provision on ensuring free and compulsory schooling for all. In order to implement the policy provision suggested by the HLEC with legal base, the government is planning to bring a new federal education law to displace the for-profit schools and to give

space only to the not for profit schools. Given the context, currently running profit making private schools are left with two options; either to transform them into not for profit trust schools or to convert as public schools in the locations where needed. Later option is a form of nationalization which may not be possible as state and proprietor both need to be prepared financially and politically. In this regard, the former option will be the one to opt for.

Conclusion

This paper has tried to conceptualize the global phenomenon of education privatization which manifests in different forms such as private provision, private funding, community management and contracting out some services. Among them private provision of schooling – schools established, owned and managed under the proprietorship of nonstate actors including individuals- is seen one of the most visible form of education privatization. In case of Nepal, this is the recognized form of education privatization often called private schooling. It has also pointed out various driving factors for rise of private schooling which have been cited as excess demand, differentiated demands of parents, access to better schooling and securing social privilege. Among them, excess demand, demand for better schooling and desire for English are found the major driving forces for rise of private schooling in the context of Nepal. In terms of their feature, Nepalese private schools have been characterized standard schools in the sense that they serve bulk of the population who can attend public schools and offer the mainstream curricula. Apart from it, they are also seen as urban oriented, showing better examination results and for profit making boarding schools.

Despite the widespread prevalence of free or nominal fee charging nonprofit making public schools, rapid rise of private schooling has been observed after 1990s with their wider coverage in terms of student intake and their spread in different parts of country. In terms of their number, they have reached to 15.37 percent of the total schools in the country along with rising trends in student enrolment in them: from 6 per cent to 15.3 per cent at primary level, 7.6 per cent to 16.2 per cent at lower secondary, and 9.7 per cent to 19.3 percent at secondary level between 2005 and 2015.

Though overwhelming presence of profit oriented private schools has been observed over the decades when there was excess demand of more schooling and high demand of better access to schooling; concerns have also been raised over the continuing presence of for-profit motif schools in the changed context when the constitution envisions socialism oriented political economy in the country. Given the circumstances, a doubt has also been cast on the future of private schools, and one is left wondering what place private schooling will hold in forthcoming days, whether they will continue existing in the present profit-making form or will transform into nonprofit form in the coming days. In this context, this paper anticipates that they will be converted into non profit trust school in the forthcoming days.

References

- Ball, S. J. & Youdell, D. 2008. Hidden Privatization in Public Education. Brussels: Educational International.
- Belfield, C.R. & Levin, H.M. (2002). Education Privatization: Causes, Consequences and Planning Implications. Paris: UNESCO-IIEP.
- Bender, P., Dutcher, N., Klaus, D., Shore, J. & Tesar, C. 2005. In their own language. Education for all. Education Notes:38906. Washington D.C.:World Bank. Available at <http://documents.worldbank.org/curated/en/374241468763515925/In-their-ownlanguage-education-for-all>
- Bhatta, P. & Pherali, T. 2017. Nepal: Patterns of Privatization in Education. A Case Study of Low Fee Private schools and Private Chain Schools. Brussels: Education International.
- Bhattarai, G.P. 2016. Raising students' learning achievement : concerns and context of Nepal. Nepalese Journal of Educational Assessment, 1(1):37-56.
- Bhattarai, T. 2009. Exploring Privatization in Education: Nepal as a Case of Study. A Master's Thesis Submitted to Faculty of Psychology and Educational Sciences, Department of Educational Sciences, Centre for Educational Policy and Innovation, Katholike Universiteit Leuven.
- Bray, M. 1998. Privatization of secondary education: issues and policy implications. In UNESCO Publishing: Education for the Twenty First

- Century: Issues and Prospects: 109-134. Paris: UNESCO.
- Bray, M. 1999. The shadow Education System: Private Tutoring and Its Implications for Planners. Paris: UNESCO-IIEP.
- Cailoids, F. 2002. Preface. In C.R. Belfield & H. M. Levin: Education Privatization: Causes, Consequences and Planning Implications. Paris: UNESCO-IIEP.
- Chattopadhyay, T. & Roy, M. 2007. Low-Fee Private Schools in India: The Emerging Fault Lines. Working Paper 233, National Center for the Study of Privatization in Education, Teachers College, Columbia University. <http://ncspe.tc.columbia.edu/center-news/low-fee-private-schools-in-india/>.
- Chediak, R. W., Sekwao, N., & Kirumba, P. L. 2000. Private and Community Schools in Tanzania (Mainland). Paris: UNESCO-IIEP.
- Chen, A. 2012. The Costs of Class: Private Schooling, Parental Choice, and Class Aspirations among Kathmandu's Working Poor. Independent Study Project (ISP) Collection. Paper 1644. http://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/1644.
- Day Ashley, L.; Mcloughlin, C.; Aslam, M.; Engel, J.; Wales, J.; Rawal, S.; Batley, R.; Kingdon, G.; Nicolai, S. & Rose, P. 2014. The Role and Impact of Private Schools in Developing Countries: A Rigorous Review of the Evidence. Final Report. Education Rigorous Literature Review. Department for International Development.
- DOE (Department of Education). 2005. Flash I Report 2062(2005/06). Sanothimi, Bhaktapur: DOE.
- DOE. 2015. Flash I Report 2072(2015-16). Sanothimi, Bhaktapur: DOE.
- ERO (Education Review Office). 2016. National Assessment of Student Achievement: A Glimpse of Results. Sanothimi, Bhaktapur: ERO.
- Glenn, C. L. (1995). Educational Freedom in Eastern Europe. Washington, DC: CATO Institute.
- Hanushek, E.A. 1998. Conclusions and controversies about the effectiveness of schools. *Economic Policy Review*, 4: 1-22.
- James, E. 1987. The public/private division of responsibility for education: an international comparison. *Economics of Education Review*, 6 (1): 1-14.

- Kitaev, I. (1999). Private Education in Sub-Saharan Africa: A Reexamination of Theories and Concepts Related to its Development and Finance. Paris: UNESCO-IIEP.
- Kwong, J.2000.Editorial introduction: marketization and privatization in education. International Journal of Educational Development,20(2):87-92.
- Law Books Management Committee.2016.The Constitution of Nepal. Kathmandu: Law Book Management Board.
- Levin, H.M.2001. Privatizing Education. Can the Market Deliver Freedom of Choice, Productive Efficiency, Equity and Social Cohesion? Boulder, CO: Westview Press.
- Lin, J. 1999. Social Transformation and Private Education in China. Westport, CT:Praeger.
- Locatelli, R. 2018.Education as a Public and Common Good: Reframing the Governance of Education in a Changing Context.Education Research and Foresight Working Papers Series, No. 22. Paris: UNESCO. [https:// en.unesco.org/node/268820](https://en.unesco.org/node/268820).
- Mathema K.B.2019.Dui dharko shikshale khaneko thula khadal (Big gaps dug by two tiers education). Nepal,19(28):20-21. February 17.
- Murphy,J.; Gilmer, S.W. & Weise, R.1998. Pathways to Privatization in Education. London: Ablex Publishing Corporation.
- NPC (National Planning Commission). 1992. The Eighth Plan 1992-1997. Kathmandu: NPC.
- NPC. 1997. The Ninth Plan 1997-2002. Kathmandu: NPC.
- Rizvi, F.2015. Privatization in Education: Trends and Consequences. Education Research Foresights Series, No 18. Paris: UNESCO. <https://en.unesco.org/node262287>
- Rauch, J.E.; Evans, P.B. 2000. Bureaucratic structure andbureaucratic performance in less developed countries. Journal of Public Economics, 75, 49-71.
- Seel, A., Yadava, Y.& Kadel, S.2015. Medium of Instruction and Languages for Education (MILE): Ways Forward for Education Policy, Planning and Practice in Nepal. Kathmandu: Transcend Vision Nepal.

- Svecova, J. 2000. Privatization of education in the Czech Republic. *International Journal of Educational Development*, 20(2):127-133.
- Subedi, G.; Shreshtha, M.G; Maharjan, R. & Suvedi, M. 2013. Dimensions and Implications of Privatization of Education in Nepal: The Case of Primary and Secondary Schools. Working Paper, No 48. Kathmandu: Privatization in Education Research Initiative.
- Tooley, J. 1999. *The Global Education Industry: Lessons from Private Education in Developing Countries*. London/Washington D.C.: The Institute of Economic Affairs in association with International Finance Cooperation.
- Tsang, M. C. 2002. Comparing the costs of public and private schools in developing countries. In Levin, H.M. & McEwan, P.J.: *Cost Effectiveness and Educational Policy*: 111-1333. Larchmont, NY: Eye on Education.
- UNESCO. 2015. *Rethinking Education: Towards a Global Common Good?* Paris: UNESCO.
- Verger, A.; Fontdevila, C. & Zancajo, A. 2016. *The Privatization of Education: A Political Economy of Global Education Reform*. New York/London: Teachers College Press.
- Walford, G. 1990. *Privatization and Privilege in Education*. London/ New York: Routledge.

विपद्मा शिक्षा र सिकाइ व्यवस्थापन

प्रकृति अधिकारी

उपसम्पादक, गोरखापत्र

लेखसार

विपद्को सामना कुनै पनि बेला गर्नुपर्ने हुन सक्छ । विपद्को स्वरूप बेग्ला बेग्लै भए पनि त्यसले दिने पीडा प्रायः समान रहन्छ । विगतमा निश्चित स्थान वा क्षेत्रमा विपद्को सामना गर्नुपरेको थियो भने कोभिड-१९ को सामना समग्र मुलुकले गर्नुपरेको छ । वर्तमान पुस्ताले यति ठुलो विपद्को सामना कहिल्यै गर्नुपरेको थिएन । रोगको महामारीले मानव अस्तित्वलाई नै सड्कटमा पार्ने गरी सिर्जना भएको यो विपद् हाम्रा लागि नयाँ अनुभव हो । घरबाट बाहिर निस्कन सक्ने अवस्था नरहे पनि शिक्षा र सिकाइका कुरा नियमित प्रक्रिया हो । यो बन्द गर्न मिल्दैन । विभिन्न माध्यमबाट शिक्षा र सिकाइ निरन्तर जारी रहे । भलै सबैको पहुँचमा पुग्न नसके पनि यति ठुलो विपद्मा पनि संयमताका साथ सिकाइ प्रक्रिया अवरुद्ध छैन । कोभिड-१९ ले विद्यार्थीको सिकाइमा सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गर्न नेपालीलाई सिकाएको छ । जुनसुकै विपद्का बेलामा पनि शिक्षा र सिकाइलाई अगाडि बढाउन योजना निर्माण गरी शिक्षा निकाय तयारी अवस्थामा बस्नुपर्ने पाठ सिकाएको छ । स्थानीय पाठ्यक्रममा विपद् व्यवस्थापनका विषय थप गर्नुपर्ने कुरा पनि सिकाएको छ ।

१. भोगाइ

विक्रम संवत् १९९० साल माघ २ गतेको महाभूकम्पले शिक्षण संस्थाका भवनमा समेत क्षति पुऱ्यायो । रानीपोखरीको पश्चिमतर्फको डिलमा दुई तले भव्य भवन निर्माण गरिदिएर तत्कालीन प्रधानमन्त्री वीरसमसेरले दरबार स्कुल र संस्कृत पाठशालालाई सारिदिएका थिए । वि.सं १९४८ सालमा निर्माण भएको त्यो विद्यालय भवनलाई पनि वि.सं १९९० सालको भूकम्पले क्षति तुल्यायो । त्यहाँ अध्यापन गर्न सकिने अवस्था रहेन । विद्यालय भवन पुनःनिर्माण गर्नुपर्ने भयो । विद्यालयलाई त्रिचन्द्र कलेज भएको स्थानमा सारियो । त्यो बेला कपडाको घेरा बनाएर कक्षाकोठा तयार पारियो र पठनपाठनलाई निरन्तरता दिइयो । उता धमाधम नयाँ भवन निर्माण गर्न थालियो ।

पाटन हाइस्कुल मङ्गलबजारमा सञ्चालित थियो । पाटन दरबारको ठिक दक्षिणतर्फ जोडिएको एउटा घरमा त्यो हाइस्कुल सञ्चालन भइरहेको थियो । त्यो भवनको तलको तलामा सेस्ता पाठशाला र माथिको तलामा पाटन हाइस्कुल सञ्चालनमा थियो । १९९० सालको महाभूकम्पले त्यो भवन पनि क्षतिग्रस्त बन्यो । विद्यालयलाई सार्ने पर्ने भयो । लगनखेलमा हाल नमुना मट्टिखण्ड माध्यमिक विद्यालय भएको खाली स्थानमा पाटन हाइस्कुललाई सारियो । बाँसबाट अस्थायी कक्षाकोठा बनाइयो । केही वर्षसम्म त्यही स्थानमा विद्यालय सञ्चालन गरियो । पछि पाटनढोकामा जग्गा प्राप्त भयो र नयाँ भवन निर्माण गरी विद्यालयलाई त्यतै सारियो ।

वि.सं १९९० सालको महाभूकम्पका कारण के कति विद्यालय भवन भत्किए भन्ने विवरण त्यस बखत राखिएन । बालकृष्ण समले आफ्नो पुस्तक 'मेरो कविताको आराधना' मा शिक्षक र विद्यार्थीहरू गरेर ५० जनाको भूकम्प सेवक दल खडा भएको उल्लेख गरेका थिए । ब्रह्मसमसेर जङ्गबहादुर राणाले 'नेपालको महाभूकम्प' नामक पुस्तकमा पनि कुन कुन शिक्षण संस्थाका भवन भत्किए भनेर उल्लेख गरेका छैनन् तर भूकम्पले बिग्रिएका सरकारी घर अड्डा आदिको फेहरिस्तमा दरबार स्कूल (नोक्सान) र भादगाउँ स्कूल (धेरै नोक्सान) मात्र उल्लेख गरिएको छ । त्यो बेला शिक्षण संस्थाभन्दा व्यक्तिगत घर र मठमन्दिरमा तत्कालीन सरकारको ध्यान पुगेको पाइन्छ ।

वि.सं २०३७ सालमा बभाङ केन्द्रबिन्दु भएको ६.५ रेक्टर स्केलको भूकम्पले पश्चिम नेपालका थुप्रै विद्यालय भवनलाई क्षति तुल्याएको थियो । वि.सं २०४५ साल भदौ ५ गतेको ६.७ रेक्टर स्केलको भूकम्पले तुल्याएको क्षतिलाई धेरैले भुलेका छैनन् । वि.सं २०६८ साल असोज १ गते पूर्वी नेपालमा आएको ६.८ रेक्टर स्केलको भूकम्पले सयौं विद्यालय भवनमा क्षति पुऱ्यायो । त्यो बेला धेरै विद्यालयमा अस्थायी कक्षाकोठा तयार गरेर पठनपाठन सञ्चालन गर्नुपरेको थियो ।

वि.सं २०७२ साल वैशाख १२ गतेको भूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पनले ३२ जिल्लाका सात हजार ९२३ विद्यालय भवनलाई क्षति पुऱ्यायो । त्यो भूकम्पले २१ हजार १६९ ओटा कक्षाकोठालाई पूर्ण रूपमा ध्वस्त तुल्याइदियो । १२ हजार ५२२ ओटा कक्षाकोठालाई अधिक रूपमा र १५ हजार ९९० कक्षाकोठालाई आंशिक क्षति गऱ्यो । विद्यालय भवनमा क्षति भएपछि अस्थायी सिकाइ केन्द्र (टिएलसी) नामकरण भएका अस्थायी कक्षाकोठा निर्माण गरी पठनपाठनलाई नियमित गरियो । कतिपय टिएलसी नेपाल सरकारले नै निर्माण गरिदियो भने कतिपय टिएलसी निर्माणका लागि दातृ निकायले हातमा हात मिलाए । स्वदेशी र विदेशी सहयोगमा धमाधम नयाँ (आधुनिक) विद्यालय भवन निर्माण थालिए । हजारौं विद्यालयले नयाँ भवन पाए । निर्माण कार्य जारी छ । कतिपय विद्यालयले जग्गालगायतका कारणले नयाँ भवन पाउने अवस्था रहेन भने यसबिचमा भन्डै चार सय विद्यालय गाभिए ।

पक्कै पनि भूकम्पमात्र विपद् होइन । विगतमा बाढी पहिरोले थुप्रै विद्यालय भवन बगाएका दृष्टान्त छन् । आगजनीले विद्यालय ध्वस्त भएका घटना छन् । रोगको महामारीले विद्यालयको भौतिक क्षति नभए पनि शैक्षिक गतिविधिमा प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउँछ । यसको असर महाभूकम्पभन्दा पनि ठुलो हुन सक्दछ । उदाहरणका लागि वि.सं २०७२ सालको भूकम्प गएको विद्यालय भवन वा परिसरमै लगत्तै शिक्षण क्रियाकलाप सुरु भएको थियो तर कोरोना भाइरस सङ्क्रमण (कोभिड-१९) ले विद्यालय सञ्चालन हुने अवस्था अनिश्चित बन्यो ।

२. विपद् के हो ?

विपद् अर्थात् सडकट कष्ट, जोखिम, डर आदि सबै विपद्को परिभाषाभित्र पर्दछ । भौतिक सम्पत्तिमाथि

भरुको क्षति नै विपद हो । प्राकृतिक प्रकोप, रोगको महामारी, आगजनी, दुर्घटना आदिले विपद जनाउँछ । विपदका बखत धन र जनको नास हुन सक्दछ । यसले समस्या सिर्जना गर्दछ । त्रास सिर्जना गरिदिन्छ । सम्भावना केही बाँकी रहन्छ तर अभाव सिर्जना गर्दछ । विपद मानवीय र प्राकृतिक दुवै कारण सिर्जना हुन सक्छ ।

विपद बाजा बजाएर आउँदैन भन्ने आहान छ । अकाल्पनीक हुन्छ । कुन बेला भूकम्प जान्छ भन्न सकिँदैन । बाढी पहिरोले कुन बेला बगाएर लैजान्छ भन्ने यकिन गर्न सकिँदैन । हुन त कतिपय विपदको पूर्व अनुमानसम्म गर्न सकिन्छ । कोरोना भाइरसको सङ्क्रमण चीनबाट पश्चिमतर्फ फैलिँदा नेपालमा भित्रिन सक्ने पूर्वअनुमान गरिएको थियो तर सचेतना अपनाउन नसक्दा भित्रियो । डढेलो जस्तै सल्कियो । यसले ठुलै स्वरूप लिन्छ भन्ने अनुमान पक्कै गरिएको थिएन । फैलिनुमा मानिसको लापरबाही मुख्य कारक हो । समयमै गम्भीर र सतर्क भइदिएको भए ठुलो विपदको सामना गर्नुपर्ने थिएन । विपदका केही अवस्था देहायबमोजिम हुन सक्छन् ।

- (क) **भूकम्प** : पृथ्वीको सतहमा हुने कम्पन भूकम्प हो । पृथ्वीको भित्री भागमा रहेका प्लेट आपसमा टोक्कदा उत्पन्न हुने शक्तिले पृथ्वीको सतहमा कम्पन सिर्जना गर्दछ । भूकम्पको पूर्वअनुमान गर्न सकिँदैन । हुन त कतिपय मुलुकले पूर्वअनुमान गर्ने उपकरण पत्ता लगाएका छन् तर तिनीले केही सेकेन्ड पूर्व जानकारी दिन सक्दछन् । मानिस सुरक्षित स्थानमा पुग्न सक्ने गरी पूर्व जानकारी दिने खालका उपकरण पत्ता लाग्न सकेको छैन । साना कम्पन वा पराकम्पनले खासै क्षति नगर्न सक्दछ तर ठुला कम्पनले विपदको अवस्था सिर्जना हुन सक्दछ । यसको परिणाम भयानक हुन सक्दछ ।
- (ख) **भूक्षय तथा पहिरो** : माटोको क्षति हुनुलाई नै भूक्षय भनिन्छ । पहाड वा भिरालो जमिनमा नै भूक्षय हुने हो । लगातारको वर्षाले भूक्षय वा पहिरो नहुन सक्दछ । त्यस ठाउँमा केही वर्ष यता लगातार माटो बग्ने प्रक्रिया रहन्छ जुन स्थानीय बासिन्दाले हेक्का नराखेका हुन सक्दछन् वा हेक्का राखेर पनि बेवास्ता गरेका हुन सक्छन् । केही वर्षअघि सिन्धुपाल्चोकको इटिनी भिरको पहिरोले तल जुरेमा रहेको बजारसहित वनसाँघु माध्यमिक विद्यालयको भवनलाई नै बगाएर लगेको थियो । त्यस स्थानमा अहिले नयाँ विद्यालय भवन पुनःनिर्माण गरिएको छ ।
- (ग) **बाढी र डुबान** : वर्षात्मा पानीको सतह बढेर बाढी र डुबान हुने गर्दछ । हिमाली क्षेत्रमा हिमताल फुटेर पनि बाढीको समस्या सिर्जना हुन सक्दछ । पानी कुनै ठाउँमा आएर जम्मा भई डुबानको समस्या सिर्जना हुन्छ । बाढी र डुबानका कारण विद्यालय भवन पनि क्षतिग्रस्त भएका उदाहरण छन् । विशेष गरी तराई क्षेत्रमा यस्ता घटना र समस्या बर्सैनि हुने गरेका छन् । कहिलेकाहीं नदी कटानले पनि विपदको ठुलै सामना गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ । केही वर्षअघि सप्तकोशी नदीले बाटो परिवर्तन गर्दा सुनसरीका धेरै गाउँ प्रभावित भएका थिए । त्यस क्रममा विद्यालय भवनहरू पनि भत्किन पुगेका थिए ।

- (घ) **हुरी बतास र चट्याङ** : विपद्को परिभाषाभित्र हुरी बतास पनि पर्दछ । सामान्यतः यसले ठुलो क्षति गर्दैन भन्ने सोचिन्छ तर यदाकदा अकल्पनीय हुरी बतास सिर्जना हुन सक्दछ । विशेष गरी गर्मीको मौसममा हुरी बतासको समस्या बढी देखिन्छ । तुलनात्मक रूपमा तराई क्षेत्र यसबाट बढी प्रभावित हुने गर्दछ । गत २०७६ सालमा आएको हुरी बतासले प्रदेश २ का थुप्रै बासिन्दा घरबारविहीन अवस्थामा पुगेका थिए । विद्यालय भवनका छाना पनि उडाएको थियो । हजारौं मानिस घरबारविहीन हुनुलाई ठुलो विपद्का रूपमा लिन सकिन्छ । आकाशमा बादल ठोकिँदा चट्याङ उत्पत्ति हुन्छ । यसबाट मानिसले ज्यान गुमाउने अवस्था रहन्छ । कुनै कुनै वस्तुमा चट्याङ पर्दा आगजनीसमेत हुन्छ ।
- (ङ) **खडेरी** : पानी नपरेर जमिन सुख्खा हुनुलाई खडेरी भनिन्छ । यस्तो बेला उब्जाउमा समस्या सिर्जना हुन्छ । पिउनका लागि खानेपानीको जोहो गर्न धौधौ हुन थाल्छ । विद्यालयलाई खडेरीले प्रत्यक्ष त असर गर्दैन तर यो प्राकृतिक विपद्का कारण अनिकाल सिर्जना हुँदा स्थानीयको जनजीवन असामान्य बन्न थाल्छ । यसबाट शिक्षक तथा विद्यार्थी प्रभावित भई शिक्षण क्रियाकलापमा असर पुग्दछ ।
- (च) **तातो हावा र सित लहर** : गर्मी मौसममा तापक्रम अत्याधिक बढ्न गई तातो हावा (लु) चल्न थाल्छ । तातो हावाले मानिसहरू घरबाहिर निस्कन सक्ने अवस्था रहँदैन । त्यस्तै जाडो मौसममा बाक्लो हुस्सु लाग्ने गर्दछ । धेरै दिनसम्म सूर्य देखा नपर्ने समस्या हुँदा चिसोले प्राण अन्त्य हुनेसम्मका घटना सुनिदै र देखिँदै आएका छन् । तातो हावा र सितलहर दुवै समस्या तराईमा हुन्छ । यसले गर्दा शिक्षण क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष असर पुग्दछ । त्यस बेला विद्यालयमा लामो समयसम्म बिदा दिनुपर्ने अवस्था रहन्छ ।
- (छ) **आगलागी र डढेलो** : घर वा वस्तीमा आगो लाग्नुलाई आगलागी र वनमा लाग्नुलाई डढेलो भनिन्छ । सानो भिल्कोबाट सुरु भएको आगोले पूरै गाउँवस्तीलाई सखापै पार्दछ । कतिपय अवस्थामा प्राकृतिक हुन्छ भने धेरै जसो मानवीय लापरवाहीका कारण आगलागी र डढेलोका घटना सिर्जना हुन्छन् । विशेष गरी सुख्खा मौसममा यसको समस्या बढी देखिन्छ । जिल्ला सदरमुकाम नै आगलागीका कारण ध्वस्त भएका उदाहरण प्रशस्त छन् ।
- (ज) **रोगको महामारी** : रोगका कारण महामारी वा प्रकोप सिर्जना हुन्छ । एक जनाबाट सुरु भई सारा गाउँ, सहर वा मुलुकलाई नै रोगले गाँज्दछ । समयमा उपचार पाउन नसक्दा रोगको महामारी देखा पर्न सक्दछ । नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा विशेषगरी भाडापखालाका कारण रोगको महामारीको अवस्था धेरैपटक देखा परेको छ । पछिल्लो समय कोभिड-१९ लाई लिन सकिन्छ । यस महामारीले ठुलै विपद्को रूप लिएको छ । कोरोना भाइरसको प्रकोपका कारण मुलुक नै ठप्प हुन पुग्यो । रोगको महामारीका कारण नेपालीहरूले यति ठुलो विपद्को सामना सम्भवतः पहिलोपटक गर्नुप्यो । जन र धन दुवै गुमाउनुप्यो । शैक्षिक क्रियाकलाप ठप्प प्रायः बन्यो ।

३. कोभिड-१९को अनुभव

चीनबाट उत्पन्न भएको कोरोना भाइरस पश्चिमा मुलुक पुग्यो । मानिसलाई त्रासदीको अवस्थामा पुन्यायो । क्रमिक रूपमा पूर्वतर्फ फैलिन थाल्यो । नेपाल अछुतो बन्न सकेन । नेपालमा पनि यो भाइरस प्रवेश गन्यो । हजारौं सङ्क्रमित भए । जनजीवन त्रासमय बन्यो । आर्थिक, सामाजिकलगायतका क्षेत्रमा असर पुन्यायो । पुन्याइरहेको छ । वि.सं २०७६ साल चैत ११ गतेबाट देशमा बन्दाबन्दी (लकडाउन) सुरु भयो । सङ्क्रमण घट्न नसकेपछि निषेधाज्ञासम्मका उपाय विभिन्न जिल्लाले अपनाउनुपन्यो ।

विद्यालयहरूको अन्तिम परीक्षा वि.सं २०७६ चैत ५ गतेभित्र सम्पन्न गरिसक्न निर्देशन जारी गरियो र सोहीअनुरूप एकाधबाहेक स्थानीय तहले परीक्षा सम्पन्न गरे । पछि त्यसको नतिजा सामाजिक सञ्जाल वा वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गर्ने कार्य पनि भयो । कक्षा १०, ११ र १२ को परीक्षा सञ्चालन हुन सकेन । विद्यालयले सञ्चालन गरेको अन्तिम परीक्षाको प्राप्ताङ्कका आधारमा कक्षा १० का विद्यार्थीलाई प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरियो । कक्षा ११ का विद्यार्थीलाई सम्बन्धित विद्यालयले नै परीक्षा लिने र विषयगत रूपमा न्यूनतम डी प्लस त्याएकाहरूले मात्र कक्षा १२ को परीक्षामा सम्मिलित हुन पाउने नयाँ व्यवस्था पनि गरियो ।

नयाँ शैक्षिक सत्र २०७७ सुरु भयो तर कक्षाकोठामा पठनपाठन सम्भव भएन । हुन त प्रायः सबै जिल्लामा नयाँ पाठ्यपुस्तक पुगिसकेको थियो । कोरोना भाइरस सङ्क्रमण हुने भएले सुरुमा पाठ्यपुस्तक किन्न सक्ने वा विद्यार्थीका हातमा उपलब्ध गराउने अवस्था रहेन । त्यसबिचमा केही दिन पुस्तक वितरण गर्ने चाजोपाजो मिलाइयो र केही विद्यार्थीका हातमा धुन् पाठ्यपुस्तक पुग्न सके । शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र र पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले पाठ्यसामग्री तयार गरे । अनलाइन, भर्चुअल, रेडियो, सामाजिक सञ्जाल आदि माध्यमबाट पठनपाठन थालियो । सबैको पहुँचमा सञ्चारका माध्यम छैनन् । इन्टरनेटको सुविधा सबैसँग छैन । यसरी गरिएको पठनपाठन के कतिका पहुँचमा पुगेको छ भन्ने अध्ययन भएको छैन । विद्यार्थीलाई पढाइमा केन्द्रित गर्न कुनै न कुनै रूपमा सिकाइका यी विविध माध्यम केही हदसम्म सफल भए । संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको तुलनामा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीको पहुँच कम छ । यो सर्वस्वीकार्य तथ्य हो । यो आलेख तयार गर्दासम्म कक्षाकोठाभित्रको सिकाइको अतोपत्तो थिएन । हुम्लालगायत जिल्लामा केही दिन कक्षा सञ्चालन भए पनि सङ्क्रमण बढ्न थालेपछि ती बन्द गरिए । शैक्षिक सत्र खेर जान नदिन सबै विकल्पका बारेमा अध्ययन गरेर सिफारिस गर्न पाठ्यक्रम विकास केन्द्रलाई जिम्मा लगाइयो ।

४. विपद्मा आपत्

वि.सं २००७ साल यता नेपालीले ठुला विपद्को कसै सामना गर्नुपरेको छ । राजनीतिक परिवर्तनको आन्दोलन वा राजनीतिक दलको स्वार्थको आन्दोलनका कारण कैयौं दिनसम्म बन्दको अवस्था सामना गर्नु परे पनि विपद्कै कारण लामो समयसम्म घरभित्र कुँजिएर बस्नुपर्ने अवस्था रहेन ।

देशभरि नै तुलो विपदको स्थिति सम्भवतः वि.सं २०७६ चैतपछि सामना गर्नुपन्यो । विगतमा केही क्षेत्र वा केही जिल्लामा विपद भोग्नु परेको तितो अनुभव हामीसँग छ । त्यसैले विपद सिर्जना हुनासाथ नेपालीहरूलाई आपत् सुरु हुन्छ । त्यसमाथि शैक्षिक क्रियाकलापका विषयलाई लिखर निकै अलमलमा पर्ने प्रवृत्ति छ । पूर्व तयारी र व्यवस्थापनमा कमजोर रहनुले यस्तो अवस्था हुने गरेको स्विकार्ने पर्दछ । वि.सं २०७२ सालको भूकम्पपछि शिक्षा क्षेत्रमा विपद व्यवस्थापनका मुद्दा चर्को रूपमा उठे, उठाइए । समयसँगै ती सबै विषय भुल्दै गयौं । प्राथमिकतामा यी विषयभन्दा पनि सङ्घीयताको कार्यान्वयनको कुरा पर्न गयो । यसबिचमा भूकम्पले भत्काएका ठाउँमा नयाँ भवन निर्माण हुन थाले तर बाँकी रहेका देशभरिका पुराना विद्यालय भवनका हकमा सोचेनौं । अब कोभिड-१९ ले विषयान्तर भएको छ । अब हामीहरूको प्राथमिकता भवनसँग नभएर स्वास्थ्य समस्यातर्फ प्रवेश गरेको छ ।

विपदका रूप र स्वरूपका बारेमा माथि चर्चा गरिसकिएको छ । यी यस्ता विपदको सामना पटक पटक गरिरहनुपर्ने हुन सक्दछ । स्वरूप फरक हुन सक्दछ तर सार उही रहन्छ । विपदका बारेमा विद्यार्थीलाई जानकारी दिने र त्यसको व्यवस्थापनका बारेमा सिकाउने समय आइसकेको छ । कोभिड-१९ बाट आक्रान्त भएका कतिपय मुलुकले विपदलाई सहज रूपमा लिख र पठनपाठन जारी राखे । कतिपय ठाउँमा अब्बल दर्जाको सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गरे । जसले गर्दा कक्षाकोठाभित्रको 'फेस टु फेस' सिकाइभन्दा कम अनुभव उनीहरूको रहेन । कतिपय मुलुकमा शिक्षकहरू हरेक विद्यार्थीको घर घरमा पुगेर पाठ्यसामग्री उपलब्ध गराए । प्रविधि र प्रयोगको उनीहरूले भरपुर उपयोग गरे । हामीहरूले प्रविधिको प्रयोगभन्दा पनि अभ्याससम्म गर्न सक्यौं । जबकि अभ्यास हामीले धेरै अधिदेखि गर्न सुरु गरिसक्नुपर्ने थियो । यसमा हामी ढिला भएकै हौं, चुकेकै हौं ।

५. विपदबारे सिकाइ

भूकम्प कहिले जान्छ भन्न सकिँदैन । बाढी पहिरोले कुन बेला कहाँ दुःख दिन्छ भन्न सकिँदैन । आगलागी, हुशी बतास वा डुबानको समस्या कुन बेला भोग्नुपर्छ भन्ने अनुमान गर्न सकिँदैन । रोगको महामारीले कुन समयमा सताउँछ भन्न सकिँदैन । विपद जुन बेला पनि आउन सक्दछ । देशभरि विपदको सामना गर्नुपर्ने हुन सक्छ वा सीमित स्थानमा मात्र सामना गर्नुपर्ने हुन सक्छ, तर अनिश्चित भए पनि अवश्यम्भावी हुन्छ । यसको पूर्व तयारीको उपाय विद्यालयभित्र गर्न सकिन्छ, गर्नुपर्दछ ।

कोभिड-१९ ले हामीहरूलाई सूचना प्रविधिमा चुस्त हुनुपर्दछ भन्ने गतिलो पाठ सिकाएको छ । विद्यालय खुल्न सक्ने अवस्था नहुँदा सबै विद्यार्थीका पहुँचमा पठनपाठनलाई पुऱ्याउने माध्यमका बारेमा सोच्नुपर्ने बेला भएको छ । यसका लागि के के भरपर्दा उपाय हुन सक्दछ भन्ने तयारी अहिलेदेखि नै गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षा निकायले विपदपछिको शिक्षाका बारेमा पुस्तकहरू तयार पारेका छन् र कतिपय विद्यालयमा ती पुगेका पनि छन् । तर ती दराजमा थन्किएका छन्, प्रयोग भएनन् । पछिल्लो समय शिक्षक तालिमहरूमा पनि विपद व्यवस्थापनका विषय समेटिएका छन् तर ती पर्याप्त हुन सकेका छैनन् ।

विपद्को परिभाषादेखि किसिमसम्मका कुरा, सामना गर्न अपनाउनुपर्ने उपायदेखि व्यवस्थापनसम्मका कुरा कक्षाकोठामा गरिनु जरुरी देखिस्को छ । भूकम्प के हो ? कसरी जान्छ ? भूकम्पबाट सुरक्षित रहने उपाय के हो ? भूकम्पलाई मापन गर्ने प्रविधि के हो ? भूकम्प गस्पछि सुरक्षित हुने उपाय के हो ? आफू कसरी जोगिने ? अरूलाई कसरी जोगाउने ? भूकम्प गइहाले आवश्यक पर्ने के के सामग्रीको जोहो कसरी गर्ने र कहाँ त्यस्ता सामग्रीलाई राख्ने ? यी विषयका बारेमा विद्यार्थीलाई समूहगत रूपमा अभ्याससहित सिकाउनुपर्दछ । भूकम्प गस्पछि के गर्नु हुन्छ र के गर्नु हुन्न भन्ने बारेमा पाठ तयार गरेर विद्यालयले बर्सेनि अभ्यास गराइरहनुपर्दछ ।

भूकम्पबाहेक अन्य विपद्का बारेमा पनि सिकाइ जरुरी छ । शिक्षक विद्यार्थीबिच प्रश्नोत्तर, छलफल आवश्यक पर्दछ । शिक्षक र विद्यार्थीले गरेका अनुभवले पछिका लागि काम दिन सक्दछ । विद्यार्थीलाई विपद्को सामना गर्न सक्ने उपायका बारेमा प्रस्तुति गर्न दिइनुपर्दछ । नाटकको आयोजना गरेर पनि सिकाउन सकिन्छ । विज्ञानलगायतका प्रदर्शनीको आयोजना गर्न पनि सकिन्छ । पहिरोको क्षति न्यून गर्न के कस्ता उपाय अपनाउन सकिन्छ भनेर प्रयोग नै गराउन सकिन्छ । विपद्का बारेमा एकपटकको सिकाइले पुग्दैन । बर्सेनि अभ्यास गराइरहन सकियो भने विद्यार्थीले आफू बच्ने र अरूलाई बचाउने उपायका बारेमा सिक्न सक्दछन् । घरमा परिवारका सदस्यलाई उनले विद्यालयमा सिकेका विपद् व्यवस्थापन र उपायका बारेमा सिकाउन सक्दछन् । विपद्को सामना गर्न सकिने विषयमा भित्ते पत्रिका निकाल्न लगाउन पनि सकिन्छ । विद्यार्थीको समूह बनाएर परियोजना प्रतिवेदन बुझाउने कार्य दिन पनि सकिन्छ । यसले गर्दा विद्यार्थीलाई बढी अभ्यासशील बनाउन सक्छ । विपद्सम्बन्धी सिकाइका बारेमा स्थानीय पाठ्यक्रममा पाठ समावेश गर्न सकिन्छ । स्थानीय तहले स्थानीय पाठ्यक्रममा आफ्ना क्षेत्रको भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, साँस्कृतिकलगायतका विषय समावेश गरेका छन् । कमैले मात्र विपद् र त्यसको व्यवस्थापनका बारेमा विषय समावेश गरेको पाइस्को छ ।

६. विपद्मा शिक्षा

शिक्षा प्राप्त गर्नु विद्यार्थीको मौलिक अधिकार हो । विपद्का बखत पनि विद्यार्थीले शिक्षा प्राप्त गर्नुपर्दछ । हो, त्यो बेला सामान्य स्थिति रहँदैन तर सिकाइ र शिक्षा प्राप्तिका कुरामा पूर्ण विराम लाग्नु हुँदैन । सिकाइका तरिका फरक हुन सक्दछन् । भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिकलगायतका अवस्थाअनुसार सिकाइ क्रियाकलाप कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिन्छ । पछिल्लो महामारीमा घरबाट बाहिर निस्कन सक्ने अवस्था रहेन । कोभिड-१९ ले रोगको महामारीमा सूचना प्रविधिलाई अधिक प्रयोग गरी शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने सिकाइको छ । भूकम्पका बखत सूचना प्रविधिको प्रयोग सम्भव नहुन पनि सक्ला । बाढी र डुबानका बेला अरू विधि प्रयोग गर्नुपर्ने हुन सक्दछ ।

विपद्का बेला निर्धारित पाठ्यक्रमअनुरूप पठनपाठनलाई अगाडि बढाउन नसक्ने अवस्था रहन

पनि सक्दछ । त्यस्तो बेला पाठ्यक्रममा समायोजन आवश्यक पर्न सक्दछ । वि.सं २०७७ सालको शैक्षिक सत्रमा दुरुस्त त्यस्तै स्थिति सिर्जना भएको छ । भूकम्प, आगजनीलगायतका विपद्का बखत पाठ्यपुस्तक अभावमा शिक्षण क्रियाकलाप अगाडि बढाउनुपर्ने हुन सक्दछ । अस्थायी सिकाइ केन्द्र तयार गरेर एकीकृत रूपमा पठनपाठनलाई जारी राख्नुपर्ने अवस्था पनि रहन्छ । तसर्थ योजनाविहीन अवस्थामा रहनु हुँदैन । कुनै पनि विपद् उत्पन्न हुँदा सोहीअनुप शिक्षण सिकाइका क्रियाकलाप कसरी अगाडि बढाउन सकिन्छ भन्ने पूर्वयोजना तयार गरी त्यसको कार्यान्वयनका लागि तम्तयार भएर रहनुपर्दछ । योजना त्यस्तो हुनुपर्दछ जस्तो सुकै विपद्मा पनि सबै विद्यार्थीको पहुँचमा शिक्षा रहने अवस्था सिर्जना होस् । यसका लागि नीति निर्माता र कार्यान्वयनकर्ताको दीर्घकालीन सोचमा परिवर्तनको खाँचो छ । अभ्यासको खाँचो छ । केन्द्रमुखी ज्ञान हुन्छ भन्ने गलत अवधारणा छ । माथिबाट गएका सबै निर्देशन सही हुन्छन् भन्ने भ्रम छ । त्यसलाई चिरौं । तीनओटै सरकारको सहकार्य, समन्वय र सहअस्तित्वलाई स्विकार्दै विपद्को घडीमा एक भएर जुटौं ।

New Model of Teacher Professional Development: COVID-19 a Robust Harbinger

✉ Raju Shrestha

Technical Officer, CEHRD

Synopsis

With the advent of modern technologies and methodologies around the globe, teacher professional learning has been largely reshaped. They have created a rich and robust impetus for politicians, policy makers, planners and practitioners to think and rethink about the nature and process of teacher learning. COVID-19 abruptly appeared as a strong stimulus to ignite the modern spirit of technologies and methodologies, though it has some disruptive forces to trigger panic situation to the human society including teacher community. It has taught us different ways of developing adaptive competency and professional resiliency in teachers at the face of pandemic situation, including online learning, virtual learning, self-determined and self-directed learning, self-regulated and shared regulated learning, and help seeking for active learning.

Scene setting

The term 'teacher professional development' is not new concept. It is much discussed, much written and less explored area. Simply, professional refers to someone who is trained and qualified, and displays a high standard of competent conduct in his or her practice. In the field of language pedagogy and learning, attempts have been made to make teachers truly professionals by involving them in a wide variety of activities and programs. Teacher professional development may require many things including training, qualification and commitment, communication and collaboration forums and networks, entry requirements, and so on.

Different scholars have viewed teacher professional development from different perspectives. Some say teacher professional development is next step when once teacher's period of formal training is over (Richards and Farrell 2005). In the same way, some others state that professional

development is sometimes used to describe moving teachers forward in gaining new knowledge and skills (Craft 1996). It can also be said that teacher professional development or growth means enabling teachers to generate their own ideas from classroom practice (Victoria H. in Burns, 1999). By considering these ideas about teacher professional development, it will be fruitful to mention Glatthorn's ideas about teacher professional development. Glatthorn (1995 as cited in Reimers-Villegas 2003) states that:

Professional development, in a broad sense, refers to the development of a person in his or her professional role. More specifically, it is the professional growth a teacher achieves as a result of gaining increased experience and examining his or her teaching systematically. Professional development includes formal experiences such as attending workshops and professional meetings, mentoring, etc. and informal experiences such as reading professional publications, watching television documentaries related to an academic discipline, etc. (p. 11).

Overall, from the above definitions certain characteristics of teacher professional development can be drawn that support and promote our understanding. Martine, L.E. et. al. (2014) list some of the major characteristics of successful teacher professional development programs. They include:

- Professional development is **instructive**. It supports teachers as they gain content knowledge and acquire instructional strategies.
- Professional development is **reflective**. Teachers need to reflect deeply over time, focused on theory based practice.
- Professional development is **active**. Teachers are thinkers and intellectuals. They should be engaged in the learning process.
- Professional development is **collaborative**. Collaboration challenges teachers to expand their thinking.
- Professional development is **substantive** (i.e., content based). It should be extensive and intensive focusing on specific topics.
- From above discussions it can be said that teacher professional development which we are talking cannot be done by a single means. It involves multi-level changes which therefore demand multi-level

experiences and activities. It demands from the teacher to be classroom learner and action researcher about classroom problems, cultural diplomats within the cross-cultural settings of classrooms and so on (Sharma and Shrestha 2012). It demands every teacher to be reflective, creative and critical practitioners. Therefore, teacher professional development is a personal journey or personal mission rather than something that can be done and prepared by others (Shrestha 2077). Teachers are the self-agency. They put all the responsibilities on their own shoulders for their own learning and development how much they want to grow or develop.

Survey of the practice of teacher professional development

The genesis of teacher professional development can be traced back in 2004 BS in Nepal. This is the time of formal teacher education in Nepal. Since then the concept of teacher professional development got priority. This sector has crossed many ups and downs to arrive in the modern form of teacher professional development. When we review the historical developments of the field we see four types of legacies or trends being practised (Shrestha 2077). They are:

- **The first wave** (beginning in the 1960s) - Focus is on teaching skills and pedagogy. The goal is teacher internal effectiveness.
- **The second wave** (around 1990s) - Focus is on student learning and content knowledge. The goal is interface effectiveness.
- **The third wave** (after 2000s) - Focus is on collaborative culture of organization. The goal is future effectiveness.

To put critical eyes on the different waves of teacher professional development, Nepalese teacher professional development practice adopted all the three waves. We started from content and pedagogy focused practice to collaborative culture. In recent years, we are practicing collaborative culture or to be more specific, reflective practice. We crossed the two previous eras of teacher professional development, but they blur into the background of present practice. They still reverberate in the present time. It is because of the reason that, most of the teachers still lack both content and pedagogic knowledge. They do not have rich and robust

content and pedagogic knowledge. Therefore, borrowing some flavors from earlier practice is not only necessary, but also it is mandatory.

Recently, with the advent of modern technologies and methodologies we are witnessing a great evolution in the process of learning. The spirit of new learning which is supported and promoted by modern technologies and methodologies has further been ignited by the abrupt appearance of COVID-19. Although COVID-19 has created a panic situation in human society including teacher community, it has provided an opportunity to create a new mode of learning in education. In visible sense, every human organization has been lockdown and shut down for a few months. It is impossible to physically meet and conduct face-to-face mode of interaction and transaction between human beings. Same is the case with educational institutions. In academic sector too, academic exchanges attending physically is completely disturbed. Classroom and training agencies are completely obstructed due to the global spread of COVID-19. At the time of adversity, looking for appropriate learning atmosphere in both educational institutions and training agencies is like sketching future trajectories to make new journey in ancient route. Planners and practitioners have to sketch future trajectories to give new dynamism in the conventional academic exchanges. In Nepal too, Center for Education and Human Resource Development (CEHRD), an apex body for designing and developing policies about teacher professional development has done a meticulous effort to respond lockdown and shut down situation and to lubricate the process of teacher learning at the face of adversity. As a result, "Teacher Professional Development through Distance Mode: SOP-2077" has been developed. This document introduced a new wave in the field of teacher professional development. This new wave can be taken as the fourth wave in the realm of teacher learning. This is given below.

- **The fourth wave-** (after 2020s) – Focus is on professionally resilient teachers, developing adaptive capacity, online and virtual presentation through synchronous and asynchronous modes of delivery.

In Nepal, based on the fourth wave we have recently adapted flipped

model of professional development. This model of teacher professional development is discussed in detail in the following heading.

Shift in the model of Teacher Professional Development

Flipped learning, in simple terms, refers to home work at school and school work at home. This concept was originally developed for classroom learning. Later, idea is transmitted to the teacher learning too. Flipped learning has four pillars. They are:

- Flexible environment
- Learning culture
- Intentional content
- Professional support

Applying the principle of flipped classroom, Justin Moorman (as cited in OECD 2018) introduced the idea of “**flipped**” **professional development** (PD) for teachers. This model allows teachers to personalize learning based on their professional development goals and places them at the center of their own development. According to Moorman, flipped PD activities are divided into three phases:

- Engagement
- Collaboration
- Application

By and large, flipped model is based on online mode of delivery. In online training delivery, there are two main modes of learning. They are: synchronous and asynchronous modes.

- **Synchronous mode**- Trainees and facilitator meet at the same time from different places through different online channels such as Zoom Meet, Microsoft Teams, Skype, etc. They join in online meeting and collaborate and share their experiences, expectations, experiments and get exposure on the contents being planned to discuss. It is online face-to-face mode. In loose terms, we can say this is real time learning.
- **Asynchronous mode**- New content is available for the trainees through digital apps, mostly through PowerPoint presentations, videos

of pre-recorded lectures and digital texts. Materials can be questions, queries, doubts, e-books, journal articles, research papers, slides, newspaper, audio clips, video clips, web links, etc. supported by some kind of worksheet given by the facilitator. Trainees have to go through the materials and make notes or prepare worksheet. This is, in loose term, offline mode where trainees have to sit at their own place and do searching, selecting, reading, reflecting, exploring and exploiting the main messages and meanings being based on the mandates given by the facilitator. Trainees have to prepare daily diary as a separate event. Based on the diary maintained in the asynchronous mode, trainees share their ideas when they meet in synchronous mode.

In flipped model of professional development, trainee teachers will have extensive study and intensive discussion on the subject matter. Therefore, during this flipping process, we see engagement, collaboration and application of learnt knowledge and skills. This is the fourth or latest model of professional development that is currently being practiced in Nepal. This model came into practice by the effect of COVID-19. The simple framework of flipped model of professional development can be presented in the following figure.

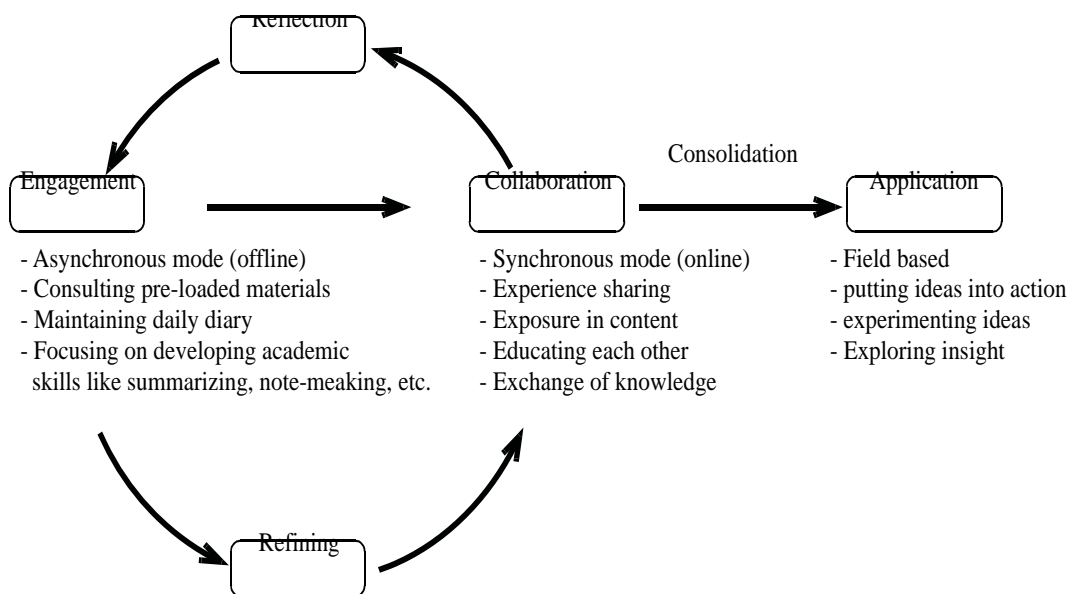

Figure: Flipped model of professional development (Source: Shrestha, 2077)

Overall, flipped model is based on the principles of personalizing,

individualizing, localizing, modernizing and customizing learning for adaptive competence and teacher professional resilience. This sounds good in theory but practice determines its usefulness and relevancy in fostering teacher professional development in real sense.

Shifting in new model is not panacea

As we know that action speaks louder than words, venture in words must be properly followed by venture in actions. Adam Urbanski, vice president of the American Federation of Teachers points out that “Change is mandatory; improvement is optional. Change for the sake of change is no value.” Every significant change should trigger powerful emotions including loss of known, fear of unknown, anxiety about failure, anger at those who resist or push too hard, uncertainty over the consequences of what is being changed (Cloke and Goldsmith 2007). So, those teachers who do not want to prepare themselves won’t get benefits from this model of development. Similarly, those who are familiar and feel comfortable with traditional lecture-driven facilitation do not show their willingness to take responsibility for their learning and to monitor their own progress. There is a concern that trainee teachers who do not prepare before the attending the sessions will not be able to actively participate in learning activities during the session. It seems that the flipped model is not fully suited for those who are less inclined to self-directed learning at home in general and to learning new content through digital tools in particular (Blau and Inbal 2017).

Trainees should be more active, better prepared, curious, enthusiastic and entrepreneurial, and never ending satisfaction seekers in their personal and professional development. Otherwise, there is no difference than the previous models. Only shifting or introducing change is not panacea. It is the attitude, behavior and efforts of the practitioners that determine significance of new changed context. Facilitator and trainee teachers must be clear that flipped model of professional development is new shift taken place with 5Cs as the core competencies that should be developed and achieved using technologies. According to Hwang, et. al. (2015) technologies need to develop the “core competencies” in education. They are:

- Communication
- Collaboration
- Critical thinking
- Complex problem solving
- Creativity/Creation

These five competencies are abbreviated form of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives.

Summary

Technology based and self-led model of learning is better than conventional expert-led model. Self-led model will be supported and promoted by digital technologies. The need of digital technologies in professional learning has further been promoted by the pandemic situation created by COVID-19. Until and unless we don't focus on self-regulation and adaptation of the available resources for the sake of personal and professional development, we don't grow and develop. Therefore, the direction of teacher professional development in Nepal should be towards professional resilience. The decisions for professional development should be self-determined and self-directed. And the delivery should be done by using digital technologies.

References

- Blau, I. & Tamar Shamir-Inbal (2017). 'Re-designed flipped learning model in an academic course: The role of co-creation and co-regulation'. Retrieved from Computers & Education 115.
- CEHRD (2077). 'Teacher Professional Development through Distance Mode: SOP-2077.'
- Cloke, K. & Goldsmith, J. (2007). The end of management and the rise of organizational democracy. Jossey-Bass: A Wiley Company.
- Craft, A. (1996) Continuing professional development: A practical guide for teachers and schools. London: Rutledge Famer.
- Evans, L. (2002) What is teacher development? Oxford Review of Education 28-1-123-137. Taylor and Francis.
- Hwang, G. J., Lai, C. L., & Wang, S. Y. (2015). Seamless flipped learning:

A mobile technology-enhanced flipped classroom with effective learning strategies. *Journal of Computers in Education*, 2(4), 449e473.

Martin L. E, Kragler, S, Quatroche, D. J. & Bauserman, K. L. (2014). *Handbook of professional development in education*. The Guilford Press, New York: London.

OECD (2018). *Teaching for the future: effective classroom practices to transform education*.

Reimers-Villegas, E. (2003). *Teacher professional development: An international review of the literature*. UNESCO: International institute for educational planning.

Richards, J. & Farrell, T.S. C. (2005). *Professional development for language teachers*. Cambridge: CUP.

Sharma & Shrestha (2012). *Readings in English language teacher development*. Kathmandu: Sunlight Publication.

Shrestha, R. (2017). *A resource material for secondary English teachers*. Kathmandu: Sunlight Publication.

शिक्षा र सङ्घीयता

सङ्घीय व्यवस्थामा प्रारम्भिक बालविकासको अवसर तथा चुनौतीहरू

प्रा. डा. किशोर श्रेष्ठ

अध्यक्ष, प्रारम्भिक बालविकास समाज नेपाल

लेखसार

कुनै व्यक्तिको भविष्य कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा धेरै हदसम्म त्यस व्यक्तिको प्रारम्भिक बाल्यावस्था अर्थात् गर्भावस्थादेखि आठ वर्षको उमेरसम्ममा निजले पाएको स्वास्थ्य र पोषण, उत्प्रेरणा र हेरचाह, सुरक्षा र संरक्षण प्रारम्भिक बालशिक्षामा निर्भर रहेको हुन्छ भन्ने कुरा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा गरिएको अध्ययन अनुसन्धानले स्पष्ट पारेका छन् । प्रारम्भिक बालविकास सेवालार्ई एउटा कल्याणकारी कार्यक्रममा सीमित नराखी हालैका वर्षहरूमा विभिन्न देशहरूले यसलाई मानव संसाधन विकासका लागि लगानीका रूपमा अपनाउन थालेको पाइन्छ । नेपालमा हालैका वर्षहरूमा भएका ठुला राजनीतिक परिवर्तनहरूले एकात्मक केन्द्रीकृत शासन व्यवस्थाका ठाउँमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक प्रणालीको सुरुआत भएको छ । सङ्घीय व्यवस्थामा राज्यका शक्ति एवम् स्रोतहरूको व्यवस्थापन केन्द्र वा सङ्घमा सीमित नभई विकेन्द्रीकृत रूपमा सञ्चाल नहुने हुनाले सबै क्षेत्र, समुदाय र वर्गको समुचित, समानुपातिक विकास हुने अपेक्षा गरिन्छ । सङ्घीय प्रणालीमा प्रदेश एवम् स्थानीय निकायहरू बढी शक्तिशाली हुने र स्थानीय तहमै साधन स्रोतहरूको व्यवस्थापन हुने हुँदा सबै क्षेत्र, समुदाय एवम् वर्ग विशेषतः सीमान्तकृत, अल्पसङ्ख्यक, जनजाति र पिछडिएको समुदायको समुचित समानुपातिक विकास हुने आशा गरिन्छ । यसैका लागि नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली सुरु भएको छ । यसै पृष्ठभूमिमा नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास सेवा सहरी क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने र सम्पन्न पारिवारिक पृष्ठभूमि भएका बालबालिकाहरूलाई मात्र नभई यो सेवा दूरदराज, दुर्गम, पिछडिएको र सीमान्तकृत पारिवारिक पृष्ठभूमिका बालबालिकाहरूलाई पनि सहज उपलब्ध हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यस लेखमा नेपालमा प्रारम्भिक बालविकासको वर्तमान स्थिति, सङ्घीय व्यवस्थामा प्रारम्भिक बालविकास सम्बन्धी अन्य केही देशहरूका अनुभवहरू र नेपालको वर्तमान अवस्थामा प्रारम्भिक बालविकासका लागि सम्भावित अवसरहरू तथा यसका चुनौतीहरू विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानका आधारमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

१. नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षाको वर्तमान स्थिति

नेपालको संविधानले प्रारम्भिक बालविकासका सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण अधिकारहरू बालबालिकाहरूलाई प्रदान गरेको छ । संविधानको धारा ३९ का अनुसार

“प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार,

खेलकुद, मनोरञ्जन र सम्पूर्ण व्यक्तिगत विकासको हक हुने छ” (उपधारा २) ।

“प्रत्येक बालबालिकाहरूलाई प्रारम्भिक बालविकास तथा बाल सहभागिताको हक हुने छ” (उपधारा ३) ।

यसरी प्रारम्भिक बालविकासलाई सबै बालबालिकाहरूको मौलिक हकका रूपमा देशको संविधानमै उल्लेख हुनु एउटा महत्त्वपूर्ण संवैधानिक विशेषता भएको पाइन्छ । जुन अन्य मुलुकहरूको संविधानमा बिरलै भेटिन्छन् । संविधान प्रदत्त यी हकहरू प्रत्याभूत गर्ने परिप्रेक्ष्यमा नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा १ बमोजिम व्यवस्थापिका संसदले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी हक सुनिश्चित गर्ने कार्यमा यस ऐनले केही महत्त्वपूर्ण कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । यस ऐनले प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना तर्जुमा कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन र नियमन गर्ने जिम्मेवारी एवम् अधिकार स्थानीय तह (गाउँपालिका तथा नगरपालिका) हरूलाई प्रदान गरेको छ । यस ऐनले गाउँपालिका र नगरपालिकाका आफ्नो क्षेत्रभित्रका विकासका लागि योजनाहरू बनाउँदा पहिला बालबालिका तथा पिछडिएको वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई प्रत्येक लाभ हुने गरी बनाउनुपर्ने कुरा पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ । (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७४) ।

प्रारम्भिक बालविकासका सन्दर्भमा एउटा महत्त्वपूर्ण व्यवस्था शिक्षा ऐन आठौँ संशोधनले गरेको छ । यस ऐनले एक वर्षको प्रारम्भिक बालशिक्षा तथा प्रारम्भिक बालविकासलाई विद्यालय शिक्षामा आधार भूत तहको एक अङ्गका रूपमा समावेश गरेको छ । यसले ४ देखि ५ वर्ष पूर्वका बालबालिकाहरूको शारीरिक, सामाजिक, संवेगात्मक र बौद्धिक विकास गरी बालबालिकाहरूलाई कक्षा एकमा भर्ना हुनका लागि पूर्वतयारी गर्ने लक्ष्य लिएको छ । विद्यालयको संरचनाभित्र प्रारम्भिक बालविकासलाई समावेश गरिनु नेपालको शैक्षिक इतिहासमा नवीन सुरुआत हो । यसले कम्तीमा एक वर्षको प्रारम्भिक बालविकासको सेवा सबै बालबालिकाहरूका लागि सुनिश्चित गरेको छ । (GoN 2016). नेपालमा प्रारम्भिक बालविकासको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको प्रारम्भिक बालविकासको क्षेत्रमा विभिन्न पक्षको संलग्नतालाई मान्न सकिन्छ । नेपाल सरकारअन्तर्गतका सङ्घीय मन्त्रालयहरू विशेष गरेर शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या र महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयहरू प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रममा प्रत्यक्ष संलग्न छन् । त्यसै गरी सयौँको सङ्ख्यामा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी सस्थाहरू, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकायहरू र निजी क्षेत्र यसमा संलग्न हुँदै आइरहेका छन् ।

हाल देशमा ३०,४४८ ओटा प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रहरू शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको सहयोगमा ७५३ ओटा स्थानीय तहहरू अन्तर्गत सञ्चालित छन् (शिक्षा विभाग २०७४) । तर यी प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रहरूले ४ देखि ५ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरूलाई मात्र समेटेको छ । निजी क्षेत्रबाट सहरी वस्तीहरूमा सञ्चालित केही शिशु स्याहार केन्द्र र पूर्व प्राथमिक

कक्षाहरूबाहेक चार वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूका लागि खासै एकीकृत प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुन सकेको छैन ।

नेपालमा पहिलो प्रारम्भिक बालविकास रणनीति पत्र २०६१, जुन २०६१ देखि २०७२ सम्मका लागि निर्माण भएको थियो भने हालका वर्षमा सङ्घीय व्यवस्थाअनुसार प्रारम्भिक बालविकास सञ्चालन एवम् प्रवर्धनका लागि प्रारम्भिक बालविकास राष्ट्रिय रणनीति २०७७-०८७ को मयौदा निर्माण भइसकेको छ । यी दुवै रणनीति पत्रहरूले प्रारम्भिक बालविकास उमेर समूहका सबै बालबालिकाहरूको सर्वाङ्गीण विकासका लागि बाल स्वास्थ्य, पोषण, सुरक्षा र शिक्षासँग सम्बन्धित सबै सेवाहरू एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ । यी दस्तावेजहरूलाई आधार मानेर संविधान प्रदत्त अधिकारलाई उपयोग गर्दै हालका दिनहरूमा प्रदेश सरकारहरूले पनि प्रादेशिक प्रारम्भिक बालविकास रणनीति बनाउने कार्य थालनी भएको छ । यसमा प्रदेश २ र प्रदेश ५ को सरकारले प्रारम्भिक बालविकास रणनीति निर्माण थालिसकेका छन् जसलाई स्वागत योग्य कार्यका रूपमा लिइनुपर्दछ ।

२. सङ्घीय व्यवस्थामा प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी अन्य केही देशहरूका अनुभवहरू

सङ्घीय शासन व्यवस्था भएका अन्य मुलुकहरूमा प्रारम्भिक बालविकासको के कसरी व्यवस्था गरिएको छ भनेर केलाउँदा विभिन्न मुलुकहरूमा प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी नीति, कानून, योजना, कार्यक्रम र लगानीमा विविधता रहेको पाइन्छ । तर अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सबै जसो देशहरूले मानी आएका केही समान धारणाहरू पनि छन् । सबै जसो देशहरूले प्रारम्भिक बालविकास भनेको कुनै एउटा मात्रै मन्त्रालय वा एउटा मात्रै क्षेत्रको जिम्मेवारी भित्र पर्ने नभई यो शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा र सामुदायिक विकाससँग सम्बन्धित सबै निकायहरूको साभ्भा सरोकार एवम् जिम्मेवारीको विषय भएको मान्दै आएका छन् । त्यसै गरी प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमले विद्यालय शिक्षाको जस्तो पढाइ, लेखाइ र गणितीय ज्ञानको औपचारिक शिक्षा दिने नभई, यसले स्वास्थ्य, सुरक्षा, पोषण, उत्प्रेरणा र सिकाइसम्बन्धी सबै सेवाहरू समावेश गरी बालबालिकाको शारीरिक, सामाजिक, संवेगात्मक र बौद्धिक पक्षको समुचित विकास गरी सर्वाङ्गीण विकासमा जोड दिनु पर्ने कुरा सबैले मान्दै आएका छन् ।

विश्वका सबै जसो मुलुकहरूमा प्रारम्भिक बालविकासको सुरुआत एउटा कल्याणकारी कार्यक्रमका रूपमा सञ्चालन भएको थियो भने पछि आरर विशेषत संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बालअधिकार महासन्धि (१९८९) पश्चात् यो अधिकारमा आधारित कार्यक्रमका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । कतिपय राष्ट्रहरूले प्रारम्भिक बालविकासलाई धेरै अगाडिदेखि मानव संसाधनको विकासका लागि एउटा दीर्घकालीन लगानीका रूपमा सञ्चालन गरेका थिए भने विकासशील मुलुकहरूले पनि विशेष गरेर विश्वव्यापी दिगो विकास लक्ष्य (२०१६-२०३०) को कार्यान्वयनपश्चात् यसलाई कल्याणकारी र

बालअधिकारमा मात्रै सीमित नराखी मानव विकासका लागि एउटा महत्त्वपूर्ण लगानीका रूपमा स्वीकार गर्ने क्रम बढेको छ । सङ्घीय व्यवस्था भएका अन्य मुलुकहरूमा प्रारम्भिक बालविकासको व्यवस्थाको सिंहावलोकन गर्दा, नेपालका लागि छिमेकी विकासोन्मुख भारत र विकसित मुलुक क्यानाडाबाट केही कुरा सिक्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

नेपालमा भैं भारतमा विभिन्न किसिमका प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् । त्यसमध्ये सबैभन्दा ठुलो कार्यक्रम एकीकृत बालविकास सेवा हो । यो विश्वकै सबैभन्दा ठुलो प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमका रूपमा परिचित छन् । यस कार्यक्रमले गर्भावस्थादेखि ६ वर्षका बालबालिकाहरू र तिनका आमाहरूलाई स्वास्थ्य, पोषण एवम् शिक्षासम्बन्धी सेवाहरू एकीकृत रूपमा प्रदान गर्दछ । यो भारत सरकारको राष्ट्रिय कार्यक्रम हो र यो केन्द्रीय सरकारको मानव स्रोत विकास मन्त्रालयअन्तर्गत सञ्चालित छ । कार्यक्रमको अधिकांश व्ययभार केन्द्रीय सरकारबाट बहन गरिन्छ । प्रत्येक वर्ष केन्द्रीय सरकारबाट प्रदेशहरूलाई कार्यक्रमका लागि बजेट निकासी गर्नुका साथै कार्यक्रमको गुणस्तर, मापदण्ड, प्रभावकारिताको अनुगमन र मूल्याङ्कन पनि केन्द्रीय सरकारबाट गरिन्छ । राज्य सरकारहरूले तोकिएको मापदण्ड कायम गर्ने गरी आवश्यकता र राज्यको क्षमताअनुसार थप बजेट तर्जुमा गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दछन् । (Pattnaik, 1996; Government of India, 1982; Kaul, 1993 & Mohanty, 1994).

भारतमा प्रारम्भिक बालविकासको सन्दर्भमा भएको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्वयम्सेवी संस्थाहरूलाई अनुदानको व्यवस्था हो । त्यहाँ प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र, शिशु स्याहार केन्द्र र बालवादी (अर्थात् पूर्वप्राथमिक) केन्द्रहरू सञ्चालन गर्न सरकारी अनुदान दिने प्रावधान पनि रहेको छ । जुन हालसम्म नेपालमा हुन सकेको छैन ।

भारतमा सञ्चालित "मोबाइल क्रेस", जसलाई घुम्ती बालस्याहार तथा शिक्षा केन्द्र पनि भनिन्छ, यो अर्को सान्दर्भिक प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम हो । सन् १९६९ मा एक जना समाजसेवीले सुरु गरेको यो कार्यक्रम अहिले सरकारको राष्ट्रिय कार्यक्रमका रूपमा सञ्चालित छ । यो कार्यक्रम ठुला उद्योग तथा निर्माण स्थलहरूमा काम गर्ने प्रवासी कामदारका बालबालिकाहरूका लागि सञ्चालित छ । औद्योगिक क्षेत्र तथा निर्माण स्थलमा कार्यरत आमाहरूलाई सहजता प्रदान गर्नका साथै बालबालिकाहरूको सुरक्षा र सिकाइका अवसर प्रदान गर्न यो कार्यक्रम ल्याइएको हो । भारतको श्रम ऐनअनुसार ५० जनाभन्दा बढी महिलाहरू काम गर्ने उद्योग तथा निर्माण क्षेत्रको ५० मिटरको क्षेत्रभित्रमा एउटा क्रेस (Creche) स्थापना गरिनुपर्दछ । यसरी क्रेस स्थापना एवम् सञ्चालन गरेबापत उद्योग वा निर्माण कम्पनीलाई केही कर छुटको व्यवस्था पनि गरेको पाइन्छ । (Khalakdina, 1995)

विश्वको एउटा प्रमुख विकसित मुलुकका रूपमा स्थापित क्यानाडाको प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी

कार्यक्रम र व्यवस्थामा पनि हामी केही सान्दर्भिक कुराहरू पाउन सक्छौं । यहाँ धेरै पहिलेदेखि प्रारम्भिक बालविकासको व्यवस्था भएको पाइन्छ । जुन धार्मिक एवम् कल्याणकारी संस्थाहरूबाट सञ्चालन गरिन्थ्यो । तर वर्तमान अवस्थामा प्रारम्भिक बालविकासका कार्यक्रमहरू सङ्घीय एवम् प्रान्तीय सरकारको प्रत्यक्ष सहयोगमा सञ्चालित छन् । अन्य देशहरूमा भैं यहाँ पनि विभिन्न किसिमका प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेको पाइन्छ । यहाँ सञ्चालित सबै प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमहरूको नियमन, अनुगमन र मूल्याङ्कन सङ्घीय एवम् प्रान्तीय सरकारबाट हुने गरेको पाइन्छ । यसमा पनि प्रान्तीय सरकारहरू बढी सक्रिय रहेको र आआफ्नो प्रान्तमा प्रादेशिक आवश्यकतानुसार नीति, नियम, योजना र कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको पाइन्छ । यहाँ सञ्चालित सबै थरिका प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमहरूको मापदण्ड निर्धारण गरेको पाइन्छ जुन प्रायः सबै प्रान्तहरूमा समान छन् भने कुनै कुनै मापदण्डहरू प्रान्तअनुसार फरक पनि छन् ।

यहाँ सञ्चालित प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमहरूमा परिवारमा आधारित बाल स्याहार कार्यक्रमलाई तीन भागमा बाड्न सकिन्छ, जुन निम्नानुसार छन् :

(क) परिवारका नातेदारद्वारा दिइने स्याहार

(ख) गैरनातेदारद्वारा दिइने स्याहार

(ग) सेवा प्रदायक सहजकर्ताको घरमा प्रदान गरिने दिवाबाल स्याहार

पहिला दुई थरिका कार्यक्रमका सम्बन्धमा बालबालिकाको घर वा सेवा प्रदायक व्यक्तिको घरमा सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ भने तेस्रो कार्यक्रम भने सेवा प्रदायक व्यक्तिकै घरमा सेवा प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । पहिला दुई थरिका कार्यक्रममा सेवा प्रदायकको उमेर १२ वर्ष भन्दा माथिको हुनुपर्ने प्रावधान सबै प्रान्तहरूमा लागु गरिएको छैन । तेस्रो घरमा आधारित दिवा बाल स्याहार कार्यक्रमका सम्बन्धमा सबै जसो प्रान्तहरूले नीति, नियम र मापदण्डहरू तोकेको पाइन्छ । प्रान्तअनुसार सहजकर्ता र बालबालिकाको औसत भने फरक फरक रहेको छ । कुनै प्रान्तमा १ सहजकर्ताले आफ्ना बालबालिकासहित बढीमा ५ जना र कुनै प्रान्तमा भने ९ जनासम्म बालबालिकालाई हेर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सरकारसँग स्वीकृति लिनुपर्ने छ भने सरकारले तोकेको स्वास्थ्य, सुरक्षा र कार्यक्रमको न्यूनतम गुणस्तर कायम गर्नुपर्दछ जसको निगरानी र अनुगमन प्रान्तीय सरकारले नियमित रूपमा गर्ने गर्दछ । त्यस्तै कार्यक्रमले बालबालिकाको सुरक्षाका साथै उनीहरूको उमेरअनुसार शारीरिक, बौद्धिक, संवेगात्मक, सामाजिक र सिर्जनशीलताको विकासका लागि आवश्यक उत्प्रेरणा र क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिन्छ । सबै प्रान्तहरूमा सहजकर्ताहरूले न्यूनतम तोकिएका तालिम एवम् सेवाकालीन तालिम नियमित रूपमा लिएको हुनुपर्दछ । जसको पाठ्यक्रम र समयावधि भने प्रान्तहरूमा फरक फरक रहेको पाइन्छ ।

यहाँ सञ्चालित अर्को प्रमुख कार्यक्रम भनेको केन्द्रमा आधारित बाल स्याहार केन्द्र हो । यी केन्द्रहरू निजी

आवासहरूमा सञ्चालन गरिँदैनन्।यी केन्द्रहरूको भौतिक सुविधा र वातावरण स्थानीय पालिकाको नियम र भवनसम्बन्धी आचारसंहिताबमोजिमको हुने गर्दछ । जसमा बालबालिकाको स्वास्थ्य र सुरक्षामा विशेष ध्यान दिइएको हुन्छ, (Jacobs, 2000) । यस्ता केन्द्रहरूमा प्रत्येक बालबालिकाका लागि २.३१ वर्ग मिटर ठाउँ हुनुपर्ने कुरा उल्लेख छन् । जुन नेपालको हकमा भने प्रति बालबालिका १ वर्ग मिटर मात्र कायम गरिएको छ (शिक्षा विभाग, २०७५) । बालबालिकाको सङ्ख्या र सहजकर्ताको औसत सङ्ख्या, प्रत्येक कक्षामा अधिकतम विद्यार्थी सङ्ख्या र सहजकर्ताको तालिम तथा पाठ्यक्रम सम्बन्धमा भने विभिन्न प्रान्तहरूमा फरक फरक रहेको पाइन्छ ।

३. नेपालमा प्रारम्भिक बालविकासका लागि अवसरहरू

नेपालमा प्रारम्भिक बालविकासका लागि भएका प्रयासहरू सङ्घीय व्यवस्था भएका केही मुलुकहरूको अनुभवहरू र नेपालको वर्तमान अवस्थालाई केलाउँदा सङ्घीय व्यवस्थामा प्रारम्भिक बालविकासका लागि थुप्रै अवसरका ढोकाहरू खुला भएको पाइन्छ भने यसमा केही चुनौतीहरू पनि रहेको पाइन्छ, जसको चर्चा तल गरिन्छ ।

अवसर १ : केन्द्रीकृत व्यवस्थामा दूरदराजका समुदायका लागि पनि केन्द्रबाट नीति, नियम, योजना र कार्यक्रमहरू निर्माण हुँदै आएको अब सङ्घीयताले केन्द्रमा रहेका ती अधिकार तथा जिम्मेवारीहरू प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूमा विकेन्द्रीत भएका छन् । प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले आफ्नो क्षेत्रको आवश्यकतानुसार प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी नीति, नियम, योजना र कार्यक्रमहरू निर्माण गर्ने र ती कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन एवम् अनुगमन र मूल्याङ्कनसमेत गर्ने जिम्मेवारी पाएका छन् । यसलाई एउटा ठूलो अवसरका रूपमा लिई प्रदेश तथा स्थानीय तहले अब बिना कुनै विलम्ब आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

अवसर २ : प्रारम्भिक बालविकास बहुपक्षीय कार्यक्रम हो । यसमा शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण र सुरक्षासँग सम्बन्धित सबै मन्त्रालयहरू, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू एवम् निजी सेवा प्रदायकहरूको संलग्नता अपरिहार्य छ । केन्द्रीकृत व्यवस्थामा त्यस्तो एकीकृत कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सबै सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग तथा सेवा प्रदायक गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वय गर्नमा बढी भन्कटिलो हुन्थ्यो भने प्रदेश तथा स्थानीय तहमा विभिन्न मन्त्रालयको शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण तथा सुरक्षा विषयहरूको काम एकै मन्त्रालयले हेर्न सक्ने हुनाले र स्थानीय तहमा क्रियाशील अन्य गैरसरकारी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहयोगलाई पनि परिचालन गरेर एकीकृत प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

अवसर ३ : देशमा थुप्रै प्रयासहरूका बाबजुद पनि हालसम्म दुर्गम, पिछडिएका, जनजाति, सीमान्तकृत समुदायका धेरै बालबालिकाहरू प्रारम्भिक बालविकासको सेवाबाट बञ्चित रहेका छन् । अब सङ्घीय व्यवस्थामा संविधानले प्रत्याभूत गरेका बालबालिकाहरूको प्रारम्भिक बालविकासको सेवा पाउने

अधिकारको सुनिश्चित हुने सम्भावना अवश्य बढेको छ । यसका लागि केही प्रदेशहरूले प्रारम्भिक बालविकासको प्रदेशस्तरीय रणनीति निर्माणको सुरुआत गर्नु सकारात्मक पक्ष हो । अब स्थानीय तहहरूले पनि आफ्ना इलाकाका सम्पूर्ण बालबालिकाहरूका लागि प्रारम्भिक बालविकासको नीति, योजना र कार्यक्रमहरू निर्माण गरी गुणस्तरीय प्रारम्भिक बालविकासको सेवाबिस्तार गर्नु अपरिहार्य भएको छ ।

अवसर ४ : नेपालका करिब चार दशक लामो योजनाबद्ध विकासका प्रयासहरूमा र हालैको पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजनामा समेत विकासका अधिकांश बजेट भौतिक पूर्वाधार विकासमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । तर अबका वर्षहरूमा सरकारका तीनओटै तहहरूले मानव स्रोत विकासमा केन्द्रित हुने हो भने “समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली” को लक्ष्य हासिल गर्न असम्भव हुने छैन । त्यसका लागि सरकारका तीनओटै तहहरूले प्रारम्भिक बालविकासलाई प्राथमिकतामा राखेर योजना निर्माण गर्नुपर्दछ । त्यसका लागि पनि वर्तमान सङ्घीय व्यवस्था सट्टा सकारात्मक पक्ष हुन सक्दछ । किनकि नौलो व्यवस्थामा पुरानै सोच र पुरानै योजनाले नयाँ लक्ष्य हासिल गर्न सम्भव हुँदैन । संयुक्त राष्ट्र सङ्घका पूर्वमहासचिव बानकी मुनको भनाइ यहाँ स्मरण गर्नु सान्दर्भिक हुने छ । सन् २०१५ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको नेतृत्वमा विश्वका विभिन्न राष्ट्रहरूले दिगो विकास लक्ष्य (२०१६-२०३०) ले सन् २०३० सम्ममा सबै राष्ट्रहरूबाट गरिबी अन्त्य गर्ने, पृथ्वीको सुरक्षा गर्ने र सबैका लागि समृद्धि हासिल गर्ने लक्ष्य नेपाललगायत १७० देशहरूले लिएका छन् । दिगो विकासका १७ ओटा लक्ष्यहरूमध्ये ११ ओटा लक्ष्यहरू प्रत्यक्ष रूपमा प्रारम्भिक बालविकाससँग सम्बन्धित पाइएका छन् । यसै सन्दर्भमा बानकी मुनले भनेका छन् कि “दिगो विकास लक्ष्यहरूले यो मानेको छ कि हामीले १५ वर्षमा आशा गरेको रूपान्तरणका लागि प्रारम्भिक बालविकासले महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ”। (ARNEC, 2016) ।

४. नेपालमा प्रारम्भिक बालविकासमा देखिएका चुनौतीहरू

माथि उल्लेख भएकै सङ्घीय व्यवस्था प्रारम्भिक बालविकासका लागि सुन्दर अवसरहरू हुनाका साथै केही चुनौतीहरू पनि रहेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ । ती चुनौतीहरू बारे तल चर्चा गरिएको छ :

चुनौती १ : प्रारम्भिक बालविकासको महत्त्व, यसले मानव संसाधन विकासमा खेल्ने भूमिका, यसले व्यक्ति परिवार, समाज र राष्ट्रकै विकासमा के कसरी भूमिका खेल्दछ भन्ने कुराको जानकारी एवम् ज्ञान सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सबै जिम्मेवार व्यक्तिहरूमा नहुन सक्दछ । जसले गर्दा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका विकास योजनाहरू निर्माण गर्दा प्रारम्भिक बालविकासले समुचित प्राथमिकता पाउन सक्दैन र हालका दिनसम्म आवश्यक मात्रामा प्राथमिकताका साथ तीनओटै तहका सरकारले योजना तर्जुमा र लगानीको व्यवस्था गरेको पाइँदैन ।

चुनौती २ : कतिपय अवस्थामा तीनओटै तहका सरकारमा प्रारम्भिक बालविकासको लगानीले

दीर्घकालीन रूपमा ठुलो प्रतिफल प्राप्त हुने जानकारी हुँदा हुँदै पनि तत्कालीन रूपमा अन्य क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने बाध्यता पनि हुन सक्दछ । जसले गर्दा पनि प्रारम्भिक बालविकासको समुचित विकासमा अवरोध हुन जान्छ । पुल पुलेसा, धारा, बिजुली, सडक जस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्दा सम्बन्धित सरकारलाई वा राजनीतिक दललाई अल्प समयमै फाइदा पुग्न सक्दछ । तर त्यस्तो फाइदा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रममा गरिने लगानीले तुरुन्त नदेखिने हुनाले पनि उचित प्राथमिकता नपाउने गरेको पाइन्छ ।

चुनौती ३ : यो कुरा प्रमाणित भएको छ कि प्रारम्भिक बालविकास बहुआयामिक हुन्छ । बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि प्रारम्भिक सिकाइका साथै बालबालिकाका लागि स्वास्थ्य, पोषण र सुरक्षासँग सम्बन्धित सेवाहरू एकिकृत रूपमा सञ्चालन गरिनुपर्दछ । तर हाम्रो काम गर्ने तौरतरिका र संस्कार अलग्गै आआफ्नो क्षेत्र वा विषयमा मात्र काम गर्ने रहिआएको छ । धेरै समयदेखिको यो प्रचलन वा संस्कारमा परिवर्तन ल्याउन त्यति सहज नहुन सक्दछ, परिवर्तन ल्याउन केही समय लाग्न सक्दछ ।

चुनौती ४ : सम्भावित एउटा चुनौती सरकारको तीनओटै तहमा आवश्यक समन्वय र सहकार्यमा कठिनाइ पनि हुन सक्दछ । केन्द्रीकृत व्यवस्थामा प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी सबै नीति, नियम र योजनाहरू केन्द्रमै निर्माण हुन्थे भने सङ्घीय व्यवस्थामा नेपालकै उदाहरण लिँदा नीति, नियम र योजनाहरू सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बन्ने हुनाले कुन तहको सरकारको के जिम्मेवारी हुन्छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । हालको कानुनी व्यवस्था हेर्दा प्रारम्भिक बालविकासलगायत माध्यमिक शिक्षासम्मको जिम्मेवारी स्थानीय तहमा प्रात्यायोजन गरिएको छ । जसअनुसार स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन र नियमन गर्ने अधिकार सम्बन्धित गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूलाई प्रदान गरेको छ (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७४) । यसअनुसार प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी सबै जिम्मेवारी र अधिकारहरू स्थानीय तहमा गइसकेको छ भनी प्रदेश र सङ्घीय सरकारले प्रारम्भिक बालविकासको सेवा सबै बालबालिकाहरूलाई उपलब्ध गराउने, यसको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने, सञ्चालित कार्यक्रमहरूको आवश्यक अनुगमन र मूल्याङ्कन नगर्ने हो भने प्रारम्भिक बालविकासको समुचित विकास हुन सक्दैन ।

५. निष्कर्ष

नेपालमा प्रारम्भिक बालविकासका लागि संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था, नीति, योजनाहरूको तर्जुमा र संरचनागत प्रावधानको व्यवस्था हुनु अति नै महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू हुन् । शिक्षा ऐन २०२८ को आठौँ संशोधन २०७३ ले एक वर्षे प्रारम्भिक बालविकास र शिक्षालाई विद्यालय संरचनामा समावेश

गरिनु, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी नीति, नियम, योजना र कार्यक्रम निर्माण, कार्यान्वय, अनुगमन र मूल्याङ्कनसमेतको जिम्मेवारी स्वम् अधिकार स्थानीय पालिकाहरूमा प्रत्यायोजन हुनुले सङ्घीयता कार्यान्वयन सँगसँगै स्थानीय तहमा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमको एकीकृत कार्यान्वयन सहज भएको छ । नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको पहलमा अन्य ६ ओटा सम्बन्धित मन्त्रालयहरूको संलग्नता र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बाल कोष (युनिसेफ) लगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय स्वम् राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा प्रारम्भिक बालविकास राष्ट्रिय रणनीति २०७७-०८७ को मस्यौदा तयार हुनु र उक्त रणनीतिमा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमले गर्भावस्थादेखि ८ वर्ष उमेरसम्मका बालबालिकालाई समेट्ने प्रस्ताव गरिनु नेपालमा प्रारम्भिक बालविकासको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण पूर्वाधारहरू हुन् (प्रारम्भिक बालविकासका लागि सङ्घीय सांसदहरूको सहकार्य समन्वय समूह, २०७६) । प्रदेश तहमा पनि प्रादेशिक सरकारहरूले प्रदेशको प्रारम्भिक बालविकाससम्बन्धी रणनीति निर्माण प्रक्रिया सुरु गर्नु सकारात्मक पक्ष हुन् ।

आगामी दिनहरूमा माथि चर्चा गरिए भैँ प्रारम्भिक बालविकास भनेको कल्याणकारी कार्यक्रम वा बालअधिकारसँग सम्बन्धित कार्यक्रम मात्र नभई यसमा गरिने खर्च भनेको राष्ट्रका लागि आवश्यक मानव स्रोतको विकासका लागि गरिने लगानी हो, यसको प्रतिफल अन्य क्षेत्रमा गरिने लगानीभन्दा धेरै गुणा बढी हुन्छ भन्ने तथ्यको प्रचार प्रसार गर्न र विश्व प्रसिद्ध नोबल पुरस्कार विजेता अर्थशास्त्री जेम्स हेकमेनले आफ्नो अध्ययन अनुसन्धानमा प्रमाणित गरे भैँ प्रारम्भिक बालविकासले समाजमा धनी र गरिब बालबालिकामा हुने विभेद कम गर्न, व्यक्तिको भावी जीवनमा आम्दानी गर्ने क्षमतामा वृद्धि गर्न र यसमा गरिने लगानीको प्रतिफल अति नै उच्च हुने (James J, Heckman) कुराको जानकारी सम्बन्धित सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका जिम्मेवार सबै पदाधिकारीहरूलाई दिनु अतिआवश्यक देखिन्छ । यदि यो कुराको आत्मसात् गराउन सकियो भने संयुक्त राष्ट्र सङ्घका पूर्वमहासचिव बानकी मुनले औल्याए भैँ दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्नका साथै “समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको नारा” साकार पार्न प्रारम्भिक बालविकासले ठुलो सहयोग पुग्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- ARNEC, (2016). ECD in the SDGs: A briefing note. Singapore: Author.
- GoN (2015). The Constitution of Nepal (September 2015). Kathmandu: Government of Nepal. Available at: <http://www.mofa.gov.np/the-constitution-of-nepal>.
- GoN (2016). Eighth Amendment to the Education Act (1971). June 2016. Kathmandu: Government of Nepal.

- Government of India, Programme Evaluation Organisation, (1982). Evaluation report on the integrated child development services projects (1976-78). New Delhi: Planning Commission, Government of India.
- Jacobs, E. (2000). A National Picture of Child Care Options. In Prochner, L. & Howe, N. (eds.), Early childhood care and education in Canada. Vancouver: UBS Press.
- James J, Heckman. Invest in Early Childhood Development: Reduce deficits, strengthen the economy. www.heckmanequation.org.
- Kaul, V. (1993). Integrated Child Development Services in India. In Childhood Vol. I, 1993. Denmark: Munksaard.
- Khalakdina, M. (1995). In sight-on sight, Day care for construction worker's children. In Suraksh: Early childhood care and education in India. Vol. 2. February 1995. Madras: M.S. Swaminathan Research Foundation.
- MOES/DOE. (2004). Strategy paper for early childhood development in Nepal. Kathmandu: Author.
- Mohanty, J., & Mohanty, B. (1994). Early childhood care and education, (ECCE). New Delhi: Deep and Deep Publishers.
- Pattnaik, J. (1996). Early childhood education in India: History, trends, issues, and achievements. In Early childhood education journal. Vol. 24, No. 1, 1996.
- The Sustainable Development Goals <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs>
- United Nations (UN). (1989). United Nations convention on the rights of the child. New York: Author.
- सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, काठमाडौं
- राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७४)। पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र (२०७६र ७७ (२०७९ र ८०) , काठमाडौं नेपाल ।
- नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, (२०७५) । स्थानीय तहमा प्रारम्भिक बालविकासका लागि स्रोत पुस्तिका, काठमाडौं, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

प्रारम्भिक बालविकासका लागि सङ्घीय सांसदहरूको सहकार्य समन्वय समूह, २०७६, नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास प्रवर्धन पुस्तिका, सेतो गुराँस राष्ट्रिय बालविकास सेवा, ललितपुर, नेपाल ।

शिक्षा विभाग (२०७४), फल्यास रिपोर्ट २०७४, सानोठिमी, भक्तपुर ।

शिक्षा विभाग, (२०७५), प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रको राष्ट्रिय न्यूनतम मापदण्ड मार्गदर्शक पुस्तिका, प्रथम संशोधन, २०७५, सानोठिमी, भक्तपुर ।

शिक्षा विभाग, (२०६९), प्रारम्भिक बालविकास रणनीतिक पत्र, २०६९, सानोठिमी, भक्तपुर ।

स्थानीय तहमा अधिकारको हस्तान्तरणपछिको विद्यालय शिक्षा

लीलानाथ गौतम

प्रमुख, शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइ, मकवानपुर

लेखसार

मुलुक सङ्घीय गणराज्यमा रूपान्तरण भइसकेपछि राज्यको पुनर्संरचना भयो । केन्द्रीय अधिकारहरूलाई स्थानीय सरकारसम्म पुऱ्याउने प्रयास भए र यसले केही अवसर पनि ल्यायो । स्थानीय स्तरमा नै सरकारको उपस्थिति भएपछि सानोतिनो कामसमेतका लागि जिल्ला धाउनुपर्ने बाध्यताबाट छुटकारा पाएको, जनप्रतिनिधिको शिक्षामा अपनत्व बढ्दै गएको, शिक्षक तथा सरोकारवालाको जनप्रतिनिधिसँग सम्बन्ध बिस्तार हुँदै गएको, जनप्रतिनिधिसँग मिलेर काम गर्ने संस्कृतिको विकास हुँदै गएको, ससर्तसहित स्थानीय स्रोतसमेतको व्यवस्था गरी अतिरिक्त बजेटको व्यवस्थापन हुन थालेको, विद्यालय विशेष कतिपय समस्याको सम्बोधन स्थानीय स्तरमा नै गर्ने गरिएको, नजिकबाट विद्यालय, शिक्षक, कर्मचारीलाई नियाल्ने अवसर भएको, स्थानीय स्रोतसाधनलाई उच्चतम प्रयोग गर्न प्रोत्साहन हुने गरेको, समस्या समाधानमा स्थानीयस्तरमै अभिभावकत्व उपलब्ध हुने गरेको, शिक्षाका जटिल प्रश्नमा निर्णय लिन जनप्रतिनिधि भएपछि सजिलो भएको, विद्यालयका राम्रा प्रयासलाई थप प्रोत्साहन दिन सकिने प्रावधान रहेको जस्ता अवसरहरू उपलब्ध भएका छन् ।

नेपालमा विद्यालय शिक्षाको इतिहास खोज्दै जाने हो भने सुरुमा रुखमुनि, सार्वजनिक चौतारो, गुरु आश्रम, घरपरिवार तथा समुदायका जान्ने सुन्ने व्यक्तिबाट शिक्षा आर्जन गर्ने गरिन्थ्यो । वि.सं. १९१० मा दरबार स्कुलको स्थापनापछि नेपालमा औपचारिक रूपमा विद्यालय शिक्षाको सुरुआत भएको विदितै छ । खास गरी २०२८ सालअघि देशका प्रमुख स्थानमा सरकारको समेत प्रयास तथा अन्य स्थानमा स्थानीय समाजसेवी, शिक्षा प्रेमीहरूबाट गाउँ सहरमा विद्यालय स्थापना हुँदै आएको र त्यसमा सरकारको यथोचित सहयोगसमेत हुँदै आएको कुरा शैक्षिक इतिहासमा उल्लेख छ । वि.सं. २०२८ सालमा नयाँ शिक्षा पद्धतिको योजना लागु भएपछि सरकारी स्तरबाटै आवश्यक शिक्षक, भौतिक पूर्वाधार, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकाको व्यवस्था हुन थालेपछि बिस्तारै विद्यालय शिक्षामा समुदायको लगानी घट्दै जान थालेको देखिन्छ ।

विकशित मुलुकमा समेत शिक्षा निःशुल्क नहुने परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा समुदायको सहभागिताबिना शिक्षा अगाडि जान नसक्ने महसुस गर्न थालियो र परम्परागत विद्यालय शिक्षालाई सुधार गरी गुणस्तर कायम गर्न सर्वप्रथम २०३८/०३९ तिर सेती परियोजना लागु गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो । यो परियोजना शिक्षामा सफल योजना पनि मानिन्छ । सेती परियोजनाको सफलतापछि २०४२ सालतिर प्राथमिक शिक्षा परियोजना, विकास क्षेत्रलाई आधार मानी केही जिल्लामा लागु गरियो, परिणाम केही क्षेत्रमा राम्रो देखिन थालेपछि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना प्रथम, दोस्रो, सबैका लागि

शिक्षा, शिशु विकास कार्यक्रम, विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम प्रथम, दोस्रो र हाल सञ्चालनमा रहेको विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (SSDP) लागु भइरहेको छ । सेती परियोजनाको सफलतापछि लागु गरिएका उल्लिखित कार्यक्रमहरूले अपेक्षाकृत गुणस्तरीय परिणाम हासिल गर्न केही कठिन भए पनि यसले सिकारुको पहुँच, विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन, बाल शिक्षा, शिक्षक तालिम जस्ता पक्षमा सफलता हाँसिल गर्न सकेको देखिन्छ ।

बाल शिक्षा, किशोरी शिक्षा, प्रौढ शिक्षा, महिला शिक्षा प्रथम, दोस्रो, अभिभावक शिक्षा, सिप विकाससम्बन्धी शिक्षा, निरन्तर शिक्षा, जीवनोपयोगी शिक्षा, साक्षरता शिक्षालगायतका विविध शैक्षिक कार्यक्रमहरू वैकल्पिक शिक्षाका रूपमा सञ्चालन गरिएको फलस्वरूप नेपालको साक्षरता दर सुरुको २ प्रतिशतबाट माथि उकासिएर हाल ८८.६ (१५-२४ उमेर समूह) प्रतिशत पुगेको छ । स्वदेशमा अनौपचारिक शिक्षामा गरिएको लगानीअनुरूप पर्याप्त उपलब्धि नदेखिएको भनिए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेपालको प्रयास सकारात्मक देखिएको भनी युनेस्कोबाट सम्मान, पुरस्कारसमेत प्राप्त भएको अवस्था हो । नेपालको एकीकरणपछि भन्डै २५० वर्षसम्म एकात्मक राज्य सञ्चालन भई शिक्षामा जे जति प्रयास र प्रवर्धन गरियो, आवधिक पञ्चवर्षीय योजनाहरूमा शिक्षालाई जुन स्थान दिइयो यो अरु मुलुकसँग तुलना गर्न योग्य नभए पनि शून्यताबाट सुरु गरेर आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्दै हालको अवस्थासम्म आइपुग्दा विद्यालय शिक्षाले हासिल गरेको उपलब्धिबाट निरास हुनुपर्ने अवस्था छैन बरु कमजोरीका क्षेत्र पहिचान गरी तीनओटै सरकारका पृथक र साभ्ना कार्यक्रम निर्माण गरी आगामी दिनमा शिक्षालाई प्राथमिकतामा राखी अगाडि बढ्नु उपयुक्त हुन्छ ।

शिक्षामा संवैधानिक प्रावधान: नेपालको संविधानको धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हक उल्लेख गरिएको छ । उक्त धाराले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने, प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने, नेपालमा बसोवास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था स्थापना र सञ्चालन गर्न पाउने हक हुने जस्ता शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकको प्रत्याभूत गरेको छ । संविधानले निर्दिष्ट गरेको उपरोक्त प्रावधान कार्यान्वयन गर्न संविधानले निर्दिष्ट गरेबमोजिमको नयाँ शिक्षा ऐन, नियमावलीको व्यवस्था गर्न ढिला भइरहेको अवस्था छ भने चालु पञ्चवर्षीय योजनाले मार्गदर्शन गरेका विषयक्षेत्रमा वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमको व्यवस्था गरी लागु गर्दै संविधानले निर्दिष्ट गरेका मौलिक हकको प्रत्याभूत गर्न कार्यान्वयनतर्फ जानुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको संविधानको भाग ५ धारा ५६ को उपधारा ४ र ५ मा गाउँपालिका र नगरपालिकाको व्यवस्था छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार स्थानीय तहको अधिकारको सूचीकरण

भएको छ । कुल २२ ओटा सूचीमध्ये नेपालको संविधानको अनुसूची ८ अन्तर्गत पर्ने आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाको अधिकार उल्लेख छ ।

२. जिल्लामा शिक्षा एकाइको गठन, पुनर्गठन र यसको औचित्य

साविकमा जिल्ला शिक्षा कार्यालयले जिल्लाको समग्र विद्यालय शिक्षा सञ्चालन, व्यवस्थापन गरी आसकामा सङ्घीयता कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ को उपदफा (२) को खण्ड (ज) मा उल्लेख भएका २३ ओटा अधिकारहरू स्थानीय पालिकालाई हस्तान्तरण भई गएको सन्दर्भमा अब उप्रान्त जिल्ला शिक्षा हेर्ने कार्यालय आवश्यक छैन तर सोबाहेकका अत्यावश्यक शैक्षिक कामहरूलाई निरन्तरता दिई कार्य सम्पादन गर्नका लागि जिल्लामा एउटा सूक्ष्म रूपको शिक्षा हेर्ने निकायको आवश्यकता ठानी नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७४/१२/२७ को निर्णयअनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालयअन्तर्गत शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइ रहने भनी निर्णय भएको तर साविकमा ठुलो भूमिका साथ जिल्लामा कार्यरत सङ्ख्यालाई अन्य कार्यालयको मातहतमा राख्दा काम प्रभावकारी बन्न नसकेको महसुस गरी नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७५/९/९ को निर्णयअनुसार शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइलाई शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत राख्ने भनी कार्यविवरणसहित शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट परिपत्र भएको जुन निम्नबमोजिम छन् :

- तोकिएको साविकबमोजिमकै कार्य विवरणका अतिरिक्त प्रदेश सरकारअन्तर्गत रहेका शिक्षासम्बन्धी विषयको कार्य सम्पादन गर्ने निकायहरूबाट प्रत्यायोजित भएमा सोहीअनुसार स्वीकृत कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- साविकका जिल्ला शिक्षा कार्यालयअन्तर्गत रहेका जिल्ला शिक्षा कोषको मितव्ययी, प्रभावकारी र औचित्यपूर्ण किसिमले व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्ने
- सम्बन्धित निकायमा नियमित रूपमा प्रतिवेदन गर्ने

सङ्घीयता कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाअन्तर्गत २३ ओटा शिक्षाका अधिकारहरू स्थानीय तहमा निक्षेपण भएर गएपछि जिल्लामा शिक्षा कार्यालय आवश्यक छैन र यसलाई जिल्ला प्रशासनको एउटा शाखाका रूपमा राखे हुने गरी निर्णय भएको देखिन्छ । तर स्थानीय सरकारको स्थापनासँगै साविकका गाविस तथा नगरपालिकासँग छुट्टै शिक्षासम्बन्धी विषय हेर्ने कुनै कर्मचारी नभएका, शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत भएका कर्मचारी अधिकांश केन्द्र वरिपरि रहेर काम गर्ने प्रवृत्ति रहेको र सङ्घीयतामा कर्मचारी व्यवस्थापन पक्ष पेचिलो बन्दै गएका कारण अधिकांश पालिकामा शिक्षा हेर्ने कर्मचारीको अभाव देखियो । केही कर्मचारी स्थानीय तहमा माग गरी गएको भए पनि तिनीहरू अधिकांश घरपायक तथा व्यावहारिक कारणले खटिएको र बाँकी ठाउँमा पालिकाका शिक्षा शाखा महाशाखा रित्तै हुने भएपछि प्रारम्भमा स्थानीय सरकारसमेत आत्तिको

देखियो । शिक्षा प्राविधिक विषयसमेत भएकाले यसको सञ्चालन गर्न शिक्षाकर्मी नै हुनुपर्ने अवस्था देखिएपछि शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले जिल्लामा शिक्षा हेर्ने छुट्टै निकाय हुनुपर्ने महसुस गरी यसलाई मन्त्रालयअन्तर्गत राख्ने गरी निर्णय हुनुले यसको औचित्य सकिइ नसकेको अवस्था देखिन्छ ।

साविकमा शिक्षा मन्त्रालयमा नियुक्त भई हाल स्थानीय तहमा खटिएका शिक्षाका कतिपय सहकर्मी साथीहरू तथा जनप्रतिनिधीहरूबाट बेला बेलामा एकाइको औचित्य नभएको कथन सुनिरहँदा आज पनि शिक्षकहरूको यस कार्यालयमा सरोकार उत्तिकै देखिएको, एकाइमा कार्यबोझ खासै नघटेको, सरोकारवालाहरू पालिकाहरूमा काम बन्न नसकेपछि समाधानका लागि जिल्लामा धाउने गरेको, शिक्षक व्यवस्थापनको पाटोमा: अन्तरपालिका, जिल्लान्तर तथा आवश्यकताअनुसार पालिकाभित्र समेत एकाइको भूमिका जिवित रहेको, पालिकामा काम गर्ने अधिकृतहरूलाई सेवाकालीन तालिमको अभाव भएपछि दैनिक कार्य सम्पादनमा समेत सहयोग आवश्यक हुँदा एकाइबाट समन्वय र सहजीकरण भई आएको सन्दर्भ तथा सङ्घीय सरकारअन्तर्गत स्थानीय स्तरमा सम्पादन गरिने शिक्षक सेवा आयोग, शिक्षक किताबखाना, शिक्षा विभाग, मन्त्रालय र अन्तर विषयगत कार्यालयमा समेत समन्वय गर्न जिल्लामा कुनै निकायको आवश्यकता देखिएको हुँदा यसको औचित्य कायमै छ भन्न सकिन्छ ।

संविधानको धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था भएको छ जुन माथि उल्लेख भइसकेको छ । राष्ट्रको शैक्षिक विकासको दृष्टिकोण र कार्यदिशा शिक्षा नीतिमार्फत प्रतिबिम्बित हुने गर्दछ । कुनै पनि देशका शिक्षा नीतिले आफ्नो राष्ट्रिय विकासका प्राथमिकताहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको हुन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपाल सरकारले सङ्घीय संरचनाअनुरूप शिक्षा क्षेत्रको मार्गदर्शक नीतिका रूपमा यो राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ तर्जुमा गरेको छ । नीतिमा समेटिएका शैक्षिक विषयवस्तुहरू निम्नबमोजिम छन् :

- (क) प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा
- (ख) अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षा
- (ग) माध्यमिक शिक्षा
- (घ) प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिम
- (ङ) उच्च शिक्षा
- (च) अनौपचारिक जीवन पर्यन्त, पराम्परागत र खुला शिक्षा
- (छ) समावेशी र विशेष शिक्षा
- (ज) शैक्षिक सुशासन र जनशक्ति व्यवस्थापन

- (भ) सार्वजनिक निजी साभेदारी र सामुदायिक एवम् सार्वजनिक शिक्षा प्रणालीको सबलीकरण
- (ञ) राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपमा आधारित शिक्षा प्रणाली
- (ट) शिक्षामा गुणस्तर
- (ठ) शिक्षामा लगानी
- (ड) विज्ञान तथा प्रविधि गरी १३ ओटा नीति उल्लेख गरिएको छ । यहाँ विद्यालय शिक्षासँग सम्बन्धित प्रकरण ख र ग को मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

(ख) अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षासम्बन्धी नीति:

- सबैका लागि अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षा सुनिश्चितता गर्न पहुँच र सहभागिता, संस्थागत क्षमता र गुणस्तर अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- विद्यालय सेवा क्षेत्रसम्बन्धी मापदण्ड तथा कार्यविधि तयार पारी सोका आधारमा सबै प्रकारका आधारभूत विद्यालयहरूलाई सेवाक्षेत्र (School Zone) को अवधारणाअनुरूप व्यवस्थित गर्ने
- आधारभूत विद्यालय उमेर समूहका सबै बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गराई अध्ययन निरन्तरताको व्यवस्था मिलाउने
- आधारभूत शिक्षामा आवश्यक जनशक्त व्यवस्थापन, भौतिक एवम् शैक्षिक पूर्वाधार व्यवस्था र शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा सुधार गरी गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने
- नेपालको भाषिक विविधता, बालबालिकाको रुचि र आवश्यकताअनुसार मातृ भाषाका अतिरिक्त मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा, नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषालाई शिक्षणको माध्यम भाषाका रूपमा व्यवस्थापन गर्ने

(ग) माध्यमिक शिक्षासम्बन्धी नीति:

- माध्यमिक शिक्षाको संरचनागत एकीकरण गरी विविधिकृत विद्यालयहरूको प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने
- माध्यमिक शिक्षामा सबैको पहुँच बिस्तार गर्नुका साथै विद्यार्थीको रुचि र समाजको आवश्यकताअनुरूप माध्यमिक शिक्षामा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने

उपर्युक्त दुवै नीतिहरूलाई केलाउँदा आधारभूत शिक्षामा पहुँच, सहभागिता, संस्थागत क्षमता र गुणस्तर अभिवृद्धि जस्ता पक्षलाई जोड दिइएको छ भने माध्यमिक शिक्षामा संरचनागत एकीकरण गरी विविधिकृत विद्यालयहरूको प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन, व्यवस्थापन र यसमा सबैको पहुँच, विद्यार्थीको रुचि र समाजको आवश्यकताअनुरूप माध्यमिक शिक्षामा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख छ ।

स्थानीय तहमा शिक्षाको वर्तमान अवस्था :स्थानीय तहअन्तर्गत महानगरमा शैक्षिक व्यवस्थापन महाशाखा, उपमहानगरमा शिक्षा तथा युवा खेलकुद विकास महाशाखा र गाउँ/नगर पालिकामा शिक्षा तथा युवा खेलकुद शाखा रहने व्यवस्था छ । महानगर र उपमहानगर पालिकामा सामान्यतः २ देखि माथि र अन्य पालिकामा न्यूनतम १ जनासम्म शिक्षाका लागि कर्मचारीको व्यवस्थापन (कतिपय पालिकामा अहिलेसम्म रिक्त रहेको) भएको देखिन्छ । संविधानको अनुसूची ८ ले व्यवस्था गरेको २३ ओटा शिक्षाका अधिकार कार्यान्वयन गर्ने जिम्मा पालिकाका शाखा, महाशाखामा उपलब्ध सीमित कर्मचारीबाट सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ । भर्खरै पदस्थापन भएर गएका कर्मचारीलाई अन्योल पनि हुन सक्ला, नजानेका कुरा सोध्ने मानिस पनि पाइन्नन्, स्थानीय पालिकाका जनप्रतिनिधिहरूको विकास निर्माणमै व्यस्तता देखिन्छ, लामो समयदेखि शिक्षामा अनुभवी शिक्षकहरू सेवा लिन जाँदा पालिका स्वयम् अलमलमा देखिनुले पालिकाप्रति विश्वास घटेर जान सक्ने अवस्था देखिँदै गएको छ ।

अधिकार हस्तान्तरणपछि प्राप्त अवसरहरू: स्थानीय स्तरमा नै सरकारको उपस्थिति भएपछि सानोतिनो काम समेतका लागि जिल्ला धाउनुपर्ने बाध्यताबाट छुटकारा पाएको, जनप्रतिनिधिको शिक्षामा अपनत्व बढ्दै गएको, शिक्षक तथा सरोकारवालाको जनप्रतिनिधिसँग सम्बन्ध बिस्तार हुँदै गएको, जनप्रतिनिधिसँग मिलेर काम गर्ने संस्कृतिको विकास बन्दै गएको, ससर्तसहित स्थानीय स्रोतसमेतको व्यवस्था गरी अतिरिक्त बजेटको व्यवस्थापन हुन थालेको, विद्यालय विशेष कतिपय समस्याको सम्बोधन स्थानीय स्तरमा नै गर्ने गरिएको, नजिकबाट विद्यालय, शिक्षक, कर्मचारीलाई नियाल्ने अवसर भएको, स्थानीय स्रोत साधनलाई उच्चतम प्रयोग गर्न प्रोत्साहन हुने गरेको, समस्या समाधानमा स्थानीय स्तरमै अभिभावकत्व उपलब्ध हुने गरेको, शिक्षाका जटिल प्रश्नमा निर्णय लिन जनप्रतिनिधि भएपछि सजिलो भएको, विद्यालयका राम्रा प्रयासलाई थप प्रोत्साहन दिन सकिने प्रावधान रहेको जस्ता अवसरहरू उपलब्ध भएका छन् ।

समस्या तथा चुनौतीहरू : स्थानीय पालिका स्थानीय सरकार हो तर यसले हिजोको स्थानीय निकायभन्दा माथि उठेर प्रस्तुत हुन सकिरहेको अवस्था देखिँदैन । आज पनि स्थानीय पालिकामा हिजोको जिविस मोडलको एकीकृत खरिद प्रक्रिया, खरिद भएका सामग्रीको परिमाण तथा गुणस्तरको सवाल, केन्द्रीकृत लेखा प्रणाली, पेस गरेको हप्तौसम्म बजेट निकासामा शिक्षाले पालो नपाउने अवस्था, विद्यालयको खातामा निकास हुनुपर्ने बजेट पालिकामै खरिद गर्न थाल्ने परिपाटी, यो वा त्यो बहानामा विभिन्न उपभोक्ता समिति र संस्थालाई शिक्षाका कार्यक्रम बाँडेर शिक्षा कर्मचारीको काम गर्ने मनोबल खस्किएको अवस्था, भौतिक निर्माणमा रकम अभावका बाबजुद काट्ने गरिएको Contingency, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको कार्यालय बसाइको समय, निर्णयमा भन्कटिलो प्रक्रिया, सामान्य विषयमा समेत शिक्षा कर्मचारीले निर्णय दिन नपाउने विद्यमान अवस्था, निजामती र स्थानीय निकायका कर्मचारीको एउटै भाँडोमा पाकेको खिचडी, कर्मचारी पोर्टफोलियोको समस्या, पुराना कर्मचारीले पालिकामा गाडेको गहिरो जरा, नयाँ पदस्थापना भएका कर्मचारीको अस्तित्वको

सवाल, दुईखाले कर्मचारीको सउटै कार्यालयमा तहगत प्रश्न, सामाजिक समितिको भूमिका, समितिका संयोजकको शिक्षामा समय उपलब्धता, शिक्षालाई उपलब्ध गराइएको साँघुरो १ वा २ कोठा, शिक्षक, प्रधानाध्यापक आउँदा बस्नोसम्म भन्न नसक्ने भौतिक अवस्था, पालिकाभित्र सयौं सेवाग्राहीको भिडभाडका बिचमा गुणस्तर खोज्नुपर्ने बाध्यता, परीक्षा सञ्चालनमा स्थान अभावका कारण गोपनीयताको प्रश्न, स्रोतसाधनको अभाव नभए पनि सेवा सुविधा उपलब्ध नगराउँदा शिक्षाले बाध्यात्मक अवस्थामा गर्नुपर्ने अनुगमन, पालिकाबाट शिक्षालाई दिइने प्राथमिकता, पालिका प्रमुखसँग शिक्षा कर्मचारीले पाउने समय, प्रमुखबाट अन्तरक्रिया तथा शिक्षाको कुरा सुन्ने धैर्यतालगायत अनगिन्ती समस्याका बिच शिक्षाका कर्मचारी काम गरिरहेका छन् ।

४. विद्यालय शिक्षामा प्रदेशको उपस्थिति

सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै प्रदेशमा सामाजिक विकास मन्त्रालयको स्थापना भयो । शिक्षा तथा स्वास्थ्यको जिम्मेवारी पाएको यो मन्त्रालयले शिक्षामा केही सुरुआती कार्यक्रम लागु गर्ने प्रयास गरिरहेको छ । यो लेख बाग्मती प्रदेशलाई आधार मानी लेख्ने प्रयास गरिएको छ । हाल प्रदेशले विद्यालयको भौतिक सुधारतर्फ नयाँ कक्षाकोठा निर्माण, wash सुविधासहितको शौचालय निर्माण, विद्यालय खेलमैदान, घेराबार, ICT LAB स्थापना, विषयगत प्रयोगशाला, पुस्तकालय, सूचना प्रविधितर्फ प्रदेशको IEMIS पुस्तक प्रकाशन, शिक्षक व्यवस्थापनतर्फ माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक कोटा प्रदान, बालविकास सहजकर्ताका लागि थप प्रोत्साहन अनुदान, विशेष कक्षा सञ्चालन भएका स्रोत विद्यालयका लागि अनुदान, प्राविधिक शिक्षाका लागि सामग्री खरिद अनुदान, अपाङ्गहरूलाई उच्च शिक्षा छात्रवृत्ति, उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने छोरी बुहारीका लागि छात्रवृत्ति आदि कार्यक्रमहरू (प्रदेशअनुसार कार्यक्रम फरक हुन सक्ने) सञ्चालन गरिरहेको छ । सामाजिक विकास मन्त्रालयले उक्त कार्यक्रमहरू प्रदेश शिक्षा विकास निर्देशनालयमार्फत सञ्चालन गरिरहेको छ ।

सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै विद्यालय शिक्षामा खर्च हुने बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको जिम्मेवारी स्थानीय पालिकालाई हुन आउँछ । केन्द्र सरकारबाट हस्तान्तरण हुने ससर्त तथा वित्त समानीकरणतर्फका सबै कार्यक्रमहरू स्थानीय पालिकामार्फत खर्च हुने प्रावधान छ । केन्द्र सरकारबाट त्यस्ता कुनै अतिरिक्त शैक्षिक कार्यक्रम भएमा जिल्लामा रहेको शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइमार्फत कार्यान्वयन गर्दछ । शिक्षा एकाइ हिजोको शिक्षा कार्यालयको परिमार्जित स्वरूप भएकाले यो निकायसँग जिल्लाका प्रायः सूचनाहरू उपलब्ध हुन सक्छन् । एकाइसँग विद्यालयमा सँगसँगै काम गरेको अनुभव पनि छ । यहाँ प्रदेशको विद्यालय शिक्षामा उपस्थिति हुँदा र नहुँदा के फरक छन् त, स्थानीय र केन्द्र सरकारको पुलमा रहेर काम गर्ने हो कि छुट्टै अस्तित्वमा । यदि छुट्टै अस्तित्वमा काम गर्ने हो भने विद्यालय शिक्षाको कुन क्षेत्रलाई सम्बोधन गर्ने हो स्पष्ट भएर अघि बढ्दा राम्रो होला । सङ्घीयतामा अधिकार हस्तान्तरण भएपछि समुदायमा स्थापना भएको सउटा सामुदायिक विद्यालयका लागि केन्द्र सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार छुट्टाछुट्टै

रूपमा उक्त विद्यालयमा जाने प्रतिस्पर्धा देखिएको छ । यसरी तहगत सरकार नै आआफ्ना स्वेच्छाले विद्यालयसम्म पग्ने प्रयास गर्ने हो भने लगानीको दोहोरोपन नहोला भन्न सकिन्छ । प्रश्न केन्द्र तथा प्रदेश सरकार व्यक्तितगत रूपमा विद्यालयसम्म आफैँ पुग्न आवश्यक छ त भन्ने हो । हाम्रा विद्यालयहरूमा पनि जसले जे दिन्छ मागेर लिइहाल्ने बानी छन् । आज प्रदेश सरकारले राखेका केही कार्यक्रमहरू विद्यालय घेराबार, विषयगत प्रयोगशाला, एक माध्यमिक विद्यालय एक नर्स, राम्रा पनि छन् तर कतिपय कार्यक्रम हिजो जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट बाँडेर कार्यान्वयन नभई त्यत्तिकै फछ्यौँट नगरी बसेका छन् । फेरि समन्वय नगरी प्रदेशबाट सोही कार्यक्रम वितरण हुने हो भने त्यहाँ दोहोरोपना अवश्य हुने देखिन्छ । केन्द्र र प्रदेश सरकार विद्यालयसम्म आफैँ जाने आवश्यकता हो भने जिल्ला र स्थानीय पालिकासँग समन्वय गरेर सूचना लिइर मात्र जाँदा उपयुक्त हुन्छ भन्ने मेरो विचार हो नत्र सबैले आआफ्नै अनुकूल काम गरौँ, थोरै उपलब्धिलाई छुट्टाछुट्टै प्रतिवेदन तयार गरौँ ठाउँ ठाउँमा प्रस्तुत गरौँ, यसैलाई उपलब्धि ठानेर सन्तोष गरी बसौँ ।

५. शिक्षाको अधिकार हस्तान्तरणपछि उब्जिएका केही प्रश्नहरू :

- शिक्षामा, स्थानीय पालिकाले कोसँग जवाफदेही बन्ने हो ? सङ्घीय मामिला कि शिक्षा मन्त्रालय ? यदि सङ्घीय मामिलाप्रति हो भने उसँग शिक्षा हेर्ने संयन्त्र छ कि छैन ? शिक्षा मन्त्रालयले लगानी मात्रै गर्ने हो त ?
- हिजो जिल्लामा शिक्षाले गरिआएका विद्यालय वर्गीकरण (संस्थागत, सामुदायिक), संस्थागत विद्यालयको शुल्क निर्धारण, विद्यालय (GPS) नक्साङ्कन, परीक्षाफल (SEE समेत) विश्लेषण, सिकाइ उपलब्धिको निर्धारण, दरबन्दी मिलान, विद्यालय मर्जिड, डिग्रेडिड, स्थानीय पाठक्रमको निर्माण, अनौपचारिक, वैकल्पिक शिक्षा आदि नहुने काम आज पालिकामा भएको छ कि छैन त ? केही पालिकाले अवश्य काम थालेका होलान् तर नगर्नेलाई कसले भन्ने हो ?
- विगतमा जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट उपलब्ध गराइएको शिक्षक सङ्ख्याका आधारमा पालिकाहरूले तलब निकास, कार्यक्रम सञ्चालनलगायतका काम गर्दै आएका छन् । स्थानीय पालिकालाई हस्तान्तरण भएका २३ ओटामध्ये एउटा कार्य विवरणमा शिक्षक दरबन्दी मिलान गर्ने भनिएको छ । यसले शिक्षकको सरुवा, नियुक्तिलाई परिभाषित गर्छ कि गर्दैन ? यसमा जिल्लापिच्छे फरक अभ्यासहरू छन् । जसले गन्यो त्यो ठिक, जसले गरेन त्यो पनि ठिक । स्थानीय पालिकाले सरुवा नियुक्ति गर्ने हो भने अभिलेख शिक्षा एकाइमा जनाउनुको के अर्थ ? अब केन्द्रले यसको जवाफदेहीता पालिकासँगै लिनुपर्ने होइन र ?
- स्थानीय सरकारले गर्ने निर्णय सुझबुझ पूर्ण नै हुन्छ होला तर जिल्लामा बसेर सँगै काम गरेको अनुभवबाट हेर्ने हो भने नक्साङ्कन बिना आज धमाधम विद्यालय खोलिएका छन्, कक्षा थप गरिएका छन्, कक्षा ११, १२ चलाइएका छन् । शिक्षामा काम गर्ने नयाँ कर्मचारीलाई नक्साङ्कन के हो सबै जानकारी नहुन पनि सक्छ, उनीहरूलाई कुनै तालिमको व्यवस्था

छैन । शिक्षामा गर्ने लगानीलाई हेर्दा शिक्षकको तलबलाई बजेटको सिलिङमा जोडेर शिक्षालाई यतिको बजेट भनेर जिब्रो टोक्ने किन ? तलब शीर्षकलाई अलग गरेर हेर्ने हो भने शिक्षामा लगानी अत्यन्तै न्यून छ, नयाँ विद्यालय खोल्ने, कक्षा थप गर्ने, कक्षा ११, १२ सञ्चालन गर्दा लाग्ने अतिरिक्त खर्च धान्ने विषयमा पालिका मौन छन् । स्थापनाको कति समयपछि शिक्षक कोटा, व्यवस्थापन खर्च विद्यालयले प्राप्त गर्ने हो ? आफैले गरेका कामको आर्थिक उत्तरदायित्व स्थानीय पालिकाले लिने कि नलिने ?

- शिक्षक व्यवस्थापनमा निष्पक्षताको प्रश्न, आजसम्मको कार्यशैली हेर्दा स्थानीय पालिकाले निष्पक्षताको कसी निर्माण गर्न सकेको पाइएन । आफ्नो ठानिएकालाई जसरी पनि निर्णय गर्ने र अर्काको सुनुवाइ नहुने हो भने यसले सबैको विश्वास पाउन सक्ला त ?
- शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइलाई अवश्यक हो भने समय सापेक्षित बनाउनु पर्‍यो । प्वाँख नडग्रा उखेलिएको अवस्थामा राखिएको यो संस्थामा (EDCU) एकातिर स्रोतसाधनको अभाव, अर्कातिर सबै पालिकाको आँखाको तारो यसलाई व्यवस्थित गर्ने कि भुन्ड्याई राख्ने ?

अबको वाटो :

- स्थानीय पालिकाहरू गाउँदेखि महानगरसम्म वर्गीकरण भएका तर शिक्षाका अधिकार सबैलाई सोलोडोलो एकमुष्ट बुझाउँदा साना पालिकाहरूमा शिक्षा अलपत्र भएको छ । क्षमताअनुसार महानगरपालिकालाई कक्षा ११, १२ सम्म, उपमहानगरपालिका लाई कक्षा १० र अन्यलाई आधारभूत तहसम्म मात्र जिम्मा दिँदा उपयुक्त हुन्छ । संविधानको अनुसूची ८ ले पनि स्थानीय तहलाई माध्यमिक तहसम्मको शैक्षिक कार्यक्रम समन्वय र नियमन मात्र गर्ने भनेको छ ।
- शिक्षा एकाइका सम्बन्धमा सरकारबाट सबै अधिकार स्थानीयलाई बुझाएर केन्द्र सरकारको जोडामा रुझ्ने पाले मात्र बनाएर राख्ने सोचिएको बुझिन्छ तर समयक्रमसँगै फेरि यसको औचित्य पुष्टि हुँदै गएको छ । सुरुमा नराख्ने सोच, केही समयपछि जिल्ला प्रशासनअन्तर्गत र हाल आएर शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत नै राख्नुपर्ने परिस्थिति आयको छ । शिक्षा निरन्तर अगाडि बढ्ने प्रणाली भएकाले स्थानीय पालिकाको भरमा मात्र सही गतिमा चलिरहेको छ कि छैन फर्केर हेर्नुपर्ने बेला आइसकेको छ तसर्थ शिक्षा एकाइलाई कार्यक्रम र संरचनागत रूपमा स्थानीय पालिकाको शिक्षा शाखा, महाशाखासँग जोडेर लैजानुपर्छ ।
- शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइको नाम पुनः जुराइनुपर्दछ । सरोकारवालाले नरुचाएको नाम र काम (एकपक्षीय समन्वय) भएको हुँदा भूमिका पुनः परिभाषित हुनुपर्दछ, ।
- अब बन्ने शिक्षा ऐनमा शिक्षाका एकल र साभा अधिकारका विषयलाई बुँदागत रूपमै तोकेर

छुट्याउनु जरुरी छ नत्र केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहबिच सधै तनाव बनिरहन्छ ।

- विद्यालय शिक्षामा प्रदेश सरकारको ऐच्छिक भूमिका पाइएको छ । नयाँ ऐनले केही सम्बोधन त गर्ला तर स्थानीय तहको शिक्षा, जिल्लाको शिक्षा र प्रदेशको शिक्षाको संरचनागत तालमेल मिलाउनुपर्दछ ।
- शिक्षक सरुवा, अस्थायी र करार शिक्षक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा निर्णय लिन स्थानीय पालिकालाई नै अधिकार दिइनुपर्दछ । शिक्षकको गुनासो तथा पिरमर्का तथा नियुक्तिमा हुने अनियमितताका सम्बन्धमा पालिकाले सुनुवाइ गरेन भने पालिकभित्रै शिक्षा एकाइ समेतको सहभागिता रहने एउटा गुनासो सम्बोधन संयन्त्र बनाउन सकिन्छ ।

७. निश्कर्ष

सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै जसरी स्थानीय पालिकालाई संविधानतः अधिकारहरू हस्तान्तरण भयो, पालिकाहरूबाट चाहीं समग्र विषयगत कार्यालय र जनशक्ति व्यवस्थापनमा करिब २ वर्ष समय खर्च गरेको देखिँदा यस अवधिमा दिइएको शिक्षाको अधिकारको सदुपयोग हुन सकेन । पूर्व तयारी नै नगरी कसैलाई अधिकार मात्र दिइँदा हुने परिणाम कस्तो रह्यो भनेर शिक्षा मन्त्रालयले अनुसन्धान गरेको ।

शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रका महानिर्देशकको एउटा अन्तर्वार्तामा व्यक्त विचार सान्दर्भिक हुने छ । उहाँका अनुसार “विगतमा हाम्रो विद्यालयदेखि मन्त्रालयसम्म मजबुत सङ्गठनात्मक संरचना थियो साथै जिल्लामा शिक्षा कार्यालय, जिल्लाको क्षेत्रीय स्तरमा स्रोतकेन्द्र थिए । यसबाट शिक्षाको कार्यान्वयन पक्ष बलियो थियो तर हाल आएर विद्यालय शिक्षामा स्थानीय पालिकाको प्रमुख भूमिका हुनेमा कुनै शङ्का भएन तर पालिकाहरूले शिक्षालाई दिने प्राथमिकता र उसँग भएको मौजुदा जनशक्तिले यो भूमिका निर्वाह गर्न पर्याप्त छ छैन भन्ने हो ।” यसबाट हामीले हिजो विकसित गरेको संरचना त भत्कायौं तर नयाँ बनेको संरचनाले राम्ररी काम गर्न सकेको छ कि छैन एक पटक फर्केर हेर्नुपर्नेतर्फ प्रष्ट सङ्केत गरेको छ । यदि संरचनागत Lapses हरू छन् भने त्यसलाई समायोजन गरौं र तीनओटै सरकारबिच विद्यालय शिक्षामा कार्यान्वयनको वैज्ञानिक खाका तयार गरी सँगसँगै अघि बढौं ।

सन्दर्भ समग्री

शिक्षा ऐन (२०२८), शिक्षा नियमावली संशोधनसहित

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

राष्ट्रिय शिक्षा नीति ,२०७६

सङ्घीयता, स्थानीय तह र स्थानीय सेवा, सुरजप्रसाद जोशी, प्रशासन डट कम

व्यक्तिगत डायरी, हेटौंडा उपमहानगरपालिका, मकवानपुर ।

सङ्घीयतामा विद्यालय शिक्षाका अधिकारको कार्यान्वयन अवस्था : समस्या तथा समाधानका उपाय

✍ श्यामसिंह धामी

उपसचिव, बनेपा नगरपालिका, काभ्रे

लेखसार

सङ्घीयतामा विद्यालय शिक्षाका अधिकार कार्यान्वयनको अवस्था पहिचानका लागि पालिकाका कार्यानुभव, अनुसन्धानका सुझाव, संविधान, विद्यमान ऐन, नियम, कार्यविधि, परिपत्र, निर्देशन, योजना तथा कार्यक्रमहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखको मुख्य उद्देश्य सङ्घीयता कार्यान्वयनपश्चात् पालिकाको शिक्षाका अधिकार कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू विश्लेषण गरी सुधारका उपायका खोजी गर्नु रहेको छ । पालिकाहरूलाई संविधान तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले विद्यालयमा शिक्षामा स्वशासन (Self rule) को अधिकार प्रदान गरेको छ । संविधानले अनुसूची ८ मा आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षालाई एकल अधिकारका रूपमा उल्लेख गरेको छ । संविधानले पालिकालाई एकल अधिकार प्रयोग गर्न कानून बनाउने अधिकार दिएको छ । त्यसै गरी पालिकाहरू आफैले ऐन, नियम, कार्यविधिहरू निर्माण गरेर विद्यालय सञ्चालन, व्यवस्थापन, परीक्षालगायतका कार्यहरू सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गरेका छन् । शिक्षक व्यवस्थापन लगायतका कतिपय कार्यहरूका लागि पुरानै शिक्षा ऐन तथा नियमावलीको प्रयोग गरी बहुनिकायबाट सम्पादन हुँदै आएको छ । पुरानो शिक्षा ऐन तथा नियमावलीले पालिकाहरूलाई चिन्दैन । सङ्घीयता कार्यान्वयनले शैक्षिक सुशासन कायम हुने, शैक्षिक सेवा प्रवाहमा सङ्घको नियन्त्रण कम हुने, सार्वजनिक शिक्षामा समुदायको अपनत्व बढ्ने र शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ । यी अपेक्षाहरू पूरा गर्न पालिकाहरूको कानुनी, नीतिगत, संस्थागत तथा वित्तीय क्षमताको विकास हुनुपर्छ ।

१. विषय प्रवेश

सङ्घीय भन्नाले एक बृहत् प्रकारको राजनीतिक प्रणालीलाई जनाउँछ, जसमा दुई वा सोभन्दा बढी सरकारका तहहरू संविधानमार्फत स्थापित भएका हुन्छन् । यस प्रणालीमा सरकारका हरेक तहहरू प्रत्यक्ष निर्वाचनमार्फत गठन भएका हुन्छन् भने अधिकारको बाँडफाँडका आधारमा हरेक तहको सरकारलाई अर्को तहबाट केही स्वायत्तता प्राप्त हुन्छ । नेपालको संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहलाई आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको एकल अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी अनुसूची ९ मा तीनओटै सरकारको शिक्षा, खेलकुद तथा पत्रपत्रिकाको अधिकारलाई साभ्ना अधिकारका रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । विद्यालय शिक्षाको अधिकार कार्यान्वयन स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले पालिकाहरूको शिक्षाका २३ ओटा कार्यहरू तोकेको छ । यस

ऐनेले तोकेका कार्यहरू कार्यान्वयन गर्न पालिकाहरूले विद्यालय शिक्षा सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमन कार्यविधि, ऐनसमेत विकास गरेको अवस्था छ । अहिले विद्यालय शिक्षाको अधिकार सङ्घस्तरमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरू, प्रदेशस्तरमा सामाजिक विकास मन्त्रालय र पालिकाहरूमा नगर कार्यपालिकाको कार्यालयअन्तर्गत रहने गरी शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा वा महाशाखाको व्यवस्था गरिएको छ ।

२. सङ्घीय संरचनामा शिक्षाको अधिकारको प्रयोगको सैद्धान्तिक अभ्यास

सङ्घीय शासन प्रणालीमा राज्यको शक्ति र अधिकार वैधानिक रूपमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडफाँड गरिएको हुन्छ । सामान्यतया सङ्घीय शासन प्रणालीमा राज्य शक्ति र अधिकार दुई तहका सरकारहरूमा बाँडफाँड गरिएको हुन्छ । धेरै जसो देशहरूमा सङ्घीय शासन प्रणालीकले सहकार्यात्मक र थोरै देशहरूले प्रतिस्पर्धात्मक ढाँचा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । सहकार्यात्मक ढाँचाको सङ्घीयले सरकारका एकाइबिच बढी सहकार्य गरेर राज्यशक्ति र अधिकारको प्रयोग हुन्छ । प्रतिस्पर्धात्मक ढाँचाको सङ्घीयताले अधिकार तथा शक्तिको प्रयोगमा स्वायत्तता दिएको हुन्छ । स्थानीय स्वसरकार सङ्घीय प्रणालीमा समग्र सङ्घ वा सङ्घीय एकाइभन्दा सानो क्षेत्रको सरकार हुन्छ । यसलाई गाउँ, सहर, काउन्टी, जिल्ला वा क्षेत्र भन्न सकिन्छ । वास्तविक स्थानीय स्वसरकार भन्नाले स्थानीय तहमा निर्धारित प्राथमिकताहरू पूरा गर्नका लागि पर्याप्त स्वायत्तता तथा स्रोतहरूसहित लोकतान्त्रिक निर्वाचनमार्फत स्थानीय बासिन्दाले चुनेको सरकारलाई जनाउँछ । यसले एकल अधिकार (self power), साझा अधिकार (shared power) तथा अवशिष्ट अधिकार (residual power) का आधारमा अधिकार पाएको हुन्छ । सङ्घीय शासन प्रणाली अवलम्बन गरेका देशहरूमा शिक्षाको अधिकारको बाँडफाँडको अभ्यास तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

शिक्षाको अधिकार	देशहरूको अधिकार बाँडफाँडको अभ्यास							नेपाल
	अस्ट्रेलिया	क्यानडा	मलेशिया	नाइजेरिया	पाकिस्तान	दक्षिण अफ्रिका	भारत	
आधारभूत शिक्षा	प्रान्त	प्रान्त	सङ्घ	प्रान्त	प्रान्त	साझा	प्रान्त	स्थानीय
माध्यमिक शिक्षा	प्रान्त	प्रान्त	सङ्घ	साझा	प्रान्त	साझा	साझा	स्थानीय
प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा	साझा	प्रान्त	सङ्घ	प्रान्त	प्रान्त	सङ्घ	प्रान्त	स्थानीय
उच्च शिक्षा	साझा	प्रान्त	सङ्घ	साझा	प्रान्त	साझा	साझा	साझा

स्रोत : अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहयोग, २०१७

माथिको तालिकामा विभिन्न देशहरूमा शिक्षाको अधिकार बाँडफाँड अभ्यासको विश्लेषण गर्दा क्यानडा र पाकिस्तानले शिक्षाको सम्पूर्ण अधिकारका लागि प्रान्तलाई जिम्मेवार बनाएका छन् । नेपाल यस्तो मुलुक हो जसले विद्यालय शिक्षाको सम्पूर्ण अधिकार स्थानीय तहलाई जिम्मेवार बनाएको छ । उच्च शिक्षाको अधिकार अधिकांश देशले साझा अधिकारका रूपमा राखेका छन् । अधिकांश देशहरूमा शिक्षाको अधिकार प्रदेश तहबाट व्यवस्थापन गरेको पाइन्छ । तर हाम्रो देशमा प्रदेशलाई

शिक्षाको अधिकार थोरै मात्र दिइएको छ । भारतमा सङ्घले केन्द्रीय विद्यालयहरूको स्थापना गरेको पाइन्छ । खास क्षेत्रहरूमा बृहत् नीतिगत मापदण्डहरू जारी गर्ने अधिकार केन्द्रीय सरकारमा नै हुन्छ । उदाहरणका लागि जर्मनीमा ल्यान्डहरूको प्राथमिक दायित्वभित्र पर्ने विषयमा पनि केन्द्रीय सरकारले कार्यदेश जारी गरी नीतिगत मापदण्डहरू तोक्ने गर्दछ ।

३. नेपालको संविधानमा विद्यालय शिक्षाको अधिकार

अनुसूची	सरकारको तह	अधिकार क्षेत्र
५	सङ्घको अधिकार क्षेत्र	केन्द्रीय विश्वविद्यालय, केन्द्रीय स्तरका प्रज्ञा प्रतिष्ठान, विश्वविद्यालयको मापदण्ड र नियमन, केन्द्रीय पुस्तकालय
६	प्रदेशको अधिकार क्षेत्र	प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय र सङ्ग्रहालय
७	सङ्घ, प्रदेशको साभा अधिकार	वैज्ञानिक अनुसन्धान, विज्ञान, प्रविधि र मानव संसाधन विकास
८	स्थानीय तहको अधिकार	आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा
९	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयको साभा अधिकार	शिक्षा, खेलकुद र पत्रपत्रिका

संविधानले विद्यालय शिक्षाको अधिकार अनुसूची ८ मा एकल अधिकारका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी अनुसूची ९ ले शिक्षालाई तीनओटै तहको साभा अधिकारका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यसले सरकारका तीनै तहमा शिक्षाका नीति, नियम, व्यवस्थापनमा साभेदारी तथा सहकार्य गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिइएको पाइन्छ ।

४. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा शिक्षाका अधिकार

संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको एकल अधिकारका रूपमा रहेको आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको कार्यान्वयन गर्न सङ्घ सरकारले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ तर्जुमा गरी कार्यान्वयन भइरहेको छ । यस ऐनको दफा ११ (ज)मा पालिकाका २३ ओटा कार्य उल्लेख गरेको छ । प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षादेखि माध्यमिक शिक्षासम्म, अनौपचारिक शिक्षा, खुल्ला तथा वैकल्पिक निरन्तर सिकाइ, सामुदायिक सिकाइ, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिमको स्थापनालगायत कार्यहरू रहेका छन् । यसबाहेक परीक्षा, पाठ्यक्रम, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा कार्यहरू पालिकाको अधिकार क्षेत्रभित्र समावेश गरेका छन् । यी उल्लिखित कार्यहरू सम्पादन गर्न पालिकाहरूमा पालिका सभाले कानुन बनाउनुपर्ने हुन्छ । शिक्षाको सङ्घीय शिक्षा ऐन तर्जुमा हुन सकेको छैन । यसले गर्दा पालिकाहरूले स्थानीय शिक्षा ऐन बनाउन सकेका छैन । केही पालिकाहरूले कार्यविधिहरू बनाई विद्यालय शिक्षासम्बन्धी कार्यहरू सम्पादन गर्दै आएका छन् ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ले २३ ओटा कार्यहरूभित्र शिक्षक व्यवस्थापनलाई समावेश गरिको छैन । पालिकाहरूले करार शिक्षक नियुक्ति, सरुवा, कासमू, तलबलगायत सेवा सुविधाहरू निकासाका कार्यहरू गर्दै आएका छन् । उक्त ऐनमा शिक्षक तालिम तथा क्षमता विकास, दरबन्दी मिलानको साभ्ना अधिकार पालिकालाई दिएको छ । यी कार्यहरू पालिकाहरूले प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न सकेका छैनन् ।

५. अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ मा शिक्षाको अधिकार

नेपालको संविधानको धारा ३१ को उपधारा (२) ले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यको तर्फबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क पाउने मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्न यो ऐन जारी भएको हो । यस ऐनले ४ वर्ष पूरा भएका तर १३ वर्ष उमेर पूरा नभएका प्रत्येक नागरिकलाई अनिवार्य गुणस्तरीय शिक्षामा पुऱ्याउने कुरा उल्लेख गरेको छ । उक्त उमेरका नागरिकले आधारभूत तहसम्म (कक्षा ८) को अध्ययन पूरा अनिवार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । बालबालिकालाई पढ्न छुटाउने अभिभावकलाई पालिकाबाट प्रदान गरिने सुविधाबाट वञ्चित गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था गरेको छ । यो बाध्यकारी कानुनी व्यवस्था हो । पालिकाले विद्यार्थीको घरबाट दुई किलोमिटर हिँडेर पुग्ने ठाउँमा विद्यालय नभएमा वैकल्पिक विधिबाट पढ्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६. पन्ध्रौँ योजना (२०७६।०७७-२०८०।०८१) मा स्थानीय तहको शिक्षाको अधिकार

पन्ध्रौँ योजनामा पालिकाले कम्तीमा एक विद्यालय एक बालविकास केन्द्रको अवधारणाअनुसार स्थानीय तहले बालविकास केन्द्रमा लगानीमा साभ्नेदारी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभित्र विद्यालयबाहिर बालबालिका नभएको घोषणा, शिक्षक दरबन्दी मिलान कार्यलाई साभ्ना कार्य, एकमुष्ट अनुदान तथा पटके अनुदान जस्ता वैकल्पिक विधिहरूबाट शिक्षक व्यवस्थापन, विद्यालयमा प्रविधि तथा भौतिक पूर्वाधार विकास, विद्यालय नक्साङ्कन गरी विद्यालय गाभ्ने, सार्ने तथा नयाँ स्थापनाको जिम्मेवारी पालिकालाई दिएको छ । यसै गरी मातृभाषा वा स्थानीय भाषा वा नेपाली भाषा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास, कम्तीमा सउटा प्राविधिक शिक्षालय तथा व्यावसायिक सिप विकास तालिम केन्द्र स्थापना, विद्यार्थी उपलब्धि परीक्षणको कार्यमा स्थानीय तहले थप जिम्मेवारी पाएको छ ।

७. राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ मा स्थानीय तहका शिक्षाका अधिकार

राष्ट्रिय शिक्षा नीतिले पालिकाका २७ ओटा अधिकार उल्लेख गरेको छ । नीतिले प्रदान गरेका कार्यहरूमा प्रारम्भिक बालविकास, माध्यमिक शिक्षा, अनौपचारिक, वैकल्पिक शिक्षा तथा आजीवन सिकाइ, खुला तथा दूर शिक्षा, मातृभाषामा शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम, स्थानीय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास, विद्यालयको चल अचल सम्पत्तिको अभिलेख, सुरक्षा र संरक्षण, पुस्तकालयलगायतका क्षेत्रहरूमा रहेका छन् । कार्यहरूको प्रकृति हेर्दा शैक्षिक, प्रशासनिक तथा

प्राविधिक कार्यहरूका रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । पालिकाहरूले यी कार्यहरू कानुन तर्जुमा, योजना, कार्यक्रम निर्माण गरेर र नियमन गरेर सम्पादन गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेको छ । यसका लागि सङ्घीय शिक्षा ऐन तर्जुमा हुनै पर्ने देखिन्छ ।

८. विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (२०७३।०७४-२०७९।८०) मा शिक्षाको अधिकार

मुलुकमा सङ्घीयता कार्यान्वयन भएपछि शैक्षिक योजना निर्माण, व्यवस्थापन तथा बजेट निर्माणका सन्दर्भमा स्थानीय, प्रान्तीय तथा सङ्घीय तहका काम कर्तव्य तथा उत्तरदायित्व पुनरवलोकन गर्नुपर्ने कुरा विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम उल्लेख गरिएको छ । स्थानीय तह तथा समुदायको बिचमा पुलका रूपमा काम गर्न र विद्यालयका लागि समुदायका तर्फबाट सहयोग जुटाउन विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई जिम्मेवार र जवाफदेही बनाइएको छ । विद्यालयमा हुने गतिविधिको पहिलो अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने दायित्व विव्यस हुन्छ । पालिकाहरूको विद्यालयको योजना तर्जुमा, स्रोत व्यवस्थापन, अनुगमन, सुपरीवेक्षण, आधारभूत तहको परीक्षा व्यवस्थापन, स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणलगायत स्थानीय तहको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने शैक्षिक क्रियाकलापहरूमा समुदायलाई सहभागी गराउने जिम्मेवारी रहेको छ । स्थानीय तहबाट आवधिक रूपमा सबै प्रकृतिका विद्यालयको सिकाइस्तर जाँच गर्ने र देखिएका समस्या पहिचान गरी सुधारका उपायहरू अवलम्बन गर्ने प्रणाली विकास गरिने कुरा विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमले प्रस्ताव गरेको छ ।

९. राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ मा शिक्षाका अधिकार

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले पालिकाहरूलाई स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनमा एकल अधिकार प्रदान गरेको छ । यसका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन, २०७६ विकास गरेको छ । आधारभूत तहको कक्षा ८ सम्मको पाठ्यक्रम संरचनामा समेटिएको मातृभाषा/स्थानीय विषयमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक एवम् पाठ्यसामग्री विकास सम्बन्धित स्थानीय तहले गर्ने छ । माध्यमिक तहको कक्षा ९-१२ को पाठ्यक्रम संरचनामा उल्लिखित समूह तथा विषयहरूको सूचीअनुसार हुने गरी ऐच्छिक विषयहरू स्थानीय तहको समन्वय र सहजीकरणमा विद्यालयले छनोट गर्ने छ । विद्यालयमा पठनपाठन हुने स्वीकृत पाठ्यपुस्तकको सुनिश्चतता स्थानीय तहले गर्ने छ ।

१०. विद्यालय शिक्षाका अधिकारको कार्यान्वयनको अवस्था

(क) कानुनी अधिकार प्रयोगको अवस्था

पालिकाहरूको कानुन निर्माणको अभ्यासलाई सरसर्ती केलाउँदा धेरै जसो पालिकाले सङ्घीय सरकारले नमुना कानुनको आधारमा निर्माण गरेको देखिन्छ । केही पालिकाहरूले नमुना कानुनलाई आफूअनुकूल हुने गरी परिमार्जन गरेका छन् । कसैले शिक्षा ऐन निर्माण गरेका छन् भने केहीले कार्यविधि निर्माण गरेका छन् । पालिकाहरूको कानुन निर्माणको अवस्थाका

बारेमा मार्टिन चौतारीको अध्ययन प्रतिवेदन (२०७४) ले ७५३ पालिकामध्ये ३३५ ओटा अर्थात् ४४ प्रतिशत स्थानीय तहले ऐननियम बनाएको कुरा उल्लेख गरेको छ । अझै पनि आधाभन्दा बढी स्थानीय तहले ऐननियम बनाउन सकेका छैनन् । बागमती प्रदेशका ६९ प्रतिशत स्थानीय तहले शिक्षा ऐननियम बनाएको देखाइएको छ । सबैभन्दा कम प्रदेश २ ले १९ प्रतिशत स्थानीय तहले शिक्षा ऐननियम बनाएको देखाइएको छ । पालिकाले ऐननियम बनाउन नसक्नुको कारण सङ्घीय शिक्षा ऐननियम नबन्नु रहेको छ । निर्माण भएका पालिकाका ऐननियमहरूले विद्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि विविध प्रावधानहरू र प्रक्रिया उल्लेख गरेका छन् । उदाहरणका लागि विव्यस गठन प्रक्रियालाई लिन सकिन्छ । विव्यसको अध्यक्ष छनोटमा विविधता रहेको छ । कुनै पालिकाले वडाध्यक्षलाई विव्यसको अध्यक्ष छनोट गर्ने गरेका छन् भने कुनै पालिकाले अभिभावकहरूले छानेको व्यक्तिलाई नगर कार्यपालिकाले विव्यसको अध्यक्ष तोक्ने गरेका छन् । कतै विद्यालय व्यवस्थापन समितिको सदस्यमा विद्यार्थी रहने व्यवस्था गरेको छ । शिमाविके (२०७४) को अध्ययनले विव्यस अध्यक्षको छनोटका सम्बन्धमा यस्तो कुरा उल्लेख गरेको छ : “विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष वडाध्यक्षलाई बनाउँदा विद्यालय व्यवस्थापनमा नकारात्मक अर्थ प्रवाह गर्नुका साथै विद्यालय शिक्षाको गुणस्तरमा समेत प्रभाव पारेको बताएको छ । यसले विद्यालय शिक्षामा अत्यधिक राजनीतिकरण हुने गरेको र कार्यव्यस्तताका कारण वडा अध्यक्षले विद्यालयलाई दिनुपर्ने समय उपलब्ध गराउन नसक्दा विद्यालय भन् कमजोर हुन सक्ने” कुरा अध्ययनले देखाएको छ । अतः पालिकाको कानुनी व्यवस्थाले द्वैत प्रक्रिया अवलम्बन गर्न बाध्य गरेको छ । यसले कार्यसम्पादन प्रक्रिया दोहोरो, खर्चिलो हुनुका साथै द्विविधा पनि बढेको छ ।

(ख) सङ्गठनात्मक संरचना

प्रभावकारी शैक्षिक सेवा प्रवाहका लागि चुस्त सङ्गठन संरचना चाहिन्छ । द्वैत संरचनाका कारण पालिकाहरूलाई स्वायत्त तथा जवाफदेही बनाउन सकिएको छैन । शिक्षक व्यवस्थापनमा नियुक्ति, पदस्थापन, सरुवा, बढुवा, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन तथा विभागीय कार्यहरू बहुनिकायबाट सम्पादन हुँदै आएका छन् । यसले कार्यहरू टुक्र्याएर सम्पादन गर्न जोड दिएको छ । एउटै कामका लागि सेवाग्राहीलाई दुईतिर, तीनतिर धाउन बाध्य बनाएको छ । जनताले घरदैलाको सरकार भएको अनुभूति गर्न पाएका छैनन् । सङ्घ तथा प्रदेश सरकारबिच विद्यालय शिक्षाका लागि तल्लो तहसम्म संरचना स्थापना गर्न प्रतिस्पर्धा चलेको अनुभूति हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा ३०२ मा भएको व्यवस्थाअनुसार कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ अनुसार निजामती कर्मचारी सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा कर्मचारी समायोजन भएका छन् । समायोजन तथा सङ्घको विज्ञापनबाट सबै पालिकाहरूमा कर्मचारी पुग्न सकेका छैनन् । समायोजन भएका कर्मचारीको वृत्ति विकासको बाटो स्पष्ट नहुँदा कर्मचारीको मनोबल कमजोर भएको छ । यसले पालिकाको सेवा प्रवाहमा प्रभाव परेको

छ । सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणबिना नै कर्मचारी समायोजन गर्दा कुनै पालिकामा कर्मचारी बढी र कुनै कम भएको पाइन्छ । पालिकामा कार्यरत कर्मचारीलाई तीन प्रकारले वर्गीकरण गर्न थालिएको छ । पहिलो समायोजित कर्मचारी, दोस्रो पालिकाका पुराना कर्मचारी र तेस्रो प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत सङ्घको कर्मचारी । यसले कर्मचारीहरूबिच मनोवैज्ञानिक विभेद सिर्जना गरेको छ । अर्को समस्या कानुन परिपालनामा रहेको छ । जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूबिच कानुन परिपालनाको विषयमा विवाद हुने गरेको छ ।

(ग) नीति, योजना र कार्यक्रम कार्यान्वयन

सबै तहका सरकारहरूको शिक्षाको लक्ष्य समावेशी गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्न तथा निरन्तर सिकाइको अवसर बिस्तार हुन सकेको छैन । दिगो विकासको लक्ष्य नं. ४ अनुसार सबै सरकारको सहकार्य हुन सकेको छैन । त्यसै गरी सङ्घ सरकारले राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ विकास गरी तीनओटै सरकारका कार्यहरू स्पष्ट पारेको छ । यस नीतिले पालिकालाई २७ ओटा कार्यहरू सुम्पेको छ । विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (२०१६-२०२३) ले विद्यालय शिक्षाका नीति कार्यान्वयनमा दिशा निर्देश गरेको छ । कार्यक्रम विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनका लागि शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले तयार गरेको कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका तयार गरेको हुन्छ । पालिकाहरूले सङ्घ तथा प्रदेशबाट प्राप्त हुने सशर्त अनुदान तथा समानीकरण अनुदानबाट वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट निर्माण गरी पालिकासभाबाट स्वीकृत गरिन्छ । पालिकाहरूले शिक्षाका लागि समानीकरण अनुदानबाट २ देखि ५ प्रतिशत बजेट व्यवस्था गरेको पाइन्छ । केही पटके कार्यक्रमका रूपमा प्रदेशबाट पालिकाहरूलाई कार्यक्रम तथा बजेट प्राप्त हुन्छ । पालिका सबै बजेट तथा कार्यक्रमलाई मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (ःद्यक्ष्व० मा अनिवार्य राखी वेबसाइटमा सार्वजनिक गर्न सकेको छैन । एकीकृत शैक्षिक सूचना प्रणालीमा भएको विद्यार्थीअनुसार योजना, कार्यक्रम तथा बजेट निर्माण हुन सकेको छैन । त्यसै गरी मीक्ष पूरा गर्न पालिकाले तथ्याङ्कसहितको प्रगति प्रतिवेदन सङ्घलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ । जुन पालिकाहरूले सङ्घलाई उपलब्ध गराउन सकेको हुँदैन ।

(घ) पाठ्यक्रम तथा शिक्षण सिकाइ

हरेक पालिकाले स्थानीय पाठ्यक्रम विकास वि.सं. २०७७ बाट ४ वर्षभित्र निर्माण गरी सक्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ, तर धेरै पालिकाहरूले यो कार्यको सुरुआत गरेका छैनन् । यसै गरी कक्षा ११ र १२ मा रेष्ट्रिक्ट विषय छनोटका लागि पालिकाले समन्वय तथा सहजीकरण गर्ने नयाँ कार्य थपेको छ । यो कार्यान्वयन गर्ने क्षमता विकास हुन सकेको छैन । कक्षा ९ देखि सञ्चालन भई रहेको प्राविधिक शिक्षालाई पालिकाले सहयोग गर्न सकेको पाइँदैन ।

(ङ) आधारभूत तहको परीक्षा व्यवस्थापन

परीक्षालाई व्यवस्थित, विश्वसनीय र स्तरीय बनाउन सकिएको छैन । पालिकापिच्छे परीक्षा सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा खास गरी प्रश्न पत्र निर्माण, परीक्षा केन्द्र तोक्ने, केन्द्राध्यक्ष तोक्ने, विद्यार्थी रजिस्ट्रेशन, प्रवेश पत्रको व्यवस्था, उत्तरपुस्तिका उपलब्ध गराउने, उत्तरपुस्तिका परीक्षण, प्रमाणीकरण तथा प्रमाण पत्रको ढाँचा र हस्ताक्षरमा समेत विविधता रहेको पाइन्छ । परीक्षालाई व्यवस्थित बनाउन राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डले परीक्षा निर्देशिका, २०७६ जारी गरेको छ । पालिकाहरूले राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डको परीक्षा निर्देशिका, २०७६ लाई अनुसरण गर्न सकेमा यस तहको परीक्षामा एकरूपता आउने देखिन्छ ।

(च) पालिकामा शिक्षक व्यवस्थापन

शिक्षक व्यवस्थापनको कार्य पुरानो शिक्षा ऐन तथा नियमका माध्यमबाट बहुनिकायबाट सम्पादन गरिदै आएको छ । पालिकाहरूमा दरबन्दी मिलान हुन नसक्दा सहरमा शिक्षक दरबन्दी बढी देखिएको छ भने भौगोलिक विकटता भएका पालिकाहरूमा शिक्षकको अभाव भएको छ । शिक्षक व्यवस्थापनका सन्दर्भमा शिक्षा ऐननियमले पालिकाहरूलाई चिन्दैन । परिपत्र तथा निर्देशन आधारमा पालिकाले सिफारिस गर्ने, शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने गरेको छ । पालिकाहरूलाई शिक्षकको छनोट, सरुवा, बढुवा र शिक्षक परिचालन जस्ता अधिकार हस्तान्तरण गरेमा शिक्षकहरूले पेसागत सुरक्षा हुनेमा भय व्यक्त गरेको अध्ययन (शिमाविके, २०७४) ले देखाएको छ । यदि शिक्षक व्यवस्थापनमा पालिकालाई उत्तरदायी र सक्रिय बनाउने हो भने शिक्षक व्यवस्थापनप्रति स्थानीय सरकारको अपनत्व बढ्न जान्छ भन्ने कुरा सोही अध्ययनमा उल्लेख गरिएको छ । कानूनको सुनिश्चितता गरेर मात्र यस्ता कार्यहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा अध्ययन (शिमाविके, २०७४) ले जोड दिएको छ ।

(छ) विद्यालय अनुमति तथा सञ्चालन व्यवस्थापन

पालिकाहरूले साधारण शिक्षामा बाल विकासदेखि कक्षा १२ सम्मको कक्षा अनुमति दिँदै आएका छन् । यसका साथै खुला वा वैकल्पिक विद्यालय, प्राविधिक विद्यालयको अधिकार भने प्रयोग गर्न सकेका छैनन् । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा ट्युसन सेन्टर र कोचिङ सेन्टर, पुस्तकालय, वाचानालय स्थापना र नियमन गर्ने कार्य प्रयोगमा आउन सकेको छैन ।

(ज) कोभिड १९ महामारीमा विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापन

कोभिड १९ महामारीमा विद्यार्थी सिकाइलाई निरन्तरता दिने वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका, २०७७ का आधारमा पालिकाहरूले रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन तथा अफलाइनबाट पठनपाठन गर्न प्रोत्साहन गरेको छ । बालविकास तथा शिक्षादेखि कक्षा ८ सम्मका विद्यार्थीलाई स्वाध्ययन सामग्री पढ्न प्रोत्साहन गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल परिवार विकास प्रतिष्ठानको अनलाइन सर्वेक्षण (नागरिक दैनिक पत्रिका, २०७७ श्रावण १७ गते) मा नेपालका करिब ९२ प्रतिशत अभिभावकहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई विद्यालय खुल्नेबित्तिकै विद्यालय पठाउन

नसक्ने देखाएको छ । कोभिड १९ सङ्क्रमणको दर शून्य भएपछि मात्र विद्यालय पठाउने सर्वेक्षणले बताएको छ ।

११. समस्या तथा चुनौतीहरू

पालिकाहरूमा विद्यालय शिक्षाका अधिकार कार्यान्वयनमा देखिएका मुख्य समस्या तथा चुनौतीहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- सङ्घीय शिक्षा ऐन तथा नियमावलीको विकास नहुँदा विद्यालय शिक्षा अधिकार कार्यान्वयनमा कानुनी अन्याय
- तीनओटै सरकारका विद्यालय शिक्षाका एकल अधिकार तथा साभा अधिकार कानुनमा स्पष्ट नहुनु
- आधारभूत तहमा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु
- शिक्षक दरबन्दी गरी शिक्षक दरबन्दी स्थानीकरण नहुनु
- पालिकाहरूले विद्यसलाई स्वायत्तता दिन नसक्नु
- सार्वजनिक शिक्षामा स्थानीय समुदायको अपनत्व सिर्जना हुन नसक्नु
- निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित विद्यालयहरू सेवाभन्दा नाफाउन्मुख हुनु
- सेवाप्रवाह प्रणाली जनमैत्री तथा प्रविधिमैत्री नहुनु
- शिक्षामा गुणस्तर वृद्धि गर्न योजना, कार्यक्रम तथा स्रोतसाधन व्यवस्थापन नहुनु
- विद्यालयमा आधारित पेसागत निरन्तर शिक्षक पेसागत विकासलाई निरन्तरता कायम गर्नु
- शैक्षिक सुपरिवेक्षण कार्य गर्न जनशक्ति नहुनु
- स्थानीय पाठ्यक्रम तथा आधारभूत तहको कक्षा ८ को परीक्षा स्तरीय तथा विश्वसनीय बनाउन नसक्नु
- माध्यमिक शिक्षा पूर्ण रूपमा निःशुल्क हुन नसक्नु

१२. सुधारका उपायहरू

(क) कानुनी सुधार

सङ्घले तीनै तहका सरकारको क्षेत्राधिकार स्पष्ट हुने गरी सङ्घीय शिक्षा ऐन र नियमावली विकास गर्नुपर्छ । अनिवार्य तथा निःशुल्क ऐन कार्यान्वयन गर्न पालिकाहरूले ऐन वा कार्यविधि तर्जुमा गरिनुपर्छ । जनप्रतिनिधिले कानून, नीतिको विकासमा प्राथमिकता दिनुपर्छ । पालिकाहरूमा पालिकासभा, कार्यपालिका, नगरपालिकाको कार्यालय, सामाजिक विकास समिति, पालिका शिक्षा समितिको अधिकार तथा जिम्मेवारी स्पष्ट पार्नुपर्छ ।

(ख) संस्थागत सुधार

शिक्षा, युवा, खेलकुद शाखाको कार्यविवरण स्पष्ट गरी आवश्यक जनशक्ति, भौतिक साधन तथा प्रविधिको व्यवस्था हुनुपर्छ । पालिकाका कर्मचारीको मनोबल उच्च राख्न कर्मचारीतन्त्रका न्यूनतम मूल्य र मान्यता अवलम्बन हुनुपर्छ । विव्यसलाई विद्यालय व्यवस्थापनमा स्वायत्तता दिनुपर्छ ।

(ग) आर्थिक व्यवस्थापनमा सुधार

पालिकाले शिक्षामा कम्तीमा ५ देखि १० प्रतिशत बजेट समानीकरण अनुदानबाट विनियोजन गर्नुपर्छ । शिक्षकको तलब भत्तालगायत अन्य सुविधालाई समानीकरण अनुदानभित्र राखी पालिकाहरूले विनियोजन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ । राजनीतिक नेतृत्वले वित्तीय जवाफदेहीता वहन गर्नुपर्छ ।

(घ) शिक्षक व्यवस्थापनमा सुधार

राष्ट्रिय स्तरमा दरबन्दी मिलान तथा विद्यालय समायोजनपछि शिक्षक दरबन्दीको स्थायीकरण गरिनुपर्छ । शिक्षकको सुरुको नियुक्ति सङ्घ वा प्रदेशले गर्ने र त्यसपछिको बढुवाको अधिकार स्थानीय सरकारको हुनुपर्छ । जुन पालिकाका लागि शिक्षक नियुक्ति भएको हो सोही पालिकामा कम्तीमा पाँच वर्ष कार्य गरेपछि मात्र पालिकाहरूको सहमतिमा सुरुवा हुने व्यवस्था गरिनुपर्छ । शिक्षकलाई प्रविधिमैत्री बनाउन सेवाकालीन तालिमलाई अनलाइनमा मात्र सञ्चालन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ । मेन्ट्रिङ र कोचिङलाई सेवा प्रवेश तालिममा प्रयोग गरिनुपर्छ । समान तहको वरिष्ठ स्थायी शिक्षकहरूमध्येबाट प्रधानाध्यापक छनोट गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

(ङ) शैक्षिक व्यवस्थापनमा सुधार

विद्यालय नक्साङ्कन, जनसाङ्खिकीय बनेट, शैक्षिक तथा भौतिक पूर्वाधार पूरा भएको सुनिश्चिताका आधारमा विद्यालय, वैकल्पिक विद्यालयहरू वा घुम्ती, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको अनुमति, समायोजन, खारेज वा बन्द गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ । संस्थागत विद्यालय अनुमति दिँदा शैक्षिक गुठी तथा सहकारीलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । पाठ्यक्रम विकास, परीक्षा, प्रमाणीकरण, विद्यार्थी उपलब्धि परीक्षण स्वम् अनुगमन जस्ता प्राविधिक जिम्मेवारी पूरा गर्न पालिकाहरूको संस्थागत क्षमता विकास गरिनुपर्छ । सबै वडाहरूमा स्याटलाइट पुस्तकालय तथा घुम्ती पुस्तकालय सेवा सञ्चालन गरी जीवन पर्यन्त सिकाइमा जोड दिनुपर्छ ।

१३. निष्कर्ष

पालिकाहरूलाई विद्यालय शिक्षाको अधिकार प्रयोग गर्न कानुनी, नीतिगत, संस्थागत तथा वित्तीय क्षमताको विकास गर्नुपर्छ । सङ्घीयता एकले अर्कोलाई दोष लगाउने पद्धति बन्नु हुँदैन । सङ्घीय शिक्षा ऐनको विकास गरी तीनओटै तहका अधिकार स्पष्ट गरी यी अधिकार सहअस्तित्व, सहकार्य, समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित कार्यान्वयन गरिनुपर्छ । कोभिड १९ जस्ता महामारीमा शिक्षालाई

निरन्तरता दिन विद्यालयहरूमा प्रविधिको प्रयोग र वैकल्पिक शिक्षाका उपायहरू अवलम्बन गर्न सक्नुपर्छ । पालिकाले विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापनलाई प्रोत्साहन हुने गरी पालिकाले शिक्षा ऐन, कार्यविधि विकास गर्नुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू :

नेपाल कानून आयोग (२०७५) : अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५, काठमाडौं : लेखक ।

नेपाल कानून आयोग (२०७४) : स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, काठमाडौं : लेखक ।

नेपाल सरकार (२०७२) : नेपालको संविधान, २०७२, काठमाडौं : लेखक ।

पराजुली, लोकरञ्जन, देवेन्द्र उप्रेती र रुख गुरुङ (२०७६) : सङ्घीय नेपालमा स्थानीय सरकार र विद्यालय शिक्षा, काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

बनेपा नगरपालिका (२०७५) : बनेपा नगरपालिका विद्यालय शिक्षा सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमन कार्यविधि, २०७५, काभ्रे : लेखक ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६) : विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६, भक्तपुर : लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (शिविप्रमं, २०७६) : राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६, काठमाडौं : लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (शिविप्रमं, २०७४) : विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (२०७३।७४-२०७९।८०), काठमाडौं : लेखक ।

शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र (२०७४) : सङ्घीय प्रणालीमा विद्यालय तहका शिक्षक व्यवस्थापनका उपायहरू अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४, भक्तपुर, डायनमिक इन्स्ट्युट अफ रिसर्च तथा डेभलपमेन्ट, काठमाडौं ।

अधिकारी, खगेन्द्र (२०७७) : नेपाल परिवार प्रतिष्ठानको सर्वेक्षण (२०७४), नागरिक दैनिक, श्रावण १६, २०७७ ।

<https://nagariknews.nagariknetwork.com/opinion/291441-1596170786.html>

शिक्षकको पेसागत विकास

परिवर्तित सन्दर्भमा शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको भूमिका

✍ तोयानाथ खनाल, पिप्लचडी

तालिम प्रमुख, शिक्षा तालिम केन्द्र, धुलिखेल

लेखसार

जनशक्तिको क्षमता विकास निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । देश विकासका लागि आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने क्षेत्र शिक्षा हो । यस क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकास गर्न सकियो भने मात्र देशले सक्षम, सिर्जनशील, सकारात्मक ऊर्जा भएको र उत्पादनशील जनशक्ति प्राप्त गर्दछ । शिक्षा क्षेत्रको जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने जिम्मेवारी पाएका शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले परिवर्तित सन्दर्भमा आफ्नो भूमिकालाई अघावधिक गरिएको ज्ञान, सिप र प्रविधिका साथ बढी जिम्मेवारीपूर्ण तरिकाले निर्वाह गर्नुपर्दछ । शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले स्थापना कालदेखि आमनेसामने पद्धतिमा तालिमलगायतका क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् । यक्काइसौं शताब्दीलाई सूचना र सञ्चार प्रविधिको युग भनियता पनि तालिम केन्द्रहरूले अनलाइनमा आधारित कार्यक्रमहरूको सञ्चालन विश्वव्यापी रूपमा फैलियोको कोरोना भाइरसको महामारीका कारणले सिर्जना भएको बन्दाबन्दीका अवस्थामा सुरुआत गरी सरोकारवालाहरू समक्ष आफ्नो उपस्थिति देखाउनुका साथै शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूको क्षमता फरक तरिकाले बढाउन मद्दत गरेका छन् । अनलाइन पहुँचमा भएका शिक्षक र प्रधानाध्यापकका लागि अनलाइनमा आधारित तालिम सञ्चालनमा निरन्तरता दिनु अति आवश्यक, फाइदाजनक र समसामयिक देखिएको छ । विविध कारणले गर्दा सबै शिक्षक, प्रधानाध्यापक र सरोकारवालाहरू अनलाइन पहुँचमा नभएको साथै कतिपय विषयवस्तुहरू अनलाइनबाट मात्र पस्कन नसकिने हुँदा तालिम केन्द्रहरूले क्षमता विकासका लागि आमनेसामने पद्धतिका कार्यकलापहरूलाई पनि निरन्तरता दिनुपर्ने अवस्था छ । जुनसुकै पद्धतिबाट तालिम सञ्चालन गरे पनि तालिम प्रदायक निकाय, तालिममा सहभागी हुने पक्ष र विद्यालयको नेतृत्वले विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिलाई केन्द्रमा राखेर अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा आफ्ना जिम्मेवारीहरू अगाडि बढाउनु नै समयको माग हो । शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको भूमिकालाई अझ प्रभावकारी बनाउनका लागि तीनै तहका सरकारले नेतृत्वदायी र समन्वयकारी भूमिका खेल्नु अति आवश्यक छ ।

१. पृष्ठभूमि

शिक्षा सबै पक्षको विकासको मेरुदण्ड र सभ्यताको मुहान हो । विद्यालयीय शिक्षा शिक्षाको आधार हो । नेपालमा अहिले ३५,००० भन्दा बढी विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । यी विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको सिकाइलाई दरिलो बनाउन सकियो भने शिक्षाको आधार बलियो भई देश विकासका लागि आवश्यक पर्ने सक्षम, सिर्जनशील र जिम्मेवार जनशक्ति तयार पार्ने आधार बन्छ ।

विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको सिकाइ दरिलो हुनका लागि विभिन्न पक्षहरू जिम्मेवार छन् । तीमध्ये शिक्षा क्षेत्रमा काम गर्ने जनशक्तिको क्षमता विकास पनि एक हो । जनशक्तिको क्षमता विकासका विभिन्न आयाममध्ये तालिम पनि एक हो । शिक्षा क्षेत्रमा जनशक्तिको क्षमता विकासको महत्त्वलाई बुझेर नै सङ्घीयताको कार्यान्वयनका सिलसिलामा नेपाल सरकारले मिति २०७५ साउन १० गतेको निर्णयअनुसार सातओटा प्रदेशमा एक एकओटा शिक्षा तालिम केन्द्र स्थापना गरेको छ । हुन त यसभन्दा अगाडि पनि शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत रहने गरी देशभरि ९ ओटा शैक्षिक तालिम केन्द्रहरू सञ्चालनमा थिए । अहिले तिनै तालिम केन्द्रहरूलाई प्रदेशअन्तर्गत रहने गरी विकास गरिएको छ । यस लेखमा परिवर्तित सन्दर्भमा शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि के के गर्न सक्छन् भन्ने बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. विधि

यो लेख गुणात्मक विधिमा आधारित भएर तयार पारिएको छ । यसका लागि सातओटै शिक्षा तालिम केन्द्रका प्रमुख तथा प्रशिक्षकहरूको कार्य अनुभव आदानप्रदानलाई आधार बनाइएको छ । लेख तयार गर्ने सिलसिलामा तालिम केन्द्रका विज्ञसूचीमा समावेश भएका प्रशिक्षक, विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक, प्रधानाध्यापक र अभिभावकहरूसँग पनि छलफल र अन्तरक्रिया गरिएको छ । विद्यालयहरूको स्थलगत भ्रमण, अनुगमन र सुपरिवेक्षणलाई पनि अध्ययनको आधारका रूपमा लिइएको छ । यसका साथै शिक्षा क्षेत्रको क्षमता विकासका सन्दर्भमा भइरहेका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू र नेपालको विद्यालयीय शिक्षाका क्षेत्रमा हाल कार्यान्वयनमा रहेको विद्यालय क्षेत्र विकास योजनामा व्यवस्था गरिएको क्षमता विकासका प्रावधानहरूसमेतको अध्ययनका आधारमा लेख तयार गरिएको छ ।

३. सन्दर्भ सामग्रीहरूको सिंहावलोकन

यस खण्डमा शिक्षा तालिमसम्बन्धी नेपाल सरकारका नीतिहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसले शिक्षा तालिम केन्द्रहरूलाई तालिमसम्बन्धी सरकारका नीतिहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूका बारेमा जानकारी प्राप्त भई तिनीहरूलाई आफ्नो सेवाक्षेत्रको आवश्यकतासँग मिलाएर अगाडि बढ्नका लागि मार्ग दर्शन प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

(क) कानुनी आधार

नेपाल सरकारले २०७६ सालमा जारी गरेको राष्ट्रिय शिक्षा नीतिको रणनीतिमा, विद्यालयमा विषयगत शिक्षकको सुनिश्चितता गर्नुका साथै शिक्षकको तयारी, प्राप्ति, विकास र उपयोग प्रणालीमा सुधार गरी विद्यालय शिक्षाको अभिवृद्धि गर्ने कुरा उल्लेख छ । यहाँ उल्लेख गरिएको शिक्षकको विकास शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको कार्यक्षेत्रमा पर्दछ । शिक्षक, शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतका कर्मचारी तथा शिक्षासम्बन्धी समुदायमा संलग्न व्यक्तिको कार्यदक्षता अभिवृद्धि गर्न तथा शैक्षिक विकाससम्बन्धी नीति निर्माण, व्यवस्थापन गर्ने काम समेतका लागि शैक्षिक जनशक्ति विकास परिषद् रहने

व्यवस्था शिक्षा नियमावली २०५९ को नियम ७२ मा रहेको छ । शिक्षा नियमावलीमा भएको यस व्यवस्थाअनुसार देशभरिमा ९ ओटा शैक्षिक तालिम केन्द्र क र २० ओटा ख स्तरका तालिम केन्द्र रहने व्यवस्था थियो । देश सङ्घीय व्यवस्थामा गइसकेका अवस्थामा शिक्षा क्षेत्रको जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने आवश्यकता महसुस भएर नै नेपाल सरकारले तत्कालीन शैक्षिक तालिम केन्द्र क लाई शिक्षा तालिम केन्द्र नामकरण गरेर सातओटै प्रदेशमा शिक्षा क्षेत्रको जनशक्तिको क्षमता विकास गर्नका लागि जिम्मेवार बनाएको छ । अहिले विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आएको छ । यस योजनाले गुणस्तरको सुनिश्चितता, मागमा आधारित पेसागत विकास र कार्य सम्पादनमा सक्षम तथा उत्तरदायी शिक्षक व्यवस्थापनलाई यस योजनाको परिवर्तनको सिद्धान्तका प्रमुख तत्त्वहरूमध्ये एक मानेको छ । यसका साथै योजनाले शिक्षकहरूको क्षमता विकासका लागि शिक्षा तालिम केन्द्रहरूलाई जिम्मेवार बनाएको छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०७३) । यति हुँदाहुँदै देश सङ्घीय संरचनामा गएको अवस्थामा अक्षसम्म शिक्षा ऐन तथा नियमावली नबन्नु, प्रादेशिक विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम नबन्नु, प्रादेशिक शैक्षिक जनशक्ति विकास परिषद्को व्यवस्था भइनसक्नु र साविकका शैक्षिक तालिम केन्द्र ख को व्यवस्थापन भइनसक्नु सम्बन्धित पक्षले ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू देखिन्छन् ।

(ख) शिक्षा तालिम केन्द्रको कार्यविवरण

हाल सञ्चालनमा रहेका शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको कार्यविवरण देहायअनुसार रहेको छ :

१. विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप तथा राष्ट्रिय गुणस्तर मापदण्ड निर्धारणअनुसार शिक्षक तथा कर्मचारीको क्षमता विकासका कार्यहरू
२. पाठ्यक्रम सम्बद्ध अध्ययन अनुसन्धान तथा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन अनुगमन व्यवस्था
३. पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि तालिम सञ्चालन
४. प्रदेश तथा स्थानीय तहसँग पाठ्यक्रम सम्बद्ध क्रियाकलापमा समन्वय, क्षमता विकास र प्राविधिक सेवा प्रवाह
५. विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम तथा मानव संसाधन विकासको क्षेत्रमा मन्त्रालयको नीति कार्यान्वयन
६. शैक्षिक तालिम कार्यक्रम तथा निकायहरूको तोकिएको मापदण्डअनुसार सम्बन्धन, प्राविधिक सहयोग, समन्वय, अनुगमन तथा नियमन
७. शिक्षक विकासका लागि प्रदेश तहमा मापदण्ड तर्जुमा तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी कार्यहरू
८. विभिन्न तहमा शैक्षिक गुणस्तरका लागि शैक्षिक सामग्रीहरूको सूची विकास, तालिम पाठ्यक्रम तथा सन्दर्भ सामग्री विकास र प्रमाणीकरण तालिम सामग्री उत्पादन तथा वितरणसम्बन्धी कार्य

९. शिक्षक तालिम मान्यता तथा समकक्षताका कार्य
१०. तोकिएबमोजिमका अन्य कार्यहरू
- (ग) दार्शनिक तथा सैद्धान्तिक आधार

शिक्षक शिक्षाका तीन आधारहरू (Triangular Basis of Teacher Education)

एक प्रभावकारी शिक्षक शिक्षाका लागि तीनओटा महत्त्वपूर्ण आधारहरू (क) दार्शनिक आधार (Philosophical Basis), (ख) सामाजिक आधार (Sociological Basis) र (ग) मनोवैज्ञानिक आधार (Psychological basis) लाई विशेष ख्याल पुऱ्याउनुपर्ने कुरामा अनुसन्धानहरूले जोड दिएका छन् (McNergney, Robert, Herbert & Joanne, 2001) । दार्शनिक आधारको सारअनुसार एउटा सफल शिक्षकले आफ्नो सिकाइलाई समाजको आवश्यकतासँग जोडेर शिक्षण गर्न सक्नुपर्दछ । शिक्षणसिकाइका क्रममा सिकाइ अनुभवहरूलाई व्यवहारसँग जोड्न सकिनु भन्ने सिक्नुको अर्थ नरहने कुरामा दार्शनिक आधारले जोड दिन्छ । सामाजिक आधारका सन्दर्भमा कुरा गर्दा शिक्षणसिकाइका क्रममा सामाजिक वातावरणले शिक्षणसिकाइलाई ठुलो प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । वास्तवमा पढ्ने पढाउने र सिक्ने सिकाउने भन्नेकै समाज हो । समाजमा भए गरेका विविध गतिविधिहरूको अनुभवजन्य साक्षात्कारबाट मात्र सिकाइ सम्भव छ । त्यसैले शिक्षणसिकाइका निम्ति समाजलाई विशाल प्रयोगशालाका रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने कुरा सामाजिक आधारले प्रस्ट पार्दछ । यसका साथै एउटा सफल शिक्षकले बाल मनोविज्ञानलाई बुझेर शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ । आफ्ना बालबालिकाहरूको हर कुराहरूको विश्लेषण गर्न सक्ने क्षमता शिक्षकमा हुनु जरुरी छ । बालबालिकाहरूको विविधताका बारेमा जानकारी राख्दै उनीहरूको परिपक्वता, रुचि, चाहना, इच्छा तथा आवश्यकता बुझेर सोहीअनुसारका शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापहरू गर्ने सक्षमता शिक्षकमा हुन सकेमा सिकाइ प्रभावकारी हुनका साथै बालकालिकाहरू खुसी पनि हुन्छन् । त्यसैले शिक्षकको पेसागत विकास कार्यक्रमका पाठ्यक्रमहरू बनाउँदा यस्ता पक्षहरूलाई जोड दिनुपर्ने ठहर अनुसन्धानहरूले गरेका छन् ।

(अ) सल्लाह र परामर्श दिन सक्ने क्षमताको विकास गर्नुपर्ने

उचित शैक्षिक तथा व्यक्तिगत सरसल्लाह र आवश्यक पर्दा परामर्श गर्न सक्ने शिक्षक आजको आवश्यकता हो (Nkechi, Ewomaoghene & Egenti, 2016) । वास्तवमा शिक्षण गर्नु भन्नेकै सिकारुलाई निरन्तर सल्लाह प्रदान गर्नु हो । बालबालिकाहरूको विविध विभिन्नताको विश्लेषणका आधारमा निरन्तर आवश्यक सरसल्लाह प्रदान गर्ने बानीले बालबालिकाहरूको चौतर्फी विकासमा सहयोग पुग्छ र यो उनीहरूको सुधारका निम्ति गरिएको सहयोग नै हो । निरन्तरको सल्लाहले बालबालिकाहरू सही मार्गमा लागि नै रहन्छन् । यसका अतिरिक्त विविध कारणहरूबाट शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न नसकेकाका साथै विविध व्यक्तिगत समस्याहरूका कारण कठिनाइ भोगिराखेका

बालबालिकाहरूलाई आवश्यक परामर्श सेवाको माध्यमबाट सहयोग गर्न सकिन्छ । यसका लागि शिक्षक विद्यार्थीहरूको अवस्थाका आधारमा सल्लाह तथा परामर्श दिने कार्यमा पोख्त हुनु जरुरी छ । यसकारण शिक्षक तालिमका कार्यक्रमहरू बनाइरहँदा यस्ता कुराहरूमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने खाँचो रहेको अनुसन्धानहरूले औल्याएका छन् ।

(आ) सूचना तथा सञ्चार प्रविधिसँग जोडिएको शिक्षणसिकाइ विधिको आवश्यकता

हाल विश्व शिक्षा बजारमा सबैभन्दा बढी उठेको विषयबस्तु भनेको शिक्षणसिकाइमा प्रविधिको प्रयोग हो । आज शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि भन्नेबित्तिकै विद्यालयहरूमा कम्प्युटर शिक्षाको अध्यापन हो भन्ने आम बुझाइ बन्न पुगेको छ तर अनुसन्धानहरूले पुष्टि गरेका छन् कि प्रभावकारी सिकाइका लागि बहुमाध्यम (Multimedia) को प्रयोगको खाँचो महसुस भएको छ (Akorede, 2014; Umeh & Nsofor, 2014) । सिकारुलाई सिकाइमा व्यस्त राख्नका लागि र विश्व शिक्षा बजारको मागलाई विश्लेषण गर्दा अबका दिनमा परम्परागत शैलीमा चक, डस्टर, मार्कर आदिको प्रयोगबाट शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूमा सिकाइप्रति रुचि जगाउन नसकिने अवस्था आएका सन्दर्भमा शिक्षणसिकाइका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई महत्त्वपूर्ण साधनका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता खड्किसकेको छ । तर हाम्रो जस्तो सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको भर्खरै पूर्वाधार बन्दै गरेको देशमा यो कार्य चुनौतीपूर्ण त छँदै छ त्यसभन्दा पनि ठुलो चुनौती शिक्षकहरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी आवश्यक ज्ञान तथा सिप पुऱ्याउनु रहेको छ । हालै शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र, सानोठिमीले सम्पन्न गरेको सामुदायिक विद्यालयहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनको प्रारम्भिक तथ्याङ्कलाई नियाल्ने हो भने सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरूमध्ये लगभग १० प्रतिशत शिक्षकहरूमा मात्र शिक्षणमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग गर्ने सक्षमता रहेको र त्यसमध्ये २ प्रतिशतभन्दा कम शिक्षकले मात्र शिक्षणसिकाइमा आंशिक रूपमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग गर्दै आएको (ERO, 2019) वास्तविकता देखिएको छ । यस वास्तविकताले शिक्षा तालिम केन्द्रलाई शिक्षकहरूलाई तालिम प्रदान गर्दा यस पक्षमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखाएको छ ।

(इ) क्रिया, प्रतिक्रिया र अन्तरक्रियासहितको शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको खाँचो

शिक्षक तालिमसँग सम्बन्धित अनुसन्धानहरूले शिक्षक बढी क्रियाशील हुनु, विद्यार्थीको प्रतिक्रियाको अवस्था कमजोर हुनु र कक्षामा अन्तरक्रियात्मक वातावरण कमजोर हुनुलाई प्रभावकारी शिक्षण र उच्च सिकाइ उपलब्धि हासिल हुन नसक्नुका प्रमुख कारकका रूपमा प्रमाणित गरेका छन् (Singh, 2014) । हाम्रो देशमा पनि शिक्षणसिकाइका सन्दर्भमा शिक्षककेन्द्रित विधिको अधिक प्रयोग र शिक्षणसिकाइ कार्यकलापमा विद्यार्थीहरूको कम सहभागिताले गर्दा उनीहरूको सिकाइ उपलब्धि कम भएको मानिन्छ । शिक्षक पुस्तक पढेर सुनाउनमा आफैँ क्रियाशील देखिनु र विद्यार्थीले उक्त

प्रक्रिया मन नपराउनुले शिक्षणसिकाइमा समस्या आइरहेको छ । सिकाइका आवश्यक विषयहरूमा प्रभावकारी अन्तरक्रियाको माध्यमबाट जीवन्त शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया अघि बढाउन सक्ने शिक्षक आजको आवश्यकताका रूपमा देखिएको छ । अन्तरक्रिया केवल शिक्षक र विद्यार्थीबिचमा मात्र होइन कि, विद्यार्थी विद्यार्थीबिचमा, विद्यार्थी र समाजका कुनै घटनाका बिचमा, कुनै परिवर्तनका बिचमा वा अन्य कुनै पनि राम्रा वा नराम्रा घटना र संस्कारका बिचमा हुनु जरुरी भएको छ । यसका लागि आवश्यक अभिवृत्ति, ज्ञान तथा सिप विकासका तालिम पाठ्यक्रमहरू तयार गरेर शिक्षक तालिममा प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने खाँचो अनुसन्धानहरूले औँल्याएका छन् । त्यसैले शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको अबको बाटो विगतका तालिम पाठ्यक्रमहरूलाई परिमार्जन गरी अन्तरक्रियात्मक शिक्षणसिकाइ सञ्चालन गर्नसक्ने शिक्षक तयारीमा जुट्नु जरुरी भएको छ ।

(ई) समालोचनात्मक सोच र सिर्जनात्मक गतिविधिमा सिकारुलाई लगाउनुपर्ने खाँचो

एक्काइसौं शताब्दीको शिक्षाको लक्ष्य विद्यार्थीहरूलाई केवल तथ्यहरू रटाउनु नभई उनीहरूलाई आफ्ना धारणा बनाउन, समालोचनात्मक सोचको विकास गर्न र सिर्जनात्मक क्रियाकलापहरूमा व्यस्त राख्न सघाउनु हो भनेर अनुसन्धानहरूले सुभाएका छन् (Pokhrel & Behera, 2016) । शिक्षणसिकाइमा यस कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अघि बढाउन सके तर्क गर्न सक्ने, आविष्कारमूलक सोचको विकास गर्न सक्ने, सिर्जनात्मक कार्यमा रमाउन सक्ने सिकारुहरू तयार हुन्छन् भन्ने तर्क गरिएको पाइन्छ । यस कार्यका लागि विद्यार्थीहरूमा समालोचनात्मक सोचाइ र सिर्जनात्मक दक्षता बढाउनसक्ने क्षमता भएका शिक्षकहरूको खाँचो पर्दछ र यसका लागि तालिम केन्द्रहरूले शिक्षक तालिमका पाठ्यक्रम सोहीअनुसार परिमार्जन गरी कार्यान्वयन हुनुपर्ने कुरा अनुसन्धान साहित्यहरूले सुभाएका छन् ।

(उ) नयाँ परिवेश र परिवर्तनको सम्भावनालाई आत्मासात् गर्नुपर्ने

आजका समस्यामा मात्र केन्द्रित नगरी भोलिका आवश्यकताहरूलाई समेत मध्यनजर राखेर शिक्षकको पेसागत विकासको योजना बनाउनुपर्ने निचोड अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका छन् (Singh, 2014) । भोलिको सामाजिक आवश्यकता, शैक्षिक धार, उदाउँदो नयाँ प्रविधि, नयाँ पुस्ताका बालबालिकाहरूका चाहना जस्ता पक्षहरूलाई विश्लेषण गरी आवश्यक सिपयुक्त शैक्षिक जनशक्तिको विकास गर्न तालिम प्रदायक संस्थाहरू लागिपर्नुपर्ने आवश्यकता पहिचान गरिएको छ । यसप्रति तालिम केन्द्रहरू सजग, सबल र निरन्तर क्रियाशील हुनुपर्ने सङ्केत अनुसन्धानले देखाएका छन् । नेपालका सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दा हाल पाठ्यक्रम विकास केन्द्र विभिन्न कक्षाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू परिवर्तन गर्ने क्रममा जुटेको छ । शैक्षिक सत्र २०७७ देखि कक्षा १ मा एकीकृत पाठ्यक्रम लागु भएको छ । यस पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि शिक्षक तालिमको आवश्यकता महसुस भइसकेको छ ।

(ऊ) नयाँ प्रवेशी शिक्षकहरूका लागि सेवा प्रवेश/प्रेरणा तालिमको खाँचो

सेवा प्रवेशको समयमा जति धेरै पेसाप्रति उत्प्रेरणा जगाउन सकियो त्यति नै बढी पेसागत सन्तुष्टि बढ्ने र भविष्यमा प्रभावकारी कार्य सम्पादनको अपेक्षा गर्न सकिने तथ्य अनुसन्धानले देखाएको छ (Educational Testing Service, 2003) । नेपालको सन्दर्भमा पछिल्ला समयमा शिक्षक सेवा आयोगको नियमित सक्रियताले विद्यालयहरूमा प्रशस्त नयाँ शिक्षकहरू सेवा प्रवेश गरेका छन् । उनीहरूका लागि समयसापेक्ष पेसागत ज्ञानसिप बढाउन सेवा प्रवेश/प्रेरणा तालिमको खाँचो छ । यसका अतिरिक्त शिक्षण पेसाका आकर्षण र जिम्मेवारीहरू, शिक्षा सेवा प्रवेशपछि थाहा पाउनुपर्ने पक्षहरूका बारेमा जानकारी, समुदायमा शिक्षकको भूमिका, शिक्षकका लागि तालिमका अवसरहरू आदिको बारेमा समेत प्रेरणा तालिमले सघाउन सक्छ । त्यसैले यस पक्षलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने सङ्केत अनुसन्धानहरूले गरेका छन् ।

(ऋ) सैद्धान्तिक विषयलाई भन्दा पनि कक्षाकोठाका समस्याहरूलाई प्राथमिकता दिनु जरुरी

तालिममा केवल सैद्धान्तिक विषयबस्तुहरूलाई प्रोत्साहन गर्नुभन्दा पनि शिक्षकले कक्षाकोठामा भोग्नुपरेका समस्याहरूलाई प्रमुख विषयबस्तु बनाइनुपर्ने ठम्याइ अनुसन्धानले गरेको छ (Pokhrel & Behera, 2016) । यस्ता समस्याहरूलाई तालिमका सहभागीहरूबिच छलफल गराएर समाधानका उपायहरूको खोजी गर्ने हो भने तालिम स्वाभाविक रूपमा प्रभावकारी हुन्छ । यसो गर्दा विषयगत रूपमा छलफल केन्द्रित गर्न सके थप प्रभावकारी हुने कुरो प्रमाणित भएको छ । यसका साथै सहभागीहरूबिच हुने गरेका असल अभ्यासहरूको साभेदारी गर्न सकेमा थप फलदायी हुने कुरामा समेत अनुसन्धान प्रमाणहरूले जोड दिएको हुँदा तालिम केन्द्रहरूको ध्यान यसतर्फ पनि जान आवश्यक छ ।

(ए) तालिम पद्धतिमा विविधताको प्रयोग

सधैँभरि एकै पद्धतिबाट तालिमहरू सञ्चालन गरिनुभन्दा यसमा विविधता ल्याउँदा तालिमहरू बढी प्रभावकारी हुने कुरा अनुसन्धानले पुष्टि गरेका छन् (Umeh & Nsofor, 2014) । शिक्षक विद्यार्थीको कक्षाकोठा ढाँचाभन्दा फरक पद्धतिबाट तालिम सञ्चालन गर्न सक्ने हो भने यसको प्रभावकारिता नै बढ्ने कुरामा अनुसन्धान प्रमाणहरू जुटेका छन् । उदाहरणका लागि पेसागत विकास गर्ने क्रममा कार्यशाला (Workshop), कार्यपत्र प्रस्तुति तथा छलफल (Seminar), विद्युतीय माध्यमबाट छलफल (Webinar), सम्मेलन (Conference), अवलोकन भ्रमण (Observational Visit) एवम् साना परियोजना (Mini Project) जस्ता पद्धतिहरू अपनाउँदा उपयुक्त हुने देखिएको छ ।

(ओ) तालिम प्रदायक संस्थाको सङ्गठनात्मक सक्षमता अभिवृद्धि

तालिम प्रदायक संस्थाहरूको सङ्गठनात्मक सक्षमता बढाउनका लागि तालिम र क्षमता विकासका कार्यक्रमहरूको आवश्यकता पर्ने कुरा अनुसन्धानले पुष्टि गरेको छ । खास गरी तालिम विकास (Training Development), कामका सिलसिलामा तालिम (On the Job Training), तालिम ढाँचा निर्माण (Training Design) र प्रस्तुति शैली विकास (Delivery Skills) का लागि

तालिमको खाँचो पर्ने कुरा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूमा औल्याइएको छ (Khan, Khan & Khan, 2011) । तालिम ढाँचा, कामका सिलसिलामा तालिम र प्रस्तुति शैली तालिम विकासका प्रमुख अङ्गहरू हुन् । यदि कुनै संस्थामा उल्लिखित पक्षहरूको सही संयोजनबाट तालिम विकास कार्यलाई प्राथमिकता दिइएको छ भने उक्त संस्थाको कार्य सम्पादन क्षमता वृद्धि हुने कुरामा निश्चिन्तता रहेको अनुसन्धानको दावा छ ।

४. शिक्षा तालिम केन्द्रहरूबाट हाल सञ्चालित कार्यक्रमहरू

शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले सङ्घीय र प्रदेश सरकारबाट आएका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् । सङ्घीय सरकारबाट प्राप्त भएका कार्यक्रमहरूमा राजपत्र अनङ्कित कर्मचारीका लागि सेवाकालीन तालिम, विद्यालयका शिक्षकका लागि प्रमाणीकरण शिक्षक तालिम, प्रधानाध्यापकका लागि नेतृत्व क्षमता विकास तालिम, प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रका शिक्षकका लागि प्रमाणीकरण तालिम र कक्षा १ देखि ३ सम्म नेपाली भाषा शिक्षण गरिरहेका शिक्षकका लागि प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रमअन्तर्गत प्रमाणीकरण तालिम सञ्चालन भइरहेका छन् । सङ्घीय सरकारबाट प्राप्त कार्यक्रमहरूमा सबै प्रदेशका तालिम केन्द्रहरूमा एकरूपता पाइन्छ । तालिम केन्द्रहरूले प्रदेश सरकारबाट प्राप्त कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्नुपर्छ । सबै तालिम केन्द्रहरूमा प्रदेश सरकारबाट प्राप्त कार्यक्रममा भने एकरूपता पाइँदैन । शिक्षा तालिम केन्द्र धुलिखेललाई बागमती प्रदेशको सामाजिक विकास मन्त्रालयबाट प्राप्त भएका कार्यक्रममा आधारभूत तहदेखि माध्यमिक तहसम्मका शिक्षकका लागि पुनर्ताजगी तालिम, प्रधानाध्यापकका लागि नेतृत्व क्षमता विकाससम्बन्धी पुनर्ताजगी तालिम, शिक्षणसिकाइमा सूचना र सञ्चार प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी तालिम, प्राविधिक धार सञ्चालन भएका विद्यालयका शिक्षकका लागि तालिम, माध्यमिक विद्यालयका खेलकूद शिक्षकका लागि तालिम, तालिम केन्द्रको भौतिक संरचनाको मर्मत सुधार जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । शिक्षा तालिम केन्द्र धुलिखेलले प्रदेश सरकारबाट प्राप्त तालिम कार्यक्रमहरूलाई उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०७५ ले सुझावअनुसार मागमा आधारित बनाएर शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूलाई पायक पर्ने स्थानमा तालिम सञ्चालन गर्दै आएको छ भने प्रमाणीकरण तालिम भने परिषद्बाट स्वीकृत पाठ्यक्रमका आधारमा सञ्चालन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको छ ।

तालिम केन्द्रहरूले सञ्चालन गर्दै आएका क्षमता विकाससम्बन्धी कार्यक्रमहरू आमनेसामने पद्धतिमा आधारित रहँदै आएका थिए । एक्काइसौं शताब्दीलाई सूचना र सञ्चार प्रविधिको युग भनिएता पनि शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू अनलाइनमा आधारित बनाएर सञ्चालन गरेको अवस्था थिएन । वि. सं. २०७६ सालमा शिक्षा तालिम केन्द्र, धुलिखेलले गरेको कार्यमूलक अनुसन्धानमा सरोकारवालाहरूले अब शिक्षा तालिम केन्द्रले अनलाइनमा आधारित कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्नुपर्छ भनी सुझावको पाइन्छ । कोरोना भाइरसका कारणले विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको महामारीका कारण सिर्जना भएको बन्दाबन्दीको अवस्थामा तालिम केन्द्रहरूले आफ्ना

कार्यकलापहरू अनलाइनमा आधारित बनाएर सञ्चालन गर्ने बाध्यात्मक अवस्था भएकाले आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ को तेस्रो चौमासिक अवधिमा तालिम केन्द्रहरूले अनलाइनमा आधारित तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेका छन् । यस अनुभवले विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरू अनलाइन पहुँचमा रहेको र अनलाइन पद्धतिमा आधारित तालिममा उनीहरूको आकर्षण बढेको पनि पाइएको छ । यसका साथै आमनेसामने पद्धतिमा सञ्चालन गरिने तालिम सञ्चालन गर्न लाग्ने खर्चले अनलाइनमा आधारित तालिम दुईओटा समूह सञ्चालन गर्न सकिनेसमेत अनुभव गरिएको छ । तालिम सञ्चालनको यस अनुभवबाट समय र आर्थिक लगानीका दृष्टिले अनलाइनमा आधारित तालिम बढी किफायती र प्रभावकारी रहेको पाइएको छ । यस पद्धतिको तालिमलाई शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले आवश्यक परिमार्जनसहित निरन्तरता दिनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

५. असल अभ्यासहरू

गतविगत समयमा शिक्षक तालिमका लागि सहभागी बोलाउन सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा समन्वय गर्दै आएका अहिले विद्यालय तहको शिक्षा स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेकाले शिक्षक तालिममा सहभागी बोलाउने सम्बन्धमा सम्बन्धित स्थानीय तहसँग आवश्यक समन्वय र सहकार्य गरी तालिम सञ्चालन हुँदै आएका छन् । कार्यक्षेत्र र कार्य जिम्मेवारीका तुलनामा शिक्षा तालिम केन्द्रहरूमा स्वीकृत दरबन्दी नै कम छ भने स्वीकृत दरबन्दीमा पनि सबै कर्मचारीहरू पूरा छैनन् । यस अवस्थामा तालिम सञ्चालनका लागि असल अभ्यासको अनुभव भएका विज्ञसूचीमा समावेश भएका प्रशिक्षकहरूको प्रयोग गरी तालिम सञ्चालन गरिएको छ । शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूमा बदलिँदो परिवेशमा आआफ्नो क्षमता विकासका लागि चासो बढेका कारणले पनि हुन सक्छ छोटो समयको सूचना र तयारीमा पनि तालिम कार्यक्रमहरूमा शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूको सहभागिता र सक्रियता उल्लेख्य हुन सकेको पाइएको छ । शिक्षा तालिम केन्द्रमा प्रदेश सरकारबाट प्राप्त भएका तालिम कार्यक्रमबाट शिक्षणसिकाइ कार्यक्रमका लागि सञ्चार प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी तालिम कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरियो । यस्तो तालिममा शिक्षकहरूको चासोपूर्ण सहभागिता बढेको पाइएको छ । सेवाक्षेत्रभित्रका कतिपय भौतिक र मानवीय स्रोत भएका स्थानमा शिक्षक तालिम सञ्चालन गरियो । पायक स्थान भएकाले यस्ता तालिममा शिक्षकहरूको सहभागिता बढी सक्रियतापूर्ण रहेको पाइयो । प्रदेश सरकारबाट प्राप्त शिक्षक तालिम कोटामध्ये केही समूहको तालिम माध्यमिक विद्यालयमा कार्यरत सबै शिक्षकहरूलाई शिक्षणसिकाइमा सूचना र प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी शिक्षक तालिम सम्बन्धित विद्यालयको कम्प्युटर ल्यावमा सञ्चालन गरियो । यसरी सञ्चालन गरिएको शिक्षक तालिममा शिक्षकहरूको सहभागिता राम्रो रहेको पाइयो । शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ मा सञ्चालन गरेको अनलाइनमा आधारित तालिममा शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूको उत्साहजनक सहभागिता तथा सक्रियता रहेको पनि पाइएको छ ।

६. तालिम केन्द्रहरूले भेल्लै आएका समस्या/चुनौतीहरू

शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले भोगिरहेका समस्या र चुनौतीहरू देहायअनुसार रहेका छन् :

- जनशक्तिको कमी (सबै तालिम केन्द्रमा १७ जनाको स्वीकृत दरबन्दी)
- भौतिक संरचनाको मर्मत सम्भारका लागि बजेटको कमी (सबै तालिम केन्द्र)
- तालिम केन्द्रको आफ्नो कुनै भौतिक संरचना नभएको (सुर्खेत)
- विषयगत प्रयोगशाला नभएको (सबै तालिम केन्द्र)
- पुस्तकालयको कमजोर व्यवस्थापन (सबै तालिम केन्द्र)
- पिउने पानीको कमी (धुलिखेल र दिपायल)
- तालिममा सहभागी हुन आउने शिक्षकहरूले पाउने निर्वाह भत्ताको कमी
- यातायातका साधनको कमी (सबै तालिम केन्द्र)
- होस्टलमा प्रहरी राखिएको (दिपायल)
- समसामयिक विषयवस्तुहरूमा प्रशिक्षकहरूको क्षमता विकास गर्ने कार्यक्रम नहुनु
- तालिम केन्द्रका असल अभ्यासहरूका बारेमा अनुभव आदानप्रदान नभएको
- जनशक्तिको क्षमता विकास र अनुभव आदानप्रदानका लागि वैदेशिक तालिम/भ्रमणको अभाव
- साविकका ख स्तरका २० ओटा तालिम केन्द्रको व्यवस्थापन
- शिक्षकहरूलाई तालिममा सहभागी गराउनका लागि समन्वयमा कठिनाइ
- शिक्षक तालिमका लागि विषयगत हब बनाउन कठिनाइ
- खर्च गर्ने आधार (ल्यचक) मा स्पष्टता र स्वरूपता नहुनु
- अनलाइनमा आधारित तालिम सञ्चालन गर्नका लागि खर्च गर्ने आधार (ल्यचक) नहुनु

७. तालिम केन्द्रहरूको अबको बाटो

शिक्षा तालिमसम्बन्धी सरकारका नीति र अभ्यासहरू, अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्ति र अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्ष र तालिम केन्द्रहरूले आफ्ना सेवाक्षेत्रभित्रको आवश्यकता, आफैले हासिल गरेका अनुभव स्वम् अनुभव हासिल गर्ने क्रममा सिकेका पाठहरूको आधार लगायत बदलिएको राज्य संरचनासमेतका आधारमा आगामी दिनमा निम्नअनुसार अघि बढ्दा शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको भूमिका विद्यालयीय शिक्षा सुधारका क्षेत्रमा थप प्रभावकारी र जिम्मेवारीपूर्ण हुने ठहर गरिएको छ :

(क) तालिम आवश्यकता भएका सरोकारवालाहरूको पहिचान

शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले आफ्नो सेवाक्षेत्रमा तालिम दिनुपर्ने सरोकारवालाहरूको पहिचान गर्नु आवश्यक छ । यस क्रममा कार्यरत शिक्षक, नवप्रवेशी शिक्षक, प्रधानाध्यापक, विद्यालयका कर्मचारी, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू, अभिभावक शिक्षक सङ्घका पदाधिकारीहरू,

अभिभावकहरू, स्थानीय तहका शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरू र तालिम सञ्चालन गर्ने प्रशिक्षक र विज्ञसूची समावेश भएका प्रशिक्षकहरू लक्षित समूह हुन सक्छन् । तालिम आवश्यकता भएका सरोकारवालाहरूको जिम्मेवारीहरूलाई थप प्रभावकारी, जवाफदेही स्वम् निष्ठापूर्वक सम्पादन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने अभिवृत्ति, सिप तथा ज्ञान हासिल गराउन र समय समयमा पुनर्ताजकी गराउन र युग सुहाउँदो प्रविधिमैत्री बनाउनका लागि तालिमको आवश्यकता रहन्छ । यसका लागि सोहीअनुसारको लक्ष्य, योजना र कार्यक्रमहरू बनाउनुपर्ने देखिएको छ (शिताके, २०७६) । शिक्षा तालिम केन्द्रको योजनाका आधारमा सम्बन्धित सामाजिक विकास मन्त्रालयसँग कार्यक्रमको प्रस्ताव गरी तालिम सञ्चालन गर्नु गराउनु आवश्यक छ ।

(ख) साविकका शैक्षिक तालिम केन्द्र ख को उपयोग र व्यवस्थापन

प्रदेशस्तरमा शिक्षक, प्रधानाध्यापक र अन्य सरोकारवालाहरूको क्षमता विकास पायकस्थानमा गर्नका लागि देशभरका सातओटा तालिम केन्द्रहरू मात्र पर्याप्त छैनन् । देशका विभिन्न भागमा वि. सं. २०४० को दशकदेखि सञ्चालनमा रहेका २० ओटा साविकका शैक्षिक तालिम केन्द्र ख हरू अहिले बेबारिसे जस्तै बनेका छन् । शिक्षा तालिम केन्द्रहरूको सेवाक्षेत्र बढेको, सेवा प्रवाहलाई सरोकारवालाको नजिक पुऱ्याउनुपर्ने अहिलेको आवश्यकता, साविकका शैक्षिक तालिम केन्द्रहरूले शिक्षा क्षेत्रको जनशक्तिको क्षमता विकासमा पुऱ्याएको योगदानको कदर अनि त्यहाँ रहेको अरबौंको भौतिक स्रोतसाधनको सदुपयोग हुने कुरालाई दृष्टिगत गरी तालिम केन्द्रहरूले ती निकायहरूलाई तालिम सञ्चालन गर्ने शाखा तालिम केन्द्रका रूपमा उपयोग गर्नु अति आवश्यक छ । साथै भौतिक र मानवीय स्रोतसाधनले सम्पन्न यी तालिम केन्द्रहरूलाई आफ्नो संरचनाभित्र ल्याउन सम्बन्धित सामाजिक विकास मन्त्रालय र शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले ढिलो गर्नु हुँदैन ।

(ग) स्थानीय तहलाई तालिम कार्यान्वयन एकाइका रूपमा विकास गर्नु पर्ने

तालिम आवश्यकता भएका सरोकारवालाहरूमध्ये तालिम सम्पादनका लागि आवश्यक विभिन्न तहका प्रशिक्षक स्वम् कर्मचारीहरूका तालिम लगायत जिल्लागत रूपमा प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने प्रकृतिका प्रमाणीकरण तालिमहरूबाहेक अन्य सबै तालिम सम्भव भएसम्म सम्बन्धित गाउँ तथा नगर पालिका स्तरमा नै सम्पादन गर्ने व्यवस्था मिलाउँदा शिक्षा क्षेत्रको सुधार र क्षमता विकासमा स्थानीय तहको जिम्मेवारी बढ्नुका साथै तालिम सञ्चालन बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ । यस कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि पालिका तहमा “पालिका स्तरीय शिक्षा तालिम समन्वय एकाइ” गठन गरी तालिम व्यवस्थापन, सञ्चालन स्वम् अनुगमनको कार्यविधि बनाई जिम्मेवारी प्रदान गर्दा उपयुक्त हुन्छ । समन्वय एकाइको नेतृत्व स्थानीय तहको शिक्षा शाखाले गर्ने गरी पालिकास्तरीय शिक्षक महासङ्घ, विभिन्न तहका विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूलगायत शिक्षा तालिमसम्बन्धी काम गर्ने स्थानीय स्तरका सङ्गठित संस्थाहरूका प्रतिनिधिसमेत संलग्न गराई पालिकास्तरीय शिक्षा तालिम समन्वय एकाइ गठन गर्न

सकिन्छ । पालिकास्तरमा तत्काल शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्न यसका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम भौतिक तथा मानवीय पूर्वाधारका बारेमा पनि सोच्नु अति आवश्यक छ (शिताके, २०७६) । यसका लागि पनि शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले नेतृत्वदायी भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ ।

(घ) स्थानीय तहमा तालिमका पूर्वाधार विकास गर्नुपर्ने

विद्यालय तहको शिक्षाको अधिकार स्थानीय सरकारमा भएको (कानून किताब व्यवस्था समिति, २०७४), वर्तमान समयमा सबै स्थानीय तहमा तालिमका पूर्वाधारहरू, जस्तै : भवन, तालिम कक्ष, प्रशिक्षक र प्रशिक्षार्थी आवास, प्रयोगशाला एवम् प्रशिक्षकहरू तयार गर्न सम्बन्धित स्थानीय सरकारसँगको समन्वय र साभेदारीमा प्रदेश शिक्षा तालिम केन्द्रले नेतृत्वदायी तथा समन्वयकारी भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ । यस क्रममा स्थानीय सरकारको शिक्षा विकासका लागि प्राथमिकता, शिक्षाका लागि बजेट प्रबन्ध र शिक्षासम्बन्धी क्रियाकलापहरूसँग समन्वय गर्ने गरी स्रोत साधनहरूको एकीकृत प्रयोगको योजना तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा सङ्घीय प्रणालीको मर्मलाई समेत आत्मसात् गरेको ठहर्छ । विभिन्न विद्यालयमा विषयगत प्रयोगशालाहरू निर्माण गरी विषयगत घुम्ती तालिमहरू सञ्चालन गर्दा अभूत प्रभावकारी हुने कुरालाई दृष्टिगत गरी तालिम केन्द्रहरूले समन्वयकारी भूमिका खेल्नुपर्दछ ।

(ङ) तालिमका लागि सहभागीहरूको छनोट

हालका दिनहरूमा आवश्यकतालाई भन्दा पनि कार्यक्रमअनुसारको सङ्ख्या पुऱ्याउने किसिमले सहभागी छानिने गरेको भन्ने समेतका गुनासाहरूलाई मध्यनजर राखी मागमा आधारित तालिमको व्यवस्थापन र शिक्षक तथा विद्यालयको आवश्यकताको आधारमा तालिमका सहभागी छनोटका आधारहरू तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । तयार गरिएका आधारहरूको कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित विद्यालयको नेतृत्व र व्यवस्थापन र स्थानीय सरकारलाई जिम्मेवार बनाइनुपर्दछ । सञ्चालन गरिएका विभिन्न तालिममा सहभागी भएकाहरूको “तालिम व्यवस्थापन सूचना प्रणाली” लाई व्यवस्थित बनाएर विद्यालय, स्थानीय तह र प्रदेश शिक्षा तालिम केन्द्रमा प्रस्ट सूचना व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ । यस्तो व्यवस्थापनले तालिम लिन बाँकी भएका शिक्षक र प्रधानाध्यापकले तालिममा सहभागिता जनाएर क्षमता बढाउने अवसर पाउँछन् ।

(च) तालिम पाठ्यक्रम तथा पाठ्यवस्तु

अन्तरक्रियात्मक, सहभागितामूलक, प्रयोगात्मक, जीवन उपयोगी सिपहरूसँग जोडिएको, तालिमका सहभागीहरूको सिप तथा ज्ञान पक्षको विकासका अतिरिक्त अभिवृत्ति, संवेगात्मक तीक्ष्णता, मूल्य, निष्ठा तथा इमानदारीतालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने र विद्यार्थीलाई नियमित परिश्रम गर्ने बानीको विकास गर्न सहयोग गर्ने किसिमका तालिमका विषयवस्तु तय गर्नुपर्दछ । यसका साथै शिक्षकको क्षमतामार्फत विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने

रचनात्मक प्रकृतिका तालिम पाठ्यक्रमहरू स्थानीय आवश्यकताका आधारमा विज्ञहरूको सल्लाह स्वम् सहयोग लिखर तयार गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । तालिम पाठ्यक्रमअनुसारका पाठ्यवस्तु स्वम् सम्भावित अन्तरक्रियात्मक क्रियाकलापहरूको उपयुक्त सङ्गठन गर्नुपर्ने देखिन्छ । तालिमको केन्द्रबिन्दु भनेको विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि नै हो । त्यसैले तालिम पाठ्यक्रम तयार गर्दा विद्यालय, विद्यार्थी, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक शिक्षक सङ्घ र स्थानीय तहको माग तथा आवश्यकतालाई बढी ध्यान दिनु आवश्यक देखिएको छ । यस क्रममा शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र जस्ता सरकारी निकायहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क र समन्वय गर्नुपर्ने पनि त्यत्तिकै आवश्यकता देखिन्छ । यसका साथ साथै तालिममा सहजीकरण गर्ने प्रशिक्षकहरूको क्षमता विकासका लागि पनि समसामयिक पाठ्यक्रमहरू तयार गरी क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(छ) परिवर्तित शैक्षिक सन्दर्भका लागि तालिम कार्यक्रम निर्माण र सञ्चालन

नियमित प्रकृतिका तालिमहरूका अतिरिक्त परिवर्तित शैक्षिक सन्दर्भहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरी मागमा आधारित समसामयिक विषयवस्तुहरूमा तालिम कार्यक्रमहरू तयार गरी सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसका निम्ति शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र आदि निकायहरूसँग समन्वय गरेर तालिम कार्यक्रम निर्माण गरी सञ्चालन गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि शैक्षिक वर्ष २०७७ देखि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले देशभरिका विद्यालयहरूमा कक्षा १ मा एकीकृत पाठ्यक्रम प्रयोगमा ल्याउँदै छ । यसका निम्ति शिक्षक तथा अभिभावकलगायतका सरोकारवालाहरूका लागि तालिमको आवश्यकता महसुस भइसकेको छ । साथै कुनै स्थानीय निकायले आवश्यक ठानेको विषयवस्तुमा पनि तालिम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यस्ता किसिमका तालिम व्यवस्थापनमा तालिम केन्द्रले नेतृत्वदायी भूमिका खेल्नु जरुरी छ ।

(ज) नव नियुक्त शिक्षक तथा व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूका लागि प्रेरणा तालिम व्यवस्थापन शिक्षा सेवामा प्रवेश गरेका शिक्षकहरूका लागि पेसाप्रति उत्प्रेरणा बढाउनका साथ साथै शिक्षाका नयाँ आयामहरू, सहभागितात्मक शिक्षण विधि, सम्भाव्य शैक्षिक सामग्रीहरू, शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग तरिकाहरू, कक्षा कार्यकलापका क्रममा प्रयोग गर्न सकिने मूल्याङ्कन तरिकाहरू लगायत शिक्षा सेवासम्बन्धी प्रचलित नियम कानूनका साथै पेसागत तथा व्यक्तित्व विकासका अवसरहरूका बारेमा जानकारी गराउन सकिन्छ । नव प्रवेशी शिक्षकहरूका लागि दैनिक पाठयोजनाको प्रयोग र शिक्षक र विद्यार्थी निर्मित शैक्षिक सामग्रीहरूका बारेमा आवश्यक जानकारी पुऱ्याउन सकियो भने यसले उनीहरूको शिक्षणसिकाइ कार्यकलापलाई बढी प्रभावकारी बनाई उनीहरूको फरक पहिचान विद्यालयमा दिन सक्छ । नव प्रवेशी शिक्षकहरूका लागि सेवा प्रवेश तालिमको व्यवस्था विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले पनि गरेको छ । यसै गरी नव निर्वाचित व्यवस्थापन समितिका

पदाधिकारीहरू, शिक्षक अभिभावक सङ्घका पदाधिकारीहरू र नयाँ अभिभावकका लागि पनि प्रेरणा तालिम आयोजना गर्दा विद्यालयका कार्यकलापहरू थप प्रभावकारी हुन्छन् ।

(भ) प्रदेश शिक्षा तालिम केन्द्रको क्षमता विकास

प्रदेश शिक्षा तालिम केन्द्रलाई शिक्षा तालिम अनुसन्धान र अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा अगाडि बढ्ने महत्त्वपूर्ण केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने योजना तथा कार्यक्रमहरू अघि बढाउनुपर्ने आवश्यकता छ । विशेष गरी सूचना प्रविधिलाई शिक्षण तथा प्रशिक्षणमा कसरी जोड्न सकिन्छ भन्ने चिन्तनलाई मूर्त रूप दिन आवश्यक सूचना प्रविधि पूर्वाधार तालिम केन्द्रमा विकास गरिनुपर्दछ । साथै विषयगत नमुना प्रयोगशालाहरू, पुस्तकालय, मल्टिमिडिया पूर्वाधारसहितको वैज्ञानिक तालिम कक्ष, उपयुक्त सङ्ख्यामा विषयगत प्रशिक्षकहरूलगायत कर्मचारीहरूको व्यवस्थापनमा तालिम केन्द्रले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । तालिम केन्द्रमा भएका जनशक्तिको क्षमता विकासमा पनि निरन्तर ध्यान पुऱ्याउनु अति आवश्यक छ । तालिम केन्द्रहरूलाई अनलाइनमा आधारित तालिमलगायत क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने दृष्टिले पनि क्षमतावान् र स्रोतसाधनयुक्त बनाउनु आवश्यक छ ।

(ज) विज्ञसूचीमा समावेश भएका प्रशिक्षकको प्रभावकारी व्यवस्थापन

विभिन्न प्रकृतिका तालिमहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने जनशक्ति व्यवस्थापन र विकासमा तालिम केन्द्रले ध्यान दिनु जरुरी छ । विशेष गरी तालिम केन्द्रको सेवा क्षेत्रभित्रका विद्यालय र क्याम्पसहरूमा विभिन्न विषयमा दक्षता, अनुभव हासिल गरी विद्यालय र क्याम्पसमा आफ्ना विषयमा असल अभ्यास भएका र पटक पटक राम्रा नतिजा ल्याउन सफल शिक्षकहरूलाई विज्ञसूचीमा सूचीकृत गरी तालिम सहजीकरणका लागि पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्दछ । शिक्षा तालिम केन्द्रले विज्ञसूचीका आधारमा प्रशिक्षक छनोटका आधारहरू तयार गरेर विज्ञसूचीलाई अद्यावधिक गरी त्यस्ता प्रशिक्षकहरूलाई तालिममा सहजकर्ताका रूपमा प्रयोग गर्नु आवश्यक देखिएको छ । यसका अतिरिक्त अन्य आवश्यक उपयुक्त सक्षम र प्रेरणादायी व्यक्तिहरूको पहिचान गरी उनीहरूलाई तालिम कार्यक्रममा आमन्त्रित स्रोतव्यक्तिका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । अनलाइनमा आधारित तालिम सञ्चालनका लागि भने जुनसुकै स्थानको दक्ष जनशक्तिलाई प्रशिक्षकका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने कुरालाई पनि तालिम केन्द्रहरूले सधैं हेक्का राख्नु आवश्यक छ ।

(ट) सहभागीहरूका लागि निर्वाह भत्ता तथा आवास व्यवस्थापन

आफ्नो गाउँ, नगर वा जिल्ला छाडेर नियमानुसार आमनेसामने पद्धतिमा सञ्चालन हुने तालिममा सहभागी हुन आउने सहभागीहरूको खाना, खाजा तथा आवास व्यवस्थापन प्रचलित नियम कानूनको परिधि र बजार मूल्य दुवैलाई विश्लेषण गरी उपयुक्त विनियम तयार गरी पुनरवलोकन र अद्यावधिक गर्नु आवश्यक छ । यस किसिमको व्यवस्थापनले सहभागीहरूमा तालिमप्रति उत्प्रेरणा जागृत

हुन गई तालिमको प्रभावकारिता बढाउन सघाउ पुऱ्याउन सकिन्छ । यस किसिमको व्यवस्थापन प्रशिक्षकहरूको सबालमा पनि उत्तिकै जरुरी छ । यस प्रसङ्गमा सहभागीहरूको ध्यान निर्वाह भत्तामा भन्दा शिक्षणसिकाइका लागि आफ्नो क्षमता अभिवृद्धिमा केन्द्रित गर्नु पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । अनलाइनमा आधारित तालिममा सहभागी हुने शिक्षक, प्रधानाध्यापक, प्रशिक्षक र अन्य सरोकारवालाहरूले पाउने सेवासुविधाका बारेमा पनि तालिम केन्द्रलगायत अन्य सम्बद्ध पक्षले ध्यान बढाउनु आवश्यक छ ।

८. निष्कर्ष

जनशक्तिको क्षमता विकास निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । शिक्षा क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि जिम्मेवार निकायका रूपमा स्थापित शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले आफ्नो सेवा क्षेत्रमा शिक्षा क्षेत्रको विकास र सुधारका लागि सक्रिय जनशक्तिको क्षमता विकाससम्बन्धी आवश्यकता पहिचान गर्नुका साथै राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय परिवेशमा प्रचलित अनुभव, अभ्यासहरू र स्थापित सिद्धान्तसमेतको अध्ययन गरी आआफ्नो भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाउँदै अगाडि बढ्नु अहिलेको आवश्यकता हो । शैक्षिक तालिम केन्द्रहरू शिक्षा क्षेत्रमा सक्रिय जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि नेतृत्वदायी सरकारी निकाय भएका कारणले सरोकारवालाहरूका क्षमता विकाससम्बन्धी आवाजहरू सुन्नु, बुझ्नु, आत्मसात् गर्नु, अनुसन्धान गर्नु र सोअनुसारको प्रतिक्रिया दैनिक कार्यकलापहरूमा सकारात्मक तरिकाले प्रदर्शन गर्नु नै अहिलेको आवश्यकता हो । तालिम केन्द्रहरूले आफूले भैलिरहनुपरेका समस्या एवम् चुनौतीहरूलाई अवसरका रूपमा लिएर अगाडि बढ्नु र माथिल्ला निकायहरूले तालिम केन्द्रका समस्या तथा चुनौतीहरूको व्यवस्थापनका लागि समयमै आवश्यक सहजीकरण गरेका खण्डमा तालिम केन्द्रहरूमा काम गर्नका लागि सकारात्मक वातावरणको निर्माण हुनेमा विश्वास गर्न सकिन्छ । अनुभव आदानप्रदानबाट सिकिने ज्ञान, सिप र प्रविधिलाई सिकाइको अभिन्न तरिका मानिएका सन्दर्भमा तालिम केन्द्रहरूले आपसी अनुभव आदानप्रदानमा जोड दिनु पनि त्यत्तिकै आवश्यक देखिएको छ । सामाजिक विकास मन्त्रालयहरूले तत्कालीन शैक्षिक तालिम केन्द्र ख को आवश्यक व्यवस्थापनमा नेतृत्वदायी भूमिका खेल्नु अति आवश्यक छ । यसले ती निकायहरूले शिक्षा क्षेत्रको जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि दिएको योगदानको कदर हुन्छ भने अरबौंको भौतिक स्रोतसाधनको उपयोग हुन्छ । यसका साथै तालिम केन्द्रहरूले प्रवाह गर्ने सेवाहरू सरोकारवालाहरूको नजिकमा पुगी कार्यसम्पादनमा कुशलता र प्रभावकारिता बढ्छ । तालिम केन्द्रहरूले क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू आवश्यकताअनुसार आमनेसामने र अनलाइनमा आधारित गरेर सञ्चालन गर्नु पनि एक्काइसौं शताब्दीको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०५९); शिक्षा नियमावली, काठमाडौं : लेखक ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०७३); विद्यालय क्षेत्र विकास योजना, काठमाडौं : लेखक ।

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७४); स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४, काठमाडौं : लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७५); शैक्षिक सूचना २०७५, काठमाडौं : लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७५); उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०७५, काठमाडौं : लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६); राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, काठमाडौं : लेखक ।

शिक्षा तालिम केन्द्र धुलिखेल (२०७७); विद्यार्थी उपलब्धि वृद्धिका लागि शिक्षा तालिम केन्द्र धुलिखेलको सङ्गठनात्मक क्रियात्मक अनुसन्धान (Organizational Action Research) प्रतिवेदन २०७६, काभ्रेपलाञ्चोक : लेखक ।

Akorede, S.F. (2014). Emerging trends in teacher's education in the 21st century. *Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies (JETERAPS)* 5(7), 88-91.

Aktaruzzaman, M. & Shamim, M. R. (). Trends and issues to integrate ICT in Teaching Learning for the Future World of Education. *International Journal of Engineering & Technology IJET-IJENS*, 11 (03). Islamic University of Technology (IUT) Board Bazar, Gazipur-1704, Bangladesh.

Education Review Office (2019). Performance audit initial report of Package 1. Bhaktapur, Author.

Educational Testing Service (2003). Preparing teachers around the world. Princeton, NJ: Author.

Khan, R.A., Khan, F.A. & Khan, M.A. (2011). Impact of training and development on organizational performance. *Global Journal of Management and Business Research*, 11 (7).

Nkechi, E.E., Ewomaoghene, E. E. & Egenti, N. (2016). The role of guidance and counselling in effective teaching and learning in Schools. *International Journal of Multidisciplinary Studies*, 1 (2), 36-48.

McNergney, Robert F. and Herbert, Joanne M. (2001) *Foundations of education: The challenge of Professional Practice* Boston Allyn and

Bacon.

Pokhrel, T.R. & Behera S.K. (2016). Expectations of teachers from teacher's professional development program in Nepal. *American Journal of Educational Research*, 4(2), 190-194.

Singh, G. (2014). Emerging trends and innovations in teacher education. *Education*, 4 (5), 166-168.

Umeh, A.E. & Nsofor, C. C. (2014). Modern trends in the use of educational technology in the classroom. *International Journal of Education Learning and Development*, 2 (5), 73-77.

प्राविधिक शिक्षा

EVENT परियोजना दोस्रो : प्रावधान, अवसर, चुनौती र समाधान

✍ चन्द्रकान्त भुसाल

परियोजना निर्देशक, EVENT परियोजना-दोस्रो

लेखसार

बजार सान्दर्भिक तालिम कार्यक्रमहरूमा समावेशी पहुँचमा सुधार ल्याउने तथा नेपालमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा स्वम् तालिम (TEVT) क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई सुदृढ बनाउने जस्ता मुख्य उद्देश्यका साथ विश्व बैङ्कको ऋण सहयोगमा नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (दोस्रो- EVENT-II) पाँच बर्से परियोजनाका रूपमा सन् २०१७ देखि २०२२ सम्मका लागि सञ्चालित छ । यो परियोजनाको लगानीमा विशेष गरी विपन्न (जस्तै : गरिब, सुविधाविहिन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदाय, महिला, दलित, अति सीमान्तकृत जनजाति, अपाङ्गता भएका) १६ देखि ४० बर्ष उमेर समूहका युवाहरूलाई लक्षित गरी समावेशी छनोटको माध्यम अपनाई तीन महिने (३९० घण्टे) नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम सञ्चालित हुने प्रावधान छ । त्यसै गरी परियोजनाले कार्यसम्पादनमा आधारित गुणस्तर सुधारका लागि अनुदान, व्यवस्थापक, मूल्याङ्कनकर्ता र प्रशिक्षकको क्षमता विकासस प्राविधिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा आधुनीकरण, TSLC र Diploma तहमा अध्ययन गर्नेहरूका लागि छात्रवृत्तिस पूर्व सिकाइको सिप परीक्षणस औद्योगिक प्रशिक्षण तालिम र रोजगारीमा सहजीकरण जस्ता अन्य कार्यक्रममा पनि लगानी गरेको छ । शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा परियोजना कार्यान्वयन समिति (Project Implementation Committee) तथा सहसचिवस्तरको परियोजना निर्देशकको नेतृत्वमा परियोजना सचिवालय रहेको यस परियोजनाको लगानीमा सञ्चालित कार्यक्रमको परियचात्मक प्रस्तुतिका अतिरिक्त उक्त प्रावधानका कारणले देखिएका अवसर, विद्यमान चुनौती स्वम् समाधानका उपायको सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने गरी यो मूलतः सूचनामूलक आलेख तयार पारिएको छ ।

१. विषय प्रवेश

समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको सरकारी सोचलाई पूरा गर्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारका तर्फबाट विभिन्न पहलकदमी लिइएको देखिन्छ । प्रस्तुत सोचको परिपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा सिपयुक्त जनशक्तिको विशेष भूमिका रहने पक्षलाई मध्यनजर गर्दै नेपाल सरकारले शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत विश्व बैङ्कको आर्थिक सहयोगमा व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना- पहिलो १९९९-२००० देखि २३ अगस्ट २०११ देखि ३१ अक्टोबर २०१५ सम्म सम्पन्न गरी हाल विश्व बैङ्ककै ६०

मिलियन अमेरिकी डलर (भन्डै ६ अर्ब नेपाली रुपियाँ) को ऋण सहयोगमा व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (दोस्रो (EVENT-II) २५ सेप्टेम्बर २०१७ देखि १५ जुलाई २०२२ सम्मका लागि कार्यन्वयनमा ल्याएको छ । यसअन्तर्गत कार्य सम्पादनमा आधारित गुणस्तर सुधार अनुदान व्यवस्थापक, मूल्याङ्कनकर्ता र प्रशिक्षकको क्षमता विकासस प्राविधिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा आधुनिकीकरण त्वीर र म्छडकिब अध्ययन गर्नेहरूका लागि छात्रवृत्तिस पूर्व सिकाइको सिप परीक्षणस औद्योगिक प्रशिक्षण तालिम तथा रोजगारीमा सहजिकरण जस्ता अन्य क्रियाकलापहरूसमेत रहेका भएता पनि नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम मूलभूत क्रियाकलापका रूपमा रहेको छ । परियोजनाले गुणस्तरीय तालिमको पहुँच बढाई सिपयुक्त र रोजगार उन्मुख जनशक्तिको आपूर्ति बढाउने ध्येयका साथ तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थामार्फत स्थानीय तहको सिफारिस र द्रुत बजार सर्वेक्षण (Rapid Market Appraisal/RMA) का आधारमा विभिन्न पेसामा नतिजामा आधारित छोटो अवधिको (३९० घण्टे) व्यावसायिक तालिम १ लाख १५ हजार युवाहरूलाई निःशुल्क प्रदान गर्ने लक्ष्य राखेको छ । परियोजनाले तोकेका लक्षित समूहका बेरोजगार गरिब युवाहरूले सिप सिकेर रोजगारीमा लाग्न वा स्वरोजगारी सिर्जना गर्न आफूलाई अनुकूल पर्ने तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थामा छोटो अवधिको सिपमूलक तालिम लिन सक्ने व्यवस्था गर्दै उक्त तालिमबाट लक्षित समूहका युवाहरूको सिप, दक्षता, क्षमता, आत्मविश्वास र प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुनाका अतिरिक्त राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रमबजारमा प्रवेश एवम् मर्यादित जीवन निर्वाहमा सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा लियेको छ ।

परियोजनाअन्तर्गतको छोटो अवधिको तालिममध्ये भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिम काठमाडौँ उपत्यकाका तीन जिल्लामा मात्र र नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम उपत्यका बाहिरका ७४ जिल्लामा सञ्चालन गर्ने प्रावधान रहेको छ भने बाँकी तालिमलगायतका अन्य कार्यक्रमहरू देशका कुनै पनि जिल्लामा सञ्चालन हुन सक्ने व्यवस्था छ ।

२. परियोजनाका उद्देश्य

EVENT परियोजना दोस्रोका उद्देश्यहरू मूलतः निम्नलिखित दुईओटा छन् :

- बजार सान्दर्भिक तालिम कार्यक्रमहरूमा समावेशी पहुँचमा सुधार ल्याउनु ।
- नेपालमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवम् तालिम (त्खन्त) क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई सुदृढ बनाउनु ।

३. परियोजना सम्बद्ध मुख्य मुख्य प्रावधान

उपर्युक्त उद्देश्यका साथ पाँच वर्षका लागि सञ्चालित यस परियोजनाका मुख्य मुख्य प्रावधानहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(क) लाभान्वित समूह

नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम र रोजगारीमा आबद्धता, प्राविधिक शिक्षामा कार्यरत नेतृत्वकर्ता र विषयगत प्रशिक्षकहरूको क्षमता अभिवृद्धि, प्राविधिक शिक्षामा अध्ययन गर्नेहरूका लागि छात्रवृत्तिका साथै पूर्व सिकाइको सिप परीक्षण जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुका साथै परियोजनाले तोकेको सर्तमा रही TSLC र Diploma तहका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने १०० ओटा शिक्षालयलाई कार्यसम्पादनको आधारमा गुणस्तर सुधार अनुदानसमेत उपलब्ध गराई परियोजनाबाट करिब १,५८,००० युवाहरूलाई लाभान्वित तुल्याउने प्रावधान राखिएको छ ।

(ख) लक्ष्य तथा क्रियाकलाप

(अ) नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम

तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थामार्फत स्थानीय तहको सिफारिस र द्रुत बजार सर्वेक्षण (RMA) का आधारमा परियोजना अवधिभरमा १ लाख १५ हजार युवाहरूका लागि निःशुल्क रूपमा विभिन्न पेसामा नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम (३९० घण्टे) सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । १६ देखि ४० वर्ष उमेरका बेरोजगार गरिब युवाहरूले सिप सिकी रोजगारीमा लाग्न वा स्वरोजगार सिर्जना गर्न छोटो अवधिको सिपमूलक तालिम लिन सक्ने छन् ।

(आ) कार्यसम्पादनमा आधारित गुणस्तर सुधारका लागि अनुदान

परियोजनाले TSLC र Diploma तह सञ्चालन गरिरहेका १०० ओटा प्राविधिक विद्यालय/शिक्षालयहरूका लागि न्यूनतम गुणस्तर मापदण्ड सूचक (Quality Standard Indicator) र सोको मूल्याङ्कनका लागि प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद (CTEVT) को नेतृत्वमा तयार पारिएको गुणस्तर सुनिश्चितता निर्देशिका (Quality Assurance Manual) मा रहेका गुणस्तर सुनिश्चितता सूचकलाई आधार मानी कार्यसम्पादनमा आधारित गुणस्तर सुधारका लागि अनुदान प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

(इ) व्यवस्थापक, मूल्याङ्कनकर्ता र प्रशिक्षकको क्षमता विकास

(१) बजार सान्दर्भिक तालिम कार्यक्रम विकास गर्ने लक्ष्यअनुसार परियोजना अवधिभरमा सार्वजनिक तथा निजी शिक्षालयका ४०० जना नेतृत्वकर्ता र व्यवस्थापकहरूको नेतृत्व विकास तथा व्यवस्थापन तालिमका लागि लगानी गर्ने प्रावधान छ ।

(२) विभिन्न विषयका ८८० जना प्रशिक्षकहरूलाई नयाँ प्रविधिसँग परिचित गराउँदै उनीहरूमा भएको ज्ञानमा निखार ल्याउने एवम् पठनपाठनमा सुधार गर्ने लक्ष्यअनुसार विषयगत तालिमका लागि लगानी गर्ने व्यवस्था छ ।

(३) सिप परीक्षण मूल्याङ्कनकर्ताहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने एवम् सक्षमता अद्यावधिक

गर्ने लक्ष्यअनुसार परियोजना अवधिभरमा ७८० जना मूल्याङ्कनकर्ताहरूको तालिम तथा पुनर्ताजगी तालिमका लागि लगानी हुने व्यवस्था छ ।

(ई) प्राविधिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा आधुनिकीकरण

परियोजना अवधिभरमा बजारको आवश्यकताअनुसार छोटो अवधिको तालिम एवम् TSLC/ Diploma तहका लागि आवश्यक पर्ने ४० ओटा पाठ्यक्रम निर्माण तथा परिमार्जनार्थ बजेट व्यवस्था छ ।

(उ) TSLC र Diploma तहमा अध्ययन गर्नेहरूका लागि छात्रवृत्ति

परियोजना अवधिभरमा गरिबी एवम् विपन्नता भएका ६५०० जना युवाहरूलाई प्राविधिक शिक्षामा अभिप्रेरित गरी TSLC र Diploma तहमा अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्यले गरिबी मापन सूचकाङ्क (Proxy Means Test/PMT) अङ्कका आधारमा छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

(ऊ) पूर्व सिकाइको सिप परीक्षण

स्वदेशमा रोजगारीको सन्दर्भमा सिप हासिल गरेका वा वैदेशिक रोजगारीबाट सिप प्राप्त गरी स्वदेश फर्किएका तथा आफ्नै प्रयत्नमा सिप सिकेका ३० हजार जना युवाहरूका लागि राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति (National Skill Testing Board/NSTB) बाट तयार भएको National Occupational Skill Standard (NOSS) का आधारमा पूर्व सिकाइको सिप परीक्षण गर्न परियोजनाबाट लगानी गर्ने व्यवस्था छ । सिप परीक्षणपश्चात् रोजगारीको अवसर तथा स्वरोजगार सिर्जना गर्नमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा परियोजनाले लिएको छ ।

(ऋ) औद्योगिक प्रशिक्षण तालिम

परियोजना अवधिभर तह-२ मा सहभागी हुनका लागि न्यूनतम योग्यता पुगेका १५०० जनाका लागि ८०५ उद्योग तथा कलकारखानामा प्रयोगात्मक अभ्यास र २०५ सैद्धान्तिक ज्ञानसहितको औद्योगिक प्रशिक्षण तालिम सञ्चालन गर्ने गरी कार्यस्थलमा आधारित सिकाइ वा काम गर्दै सिक्ने तालिम विधि (Apprenticeship Model) को तालिमका लागि लगानी गर्ने व्यवस्था छ ।

(ॠ) रोजगारीमा सहजीकरण

निजी स्तरमा सञ्चालन भएका रोजगारी पसल (Job Placement Firm) मार्फत रोजगारदाता र तालिम प्राप्त व्यक्तिबिच समन्वय स्थापित गर्ने प्रणालीको विकास गरी तालिम लिई बसेका विभिन्न तहका ३००० जना प्रशिक्षार्थीहरूलाई बजारसँग सम्बन्ध स्थापित गराई रोजगारीको सहज पहुँच पुऱ्याउन लगानी हुने प्रावधान छ ।

४. छोटो अवधिको तालिमसम्बन्धी मूलभूत प्रावधान

परियोजना सम्बद्ध छोटो अवधिको तालिम सम्बन्धी मूलभूत प्रावधानहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(क) लक्ष्य

परियोजना अवधिमा छोटो अवधिको तालिमतर्फ विभिन्न शिर्षकमा निम्नानुसारको तालिम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य रहेको छ :

क्र.स.	तालिम	लक्ष्य
१.	नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम तह- १ (साधारण)	६९,५००
२.	नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम तह- १ (भौचर)	२५,०००
३.	नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम तह- १ (महिलाहरूका लागि)	१०,०००
४.	नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम तह- १ (वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका वा जान चाहेकाहरूका लागि)	५,५००
५.	नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम तह-२	५,०००
जम्मा		१,१५,०००

(ख) लक्षित समूह

परियोजनाको लगानीमा सञ्चालन हुने छोटो अवधिको तालिमका लक्षित समूहमा १६ वर्षदेखि ४० वर्ष उमेर समूहका गरिब, सुविधाविहिन क्षेत्रमा बसोवास गर्ने समुदाय, अतिसीमान्तकृत तथा सीमान्तकृत, महिला, आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका वा जान चाहेका बेरोजगार युवाहरू पर्दछन् । तोकिएका लक्षित वर्गका लक्षित समूहबाट प्रशिक्षार्थी सहभागी गराई अपेक्षित रोजगारीको सुनिश्चितता गरेको अवस्थामा तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थालाई तोकिएको लागतमा प्रोत्साहन रकम उपलब्ध गराइने प्रावधानसमेत छ ।

छोटो अवधिको तालिमका लक्षित वर्ग, लक्षित समूह एवम् तिनिहरूलाई अपेक्षित रोजगारीको सुनिश्चितता गरेको अवस्थामा तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थालाई प्रदान गरिने प्रोत्साहन सम्बन्धी रकमको प्रतिशत निम्नानुसार छ :

लक्षित वर्ग	लक्षित समूह	प्रोत्साहनको व्यवस्था

१.	दलित (महिला तथा पुरुष) १, विशेष समूह (एकल महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्ति), लोपोन्मुख जनजाति २, अतिसीमान्तकृत जनजाती ३, पूर्व कमैया, (कमलरकमलरी) र पूर्व हलिया	१००%
२.	गरिब महिलाहरू (दलितबाहेक), सीमान्तकृत ४, अन्य जनजाति ५, मुस्लिम, मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा पछि परेका जिल्ला ६ का गरिब युवाहरू र गरिब मधेसी पुरुषहरू	८०%
३.	अन्य गरिब पुरुषहरू	६०%

१. बादी, चुनारा, दमाइ, गाइने, कामी, कदारा, पार्की, सार्की, सुनार, च्यामे, कसाइ, कुचे, कुसुले, पोडे, बाँतर, चमार, चिडिमर, धैनर, डोम, दुसाध, गोथे, हलकर, भागड, खत्वे, लोहार, मुसहर, पासवान र तत्मा
२. किसान, कुसवाडिया, कुसुन्डा, मेचे, राजी, राउटे, लेप्चा, वनकरिया, सुरेल र हायु
३. चेपाङ, भाँगड, थामी, थुदाम, धानुक, दनुवार, बरामु, बोटे, माभी, ल्होमी, सतार, सन्ध्याल र सियार
४. सुनुवार, थारु, तामाङ, भुजेल, कुमाल, राजवंशी, गन्गाई, धिमाल, भोटे, दराई, ताजपुरिया, पहरी, तोक्पेगोला, डोल्पो, फ्री, मुगाल, लार्के, ल्होपा, दुरा र बालुंग
५. गुरुङ, मगर, राई, लिम्बु, छैरोतन, ताङ्बे, तीन गाउँले थकाली, बाईगाउँले, मार्फाली थकाली, शेर्पा, याक्खा, छन्त्याल, जिरेल, ह्योल्मो, ब्यांसी थकाली र नेवार
६. मुगु, बाजुरा, कालिकोट, बझाङ, जाजरकोट, अछाम, हुम्ला, रोल्पा, महोत्तरी र रौतहट

(ग) प्रशिक्षार्थी छनोट

परियोजनाबाट तालिम सञ्चालन गर्न अनुमति प्राप्त गरिसकेपछि तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थाहरूले उपत्यकाका तीन जिल्लाबाहिर सञ्चालन हुने नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिमका प्रशिक्षार्थी छनोट गर्ने सन्दर्भमा तोकिएका जिल्ला र विषयगत रूपमा प्रशिक्षार्थीहरूको आवेदनरदरखास्त आह्वान, दरखास्त सङ्कलन, प्रशिक्षार्थीहरूको छनोट, प्रारम्भिक सूची प्रकाशन, छनोट समिति गठन, अन्तर्वार्ता र अन्तिम नामावली प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ भने काठमाडौं उपत्यकाका तीन जिल्लामा सञ्चालन हुने भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमका सहभागी छनोटका लागि अनलाइन आवेदन फाराम भराउने, प्रारम्भिक सूची सार्वजनिक गर्ने, अन्तर्वार्ता गरी अन्तिम नामावली प्रकाशन गर्ने र मेलाको आयोजना गरी भौचर वितरण गर्ने कार्य परियोजना सचिवालयबाटै गरिने प्रावधान छ ।

(घ) तालिम सञ्चालन अवधि र प्रक्रिया

नतिजा तथा भौचरमा आधारित छोटो अवधिको (३९० घण्टे) तह १ को तालिम दिनको ५ घण्टाको दरले तीन महिनासम्म निःशुल्क सञ्चालन हुने तथा तालिम सञ्चालनका लागि सम्बन्धित विषयमा CTEVT बाट पाठ्यक्रम निर्माण भई सम्बन्धन लिइएको स्वम् राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति (NSTB) बाट National Occupational Skill Standard (NOSS) तयार भएको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । प्रत्येक तालिम समूहमा बढीमा २० जना परीक्षार्थीहरू मात्र रहनुपर्ने तथा तालिम समूहअनुसार मुख्य प्रशिक्षक र सहायक प्रशिक्षक गरी दुई जना प्रशिक्षकको व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान पनि छ । तालिम अवधिमा पाठ्यक्रममा भएको विषयवस्तुका अतिरिक्त प्रशिक्षार्थीहरूका लागि स्क्रसक दिनको जीवनपयोगी र व्यावसायिक सिपका कक्षासमेत सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था परियोजनाले गरेको छ ।

(ड) सिप परीक्षण

छोटो अवधिको ३ महिने तालिमपश्चात् राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति (NSTB) बाट प्रशिक्षार्थीहरूलाई निःशुल्क सिप परीक्षण गरी उत्तीर्ण हुनेहरूका लागि प्रमाणपत्र उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ ।

(च) अनुगमन

छोटो अवधिको व्यावसायिक तालिमको प्रभावकारी कार्यान्वयन र तालिमको गुणस्तरीयता कायम राख्नका लागि जिल्ला तहमा रहेको Helvetas/ENSSURE परियोजना नेतृत्वको संयुक्त अनुगमन टोली (Joint monitoring Team/JMT) मार्फत स्वतन्त्र रूपमा तेस्रो पक्ष अनुगमन (Third Party Monitoring) गरिने प्रावधान छ । संयुक्त अनुगमन टोलीले तालिम सञ्चालन स्थल रुजु, प्रशिक्षार्थी छनोट, तालिम अवधिमा गरिने अनुगमन, ३ महिना र ६ महिनाको रोजगार तथा आम्दानी प्रमाणीकरणसहित कम्तीमा ६ पटक अनुगमन गरी प्राप्त सूचना भर्खरले म्बतबदबकभ मा प्रविष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

(छ) रोजगारीको अपेक्षित आम्दानी

परियोजनाबाट तालिम सञ्चालनका लागि अनुमति पाएका तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थाहरूले ३ महिने छोटो अवधिको तालिम पश्चात प्रशिक्षार्थीहरूलाई नियमित रूपमा रोजगारीमा लगाउने वा स्वरोजगार सिर्जना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी रोजगारीमा लगाउँदा रोजगारीको अपेक्षित आम्दानी (Gainful Employment) हुनका लागि तह-१ को तालिम लिइकाले नेपालमा रु. ९,७००/-, भारतमा रु. १५,५००/- र भारतबाहेक अन्य मुलुकमा रु. २५,०००/- प्रति महिना आम्दानी गरेको हुनुपर्ने तथा तह- २ को तालिम लिइकाले नेपालमा रु. १०,५००/-, भारतमा रु. १६,५००/- र भारतबाहेकका अन्य मुलुकमा रु. २६,०००/- प्रतिमहिना आम्दानी गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । रोजगारीको अपेक्षित आम्दानीको प्रमाणीकरण गर्दा तालिम सम्पन्न भएको ६ महिनाको अवधिलाई आधार लिइने प्रावधान छ ।

(ज) सूचना प्रविष्टि र अद्यावधीकरण

शैक्षिक स्मारिका : २०७७

परियोजनाबाट तालिम सञ्चालन गर्नका लागि अनुमति पाएका तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थाहरूले प्रशिक्षार्थीहरूको आवेदन सङ्कलनका विवरणदेखि आम्दानी रुजुसम्मका सम्पूर्ण सूचना तथा तथ्याङ्क परियोजनाको Database मा प्रविष्ट तथा अद्यावधिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

५. अवसर (सवल पक्ष)

परियोजना सम्बद्ध अवस्थाको अध्ययनबाट निम्नानुसारका विभिन्न अवसरहरू विद्यमान देखिन्छन् :

(क) छोटो अवधिको तालिमतर्फ

- विपन्न तथा गरिब युवाहरूलाई सिपमूलक तालिमको अवसर प्राप्त हुनु
- महिला, दलित रवम् पिछडिएको समुदायलाई तालिमका साथै रोजगारीको सुनिश्चितता हुनु
- तालिम लिनेहरूका लागि तालिमपछि सिप परीक्षणको समेत सुनिश्चितता हुनु
- तालिमपश्चात् रोजगारीमा समेत पठाइने व्यवस्थाले सिपमा निखार आई भविष्यमा व्यवसायीकरणमा जान सहज हुने अवस्था सिर्जना हुनु
- तालिम प्रदायक संस्थाको सहभागितामा Gainful Income (परियोजनाको लगानीबाट तालिम प्राप्त गरेका प्रशिक्षार्थीहरूको न्यूनतम आम्दानीको सुनिश्चितता गर्ने खालको रोजगारी) को प्रावधानले तालिम पूरा गर्ने दर बढी हुनु
- Database System ले समग्र काम रवम् कार्यसम्पादनमा आधारित भुक्तानी प्रक्रियामा सहजता हुनु
- तेस्रो पक्ष अनुगमन पद्धति (Third Party Monitoring System) ले कार्य सम्पादनमा प्रभावकारिता तथा गुणस्तरीयता अभिवृद्धिमा सहजीकरण गरिनु
- छोटो अवधिको तालिमका लागि समावेशी सिद्धान्तका आधारमा प्रशिक्षार्थी छनोट हुने हुँदा न्यायपूर्ण छनोटमा बढोत्तरी हुनु
- वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका वा जान चाहने युवाहरूका लागि सिपमूलक तालिमको अवसर प्राप्त भई सम्मानपूर्ण रोजगारी प्राप्तिमा सहयोग पुग्नु

(ख) गुणस्तर सुधार अनुदानतर्फ

- गुणस्तर सुधार अनुदान पाउने विद्यालय/शिक्षालयलाई न्यूनतम आवश्यकता पूर्तिमा सहजता हुनु
- सम्बन्धित विद्यालय/शिक्षालयहरूले प्राप्त अनुदानमार्फत आफ्ना क्रियाकलापहरूलाई प्रभावकारी बनाउन सक्ने अवस्था रहनु

(ग) पाठ्यक्रम निर्माण र परिमार्जनतर्फ

- कतिपय परम्परागत प्रकृतिका पाठ्यक्रमको परिमार्जन स्वम् नयाँ निर्माणका लागि स्रोतको प्रबन्ध हुनु

(घ) छात्रवृत्तितर्फ

- TSLC/Diploma अध्ययन गर्ने विपन्न विद्यार्थिहरू छात्रवृत्तिबाट लाभान्वित हुनु
- छात्रवृत्तिका माध्यमबाट पहुँचमा वृद्धि हुनु (नपुगेकाहरूमा पुग्ने अवस्थाको विद्यमानता)

(ङ) स्वयम् सिकाइको परीक्षणतर्फ

- अन्तरपुस्ता सिप हस्तान्तरण, स्वदेश स्वम् वैदेशिक रोजगारी, स्वयम्को प्रयत्न आदि विभिन्न माध्यमबाट सिप प्राप्त गरेका युवाहरूलाई सिप परीक्षणका लागि स्रोतको व्यवस्था हुनु

(च) रोजगारिका लागि सहयोगतर्फ

- तालिम प्राप्त गरेका विभिन्न तहका प्रशिक्षार्थीलाई बजारसँग सम्बन्ध स्थापित गराई रोजगारीका लागि सहजीकरण गरिनु

(छ) परियोजना सचिवालयतर्फ

- छोटो अवधिको तालिम प्रदायक संस्थाहरू स्वम् प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सम्बद्ध सरोकारवालाहरूबिच सहकार्य र समन्वयको अवसर मिल्नु
- विकास साभेदारसँगको सहकार्य तथा समन्वयमा सिपमूलक तालिममा लगानी गर्न सम्भव हुनु
- विश्व बैङ्कको कार्य प्रक्रिया स्वम् लगानी प्रक्रियाबारे आधारभूत जानकारी लिने अवसर प्राप्त हुनु

६. चुनौती र मुद्दाहरू

परियोजनासम्बन्धी उपर्युक्त अवसरहरू विद्यमान हुँदाहुँदै पनि निम्नलिखित विभिन्न चुनौतीर मुद्दाहरूसमेत रहेका देखिन्छन् :

(क) छोटो अवधिको तालिमतर्फ

- तालिम स्वम् अन्य कार्यक्रमलाई अभै पनि राष्ट्रव्यापी बनाउन नसकिनु
- स्थानीय रूपमै तालिमको आवश्यकता पहिचान गर्ने गराउने कार्य प्रभावकारी हुन नसक्नु
- वास्तवमै तालिम आवश्यक पर्ने व्यक्ति (Needy Population) मा तालिम पुऱ्याउने कार्य कठिन हुनु

- छोटो अवधिको तालिम विभिन्न निकाय/संस्थाहरूबाट सञ्चालित हुँदा सहभागीहरूको दोहोरोपना हुन सक्ने सम्भावना देखिनु
- तालिम प्रदायक छनोटका लागि गरिने मूल्याङ्कन प्रक्रिया भन्भटिलो एवम् लामो हुनु
- एकै प्रकृतिको कार्य गर्ने र तालिम प्रदान गर्ने संस्थाहरू (विभिन्न आयोजना तथा सरकारी एवम् गैरसरकारी निकाय) बिच समन्वयमा कमी हुनु
- विभिन्न संस्थाबाट कार्यक्रम प्राप्त गर्नेहरू (Beneficiaries) र तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थाहरू (TESPs) लगभग एउटै हुने अवस्था विद्यमान हुँदा एकाधिकार भयो भन्ने आरोप लाग्नु
- तालिम आवासीय नहुँदा विपन्नहरूलाई अभै पनि पहुँचको समस्या हुनु
- तालिम सञ्चालन सम्बन्धी बजेट सामयिक नहुनु (अपर्याप्त हुनु)
- तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थाहरू (TESPs) को दुर्गममा नजाने प्रवृत्ति देखिनु (सहर केन्द्रित निजी संस्था)
- तालिमका लागि भर्ना भएका सबै सहभागीहरू रोजगार वा स्वरोजगारमा नजानु
- वास्तविक रूपमा द्रुत बजार सर्वेक्षण (RMA) गर्न कठिनाइ हुनु
- तह-२ को तालिमलगायत अन्य कतिपय छोटो अवधिको तालिमका लागि सहभागी पाउनै कठिन भई तालिमका कोटा खपत नै हुन नसक्नु
- सहभागीहरूले तालिम छोड्ने (Drop Out हुने) प्रवृत्ति विद्यमान हुनु
- सहभागीको निरन्तरता एवम् समयपलना (Regularity/Punctuality) मा कमजोरी देखिनु
- तालिम प्रदायकहरूमा सेवामुखीभन्दा नाफामुखी प्रवृत्ति बढी भयो भन्ने आरोप लाग्नु
- वास्तविक रूपमा आवश्यकताको पहिचान (Specific Need Identification) नहुनु
- परम्परागत प्रकृतिका विषयहरू (Traditional Type) का विषय (जस्तै : Tailoring, Beautician आदि) मा सहभागी बढी र आधुनिक प्रकृति (Non-traditional/ Emerging Type) का विषयहरू (जस्तै : मोटरसाइकल मर्मत, Building Electrician आदि) मा सहभागी कम हुनु
- तालिमको गुणस्तरीयतामा कतिपय अवस्थामा बाह्य सरोकारवालाबाट प्रश्न उठ्नु
- तालिमको गुणस्तरीयताका लागि अनुगमन, मूल्याङ्कन एवम् दण्ड तथा पुरस्कारको व्यवस्था कार्यान्वयनमा कमी देखिनु
- सञ्चालित तालिमसम्बन्धी आवश्यक अध्ययन अनुसन्धानको कमीका कारण वास्तविक प्रभावकारिता स्पष्ट नहुनु

(ख) गुणस्तर सुधार अनुदानतर्फ

- गुणस्तर सुधार अनुदान प्राप्तिमा सरकारीरसामुदायिक संस्थाहरूको अनिच्छा (Reluctancy) देखिनु (पटक पटक आवेदन आह्वान गर्दा पनि जम्मा ६० ओटा मात्र संस्थाहरू यो अनुदानका लागि छनोटमा पर्नु)
- गुणस्तर सुधार अनुदान प्राप्त विद्यालय/शिक्षालयले खरिद ऐननियमसँग तालमेल मिलाउन नसक्दा तोकिएबमोजिम खर्च गर्ने क्षमता (Absorption Capacity) कमजोर देखिनु

(ग) पाठ्यक्रम निर्माणपरिमार्जनतर्फ

- अधिकांश पाठ्यक्रमहरू परम्परागत खालका हुनु
- केही सीमित पाठ्यक्रम परिमार्जनरनयाँ निर्माणका लागि मात्र बजेट व्यवस्था भएकाले समग्र पाठ्यक्रमको अद्यावधिकतामा कठिनाइ हुनु

(घ) छात्रवृत्तितर्फ

- सूचना प्रवाहमा प्रभावकारिताको कमीले गर्दा आवश्यक सङ्ख्यामा आवेदन गर्ने विद्यार्थीहरूको कमी हुनु
- आवेदन गर्नेहरूले पनि छात्रवृत्ति प्राप्तिका लागि आवश्यक कागजातहरू नै पेस नगर्ने प्रवृत्ति विद्यमान हुनु
- छात्रवृत्ति प्राप्तलाई मात्रै अध्यापन गर्दा कम आर्जन हुने भएकाले त्यस्ता विद्यार्थी लिन विद्यालय/शिक्षालयहरू अनिच्छुक देखिनु
- छात्रवृत्ति प्राप्त गरेकालाई लिख्वापत सम्बन्धित संस्थालाई प्रोत्साहन नहुँदा त्यस्ता संस्थाको अपनत्व नहुनु
- विभिन्न निकायबाट छात्रवृत्ति प्रदान गरिने भएकाले दोहोरोपना हुन सक्ने अवस्था विद्यमान हुनु

(ङ) स्वयम् सिकाइको परीक्षणतर्फ

- स्वयम् सिकाइ गरेका युवाहरूलाई सिप परीक्षणका लागि प्रभावकारी रूपमा सुसूचित गर्न नसकिनु
- राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति (NSTB) एक मात्र सिप परीक्षण निकाय भएकाले समयमा कार्यसम्पादन गर्न कठिनाइ स्वम् ढिलाइ हुनु

(च) रोजगारीका लागि सहयोगतर्फ

- रोजगारीमा सहजिकरण कार्यक्रमका लागि सामुदायिकतर्फका संस्थाको न्यून रुचि स्वम् कम

सहभागिता हुनु

- रोजगारिका लागि सहयोग (Job Placement Service) कार्यक्रम प्राप्त गरेका संस्थाहरूको रोजगार प्रदायकहरूसँग कम अन्तरक्रिया हुँदा उत्पादित जनशक्ति रोजगारमा जान कठिनाइ हुनु
- रोजगारिका लागि सहयोग कार्यक्रम प्राप्त संस्थाहरूमा परामर्श सेवा प्रवाह गर्ने एवम् रोजगारका लागि सहयोग प्रदान गर्ने विशिष्ट एकाइ (Counselling and Placement Service Unit) नहुनु

(छ) परियोजना सचिवालयतर्फ

- परियोजनामा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकास कमजोर रहनु
- परियोजनामा कार्यरत जनशक्ति (खासगरी नेतृत्व) को पटक पटक परिवर्तन भईरहँदा लक्ष्य प्राप्तिमा जटिलता हुनु
- व्यवस्थापन खर्च (Management Cost) को रकम खर्च गर्नमा सरकारी कार्य प्रक्रियाका कारण कठिनाई हुँदा सचिवालय व्यवस्थापन गर्न समेत कठिनाइ हुनु

७. समाधान

परियोजनासम्बन्धी उपर्युक्त चुनौतिरमुद्दाहरू समाधानार्थ निम्नानुसारका उपायहरू अवलम्बन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

(क) छोटो अवधिको तालिमतर्फ

- तालिम कार्यक्रमलाई देशव्यापी बनाउन तथा Needy population मा पुग्नु/पुन्याउन सूचना सम्प्रेषण एवम् प्रचारप्रसारलाई प्रभावकारी बनाउने
- स्थानीय रूपमै तालिमको आवश्यकता पहिचान गर्न गराउन सम्बद्ध सरोकारवालासँग Contextual Need Identification सम्बन्धी समन्वय तथा सहकार्य गर्ने गराउने
- सहभागिको दोहोरोपनालाई न्यूनीकरण गर्न Mechanism र Software विकास एवम् एकीकृत कार्य योजना तयार पारी कार्यान्वयनमा ल्याउने
- तालिम प्रदायक छनोटका लागि गरिने मूल्याङ्कन प्रक्रिया छरितो पार्न कार्यविधि तयार पारी कार्यान्वयनमा ल्याउने
- एकै प्रकृतिको कार्यरतालिम दिने संस्था (विभिन्न आयोजना तथा सरकारी एवम् गैरसरकारी निकाय) बिच समन्वय संयन्त्र विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने
- तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्था (TESP) छनोट मापदण्डमा परिवर्तन गरी नयाँ संस्थालाई पनि प्रवेशको अवसर प्रदान गर्ने

- केही विशिष्ट समुदाय, स्थान तथा विषयहरू लक्षित गरी आवासीय रूपमा समेत तालिम सञ्चालन गर्ने
- तालिम सञ्चालनसम्बन्धी बजेटमा बढोत्तरी गरी सामयिक पार्ने
- तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थाहरू (TESPs) लाई दुर्गममा जानैपर्ने गरी मापदण्ड तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने
- तालिमका लागि भर्ना भएका सबै सहभागीहरू रोजगार वा स्वरोजगारमा जाने गरी Tracking गर्ने
- स्थानीय तहसँगको समन्वयमा द्रुत बजार सर्वेक्षण (RMA) लाई व्यवस्थित पार्ने
- तह-२ का अतिरिक्त अन्य तालिमका सहभागी बढाउन काम गरेर कमाई गर्दै तालिम लिन पनि पाउने गरी तालिम समयमा Flexibility प्रदान गर्ने
- सहभागीको निरन्तरता एवम् समयपलना (Regularity/Punctuality) लाई व्यवस्थित गर्न अनुगमनलाई थप प्रभावकारी तुल्याउने
- तालिम प्रदायकमा सेवामुखीपनाका लागि Reorientation गर्ने
- वास्तविक रूपमा आवश्यकताको पहिचानका लागि स्थानीय तह र अन्य सम्बद्ध सरोकारवालासँगको समन्वयमा Specific Need Identification अभियान नै सञ्चालन गर्ने
- परम्परागत प्रकृतिका विषयहरूमा भन्दा आधुनिक प्रकृति (Non-traditional/Emerging Type) का विषयहरूमा सहभागी वृद्धि गर्न प्रचारप्रसार एवम् अभिमुखीकरणलाई प्रभावकारी बनाउने
- स्थानीय तह र तालिम तथा रोजगार प्रदायक संस्थाबिच बलियो सम्बन्ध विकासका लागि संयन्त्र विकास एवम् कार्यान्वयन गरी स्थानीय तहको अपनत्व विकास गर्ने
- तालिमको गुणस्तरीयताका लागि अनुगमन, मूल्याङ्कन एवम् दण्ड तथा पुरस्कारको व्यवस्था कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउने
- सञ्चालित तालिमसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानको प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउने

(ख) गुणस्तर सुधार अनुदानतर्फ

- गुणस्तर सुधार अनुदान कार्यक्रमका लागि सामुदायिकतर्फका संस्थाको सहभागिता बढाउन अभिमुखीकरण गर्नुका साथै मापदण्ड संशोधन गरी कार्यान्वयन गर्ने
- अभिमुखीकरणरतालिम लगायतका माध्यम अपनाई गुणस्तर सुधार अनुदान प्राप्त विद्यालय/ शिक्षालयको खर्च गर्ने क्षमता (Absorption Capacity) विकास गर्ने

(ग) पाठ्यक्रम निर्माण र परिमार्जनतर्फ

- परम्परागत खालका पाठ्यक्रममा समसामयिक परिमार्जन गर्नुका अतिरिक्त आवश्यकताअनुसार

नयाँ पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने

- पाठ्यक्रम परिमार्जनरनयाँ निर्माणका लागि विनियोजित बजेटको प्रभावकारी उपयोग गर्ने

(घ) छात्रवृत्तितर्फ

- छात्रवृत्तिमा आवेदन गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या वृद्धि गर्न सूचना प्रवाहलाई बढोत्तरी गर्ने
- छात्रवृत्ति प्राप्तिका लागि आवश्यक कागजातहरू नै पेस नगर्ने प्रवृत्ति घटाउन शिक्षालय/विद्यालय तथा विद्यार्थीहरूलाई अभिमुखीकरण एवम् सुसूचित गर्ने
- छात्रवृत्ति प्राप्त गरेका विद्यार्थी अध्यापन गरेबापत सम्बन्धित संस्थालाई प्रोत्साहन प्रदान गर्ने

(ङ) स्वयम् सिकाइको परीक्षणतर्फ

- स्वयम् सिकाइ गरेका युवाहरूलाई सिप परीक्षणमा सहभागिताका लागि प्रभावकारी रूपमा सुसूचित गर्ने
- राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति (NSTB) बाहेक प्राविधिक शिक्षासम्बद्ध विश्व विद्यालयहरू एवम् अन्य प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा प्रदायकको क्षमता विकास गरी सिप परीक्षणको कार्य गराउने (सिप परीक्षण गर्ने निकायहरू बिस्तार गर्ने)

(च) रोजगारीका लागि सहयोगतर्फ

- रोजगारिका लागि सहयोग (Job Placement Service) कार्यक्रम प्राप्त गरेका संस्थाहरू र रोजगार प्रदायकहरूसँगको अन्तरक्रियालाई बढोत्तरी गर्दै सम्बन्धित जनशक्तिलाई रोजगारमा पठाउने
- रोजगारीका लागि सहयोग कार्यक्रम प्राप्त संस्थाहरूमा परामर्श सेवा प्रवाह गर्ने एवम् रोजगारका लागि सहयोग प्रदान गर्ने विशिष्ट एकाइ (Counselling and Placement Service Unit) स्थापना गर्ने

(छ) परियोजना सचिवालयतर्फ

- परियोजनामा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकासमा लगानी अभिवृद्धि गरी जनशक्तिको क्षमता सामयिक तुल्याउने
- परियोजनामा कार्यरत जनशक्ति (खासगरी नेतृत्व) को छिटोछिटो परिवर्तन नगर्ने
- परियोजनाको समग्र खर्चका साथै व्यवस्थापन खर्चमा बढोत्तरी गर्न अर्थ मन्त्रालयस शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय एवम् विश्व बैङ्कसँगको अन्तरक्रिया र समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने ।

ट. निष्कर्ष

समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको सरकारी अभिष्टलाई चरितार्थ गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षका

रूपमा रहेको तत्काल बजारमा माग भएबमोजिम सिपयुक्त जनशक्ति आपूर्ति गर्नुपर्ने सन्दर्भलाई दृष्टिगत गर्दै गुणस्तरीय तालिमको समतामूलक पहुँच बिस्तार गरी नेपालमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम (TEVT) कार्यक्रमलाई सुदृढ गर्ने उद्देश्यका साथ विश्व बैङ्कको ऋण सहयोगमा नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत सन् २०१७ देखि २०२२ सम्मका लागि सञ्चालित व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (दोस्रो -EVENT-II) ले विशेष गरी विपन्न (जस्तै : गरिब, सुविधाविहीन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदाय, महिला, दलित, अतिसीमान्तकृत जनजाति, अपाङ्गता भएका) १६ देखि ४० वर्ष उमेर समूहका युवाहरूलाई लक्षित गरी समावेशी छनोटको माध्यम अपनाई तीन महिने (३९० घण्टे) नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम सञ्चालनार्थ लगानी गर्ने प्रावधानलाई परियोजनाको मुख्य भागका रूपमा राखेको छ । त्यसै गरी परियोजनाबाट कार्यसम्पादनमा आधारित गुणस्तर सुधारका लागि अनुदानस्य व्यवस्थापक, मूल्याङ्कनकर्ता र प्रशिक्षकको क्षमता विकास प्राविधिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा आधुनिकीकरणस्य TSLC र Diploma तहमा अध्ययन गर्नेहरूका लागि छात्रवृत्तिस्य पूर्व सिकाइको सिप परीक्षणस्य औद्योगिक प्रशिक्षण तालिम र रोजगारीमा सहजीकरण जस्ता अन्य कार्यक्रममा पनि लगानी हुने व्यवस्था छ । परियोजनाबाट लक्षित समूहका युवाहरूलाई तालिम स्वम् रोजगारीमा सहयोग प्राप्त भई तिनीहरूको दैनिक जीविकोपार्जनमा सुधारका अतिरिक्त सिप परीक्षणको सुनिश्चितता, स्वयम् सिकाइको Recognition लगायतका विभिन्न अवसरहरू विद्यमान भए पनि Needy Population लाई समावेश गर्न कठिन हुनु, अधिकांश पाठ्यक्रममा आधुनिकता नहुनु, सरोकारवालाको अपनत्वको कमी रहनु जस्ता विभिन्न चुनौतीरमुद्दाहरू समेत रहे भएकाले मौजुदा स्रोतसाधनको प्रभावकारी व्यवस्थापनका साथसाथै सम्बद्ध सरोकारवालकहरूसँगको व्यवस्थित समन्वय, सहकार्य स्वम् पहलकदमीमा उपर्युक्त समाधानका उपायहरूको ख्याल गर्दै रणनीतिक कार्य योजना तर्जुमा सहित कार्यान्वयनमा जान सकेमा समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको सरकारी सोचलाई कार्यरूपमा उतार्न केही हदसम्म सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

परियोजना कार्यन्वयन पुस्तिका, परियोजना सचिवालय

EVENT परियोजना (दोस्रोको परिचय पुस्तिका, परियोजना सचिवालय

नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम सम्बन्धी सङ्क्षिप्त परिचय, परियोजना सचिवालय

नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम कार्यान्वयन तथा रोजगारी सहजीकरण पुस्तिका,
परियोजना सचिवालय

समसामयिक लेख रचनाहरू

विद्यालय तहमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको औचित्य र भावी कार्यदिशा

✍ सुप्रेमकुमार जोशी

निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

“शिक्षा विकासको ढोका हो भने प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिम विकासको मूल ढोका हो” - युनेस्को ।

लेखसार

देश विकासका निम्ति शिक्षा अनिवार्य र अपरिहार्य छ । शिक्षा विकासको मेरुदण्ड र विकासको पूवार्धार हो । देशलाई आवश्यक पर्ने असल, योग्य, सक्षम जनशक्ति उत्पादनमा टेवा पुऱ्याउन आर्थिक सामाजिक, साँस्कृतिक स्वम् पूवार्धार विकासका लागि आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गरी आर्थिक समृद्धि, सुशासन, विकास र दिगो शान्तिको लक्ष्य हासिल गराई समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको अटोटलाई पूरा गर्न रोजगारउन्मुख सिप विकास, उद्यमशिलताको विकास तथा आर्थिक रूपान्तरणमा सहयोग गरी मुलुकको समग्र विकासमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरणको सङ्कल्पलाई सफल बनाउन विद्यालय तहदेखि नै प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई समावेश गरी अनिवार्य हुनुपर्ने कुरामा कुनै मतभेद छैन । नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएका शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकहरू आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरणको रजेन्डा, दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको प्रतिबद्धता पन्ध्रौँ योजना सन् २०२२ सम्म अति कम विकसित मुलुकबाट विकाशील राष्ट्र बन्ने लक्ष्य तथा सन् २०३० सम्म मध्यम आय भएको राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने राष्ट्रिय सङ्कल्पका साथ अगाडि बढ्ने नीति स्वम् अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताको कार्यान्वयन गर्दै प्राविधिक स्वम् व्यावसायिक शिक्षालाई व्यवस्थित, गुणस्तरीय र कामको संसारसँग जोड्नु आजको आवश्यकता हो ।

१. विषय प्रवेश

विद्यालय शिक्षामा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको प्रबन्धबाट कार्यमूलक, व्यावहारिक प्राविधिक तथा व्यावसायिक सिपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गरी श्रम बजारमा सहज प्रवेशको सम्भावना बढाउन, शैक्षिक उत्पादनको गुणात्मकता वृद्धि गरी विद्यालय तहबाट प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको सञ्चालन गरी रोजगारमूलक जनशक्ति उत्पादन गरी देशको गरिबी घटाउन योगदान पुऱ्याउँछ । माध्यमिक तहको शिक्षामा साधारण र प्राविधिक शिक्षाको व्यवस्थाअनुसार सैद्धान्तिक पक्षमा मात्र केन्द्रित नभएर सैद्धान्तिक ज्ञानसँगै प्रयोगात्मक सिपसँग केन्द्रित गरिनु आवश्यक भएको छ । प्राविधिक क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने आधारभूत तथा मध्यम स्तरीय जनशक्ति उत्पादन गर्दै कार्यमूलक व्यावहारिक

प्राविधिक तथा व्यावसायिक सिपलाई श्रम बजारमा सहज प्रवेश बढाउन र शैक्षिक उत्पादनको गुणात्मकता वृद्धि गर्ने काम र शिक्षाबिचको मनोवैज्ञानिक खाडल कम गर्ने कामकाजी शिक्षाको व्यवस्था सँगै स्थानीय पेसा र व्यवसायको आकर्षण बढाउदै रोजगारीको दायरालाई फराकिलो गरी गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान दिने उद्देश्यका साथ नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (साविकको शिक्षा विभाग) मार्फत २०७० सालदेखि प्राविधिक धार कक्षा ९ बाट सञ्चालन गरी विद्यालय तहमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको छुट्टै धारका रूपमा सञ्चालन गरिएको छ । प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई बिस्तार गरी एक स्थानीय तह सडटा प्राविधिक विद्यालयको अवधारणाको नीतिलाई कार्यान्वयन गर्दै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको समन्वय सहकार्यबाट प्राविधिक तथा व्यावसायिक धारको शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाई गरिखाने शिक्षातर्फ अगाडि बढनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

२. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको विकासक्रम

विद्यालय तहमा व्यावसायिक सिप र ज्ञानसँगै जीवनपयोगी शिक्षा दिने उद्देश्यसहित वि. स. २००८ मा प्राविधिक शिक्षाको सुरुआत भएको पाइन्छ । ७ दशकभन्दा लामो इतिहासले प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा विभिन्न आरोह अवरोहहरू पार गर्दै वर्तमान अवस्थासम्म आइपुगेको पुगेको छ । यसको विकासको क्रम निम्नानुसार पाइन्छ :

आधार स्कूल वि. स. (२००४ (२०१४) : रोजगार तथा स्वरोजगारका लागि विद्यार्थीहरूलाई प्राविधिक तथा व्यावसायिक सिप प्रदान गर्न साधारण शिक्षाबाहेक कृषि, निर्माण, सिलाइ, बुनाइ तथा हस्तकला जस्ता व्यावसायिक विषयहरू विद्यालया समावेश गरी आधारभूत विद्यालयमार्फत व्यावसायिक शिक्षा दिने व्यवस्था गरिएको थियो । वि. स. २००७ मा प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०११ अनुसार आधारभूत विद्यालयहरू विस्तारित भई बहुद्वेशीय विद्यालयका माध्यमबाट व्यावसायिक शिक्षा दिने व्यवस्था गरियो ।

बहुद्वेशीय माध्यमिक विद्यालय वि.स. २०१५ (२०२५ : बहुद्वेशीय माध्यमिक विद्यालयमार्फत विद्यार्थीहरूलाई बाणिज्य कृषि तथा औद्योगिक सिपहरूमा पूर्वव्यावसायिक तालिम प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ देशभरिका ७५ ओटै जिल्लामा यो कार्यक्रम बिस्तार गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो ।

अनिवार्य व्यावसायिक माध्यमिक शिक्षा : वि.स. २०२८ मा सुरु भएको नयाँ शिक्षा योजना (सन् १९७१ (७५) ले देशका सबै साधारण माध्यमिक विद्यालयलाई व्यावसायिक विद्यालयको स्वरूप प्रदान गरी व्यावसायिक विषयलाई अनिवार्य विषयका रूपमा पाठ्यक्रममा समावेश गरी व्यावसायिक शिक्षा दिने प्रयास गरियो ।

प्राविधिक शिक्षालय : आधारभूत तथा मध्यमस्तरीय प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्न प्राविधिक शिक्षालय नीति (Trade School Policy) सन् १९७९मा अवलम्बन गरी देशभित्र प्राविधिक

जनशक्ति उत्पादन गर्ने सन्दर्भमा देखिएका समस्याहरूलाई मध्यनजर गरी सन् १९८० मा प्राविधिक शिक्षालय योजना लागु गरियो । जुम्लामा सन् १९८० मा कर्णाली प्राविधिक शिक्षालयको स्थापना गरी ग्रामीण स्तरमा दुर्गम क्षेत्रमा विशेष गरी एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रमका लागि चाहिने जनशक्ति उत्पादनको लक्ष्य राखेको पाइन्छ । वि. स. २०४५ मा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् ऐन पारित भई प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् (CTEVT) को स्थापना भयो । यसले शुरुमा माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्न नसकेका लागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम दिइ निम्न स्तरीय र मध्यम स्तरीय जनशक्ति उत्पादन गर्दै आएकोमा वि सं २०५० बाट निजी स्तरमा समेत प्राविधिक शिक्षालय सञ्चालनको स्वीकृति दिँदै आएको छ ।

३. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको सान्दर्भिकता

प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको विकासको क्रमको भन्दा ७ दशकभन्दा बढिको इतिहास अध्ययनले देशमा भएका विभिन्न परिवर्तन सँगै शिक्षामा पनि परिवर्तन गरी समय सापेक्ष र प्राविधिक शिक्षातिर अगाडि बढ्ने जमको गरेको पाइन्छ । राणा शासन कालदेखि हालसम्म आइपुग्दासम्म देश विकासको मुख्य आधार शिक्षालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । प्रजातन्त्रको स्थापनासँगै गठित राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०११, पञ्चायती व्यवस्थाको सुरुआतसँगै गठन भएको सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०१८, नयाँ शिक्षा पद्धति योजना २०२८, शाही शिक्षा आयोग २०४० लगायतका थुप्रै शैक्षिक सुधारका प्रयासहरू भएको पाइन्छ । देशलाई आवश्यक पर्ने जनशक्ति उत्पादनमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको महत्त्व सबै प्रतिवेदनहरूले स्वीकार गरेका छन् ।

प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना सँगै राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ गठन भई शिक्षालाई समयसापेक्ष बनाई प्राविधिक शिक्षालाई अभि व्यापक र गुणस्तरीय बनाउन निजी स्तरमा समेत प्राविधिक शिक्षाको बिस्तार गरेको पाइन्छ । प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पछि गठित आयोगहरूले शिक्षालाई प्राविधिक र व्यावसायिक धारतर्फ लैजानुपर्ने कुरालाई स्वीकार गरी सोहीअनुरूपका योजनाहरू कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ । वि. सं. २०६२/६३ को राजनीतिक परिवर्तनपछि शिक्षा क्षेत्रमा व्यापक परिवर्तन गर्न प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षालाई कामको संसार सँग जोड्दै अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको कार्यान्वयन गर्न विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम हुँदै विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमका रूपमा हाल सञ्चालनमा रहेको छ । यस कार्यक्रमका माध्यमबाट प्राविधिक ज्ञान सिपमा आधारित शिक्षा आजको आवश्यकता हो भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गर्दै सैद्धान्तिक ज्ञानले मात्र हैन अबको शिक्षा गरेर खाने कामको संसारसँग जोड्दै रोजगारउन्मुख स्वरोजगारयुक्त हुनु आवश्यकता हो भन्ने मूल मर्मका साथ वि.सं. २०७० बाट विद्यालय तहमा प्राविधिक धार सञ्चालनको व्यवस्था मिलाइएको छ ।

नेपालको संविधानले समाजवादप्रति प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्न सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाका माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन विकास र समृद्धिको राष्ट्रिय

आकांक्षा पूरा गर्न संविधान जारी भई कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ । संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन शिक्षालाई प्राथमिकताका क्षेत्रमा राखी विद्यालय सवलीकरण गर्ने शिक्षालाई वैज्ञानिक, व्यावहारिक, रोजगारीउन्मुख बनाउँदै आर्थिक समृद्धिसँग जोडी गरिबी निवारणमा केन्द्रित गर्ने नीति लिइएको छ । यसैको परिणाम स्वरूप विद्यालय तहमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक धार देशभरिका ४८४ ओटा सामुदायिक विद्यालयहरूमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । सञ्चालन स्थानीय तहमा कम्तीमा एक प्राविधिक विद्यालयको नीतिलाई कार्यान्वयनमा ल्याई ६०७ ओटा स्थानीय तहमा प्राविधिक शिक्षाको पहुँच बिस्तार भएको छ ।

४. नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ३३ मा रोजगारीको हकअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने छ साथै प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको छनोट गर्न पाउने हक हुने छ । यस्तै धारा ५१ को (ज) १ मा शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक रोजगारमूलक र स्वम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिष्पर्धी, नैतिक र स्वम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने व्यवस्थाले शिक्षालाई प्राविधिक तथा व्यावसायिक बनाउँदै रोजगारउन्मुख शिक्षातर्फ अगाडि बढ्न प्रेरित गरेको छ । अबको शिक्षा सैद्धान्तिकभन्दा व्यावहारिक र कामको संसारसँग जोड्न सकिने शिक्षा आवश्यक रहेको कुरा सर्वस्वीकार्य विषय बनेको छ ।

शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधन सहित) विद्यालय शिक्षालाई प्रारम्भिक बालविकासदेखि कक्षा १२ सम्म परिभाषित गरी माध्यमिक शिक्षा ९-१२ र प्राविधिक तथा व्यावसायिक धारको व्यवस्थाले अबको शिक्षा रोजगारासँगै जोड्दै आर्थिक क्रियाकलाप श्रमप्रति सम्मान गर्दै कामको संसारमा आत्मविश्वासका साथ प्रवेश गराउन उन्मुख शिक्षाको आवश्यकतालाई स्वीकार गरेको छ ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ : राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यमा श्रम प्रति सम्मान र स्वम् सकारात्मक सोच भएका रोजगार तथा स्वरोजगारउन्मुख उत्पादनमुखी, उद्यमशील र सिपयुक्त नागरिक तयार गर्ने भन्ने उद्देश्यका साथ प्राविधिक तथा व्यावसायिक धारतर्फ थप एक वर्ष अवधिको व्यावहारिक अभ्यास समेटिने व्यवस्था गरेको छ । सिद्धान्त र व्यवहारको समन्वय गर्ने श्रमप्रति सम्मान गर्दै कामको संसारमा प्रवेश गराई आत्मविश्वासका साथ तयारी माध्यमिक शिक्षा ९-१२ का सक्षमता राखिएको छ । समाजवादउन्मुख, सामाजिक न्यायमा आधारित समृद्ध राष्ट्र निर्माणका लागि सक्षम र प्रतिष्पर्धी नागरिक विकास गर्नु विद्यालय शिक्षाको दृष्टिकोण राखिएको छ । समृद्ध राष्ट्र निर्माणको आधार प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा नै हुन सक्दछ भन्ने कुरा पाठ्यक्रम प्रारूपमा समेटिनुले यसको पुष्टी गर्दछ ।

विद्यालयमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सञ्चालन निर्देशिका २०६९ (दोस्रो संशोधन) : विद्यालय शिक्षामा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको प्रबन्धबाट कार्यमूलक व्यावहारिक प्राविधिक तथा

व्यवसायिक सिपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गरी श्रम बजारमा सहज प्रवेशको सम्भावना बढाउन र शैक्षिक उत्पादनको गुणात्मकता वृद्धिका लागि विद्यालयहरूमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सञ्चालन गर्नका निमित्त विभिन्न निकायको भूमिका र जिम्मेवारी तय गरी विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको परिलक्षित उद्देश्य र लक्ष्य परिपूर्ति गर्न विद्यालयमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा निर्देशिका २०६९ जारी गरी लागु गरिएको छ । निर्देशिकाले प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षाको विकास र बिस्तार गरी सिपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गरी विभिन्न तहहरूबिच समन्वय र सहकार्य गरी प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षाको गुणस्तर सुधार, नीतिगत व्यवस्था, विद्यालय छनोट, पूर्वाधार विकास, पाठ्यक्रम परीक्षा र मूल्याङ्कनको व्यवस्था गरेको छ ।

पन्ध्रौं योजना वि. स.२०७६/७७ (२०८०/२०८१)

पन्ध्रौं योजनामा शिक्षासम्बन्धी हकलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरी आधारभूत तहको शिक्षालाई अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहको शिक्षा निःशुल्क पाउने व्यवस्थामा जोड दिएको छ । शिक्षालाई रोजगारीमूलक बनाउने, सिपमूलक तथा व्यावसायिक शिक्षाको बिस्तार गरी लगानीमा वृद्धि गर्ने, प्राविधिक शिक्षालाई हरेक स्थानीय तहसम्म सर्वसुलभ गराउने कुरामा जोड दिएको छ । यसरी प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई प्रत्येक स्थानीय तहसम्म पुऱ्याउने पक्षमा जोड दिइएको छ ।

५. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको वर्तमान अवस्था

शिक्षालाई समयसापेक्ष बनाउँदै प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको बिस्तार र गुणस्तरीयता कायम गरी शिक्षालाई रोजगारमूलक बनाउन विभिन्न प्रयासहरू भएका छन् । शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रअन्तर्गत ४८४ ओटा सामुदायिक विद्यालयमा विभिन्न पाँचओटा धारमा कक्षा सञ्चालन हुँदै आएको छ । सो विवरण निम्नानुसार दिइएको छ :

क्र.स.	सञ्चालित धार/ विषय क्षेत्र	सञ्चालित विद्यालय सङ्ख्या
१.	सिभिल इन्जिनियरिङ	१२९
२.	इलेक्ट्रिकल इन्जिनियरिङ	३५
३.	कम्प्युटर इन्जिनियरिङ	१००
४.	बाली विज्ञान	१७८
५.	पशु विज्ञान	४२

प्राविधिक तथा व्यावसायिक धार कक्षा ९-१२ सञ्चालन गर्दा प्रशिक्षक तथा सहायक प्रशिक्षकको अनुदान ल्याब व्यवस्थापन अनुदान इव् प्रति विद्यार्थी लागत अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ । यसरी सञ्चालनमा रहेका विद्यालयहरूले विद्यार्थी भर्नाका लागि कक्षा ८ सम्म अङ्ग्रेजी नेपाली, गणित

र विज्ञान विषयअन्तर्गतको पाठ्यवस्तुलाई समेटेर १०० पूर्णाङ्कका वस्तुगत प्रश्नपत्र तयार गरी प्रवेश परीक्षा सञ्चालन गर्ने र न्यूनतम ४० अङ्क प्राप्त गरेका विद्यार्थीहरू मध्ये योग्यता प्रणालीका आधारमा विद्यार्थी भर्ना गर्दा अधिकतम ४८ र न्यूनतम सङ्ख्या २० हुने व्यवस्था गरिएको छ । पाठ्यक्रमका हकमा साधारण धारतर्फका अनिवार्य विषय ४०० पूर्णाङ्क र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा विषय ६०० पूर्णाङ्कका गरी जम्मा १००० पूर्णाङ्क हुने र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा विषयतर्फ ४० प्रतिशत सैद्धान्तिक र ६० प्रतिशत प्रयोगात्मक अभ्यास गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

६. प्राविधिक शिक्षालय/संस्थाहरू

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् (CTEVT) मार्फत परिषद्अन्तर्गत सातओटा प्रादेशिक कार्यालयहरू, ५९ ओटा आङ्गिक शिक्षालय र पोलिटेक्निकहरू, २० ओटा साभेदारीमा सञ्चालित संस्थाहरू, सामुदायिक विद्यालयमा प्राविधिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालित ५३४ ओटा, विद्यालयहरू निजी स्तरमा सम्बन्धन प्राप्त सञ्चालित संस्थाहरू ४२९ स्वम् छोटो अवधिको व्यावसायिक तालिम सञ्चालन गर्ने ११३१ ओटा संस्थाहरू परिषद्बाट सम्बन्धन प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहेका छन् ।

७. समस्या तथा चुनौतीहरू

प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षातर्फ थुप्रै समस्या र चुनौतीहरू छन् ती समस्या र चुनौतीहरूलाई चिर्दै प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई व्यवस्थित स्वम् गुणस्तरीय बनाउन आवश्यक छ । प्रमुख समस्या र चुनौतीहरू देहासबमोजिम रहेका छन् :

- अवधारणागत अस्पष्टता : कामको संसारमा जाने कि प्राज्ञिक कोर्समा जाने स्पष्ट हुनुपर्ने
- पहुँच र समता : प्रत्येक पालिकामा सडका प्राविधिक विद्यालय सबैलाई पायक पर्देन, अपायकमा पढ्न महङ्गो पर्छ ।
- गुणस्तर : विद्यालय बिस्तारमा मात्र जोड दिइएको तर गुणस्तर वृद्धिमा कम ध्यान दिने गरेको
- क्षमता : व्यक्ति ,संस्था र पद्धतिको विकासतर्फ कम ध्यान दिई क्षमता विकासका कार्यमहरूको न्यूनता
- पाठ्यक्रम : पाठ्यक्रम बोभिलो हुनु पाठ्यपुस्तक नहुनु
- शिक्षणको माध्यम अङ्ग्रेजी हुँदा अपठ्यारो परेको
- विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा On the job training को व्यवस्था कमजोर हुनु
- शिक्षक व्यवस्थापनको समस्या
- कमजोर अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणाली/Technical Audit नहुनु
- श्रोत व्यवस्थापन र दिगोपनाको अभाव

- समन्वय र सहकार्यको अभाव
- प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका स्पष्ट हुन नसक्नु ।

८. भावी कार्य दिशा

माथि उल्लिखित समस्या र चुनौतीहरूको समाधानका लागि निम्नलिखित कार्यदिशा अवलम्बन गर्न सान्दर्भिक छ :

- अबको कार्यदिशा कामको संसारमा जाने जनशक्ति उत्पादनमा केन्द्रित गरिनुपर्ने
- विपन्न वर्गलाई आवासीय सुविधा र छात्रवृत्तिको व्यवस्था मिलाउन पर्ने
- सञ्चालनमा रहेका विद्यालयहरूको गुणस्तरीयतामा केन्द्रित हुनुपर्ने
- क्षमता विकासका अवसरहरू वृद्धि गरिनुपर्ने
- पाठ्यक्रम पुनरवलोकन गरी समसामयिक बनाउदै एकरूपता कायम गर्ने
- On the job training लाई उच्चमशिलतासँग जोड्ने
- प्रभावकारी अनुगमन र सहयोग प्रणालीको विकास गर्ने
- सबै निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्यको संस्कृति विकास गर्ने
- प्रदेश र स्थानीय तहलाई नक्साङ्कनका आधारमा विद्यालय स्थापना गर्न र सङ्ख्यात्मकभन्दा गुणात्मकतामा ध्यान दिने नीति निर्माण गर्ने
- परिषद्मार्फत सञ्चालन हुने र केन्द्रमार्फत सञ्चालन हुने कार्यक्रममा एकरूपता कायम गर्ने
- प्राविधिक धारतर्फको बजेट विनियोजनमा बढोत्तरी गर्नुपर्ने ।

९. निष्कर्ष

प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको आवश्यकता सर्वस्वीकार्य विषय बनेको छ । सरकारको प्राथमिकता क्षेत्र आवधिक योजनाहरू, विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमले प्राविधिक शिक्षालाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिइर तापनि कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता छैन । प्राविधिक शिक्षा सञ्चालन गर्नुभन्दा पनि उत्पादित जनशक्तिको खपतको अवस्था के कस्तो छ यस बारेमा अध्ययन अनुसन्धान आवश्यक छ । रोजगार स्वरोजगारको अवस्था विश्लेषण गरी अबको मार्ग पहिल्याउन आवश्यक छ । शिक्षामा भएको लगानीअनुरूपको प्रतिफल प्राप्त गर्ने दिशातर्फ हाम्रा पाहिलाहरू अगाडि बढ्नुपर्दछ । सङ्घीयताको कार्यान्वयन सँगै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको तालमेलका साथ अपनत्वको भावना सिर्जना गर्दै उत्पादित जनशक्तिको विदेश पलायनलाई रोक्दै स्वदेशमै आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न भई विदेश हैन स्वदेशमै रोजगारीका प्रशस्त अवसरहरू सिर्जना गरी गरिबी, अशिक्षा तथा पछोटेपनको निर्मूल गर्न प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा आवश्यक छ ।

देशलाई विकासको अग्रगण्यता लैजान विकासका योजना, आयोजना तथा परियोजनामा आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गरी आयआर्जनको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै उत्पादकत्व वृद्धि गर्न प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा अनिवार्य र अपरिहार्य छ । देशलाई आवश्यक पर्ने आधारभूत मध्यम स्तरीय जनशक्ति उत्पादन गर्ने प्राविधिक शिक्षा प्रदायक संस्थाहरूबिचको समन्वय सहकार्यका माध्यमबाट कार्यक्रमहरूमा स्वरूपता कायम गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु र सबै निकायको समन्वय र सहकार्यको संस्कृति विकास गर्दै “Give me a fish and i eat for a day, Teach to fish and I eat for a life time” भन्ने भनाइको सान्दर्भिकतासँग प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई जोड्नु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति

शिक्षा ऐन, २०२८ र शिक्षा नियमावली, २०५९ (संशोधनसहित), नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति

विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी

राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, शिक्षा, विज्ञान तथा प्राविधिक मन्त्रालय, सिंहदरबार

पन्ध्रौं योजना २०७६।७७ (२०८०।८१), राष्ट्रिय योजना आयोग

प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवम् तालिम ऋलक २०७६, ऋलक

शिक्षा विमर्श, बराल राजकुमार, सुनवर्ती बुक हाउस, टोखा रोड, काठमाडौं

विद्यालयमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सञ्चालन निर्देशिक २०६९ (दोस्रो संशोधनसहित)

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, सानोठिमी

एकीकृत पाठ्यक्रम ढाँचा विकास प्रतिवेदन, २०७६

चिकित्सा शिक्षा : चुरो एक, कुरो अनेक

✍ सीताराम कोइराला

अधिकृतस्तर दसौं, चिकित्सा शिक्षा आयोग

लेखसार

चिकित्सा शिक्षा क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिको अन्त्य गर्दै चिकित्सा शिक्षामा गुणस्तर, पेसाधर्मिता, संस्थागत जवाफदेहीता, भौगोलिक सन्तुलन र सामाजिक न्याय कायम गरी विपन्नलगायत सबै विद्यार्थीको पहुँच सुनिश्चित गर्न आवश्यकता महसुस गरी यसको समग्र व्यवस्थापनका लागि चिकित्सा शिक्षा आयोग स्थापना भई कार्य गरिरहेको छ । चिकित्सा शिक्षाका सबै तह र विधामा भर्ना, सिट निर्धारण, शुल्क, पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि, आशयपत्र जारी जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्यको जिम्मा पाएको २७ सदस्यीय चिकित्सा शिक्षा आयोगको अध्यक्ष प्रधानमन्त्री रहने रवम् शिक्षा र स्वास्थ्य मन्त्री सहअध्यक्ष रहने भएकाले यसको गरिमा र विश्वसनीयता बढी रहेको छ । प्रवीणता तहभन्दा मुनिका चिकित्सा शिक्षा क्षेत्रका कार्यक्रम नचल्ने, २०७७ साल फागुन १० गतेपछि नर्सिङ कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कम्तीमा तीन सय बेडको आफ्नै अस्पताल हुनुपर्ने, निजी क्षेत्रका मेडिकल कलेज पनि १० वर्षपछि क्रमशः सार्वजनिक शिक्षण संस्थामा रूपमा रूपान्तरण हुने जस्ता व्यवस्थाको उचित र वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्नु चिकित्सा शिक्षा आयोगसामु चुनौती रहेका छन् ।

सन्दर्भ

चिकित्सा शिक्षामा विकृति भयो । इच्छा हुनेले पढ्न पाएनन् । पैसा हुनेले कमजोर भएता पनि देखासिकीका लागि पढाय, पढे । सारमा नतिजा र गुणस्तर दोस्रो पाटामा हेरियो । पाँचथरमा मेडिकल कलेज खोल । जुम्लामा पनि खोल । दाङमा पनि खोल । यी र यस्तै ठाउँमा खोल । यी माग बजारमा प्रशस्त उठे, घुर्काइए । सरकारी संयन्त्र माग पूरा गर्न बाध्य बने । बाध्यतालाई उनीहरूले आवश्यकता नै ठाने । आँखा चिम्लेर औँठा छाप लगाए । सम्झौता गरे । अहिले त्यही सम्झौताको खोस्टाले पोलेको छ, जलाएको छ । दिन प्रतिदिन त्यसैको सम्झनामा एकथरी सुत्ने र अर्को थरी उठ्ने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

नेपालमा चिकित्सा शिक्षाको सुधारका लागि के गर्न सकिन्छ भनेर विभिन्न आयोग बने । समिति बने । कार्यदल बने । सबैले सक्दो राम्रा सुझाव पेस गरे । कति कार्यान्वयन भए ? कति भएनन् ? त्यसलाई मनन गर्दा नै चित्र बनिहाल्छ । पूर्वसचिव जयराम गिरीको मेडिकल कलेज तथा उच्चस्तरीय राष्ट्रिय मापदण्ड सिफारिस समितिको प्रतिवेदन, २०७१ होस् वा राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्य प्रेमबहादुर कुँवरको नेपालका मेडिकल कलेजहरूको शुल्क, सम्बन्धन र गुणस्तरका सम्बन्धमा समीक्षा र पुनरवलोकन गर्न गठित समितिको प्रतिवेदन, २०६८ दुवैले आफ्नो विचार दिए । समयको कालखण्डले २०७२ सालमा प्रा. केदारभक्त माथेमा संयोजक रहेको चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा

उच्चस्तरीय कार्यदलको प्रतिवेदन, २०७२ माग्यो । यसले पनि व्यापक सुधारको मार्ग प्रशस्त गर्‍यो । वि.सं. २०७२ सालमा नै हरिबाबु भट्टराईको अध्यक्षतामा चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी छानबिन आयोगको प्रतिवेदन, २०७२ ले प्रतिवेदन दियो । यसले चिकित्सा शिक्षा सम्बद्ध सबै पक्षको अध्ययन गर्‍यो । भएका गरेका कार्यको फेहरिस्त दियो तर प्रतिवेदनको कार्यान्वयन भएको थाहा छैन ।

शुल्कमा अनियमिता भयो, तोकिसबमोजिम बाहेकको अनावश्यक शुल्क कलेजले लिए भन्ने आमगुनासोलाई मध्यनजर राख्दै एम.बी.बी.एस. र बी.डी.एस. शुल्क पुनरवलोकन समिति, २०७३ गठन गरियो । यसले प्रतिवेदन पेस गरेपछि शुल्कका लागि सट्टा आधार तयार गरियो । यसका आधारमा शुल्क त तोकियो तर विभिन्न शीर्षकमा बहानाबाजी बनाएर मेडिकल कलेजले थप शुल्क असुले । त्यसको चौतर्फी विरोधको आवाज अहिले पनि सुन्न सकिन्छ । त्यसै गरी २०७४ सालमा समग्र चिकित्सा शिक्षाको क्षेत्रमा भए गरेका विसङ्गतिको उजागर गर्न र कारवाहीको सिफारिस गर्नका लागि पूर्वन्यायाधीश गौरीबहादुर कार्कीको अध्यक्षतामा तीन सदस्यीय न्यायिक आयोग बन्यो । यस आयोगले सबै कार्यसम्पन्न गरी प्रतिवेदन सरकार समक्ष पेस गर्‍यो तर प्रतिवेदन नै सार्वजनिक गरिएन । जजसलाई कारवाही गर्नुपर्छ भनिएको थियो, तिनै व्यक्तिहरूलाई थप जिम्मेवारी र नयाँ नियुक्ति दिएर न्यायिक आयोगको उपहास गरियो । जे होस्, धेरै आरोह अवरोहका बिच चिकित्सा शिक्षाका क्षेत्रमा पूर्णकालीन कार्य गर्ने स्थायी संरचना रहने गरी प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा रहने गरी चिकित्सा शिक्षा आयोग गठन हुनु तथा चिकित्सा शिक्षाका समग्र पक्षको जिम्मेवारी पाउनुले निकै आशा र भरोसा पलाएको छ ।

राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐनको विधेयक २०७४ मा व्यापक छलफल भयो । दफा दफामा अन्तर्क्रिया भयो । भिक्ने र थप्नेका बिचमा घम्साघम्सी भयो । १ वर्षपछि २०७५ सालमा संसदले स्वीकृत गर्‍यो । ऐन बन्यो । धेरै दफामा तोकिसबमोजिम हुने छ भन्ने व्यवस्था रहे । ऐनकै व्यवस्थाले चिकित्सा शिक्षा आयोग गठन भयो । अस्थायी संरचनाको दरबन्दी रहने गरी स्थायी कर्मचारीले सुस्त गतिमा चलेको आयोग पदाधिकारीको नियुक्तिपछि संरचनागत तरिकाले अगाडि बढेको छ । धेरै समस्यासँग जुधेर, चुनौती बोकेर चिकित्सा शिक्षामा देखिएका विकृतिको अन्तका लागि आयोगले धेरै काम गर्नु छ, जुन सुरु भइसकेको छ । यसलाई बाहिरी आँखाले स्वतन्त्र विश्लेषण गर्नेले सकारात्मक थालनी भनेका छन् । चिकित्सा शिक्षा आयोगको जिम्मेवारी र कार्यप्रकृतिलाई विश्लेषण गरियो भने यसले मार्ग प्रशस्त गरेको छ ।

२. राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५

मुख्यतः चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी शिक्षण संस्थाको स्थापना र सञ्चालनसम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित गर्न तथा चिकित्सा शिक्षामा गुणस्तर, पेसाधर्मिता, संस्थागत जवाफदेहीता, भौगोलिक सन्तुलन र सामाजिक न्याय कायम गरी विपन्नलगायत सबै विद्यार्थीको पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि २०७५

साल फागुन १० गते राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५ ल्याइएको हो । यस ऐनका मुख्य विशेषता निम्नानुसार रहेका छन् :

- चिकित्सा शिक्षाको समग्र जिम्मेवारीका लागि चिकित्सा शिक्षा आयोग रहने, जसमा उपाध्यक्षसहितको ५ जनाको पूर्णकालीन कार्यकारी समिति रहने
- आयोग एक स्वशासित संस्थाका रूपमा रहने
- प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा रहने यस आयोगमा २९ जना सदस्य रहने
- चिकित्सा शिक्षाका सबै विधाका प्रवेश परीक्षामा विश्वविद्यालय/प्रतिष्ठानका लागि एउटै साभा प्रवेश परीक्षाको व्यवस्था रहने
- साबिकमा शिक्षा मन्त्रालयले दिँदै आएको मेडिकल कलेज सञ्चालनको आशयपत्र अब उप्रान्त यस आयोगले दिने । त्यसै गरी तोकिएको पूर्वाधार पूरा नभएमा सम्बन्धनको खारेजीका लागि सम्बन्धित विश्वविद्यालय तथा प्रतिष्ठानमा लेखी पठाउने
- चिकित्सा शिक्षा सञ्चालन गर्ने सबै विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठान तथा शिक्षण संस्थाको अनुगमन, सिट निर्धारणलगायतका कार्य चिकित्सा शिक्षा आयोगले गर्ने
- स्वदेशी लगानीबाट सञ्चालित कलेजले कुल सिट सङ्ख्याको कम्तीमा दश प्रतिशत र नेपाली तथा विदेशीको संयुक्त लगानी वा विदेशीको लगानीमा सञ्चालित शिक्षण संस्थाले कुल सिट सङ्ख्याको कम्तीमा बिस प्रतिशत सिट निःशुल्क छात्रवृत्तिका रूपमा नेपाल सरकारलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने
- स्नातक तथा स्नातकोत्तर तहका लागि तोकिएका कुल सिट सङ्ख्यामध्ये विदेशी विद्यार्थीको सङ्ख्या एक तिहाइभन्दा बढी नहुने
- विद्यार्थी भर्ना म्याचिङ प्रणालीबाट गरिने
- चिकित्सा शिक्षाको शुल्क निर्धारणका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्ने
- विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठान वा अन्य शिक्षण संस्थाको पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि र उपाधिको मापदण्ड आयोगले निर्धारण गरेबमोजिम हुने
- प्रत्येक विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठान वा अन्य शिक्षण संस्थाले आयोगको सिफारिसमा स्वास्थ्यसम्बन्धी विषय हेर्ने नेपाल सरकारको मन्त्रालयले तोकेको कम्तीमा एउटा जिल्लामा सेवा क्षेत्रको रूपमा काम गर्नुपर्ने
- आयोगको कार्य सम्पादनका लागि मापदण्ड तथा प्रत्यायन निर्देशनालय, योजना, समन्वय तथा प्राक्सिक उन्नयन निर्देशनालय, परीक्षा निर्देशनालय र नेसनल बोर्ड अफ स्पेसियालिटिज रहने
- विश्वविद्यालय तथा प्रतिष्ठान र नेसनल बोर्ड अफ स्पेसियालिटिजका फ्याकल्टीको योग्यता

तोक्ने

- आयोगको वरिष्ठ कर्मचारी आयोगको सदस्य सचिव रहने
- आयोगको छुट्टै कोष रहने
- आयोगले आवश्यकताअनुसार चिकित्सासँग सम्बन्धित विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठान र काउन्सिल वा शिक्षणसंस्थाको निरीक्षण गर्न सक्ने
- आयोगका पदाधिकारी छनोट गर्दा पेसागत दक्षता, व्यवस्थापकीय दक्षता, संस्थागत प्रतिबद्धता, सार्वजनिक रूपमा स्वच्छ छवि र वरिष्ठताका आधार लिइने
- नर्सिङलगायत चिकित्सा शिक्षा क्षेत्रका अन्य विषयमा विशिष्टीकृत सेवाका लागि चाहिने नयाँ शैक्षिक कार्यक्रमको सूची बनाई त्यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आयोगले प्रोत्साहन गर्ने
- चिकित्सा शिक्षा अध्ययनका लागि सहिदका परिवार, बेपत्ता पारिवारिका व्यक्तिका परिवार, घाइते योद्धाहरूको परिवार, द्वन्द्व पीडित, महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम र पिछडिएको क्षेत्रसमेतलाई आयोगले तोकेबमोजिमको सिट आरक्षण गर्ने
- यो रेन प्रारम्भ हुनुभन्दा अघि आफ्नो अस्पताल सञ्चालन नभए पनि शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरेका शिक्षण संस्थाले यो रेन प्रारम्भ भएको दुई वर्षभित्र स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले तोकेको मापदण्डबमोजिम अस्पताल सञ्चालनमा ल्याउनुपर्ने
- नेपाल सरकारले एक चिकित्सा शिक्षा विश्वविद्यालय खोल्न सक्ने
- चिकित्सा शिक्षा सम्बद्ध प्रवीणता प्रमाणपत्र तहभन्दा मुनिका कार्यक्रम रेन प्रारम्भ भएका मितिले दुई वर्षभित्र विस्थापित गरिसक्नुपर्ने
- सार्वजनिक शिक्षण संस्थाको ७५ सिटमा अध्ययनका लागि सरकारले छात्रवृत्ति दिने
- नर्सिङ क्याम्पस सञ्चालनका लागि कम्तीमा १०० बेडको अस्पताल सञ्चालन भएको हुनुपर्ने लगायत ।

३. राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा नियमावली, २०७७

मिति २०७७ श्रावण २६ गते ल्याएको राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा नियमावलीले रेनमा तोकिएबमोजिम भनेका विषयवस्तुलाई सम्बोधन गर्नका लागि ल्याएको हो । कतिपय कुराको नयाँ व्यवस्था र कतिपय कुराको विस्तृतीकरण गर्नुपर्नेमा यस नियमावलीले खासै विषयवस्तुको प्रस्टता पार्न सकेको देखिँदैन । यस नियमावलीमा भएको मुख्य विशेषता निम्नानुसार रहेका छन् :

- शिक्षण संस्था गाभ्ने सम्बन्धमा आवश्यक मापदण्ड स्वीकृत गर्ने
- आयोगको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण सम्बन्धी कार्य गर्ने

- विश्वविद्यालय तथा प्रतिष्ठानबाट पहिले नै आशयपत्र लिइएका शिक्षणसंस्थाले नियमावली प्रारम्भ भएको मितिले तीन महिनाभित्र आयोगसमक्ष नवीकरणका लागि निवेदन दिने र प्रत्येक वर्ष असारमसान्तभित्र नवीकरण गर्ने
- नियमावली प्रारम्भ भएपछि आशयपत्र लिइएका शिक्षण संस्थाको आशयपत्रको पाँच वर्षसम्म मात्र बहाल रहने
- आयोगले सम्बन्धनका लागि सम्बन्धित विश्वविद्यालयलाई सिफारिस गर्ने
- विदेशी विद्यार्थीका लागि कम्तीमा १० प्रतिशत सिट छुट्याउनुपर्ने
- सम्बन्धित निर्देशको अध्यक्षतामा ७ सदस्यीय एकीकृत परीक्षा समिति रहने
- स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनका लागि दुर्गम क्षेत्रमा काम गरेबापत र अनुभवबापत बढीमा १० अङ्क दिइने
- विदेशी मुलुक वा शिक्षण संस्थाबाट स्नातकोत्तर वा सोभन्दा माथिको तहमा अध्ययनका लागि नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने छात्रवृत्ति सिटमा सरकारी सेवामा कार्यरत व्यक्तिबाट छनोट गर्ने
- स्नातक तहमा २५ प्रतिशत सिट खुला र ४५ प्रतिशत सिटका लागि १० समूहमा आरक्षण रहने । आरक्षणको उपसमूहमा आरक्षणको व्यवस्था रहने
- चिकित्सा शिक्षाको पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि र उपाधि आयोगले निर्धारण गरेबमोजिम हुने
- सम्बन्धित निर्देशनालयको निर्देशकको संयोजकत्वमा ७ सदस्यीय प्रत्यायन समिति रहने
- सम्बन्धित निर्देशनालयको अध्यक्षतामा ७ सदस्यीय नेसनल बोर्ड अफ मेडिकल स्पेसियालिटिज रहने
- विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठान, परिषद् र शिक्षण संस्थासमेतको समन्वयमा चिकित्सा शिक्षाका विभिन्न विधा र कार्यक्रमहरूका लागि शैक्षिक सत्र र एकीकृत वार्षिक शैक्षिक क्यालेन्डर निर्धारण गर्ने
- शिक्षण संस्था सञ्चालन गर्ने पदाधिकारीको आचरणको व्यवस्था गरिएको
- शिक्षण संस्था गाभिन सक्ने
- समुदायमूलक शिक्षा तथा चिकित्सा सेवा प्रदान गर्ने
- शिक्षण संस्थालाई क, ख र ग गरी तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिने
- आशयपत्र तथा आशयपत्र नवीकरणका लागि शुल्क र समयावधि तोकिएकोलगायत ।

४. चुकेको ठाउँ

रेनमा तोकिराबमोजिम हुने भनिएको व्यवस्था नियमावलीले सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ तर राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा रेनमा तोकिराबमोजिम हुने भनिएका व्यवस्था नियमावलीमा परेनन् वा पर्न दिइएन ।

यसले गर्दा केही अन्योलता थप्यो । केही जटिलता ल्यायो । केही चलखेल गर्ने अवसर सिर्जना गर्यो । केही चुप लागेर बस्न निर्देशन दियो । ऐनको व्यवस्था, नियमावलीले नबोलेको कुरा र अब हुने अवस्था हेर्दा देहायबमोजिमका विषय बढी जटिल बन्दै छन् :

- (क) प्रवीणता प्रमाणपत्र तहभन्दा मुनिका कार्यक्रमको बन्द हुने वा अपग्रेड गर्नुपर्ने : यस व्यवस्थाले स्थानीय तह, घर गाउँ, दुर्गम क्षेत्र, भौगोलिक विकटतामा उपस्थित रहेका प्रवीणता प्रमाणपत्र तहभन्दा मुनिका कार्यक्रमबाट उत्पादित जनशक्तिको अभाव हुने भयो । ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ता, ल्याब असिस्टेन्ट, आम्ची जस्ता कार्यक्रमबाट उत्पादित जनशक्ति बन्द हुने भयो । जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकारमा रहेर कार्य गर्ने जनशक्ति उत्पादन बन्द गरेपछि माथिल्लो योग्यताको व्यक्तिले सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने हो । जुन सम्भव देखिन्छ । अपग्रेड हुन सक्ने कार्यक्रम र संस्था त होलान् तर समग्र स्थिति हेर्दा केही समय अझै यस प्रकारका कार्यक्रम बन्द गर्नु जनहिताय देखिन्छ । यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने शिक्षण संस्थाको भविष्य पनि धेरै रहन्छ र त्यहाँ रोजगारी पाएका व्यक्ति बेरोजगार बन्ने छन् । यस्ता कार्यक्रम सञ्चालकलाई कम्तीमा पाँच वर्षको अवधि दिएर मात्र यस्तो प्रावधान ल्याउनु उचित हुने थियो ।
- (ख) ऐन प्रारम्भ भएको दुईवर्षभित्र मापदण्ड पूरा नभएको प्रमाणपत्र तहका सञ्चालन नहुने : ऐनले गरेको यस प्रावधानका बारेमा नियमावली मौन हुनुले अर्को जटिलता थप्यो । संवत् २०७७ फागुन १० गतेपछि पूर्वाधार पूरा नभएको शिक्षण संस्थाले पठनपाठन बन्द गर्नुपर्छ र पठनपाठन भइरहेका विद्यार्थीको पढाइ सक्ने अवसर दिनुपर्ने छ । त्यसले गर्दा त्यसपूर्व १ पटकको भर्ना लिन सकिने देखिन्छ । सिटिइभिटीबाट स्वीकृति सञ्चालित यस्ता कार्यक्रम निजी शिक्षण संस्था र सार्वजनिक वा निजी मेडिकल कलेजमा समेत सञ्चालन रहेका छन् । सिटिइभिटीका आफ्नै आङ्गिक शिक्षण संस्थाका आफ्नै अस्पताल नहुँदा २ वर्षभित्र अस्पताल बनाउन नसकिने भयो । निजी क्षेत्रसँग समन्वय गरेर सञ्चालन गर्न नपाउनेबित्तिकै धेरै शिक्षण संस्था तत्काल बन्द हुने अवस्थामा छन् । यसले अर्को समस्या सिर्जना गर्ने देखिन्छ ।
- (ग) नर्सिङ कार्यक्रम चलाउन ३०० बेडको आफ्नै अस्पताल हुनुपर्ने : प्रविधियुक्त चिकित्साको विकास भइरहेकामा ३०० बेडको आफ्नै अस्पताल सञ्चालन हुनुपर्ने प्रावधानले धेरै प्रश्न उठाएको छ । निजी क्षेत्रको समन्वयमा सञ्चालित अस्पतालसँग सम्भौता गरेर सञ्चालन भएको व्यवस्था हटाई आफ्नै अस्पताल हुनुपर्ने व्यवस्थाले शिक्षण संस्था सञ्चालकलाई धेरै बोझ र आर्थिक भार बढ्ने देखिन्छ । कतिपय संस्था बन्द हुने छन् ।
- (घ) चिकित्सा शिक्षाका सबै तह र विधाका कार्यक्रमको व्यवस्थापन : ऐन तथा नियमावली मुख्यतः स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस., एम.डी., एम.डी.एस., एम.एस. अध्यापनको व्यवस्थापन गर्नका लागि ल्याइयो तर कानुन निर्माण हुँदा प्रवीणता तहदेखि माथिका सबै कार्यक्रम आयोगले हेर्ने बनाइयो । हालको संरचना र कर्मचारी दरबन्दीले सबै

कार्यक्रमको उचित प्रबन्ध गर्न आयोगलाई हम्मे हम्मे पर्ने देखिन्छ ।

- (ड) समकक्षता : बाहिर मुलुकमा र अन्य विश्वविद्यालयमा चिकित्सा शिक्षा अध्यापन गरेर आउने विद्यार्थीको शैक्षिक कार्यक्रमको समकक्षता गर्ने व्यवस्थासमेत आयोगले गर्ने गरी परिकल्पना गरिएको थियो तर नियमावली आउँदा समकक्षताको व्यवस्था राखिएन । पहिलेदेखि नै त्रिभुवन विश्वविद्यालयले गर्दै आएको समकक्षताको व्यवस्था कायमै रहने भयो । शिक्षा मन्त्रालयले छात्रवृत्तिमा अध्यापनका लागि चीन, सिंहापुर, रुस जस्ता मुलुकमा अध्ययन गरेर आउने विद्यार्थीको समकक्षता गर्दा क्रेडिट नपुगेर समस्यामा विद्यार्थी परेका अवस्था छ । यसका लागि नियमावली मौन हुनुले साबिकको प्रणालीलाई नै महत्त्व दिएको देखिन्छ । यसमा त्रिविले चलाउँदै आएको प्रणाली नै हाबी हुने छ र अन्य नेपाली विश्वविद्यालय तथा विदेशमा अध्यापन गर्ने विद्यार्थीले भोगेको समस्या ज्यूँका त्यूँ रहने देखिन्छ ।
- (च) विविधव्यवस्था : रेनले खोजेका कुरा नियमावलीले नबोकेपछि त्यो व्यवस्था स्वतः हट्छ भन्ने मान्यता राखियो । जुन सरासर गलत हो । रेनले नै प्रस्ट पारेको विषयमा नियमावलीमा आउन भने यसले रेन नै कार्यान्वयनमा छ भन्ने कानुनी आधार दिन्छ । कतिपय विषयमा यस्ता प्रावधान सशक्त भएको देखिन्छ । प्रत्यायनसम्बन्धी कार्यको व्यवस्था नियमावलीमा हुनु तर समकक्षतासम्बन्धी व्यवस्था नहुनुले यी दुई पाटालाई अलग राखेर हेर्न कठिनाइ भएको छ ।

५. चिकित्सा शिक्षाका चुनौती

एउटै साभा प्रवेश परीक्षा सञ्चालन गर्नु, दुर्गम क्षेत्रमा कार्यरत चिकित्सकको प्रमाणीकरण गर्नु, रेन र नियमावलीले दिएको अधिकारको कार्यान्वयन गर्नु, सिटिइभिटीको प्रवीणता प्रमाणपत्र तहका कार्यक्रमदेखि विद्यावारिधिसम्मका कार्यक्रमको पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि, मूल्याङ्कन प्रणाली विकास, अनुगमन, निरीक्षण गर्नु, शिक्षक, समकक्षताको विषय अन्त्य गर्नु, विद्यार्थीको न्यूनतम योग्यता तोक्नु, भौतिक पूर्वाधार र जनशक्तिको अभावमा आयोगका नियमित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, शुल्क निर्धारण गर्नु, आशयपत्र र सम्बन्धको व्यवस्थापन गर्नु जस्ता व्यापक चुनौती आयोग समक्ष रहेका छन् ।

६. निष्कर्ष

चिकित्सा शिक्षाको समग्र उन्नति र गुणस्तरका लागि रेन तथा नियमावली जारी हुनु, आयोगको गठन र कार्य प्रारम्भ हुनु, समग्र पक्षबाट आयोगको कार्यलाई चासोका साथ हेरिनु, विकृति र विसङ्गतिको अन्त्य गर्दै नयाँ व्यवस्थाको थालनी गरिनुले भोलिका दिनमा चिकित्सा शिक्षाको समग्र सुधार हुने छ । यसका लागि आयोगले स्वतन्त्र र कानुनसम्मत कार्य गर्दै सबैको मन जिन्तु जरुरी छ ।

नेपालको चिकित्सा शिक्षाको वर्तमान अवस्था र भावी गन्तव्य

✍ विष्णुप्रसाद अधिकारी,

उपसचिव, चिकित्सा शिक्षा आयोग

लेखसार

शिक्षाको अर्थ सिकाउनु वा व्यक्तिमा कुनै ज्ञान, सिप, क्षमताको विकास गराउनु हो । नेपालीमा शिक्षालाई 'विद्या' पनि भन्ने गरिन्छ । 'विद्या' शब्द संस्कृतको 'विद्' धातुबाट बनेको र यसको अर्थ 'जान्नु' हुन्छ । यसरी विद्याको अर्थ ज्ञान भन्ने हुन्छ । शिक्षा भनेको हरेक व्यक्तिमा अन्तनिहित ज्ञान, सिप, प्रतिभा, क्षमतालाई बाहिर ल्याई त्यसलाई विकसित गर्नु, अगाडि बढाउनु अगुवाइ गर्नु हो । यसरी बालबालिकाको ज्ञान, सिप, क्षमता, प्रतिभा, गुण आदिको पूर्ण रूपमा विकास गराउनु नै शिक्षा हो । चिकित्सा र शिक्षा मिलेर बनेको 'चिकित्सा शिक्षा' को शाब्दिक अर्थ चिकित्सा विद्या अर्थात् औषधी गर्ने काम, स्वास्थ्य उपचार वा इलाजसम्बन्धी ज्ञान, सिप, सक्षमता सिकाउनु भन्ने हुन्छ । तसर्थ चिकित्सा शिक्षा भन्नाले औषधोपचार गर्न आवश्यक ज्ञान, सिप र दक्षता आर्जन गरी त्यसको कुशलतापूर्वक प्रयोग गर्न सक्ने शिक्षा भन्ने बुझिन्छ । अर्को अर्थमा बिरामीलाई औषधी उपचार गर्ने चिकित्सक, डाक्टर, वैद्य उत्पादन गर्ने शिक्षा चिकित्सा शिक्षा हो । रोग लाग्नबाट बचाउने वा रोगै लाग्न नदिने, रोग लागेमा रोगको कारण पत्ता लगाउने र उपयुक्त उपचार गर्ने विज्ञानमा दक्षता प्रदान गर्ने शिक्षा चिकित्सा शिक्षा हो ।

१. चिकित्सा शिक्षाको महत्त्व

स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्ने जनशक्ति विकास, स्वास्थ्य उपकरण तथा औषधी उत्पादन, स्वास्थ्यसम्बन्धी खोज अनुसन्धान र प्रयोग स्वस्थ वातावरण लगायत स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा गुणस्तरीयता प्रदान गर्ने कार्यमा चिकित्सा शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

चिकित्सा शिक्षा बहुपक्षीय मूल्य (Value) मा आधारित शिक्षा पनि हो । यो शिक्षा मानव जीवनसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुने भएकाले चिकित्सा सेवामा हुने सर्वोच्चता (Excellence) र उच्च स्तरीयता (High standard) लाई चिकित्सा शिक्षाको मूल्य (Core Value) मानिन्छ । त्यसैले समाज र मूलतः बिरामी व्यक्तिको अपेक्षा र प्राप्त सन्तुष्टिबिचको अवस्थाले चिकित्सा शिक्षाको मूल्य (Value) लाई सङ्केत गरिरहेको हुन्छ । चिकित्सकीय वस्तु, उपकरण र सेवा जति गुणस्तरीय हुन्छ, त्यति चिकित्सा शिक्षाको मूल्य बढ्दै जान्छ । त्यसैले चिकित्सा शिक्षा र चिकित्सा सेवा प्रवाहबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । ज्ञान, सिपमा जति अब्बल भए पनि व्यवहारमा त्यसलाई उतार्न सकिएन भने चिकित्सा शिक्षा पद्धतिमाथि प्रश्न उठ्ने गर्दछ ।

तसर्थ दक्ष र पेसागत रूपमा इमानदार चिकित्सक र स्वास्थ्यकर्मी, गुणस्तरीय स्वास्थ्य उपकरण र औषधीका साथै सेवाको सहज र सर्वसुलभ उपलब्धता जस्ता पक्ष चिकित्सा शिक्षासँग मुख्य रूपमा सम्बन्धित हुन्छन् । चिकित्सा शिक्षा प्रदान गर्ने संस्था र जनशक्ति गुणस्तरीय भएमा मात्र उत्पादित जनशक्ति गुणस्तरीय हुने भएकाले गुणस्तरीय लगानी तथा गुणस्तरीय शैक्षिक प्रक्रिया आदि गुणस्तरीय चिकित्सा शिक्षासँग सम्बन्धित पक्ष हुन् ।

तसर्थ चिकित्सा शिक्षाबाट अपेक्षित गुणको मात्रा वा परिमाण स्वयम् व्यक्ति, समुदाय र राष्ट्रको आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमता वा गुणको अवस्था वा चिकित्सा शिक्षामा गरिएको लगानी र उत्पादन स्वयम् प्रतिफल प्राप्तिको अवस्था र सन्तुष्टिको तह, चिकित्सा शिक्षाको आन्तरिक सक्षमता, प्रभावकारिता र उपलब्धिको स्तर आदिका आधारमा चिकित्सा शिक्षाको गुणको महत्त्व मापन वा परीक्षण हुन सक्दछ । अर्भै पनि अन्तमा के भन्ने गरिन्छ भने संसारभर समान रूपमा विव्न सक्ने, मानवीय मूल्य, मान्यता र नैतिकताप्रति सचेत र इमानदार, सेवाग्राहीप्रतिको जवाफदेही र सन्तुष्टि चिकित्सा शिक्षाको महत्त्व पुष्टि गर्ने आधार हुन सक्छन् ।

२. चिकित्सा शिक्षाको विकासक्रम

नेपालको प्राचीन शिक्षा परम्परागत रूपमा चल्दै आएको र सामाजिक मूल्य र मान्यताहरू एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरण हुँदै आएको पाइन्छ । खास गरी नेपाली समाजमा परम्परागत इन्जिनियरिङ विधा, औषधी विज्ञान, प्राकृतिक र आयुर्वेदिक चिकित्सा, कला, साहित्य, संस्कृतिको क्षेत्रमा उल्लेख्य रूपमा ज्ञानको विकास भई अनौपचारिक ढङ्गबाट हस्तान्तरण भएको पाइन्छ । नेपालका मठमन्दिर, चैत्य, गुम्बा आदिमा देखिने इन्जिनियरिङ, रैथाने वैद्य, कविराजहरूको औषधी विज्ञान, कला, संस्कृति र साहित्यलगायतका रैथाने ज्ञान तथा सिपहरूको अनौपचारिक शिक्षामार्फत पुस्तान्तरण हुँदै आएको छ ।

प्राचीनकालमा धर्मशास्त्र, दर्शन, नीतिशास्त्र, ज्योतिष, आयुर्वेद, मीमांसा, व्याकरण, न्याय, श्रुतिस्मृति आदि विषयहरू अध्यापन गराइन्थ्यो । त्यस्तै प्राणायाम तथा व्यायाम आदिको पनि अभ्यासका साथै राजनीति, अर्थनीति, दण्डनीतिजस्ता विषयमा पनि ज्ञान दिइन्थ्यो । तत्कालीन शिक्षा परम्परामा श्रवण मनन, व्याख्या, प्रदर्शन, छलफल आदिका माध्यमबाट शिक्षण हुन्थ्यो भने विद्यार्थीले चारित्रिक गतिविधि सामूहिक परीक्षामार्फत विद्वान्हरूको विद्वत् सभालाई आफूले आर्जन गरेको ज्ञान, सीप, शील, स्वभावलाई छलफल र बहस तथा शास्त्रार्थ विधिद्वारा सन्तोष गराउन सक्नुपर्दथ्यो ।

(क) चिकित्सा शिक्षाको विकास

नेपालमा चिकित्सा सेवाको सुरुवात धेरै पछाडिमात्र भएको पाइन्छ । नेपालमा पहिलो आधुनिक अस्पतालको रूपमा काठमाडौंमा वीर अस्पतालको स्थापनाबाट भएको हो । यसपछि सन् १८९१ मा ललितपुरमा पृथ्वी वीर अस्पताल र सन् १८९३ मा भक्तपुरमा अर्को अस्पतालको स्थापना गरिएको

थियो । यसपछि क्रमशः पहाड र तराईका विभिन्न स्थानहरूमा समेत अस्पतालहरू खुल्दै गएको देखिन्छ । त्यसभन्दा अघि नेपालमा आधुनिक चिकित्सा विभिन्न इसाई धर्म प्रचारकहरू संस्थाबाट सुरु भएको थियो ।

यसरी खुलेका स्वास्थ्य संस्थाका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्तिको नेपालमै उत्पादनको सुरुवात भने सन् १९३३(१९९०) मा नेपाल राजकीय आयुर्वेद विद्यालयको स्थापनासँगै भएको हो । त्यसको एक वर्षपछि ड्रेसर र कम्पाउन्डर जस्ता स्वास्थ्यसेवीको उत्पादन गर्न सन् १९३४ (१९९१) मा सिभिल मेडिकल स्कूल खोलियो भने सन् १९४६(२०१३) मा नर्सिङ र हेल्थ असिस्टेन्ट स्कूलहरू, सन् १९६२ (२०१९) मा अ.हे.व. स्कूल र सन् १९६३ (२०२०) मा अनमि स्कूलहरू पनि खुले ।

त्यसपछि लामो समयको अन्तरालमा सन् १९७२ (२०२९) मा सरकारी लगानीमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत चिकित्सा शास्त्र अध्ययन संस्थानको स्थापना भएसँगै नेपालले चिकित्सा शिक्षाको क्षेत्रमा ठुलो फड्को मारेको हो । यसको स्थापना र सञ्चालनबाट नेपालमा विभिन्न विधा र तहका स्वास्थ्य सेवाकर्मी तथा विज्ञ उत्पादन हुन सुरु भयो । यसबाट सुरुमा सामान्य चिकित्सा, फार्मसी, रेडियोग्राफी, हेल्थल्याब, नर्सिङ, आयुर्वेद विषयमा प्रमाणपत्र तहका कार्यक्रम सञ्चालन भए । सन् १९७६ (२०३३) मा यस अध्ययन संस्थानबाट स्नातक तहको बिस्न नर्सिङको अध्यापन सुरु भयो । त्यसको २ वर्षपछि यसै संस्थानबाट नेपालमा पहिलो पटक सन् १९७८ (२०३५) मा स्नातक तहका डाक्टर (एमबिबिएस) उत्पादन गर्ने कार्यको सुरुवात भएको हो ।

सन् १९९३ मा सरकारी स्तरबाट वि.पी कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, धरानमा सञ्चालनमा आएपछि विश्व विद्यालयबाहेक प्रतिष्ठानमार्फत पनि चिकित्सा शिक्षाको पठनपाठन सुरु हुन गयो । यसपछि चिकित्सा शिक्षा क्षेत्रको थप बिस्तार हुन गएको हो । त्यसपछि सरकारी स्तरबाट सन् २००२ मा काठमाडौंमा चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (वीर अस्पताल) को स्थापना भयो भने सन् २००८ मा पाटन स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान स्थापना हुन गयो । त्यसपछि सरकारी स्तरबाट क्रमशः कर्नाली प्रदेशको जुम्लामा कर्नाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान र कास्कीको पोखरामा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान स्थापना भई सञ्चालन भएका छन् । यस्तै दाङमा राप्ती स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, बुटवल स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानलगायत सुदूरपश्चिम प्रदेशको कैलालीको गेटामा सार्वजनिक मेडिकल कलेजको निर्माण सुरु भएको अवस्था छ ।

विश्व भूमण्डलीकरणको प्रक्रियासँगै आएको आर्थिक उदारीकरणको प्रभावका कारण नेपालले पनि सो नीति अवलम्बन गरेसँगै चिकित्सा क्षेत्रमा सरकारको भूमिका क्रमिक रूपमा साँघुरिँदै गएको पाइन्छ । फलस्वरूप सन् १९९२ मा आएर काठमाडौं विश्वविद्यालयले मणिपाल मेडिकल कलेज, पोखरालाई सम्बन्धन दिएपश्चात गैरसरकारी क्षेत्रलाई निजी लगानीमा मेडिकल कलेज स्थापना र सञ्चालन गर्न पाउने ढोका खुल्न गएको देखिन्छ । यसपछि मध्यम वर्गीय परिवारको चिकित्सा शिक्षा हासिल गर्ने महत्वाकाङ्क्षासमेतलाई दृष्टिगत गरी सेवाभावभन्दा पनि नाफामुखी अन्तर्यसहित निजी

क्षेत्रमा बढेको उत्साह र तत्परताका कारण नेपालमा मेडिकल, डेन्टल, नर्सिङ कलेजहरू तथा स्वास्थ्य पेसासँग सम्बन्धित अन्य तालिम प्रदायक संस्थाहरूको तीव्र गतिमा बिस्तार हुन गएको पाइन्छ ।

हालसम्म आइपुग्दा देशमा एमबिबिएस र सोभन्दा माथिको चिकित्सा शिक्षा क्षेत्रको पठनपाठनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत आङ्गिक- १, सम्बन्धन-८ गरी जम्मा ९ ओटा शिक्षण संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । त्यसै गरी काठमाडौं विश्वविद्यालय अन्तर्गत आङ्गिक- १, सम्बन्धन-८ गरी जम्मा ९ ओटा शिक्षण संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । त्यसै गरी प्रतिष्ठानहरू- ७ ओटा र त्रिविबाट सम्बन्धन प्राप्त डेन्टल कलेजहरू -२ ओटा र काठमाडौं विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त डेन्टल कलेज १ गरी जम्मा ३ ओटा सञ्चालनमा छन् । यसरी त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं विश्वविद्यालयका आङ्गिक र सम्बन्धनसहित १८ ओटा शिक्षण संस्थाहरू, प्रतिष्ठानहरू ७ ओटा २५ ओटा बिडिएस एवम् एमबिबिएस तह र सोभन्दा माथि अध्ययन अध्यापन गर्ने शिक्षण संस्था सञ्चालनमा रहेका देखिन्छन् । साथै अन्य केही विश्वविद्यालय र शैक्षिक संस्थाहरूले चिकित्सकवाहेक स्वास्थ्यकर्मी पनि उत्पादन गर्दै आएका छन् ।

त्यसै गरी सरकारी तवरबाट महोत्तरीको बर्दिबास, रूपन्देहीको बुटवल र सुर्खेतमा सार्वजनिक मेडिकल कलेज स्थापनाका लागि पूर्वाधार निर्माण कार्यालयहरू स्थापना भई सञ्चालनमा आएका छन् । पछिल्लो समयमा प्रदेश नं २ को सप्तरीमा रामराजाप्रसाद सिंह चिकित्सा विज्ञान प्रतिष्ठान स्थापनाका लागि पूर्वाधार निर्माण कार्यालय स्थापना भएको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रमा भएको विकास र विस्तारले मुलुकमा चिकित्सा शिक्षाको क्षेत्रमा पहुँच बढाउनुका साथै मुलुकको विकासका लागि आवश्यक पर्ने स्वास्थ्य जनशक्ति उत्पादनमा पनि उत्तिकै योगदान पुग्नु गरी गुणस्तर, क्षेत्रीय सन्तुलन र मुलुकको स्वास्थ्य सेवा प्रणालीको आवश्यकताको आधारमा हुन नसकेको भन्ने गुनासाहरू आए । यसरी यहाँसम्मको चिकित्सा शिक्षाको विकासक्रम र अवस्थालाई हेर्दा स्वास्थ्य सम्बन्धी संस्थाहरूको स्थापना, जनशक्ति उत्पादन एवम् स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको अवस्थामा उल्लेखनीय उपलब्धि भएको देखिए तापनि सन्तुलित एवम् समतामूलक चिकित्सा शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको बिस्तार तथा गुणस्तरमा प्रश्न चिन्ह उठाउने गरेको अवस्था छ ।

३. वर्तमान नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था

(क) संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको वर्तमान संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई मौलिक हकका रूपमा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको पनि सुनिश्चितता गरेको छ । उक्त मौलिक हकमा राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने हक हुने र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट बञ्चित नगरिने लगागत प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हकको सुनिश्चितता गरेको छ । त्यस्तै महिलाको हकमा प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हकका साथै महिलालाई चिकित्सा शिक्षा,

स्वास्थ्य लगायतका क्षेत्रमा विशेष अवसरको हकको पनि व्यवस्था रहेको छ ।

नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी संवैधानिक नीतिमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सुलभ र समान पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने, नागरिकलाई स्वस्थ बनाउने राज्यले जनस्वास्थ्यका क्षेत्रमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गर्दै जाने तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने लगायत स्वास्थ्य सेवालाई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय बनाउने नीति लिएको देखिन्छ ।

(ख) कानुनी व्यवस्था

(अ) राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५

चिकित्सा शिक्षा क्षेत्रमा सुधारका लागि विभिन्न समयमा नागरिक समाज, सम्बद्ध दवाव समूह एवम् सरोकारवालाहरूबाट प्रस्तुत मागहरूको सम्बोधन तथा सामयिक आवश्यकता परिपूर्तिको पृष्ठभूमिमा गठित विभिन्न आयोग, कार्यदल र समितिका प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त सुभावा तथा राष्ट्रिय आवश्यकताका आधारमा २०७४ साल कात्तिक २४ गते राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न अध्यादेश जारी भएको थियो ।

उक्त अध्यादेशको समयावधि समाप्त हुने लाग्दा सङ्घीय सरकारले प्रतिस्थापन विधेयक ल्याई चिकित्सा शिक्षाको क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै चिकित्सा शिक्षालाई नेपालको राष्ट्रिय आवश्यकताअनुरूप विकास गरी चिकित्सा शिक्षाको नियमन र व्यवस्थापनलाई एकीकृत तथा चुस्त बनाउने, चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी शिक्षण संस्थाको स्थापना र सञ्चालनसम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित गर्न, चिकित्सा शिक्षामा गुणस्तर, पेसाधर्मिता, संस्थागत जवाफदेहीता, भौगोलिक सन्तुलन र सामाजिक न्याय कायम गरी विपन्न लगायत सबै वर्ग र समुदायका विद्यार्थीहरूको समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५ जारी भएको छ ।

यस ऐनका प्रावधान कार्यान्वयन गर्न ऐनअनुसार चिकित्सा शिक्षा आयोग स्थापना भएको हो । उक्त आयोग अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित संस्था हुने व्यवस्था रहेको छ । उक्त आयोग सम्माननीय प्रधानमन्त्री अध्यक्ष तथा शिक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी विषय हेर्ने माननीय मन्त्रीहरू सहअध्यक्ष रहने र कार्यकारी रूपमा चिकित्सा शिक्षामा विशिष्ट योगदान पुर्याएका चिकित्सकहरूमध्येबाट नेपाल सरकारले नियुक्ति गरेको व्यक्ति उपाध्यक्ष एवम् राष्ट्रिय योजना आयोगको शिक्षा हेर्ने माननीय सदस्यसहित चिकित्सा शिक्षा सम्बद्ध विश्वविद्यालय र प्रतिष्ठानका उपकुलपति, शिक्षा र स्वास्थ्य मन्त्रालयका सचिव, चिकित्सा शिक्षासम्बद्ध विभिन्न सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधि लगायत स्वास्थ्य विज्ञहरू समेत रहने गरी २९ सदस्यीय आयोग रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

ऐनले चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धी शिक्षण संस्था स्थापना गर्न आशय पत्र, सम्बन्धन र प्रत्यायन सम्बन्धी व्यवस्थाका साथै चिकित्सा शिक्षाको उच्च तहमा अध्ययन गर्न भर्ना हुनेका लागि चिकित्सा शिक्षा

आयोगले सञ्चालन गरेको प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने र यसका लागि आयोगले पाठ्यक्रम र शैक्षिक क्यालेन्डर तथा सिट निर्धारण सम्बन्धी कार्य गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । चिकित्सा शिक्षाको उच्च शिक्षातर्फको शिक्षण शुल्क निर्धारण गर्ने लगायत चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि र उपाधिको मापदण्ड निर्धारण, चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धी विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठान र काउन्सिल वा शिक्षण संस्थाको निरीक्षण गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी ऐनले चिकित्सा शिक्षा आयोगलाई प्रदान गरेको छ ।

(आ) राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा नियमावली, २०७७

राष्ट्रिय चिकित्सा ऐन, २०७५ कार्यान्वयन गर्नका लागि नेपाल सरकारले आयोगसँग परामर्श गरी आवश्यक नियम बनाउन सक्ने प्रावधानबमोजिम उक्त ऐनको दफा ५४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी चिकित्सा शिक्षा नियमावली, २०७७ जारी भएको हो । उक्त प्रावधानबमोजिम मिति २०७७ असार २९ गतेको मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबमोजिम मिति २०७७।४।२६ देखि लागु हुने गरी उक्त नियमावली जारी भएको हो । उक्त नियमावलीमा ऐनका प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न थप व्यवस्था गरिएको छ ।

नियमावलीमा आयोगको सङ्गठन संरचना तथा कार्यक्षेत्र तथा आयोग, कार्यकारी समिति, उपाध्यक्ष, निर्देशनालयलगायत विभिन्न पदाधिकारीका काम, कर्तव्य र अधिकारका बारेमा थप स्पष्टता प्रदान गरिएको छ । त्यस्तै चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धी शैक्षिक संस्था स्थापनाका लागि आशयपत्र, सम्बन्धन र शैक्षिक कार्यक्रम सम्बन्धमा थप स्पष्ट पार्ने काम नियमावलीले गरेको छ । चिकित्सा शिक्षामा शैक्षिक सत्र र शैक्षिक क्यालेण्डर, सिट सङ्ख्या निर्धारण र स्वीकृत प्रवेश परीक्षा, विद्यार्थी भर्ना, शुल्क निर्धारण तथा छात्रवृत्ति व्यवस्थापन एवम् पाठ्यक्रम, प्रत्यायन र शिक्षण विधिका बारेमा थप व्यवस्था गरेको छ । चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धी संस्थाका संस्थागत जवाफदेही र पदाधिकारी, शिक्षक र विद्यार्थीको आचरण तथा आचारसंहिताको व्यवस्था पनि नियमावलीले गरेको छ । शिक्षण संस्था गाभिन सक्ने, शिक्षण संस्थाको वर्गीकरणलगायत चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धमा ऐनले तोकिबमोजिम हुने भनिएका प्रावधान पनि नियमावलीले तोकेको छ ।

(ग) चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी प्रमुख नीतिहरू

(अ) संवैधानिक नीति

नेपालको सविधानमा रहेको नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीतिमा शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सीपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी, नैतिक एवम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने, शिक्षा क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै शिक्षामा भएको निजी क्षेत्रको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने, उच्च शिक्षालाई सहज, गुणस्तरीय र पहुँच योग्य बनाई क्रमशः निःशुल्क बनाउँदै लैजाने उल्लेख गर्दै

स्वास्थ्यसम्बन्धी प्रमुख नीतिहरू निम्नानुसार व्यवस्था गरिएको छ :

- (१) नागरिकलाई स्वस्थ बनाउन राज्यले जनस्वास्थ्यको क्षेत्रमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गर्दै जाने
 - (२) गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सुलभ र समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने
 - (३) नेपालको परम्परागत चिकित्सा पद्धतिको रूपमा रहेको आयुर्वेदिक, प्राकृतिक चिकित्सा र होमियोपेथिकलगायत स्वास्थ्य पद्धतिको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने
 - (४) स्वास्थ्य क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै यस क्षेत्रमा भएको निजी लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने
 - (५) स्वास्थ्य सेवालार्ई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय बनाउन स्वास्थ्य अनुसन्धानमा जोड दिंदै स्वास्थ्य संस्था र स्वास्थ्यकर्मीको सङ्ख्या वृद्धि गर्दै जाने
- (आ) राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ मा भएको व्यवस्था

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ ले चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धमा देहायका नीति तथा कार्यनीति लिएको छ :

नीति १ : चिकित्सा शिक्षालार्ई सेवामूलक तथा गैरनाफामूलक बनाउन गुणस्तरीय, विवेकशील तथा सामाजिक दायित्वबोध भएका चिकित्साकर्मीहरूको उत्पादन गर्न चिकित्सा शिक्षा आयोगको सुदृढीकरण गर्ने र चिकित्सा शिक्षामा सक्षमतामा आधारित (Competency based) पाठ्यक्रम लागु गर्ने

कार्यनीति

- (१) चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी सम्पूर्ण संस्था तथा कार्यक्रमहरू सङ्घीय सरकारको शिक्षा सम्बन्धी विषय हेर्ने मन्त्रालयको समन्वयमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुका साथै चिकित्सा शिक्षा आयोगको नियमन, नेतृत्व र निर्देशनमा गुणस्तर कायम गराइने छ । चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धी प्रतिष्ठानहरूलाई एकीकृत प्रतिष्ठानका रूपमा सञ्चालन गर्न आवश्यक कानुनी प्रवन्ध गरिने छ ।
- (२) चिकित्सा शिक्षाको पाठ्यक्रम र शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा विद्यार्थीको सिर्जनशीलता तथा समस्याको विश्लेषण क्षमता, सहकार्य सिप, कार्यकौशल, समस्या समाधान सिप आदिमा जोड दिइने छ । सोको वास्तविक मूल्याङ्कनका निम्ति मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार तथा परिवर्तन गर्ने संस्कारको विकास गरिने छ ।
- (३) पूर्वाधार पूरा गरेका स्वास्थ्य संस्थाहरूमा नेसनल बोर्ड अफ मेडिकल स्पेसियलिटीजको तत्वावधानमा स्नातकोत्तर चिकित्सा शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न अनुमति दिइने छ ।
- (४) चिकित्सा शिक्षाको पाठ्यक्रमले नैतिक मूल्य मान्यता, सञ्चार सिप र स्वम् समुदायप्रति दायित्वबोध गर्ने खालका विषयवस्तुसमेत समेटनुपर्ने र शिक्षण अभ्यास तथा इन्टर्नसिपलाई वैज्ञानिक र स्वम् सापेक्षिक बनाउन स्वास्थ्य शिक्षा प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।

- (५) चिकित्सा शिक्षालगायत प्राविधिक विषयहरूमा सरकारले उपलब्ध गराएको छात्रवृत्तिमा अध्ययन गरेका विद्यार्थीहरूले अध्ययन पूरा गरेपश्चात् कानुनबमोजिमको अवधिभर अनिवार्य सेवा गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- (६) चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी नयाँ संस्थाहरू स्थापना र एवम् सञ्चालन गर्दा भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति तथा आर्थिक व्यवस्थापनका साथै जनसङ्ख्या र भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत आधार बनाउनुपर्ने गरी कानुनी प्रबन्ध गरिने छ ।

नीति २ : आयुर्वेद चिकित्सा क्षेत्रमा स्वदेशमै विशेषज्ञ जनशक्तिको उत्पादन, औषधि उत्पादन र गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न आयुर्वेद विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने

कार्यनीति

- (१) आयुर्वेद अध्ययन अध्यापन गर्ने गरी छुट्टै विश्वविद्यालय स्थापना गरी यसको आंगिक कलेजको रूपमा माग र आवश्यकता अनुरूप प्रत्येक प्रदेशमा आयुर्वेद कलेज स्थापना गरिने छ ।
- (२) स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित संकायहरू जस्तै: इ-मेडिसिन, डेन्टिस्ट, नर्सिङ, जनस्वास्थ्य र फार्मसी विषय क्षेत्रका पाठ्यक्रममा आयुर्वेद सम्बन्धी विषयवस्तु समावेश गरी पठन पाठनको व्यवस्था गरिने छ ।

(इ) स्वास्थ्य नीति, २०७६ मा भएको व्यवस्था

विद्यमान समस्या र चुनौतीहरूको सम्बोधन गरी गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा नागरिकको संविधान प्रदत्त हक सुनिश्चित गर्न तथा नेपालले गरेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतालाई सम्बोधन गर्नका लागि दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने अभिप्रायले यो नीति अगाडि सारिएको हो । यस नीतिमा चिकित्सा र स्वास्थ्यसम्बन्धी क्षेत्रका निर्देशक सिद्धान्त, उद्देश्यहरू, नीति र रणनीति आदिको व्यवस्था गरिएको छ ।

(१) नीतिका निर्देशक सिद्धान्तहरू

- गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको सर्वव्यापी पहुँच, अविच्छिन्न, पर्याप्तता पारदर्शिता र व्यापकता
- स्वास्थ्य प्रणालीमा बहुक्षेत्रीय सहभागिता, सहकार्य र साभेदारी
- अति सीमान्तकृत, दलित र आदिवासी समुदायलाई लक्षित विशेष स्वास्थ्य सेवा
- स्वास्थ्य तथा बहुक्षेत्रीय समन्वय र सहकार्य
- स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा व्यावसायिकता, इमानदारीता, पेसागत नैतिकता, आदि

(२) ध्येय

- साधन स्रोतको अधिकतम एवम् प्रभावकारी प्रयोग गरी सहकार्य र साभेदारीमार्फत नागरिकको स्वास्थ्यसम्बन्धी मौलिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने

(३) लक्ष्य

- सबै वर्गका नागरिकका लागि सामाजिक न्याय र सुशासनमा आधारित स्वास्थ्य प्रणालीको विकास र विस्तार गर्दै गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र उपभोग सुनिश्चित गर्ने

४. उद्देश्यहरू

- (१) संविधानप्रदत्त स्वास्थ्य सम्वन्धी हक सबै नागरिकले उपभोग गर्न पाउने अवसर सिर्जना गर्नु
- (२) सङ्घीय संरचनाअनुरूप सबै किसिमका स्वास्थ्य प्रणालीलाई विकास बिस्तार र सुधार गर्नु
- (३) सबै तहका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तरमा सुधार गर्दै सहज पहुँच सुनिश्चित गर्नु
- (४) अति सीमान्तकृत वर्गलाई समेट्दै सामाजिक स्वास्थ्य साभ्रा पद्धतिलाई समृद्ध गर्न
- (५) सरकारी गैरसरकारी र निजी क्षेत्रसँग बहुक्षेत्रीय साभेदारी सहकार्य तथा समुदायिक सहभागितालाई प्रवर्धन गर्न
- (६) नाफामूलक स्वास्थ्य क्षेत्रलाई सेवामूलक स्वास्थ्य सेवामा रूपान्तरण गर्दै जान

५. नीतिहरू

- (क) स्वास्थ्य सेवालालाई सर्वसुलभ प्रभावकारी तथा गुणस्तरीय बनाउन जनसङ्ख्या, भूगोल र सङ्घीय संरचनाअनुरूप सिपमिश्रित दक्ष स्वस्थ जनशक्तिको विकास र बिस्तार गर्दै स्वास्थ्य सेवालालाई व्यवस्थित गरिने छ ।

यस नीतिसम्बद्ध केही रणनीतिहरू

- (१) सङ्घीय संरचनाअनुरूप अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन योजना बनाई आवश्यक स्वास्थ्य जनशक्तिको प्राप्ति, विकास तथा उपयोग गरिने छ ।
- (२) सम्वन्धित निकायहरूको सहकार्यमा एकीकृत राष्ट्रिय पाठ्यक्रम तयार गरी सबै तहका लागि आवश्यकताबमोजिम स्वस्थ जनशक्ति उत्पादन गरिने छ ।
- (३) सबै स्थानीय तहमा रहने प्राथमिक अस्पतालमा एक एमडीजीपी चिकित्सकीय सेवा रहने गरी आकस्मिक उपचार, ल्याब सेवा, फार्मेसी सेवा, नर्सिङ सेवा तथा जनस्वास्थ्य सेवाका लागि आवश्यक दरवन्दी सिर्जना गरी सेवा प्रवाह गरिने छ ।
- (४) स्वास्थ्य जनशक्तिहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि उच्च शिक्षा अध्ययन, सेवाकालीन तालिम, निरन्तर पेसागत तालिम, पेसागत वृद्धि विकासका लागि स्पष्ट मार्ग तथा अवसर प्रदान गर्नुका साथै पेसागत अनुसन्धानलाई प्रोत्साहन तथा प्रवर्धन गरिने छ ।
- (५) गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको लागि समयानुकूल विविध विधाहरू (मिडवाइफ, अस्पताल व्यवस्थापन, मेडिकल लिडरसिप, स्वास्थ्य अर्थशास्त्र आदि) मा विशिष्टीकृत जनशक्ति

उत्पादनका लागि आवश्यक प्रबन्ध गरिने छ ।

- (६) स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानहरूको विकास तथा विस्तारका लागि एकीकृत छाता रेन बनाई कार्यान्वयन गरिनेछ । शिक्षण जिल्लाको अवधारणालाई देशभरि लागु गरिने छ ।
- (७) स्वास्थ्य क्षेत्रमा सहकारी, निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबिचको सहकार्य तथा साभेदारीलाई प्रवर्धन, व्यवस्थापन तथा नियमन गर्नुका साथै स्वास्थ्य शिक्षा सेवा र अनुसन्धानका क्षेत्रमा निजी, आन्तरिक तथा वाह्य लगानीलाई प्रोत्साहन स्वम् संरक्षण गरिने छ ।
- (८) आयुर्वेद, प्राकृतिक चिकित्सा, योग तथा होमियोप्याथिक लगायतका चिकित्सा प्रणालीलाई एकीकृत रूपमा विकास र बिस्तार गरिने छ ।

यसरी यस नीतिले नागरिक स्वास्थ्यका लागि स्वास्थ्य सेवाहरू सर्वसुलभ स्वम् प्रभावकारी रूपमा प्रवाह गर्न आवश्यक दक्ष जनशक्तिको योजना, उत्पादन, प्राप्ति, विकास तथा उपयोग गर्ने नीति, रणनीति र कार्यनीति लिइएको देखिन्छ ।

६. पन्ध्रौं योजना (२०७६-०८१) मा भएको व्यवस्था

यस योजनाले देश विकासमा स्वस्थ र उत्पादनशील नागरिकको महत्त्वलाई दृष्टिगत गरी यस क्षेत्रमा लगानी वृद्धि मार्फत गुणस्तरीय तथा सर्वसुलभ स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व उल्लेख गर्दै लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाअनुरूप स्वास्थ्य क्षेत्रलाई नाफामूलकबाट क्रमशः सेवामूलक क्षेत्रमा रूपान्तरण गर्दै लैजानुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ । योजनाले नेपालले विभिन्न समयमा गरेको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, नेपाल सरकारका विद्यमान नीति स्वम् स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्रका प्रमुख समस्या, चुनौती तथा अवसरलाई समेत आधार बनाउँदै दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने राष्ट्रिय कार्यसूची तय गरेको छ ।

लक्ष्य : सबै तहमा सबल स्वास्थ्य प्रणालीको विकास र बिस्तार गर्दै जनस्तरमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने

उद्देश्य

- (क) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सबै किसिमका स्वास्थ्य सेवाहरूको सन्तुलित विकास र विस्तार गर्नु
- (ख) सर्वसुलभ र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको लागि सरकारको उत्तरदायित्व र प्रभावकारी नियमन अभिवृद्धि गर्दै नाफामूलक स्वास्थ्य क्षेत्रलाई सेवामूलक क्षेत्रको रूपमा क्रमशः रूपान्तरण गर्नु
- (ग) बहुक्षत्रीय समन्वय तथा साभेदारी सहित स्वास्थ्य सेवामा नागरिकको पहुँचमाथि उपभोग बढाई सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीलाई थप जिम्मेवार बनाउँदै स्वस्थ जीवनशैली प्रवर्धन गर्नु

७. चिकित्सा शिक्षाका मौजूदा समस्या

यसरी उल्लिखित मौजुदा संवैधानिक कानुनी र नीतिगत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था रहे पनि चिकित्सा शिक्षाले अपेक्षित प्रतिफल र परिणाम दिन सकिरहेको छैन । यसका पछाडि विभिन्न समस्याहरू रहेका छन् । यहाँ केही प्रमुख समस्याका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ :

- (क) **नीतिगत समस्या :** मुलुकको चिकित्सा शिक्षा प्रणाली सम्बन्धी मौजुदा नीतिगत प्रावधानका बारेमा माथि उल्लेख भइसकेको छ । नीति नभयकै कारणबाट मात्र चिकित्सा शिक्षामा समस्या सिर्जना भएको अवस्था छैन । तर मौजुदा नीतिको सफलता प्रभावकारी कार्यान्वयनमा निर्भर रहन्छ । तर निर्णायक नेतृत्व वर्गको स्वार्थविहीन सुभ्रुभ्रु र प्रतिबद्धताको कमीले पनि चिकित्सा शिक्षाका अधिकांश नीति तथा कार्यक्रम कागजी दस्तावेज बन्न पुगेका छन् । ऐन नियम र नीति तर्जुमा गर्दा वास्तविक कार्यान्वयनकर्ता, लाभग्राही र सरोकारवालाको प्रत्यक्ष सहभागिता नहुने गरेकाले तिनको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउन नसक्नुका साथै अपनत्व पनि सिर्जना हुन सकेको छैन ।
- (ख) **केन्द्रीय मानसिकता :** केन्द्रस्तरमा रहने निकाय र पदाधिकारी आफ्ना अधिकारहरू हतपत छाड्न नखोज्ने मनोवृत्तिबाट ग्रसित रहने गरेकाले चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू केन्द्रीकृत हुन पुगे । हरेक कार्यमा केन्द्रबाट प्रभाव पार्ने प्रवृत्तिले गर्दा सङ्घीय शासनको मर्मअनुसार कार्य हुन सकिरहेको छैन । यसले गर्दा प्रदेश र स्थानीय तहले अपनत्व लिन नसक्दा काठमाडौँभन्दा बाहिर चिकित्सा शिक्षाको बिस्तार, विकासका साथै अनुगमन र सहजीकरण गर्न कठिनाइ हुने गरेको छ । यस प्रवृत्तिलाई परिवर्तन गर्न तल्लो तहको क्षमता बढाएर स्वामित्व र दिगोपन प्राप्त गर्ने तर्फ ध्यान पुग्न सकेको छैन ।
- (ग) **अत्यधिक पार्टीकरण :** चिकित्सा शिक्षा भनेको विशेषज्ञता र दक्षताले नेतृत्व गर्ने क्षेत्र हो । हरेक संस्थाको कार्यकुशलता र प्रभावकारिता नेतृत्वमा निर्भर गर्दछ । तर चिकित्सा क्षेत्र सम्बद्ध मन्त्रालयहरू, विश्वविद्यालय, विभाग, आयोग, समिति, कार्यदल लगागत कार्य गर्ने संयन्त्र र संरचना निर्माण हुँदा योग्यता, दक्षता र क्षमता भन्दा पनि राजनीतिक भातृ तथा पेसागत सङ्गठनमार्फत पार्टीकरण गर्ने, राम्रा मान्छे भन्दा आफ्ना मान्छे खोज्ने प्रवृत्तिले यस्ता संयन्त्र र संरचना धरासायी हुन गयका छन् । कतिपय अवस्थामा यस क्षेत्रमा काम गर्ने पदाधिकारी प्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिक पार्टीको सदस्य/पदाधिकारी वा चन्दादाता बन्नले जवाफदेही निर्वाह र उत्तरदायित्व बहनमा समस्या सिर्जना हुनुका साथै दण्डहीनताले प्रश्रय पाइरहेको छ । त्यस्तै कतिपय निर्णयहरू कार्यान्वयनमा यसले सरोकारवाला र कर्मचारीबाट Change Resist ug]{ kj[1Q a9\b} uPsf] kfOG5 .
- (घ) **आन्तरिक र बाह्य सक्षमता:** चिकित्सा शिक्षाको आन्तरिक र बाह्य सक्षमता सन्तोषजनक अवस्थामा रहेको पाइँदैन । चिकित्सा शिक्षाले व्यक्तिको ज्ञान, सिप, पेसाप्रतिको इमानदारीतामा आवश्यकताअनुसार परिवर्तन ल्याउन सकिरहेको छैन । एकातिर उत्पादित जनशक्ति खपत

हुन सकेको छैन भने अर्कोतिर ग्रामीण भेगका जनताले दक्ष स्वास्थ्य सेवाबाट लगभग वञ्चित जस्तै छन् । चिकित्सा शिक्षा पाएका व्यक्ति सहरकेन्द्रित प्रतिस्पर्धात्मक कमाउ धन्दाबाट प्रेरित हुने मूल्य मान्यताले प्रश्रय पाइरहेको छ । शैक्षिक उत्पादनको प्रमाणपत्र र उपाधि स्वदेश सेवाभन्दा विदेश सेवाका निमित्त केन्द्रीकृत हुनु अभि दुखदायी पक्ष हो ।

- (ङ) **गिर्दो नैतिक मूल्य मान्यता र इमानदारी** : समाजमा परम्परागत मूल्य मान्यता, आस्था र नैतिकता विघटित भइरहेको र नयाँ मूल्य मान्यता र आस्था तथा नैतिकताको स्थापना नभएको वर्तमान परिस्थितिमा सबै खाले शिक्षाका माध्यमबाट नयाँ मूल्य मान्यता र नैतिकताको स्थापना हुनुपर्नेमा दिनानुदिन त्यस्ता मूल्य मान्यता कमजोर बन्दै गइरहेको छन् । फलस्वरूप सार्वजनिक शैक्षिक क्षेत्रमा गिर्दो सामाजिक मूल्य मान्यता र नैतिकता सबैभन्दा ठुलो समस्याका रूपमा अगाडि उभिएको छ भने यसबाट चिकित्सा शिक्षा पनि प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको छ । केही अपवादवाहेक सबै खाले चिकित्सक, स्वास्थ्यकर्मी, शिक्षक-शिक्षार्थीहरू सेवाको भावना र बिरामीप्रति जबाफदेही बन्न नसकेको र किटानी रूपमा भन्नुपर्दा भर्ना, उपचार, परीक्षणलगायत प्रेस्क्रिप्सनमा औषधी लेख्दा समेत कमिसनप्रति आशक्त हुने गरेको भनिन्छ । निजी क्षेत्रका चिकित्सा केन्द्रमा त धेरै औषधी नलेख्ने र आवश्यक नभए पनि विभिन्न खाले परीक्षण गर्न आदेश नगर्ने चिकित्सकलाई अवसर नदिने गरेको पनि पाइएको छ । यसरी हरेक कार्यमा कमाउ प्रवृत्ति हावी हुन जाँदा एकातिर संवेदनशील मानव स्वास्थ्यप्रति नकारात्मक असर पर्नुका साथै अर्कोतर्फ क्षमताका हिसाबले असक्त, निरीह र गरिब वर्गप्रति चिकित्सा क्षेत्रले बेवास्ता गरेको कुरा लुकाउन आवश्यक छैन ।
- (च) **अवसर र पहुँच**: चिकित्सा शिक्षामा अवसर र पहुँचमा ठुलो असमानता कायमै छ । सहरी र ग्रामीण तथा सार्वजनिक र निजी शिक्षालयको चिकित्सा शिक्षाबिचको दुरी पनि भन्नु फराकिलो रहेको छ । शिक्षा आर्जन गर्ने अवसरदेखि उपचार, परीक्षणलगायत औषधी प्राप्तिको सेवा प्रवाहमा सक्ने र नसक्नेबिच ज्यादै ठुलो दुरी रहेको छ । सुधारका नाममा हरेक योजना तथा कार्यक्रम ल्याइए पनि लक्षित वर्गमा केन्द्रीकृत गर्न नसकी सहरकेन्द्रित केन्द्रित हुने र दुर्गम क्षेत्रमा त्यस्तो कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुँदा अपेक्षित वर्गको पहुँचमा त्यस्ता कार्यक्रमले उचित प्रभाव पार्न सकेका छैनन् । विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रम आवश्यकतामुखी अर्थात् Demand Driven नभई Supply Driven भएकाले पनि सरकारको लगानीबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकिरहेको छैन । त्यस्तै अति विपन्न, पिछडिएका र लक्षित वर्गसम्म चिकित्सा क्षेत्रका शैक्षिक कार्यक्रम पुग्न सकेका छैनन् ।
- (छ) **लगानी** : समग्र बजेटको सबैभन्दा बढी बजेट प्रतिशत शिक्षा क्षेत्रमा लगानी भए पनि चिकित्सा क्षेत्रमा पर्याप्त विनियोजन हुन सकेको छैन । छुट्याइएको बजेट पनि मूलतः प्रशासनिक तलब भत्ता आदिमा खर्च हुने र शैक्षिक खोज, अनुसन्धानका व्यावहारिक अभ्यास

र गुणस्तर विकासमा अभ्र प्राथमिकीकरण गर्न सकिएको छैन । चिकित्सा शिक्षामा गरिएको लगानीको अपेक्षित प्रतिफल लिन सकिएको छैन । नेपाली जनताको नाममा प्राप्त चिकित्सा क्षेत्रको वैदेशिक ऋण र सहयोगको पनि सही रूपमा प्रयोग नहुँदा चिकित्सा शिक्षामा पनि अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था छ ।

(ज) पेसागत आचारसंहिता : चिकित्सा सेवा मानवीय स्वास्थ्यसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित विषय भएकाले यसमा पेसाधर्मिताप्रति संवेदनशील हुन जरुरी हुन्छ । चिकित्सा क्षेत्रमा काम गर्ने हरेक पद र पदाधिकारीका निश्चित आचार संहिता बनाई प्रभावकारी रूपमा तिनको कार्यान्वयन गर्न सकिएको छैन । राम्रो काम गर्ने र नगर्नेबिच विभेद देखिन सकेको छैन । फलस्वरूप पेसागत आचारसंहिता पालना नगर्नेहरू नै समाजमा हावी हुन पुगेका छन् । राज्य संयन्त्र कमजोर भएकाले दण्डहिनताले प्रश्रय पाएको छ ।

(झ) सहकार्य र समन्वय : चिकित्सा शिक्षा सञ्चालन गर्ने प्रतिष्ठानहरू कुनै स्वास्थ्य मन्त्रालयसँग सम्बन्धित छन् भने विश्वविद्यालयहरू शिक्षा मन्त्रालयसँग सम्बन्धित छन् । सरकारी विश्वविद्यालयहरू पार्टीकरणका कारण स्वतन्त्र रूपमा प्रभावकारी कार्य गर्न चुकेका छन् । साथै आवश्यक पर्याप्त साधन स्रोतको अभावका कारण पनि काम गर्न सक्ने अवस्थामा छैनन् भने निजी क्षेत्रका विश्वविद्यालय नाफामुखी बन्न गएका छन् । तसर्थ धेरै खाले निकाय र संरचना रहँदा जवाफदेहीका दृष्टिले कसैप्रति पनि उत्तरदायि नभए हुने अवस्था सिर्जना भएको जस्तो देखिन्छ । चिकित्सा पेसाको उन्नयन, निगरानी र नियन्त्रणको जिम्मेवारी पाएको निकाय नेपाल मेडिकल काउन्सिल र चिकित्सा शिक्षासँग सम्बन्धित विश्वविद्यालय र प्रतिष्ठानसँग चिकित्सा शिक्षा आयोग एवम् मन्त्रालयका बिच सहकार्य र समन्वय राम्रो हुन सकिरहेको देखिँदैन ।

(ञ) अन्य अन्तरसम्बन्धित पक्षहरू : चिकित्सा शिक्षामा मूलतः जनस्तरको पहुँच ज्यादै टाढा हुन गएको छ । देशमा सङ्घीय शासन व्यवस्था लागु भए पनि चिकित्सा क्षेत्र हालसम्म पूर्णतः केन्द्रीकृत रहेको छ । सुशासनका दृष्टिले सक्षम र जवाफदेहीताको परिपालना कमजोर बन्दै गएको छ । भए गरेका योजना कार्यक्रम पनि पारदर्शी, प्रभावकारी, मितव्ययी नहुनु, जवाफदेही, प्रभावकारिता र पारदर्शी मूल्याङ्कन र दण्ड पुरस्कारको व्यवस्था नहुनुले सुशासनको अभावलाई बढावा दिइरहेको देखिन्छ ।

आधारभूत स्वास्थ्य सेवा स्थानीय तहलाई र प्रदेशलाई स्वास्थ्य सेवा संवैधानिक तहबाटै प्रदान गरे पनि स्थानीय तह र प्रदेशमा निक्षेपित अधिकारको तुलनामा सीमित साधन स्रोत हुनु, केन्द्रद्वारा पठाइएको रकम समन्यायिक नभई पहुँचका आधारमा प्रदान गरिनु, स्थानीय साधन स्रोतको पहिचान र परिचालन गर्न नसकिनु तथा पूर्ण वित्तीय स्वायत्तताको अभाव र क्षमता विकास आदिका कारण स्वास्थ्य सेवामा प्रदेश र स्थानीय तहको खास ध्यान जान सकेको छैन । स्थानीय साधन स्रोत र

जनशक्तिको परिचलान गर्ने दीर्घकालीन योजना/कार्यक्रम नभई तदर्थवादी र राजनीति प्रेरित हुनुले पनि स्वास्थ्य क्षेत्र भन कमजारे बन्दै गइरहेको छ । चिकित्सा शिक्षण संस्थाहरूको नियमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाई गुणस्तर कायम गर्न न्यूनतम् साभा मापदण्ड तय गरी लागु गर्न सकिएको छैन । मानव जीवनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित भएकाले बौद्धिक क्षमता भएकाहरूलाई मात्र यस क्षेत्रमा अध्ययनका लागि आकर्षित गर्न भरपर्दो छनोट प्रणाली विकास गर्न सकिएको छैन ।

८. भावी गन्तव्य

चिकित्सा शिक्षालाई आधुनिकता सहित नेपालमा आफ्नो परिवेश, उपलब्ध साधन स्रोत, जनशक्ति, सामाजिक संरचना र स्वास्थ्य स्थिति, देशको भूबनोट र जनसांख्यिकीय आवश्यकता र औचित्यतालाई समेत दृष्टिगत गरी विश्वको अभ्यासका सापेक्षतामा नेपालको चिकित्सा शिक्षालाई आधुनिकिकरण गरी गुणस्तरीय बनाउन देहायका कार्य गर्न उपयुक्त देखिन्छ :

- (क) दीर्घकालीन योजनासहित जनशक्ति प्रक्षेपण गर्ने : नेपालको चिकित्सा क्षेत्रमा मौजुदा शैक्षिक संस्था, तिनको क्षमता, तिनको गुणस्तरीयतालगायत सबै पक्षको अध्ययन अवलोकन गरी देशको कुन भौगोलिक क्षेत्रको कति जनसङ्ख्यालाई सेवा प्रवाह गर्ने हो सो समेतका आधारमा अव उत्पादन गर्नुपर्ने जनशक्ति र आवश्यक चिकित्सा शिक्षाका संस्थाको पर्यावलोकन गर्ने । यसका लागि चिकित्सा शिक्षासम्बन्धी यसपूर्व बनेका सबै आयोग, कार्यदल, समिति आदिका प्रतिवेदन र मौजुदा नीतिगत, संरचनागत र कार्यक्रमगत अवस्थाको समेत अध्ययन गरी अद्यावधिक र समय सान्दर्भिक गुरुयोजना तयार गरी आवश्यक जनशक्ति प्रक्षेपण गर्ने ।
- (ख) राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा प्रारूप (National Medical Education Framework) बनाउने : समग्र चिकित्सा शिक्षाको मार्गदर्शक र नीतिगत दस्तावेजका रूपमा चिकित्सा शिक्षा प्रारूप विकास गर्ने र यसमा चिकित्सा शिक्षाका मार्गदर्शक सिद्धान्तसहित चिकित्सा शिक्षाका दृष्टिकोण, उद्देश्य, चिकित्सा शिक्षाका नीति, पाठ्यक्रम संरचना, भौतिक पूर्वाधार, शैक्षिक पूर्वाधार, संस्थागत तथा वैयक्तिक सक्षमता, विषय क्षेत्र, शिक्षण प्रक्रिया, क्लिनिकल अभ्यास, विद्यार्थीको मूल्याङ्कन आदि क्षेत्रका बारेमा विस्तृत खाका तयार पारी व्यक्तिपिच्छे नीति, संरचना र कार्यक्रम परिवर्तन गर्ने परिपाटीलाई निरुत्साहित गरी स्थायित्व प्रदान गर्ने र भावी कार्यदिशा र ढाँचा सुनिश्चित गर्ने ।
- (ग) प्रादेशिक तथा स्थानीय तहसँग सहकार्य गर्ने : चिकित्सा शिक्षाका कार्यक्रम केन्द्रीकृत नगरी सङ्घीयताको मर्मअनुसार प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारसँग सहकार्य गर्दै अपनत्व र दिगोपन सिर्जना गर्ने । साथै परम्परागत र स्थानीयस्तरमा प्रचलित स्वास्थ्य सम्बन्धी मौलिक तर वैज्ञानिक प्रचलित विधि पद्धति अध्ययन अनुसन्धान गरी तिनका राम्रा पक्षको उपयोग गर्ने सम्बन्धमा प्रादेशिक तथा स्थानीय तहसँग सहकार्य गर्ने । साथै देशको भौगोलिक, सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाअनुसार नेपाली समाजका मूल्य मान्यता समेतलाई

दृष्टिगत गरी विश्वव्यापीकरण र स्थानीयकरणबिच तादात्म्यता कायम गर्ने । नेपालको मौलिक स्थानीय परिवेशकेन्द्रित व्यावहारिक अनुसन्धान गरी स्वास्थ्य सेवालाई व्यावहारिक र सान्दर्भिक (Relevant) बनाउने ।

- (घ) **नैतिक र जीवनोपयोगी सिप पक्ष** : चिकित्सा पेसाको मूलतः मानव जीवनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको ज्यादै संवेदनशील भएकाले पेसागत इमान्दारीता र नैतिक मूल्य मान्यतालाई शिक्षण सिकाइको अभिन्न अङ्ग बनाउने । साथै चिकित्सा शिक्षामा soft skill and life skill जस्ता पक्षहरू पनि एकीकृत गर्दै जीवनोपयोगी बनाउन यसलाई पाठ्यक्रम तथा शिक्षण सिकाइसँग जोड्ने । पेसाप्रति प्रतिबद्ध र इमान्दारीता प्रवर्धन गर्दै प्रोत्साहन गर्न हरेक तहका संरचना र पदाधिकारी एवम् चिकित्सक स्वास्थ्यकर्मी र विद्यार्थीका आचार संहिता बनाएर कडाइका साथ लागु गर्ने । साथै विभिन्न प्रकारका सूचकमा आधारित सम्मान तथा पुरस्कारको व्यवस्था गरी नैतिकता, दक्षता र नयाँ प्रवर्धनलाई प्रोत्साहन गर्ने
- (ङ) **जनसहभागितामा जोड दिने** : चिकित्सा शिक्षालाई गुणस्तरीय, सान्दर्भिक र समाज एवम् समयसापेक्ष बनाउनका लागि नीति निर्माता, कार्यान्वयनकर्ताका साथै सेवाग्राही वा लाभग्राहीसमेत सरोकारवालाहरूको व्यापक जनसहभागिता सुनिश्चित गर्ने । साथै सो कार्यमा प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको सहभागिता अनिवार्य गर्ने
- (च) **राजनीतिक प्रतिबद्धता** : देशमा लागू हुने हरेक कार्यक्रम कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन राजनीतिक प्रतिबद्धता चाहिन्छ । तर हाम्रो देशमा स्वास्थ्य क्षेत्रमा जनवर्गीय तथा पेसागत सङ्गठन एवम् उच्च तहको नेतृत्वबाट हुने गरेको चरम पार्टीकरण बन्द गरी ऐन, नियम र नीतिमा आधारित मापदण्डमा आधारित पद्धतिको विकास र कार्यान्वयन गर्ने र राजनीतिक प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्ने
- (छ) **पेसागत मूल्य र पेसाधर्मिता** : चिकित्सा सेवा मानवीय स्वास्थ्यसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित विषय भएकाले यसमा पेसाधर्मिताप्रति संवेदनशील हुनुपर्ने । यसका लागि सर्वप्रथमतः पेसागत कानुनी व्यवस्था र पेसाधर्मिताको विषय सम्बन्धित पाठ्यक्रमको अभिन्न अंग बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउने । साथै आवधिक रूपमा शिक्षक र विद्यार्थीहरूको अभिवृत्ति जाँच गर्ने प्रावधान राखी पृष्ठपोषण लिनेदिने कार्यले समग्रमा चिकित्सा शिक्षामा पेसागत उन्नयन गर्न टेवा प्रदान गर्ने
- (ज) **सहकार्य र समन्वय** : चिकित्सा पेसाको उन्नयन, निगरानी र नियन्त्रणको जिम्मेवारी पाएको निकाय नेपाल मेडिकल काउन्सिल र चिकित्सा शिक्षासँग सम्बन्धित विश्वविद्यालय र प्रतिष्ठानसँग चिकित्सा शिक्षा आयोगको सहकार्य र समन्वय राम्रो हुनुपर्छ । यसका लागि उत्तरदायित्व बोध गराउँदै नीति निर्माण, नीति कार्यान्वयन र त्यसको अनुगमन गर्न आवश्यक देखिएको छ । यस परिवेशमा प्रचलित स्वास्थ्य शिक्षासम्बद्ध नीति, ऐन र कानूनको

परिधिभिन्न रही चिकित्सा शिक्षा आयोगले विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठानलगायत अन्य सम्बन्धित निकायहरूको निर्दिष्ट स्वायत्तता र स्वतन्त्रतालाई आत्मसात गरी राष्ट्रियस्तरमा सम्बद्ध सबै निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने एवम् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका निकायहरूसँग समेत समन्वय, सहकार्य र साभेदारी गर्दै समावेशी र गुणस्तरीय चिकित्सा शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने ।

अन्तमा,

स्वस्थ र तन्दुरुस्त जनशक्तिले मात्र राम्रोसँग उचित चिकित्सा शिक्षा प्राप्त गर्दै रोजगारी तथा आयआर्जन गर्दै सुखी र समृद्ध हुन सक्छ । यसका लागि गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सुलभ र समान पहुँचको सुनिश्चितता आवश्यक हुन्छ । गुणस्तरीय चिकित्सा शिक्षाले दक्ष स्वास्थ्य जनशक्ति उत्पादन गर्ने र दक्ष जनशक्तिले मात्र गुणस्तरीय चिकित्सा सेवा प्रदान गर्दै नागरिकका स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको परिपूर्तिमा सघाउ पुग्न सक्छ ।

नेपालमा गुणस्तरीय मानिएका मापदण्ड युरोप अमेरिकामा गुणस्तरीय नहुन सक्छन् । नेपालको भूगोल, जनस्वास्थ्यको अवस्था, उपलब्ध साधन स्रोत र जनशक्ति, नेपाली सामाजिक मूल्य मान्यता र विश्वास, नेपालीको मनोवृत्ति, चिकित्सा शिक्षामा गरिएको लगानी र उत्पादन एवम् प्रतिफल प्राप्तिको अवस्था र सन्तुष्टिको तह, चिकित्सा शिक्षाको आन्तरिक र वाह्य सक्षमता, प्रभावकारिता र उपलब्धिको स्तर तथा चिकित्सा शिक्षा प्रविधिले ल्याएका नयाँ सिकाइ चुनौती र विश्वव्यापी रूपमा गर्नुपर्ने प्रतिस्पर्धा लगायत कोभिड-१९ जस्ता महामारीले दिएको चुनौती सामना गर्ने बैकल्पिक सिकाइका माध्यम आदिलाई दृष्टिगत गरी चिकित्सा शिक्षाका पछिल्ला दिनमा आएका अवसर र चुनौती सामना गर्नेतर्फ खुट्टा दह्रो पार्न अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

चिकित्सा शिक्षामा समसामयिक सुधार गर्न चिकित्सा शिक्षा र सेवामा अवसर र सहभागिता, शैक्षिक प्रणालीको आन्तरिक क्षमता र दक्षता अभिवृद्धि, अन्तरराष्ट्रिय, अनुकूलको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्री तथा शिक्षण विधि प्रविधिमा प्रादेशिक एवम् स्थानीय सान्दर्भिकता र गुणस्तर, शिक्षकको तयारी र तालिम, शैक्षिक व्यवस्थापन, आर्थिक सक्षमता अर्थात् बजेटमा चिकित्सा शिक्षाको खर्च प्रतिशत र सक्षमता (coefficient of efficiency) शैक्षिक वातावरण सुधार, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सुपरिवेक्षणका पक्षहरूलाई अन्तर सम्बन्धित मुद्दाका रूपमा अङ्गीकार गरी सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी विष्णुप्रसाद, गुणस्तरीय चिकित्सा शिक्षाका केही अभ्यास र अबको गन्तव्य, चिकित्सा शिक्षा जर्नल, (२०७७), चिकित्सा शिक्षा आयोग, सानोठिमी

अधिकारी विष्णुप्रसाद, (२०७५), शिक्षाशास्त्र र नेपालमा शिक्षा, आशिष बुक हाउस, बागबजार

चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धी स्रोत सामग्री, (२०७६), चिकित्सा शिक्षा आयोग, सानोठिमी
नेपालको सविधान, कानून आयोग, काठमाडौं
राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५, नेपाल राजपत्र, फागुन १०, २०७५
राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा नियमावली, २०७७, नेपाल राजपत्र, साउन २६, २०७७
पढ्यौ योजना (२०७६-०८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार
राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरबार
स्वास्थ्य नीति, शिक्षा, २०७६ स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, रामशाहपथ
चिकित्सा शिक्षा जर्नल, (२०७७), चिकित्सा शिक्षा आयोग, सानोठिमी
चिकित्सा शिक्षा बुलेटिन, (२०७७), चिकित्सा शिक्षा आयोग, सानोठिमी

भाषा र सिकाइ

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

डा. डिल्लीराम रिमाल

पूर्व महानिर्देशक, शिक्षा विभाग

लेखसार

संविधानले यहाँका नागरिकहरूलाई आफ्नो भाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने स्वतन्त्रता र समानताका अधिकारहरू सुनिश्चित गरिदिएको पाइन्छ । भाषा आयोगको स्थापनापछि भाषिक विविधताको सम्बोधन गर्न विभिन्न पालिकामा प्रमुख भूमिका निर्वाह गरिरहेका भाषाहरूलाई सिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने सम्भावनाहरूको खोजीका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गराइएका छन् । यी अध्ययनमा विभिन्न सुझावसमेत प्राप्त भएको र यस्ता प्रतिवेदनहरूका आधारमा स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारलाई यसतर्फ हस्तक्षेपकारी नीति निर्माण गरी कार्यान्वयनमा लैजान सुझावसमेत दिइएको छ । कक्षामा उपस्थित बहुभाषी विद्यार्थीको समुचित रूपमा सम्बोधन गर्न समावेशी, सहभागितामूलक र समाहित प्रकृतिको सिकाइ व्यवस्थापनलाई अनुकूलन सिद्धान्तका रूपमा चर्चा गरिएको छ । नेपालका विद्यालयमा यो सिद्धान्तका आधारमा सिकाइ अघि बढाउन सकिन्छ । यस सिद्धान्तले सिकाइमा व्यक्तिगत सम्बद्धता कायम गरेर सिकाउने, विद्यार्थीको उच्चारणमा फरक देखिने विचलनलाई ख्याल गरेर सिकाउने, अरूका बोलीलाई सम्मान गर्ने, अर्काको बोलाइको दृष्टिकोणलाई ख्याल गरेर सिकाइ अघि बढाउने, विचार र मूल्यको सम्मान गर्दै मातृभाषालाई माध्यम बनाएर सिकाउने अभ्यास चाहिन्छ । यसले नै सिकाइमा अनुकूलन कायम गर्न सक्छ र सिकाइ प्रभावकारी हुन जान्छ । यो सिद्धान्तको बलियो आधार बनेको बालबालिकाको बोली भन्ने देखिन्छ । यसकै माध्यमबाट विनिमयमा आधारित सिकाइको खोजी गरी मातृभाषाको उपयोगमा सिकाइअघि बढाउन सकिन्छ भन्ने मान्यताको चर्चा समावेश गरिएको छ । त्यस्तै गरी मातृभाषाको प्रयोगको सम्भाव्यताका क्षेत्रमा विभिन्न विषयगत समस्याहरू छन् । ती समस्याको समाधानबाट नै मातृभाषामा सिकाइ सहज बनाउन सकिन्छ । यस्ता समस्याहरूमा सञ्चारण सम्बन्धी अवस्था, कक्षामा सिकाइको व्यवस्थापन, कक्षा सञ्चालनको तरिका वा संस्कृति, व्यक्तिगत विविधता र पृष्ठभूमिका आधारमा कक्षा सञ्चालन नहुनु, एकभाषी सिकाइको अभ्यास, शिक्षक तयारी, सहयोगी शिक्षण सामग्रीको व्यवस्थापन, लगानी र अभिभावकमा सचेतना जस्ता विषयगत समस्याहरू दिइएको छ । समग्रमा यस लेखले मातृभाषामा सिकाइअघि बढाउने केही आधारको चर्चा गरेको छ । मातृभाषालाई विद्यालयको सिकाइको माध्यम बनाएर अघि बढ्ने आधारको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरी कार्य गर्ने मार्ग प्रशस्त गरेको छ ।

१. पृष्ठभूमि

विक्रम संवत् २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदनले नेपालमा १२३ ओटा भाषाहरू प्रयोगमा

रहेको उल्लेख छ । यी भाषाहरूका अतिरिक्त अन्य पनि कतिपय भाषाभाषी समुदायले आफ्नो भाषा सो सूचीमा समावेश नभएको गुनासो गरेका छन् । यस अध्येताले रानाथारु भाषाको अध्ययनका क्रममा छलफल गर्दा कञ्चनपुर जिल्लाको लालभाडी गाउँपालिकाका रानाथारु भाषी समुदायले आफ्नो भाषा १२३ भित्र नपरेको उल्लेख गरेका छन् । थारु भाषाहरू समुदायअनुसार फरक फरक रूपमा रहेका छन् । रानाथारु भाषा पनि थारु भाषाका रूपमा चर्चा गरिएको हुनाले यहाँका वक्ताहरूले प्रयोग गरेको रानाथारु भाषाको समेत पृथक् पहिचान आवश्यक देखिएको छ । यस भाषामा अन्य थारु भाषाभन्दा पृथक् विशेषता रहेको, स्थानीय समुदायका सबै पुस्ताले सबै घरायसी व्यवहारमा प्रयोग गर्ने र स्थानीय बजारमा समेत प्रयोग गर्ने भएका कारण यो बेग्लै पहिचान भएको भाषा भएको उल्लेख गरेका छन् । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने थारुहरूले अधिक रूपमा उपयोग गर्ने रानाथारु भाषा जनगणनामा समावेश नभएको र अन्य थारु भाषाको प्रयोगबाट यहाँको दैनिक व्यवहार नचल्ने भएका कारण यस भाषालाई अन्य भाषा सरह विकासको अवसरमा सहभागी गराउनुपर्ने उल्लेख गरेका छन् । यस्तै अन्य भाषा भाषी समुदायमा पनि यो समस्या रहेको पाइएको छ ।

२. शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यताका लागि सैद्धान्तिक आधार

भाषा सिकाइमा ध्यान दिन र मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने बालबालिकालाई अग्रसर गराउन सिकाइ सम्बन्धी विभिन्न सिद्धान्तहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ । विशेष रूपमा भाषाको विविधतालाई ख्याल गरी सिकाइ अघि बढाउन अनुकूलन सम्बन्धी सिद्धान्तको चर्चा गरिएको छ । यस सिद्धान्तले सिकाइमा मातृभाषाको प्रयोगका लागि अनुकूलन सम्बन्धी अवधारणाको नजिक पुऱ्याएको छ । के हो त अनुकूलनसम्बन्धी सिद्धान्त ? नेपालका कुनै पनि समुदाय एकभाषी मात्र छैनन् । कुनै पनि कक्षामा विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थी रहन्छन् । कुनै भाषालाई मात्र माध्यम बनाएर सिकाइ अघि बढाइएको अवस्थामा अन्य भाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूलाई अन्याय हुन जान्छ । त्यसैले बहुभाषिक कक्षामा भाषिक विविधतालाई ख्याल गरेर सिकाइ अघि बढाउन भाषिक अनुकूलनलाई ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कक्षामा उपस्थित बहुभाषी विद्यार्थीको समुचित रूपमा सम्बोधन गर्न समावेशी, सहभागितामूलक र समाहित प्रकृतिको सिकाइ व्यवस्थापनलाई अनुकूलन भनिन्छ । कक्षामा रहेको भाषिक विविधताका सन्दर्भ हेर्दा कुराकानी, भाषिक व्यवहार, भाषा तथा साँस्कृतिक दूरीलाई नजिक बनाउन भाषाको उपयोग, समूह तथा व्यक्तिगत पहिचानका लागि कक्षामा विविधताको उपयोग जस्ता पक्षलाई यस सिद्धान्तले प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । यो दूरीलाई निकट बनाउन समानता र भिन्नताको खोजी गर्ने गरिन्छ । विभिन्नता मात्रलाई मात्र हेर्दा पनि समानता के के छन् र त्यसमा पुरै मिल्ने, आंशिक मिल्ने र अलि अलि मिल्ने सन्दर्भलाई जोडेर अघि बढ्ने । सिकाइमा यसलाई सजिलै उपयोग गर्न सकिन्छ । सिकाइका लागि प्रयोगमा रहेको माध्यम भाषा र स्थानीय समुदायमा प्रयोगमा रहेका भाषाका समानता, आंशिक समानता र अलि अलि समानताका आधारमा दुवैमा सिकाइका अवसर

निर्माण गरेर सिकाइ अघि बढाउन सकिन्छ । यो सिद्धान्त हेर्दा तुलनात्मक पद्धति जस्तो देखिए पनि अनुकूलनको आधार हो । यो सिद्धान्त समाज मनोविज्ञानमा आधारित छ । त्यसै गरी भिन्नतालाई पनि समानताकै जस्तो तरिका अपनाएर सिकाइ अघि बढाउन सकिन्छ । बोरहिज र गिल्स (सन् १९७७) ले यस सिद्धान्तको चर्चा गर्दा देहायअनुसारका रणनीतिमा जोड दिएका छन् :

सिकाइमा व्यक्तिगत सम्बद्धता कायम गर्नुपर्दछ । कक्षामा सिकारुका विचारलाई आकर्षक रूपले सम्बद्ध गर्नु र उसका विचारलाई सम्मिलन गर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कक्षामा विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा देखिने विविधतालाई ख्याल गरी सिकाइ अघि बढाउन सम्मिलन मुख्य आधार हो । व्यक्तिको बोलाइ र सिकाइको व्यवहारले उसको सिकाइलाई अर्को व्यक्तिसँग अनुकूलन बनाउन सकिन्छ भन्ने विचारलाई यसले अघि बढाएको छ । उच्चरित ध्वनि र त्यसको विश्लेषणमा आधारित भई अन्तरसमूह निर्माण गर्न यसले सहयोग गर्दछ ।

गिल्स (सन् १९८८) ले विभिन्न विद्यार्थीको उच्चारणमा फरक देखिने अवस्थालाई विचलन भनेका छन् । भाषामा उच्चारणको बाटो परिवर्तन हुनु विचलन हो । कुनै वक्ताको उच्चारण तथा भाषा प्रयोगमा अलग हुनु र फरक फरक भाषिक पृष्ठभूमि भएका एकभन्दा बढी भाषाका अभ्यस्त सिकारुलाई कक्षाकार्यमा सहकारिता कायम गर्ने कार्यलाई बहु अनुशासन कायम गर्न प्रेरित गर्दछ । विभिन्न भाषाका सिकारु भेला हुनु वक्ता विचलन हो । फरक फरक वक्ताको भाषा प्रयोगमा अलग शैलीको निर्वाह हुन्छ जसलाई जीविकाका रूपमा लिइन्छ । विशेष रूपमा वितरणको गति, स्वरको सीमा, ध्वनि उच्चारण प्रक्रिया, ध्वनिको उच्चारणलाई प्रभावित गर्ने वस्तुहरू र त्यसका विकल्पहरू, वार्ताकारको अवस्थासमेतका आधारमा कक्षामा देखिएको भाषिक विविधताको सम्बोधन गर्न सजिलो हुने देखिन्छ । विशेष रूपमा तीनओटा भाषाका वक्ता भएको कक्षाको व्यवस्थापनमा यो सिद्धान्त बढी उपयोगी देखिएको छ । विभिन्न भाषाका पृष्ठभूमि भएका बालबालिकाका बिचमा देखिने अशाब्दिक मतभेद कम गरी सबैलाई सम्बोधनको वातावरण निर्माण गर्न सकिने कुरालाई यस सिद्धान्तले अघि बढाएको देखिन्छ । यस सिद्धान्तका मूलभूत मान्यताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

अनुकूलन सिद्धान्त बोलीमा आधारित हुन्छ । यसले मानिसको अन्तरक्रियात्मक सम्बन्धलाई आधार बनाएको हुन्छ । अन्तरक्रियाबिना कक्षामा भएको विविधतालाई सम्बोधन गर्न सम्भव देखिँदैन । अरूका बोलीलाई सम्मान गर्ने, अर्काको बोलाइको दृष्टिकोण, विचार र मूल्यको सम्मानले नै सिकाइको अनुकूलन कायम हुन जान्छ । यो सिद्धान्तको बलियो आधार भनेको बालबालिकाको बोली भन्ने देखिन्छ । यसको अर्को विषय बालबालिकाले कुनै कुरालाई कसरी व्यक्त गर्दछ ? उसको शैली, त्यसप्रतिको उसको आधारभूत धारणा, विभिन्न विचारको सम्मिलन र विचलन जस्ता कुरा हुन् । यस प्रकार शिक्षकले भाषागत र विचारगत आधारमा कक्षा सञ्चालन गरेको अवस्थामा विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमि भएका बालबालिकालाई प्रभावकारी रूपमा शिक्षणसिकाइ गराउन सक्छन् । यसैले अनुकूलन भाषिक विविधता ख्याल गरी सिकाइ अघि बढाउने एउटा आधार हो ।

आकर्षण यस सिद्धान्तको अर्को मुख्य पक्ष हो । यसले विषयको सिकाइ, अन्तरवैयक्तिक र अन्तरसामूहिक विचारको सम्मान गर्ने आधार बनाउँछ । सिकाइको गन्तव्य निश्चित गर्दा अन्तरवैयक्तिक र अन्तरसामूहिक विचारको सम्मिलन गरी सिकाइ अघि बढाएको अवस्थामा कक्षा सबै भाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीको आकर्षणको केन्द्र बन्छ । अनुकूलन सिद्धान्तले सिकाइमा आकर्षणको थप महत्त्व सिर्जना गर्दछ । प्रायःजसो नेपाली विषयका कक्षाहरूमा यस्तो अवस्था देखिन्छ ।

कक्षाको सिकाइ पद्धतिमा सामाजिक पहिचान कायम गरिँदा व्यक्तिको व्यक्तिगत, सामूहिक वा सामाजिक पहिचान हुन्छ । बहुभाषिक पृष्ठभूमि भएका सिकारुलाई कसरी सम्बोधन गर्ने भनी सिकाइको विधि तथा प्रक्रिया चयनका साथ शिक्षकद्वारा सिकाइका तरिका र उपयोगको तयारी गरिएको हुन्छ । यसरी शिक्षक प्रस्तुत योजना अनुसार कार्य गर्न तत्पर भएको अवस्थामा भाषिक विविधताको सम्बोधन सम्भव देखिन्छ । बहुभाषिक कक्षामा वक्ता वा सिकारुको भाषिक पृष्ठभूमिलाई हेर्दा कुनै निश्चित भाषाको उपयोगबाट कक्षा सञ्चालन गर्न सक्ने अवस्था नहुन पनि सक्छ । यस अवस्थामा कक्षामा देखिने भाषिक विविधताको सम्बोधनका लागि सबै सिकारुलाई ख्याल गरी एकीकृत शिक्षण विधिको खोजी गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यस्ता कक्षामा सिकारुहरूको मातृभाषा यकिन गरी कक्षा सञ्चालनको रणनीति तयार गर्नुपर्दछ । यस्तो रणनीतिले विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीका लागि समानान्तर सिकाइ पद्धति वा कक्षाको माध्यम भाषाको खोजी गर्नुपर्दछ । नेपालमा यस प्रकारका अभ्यासको थालनी पनि भएको छ । यस पद्धतिका आधारमा सिकाइ अघि बढाउँदा सिकाइको क्रम ढिलो हुन्छ ।

विविध भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा सिकाइ अघि बढाउन गर्नुपर्दछ । यस कार्यका लागि कक्षामा सिकारुको उपस्थितिका अवस्थाको विश्लेषण गर्ने र सिकारुलाई ख्याल गरी शिक्षण विधिमा विविधताको खोजी गर्नु आवश्यक हुन्छ । भाषाका कक्षामा शिक्षणका विविधतालाई अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ । भाषिक दृष्टिले कक्षालाई हेर्दा शिक्षणीय विषयवस्तु, व्याकरणात्मक कोटिको अभ्यास र भाषाका सिप सिकाउने थलोका रूपमा लिनुपर्दछ । यसै गरी भाषा सिकाइका दृष्टिले कक्षालाई हेर्दा पहिलो भाषा, मातृभाषा, दोस्रो भाषा, विदेशी भाषा, सम्पर्क भाषा र राष्ट्रिय भाषाका रूपमा भाषा सिकाइ गर्ने भन्ने लाग्न सक्छ । त्यसै गरी समावेशी कक्षा सञ्चालनका दृष्टिले कक्षामा विद्यार्थीको भाषिक उपस्थिति, सामाजिक तथा साँस्कृतिक उपस्थिति, कक्षामा विविध अवस्थाका विद्यार्थीलाई सम्बोधन जस्ता विषय हेरिनुपर्ने हुन्छ । कक्षामा सिकाइका क्रियाकलाप सँगसँगै मूल्याङ्कन गरिने अवस्था आजका कक्षाको महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा लिनु उपयुक्त हुन्छ । कक्षामा देखिने भाषिक विविधताका आधारमा कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीति बनाउनु आवश्यक छ । यसरी सिकाइका रणनीति तयार गर्दा सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन अपनाउनुपर्ने विविध प्रकारका सिकाइ रणनीति अनुसरण गर्नु आवश्यक छ ।

कक्षामा सञ्चालन गर्ने शिक्षणसिकाइका गतिविधिलाई विविधतासँग अन्तरसम्बन्धित गर्न आवश्यक छ । विद्यालय सेवा क्षेत्रमा उपयोग गरिने भाषालाई विद्यालयमा उपयोग गरिँदा निश्चित रूप तथा आयाम तयार गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले भाषा तथा साँस्कृतिक उपयोगबाट देखिने विविध रूपमा सिकाइको निश्चित मानक कायम गर्नुपर्ने हुन्छ ।

उल्लिखित सिद्धान्तले भाषा सिकाइमा अनुसरण गर्न सकिने अनुकूलनका विविध आयामका आधारमा तयार गरेको छ । यस सिद्धान्तले भाषा सिकाइका रणनीति तयार गरी सिकाइ अघि बढाउनु सहजीकरण गर्न सक्छ । नेपालमा प्रयोगमा रहेका विभिन्न भाषाहरूको सिकाइमा प्रयोग सम्भावनातर्फ भाषा आयोगले विभिन्न भाषामा आधार निर्माण गर्ने काम गरिरहेको छ । नेपालमा बोलिने भाषाहरूमध्ये २० भन्दा बढी भाषाहरूलाई स्थानीय पालिका तहका विद्यालयहरूमा सिकाइको माध्यमका रूपमा उपयोग गर्ने सम्भावनाको खोजी स्वरूप विभिन्न अध्ययनका कामहरू भइरहेका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ मा नेपालमा बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्रभाषाका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । संविधानको धारा १७ र १८ मा स्वतन्त्रता एवम् समानताको हक उल्लेख गर्दा राज्यभित्र बोलिने भाषालाई विशेष स्थान दिइएको छ । त्यस्तै गरी धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हक उल्लेख गर्दा कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने हक कायम गरिदिएको छ । यस प्रकार संविधानमा उल्लेख भएका अधिकार र कार्यहरूको समन्वय तथा व्यवस्थापन एवम् उल्लिखित कार्य गर्न २०७३ सालमा भाषा आयोगको स्थापना भएको हो । यस आयोगले स्थानीय समुदायको उपयोगमा रहेका मातृभाषालाई शिक्षामा प्रयोग गर्ने सम्भावनाका विषयमा आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ सम्ममा मातृभाषालाई शिक्षामा प्रयोग गर्ने सम्भाव्यताको सम्बन्धमा १८ ओटा भाषाहरूको अध्ययन गराइसकेको छ ।

तालिका १ : मातृभाषाहरूको शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता अध्ययन

भाषाको नाम	गाउँपालिका	विद्यालयहरूमा वक्ता प्रतिशत	आर्थिक वर्ष
तामाङ	तेमाल गाउँपालिका, काभ्रेपलाञ्चोक	६३.०५	२०७३/२०७४
चेपाङ	राक्सिराङ गाउँपालिका, मकवानपुर	३५.९७	२०७३/२०७४
रानाथारु	लालभाडी गाउँपालिका, कञ्चनपुर	६०.००	२०७३/२०७४
अवधी	शुद्धोधन गाउँपालिका, कपिलवस्तु	९०.००	२०७३/२०७४
शेर्पा	सोलुदुधकुण्ड नगरपालिका, सोलुखुम्बु	२३.१५	२०७३/२०७४
लिम्बु	फिदिम नगरपालिका, पाँचथर		२०७३/२०७४

डोने	पाँचखाल नगरपालिका, काभ्रेपलाञ्चोक	४०.००	२०७४/२०७५
मगर	चौकुने गाउँपालिका, सुर्खेत	१६.४१	२०७४/२०७५
थामी	कालिञ्चोक गाउँपालिका, दोलखा	५१.००	२०७४/२०७५
उराँब	गढी गाउँपालिका, सुनसरी	२०.००	२०७४/२०७५
डोटेली	आदर्श गाउँपालिका, डोटी	१००	२०७४/२०७५
कुमाल	गोरखा नगरपालिका, गोरखा	१०.००	२०७४/२०७५
गुरुङ	क्वलासोथार गाउँपालिका, लमजुङ	६२.२९	२०७४/२०७५
मगर	निस्दी गाउँपालिका, पाल्पा	८६.८४	२०७४/२०७५
भोजपुरी	परवानीपुर गाउँपालिका, बारा	९६.९१	२०७४/२०७५
बान्तवा	हतुवागढी गाउँपालिका, भोजपुर	५४.३३	२०७४/२०७५
उर्दू	मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु	७०.००	२०७४/२०७५
थारु	राप्ती गाउँपालिका, दाङ	४७.००	२०७४/२०७५

स्रोत : भाषा आयोग, २०७६ ।

माथिको तथ्याङ्कको अध्ययन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा मातृभाषामा सिकाइ अघि बढाउन सक्ने देखिएको छ । यस कार्यका लागि स्थानीय गाउँपालिका/नगरपालिकाको प्रयास तथा अग्रसरता आवश्यक देखिएको छ । गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूले आफ्नो क्षेत्रभित्रका विद्यालयहरूमा कुनै तहसम्म स्थानीय भाषालाई शिक्षाको माध्यमका रूपमा उपयोग गर्ने सम्भावना देखिएको पाइएको छ ।

३. शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यताका विषयगत अन्तर्निहित समस्या र समाधानहरू

(क) सञ्चारणसम्बन्धी अवस्था : नेपालमा १२३ भन्दा बढी भाषाहरूको सञ्चारमा उपयोग हुँदै आएका छन् । बालबालिकाले घरमा प्रयोग गर्ने भाषा र विद्यालयमा प्रयोग हुने भाषाका कारण सिकाइ र सञ्चारण दुवैमा समस्या देखिन्छ । घरमा सञ्चार हुने एउटा भाषा र विद्यालयमा अर्कै भाषा उपयोग हुँदा सञ्चारणमा समस्या देखिएको छ । धेरै जसो अध्ययनमा बालबालिकाको घरमा प्रयोग हुने भाषा परिवारका तिनै पुस्ताले प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । भाषाको राष्ट्रिय मूल प्रवाहमा त्यस भाषाले ठुलो प्रभाव पार्न नसके पनि विद्यालयको सिकाइमा भने ठुलो प्रभाव पर्दछ । बालबालिकाले राम्ररी सञ्चार गर्न नसक्दा सिकाइ कमजोर भई विद्यालय छोड्ने वा कक्षा दोहोर्न्याउने दर बढ्छ । यसैले घरमा प्रयोग हुने भाषालाई सिकाइको माध्यम बनाउन सकेको खण्डमा यथार्थ सञ्चारमा समस्या हुँदैन र कक्षा छोड्ने

दर घट्छ । कक्षामा सम्पूर्ण सिकाइका क्रियाकलापका क्रियाकलाप मातृभाषामा गर्न सकेको खण्डमा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । प्रभावकारी सिकाइबाटै गुणस्तर वृद्धि गर्न सकिन्छ । आधारभूत तहमा सिकाइका लागि बेज्लै भाषाका शिक्षकको व्यवस्था सम्भव छैन । यस्ता शिक्षकले शब्द तथा वाक्य प्रयोगको अवस्थामा ख्याल गर्न नसक्दा पनि सिकाइ कठिन हुन जान्छ र सञ्चारमा समस्या देखिन्छ । कहिले कहिले सन्दर्भपरक अर्थ फरक हुन जानाले गलत शिक्षण गरे जस्तो पनि देखिन पुग्छ । मातृभाषा सिकाइको माध्यम हो वा विषय सिकाइ मात्र हो ? यस विषयमा शिक्षक अनभिज्ञ छन् । यस्तो अनभिज्ञताले सिकाइ राम्रो हुँदैन जसले सिकारु सञ्चारमा कमजोर देखिन्छ । माध्यमका रूपमा उपयोग हुन थालेका भाषामा उपलब्ध सिकाइ सामग्रीको समेत कतिको प्राप्यता छ । सामग्रीको प्राप्यता र सहज उपयोगले सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । उपयोग गरिने मातृभाषामा स्थानीय तहमा उपयोग हुने व्याकरण तथा भाषाको मानकको अवस्थाले सिकाइलाई प्रभावित गरेको हुन्छ । शिक्षकले कक्षामा उपलब्ध गराएको अन्तरक्रियाको वातावरण समेतले सञ्चारको अभ्यासमा प्रभावित बनाएको हुन्छ ।

भाषा ओयोगबाट गराइएका अध्ययनका प्रतिवेदनहरूको अध्ययन गर्दा मुख्य रूपमा तीन प्रकृतिको भाषाको अवस्था देखिको छ । पहिलो प्रकृतिका भाषामा त्यस गाउँपालिका क्षेत्रभित्र बोलिने भाषाहरू अध्ययन भएको भाषाले तीनै पुस्तामा सञ्चार गर्न सक्ने क्षमता राख्छ र विद्यालय सेवा क्षेत्रमा समेत त्यही भाषाको सहयोगमा सञ्चार हुने गर्दछ । यस्ता भाषामा रानाथारु, अवधी, डोटेली, पाल्पाको मगर, भोजपुरी र थारु भाषा रहेका छन् ।

त्यस्तै दोस्रो प्रकृतिका भाषामा अध्ययन भएको भाषा त्यस पालिकाभित्रको मुख्य भाषाका रूपमा प्रयोग हुने मुख्य भाषाका रूपमा रहेको छ । स्थानीय समुदायमा सञ्चारको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ । सिकाइमा भने एकल रूपमा प्रयोग हुन सक्ने अवस्था छैन । भाषा प्रयोग हुने समुदायमा तीनै पुस्ताले यस भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यस्ता भाषामा तेमाल गाउँपालिकाको तामाङ, भाषा, थामी र भोजपुरमा बान्तवा भाषा रहेका छन् ।

सञ्चारका दृष्टिले तेस्रो स्थानमा रहेका र सिकाइमा एकलै प्रयोग हुन नसक्ने, सहयोगी भाषाका रूपमा रहने भाषाहरू पर्दछन् । सञ्चारमा यस्ता भाषाको प्रयोग गरे पनि समन्वय गर्ने भाषाको जरुरी हुन्छ । यस्ता भाषामा उर्दू, शेर्पा, लिम्बु, उराव लगायतका भाषा पर्दछन् । यी आधारमा हेर्दा स्थानीय भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न भाषाको अवस्था, सञ्चार क्षमता र समुदायको भाषा बुझ्ने तथा प्रयोग सम्भावना समेतका आधारमा रणनीति तयार गरी अघि बढनुपर्दछ ।

(ख) कक्षामा सिकाइको व्यवस्थापन : यहाँको व्यवस्थापन भन्नाले बालबालिकाको भाषाको पृष्ठभूमिका आधारमा सिकाइका लागि गरिने प्रबन्ध हो । यसलाई परम्परित रूपमा कक्षा व्यवस्थापनका रूपमा पनि चर्चा गरिन्छ । शिक्षकले सिकाइका लागि गरेको कक्षाको व्यवस्थापनले बालबालिकाको सिकाइलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । सउटा कक्षामा सउटा मात्र

भाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थी भएको अवस्था छ । यस्ता कक्षाको सिकाइ एक प्रकारको हुन्छ । यदि यो अवस्थाभन्दा फरक अवस्था आएमा व्यवस्थापन फरक हुन सक्छ । एउटा कक्षामा एकभन्दा बढी दुई वा तीन भाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थी भएको कक्षा यो अर्को अवस्था हो । त्यस्तै एउटा कक्षामा तीनभन्दा बढी मातृभाषा भएका विद्यार्थी भएका कक्षामा यसको अवस्था फरक हुन सक्छ । यस्ता विविध अवस्था विशेषका आधारमा सिकाइको रणनीति तयार गरी कक्षाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसैले भाषाका कक्षाको बसाइ व्यवस्थाका विभिन्न तरिका छन् । सधैं एउटै बसाइले सिकारुमा प्रभाव परेको हुन्छ । सिकारुलाई सधैं सक्रिय हुने र परिवर्तनको अनुभव हुने बसाइ व्यवस्था आवश्यकता छ । बसाइलाई सिकाइका विषयहरू र सिकाइने विषय क्षेत्र हेरेर आवश्यकताअनुसार परिवर्तन भइरहने व्यवस्था हुन आवश्यक छ । सिकाइलाई प्रभाव पार्ने बसाइसँग मिल्ने शिक्षण विधि पनि हो । बसाइअनुरूप हुने गरी सिकाइका प्रक्रिया तथा विधिको चयनले मात्र सिकाइ प्रभावकारी बन्न जान्छ । बसाइले नै विद्यार्थी परिचालनमा सहयोग गर्दछ । बसाइले कक्षाकार्य, समूहकार्य, विद्यार्थीले कक्षामा कार्य गर्न पाएको स्वतन्त्रता, आवश्यकताअनुसार नियन्त्रित वा परिमार्जित कक्षा, भाषिक पृष्ठभूमिको पहिचान र त्यसका लागि शिक्षकले गर्ने सम्बोधन महत्त्वपूर्ण बन्छ । कक्षाको सिकाइ कार्यमा विद्यार्थीको अधिक सहभागिताका लागि कक्षा व्यवस्थापन अहम् हुन जान्छ । कक्षाका सबै बालबालिकाले आजको कक्षामा आफूले केही सिकेको र आजको कक्षामा उसको सामिप्यता शिक्षकसँग भएको अनुभव गरोस् ।

- (ग) कक्षा सञ्चालनको तरिका वा संस्कृति : नेपालका विद्यालयमा भर्खरै मात्र कक्षा सञ्चालनमा विविधता अपनाउन थालिएको छ । अझ भाषाका कक्षामा भाषाअनुसारका समूह बनाउने, भाषिक कुनो बनाउने र साना साना समूह बनाएर सिकाइ अघि बढाउने जस्ता अभ्यासको थालनी भएको छ । नेपाली कक्षा सञ्चालनका अभ्यास अन्यत्रका तुलनामा सैद्धान्तिक प्रकृतिका छन् । त्यसकारण सिकाइका विभिन्न अभ्यास छन् । कक्षा सञ्चालनमा सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्न सकिन्छ । यस्तो अवस्थामा कक्षामा हुने सञ्चार स्वतन्त्र तथा सिर्जनात्मक हुन नसक्नु प्रमुख समस्या देखिएको छ । नव प्रवेशी तहमा समेत माथिल्ला कक्षामा जस्तो कक्षा सञ्चालन गर्नुपर्छ । त्यस्तै प्रवेशिकातर्फका कक्षाहरूलाई आधारभूत रूपमा वैज्ञानिक सिकाइ अघि बढाउन सकिएको छैन । अधिकांश अभिभावकमा यस तहका बालबालिकाहरू विद्यालयमा आउन थालेको छोटो समयभित्रैमा फरर पढ्न सकोस् भन्ने चाहन्छन् । यसतर्फ शिक्षकले खासै ध्यान दिन सकेका छैनन् । यसैलाई संस्थागत विद्यालयहरूले प्रचारको माध्यम बनाएको पाइएको छ । सामुदायिक विद्यालयका तुलनामा संस्थागत विद्यालयका अधिकांश कक्षाहरू नियन्त्रणात्मक शैलीका आधारमा सञ्चालन हुन्छन् । यस कार्यले आधारभूत तहका तल्ला कक्षामा सिकारु आउँदा नै डर तथा त्रासका कारण सिकाइ कमजोर बन्न गएको देखिन्छ । सिकाइका नयाँ नयाँ तरिकालाई भर्खर सिकेर आएका व्यक्तिले समेत उपयोग

गर्न सकेका छैनन् । यो अभ्यास हाम्रो परम्परित व्यवहार तथा कक्षा सञ्चालनको संस्कृतिको हो । यस परम्परालाई परिमार्जन गर्न सकेको अवस्थामा मात्र सिकाइ प्रभावकारी बन्न जान्छ । नेपालका कक्षा सञ्चालनको संस्कृति अनुसरणमा आधारित देखिन्छ । हाम्रो सिकाइको आधार गुरुकुल पनि हो । पढ्ने, कण्ठ गर्ने अनि लेख्ने यो संस्कृतिबाट नेपाली कक्षाहरू अत्यधिक रूपमा प्रभावित छन् । गुरुकुलको प्राचन्न अभ्यास सुन्ने, भन्ने, मनन गर्ने र प्रयोग गर्ने परम्परा अचेल छायामा परेको छ ।

सिकाइने पाठ तथा विषयका आधारमा बालबालिकाको बसाइ सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । कक्षा सञ्चालनको प्रचलनका आधारमा सिकाइ अघि बढाउने कारण भाषा सिकाइ प्रभावकारी बन्न सकेको छैन । सिकारुका समस्याका आधारमा बालबालिका स्वयम्को परामर्श र उपचारको सन्दर्भ कक्षामा नभएका कारण सिकाइमा प्रभाव परेको छ । कक्षामा सिकाइको आधारमा दण्ड तथा पुरस्कारको उपयुक्त व्यवस्था नभएका कारण कक्षा सञ्चालनबाट सिकारु प्रभावित हुने र आकर्षण बढ्ने अवस्था देखिएको छैन । कक्षा सञ्चालनको संस्कृतिमा परिवर्तन गर्न प्रयत्न गरियो भने सिकाइमा स्थानीय भाषाको प्रयोग, बाल मैत्री सिकाइ र सिकाइमा प्रेरणाप्रद अवस्था सिर्जना हुन पुग्छ । यस कार्यले सिकाइमा अनुकूलताको निर्माण हुन पुग्छ ।

(घ) **व्यक्तिगत विविधता र पृष्ठभूमिका आधारमा कक्षा सञ्चालन नहुनु** : प्रत्येक मानिसमा अर्कोबाट पृथक् हुने गुण रहन्छ । एउटै समुदाय, एउटै परिवार वा एउटै विद्यालयका बालबालिकामा अर्को बालबालिकाभन्दा फरक रहने विशेषता हुन्छ । यस्तो भिन्नतालाई व्यक्तिगत विभिन्नता पनि भनिन्छ । हाम्रा कक्षामा शिक्षकले सिकाइका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा बालबालिकाले सिकाउन खोजेको कुरा जानेका छन् भन्ने धारणाका आधारमा होइन जान्दैनन् भन्ने धारणाका आधारमा कक्षा सञ्चालन गरेका हुन्छन् । कक्षामा शिक्षकले बालबालिकामा व्यक्तिगत विविधता रहेको हुन्छ भनेर हेक्का राखेर कक्षा सञ्चालन गरेको देखिँदैन । यो विषय कक्षा सञ्चालनको परम्परित साँस्कृतिक सन्दर्भ पनि हो । बालबालिकाको पारिवारिक पृष्ठभूमि एकै हुँदैन र पृष्ठभूमिगत विविधताका आधारमा कक्षा व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्ने विषयले भाषिक विविधतालाई ख्याल गर्न सक्छ । हाम्रा कक्षामा यो अभ्यास हुन सकेको छैन । शिक्षकले समुदायका मान्यतासँग सिकाइको तादात्म्यता नगरी कक्षा सञ्चालन गर्दा सिकाउन खोजेको विषय सिकाउन सकिँदैन । सिकाइ प्रचलनका विषयमा नियमित परिवर्तनको अपेक्षा बालबालिकामा रहन्छ । सिकाइ परिवर्तनका लागि र परिवर्तन प्रभावकारी सिकाइका लागि हुन सकेको खण्डमा मात्र अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन पुग्छ ।

(ङ) **एकभाषी सिकाइको अभ्यास** : नेपालमा लामो समयदेखि एकभाषी सिकाइको अभ्यास र अवधारणामा कक्षा सञ्चालन हुन्छन् । १२३ भाषाहरू नेपालमा बोलिने भए पनि शिक्षक केवल नेपाली भाषी सिकारुलाई सिकाए जस्तो शैलीमा कक्षा सञ्चालनको अभ्यासमा छन् ।

यस्तो अभ्यासलाई नेपालमा परम्परित रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको छ । सिकाइमा नयाँ पन आजको आजै पूर्ण परिवर्तन सम्भव देखिँदैन । शिक्षणसिकाइ र बालबालिकाको मानवीय व्यवहारको विषय ख्याल गरेर सिकाउने अभ्यासले नै सिकारुको चाहनाअनुसार सिकाइ अघि बढाउन सकिन्छ । सिकारुहरूका रुचिका क्षेत्रहरू र सिकाइको तरिकाका बिचमा समन्वय भएन भने त्यस्तो सिकाइ प्रभावित हुन्छ । सिकाइमा प्रभाव पर्ने गर्दछ । शिक्षकले विद्यालयको वरिपरिको समुदाय, समुदायले उपयोग गर्ने भाषा र ती विभिन्न भाषाका विशेषताको ज्ञानको अभावमा सिकाइ प्रभावित भएको देखिएको छ ।

(च) शिक्षक तयारी : उल्लिखित अध्ययनहरूमा सबै प्रतिवेदनले शिक्षकको तयारी पुगेन वा भएन भन्ने विश्लेषण देखिएको छ । शिक्षक तयारी भाषा सिकाइका लागि अति आवश्यक छ । बालबालिकाको मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न माध्यम र विषयका रूपमा स्थानीय भाषाको उपयोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्न आवश्यकता छ ।

भाषाका शिक्षकलाई भाषाका सबै सिप र त्यसको अभ्यास गराउन सक्ने सिप चाहिन्छ ।

भाषामा व्याकरण सिकाइ निकट विषयका रूपमा रहन्छ । व्याकरणलाई अलग्ग्याएर होइन भाषाको अभिन्न अङ्गका रूपमा सिकाउने सिप शिक्षकमा चाहिन्छ ।

शिक्षण विधि तथा प्रक्रियामा शिक्षक अलमलमा परेको खण्डमा राम्रो सिकाउने शिक्षकको सिकाइ पनि प्रभावित हुन्छ ।

भाषा सिकाइमा सामूहिक अभ्यासले प्रभावकारी सिकाइमा सहयोग गर्दछ । माथिका कतिपय प्रतिवेदनमा बालबालिकाले सिकाएको कुरा बुझ्दैनन् त्यस्तो अवस्थामा स्थानीय भाषामा उल्था गरेर पढाउने अभ्याससमेत रहेको भेटिएको छ । यस्ता कक्षामा अनुवाद होइन भावका आधारमा सिकाइ अघि बढाउँदा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । सिकाइमा अनुवादको प्रयोगभन्दा स्वभाविक सिकाइले प्रभावकारी बनाउँछ । भाषाका चारओटा सिपसँग मिसाएर अनुवाद गर्ने अभ्यासले सिकाइमा सहयोग गरे पनि स्वाभाविक सिकाइमा सहयोग गरेको देखिँदैन ।

पहिलो भाषा र दोस्रो भाषा सिकाउने सिपको अभ्यास तथा ज्ञान शिक्षकलाई चाहिन्छ । यस्तो ज्ञानको अभावमा सिकाइ प्रभावकारी हुँदैन । बहुभाषिक पृष्ठभूमिका सिकारुको लागि विविधताको सम्बोधन गर्न सक्ने सिपको आवश्यकता हुन्छ र यस्तो सिप नभएका शिक्षकलाई सिकाइको उपयोगमा समस्या देखिन्छ । प्रभावकारी सिकाइमा प्रभाव पार्ने यो सट्टा आधार हो । राष्ट्र भाषाका रूपमा शिक्षण तथा सिकाइ अघि बढाउने वा दोस्रो भाषाका रूपमा शिक्षण सिकाइ अघि बढाउने त्यसको ज्ञान शिक्षकलाई चाहिन्छ । यस्तो सिप तथा ज्ञानका अभावका कारण सिकाइ प्रभावकारी नहुने अवस्था निश्चित छ ।

(छ) सहयोगी शिक्षण सामग्रीको व्यवस्थापन : भाषाका कक्षाका लागि विभिन्न प्रकृतिका सिकाइ सामग्रीको आवश्यकता हुन्छ । शिक्षकले कक्षामा माध्यम वा विषयका रूपमा कुनै भाषालाई

उपयोग गर्दा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक, सिकाइ सहयोगी सामग्रीको उपलब्धता र प्रयोग गर्ने वातावरणको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता सामग्रीहरूमा शिक्षक निर्मित सामग्रीहरू, सिर्जनात्मक अभ्यास गराउने सामग्रीहरू, मातृभाषा र साक्षरता अघि बढाउने सामग्रीहरू, सिकाइमा प्रेरणा जगाउने वा बढाउने सामग्रीहरू, विद्युतीय माध्यमबाट उपलब्ध हुने सामग्रीहरू र विभिन्न क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरू हुन् । सिकाइका विभिन्न प्रयोजनअनुसारका सामग्री चाहिन्छ । यस्ता सामग्रीको अभावमा सिकाइ प्रभावित रहन्छ । यसका लागि थप लगानीको आवश्यकता छ । विद्यालयमा भवन निर्माण वा शिक्षक तलवमा लगानी भएको देखिए पनि सिकाइको विकासका लागि ध्यान पुगेको छैन । प्रभावकारी सिकाइको आधार स्तम्भ हो सहयोग सामग्री । यसको व्यवस्थापन अपरिहार्य छ ।

(ज) **लगानी** : मातृभाषालाई माध्यम वा विषय शिक्षणका रूपमा अघि बढाउन चाहिने आवश्यक बजेटको व्यवस्थापन हुन सकेको छैन । शिक्षक तयारी र कक्षा सञ्चालनको वातावरण निर्माणदेखि सिकाइलाई निरन्तर प्रभावकारी बनाउन विभिन्न सुधारका काम गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता विविध कामका लागि चाहिने थप आर्थिक स्रोतको समस्याका कारण प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । कतिपय भाषाका स्रोत व्यक्तिको अभावमा सामग्री निर्माण गर्न सकिएको छैन । यी सबै क्षेत्रमा थप लगानीको आवश्यकता छ ।

(भ) **अभिभावकमा सचेतना** : अभिभावकमा सचेतनाको अभावका कारण पनि माध्यम वा विषयका रूपमा मातृभाषालाई अघि बढाउन सकिएको छैन । नेपाली अभिभावकमा आफ्ना बालबालिकामा अङ्ग्रेजी बोल्ने र लेख्ने धारणाले अधिक प्रश्रय दिइएको पाइएको छ । यो अवधारणा भाषा प्रयोगको ऐतिहासिक प्रचलन तथा परम्परा हो भन्ने लाग्छ । स्थानीय भाषाले बजारको मान्यता नपाएको सन्दर्भ यसको अर्को आधार बन्न गएको छ । अधिक अभिभावकले आफ्नो बच्चाले रोजगारी पाओस् भन्ने धारणाले बढी मान्यता पाएको छ । यस आधारमा पनि मातृभाषालाई माध्यम बनाएर सिकाइ अघि बढाउन थालनी भएका स्थानमा समेत पछि निरन्तरता पाउन नसकेका उदाहरण रहेका छन् । नेपालको शैक्षिक चेतना श्वेत रङ जागिर हो । यो अभिमुखीकरण विद्यालय शिक्षाको थालनीदेखि नै भएको देखिन्छ । स्थानीय सिपको सिकाइले यस आधारमा मान्यता पाउन । मातृभाषाको प्रयोगबाट शिक्षा दिन पनि अभिभावकमा अङ्ग्रेजी वा नेपाली भाषामा पढाउनाले र श्वेत रङवाला जागिर पाउन सजिलो हुन्छ भन्ने धारणाको विकास भएको छ ।

४. निष्कर्ष

मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गरी सिकाइ अघि बढाउन भाषा आयोगले प्रारम्भिक आधार तयार गरेको छ । उल्लिखित प्रतिवेदनका आधारमा मातृभाषालाई सिकाइको माध्यम बनाउन थप केही काम गर्नुपर्ने हुन आउँछ । यस क्षेत्रमा केही लगानी वृद्धि गरी मातृभाषाको प्रयोग गरेर सिकाइ

अघि बढाउन सकिने देखिन्छो छ । यी विविध आधारमा हेर्दा स्थानीय सरकारले प्राप्त भएका सुभावका आधारमा मातृभाषालाई विद्यालयको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने सम्भावना बढेको छ । विद्यालयमा माध्यमका रूपमा सिकाइ प्रारम्भ गर्दा पहिलो चरणमा बाल शिक्षा अनि त्यसै अनुभवका आधारमा आधारभूत तहको कक्षा ३ सम्म कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीति तयार गर्नु जरुरी देखिन्छ । बहुभाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यालयमा भाषिक अनुकूलनका समानता र असमानताको ख्याल गरेर सिकाउने रणनीतिका लागि आवश्यक तालिमको पहिले नै व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ । यस क्षेत्रको विकासका लागि थप केही नीति र रणनीतिको चयन आवश्यक छ । रोजगारीसँग गाँसिएको मातृभाषा सिकाइको सन्दर्भलाई नियाल्दा यसमा स्थानीय तहले विश्लेषण गर्न बाँकी रहेको पक्ष आर्थिक पक्ष हो । यो भाषाको उपयोगको थालनीपछि आर्थिक प्रभाव पर्ने क्षेत्र कुन कुन हुन् ? के के गरेमा आर्थिक गतिविधि बढाउन सकिन्छ भनेर विश्लेषण गरी कार्यक्रम तयार गर्नु आवश्यक देखिन्छो छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

आचार्य, सुशन र अन्य (सन् २००९), नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाका नीति तथा रणनीतिहरूको पुनरवलोकन, भक्तपुर : शिक्षा विभाग ।

कानून किताब व्यवस्था समिति (वि.सं. २०७२), नेपालको संविधान - २०७२, काठमाडौं : लेखक ।
कोइराला, विद्यानाथ र अन्य (सन् २००९), शैक्षिक प्रवर्धन, काठमाडौं : एजुकेसन इनोभेसन एन्ड रिसर्च ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (वि.सं. २०५१), मातृभाषाको माध्यमबाट प्राथमिक शिक्षा सम्भाव्यता अध्ययन, (अप्रकाशित) भक्तपुर : लेखक ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (वि.सं.२०५४), राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा प्रतिवेदन, (अप्रकाशित) भक्तपुर : लेखक ।

भाषा आयोग, (२०७६), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, (तेस्रो), काठमाडौं : लेखक ।

भाषा आयोग, (२०७५), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, (दोस्रो), काठमाडौं : लेखक ।

भाषा आयोग, (२०७४), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, काठमाडौं : लेखक ।

लोपचन, लोकबहादुर (सं) (२०४६), मातृभाषाहरूको शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदनहरूको सारांश आ.व.२०७३/०७४-२०७४/०७५, काठमाडौं : भाषा आयोग ।

राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाव आयोग (वि.सं. २०५०), राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाव प्रतिवेदन, काठमाडौं : लेखक ।

रिमाल, डिल्लिराम (प्रतिवेदक) (२०७५), शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्बन्धी एकीकृत अध्ययन

- प्रतिवेदन, लालभाडी गाउँपालिका, कञ्चनपुर, रानाथारु भाषा, काठमाडौं; भाषा आयोग ।
शिक्षा मन्त्रालय, (२०६६), विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-२०७२, काठमाडौं: लेखक ।
- Bourhis, R.Y. & Giles, H (1977). The principles of accommodation theory.
Tollefson, J.W. (1999). Planning language planning inequality
language policy in the community. London : Longman.
- Central Bureau of Statistics. (2011). National population and housing census
2011(National Report), vol 1. Kathmandu: Author.
- Central Bureau of Statistics. (2014). Population monograph of Nepal, vol II.
Kathmandu: Author.
- Yadava, Y.P. (2003). Language. Central Bureau of Statistics. Population
monograph (Vol 1). Kathmandu: Author.
- Yadava, Y.P. (2014). Language. Central Bureau of Statistics. Population
monograph (Vol II). Kathmandu: Author.

नेपाली भाषा शिक्षणका चुनौती र निराकरण

✍ ईश्वरा पौडेल

उपप्राध्यापक, भोजपुर बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

नेपालमा रहेका जनसङ्ख्याको आधा हिस्साले मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गरेको र संविधानले सरकारी कामकाज तथा शिक्षाको भाषाका रूपमा स्वीकार गरेको नेपाली भाषाको शिक्षण हुन्छ तर वर्तमान विश्वव्यापी रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको प्रभाव र बहुभाषिक सामाजिक संरचनाका कारणले नेपाली भाषाको शिक्षण सहज छैन । नेपाल भाषा शिक्षणका क्रममा निकै चुनौतीहरू छन् । मानक नेपाली भाषा सिकाउने चुनौती, शिक्षकको दक्षता, दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक, नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिकाप्रतिको दृष्टिकोण, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग, मनोवैज्ञानिक पक्ष जस्ता चुनौती रहेका छन् । नेपाली भाषाप्रतिको दृष्टिकोण सुधार, सरकारी नीतिमा प्रष्टता र शिक्षा शैक्षणिक सामग्रीमा लगानी गरेर यस्ता चुनौतीसँग लड्न सकिन्छ ।

१. परिचय

भाषाविचार विनिमय गर्ने उपयुक्त र भरपर्दो माध्यम हो । मानव सभ्यता, शिष्टता र संस्कृतिको द्योतक मानिने भाषाले मानवको इज्जत, प्रतिष्ठा र संस्कारलाई प्रस्तुत गरिरहेको हुन्छ । मानव समाजमा विचार विनिमय गर्न र आफ्ना कुराहरू सञ्चार गराउन भाषाको प्रयोग हुन्छ । भाषा सिपहरूको सँगालो हो । यो सुनाइ, बोलाइ, पढाइ तथा लेखाइ सिपको रकीकृत रूप भएकाले यी सिपको अन्तर्सम्बन्धले भाषा अर्थपूर्ण हुन्छ । नेपाली भाषा नेपालमा सरकारी कामकाजको भाषा र लगभग आधा जनसङ्ख्याले मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत फैलिएको भाषा हो । यसको संरक्षण तथा बिस्तार र आधुनिकीकरणका लागि यसको शिक्षण आवश्यक हुन्छ । बहुभाषिक मुलुक नेपालमा नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा प्रशस्त चुनौती रहेका छन् । यस आलेखमा नेपाली भाषाको शिक्षणको क्रममा रहेका चुनौती र तिनको निदानका उपायहरूको चर्चा गरिएको छ ।

२. नेपाली भाषा शिक्षणका चुनौती

भाषा शिक्षण भनेको विषयको शिक्षण नभई भाषिक सिपको शिक्षण हो । भाषिक सिपको शिक्षण गर्दा विभिन्न समस्याहरू आइपर्छन् । यस्ता समस्या सिर्जना हुनमा स्वयम् भाषाको प्रकृति, सिकाइको वातावरण तथा सिकाइ सञ्चालन गर्ने निकायको भूमिका र नीतिनियम तथा सामाजिक सोचको भूमिका हुन्छ । यिनै समस्या वा अप्ठ्याराहरू भाषा शिक्षणमा चुनौती बन्न पुग्छन् । नेपाली भाषा शिक्षणका मुख्य चुनौतीहरूलाई तल सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ :

(क) मानक रूपको शिक्षण

भाषाको मानक रूप भन्नाले शुद्ध, शिष्ट, स्तरीय र सबै भाषा प्रवक्ताहरूले मानेको भाषासम्बन्धी संरचना हो । नेपालमा मानक नेपाली सिक्ने सिकाउने कार्य चुनौतीपूर्ण बनेको छ । नेपाल बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक र बहुभाषिक मुलुक भएकाले यहाँ नेपाली भाषाका विभिन्न उपभाषिकाहरू रहेका छन् । सामाजिक व्यवहारमा भाषिकाहरूको प्रयोग गरिँदै पनि लेखाइ र पढाइमा तथा प्रशासनिक, साञ्चारिक र अन्य राष्ट्रिय गतिविधिमा स्तरीय, शिष्ट र मानक स्वरूपको भाषा प्रयोगमा गर्नुपर्ने भएकाले यो कार्य चुनौतीपूर्ण बनेको हो (ढकाल, २०६७, पृ १४) । सिकारु जुन भाषिकाको प्रयोक्ता हो, त्यही भाषिका बोल्ने र बोले जस्तै पढ्ने र लेख्ने कारणले उसलाई मानक नेपाली भाषा सिकाउने कार्य चुनौतीपूर्ण बन्छ । यसका साथै विभातृभाषीहरूलाई उनीहरूको मातृभाषाको कारण दोस्रो भाषाको मानक रूप सिक्न र सिकाउन पनि समस्या परिरहेको हुन्छ । स्थानीय स्तरमा बोलिने भाषा र शैक्षिक क्षेत्रमा बोलिने भाषाका निकै अन्तर हुन्छ । यी दुई भाषिक रूपबीचमा शब्दभण्डार, उच्चारण वाक्यगठन आदिमा फरक पर्छ । शिक्षक स्वयम्मा पनि कहिलेकाहीँ मानक रूपको सन्देहमा पर्न सक्छ ।

अर्को तथ्य भनेको मानक रूपको निक्कैलमा भएको समस्या हो । “नेपाली लेख्य भाषामा वर्णविन्याससम्बन्धी अस्पष्टता एक प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको छ । यस्तो समस्याले गर्दा लेख्य भाषाको मानकीकरण प्रक्रिया प्रभावित हुन गई भाषामा एकरूपता कायम हुन सकिरहेको छैन । यसरी लेख्य भाषाको मानक रूप निर्धारण हुन नसक्नु भनेको भाषिक विकासमा अवरोध उत्पन्न हुनु हो” (जोशी, २०७७) । मानक नेपाली भाषाको लेख्य रूपमा आएको विवादका कारण शिक्षक स्वयम् नै अन्योलमा रहेको हुनाले कुनचाहिँ मानक लेख्य रूप हो भन्ने कुरा पहिचानमा अप्ठ्यारो आइपरेको छ । यसका अतिरिक्त फरक फरक तहमा फरक खालका वर्णविन्यासको प्रयोगले पनि भाषाको लेख्य रूपको शिक्षणलाई चुनौतीपूर्ण बनाएको हो ।

(ख) दक्ष शिक्षक

विषयको व्यवस्थित ज्ञान र सिकाइको सिप दुवै पक्षमा भाषा शिक्षक कुशल हुनु जरुरी छ । नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा कतिपय शिक्षकहरूले सिपको शिक्षण नगरी विषयवस्तुको शिक्षण गरिरहेका हुन्छन् भने कति शिक्षकहरूमा शुद्ध, स्तरीय र मानक भाषिक रूपको ज्ञानसमेत हुँदैन । उनीहरू निगमनात्मक शिक्षण विधि प्रयोग गरेर कक्षामा शिक्षण गरिरहेका हुन्छन् । पुराना शिक्षकहरूमा पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था नगरिएको र कतिपय ठाउँमा तालिमको व्यावहारिक प्रयोगमा समस्या देखिएकाले नेपाली भाषा शिक्षण चुनौतीपूर्ण बनेको छ । कतिपय शिक्षकहरू ज्ञान र सिप दुवै भएका तर व्यावहारिक रूपमा भने ऊर्जाशील नहुने समस्या पनि छ ।

(ग) दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण

नेपाली बहुजातीय र बहुभाषिक मुलुक भएकाले यहाँ दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने

समस्या रहेको छ । दोस्रो भाषा सिकाइ तुलनात्मक रूपमा असहज र कठिन हुन्छ । असहज वातावरण र कठिन प्रक्रिया भएकाले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्ने राई, लिम्बु, थारु, गुरुङ, तामाङलगायतका जातिका लागि धेरै नेपाली भाषा सिकाइ कठिन हुन्छ । भाषासँगसँगै सिकाइमा साँस्कृतिक पक्षले पनि प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । विमातृभाषीहरूलाई देवनागरी लिपि अपरिचित हुने र पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकमा भएको लिपि प्रयोगले उनीहरूलाई असर गरिरहेको हुन्छ । नेपाली भाषा जसरी भए पनि सिकाउनुपर्ने अवस्था रहेको छ र यो कार्य चुनौतीपूर्ण बन्न गएको छ ।

(घ) पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक

पाठ्यक्रम शैक्षिक योजनाहरूको दस्तावेज भएकाले उद्देश्य, विधाको क्षेत्र र क्रम, विषयवस्तुको सीमा र छनोटमा असन्तुलन भएर शिक्षणमा समस्या आउँछ । भाषिक सिपको केन्द्रीय उद्देश्यमा बनेको पाठ्यक्रम नै असन्तुलित भएपछि प्राप्त गर्नुपर्ने उद्देश्यहरू शतप्रतिशत प्राप्त हुन सक्दैनन् । वि.सं. २०२८ सालपछि नेपाली भाषाका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा पुरानाका तुलनामा निकै सुधार आएका पनि पूर्ण रूपमा समाधान भने हुन सकेको छैन । भाषा र व्याकरणलाई पाठ्यपुस्तकबाटै सिकाउने कुराले विद्यार्थीलाई अन्याय बनाएको छ । प्रयोग पक्षबाट व्याकरण सिकाउनु सकारात्मक कुरा हो तर अधिकांश व्याकरणात्मक अभ्यासहरू सैद्धान्तिक प्रकृतिका छन् । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक शिक्षक तथा विद्यार्थीका हातमा समयभित्र नपुग्ने तथा सुलभताको कमी छ । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा रहेको यस किसिमको समस्याले गर्दा शिक्षण प्रक्रियालाई गतिशीलतातर्फ लैजान समस्या सिर्जना भएको छ । पाठ्यक्रम निर्माणपश्चात् यसका विषयमा व्यापक रूपमा विज्ञहरूद्वारा समीक्षा गरी पुनर्लेखन नगर्ने र सामान्य छलफलपछि लेखिएको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन गर्नाले भने जति शैक्षिक उपलब्धि हुन सकेको छैन । यसका अतिरिक्त सबै स्थान र भाषिक पृष्ठभूमि भएका सिकारुका लागि स्थानीय आवश्यकता सुहाउँदो पाठ्यपुस्तक नहुनाले पनि नेपाली भाषा शिक्षण चुनौतीपूर्ण बनेको छ ।

(ङ) नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिका

शिक्षणसम्बन्धी शैक्षणिक भूमिकाका कारण पनि नेपाली भाषा शिक्षण कार्यमा चुनौती देखिन्छ । कतिपय विद्यालयहरूमा दरबन्दीबमोजिमका दक्ष र योग्य नेपाली विषयको शिक्षकले नेपाली विषय नपढाएर सबैभन्दा कमजोर अन्य विषयको शिक्षण गर्न नसक्ने शिक्षकले पढाउने समस्या रहेको छ । नीतिगत रूपमा विषयगत शिक्षकले पढाउने भनेता पनि व्यावहारिक रूपमा कतै कतै अभै पनि समस्या छ । नेपाली विषय पढाउन अन्य विषयका शिक्षकबाट काम चलाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । नेपाली मूल विषय पढेर प्रशिक्षित भएका दक्ष र योग्य व्यक्तिले नेपाली विषय पढाउन पाएका छैनन् । नेपालमा घटेर गएको महसुस गर्ने बुझ्नुकहरूको कारण पनि समस्या सिर्जना भएको छ । त्यतिमात्रै होइन, अन्य विषय पढ्न नसक्नेले मात्र नेपाली विषय पढ्छन् भन्ने भ्रम पनि उत्तिकै छ । अङ्ग्रेजी भाषालाई निजी विद्यालयहरूले

प्राथमिकता राखेर पनि नेपाली भाषाको गुणात्मक स्तर घटेर गएको छ । यस्ता विद्यालयले नेपाली भाषा शिक्षणका लागि पाठघण्टा पनि पर्याप्त नछुट्याएको देखिन्छ । नेपाली भाषालाई हेर्ने दृष्टिकोण नै नकारात्मक भएपछि भाषालाई सिप शिक्षणमा भन्दा विषयवस्तु शिक्षणमा जोड दिने र व्याख्यान विधिमा जोड दिने कारणले पनि समस्या सिर्जना गरेको छ ।

(च) सिकारु र समाजको मनोवृत्ति

नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा मनोवैज्ञानिक समस्याहरू रहेका छन् । नेपालीभाषा शिक्षण गर्दा भिन्न भाषा, भिन्न संस्कृति तथा भिन्न परिवेशबाट आएका सिकारुहरू हुन्छन् । व्यक्तिगत भिन्नता भएका नेपाली मातृभाषी र विमातृभाषीको समूहले गर्दा भाषा शिक्षण जटिल हुन्छ । सिकारुहरूले भिन्नभिन्न क्षेत्रका समस्या निम्त्याउँछ । व्याख्यान र निगमनात्मक विधिको प्रयोग र बालमैत्री वातावरणको अभावले मातृभाषी र विमातृभाषीहरूले भेदभाव महसूस गर्ने, कक्षा शिक्षण पट्यारलाग्दो हुने, कक्षा सहभागिता न्यायपूर्ण तबरले नहुने, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कम हुने वा योजनाबद्ध शिक्षणको अभाव हुने, विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइमा जोड नदिने, सिकारुको मनोविज्ञानलाई नबुझ्ने जस्ता कारणले गर्दा नेपाली भाषा शिक्षण चुनौतीपूर्ण बनेको छ । यस्ता कारणले सिकारुमा नेपाली भाषा सिकाइप्रति विकर्षण पैदा हुन्छ । यसबाहेक समाजको मनोवृत्तिले पनि नेपाली भाषा सिकाइप्रति नकारात्मक भूमिका खेलेको छ । नेपाली भाषा सिकेर केही हुन्छ, नेपाली त नपढी पनि सिकिहालिन्छ भन्ने जस्ता गलत मानसिकताका कारण सिकारु नेपाली भाषा सिकाइप्रति कम प्रेरित हुन्छन् । यसले गर्दा मानक र शुद्ध नेपाली भाषाको शिक्षणसिकाइलाई चुनौतीपूर्ण बनेको छ ।

(छ) सूचना र सञ्चार प्रविधि

सूचना भनेको कुनै कुराको जानकारी हो भने सञ्चार भनेको साभ्ना रूपमा विचारको आदानप्रदान हो । सूचना तथा सञ्चारले प्रभावकारी शिक्षण सिकाइमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसले नयाँ नयाँ शिक्षण विधिको प्रयोग गरेर बालबालिकालाई सिकाइमा अभिप्रेरित गर्न र सिकाइका क्रममा आइपरेका समस्या समाधान गर्न मद्दत गर्छ । यही सूचना तथा सञ्चारको विकासले नेपाली भाषा शिक्षणलाई भने चुनौतीपूर्ण बनाएको छ । नेपाली भाषा नेपालमै उपेक्षामा परेको देखिन्छ । अङ्ग्रेजी भाषाको अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव र हिन्दी भाषाको सञ्चारमा रहेको बिस्तारका कारण नेपाली भाषाका सामग्रीहरू सञ्चारका माध्यममा कम मात्रामा रहेको हुन्छन् । यसको साथै कतिपय सूचना र सञ्चारका माध्यम प्रसारित प्रकाशित नेपाली भाषामा मानक रूपको प्रयोग नभएको र ती भाषिक प्रयोगको प्रभावका कारण सिकारुमा त्यस्ता त्रुटिपूर्ण सामग्रीको छाप पर्ने हुँदा मानक नेपाली भाषा शिक्षण कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ । अर्को कुरा भनेको सञ्चारमा माध्यम र इन्टरनेटमा पनि मानक र शुद्ध नेपाली भाषाका सामग्रीको अभाव रहेको हुनाले ती सामग्री नेपाली भाषा शिक्षणका लागि सहयोगी बन्न नसकेको अवस्था देखिन्छ । सूचना तथा सञ्चारबाट प्राप्त भएका थोरै सामग्री पनि प्रयोग गर्न नजान्दा नेपाली भाषा शिक्षण थप चुनौतीपूर्ण बनेको छ ।

३. निराकणका उपायहरू

नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा विभिन्न समस्या वा अप्ठ्याराहरू आइपर्ने र सो कार्य चुनौतीपूर्ण बन्ने कुरा माथि नै प्रस्ट्याइसकिएको छ । यस्ता चुनौतीको सामना गरेर नेपाली भाषा शिक्षण गर्नुको विकल्प छैन । यहाँ माथि चर्चा गरिएका चुनौती निदान गर्ने उपायहरू सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा चुनौतीका प्रयाग गरिएका सङ्ख्याको क्रमअनुसार समाधान वा निदानका उपायहरू उल्लेख गरिएको छ ।

नेपाली भाषा शिक्षकले मानक, शुद्ध, स्तरीय भाषा सिक्नका लागि सिकारुलाई सदैव प्रेरणा र हौसला दिनुपर्छ । शिक्षक स्वयम्ले भाषिक प्रयोगमा सचेतता अपनाउनुपर्छ तथा आधिकारिक, शुद्ध र स्तरीय शिक्षण सामग्रीको मात्र प्रयोग गर्नुका साथै लेख्य भाषालाई सतप्रतिशत शुद्ध र स्तरीय लेख्नुपर्छ । सिकाइको भाषा प्रयोगलाई सूक्ष्म रूपमा निरीक्षण गरी तत्काल पृष्ठपोषण, तत्काल सुधार र सुधारको कार्यान्वयन गराउनुपर्छ । समाजका शिष्ट, सभ्य समुदायलाई स्रोत बनाएर भाषिक प्रयोग गर्ने पढालेखा समुदायका बीचमा मानक स्वरूपको चर्चा र निष्कर्ष निकाल्ने, भाषासाहित्यसँग सम्बन्धित पुस्तक-पत्रपत्रिकामा रहेको लिखित भाषाको प्रयोगमा मात्र जोड दिनुपर्छ । मानक भाषा प्रयोगका लागि व्याकरणसँग सम्बन्धित नियमको प्रयोगको अनुसरण गर्ने र स्तरीय तथा प्रयोगात्मक शब्दकोशको प्रयोग गर्ने बानीको विकास गराउन सके मानक नेपाली भाषा सिकाउने चुनौतीसँग लड्न सकिन्छ । यसका लागि भाषा आयोग तथा विश्वविद्यालयको नेपाली भाषा विभागको सहयोग आवश्यकिय हुन्छ ।

देशमा शैक्षिक बेरोजगार रहेको वर्तमान अवस्थामा कुनै पनि बहानामा अयोग्य शिक्षकको भर्ती प्रक्रिया बन्द गर्नुपर्छ र दक्ष शिक्षकको छनौटमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । ज्यादै पुरानो प्रशिक्षण प्राप्त गरेका नेपाली भाषा विषयका शिक्षकहरूलाई पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । मूल विषय नेपाली लिएर पढेका विद्यार्थीलाई मात्र नेपाली विषयको दरबन्दीमा छनोट गर्नुपर्छ ।

दोस्रो भाषा सिकाइका लागि विद्यार्थीहरूले गर्ने समस्याको पहिचान, वर्गीकरण, समस्याको विश्लेषण, निष्कर्ष र निष्कर्षको कार्यान्वयनको चरण अवलम्बन गर्नुपर्छ । दोस्रो भाषा सिकाइलाई वातावरण सहज बनाउने सहयोग गर्ने तथा वैयक्तिक समस्या बुझ्ने गर्नुपर्छ । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा दोस्रो भाषीलाई विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । भाषिक सिपाहरूमा आवृत्तिमूलक अभ्यास गरी पृष्ठपोषण दिने र सुधार गर्ने व्यवस्थित योजनाको निर्माण गर्नुपर्छ । दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्नेलाई अभिप्रेरित गर्ने प्रकारका सामग्रीको व्यवस्था र त्यस्तो वातावरण निर्माण गर्नु जरुरी हुन्छ ।

पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा सरलबाट जटिल, स्थूलबाट सूक्ष्म, मूर्तबाट अमूर्त, ज्ञातबाट अज्ञात तथा सामान्यबाट विशेषको सिद्धान्तअनुरूपको हुनुपर्छ । स्थानीय क्षेत्रको आवश्यकता सुहाउँदो पाठ्यक्रमको विकासबाट पनि नेपाली भाषा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । यसरी

पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माणमा वैज्ञानिकता तथा व्यावहारिकता ल्याउन सके भाषा शिक्षणका चुनौतीको सामना गर्न सहज हुन्छ ।

नेपाली भाषा शिक्षण गर्न नेपाली मूल विषय पढेका र योग्य तथा दक्ष शिक्षकको व्यवस्था गर्नुपर्छ । अन्य विषय पढेका शिक्षकलाई नेपाली भाषा शिक्षणका लागि बन्देज गर्ने र विषयगत रूपमा दरबन्दी निर्माण गरी सोही आधारमा शिक्षक नियुक्ति गर्ने व्यवस्थालाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । नेपाली भाषा शिक्षणलाई गुणात्मक रूपमा प्रवर्धन गर्नका लागि शिक्षकलाई समय समयमा प्रशिक्षित गराउनुपर्छ । निजी विद्यालयमा रहेको नेपाली भाषाको विषयवस्तुमुखी र व्याख्यानमुखी शिक्षण परिपाटीको अन्त्य गरी नेपाली भाषाको गुरुगरिमालाई बढावा दिने गरी शिक्षणसिकाइ गरे गराए मानक नेपाली भाषा शिक्षण सहज र प्रभावकारी हुन्छ । अतः नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा, जनसम्पर्कको भाषा र शिक्षणको माध्यम भाषा भएकाले यसप्रति सबैले सकारात्मक सोचको विकास गर्नुपर्छ ।

नेपाली भाषा शिक्षण रहेका चुनौती निराकरणका लागि सूचना तथा सञ्चारका माध्यममा नेपाली भाषाका सामग्रीको पर्याप्तता हुनुपर्छ । स्तरीय नेपाली भाषामा बनेको भिडियो, गुगलबाट छनोट गरिएका सामग्री, सिकाइ प्रभावकारी बनाउने तालिम सामग्रीको उपलब्धता भएमा यस्तो चुनौतीको सामना गरेर प्रभावकारी रूपमा नेपाली भाषा सिकाउन सकिन्छ । रेडियो, टी.भी, जस्ता माध्यमबाट नेपाली भाषाका च्यानलको सङ्ख्यामा वृद्धि र सिकारुको रुचिअनुसारका सामग्रीको प्रसारण गरेर नेपाली भाषाप्रतिको चाख बढाउन सकिन्छ । भाषा शिक्षकलाई सूचना तथा सञ्चारका साधनहरूको प्रयोगसम्बन्धी तालिम आदि सञ्चालन गरेर र त्यस्ता साधनलाई सिकाइमा अधिकतम प्रयोगका लागि प्रेरित गर्ने कार्य गर्नुपर्छ । प्रभावकारी सञ्चारका रूपमा नेपाली भाषाको एउटै र शुद्ध रूपको सञ्चार गराउने कार्यले पनि नेपाली भाषा शिक्षणका चुनौती सामना गर्न सहज हुन्छ ।

४. निष्कर्ष

वर्तमानमा विश्वव्यापी रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको प्रभाव र बहुभाषिक सामाजिक संरचनाका कारणले नेपाली भाषाको शिक्षण सहज छैन । नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा प्रशस्त चुनौती रहेका छन् । मानक नेपाली भाषा सिकाउने चुनौती, शिक्षकको दक्षता, दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक, नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिकाप्रतिको दृष्टिकोण, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग, सामाजिक मनोवृत्ति जस्ता चुनौती यहाँ रहेका छन् । सरकारी तवरबाट मानक नेपाली भाषामा भएका विवाद समाधान गरी लेख्य रूपमा एकरूपता कायम गर्ने, प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षाबाट शिक्षक नियुक्ति गर्ने, दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्नेलाई अभिप्रेरित गर्ने, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माणमा वैज्ञानिकता तथा व्यावहारिकता ल्याउने, निजी विद्यालयमा रहेको नेपाली भाषाको विषयवस्तुमुखी र व्याख्यानमुखी शिक्षण परिपाटीको अन्त्य गर्ने, नेपाली भाषाप्रति सबैको सकारात्मक सोचको विकास गर्ने

र प्रभावकारी सञ्चारका रूपमा नेपाली भाषाको सञ्चालन र शुद्ध रूपको सञ्चार गराउने कार्यले नेपाली भाषा शिक्षणका चुनौती सामना गर्न सहज हुन्छ । अतः भाषिक पृष्ठभूमि, सरकारी नीति र सामाजिक मनोवृत्तिका कारण चुनौतीपूर्ण बनेको नेपाली भाषा शिक्षण सरकारी नीतिमा प्रष्टता तथा कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता, शैक्षणिक सामग्रीमा लगानी तथा नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिकाप्रतिको सकारात्मक सोचले सहज, प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक बन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६१), नेपाली भाषा शिक्षण (छैटौँ संस्करण), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
जबरा, स्वयमप्रकाश र पौडेल, गिरिराज (२०६६), शिक्षा मनोविज्ञान, काठमाडौँ : हेरिटेज पब्लिसर्स
एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

जोशी, खगेन्द्र (वैशाख ३, २०७७), नेपाली भाषामा वर्णविन्याससम्बन्धी समस्या, समकालीन साहित्य,
नेपाली साहित्यको सङ्ग्रह, https://www.samakalinsahitya.com/index.php?show=detail&art_id=6744

ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६७), नेपाली भाषा शिक्षण : परिचय र प्रयोग, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन ।
ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७४), नेपाली भाषा शिक्षण, एम.के पब्लिसर्स एन्ड
डिस्ट्रिब्युटर्स ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७२), भाषा पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति, काठमाडौँ : विद्यार्थी
पुस्तक भण्डार ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५८), भाषाविज्ञान, काठमाडौँ : न्यु हिरा इन्टरप्राइजेज ।
राई, विष्णुकुमार (२०७७) (यशोधरा मा.वि. भोजपुरका नेपाली विषय शिक्षक) सँग अन्तर्वार्ता ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण (दोस्रो संस्करण),
काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६५), शैक्षणिक विधि, काठमाडौँ : राज अफसेट प्रेस ।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०७२) बालविकास र सिकाइ, काठमाडौँ: राज अफसेट प्रेस ।

शर्मा, ऋषिराम (साउन ११, २०७५), भाषा प्राप्ति र आर्जन, समकालीन साहित्य, नेपाली साहित्यको सङ्ग्रह,
https://www.samakalinsahitya.com/index.php?show=detail&art_id=6370

श्रेष्ठ, प्रकाशमान (२०६२), पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन, काठमाडौँ : युनाइटेड ग्राफिक प्रिन्टर्स प्रा.लि. ।

समावेशी शिक्षा

Universal design for learning (UDL) as a tool for inclusive education

✉ Ananda Paudel, PhD.

Head of Programme, VSO Nepal

Abstract:

To accomplish the universal goal of SDG 4, and implement fully the universal provisions of different international human rights instruments, use of UDL is an inevitable and mandatory to all government. Nepal has initiated various interventions to promote inclusion in education sectors, however still more focused interventions is urgent to accomplish the goal of inclusive education. UDL which promotes to implement multiple means of engagement, multiple means of participation and multiple means of action and expression through multiple pathways to learning, different ways of presentation of learning materials, varying methods of instructions key role players need to understand the UDL properly and plan and implement the interventions accordingly. It is where specific attentions in developing and utilizing the pedagogical competencies, strengthening management and support functions, creating enabling school environment and high level of commitment in allocating budget in mainstreaming UDL is urgent, which are some of the challenges for UDL mainstreaming. This article provides some of the conceptual understanding, existing practices, issues and challenges regarding inclusive education, potential strategic interventions and role of teachers to mainstream UDL in instructional design and pedagogical process are highlighted.

Context

Right to education for all is the universal human rights principles that each country has its liability to design and implement education policies and programmes to address this universal goal. Irrespective to gender, ethnicity, cast, disabilities, nationalities, color, religion etc. every child has freedom and right to education. However, globally, this is not the case. Everywhere, children are facing some sort of discrimination, injustice in the right to education movement.

Majority of teachers did not adjust their teaching to students' learning needs, language status and cultural diversity. Under inclusive education interventions, segregation practice is still prevalent in many countries. The main responsible persons to design and implement inclusive pedagogical practices are the teachers who lacked proper information, knowledge and understanding. Many teachers believed that inclusive education is possible and desirable (GEM, 2020). Inclusive education demands quality of resources both in terms of human and financial, however, this is problematic in many countries to address the learning needs of the children with disabilities as there are lots of evidences that resources available in education sector is distributed unequally and many children with having different forms of impairments are not getting equal access to quality education. Many schools in developing countries lacked enabling environment for inclusive education. More importantly, still 258 Million children, adolescent and youth are out of school system (UNESCO, GEM 2020), meaning that countries need additional efforts, time and resources in education and specific priority on inclusive education to meet the SDGs education goals and targets.

Accomplishing the Right to education for all requires high attentions to address the educational barriers of children with disabilities. They have several educational barriers in terms of access to education, quality learning, participation in everyday teaching learning in general curriculum. It is where, nation should prioritize their educational interventions, allocation of national resources etc. For this, globally, universal design for learning (UDL) principle was in practice. How teachers, educators, curriculum experts selected the content and presented in the text, how children with disabilities took part in everyday teaching practices, how they engaged and express their ideas, feeling and experiences, how their learning needs assessed and provided feedback etc play crucial roles to ensure the quality of learning of children with disabilities. UDL is all about these.

Inclusive education practices in Nepal

To promote social justice and equality nepal has given high priority on inclusive education since several decades ago. There is robust constitutional provision of creating inclusive and socially just society where every citizen

will enjoy their freedom, right to education, practice of human rights, rights to practice and promote mother tongue and promote teaching learning for visual and hearing impairments (Constitution of Nepal, 2015). The constitution further emphasized that inclusion is a way to create more equal and fair society, where education will be instrumental to accomplish this goal. More importantly, Nepal has already ratified different UN conventions, protocols and declaration with regarding to human rights. For instance, Universal Declaration of Human Rights (1948), the Convention on the Rights of the Child (1989) and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD, 2006), Salamanca conference (2004), Conventions on the Elimination of all forms of Discriminations Against Women (CEDAW) etc. These all ratifications have provided ground to plan and implement inclusive education policies, programme and interventions.

The Nepal government has made several provisions to promote inclusion. Provision of residential scholarship, resource class, assessment center in each district, support for care givers, motivation scholarships, teacher's professional development, and material support. Conduction of special needs education integrated inclusive schools and the new initiative regarding in creating model schools are some of the interventions that government has made to provide quality access to all children with disabilities. Additionally, the government has also developed IE master plan and is currently working on inclusive education approach paper to help in making inclusive education policy, planning, programming, budgeting and their effective implementation to assure the rights to education for all and accomplish the SDG goal.

The provision and implementation of equity strategy (2015) is one important policy departure in the field of inclusive education. Equity in access, equity in participation, and equity in learning outcomes, provision of equity measure for inclusion, clarification of equity dimensions are the major provision of this strategic provisions of the equity strategy. This strategy has been implementing now and based on this, equity-based financing initiative has also in practice through the development and implementation of equity index and equity based financing approach.

Issues and challenges regarding inclusive education

There are several issues and challenges with respect to education and learning of children with disabilities. Inadequate data and evidences to promote quality learning, design and implementing effective and relevant educational interventions; inadequate institutional and professional/technical capacity among the school teachers and educational managers; harmful traditional practices and their continuation such as gender, disability, untouchability, ethnicity; inadequate knowledge information among the parents to support disable children's education and learning; inadequate investment from the government on disability sector; inadequate support mechanism for the teachers and school authority to promote disable friendly teaching learning in real classroom; implementation of homogenous curricula and curricular materials; lacked proper mechanism to identify types of disabilities on timely; lacked adequate training opportunities to the teachers on disability and inclusion; implementation of segregated mode of special need education and low priority to design and implementing inclusive schools from the government; lacked access to proper learning materials; lacked proper database regarding disabilities, out of school disable children; lacked of disable friendly schools and classroom environment are some of the issues and challenges regarding disable children's education and learning. Moreover, the newly enacted education policy 2019 has deactivated the existing inclusive education policy and did not made specific provisions to promote inclusion and this All governments (federal, provincial and local) need to prioritize to develop specific inclusive education policy, plan and directives to implement specific programme to address these issues and challenges.

Ineffective implementation of inclusive education policies; provision of segregated schooling for the children with disabilities, lacked physical accessibilities due to poor infrastructure (no ramps, lacked disable friendly toilets etc) and geographical diversities; lacked reasonable and adequate accommodation facilities for the children with disabilities to study in resource center; lacked trained teachers to address the learning needs of the children with disabilities as per the nature and types; communication barriers (no sign language and or braille instruction and teaching learning materials); traditional and negative mindsets, attitudes and behavior of the teachers and parents with regard to disable children's education; homogeneous curriculum and curricular materials; low priority in budget allocation in inclusive education, are some of the pertinent problems with regard to inclusive education in Nepal.

Understanding Universal design for Learning

Children having functional limitations have the ability to learn and attain high quality life through education and other livelihood support if they received quality of appropriate support in the classroom (Foreman, 2009). In general, our children are not getting proper guidance and support due to lacked knowledge, skills and competencies among the teachers and even parents are not providing support to them. Therefore, making education accessible to all is being challenged where UDL supports significantly (Katz, 2012). Teachers capacity to customize the curriculum and design and implement disable friendly pedagogical practices can resolve the learning needs of the children trough the use of UDL principles and practices. As it focuses more on multiple means of representation, multiple means of expression, and multiple means of engagement (Rao & Meo, 2016). Teachers themselves and children will engage in the learning process and provide ample opportunity to demonstrate their learning and experiences during the pedagogical discourse (Hall, Meyer & Rose, 2012). Again, UDL also promote scaffolding approach to encourage childrens' participation in the pedagogy which further maximize their learning (Basham & Marino, 2013). Focusing in reducing educational and learning barriers through UDL is the best approach to increase the access to education and quality learning of disabled children (Rao & Meo, 2016; Al-Azawei, Serenelli & Lundqvist, 2016). Therefore, the teachers need to have the competencies of assessing students leaning progress and modifying the teaching tactics as per the

disabilities and their learning status, where UDL contributes significantly (Lampport, Graves & Ward, 2012). UDL fosters learning through collaboration (Howard, 2004).

UDL has its three basic principles. First, it provides multiple means of representations (recognition network). Second, it provides multiple means of action and expression (strategic network) and Third, it provides multiple means of engagement (affective network). These principles clearly disclose the ideas that to address the diverse needs of the children, the whole education system need to focus more engagement and participation of the disable children. If the educational environment is not disable friendly, then children multiple means of representation become problematic. Likewise, their will lose the opportunity of providing actions and expression in the pedagogical discourse and their will not be engaged in the pedagogical practices. These means, all students will not have equal opportunity to be succeeded; all children will not have access to all materials and thus, they have limited engagement in learning; their variant learning needs will not be addressed. However, UDL envisioned that all students will have equal opportunities to gain the knowledge, skills, and motivation necessary for learning. As the ultimate goal of UDL is to develop “expert learners” (Rose & Gravel, 2009). Likewise, UDL further seeks to enhance learning opportunities for diverse learners through customize learning according to students’ individual “readiness, interest, and learning profile” (Tomlinson, 1999). Therefore, adaptative modes of curricula, flexible modes of learning, continuous instructional support to the learners, responsive learning opportunities, differentiated instruction and adaptive teaching are pivotal in the process of implementing UDL. For successful inclusion, adaptation is a critical factor as well (Cross et al., 2004; Dingle et al., 2004; Hunt & Goetz, 1997; Manset & Semmel, 1997), which can purposefully address individual needs (Dee, 2011).

There are core three principles of UDL. These principles will support all educational personnel to design and implement UDL and also mainstream UDL pedagogical practices in general education stream. They are briefly highlighted below:

1. **Multiple means of engagement:** this principle promotes students' engagement in a multiple way. For these teachers need to use some of the guiding provisions such as- allowing enough time for work and application of learning; enhance learning through assistive technology; foster mutual collaboration and collaborative teaching; teachers need to reach to all children and support their learning; providing alternative source of contents to promote children's learning opportunities; providing classroom notes and major discussion points to the children; respecting student's diversity; designing and implementing a variety of learning and assessment formats; frequently assess the students learning and provide appropriate feedback to them; and use the principle of scaffold during the teaching learning. These all actions promote multiple means of engagement.
2. **Multiple means of representation:** creation of course contents to address the diverse needs of learner; use of multiple means of pedagogical practices through the use of assistive technology; providing multiple learning choices to the disabled children to promote their participation; regular feedback and support to the children on their assignments; constant use of learning and management tools to promote learning; use of mapping tools and motivating children's engagement; utilize social media are some of the strategic measure teachers need to use in everyday teaching learning process to enhance multiple means of representations.
3. **Multiple means of actions and expression:** to create an environment to the students to demonstrate their understanding and learning, teachers must use the principle of multiple means of action and expression. For this he/she need to use the strategies such as-adjustment of course assignments; modification of instructional strategies; use of accessible technology to promote engagement, interactions and discussion; use of discussion board; allowing flexible opportunities to the students to demonstrate their skills; provision of choices to them when responding; regular feedback on their learning; use of conceptual mapping tools etc.

Source: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1201588.pdf>

Role of teachers in the use of UDL

The conceptual discussion above disclosed the idea that teachers remain

at the heart of UDL implementation. They are the key pillar of DUL. Teachers need to change their mindsets, attitudes and behaviour and shift their traditional one path teaching learning mode to multiple path of teaching and learning modes. The approaches, principles, methodologies, strategies set and practice globally under UDL, teachers play pivotal roles. For the successful integration of UDL in daily teaching learning process the teachers should promote the actions like: i) use of assistive technology and digital teaching learning materials ii) modification of curricula as per the learning needs of the disabled children iii) understand UDL concepts, principles, approaches, strategies, tools and technique properly iv) maintain high level of expectation for all learners v) consider learning differences, preferences and needs of each learner during instructional planning stage vi) use and provide flexibility for learning vii) align learning outcomes as per the UDL concepts and principles to reduce the learning barriers of disabled children viii) design instructional delivery methods to address the diverse learning needs ix) design instructional materials as per UDL principles x) use assessment methods and practices as per the types and nature of disability and their learning ways xi) create instructional environment where each students and teacher support to promote learning culture within the classroom xii) assess children's' learning regular and provide feedback to support them Xiii) motivate, inspire and activate learners to engage in teaching learning process to widen their expression, actions and interaction during the pedagogical activities.

The instructional actions of the teachers to mainstream UDL in teaching learning process, the existing teacher trainings (both preservice and in-service) should align with the DUL principles and practices. The current practice of pre-service and in-service teacher training cannot develop the essential competencies among the teachers to use the UDL in their instructional process. Again, the physical access to the schools, classrooms and other facilities are also the barriers for implementing UDL. It is where the government should provide the priority to accomplish the SDG education goal (SDG-4). As in the absence of enabling school and classroom environment, the competencies attained from trainings will not

the translated into the reality. This is major problems in the context of Nepal, where specific consideration is urgent.

Potential Strategic interventions to mainstream UDL principles

In order to implement UDL, schools and teachers must design and follow some of the strategic interventions to shift from traditions modes of teaching learning to UDL mode. There are couple of strategic interventions practiced globally in the process of implementation of UDL. Some of the important strategic interventions are highlighted below:

Making physical infrastructure access to all: Public buildings must be accessible to the children with disabilities. If required, they need to be retrofitted with ramps and other architectural features to provide physical access, so that all children could have access. Likewise, the classroom environment, toilets and wash facilities need to be design as per the needs of the disabled children.

Flexibility and digitization of curricular content: alternatives to "one-size-fits-all", the curricular contents and learning materials need to be developed in digitized form. Children with disabilities have some access to computers and assistive devices to have access to digitized contents and learning materials. As educationists have argued that curriculum should provide multiple, varied, and flexible options for representation, expression, and engagement ((Hitchcock et al., 2005). Interdisciplinary contents must be designed and delivered. Likewise, curricular should focus and promote collaborative, project-based and research-driven contents to provide ample opportunities to the children for learning engagements. Moreover, curricular modification is one of the inclusive teaching, thereby fostering universal design for learning (Jiménez, Graf & Rose, 2007; Al-Azawei, Serenelli & Lundqvist, 2016).

Addressing the learners diverse learning needs: teachers and or educators must assess the learners diverse learning needs, competencies and interest in the process of pedagogical practices. Children having disabilities have specific talents, competencies those could be useful in designing and implementing pedagogical practices. Therefore, these need to be identified

and utilized for their learning benefits as diverse classroom required diversity in pedagogical instructions. It is where UDL will support significantly. Through UDL teachers can support to the students to fulfill their multiple learning needs.

Developing teachers' competencies to address learning needs: Teachers professional competencies is crucial to design and implement UDL pedagogies. The teachers' role need to shift from information dispenser to learning facilitators. They need to promote flexible learning and teaching practices Edyburn, (2010), minimize barriers to instructions (Wehmeyer, 2006), and need to design individualized education program to support children with disabilities (Coyne et al.2012) and thus, teachers competencies need to be developed and effectively utilized.

Use of active learning strategies: To engage all children in learning process, teacher need to design and implement active learning strategy. In this connection, think-lair -share; whole group discussions; poster and glary walk; more opportunity to the children on variety of learning materials and interactions. Access to more learning materials, and interactions will promote children's learning and engagement. Teachers need to understand that students are ultimately in charge of their own learning and thus, they should be engaged, participated and take the responsibility and ownership towards their learning.

Systematic use of process to design and implement pedagogical practices by teachers: Inclusive education teachers must follow the specific strategies to address the learning needs of disabled children. During the designing the pedagogical plan or lesson plan he/she need to: set learning outcomes; assess learners learning variability; selection of contents, materials and methods as per the learning variability; determine, develop and use assessment tools, methods and procedures to assess the learning progress; implement teaching learning initiatives; evaluate individual children's leaning and learning gaps; and redesign remedial lessons to accomplish the targeted learning outcomes. These strategic works will help to implement the UDL and address the learning needs of disable children.

Use of ICT and assistive technology in teaching learning process: This is the age of technological and digital revolution and social transformation (Collins & Halverson, 2009). Use of technology help children with disabilities to accelerate their learning and make them more independence to others. This will promote their classroom engagement and participation, to complete the learning assignments and contribute to a better-quality learning. The provision of digital textbooks and learning materials provide better alternatives to the children to get instant feedback from the resource facilitators and improve their learning (Patton and Roschelle, 2008). Therefore, to implement the universal design for learning principle in a more effective ways, the government and the teachers should promote the use of ICT and digital pedagogy in the classroom.

Fulfilling the knowledge gaps: Regarding UDL and inclusive education, the main actors of education such as curriculum experts and designers, school management authorities, educational managers, school heads, and teachers lacked proper understanding and competencies on how to integrate UDL principles into their everyday work. The concept of inclusion, principle of UDL varies from teacher to teacher, school to schools and district to district. Many teachers have the feeling that its good to run separate school for disable children, integrated concept of teaching learning in presence of general students with disabilities cannot be beneficial for students without disabilities and majority of the teachers lacked the abilities to teach children with disabilities. Therefore, the visible knowledge gaps among the teachers and other key role players (duty bearers) need to be fulfilled in order to mainstream and implement UDL if education system.

Development and use of professional learning community: for the effective implementation of UDL in education system, the schools or the education system. A group of professionals can reinforce and support the government and schools to develop and implement inclusive policies plans and programme to facilitate UDL in a more meaningful and purposeful way. In each schools, the professional community support to design and implement instructional practices following the UDL principles. The traditional practice of subject specific department should transform into the professional

communities. Such community can facilitate different types of professional discussions, counseling to the teacher for the effective use of UDL to address the disabled children's learning needs.

Identification and mitigation of barriers to inclusion: regarding inclusion there are several barriers those are compelled children with disabilities to be outside the school system. The most common barriers are attitudinal, communication, physical, institutional and knowledge barriers. The magnitude and impact of such barriers might be different from school to school and context to context. Therefore, each schools in the community need to identify the barriers and their mitigation strategies for the effective implementation of UDL. Teachers and educational managers need to be prepared to design and implement UDL as per the prevalence of contextual barriers identified.

Encourage classroom discussion, use of multiple teaching learning activities (role play, small group work, debate, think-pair-share, case studies, storytelling, project work etc.), use of digital modes of teaching learning, use a variety of assessment methods, encourage multiple ways of demonstrating learning, assignments in various formats, one to one discussion on learning progress, issues and challenges, remedial support to address the learning issues, encouragement of students to support feedback on their learning etc. will promote multiple means of representation to provide learners various ways of acquiring information and knowledge. These will also increase the opportunities of multiple means of expression to demonstrate the students learning progressions and increases their engagement in a multiple way along with learning inspiration. This is the core idea of UDL.

Reflection

To assure the goal of education that specify by SDG- ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all the government need to prioritize its educational interventions regarding inclusion. Clear inclusive education policy is the foremost interventions that government should develop and implement. Second, development of enabling environment to all educational institutions including schools to increase access to children with disabilities into the school. Third, development and utilization of professional competencies among the

key duty bearers including schoolteachers on inclusive education, UDL, curricular adaptation, learning assessment, etc. Fourth, context specific analysis of barriers to inclusive education and interventions to mitigate them. The blanket approach of one size fits all will not be effective to address the learning needs in all socio-cultural, geo-political context. Fifth, use of assistive digital technology to promote multiple means of children's engagement in pedagogical practices can address the learning needs and learning barriers. Sixth, professional support and feedback to the teachers to address the instructional problems that they encounter during the implementation of UDL in real classroom situation through a systematic reform and use of available experts in the locality. Seventh, allocation of adequate budget in instructional support to promote the multiple means of participation, engagement and expression and actions. In this regard, government should have national commitment to ensure the budget allocation in disability and inclusion. Eighth, teachers play crucial roles and he/she need to perform: understanding students strength and weakness, adapt curricula and learning materials as per learning need of children, engage students in the process of designing lessons, provide window of opportunities to the children to engage and express their ideas and choices, use assistive and digital technology while delivering the pedagogical practices, share contents in a variety of ways, evaluate and provide continuous feedback to the children's learning etc. Therefore, teachers' capacity on inclusive education, UDL must be the priority under inclusive education interventions. Ninth, Curricular adaptation and flexibility will help disabled children to have better access to curricula and curricular materials and thus, curricular adaptation should be planned and implemented. Tenth, addressing the traditional mindsets among the parents, teachers and educational managers need to be changed where adequate level of awareness, capacity building activities must be designed and implemented. Eleventh, lacked access to schools, classroom, laboratory, toilet and other lab is hindering the disable children's access to school and learning, it is where the government need to prioritize and invest adequately. Finally, willingness, commitment and desire to mainstream UDL by all key role players must the mandatory action to mainstream UDL to accomplish the SDG education

goal.

References

- Al-Azawei, A., Serenelli, F., & Lundqvist, K. (2016). Universal Design for Learning (UDL): A Content Analysis of Peer Reviewed Journals from 2012 to 2015. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 16(3), 39-56. <https://doi.org/10.14434/josotl.v16i3.19295>.
- Basham, J. D., & Marino, M.T. (2013). Understanding STEM education and supporting students through universal design for learning. *Teaching Exceptional Children*, 45(4), 8-15. <https://doi.org/10.1177/004005991304500401>
- Collins, A., & Halverson, R. (2009). Rethinking education in the age of technology: The digital revolution and the schools. New York, NY: Teachers College Press. Retrieved from http://ocw.mit.edu/courses/media-arts-and-sciences/mas-714j-technologies-for-creative-learning-fall-2009/readings/MITMAS_714JF09_read03_coll.pdf
- Coyne, P., Pisha, B., Dalton, B., Zeph, L. A., & Smith, N. C. (2012). Literacy by design: A universal design for learning approach for students with significant intellectual disabilities. *Remedial and Special Education*, 33(3), 162-172. <https://doi.org/10.1177/0741932510381651>.
- Cross, A., Traub, E., Hutter-Pishgahi, L., & Shelton, G. (2004). Elements of successful inclusion for children with significant disabilities. *Topics in Early Childhood Special Education*, 24, 169-183.
- Edyburn, D. L. (2010). Would you recognize universal design for learning if you saw it? Ten propositions for new directions for the second decade of UDL. *Learning Disability Quarterly*, 33(1), 33-41. <https://doi.org/10.1177/073194871003300103>.
- Foreman, P. (2009). Education of students with an intellectual disability: Research and practice. New York: IAP.
- Hall, T. E., Meyer, A., & Rose, D. H. (2012). Universal design for learning in the classroom: Practical applications. NY: Guilford Press.
- Hehir, T., & Katzman, L. I. (2012). Effective inclusive schools: Designing successful schoolwide programs. San Fransisco: John Wiley & Sons
- Higbee, J. L., & Goff, E. (2008). Pedagogy and Student Services for Institutional

- Transformation: Implementing Universal Design in Higher Education..
- Howard, K. L. (2004). Universal Design for Learning: Meeting the Needs of All Students. In the Curriculum--Multidisciplinary. Learning & Leading with Technology, 31(5), 26-29.
- Hunt, P., & Goetz, L. (1997). Research on inclusive educational programs, practices, and outcomes for students with severe disabilities. The Journal of Special Education, 31, 3-31.
- Jimenez, T. C., Graf, V. L., & Rose, E. (2007). Gaining access to general education: The promise of universal design for learning. Issues in Teacher Education, 16(2), 41-54.
- Katz, J. (2012). Teaching to diversity: The three-block model of universal design for learning. Winnipeg: Portage & main press.
- Lamport, M. A., Graves, L., & Ward, A. (2012). Special needs students in inclusive classrooms: The impact of social interaction on educational outcomes for learners with emotional and behavioral disabilities. European Journal of Business and Social Sciences, 1(5), 54-69.
- Manset, G., & Semmel, M. I. (1997). Are inclusive programs for students with mild disabilities effective? A comparative review of model programs. The Journal of Special Education, 31, 155-180.
- Messinger-Willman, J., & Marino, M. T. (2010). Universal design for learning and assistive technology: Leadership considerations for promoting inclusive education in today's secondary schools. Nassp Bulletin, 94(1), 5-16.
- Meyer, A., Rose, D., & Gordon, D. (2014). Universal design for learning: Theory and practice. 40 Harvard Mills Square: CAST Professional Publishing
- Patton, C. M., & Roschelle, J. (2008, May 7). Why the best math curriculum won't be a textbook. Education Week, pp. 24-32.
- Rao, K., & Meo, G. (2016). Using Universal Design for Learning to Design Standards-Based Lessons. SAGE Open, 6(4), 01-12.
- Rose, D.H., & Gravel, J.W. (2009). Getting from here to there: UDL, global positioning systems, and lessons for improving education. In D.T. Gordon, J.W. Gravel, & L.A. Shifter (Eds.), A policy reader in universal design for learning (pp. 5-18). Cambridge, MA: Harvard Education Press

- Schelly, C. L., Davies, P. L., & Spooner, C. L. (2011). Student Perceptions of Faculty Implementation of Universal Design for Learning. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 24(1), 17-30.
- Takahashi, J. (2013). Multiple intelligence theory can help promote inclusive education for children with intellectual disabilities and developmental disorders: Historical reviews of intelligence theory, measurement methods, and suggestions for inclusive education. *Creative Education*, 4(09), 605. <https://doi.org/10.4236/ce.2013.49086>
- Tomlinson, C. A. (1999). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners*. Alexandria, VA: ASCD.
- Wehmeyer, M.L. (2006). Universal design for learning, access to the general education curriculum and students with mild mental retardation. *Exceptionality*, 14(4), 225-235. https://doi.org/10.1207/s15327035ex1404_4

सामाजिक न्याय तथा समानतामा शिक्षाको भूमिका

✍ गम्भीरबहादुर हाडा

सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

सामाजिक न्यायको दृष्टिले न्यायोचितता भन्नाले सकारात्मक विभेद गर्ने व्यवहारलाई जनाउँछ । न्यायोचितताको सवाललाई रावल्स भन्ने सिद्धान्तकारले व्याख्या गरेका छन् र उनको भनाइअनुसार न्यायोचितताभित्र निष्पक्ष स्रोत वितरण, मानव अधिकार र अवसर वितरण पर्दछन् जसलाई सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक प्रणालीहरूले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । विकास प्रक्रियाले जसलाई सबैभन्दा असर पुऱ्याउँछ उसैको निर्णय गर्ने प्रक्रियामा पहुँच तथा नियन्त्रण भयो भने त्यसलाई सामाजिक न्याय भन्न सकिन्छ । रावल्सले बहुलवादी समाजमा मानविय स्वतन्त्रतालाई उपयोग गर्न पाउनु नै न्यायोचितता हो भनेका छन् । साभ्ना स्रोत व्यवस्थापन सामाजिक न्यायको अवस्था र कारणहरू पत्ता लगाउन सैद्धान्तिक बहस र बृहत् राजनीतिक परिपाटीलाई केलाउनुपर्ने हुन्छ । नेपालमा यससम्बन्धी काम गर्ने सङ्घ संस्था तथा व्यक्तिहरू एउटा निश्चित सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश (वर्ग, जाति, लिङ्ग तथा अन्य सामाजिक विभेदहरू) मा काम गरिरहेका छन् । अमर्त्य सेनले सामाजिक न्यायलाई व्यक्तिहरूको विविधतासँग गाँसेर हेरेका छन् जस्तै आन्तरिक चरित्रहरू (लिङ्ग, उमेर, शिक्षा आदि) र बाहिरिया चरित्रहरू (वंशानुगत, भाग्यवाद, धर्म आदि) उनको भनाई अनुसार एउटा सामाजिक परिस्थितिमा भएको न्याय अर्को सामाजिक परिस्थितिमा अन्याय पनि हुन सक्छ । साभ्ना स्रोत व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरूले यसलाई एउटा सामुदायिक स्रोत व्यवस्थापन र संरक्षणको राम्रो नमुनाको रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरेका छन् ।

१. विषय प्रवेश

न्याय एक मूल्य हो । न्यायको सर्व स्वीकार्य एवम् आधिकारिक परिभाषा पाउन सकिँदैन प्लेटोले जसको जे चिज हो उसैलाई फर्काइदिनु वा प्रदान गर्नु Giving to each what he or she is due नै सामाजिक न्याय हो भनेका छन् । मानिसहरूलाई ठिक र बेठिक छुटाउनका लागि मार्गदर्शन गर्ने विश्वव्यापी सिद्धान्तहरूको समग्ररूपलाई न्याय भन्न सकिन्छ । समानका सदस्यहरूको सहकार्य सहअस्तित्व र समानताका आधारमा सामाजिक कार्यलाई ठिक वा बेठिक भनि छुटाउनु सामाजिक न्याय भन्न हो ।

आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक जीवनका विविध क्षेत्रमा सबै समुदायका लागि न्यायोचित, निष्पक्ष र समान अवसर उपलब्ध गराउनुलाई क्षमता भनिन्छ । सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषित तथा भौगोलिक रूपमा समान रूपले सबै क्षेत्रको सन्तुलित विकास गर्नु नै विकासमा समता (Equity) हो । न्यायोचित विकास भन्नाले विकास प्रक्रियामा क्षेत्रीयता, जातीयता, भाषिक तथा अन्य

पूर्वाग्रहहरूलाई अलग गराई सबैको सम्मानजनक उपस्थितिलाई जनाउँछ । क्षेत्रीयता र राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक पहुँचको आधारमा विकासलाई प्रभाव पार्ने र माथिल्लो वर्गको हितानुकूल राष्ट्रिय साधनलाई प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यस्ता राष्ट्रिय साधनहरूलाई गरिब, उत्पीडित तथा पछाडि परेका वर्ग समुदायलाई बिनाभेदभाव विकास प्रक्रियामा सामेल गर्दै विकासको प्रतिफलमा उनीहरूको समान पहुँचको अवस्थाको सिर्जना गर्नु न्यायोचित विकास हो । नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनापछि विभिन्न सामाजिक तथा भौतिक पूर्वाधारका क्षेत्रमा केही प्रगति देखि र्‍यतापनि गरिबी निवारणमा आशातित सफलता मिल्न सकेन । गरिब र पिछडिएका वर्गको ठूलो समूह विकासको मूल प्रवाहमा आउन सकेनन् ।

समानता भन्नाले मानिसहरूका बिच धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, राजनीतिक आस्था वा यस्तै आधारमा हुने भेदभावरहित अवस्थालाई जनाउँछ । समानताका अवधारणा मानवीय मूल्य, मान्यता, मर्यादा र प्रतिष्ठाका आधारमा सबै व्यक्तिहरू अन्ततः समान छन् भन्ने तथ्यपरक मान्यतामा आधारित छ । प्रसिद्ध राजनीतिशास्त्री रुसोका अनुसार मानिसहरूका बिच दुई प्रकारका विभेदहरू रहेका पाइन्छन्: प्राकृतिक र कृत्रिम । प्रथमअन्तर्गत प्रकृतिले नै सबै व्यक्तिहरूलाई समान बनाएको छैन र व्यक्तिहरूका बिच प्राकृतिक रूपमा नै विभेद रहेको छ, जसलाई मानवीय प्रयासद्वारा हटाउन सकिँदैन । दोस्रोअन्तर्गत प्रकृतिले समान बनाएको कुरामा पनि मानवीय प्रयासबाट असमान बनाइएको छ, जुन कृत्रिम हो र यसलाई मानवीय प्रयास स्वरूप हटाउन पनि सकिन्छ । यी पछिल्ला असमानताहरू मानव निर्मित असमानताहरू हुन् र मानवीय प्रयासबाट यिनलाई हटाउन पनि सकिन्छ । समाजमा विद्यमान रहेका आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्थाका आधारमा यिनको उत्पत्ति भएको हुन्छ । यसो हुनुको प्रमुख कारण भने समाजमा विद्यमान साधन र स्रोतको असमान वितरण एवम् पुरातनवादी सोचाइ नै हो । यसर्थ जन्मजात रूपमा समान अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूका बिचमा गरिने यस प्रकारका विभेदहरू आफूलाई सभ्य, सुसंस्कृत र बुद्धिमान् प्राणी मान्ने मानिसका लागि नसुहाउने व्यवहार एवम् मानवताविरुद्धको अपराध मानिन्छ । फलतः आज विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरूले समानतालाई नागरिकको मौलिक एवम् कानुनी अधिकारको रूपमा मान्यता प्रदान गरी यस विरुद्धका कार्यलाई दण्डित गर्ने नीति लिएको पाइन्छ ।

२. समानताका धारणाहरू

(क) औपचारिक धारणा

यस अवधारणालाई Aristotle को समयदेखिकै पश्चिमी विचारको निरन्तरता मानिन्छ । समानतासम्बन्धी यो प्राचीन धारणा हो । यसले मानिसहरूकाबिच हुन सक्ने शारीरिक, मानसिक एवम् यस्तै अन्य अक्षमताहरूतर्फ ध्यान दिँदैन । समानताका लागि समान र असमानताका लागि असमान व्यवहार यसको प्रमुख सिद्धान्त रहेको छ । यस धारणाअनुसार महिला र पुरुष दुवै प्राप्त अवसरको फाइदा लिनका लागि समानरूपमा सक्षम मानिन्छन् । यस धारणाअन्तर्गत महिला र पुरुष, धनी र

गरिब, सक्षम र अक्षम, सबल र निर्बलका लागि अलग-अलग कानुनको व्यवस्था गरिएको हुँदैन । सबैका लागि एउटै कानुन हुन्छ र सो कानुनबाट प्राप्त अवसरका लागि सबै समानरूपमा सक्षम रहेको मानिन्छ । हाम्रा आवश्यकताहरू यति विविध र जटिल छन् कि सम्पूर्ण देशवासीहरूलाई समानरूपले लागू हुने कानुन मात्र बनाएर हाम्रो व्यवहार चल्न सक्तैन । निरपेक्ष समानता, एकरूपता न सम्भव छ न वाञ्छनीय नै । कुनै एउटा समुदाय, वर्ग वा समूहको आवश्यकता पूरा गर्न बनेको कानुनले अर्को समुदाय, वर्ग वा समूहका मानिसहरूको समस्या समाधान हुँदैन, किसान र औद्योगिक मजदुरका लागि एउटै कानुनले उनीहरू दुवै समूहको आवश्यकता पूरा गर्न सक्तैन । कानुन बनाउने र लागू गर्ने कुनै खास उद्देश्य वा प्रयोजन हुन्छ । तसर्थ राज्यले देशका भिन्न-भिन्न कानुनहरू बनाउन आवश्यक हुन्छ । कुनै खास आवश्यकता पूर्तिका लागि वा कुनै खास समस्या समाधानका लागि कुनै विशेष कानुनी व्यवस्था गर्न विधायिका सक्षम हुन्छ र त्यसो गर्दा विधायिकाले त्यो कानुन देशका नागरिकहरूमध्ये कसलाई लागू हुने र कसलाई लागू नहुने भनी छुट्याई नागरिक एवम् कानुनको वर्गीकरण गर्न सक्तछ । यसलाई वर्गीकरणको सिद्धान्त भनेर भनिन्छ । तर राज्यले जसरी मन लाग्यो त्यसरी कानुनको वर्गीकरण भने गर्न सक्तैन । वर्गीकरण विवेकपूर्ण हुनुपर्दछ । त्यसैले यसलाई विवेकपूर्ण वर्गीकरणको सिद्धान्त भनेर भनिन्छ । यसमा सामान्यतः संविधानले नै निषेध गरेको धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति वा वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने गरी कानुनको वर्गीकरण गर्न राज्यले सक्तैन ।

सामाजिक न्याय भन्नाले अवसरमा समान पहुँच भन्ने बुजिन्छ । विकासमा सामाजिक न्यायको अभावले व्यक्तिको छनोटमा मात्रै अवरोध गर्दैन कि यसले समाजको हरेक अभिकारवाट वञ्चित गराउँछ । सामाजिक न्याय विकास प्रक्रियामा आदेश वाक्य हो यसले आर्थिक विकास र वृद्धिलाईमात्र जोड नदिई, मानव अधिकार आत्म प्रतिष्ठा, राजनीतिक स्वतन्त्रता, स्वस्थ जीवन स्रोत र साधनमाथि समान पहुँच र साक्षरता जस्ता कुराहरू समेत एकीकृत रूपमा समेटेको छ । तसर्थ राज्यले प्रदान गर्ने आर्थिक सामाजिक संस्कृतिक, राजनितिक वातावणीय । शिक्षा स्वास्थ्य, आदि सम्पूर्ण सेवा सुविधाप्रति समाजका प्रत्येक नागरिकको समान पहुँच पुगेको अवस्थालाई वास्तविक अर्थमा सामाजिक न्याय भनिन्छ । विकासको मूल धारबाट बाहिरका विभेदीकरण र वञ्चितीकरणले गहिरो चोट पुगेका वर्ग तथा समुहहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा सहभागी बनाई समाजका उत्पादनशील साधन र स्रोतमाथि समान पहुँचको वातावरण सृजना गर्नु सामाजिक न्याय हो । राज्यका साधन र स्रोतहरूमाथि समान अवसर र पहुँच मानव मात्रको नैसर्गिक अधिकार हो । यहि अधिकारको ग्यारेन्टी नै साँचो अर्थमा सामाजिक न्याय हो सामाजिक न्याय र सकारत्म विभेद सँगसँगै अगाडी बढ्दछन सकारात्मक पहल तथा विभेदलाई सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने एक उपायका रूपमा लिइन्छ ।

सामाजिक न्याय भनेको देशका विपन्न र पिछडिएका बर्गलाई राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा ल्याई राज्यमा उपलब्ध उत्पादनशील साधन र स्रोत माथिको पहुँच उपयोग र नियन्त्रणमा समता

र न्यायाय स्थापना हुनु हो । असमानता हटाउने र शशक्तीकरण गर्ने दायित्व सामाजिक न्यायाको रहेको हुन्छ । सामाजिक न्यायले साधनस्रोतको प्राप्ति, सोको उपयोग र त्यसबाट प्राप्त हुने नतिजामा समतामा आधारित समानतालाई निर्दिष्ट गर्दछ । सामाजिक न्याय प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको आधारभूत पक्ष हो । साँच्चै नै सामाजिक न्यायलाई प्रजातन्त्रको आत्मा भनिन्छ । सामाजिक न्याय विनाको प्रजातन्त्र स्वदरिलो हुन सक्दैन ।

समानताको हकमा महिला, दलित, आदिवासी-जनजाति, मधेसी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको नमानिने भनी विशेष संरक्षण (असमानता) को व्यवस्था पनि छ । समानता पनि सामाजिक जीवनका लागि आवश्यक छ । समानता बारेमा पनि मनुष्यको गलत धारणा छ । उनीहरूको विचारमा ईश्वरले सबै मनुष्यलाई रचना गरेको हो । धनी र गरिब उँच-नीच सबै मनुष्यले बनाएको चीज हो । मानव अधिकारको घोषणामा पनि यो कुरा बनाइएको छ कि मनुष्य स्वतन्त्र र समान पैदा भएको हो र अधिकारको विषयमा पनि उनीहरू समान र स्वतन्त्र रहन्छन् । सकारात्मक रूपमा समानता भन्नाले सबै व्यक्तिलाई कुनै भेदभावबिना विकासको अवसर प्रदान गर्नु हो । समानता पनि विभिन्न प्रकारका छन्-

(अ) नागरिक समानता (Civil Equality)

प्रत्येक देशमा नागरिकहरूलाई नागरिक स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको हुन्छ । देशको कानूनअगाडि सबै नागरिक समान हुन्छन् । राज्यद्वारा आफ्ना नागरिकहरूलाई जीवनका अधिकार, भाषण गर्ने अधिकार, व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार आदि दिइएको हुन्छ । नागरिक अधिकार नागरिकले नागरिकको हैसियतले मात्र प्राप्त गर्दछ ।

(आ) सामाजिक समानता (Social Equality)

सामाजिक समानता पनि नागरिक समानता जस्तै छ । यसको मतलब समाजमा कुनै पनि प्रकारका वंश, धर्म, जाति आदिको भेदभाव हुनु हुँदैन र सबैलाई समान अवसर प्रदान गरिनुपर्दछ । प्रायः गरेर अविकसित देशहरूको अविकसित समाजमा सामाजिक समानता पाइँदैन ।

(इ) राजनीतिक समानता (Political Equality)

राजनीतिक स्वतन्त्रता भन्नाले प्रत्येक नागरिकलाई कुनै भेदभावबिना राजनीतिमा सक्रिय रूपले भाग लिन दिने अवसर प्रदान गर्नु हो । आफ्नो योग्यताअनुसार कुनै पनि पद कुनै पनि नागरिकले प्राप्त गर्न सक्नुपर्दछ । मत दिने, निर्वाचित हुने आदिको अधिकार राजनीतिक समानता हो । यो अधिकार कुनै भेदभावबिना देशको सबै योग्य नागरिकलाई प्राप्त हुनुपर्दछ । राजनीतिक समानताबिना राजनीतिक प्रजातन्त्र एक कल्पनामात्र हुन जान्छ । फेरि वास्तविक रूपमा राजनीतिक समानता

तबसम्म हुँदैन जबसम्म आर्थिक समानता हुँदैन ।

(ई) प्राकृतिक समानता (Natural Equality)

प्रकृतिद्वारा नै मनुष्य कोही मूर्ख, कोही बुद्धिमान, मोटो, पातलो, अग्लो, होचो आदि हुन्छन् । आधुनिक युगमा यो सोचिन्छ कि सामाजिक असमानता मनुष्यले गर्दा भएको हो । ईश्वरको अगाडि सबै समान छन् । प्रकृतिदेखि नै मनुष्य समान छन् भन्ने कुरा आफ्नो राज्यको उत्पत्तिका सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्दा लक पनि भन्दछन् । उनको भनाइअनुसार 'मनुष्य प्रकृतिदेखि नै बराबर हुन्छ किनकि सबै व्यक्तिसँग जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको अधिकार हुन्छ ।'

(उ) आर्थिक समानता (Economic Equality)

आर्थिक समानता प्राप्त गर्न असम्भव हुन्छ । तर यहाँ आर्थिक समानता भन्नाले सबैलाई आफ्नो योग्यताअनुसार कुनै भेदभावबिना अवसर प्रदान गरिनुपर्दछ भन्ने सोचिएको छ । कसैसँग पनि यस्ता सम्पत्ति नहोस् जसद्वारा ऊ अन्य व्यक्तिको शोषण गर्न सकोस् । राज्यले पनि आर्थिक समानताका लागि प्रयास गर्नुपर्दछ । तैपनि लर्ड ब्राइस भन्दछन् - "पूर्ण आर्थिक समानता असम्भव छ । तैपनि प्रत्येक नागरिकलाई आर्थिक न्यूनतमको अवसर प्रदान गरिनु नै आर्थिक समानता हो । उत्पादनको साधन केही व्यक्तिको हातमा हुनुहुँदैन ।" लास्की भन्दछन्- 'मलाई केक खाने अधिकार छैन जब मेरो छिमेकी बिनारोटी भोकै बसिरहेको छ ।' आर्थिक समानताबिना राजनीतिक समानता सम्भव छैन अन्यथा राजनीतिक शक्ति आर्थिक शक्तिको दास हुनुपर्दथ्यो । अतः हामी भन्न सक्छौं कि आर्थिक समानता नै अन्य प्रकारको समानताको आधार हो ।

३. सामाजिक न्यायका कानुनी पक्षहरू

सामाजिक न्यायका कानुनी पक्षको कुरा गर्दा बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनापश्चात् मात्रै विधिवत् रूपमा सामाजिक न्यायको प्रवेश भएको पाइन्छ । बहुदलीय व्यवस्थाको पुनःस्थापनापश्चात् मुलुक बन्द समाजबाट खुल्ला समाजमा प्रवेश गर्‍यो । ३० वर्षको अन्तरालमा विश्वआर्थिक संरचना र राजनीतिक परिदृश्यहरूमा धेरै ठूलाठूला परिवर्तनहरू भए । २०४६ सालको परिवर्तन र जनआन्दोलन दोस्रो पछि न्यायका क्षेत्रमा कानुनी तवरबाट नेपालमा पनि न्यायको प्रत्याभूति भएको पाइन्छ । विश्वको आधुनिक चिन्तन, विविध युद्ध र त्यसले दीर्घकालीन निकासको सुरुवात स्वम् विविध प्रकारका युद्ध तथा द्वन्द्वहरू निराकरणको प्रयास र राज्य निर्देशित अर्थ व्यवस्था धमाधम विघटित हुँदै गएको पाइन्छ । सन् १९८० को अन्त्यतिर उदार प्रजातान्त्रिक अवसरसँगै आएका विश्वव्यापीकरणको बढ्दो प्रभावको सन्दर्भमा परिवर्तनपछिको राजनीतिक नेतृत्वले आफ्नाआफ्ना किसिमका रणनीतिहरू, ऐन नियम स्वम् कार्यनीतिहरू अवलम्बन गरिआएको पाइन्छ ।

शैक्षिक अवसर र निष्पक्षता भन्नाले समाजका सबै व्यक्तिले शिक्षाको समान अवसर पाउनु हो । यसरी शैक्षिक अवसर प्रदान गर्दा समानता (Equality) का आधारमा मात्र नभई सबै व्यक्तिले आ-आफ्नो

योग्यता र क्षमताअनुसार निष्पक्षता (Equity) का आधारमा प्राप्त गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने शिक्षाका लागि समान अवसर सम्बन्धि एक विश्वव्यापी नारा छ । यस सिद्धान्तका अनुसार समाजका सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई शिक्षा प्रदान गर्ने मान्यता रहेको देखिन्छ तर देशको भौगोलिक, आर्थिक स्थिति र व्यक्ति तथा समाजको सामाजिक आर्थिक स्थिति स्वम् बौद्धिक सामाजिक स्तर, वातावरणजस्ता अनेकानेक कारणहरूले राष्ट्रका सबै बालबालिकाहरू समान रूपबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने मौकाबाट वञ्चित छन् । शिक्षाको छनोटमा बौद्धिक तत्त्व, भाषा, आर्थिक तत्त्व, सामाजिक आवश्यकता, राजनीतिक तत्त्व जस्ता तत्त्वहरू पनि सक्रिय हुन्छ । त्यस्तै यो सिद्धान्त लागू गर्दा समाजका सम्पूर्ण वर्ग, जात, लिङ्ग र समूहका बालबालिकाहरूले शिक्षा प्राप्त गरिरहेका छन् वा छैनन् भनेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी शिक्षाको समान अवसर र समानता भन्ने नाराको सैद्धान्तिक पक्ष अत्यन्त न्यायपूर्ण वा सामाजिक न्यायपूर्ण भएपनि यसको व्यावहारिक पक्ष अत्यन्त चुनौतीपूर्ण नै देखिन्छ किनभने शिक्षा र समाज विकास स्वम् परिवर्तनको इतिहासलाई केलाउने हो भने शिक्षा सधैं सम्भ्रान्त वर्गको पेवा बन्दै आएको छ ।

४. समावेशी शिक्षा

समावेशी लोकतन्त्रले विकेन्द्रित र समुदायकेन्द्रित सामाजिक राजनीतिक जीवनमा जोड दिन्छ । कुनै पनि रूपको लोकतन्त्रको अन्तिम लक्ष्य मानिसको जीवनमा सुधार गरी गुणस्तरीय जीवनयापन गर्ने अवस्थाको सिर्जना गर्नु हो । यसका लागि शिक्षा अति महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । शिक्षा लोकतन्त्रको साध्य र साधन दुवै हो । यसले मानिसमा लोकतान्त्रिक दृष्टिकोण मूल्य मान्यता, व्यवहार र जीवनशैलीको विकास गर्छ । यसर्थ समुदाय शिक्षाको विकास गर्न शिक्षा व्यवस्थाको सामुदायीकरण गर्ने र समावेशी लोकतान्त्रिक आचरणयुक्त नागरिक तयार गर्ने दुवै पक्षमा ध्यान दिनु आवश्यक छ । समावेशी शिक्षाले सबै नागरिकमा शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउने र समावेशी सामाजिक राजनीतिक संरचनाअनुकूल व्यवहार गर्नसक्ने क्षमताको विकास गर्नुपर्छ । शिक्षाको अधिकारलाई आधारभूत मानवअधिकार र बालअधिकारका रूपमा लिइएको छ । यी न्यायपूर्ण र कल्याणकारी समाजको निर्माण, दिगो विकास, शान्ति र स्थायित्वको महत्त्वपूर्ण आधार हो ।

संसारको एक कुनामा भएको नयाँ खोज, अनुसन्धान, नयाँ सिद्धान्तहरू, परिकल्पना, दृष्टिकोण र दर्शनको प्रभाव विश्वव्यापी रूपमा पर्ने गर्दछ । यसबाट संसारभरिका मानिसको जीवनपद्धति र चिन्तन शैलीमा असर पर्दछ । यसलाई सम्भव तुल्याउने विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये सूचना तथा सञ्चार, प्रविधिको विकास एक हो । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकासले विश्वलाई साघुऱ्याउँदै लगेर एउटा भूमण्डलीय ग्राम (Global Village) को रूपमा विकास गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । निरन्तर रूपमा नयाँ सूचनाको खोजी गर्ने, सिर्जनात्मक तथा समालोचनात्मक सोचाइको विकास गर्ने, विद्यार्थीको सिकाइलाई रुचिपूर्ण, समस्या-समाधानमुखी, सक्रिय र अन्तरक्रियात्मक बनाउन सूचना तथा सञ्चार प्रविधिले ठूलो मदत पुऱ्याउँछ । यस सन्दर्भमा रोवर्ट जे. हकिन्सले

विभिन्न देशहरूको अनुभवको आधारमा हरेक राष्ट्रले आफ्नो मानवीय पूँजी (Human Capital) को विकासमा जोड दिएको यथार्थतर्फ ध्यानाकर्षण गर्दै आजको विश्वव्यापी सूचनामा आधारित अर्थतन्त्रमा गुणस्तरीय शिक्षाको परिभाषा के हुने भन्ने कुरा नीति निर्माताहरूका लागि चुनौतीपूर्ण प्रश्न भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

विद्यालय शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको समायोजनले शिक्षाको सुधार र आधुनिकीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन । प्रविधिको प्रयोग गरी शिक्षाको आधुनिकीकरण गरेर भावी पुस्तालाई नयाँ सामाजिक परिवेशमा आइपर्ने समस्या र चुनौतीहरूको सामना गर्नसक्ने ज्ञान, सिप र क्षमताको विकास गर्नु आजको शिक्षाको चुनौती हो । नेपालका सहरी, सहरोन्मुख र केही ग्रामीण क्षेत्रहरूमा बाहेक अधिकार क्षेत्रहरूमा विकासका पूर्वाधार, विद्युत आपूर्ति र दूरसञ्चार प्रणालीको विकास हुन सकेको छैन । यसर्थ सबै क्षेत्रका विद्यालयहरूका लागि सट्टै नीति र कार्यक्रमहरू लागू हुने अवस्था देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा सबै क्षेत्रका लागि उपयुक्त हुने नीति, योजना र कार्यक्रमको निर्माण र कार्यान्वयन गर्नु सट्टा चुनौतीपूर्ण कार्य हो । सूचना तथा सञ्चार प्रविधि खर्चिलो हुने भएकाले सबै विद्यालयहरूमा सो सम्बन्धी शिक्षा दिनका लागि स्रोत साधनको व्यवस्था गर्न कठिन हुने देखिन्छ । आम जनता र अभिभावकहरू गरिबी, अशिक्षा, आर्थिक र भौतिक अभावमा जीवन बिताइरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा भौतिक आर्थिक र शैक्षिक स्रोत तथा साधनहरू, दक्ष र तालिम प्राप्त शिक्षक तथा प्राविधिकहरूको व्यवस्था गर्न निकै कठिन हुने देखिन्छ । नेपालको शिक्षा प्रणाली यान्त्रिक भएको, विद्यालय पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीहरू सैद्धान्तिक विषयवस्तुको भार बढी भएको, शिक्षण र मूल्याङ्कन प्रणाली वैज्ञानिक हुन नसकेको भन्ने टीका टिप्पणी सुन्ने गरिन्छ । शिक्षण र मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई प्रविधिमा आधारित विद्यार्थीको रुची, क्षमता र आवश्यकताअनुरूप र लचकतापूर्ण बनाउनुपर्ने चुनौतीहरू रहेका छन् । यसका लागि पाठ्यक्रम निर्माण, शिक्षणसिकाई व्यवस्था र मूल्याङ्कन पद्धतिमा सुधार गरी व्यापक रूपमा शिक्षक, शिक्षा व्यवस्थापक र अन्य सरोकारवालाहरूका लागि अभिमुखीकरण र तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । सूचना तथा सञ्चारलगायतका प्रविधिहरूमा छिटोछिटो परिवर्तन हुने गर्दछ । हामी एकैसाथ शताब्दीको पहिलो खुड्किलोमा छौं । युनेस्को (UNESCO) ले २१ औं शताब्दीका लागि जान्नका लागि सिक्ने (Learning to know), गर्नका लागि सिक्ने (Learning to do), स्वपहिचान वा केही बन्नका लागि सिक्ने (Learning to be), र सहजीवनका लागि सिक्ने (Learning to live together) सहितका शिक्षाका चार स्तम्भहरूको निरूपण गरेको छ । आगामी वर्षहरूमा विश्वमा आर्थिक खाडल र गरिबीमा वृद्धि हुने, सूचना प्रविधिले मानिसको गरिबी जीवनमा प्रभाव पार्ने, सूचना प्रविधिको पहुँच भएका र नभएकाहरूको बिचको असमानतामा वृद्धि हुने अनुसन्धानबाट देखिएको छ । राजनीतिक र आर्थिक कारणहरूले सुविधाविहीन ठाउँहरूबाट सुविधासम्पन्न ठाउँमा बसाइँ सर्ने प्रक्रिया र साधन स्रोत माथिको पहुँचका लागि द्वन्द्व र प्रतिशोध बढ्नेतर्फ विद्वानहरूले सङ्केत गरेका छन् । जनसङ्ख्या

वृद्धि र वातावरणको विनासले थप समस्या सिर्जना गर्नसक्ने देखिएको छ । यस्तो अवस्थामा हाम्रो शिक्षा पद्धतिमा आधुनिकीकरण गर्ने र २१ औं शताब्दीको चुनौतीको सामना गर्न सक्ने नागरिक तयार गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधि सहयोगी हुने देखिन्छ । नेपालको कठिन भू-बनोट र जलस्रोत उपलब्धताले समेत सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको तत्त्वलाई अभै बढाएको छ । देशको अधिकांश भाग विकट पहाडी धरातलीय स्वरूपमा रहेका र मानिसका बस्तीहरू छरिएर रहेको हुँदा विभिन्न बस्ती-बस्तीबिचको आपसी सम्पर्क र सूचनाको आदानप्रदान गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने प्रष्ट छ ।

५. सामाजिक न्यायमा समावेशी शिक्षाको भूमिका

शिक्षाको अधिकारलाई विश्वव्यापी रूपमा सबैभन्दा बढी स्वीकार गरिएको ५० वर्ष अघिको मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र देखि सन् १९८९ को बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिसम्मका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले प्रत्याभूति गरेका छन् । शिक्षाको अधिकार उपभोग गर्न नपाएका मानिसहरूमा उत्पादनशील काम गर्ने क्षमता हुँदैन । यिनीहरू आफ्नो र आफ्नो परिवारको संरक्षण गर्न नसक्ने हुन्छन् । स्वास्थ्य, सरसफाइ र पोषणको महत्त्व बुझेका मानिसहरूले आफ्नो परिवारलाई रोकथाम गर्न सकिने रोगहरूबाट बचाउन सक्छन् साथै उनीहरूको आर्थिक उत्पादकरुत्वमा वृद्धि हुनुका साथै आर्थिक तथा सामाजिक स्थिरता पनि कायम हुन्छन् । (स्रोत : 'शिक्षा' विश्वका बालबालिकाहरूको अवस्था १९९९, क्यारोल वेवाली कार्यकारी निर्देशक, संयुक्त राष्ट्र बालकोष अनुवाद-दीपक गजुरेल सम्पादन -ओम खड्का, युनिसेफ, पेज नं. ७)

विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूलाई विभिन्न किसिमका जनशक्तिहरूको आवश्यकता पर्दछ । विभिन्न किसिमको जनशक्ति निर्माण गर्ने प्रमुख दायित्व शिक्षा वा शैक्षिक सङ्घसंस्थाहरूको हुन्छ । शिक्षामा गरिएका लगानी (Input) लाई प्रभावकारी प्रक्रिया (Proces) द्वारा जनशक्ति उत्पादन (Output) गर्ने कार्य गरिन्छ । जनशक्ति पनि उच्चस्तरीय दक्ष जनशक्ति, मध्यमस्तरीय अर्धदक्ष जनशक्ति, निम्नस्तरीय वा अदक्ष जनशक्ति हुन सक्छन् । व्यक्तिमा भएको शारीरिक क्षमताको प्रभावकारी परिचालनका लागि पनि मानसिक दक्षता अभिवृद्धि आवश्यक हुन्छ ।

मानवशास्त्रीय परिभाषाअनुसार शिक्षा एउटा सामाजिक प्रक्रिया हो । बालकको व्यक्तित्वको विकासमा उसका आमाबाबु वा परिवारदेखि लिएर समाजका विभिन्न व्यक्ति । संस्था वा माध्यमबाट सचेतन वा अचेतन दुवै पक्षमा शिक्षण भइरहेको हुन्छ । विद्यालयभित्र सम्पन्न हुने क्रियाकलापलाई मात्र शिक्षा मान्न सकिन्न किनभने बालममा ज्ञान, सिप, प्रवृत्ति, सामाजिक मूल्य तथा मान्यता आदिको विकास विद्यालयको सानोभन्दा क्रियाकलापलाई समाजन वा संस्कृति अलग गरेर हेर्न सकिँदैन यसैले शिक्षाशास्त्रीहरूले शिक्षालाई समाजको जीवन पनि भनेका छन् । (स्रोत मीनबहादुर विष्ट, शिक्षाको सिद्धान्त, सहकारी प्रकाशन, छैटौं संस्करण २०५०, पेज नं. १०८) । संस्कृतिको सामग्रीबाट

नै शिक्षाको प्रत्यक्ष निर्माण भएको हुन्छ । संस्कृतिको अभावमा क्रियाकलाप शून्य सारहीन तथा प्रयोजनहीन हुन्छ । हरेक समाजले आफ्नो संस्कृत अनुकूल नै शिक्षाको व्यवस्था गरेको हुन्छ । शिक्षा पनि आफ्नो अस्तित्व कायम गर्नको निमित्त संस्कृतिको सेवा गर्दछ र समाजबाट सहयोग उपलब्ध गर्दछ । शिक्षा सट्टा यस्तो प्रक्रिया हो जसद्वारा व्यक्ति जटिल सामाजिक स्वरूप वा संरचनासित समायोजन हुन सक्दछ । शिक्षाको माध्यामबाट नै व्यक्तिले एकभन्दा अधिक संस्थागत समूहमा रहेर आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नसक्दछ । आधुनिक समाज निकै जटिल र व्यापक हुँदै गइरहेको छ । यस सामाजिक जटिलता तथा विशालताले गर्दा आजका बाल-बालिकालाई समाजको कुनै सट्टा समूह वा संस्थाको सदस्यका रूपमा विकसित भएर मात्र पुग्दैन । सट्टा बालकले परिवार, शिक्षा, सरकार, व्यापार, उद्योग, खेलकूद, साहित्य र कला आदि थुप्रै संस्थामा सक्रिय सदस्यका रूपमा विकसित हुनुपरेको छ । सट्टा सम्भाव्य नागरिकका हैसियतले उसको नागरिक जीवन व्यतीत गर्ने समर्थता हासिल गर्नुपरेको छ । यसका अतिरिक्त साँघुरिदै गरेको वर्तमान विश्वसित सम्बन्ध स्थापना समेत गर्नुपरेको छ ।

मानिसलाई आफ्नो पछिल्लो जीवन निर्माण गर्न ज्ञान, धारणा, मूल्य तथा सिपको व्यापक आधारमा प्राप्त गर्न शिक्षा आवश्यक पर्दछ । यस्तो शिक्षाले मानिसलाई नयाँ कुरा सिक्ने नयाँ अवसरहरूअनुसार चल्ने सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनहरूमा समायोजन हुने तथा राजनीतिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुने समता दिन्छ । समाजको विकास भएपछि विद्यमान संस्कृति पहिचान गर्न व्यक्तिको सामर्थ्यका लागि शिक्षा आवश्यक शर्त हुन्छ । बदलिंदो संस्कृतिको पहिचान गर्ने तथा समाजमा रचनात्मक भूमिका प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूको सामर्थ्य धेरै हदसम्म शिक्षामा निर्भर गर्दछ । शिक्षाले स्व-जानकारीद्वारा समाजलाई राम्रो ज्ञान तथा संस्कृतिको समालोचनात्मक दृष्टिकोण दिन्छ ।

६. समावेशी शिक्षाका विविध पक्ष

(क) सांस्कृतिक पक्ष

नेपाली संस्कृतिको विश्लेषण गर्दा प्रागऐतिहासिक काल, प्राचीन पौराणिक काल र गोपाल र आभिरकाल, किरातकाल, लिच्छविकाल र मध्यकाल हुँदै आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । यी कालहरूमा हिन्दु धर्म, बौद्ध धर्म, इस्लाम धर्म र यिनका सम्प्रदायहरू नेपाली संस्कृतिमा रहेको पाइन्छन् । हाल नेपालमा प्रचलनमा रहेको नेपालको बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक मुलुक मानेको छ । नेपालको उत्तरी भेगमा सामान्यतया बौद्ध धर्मको र दक्षिणी भेगमा हिन्दु धर्मको बोलवाला रहेको पाइन्छ । यहाँको राष्ट्र भाषा नेपाल भएतापनि यहाँ विविध भाषाभाषीको प्रभाव आफ्ना-आफ्ना समुदायमा रहेको छ । यस प्रकार विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी, धर्म, भेषभुषा, रहनसहन र व्यवहारको प्रभाव प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा यहाँको शिक्षामा परेको छ । अतः नेपाली शिक्षण प्रणालीको आधार

यहाँको संस्कृतिलाई मानिन्छ । उदाहरणका लागि नेपालको ऐतिहासिक कालदेखि नै हेर्दा यहाँको समाज पूर्णतया पुरुषप्रधान समान मानिन्छ । यस सामाजिक संस्कृतिमा रहेका महिलाहरू पुरुषको अधीनमा रहेकाले आजसम्म पनि यहाँको शिक्षामा महिलाहरूको पूर्ण सहभागिता रहन सकेको छैन । त्यसैले यहाँको शिक्षाको आधार संस्कृति हो । समष्टिमा भन्दा नेपाली संस्कृति विविधतामा हुर्किएको छ । यहाँ आय, मंगोल, द्रविड, निग्रो जातिका मानिसहरू बसोबास गर्दै आएका छन् । यहाँको भूगोल हिमाल, पहाड र तराइमा विभाजित छ । यहाँको पहिरन बख्खु, दौरा सुरुवाल, कछाड-भोटो, गुन्युचोलो आदि रहेको छ भने दालभात, रोटी, माछामासु, ढिडो, फाँडो यहाँको खाना रहेको छ । यस प्रकारको विविध सम्मिश्रण यहाँको संस्कृति हो । यस प्रकारको विविध संस्कृति, भाषा, धर्म जीवन पद्धति अनुरूपको आवश्यकता परिपूर्तिको जिम्मा शिक्षाको मानिन्छ ।

(ख) सामाजिक पक्ष

विभिन्न जाति, भाषा, संस्कृति, चालचलन व्यवहार, लिङ्ग, प्रजाति, वर्ण तथा विभिन्न सामाजिक समूहहरूको एकीकृत रूपलाई समाज भनिन्छ । नेपाली समाज विभिन्न जातजातिमा विभाजित छ । भाषागत आधारमा सामाजिक संरचना रहेको पाइन्छ । कतिपय छरियर रहेको भाषाभाषिकाहरूको आवश्यक संवर्धन गर्न सकिएको छैन । विभिन्न संस्कृति, कला, साहित्य आदि पनि सामाजिक आधारभित्र रहेका छन् । नेपाली समाजलाई जातीय आधारमा हेर्दा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्रमा विभाजित छ । जातअनुसारको सामाजिक व्यवहार, प्रचलन, मान्यता रीतिरिवाज, संस्कार रहेको पाइन्छ । यसै गरी समाजमा हरेक व्यक्तिहरू दुनै न कुनै पेसामा आबद्ध छन् । प्रत्येक मानिसमा हुने गुण, क्षमता, सोचाइ, शक्ति आदिमा फरक फरक स्थिति देखिन्छ । यस्तो हरेक व्यक्तिमा फरक गुणहरूको स्थितिको परिमाणको कारक तत्त्व शिक्षा हो । शिक्षाले समाजलाई विकसित, परिमार्जित र संवर्धनयुक्त बनाउँछ भने समाजले शिक्षालाई आवश्यकता अनुकूलको बनाउँछ ।

सामाजिक मागअनुरूप निर्माण गरिएको शिक्षा योजनाको नमुनालाई सामाजिक माग दृष्टिकोण भनिन्छ । समाजले शिक्षाको माग गरेअनुसार निर्माण गरिने शिक्षा योजनालाई सामाजिक माग दृष्टिकोणको योजना भनिन्छ । खास गरी दोस्रो विश्वयुद्धको समापनपछि विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा शिक्षाको माग तीव्र गतिमा बढेको हो । जनसङ्ख्याको तीव्र विकास, आमाबाबुको आकांक्षा र विद्यार्थीहरूको चाहनाले सामाजिक मागको दृष्टिकोणको विकास भएको हो । शैक्षिक योजनाले या शिक्षा पद्धतिले सामाजिक मागलाई जति धेरै मात्रामा पूरा गर्न सक्थ्यो त्यति नै शिक्षा र समाजबिचको सम्बन्ध राम्रो भएको मानिन्छ, शिक्षा सामाजिक मागअनुसार चलेको मानिन्छ । यदि शिक्षा र समाज बिचमा सुमधुर सम्बन्ध कायम हुन सकेन भने त्यस समाजमा विभिन्न सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक समस्याहरू सृजना हुन्छन् किनभने विद्यार्थीहरू विद्यालय जान पाउँदैनन्, शिक्षा रोजगारमूलक हुँदैन, आर्थिक उत्पादन हुँदैन, बेरोजगारी बढ्दछ र राजनीतिक स्थायित्व हुँदैन ।

शिक्षा योजना निर्माण गर्दा सामाजिक मागलाई ध्यान दिनुपर्दछ भनिएको हो । अतः सामाजिक मागअनुसारको शिक्षा योजनाले निश्चित कक्षा या पाठ्यक्रममा भर्ना हुन चाहने विद्यार्थीलाई उनका योग्यता उपलब्धि र क्षमताको आधारमा भर्ना दिई सबै शैक्षिक सुविधाहरू प्रदान गर्न जोड दिन्छ । खास गरी जनता सार्वभौम भएका देशहरूमा शिक्षा योजनालाई सामाजिक माग अनुसारको नमुनामा ढाल्न सजिलो हुन्छ । सामाजिक माग अनुसारको शिक्षा योजनामा जनताको माग अनुसारका शैक्षिक सुविधाहरूको विकासमा जोड दिइन्छ । यो नमुनाको शैक्षिक योजनामा शिक्षाप्रतिको सामाजिक माग र समाजप्रतिको शिक्षाको दायित्वमा समन्वय कायम गराइन्छ । यस नमुनाको फलमभन्दा शिक्षा योजना पूर्णरूपमा सामाजिक/राजनीतिक (Socio-political) प्रतिबद्धताहरूमा आधारित हुन्छ । विश्वका विभिन्न मुलुकहरूको विश्लेषण गर्दा प्राथमिक तहको शिक्षालाई अनिवार्य गरिएका र अनिवार्य नगरिएका मुलुकहरू छन् । अनिवार्य गरिएका देशहरूको तुलनामा अनिवार्य नगरिएका देशहरूको शैक्षिक योजना निर्माण गर्न कठिन हुन्छ । किनभने अनिवार्य गरिएका देशहरूमा जनसङ्ख्या शिक्षित हुन्छ । योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनमा पनि सजिलो (निश्चित) हुन्छ ।

श्रमिकको संविधान प्रदत्त योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गर्न तथा योगदानकर्तालाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन २०७४, सामाजिक सुरक्षा नियमावली २०७५, सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधि २०७५, र रोजगारदाता र श्रमिकको सूचीकरणसम्बन्धी कार्यविधि २०७५ जारी भई कार्यन्वयनमा आएको छ । २०७५ साल मंसिरदेखि योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजना लागू भएको छ । आर्थिक सामाजिक रूपमा पछि परेका ज्येष्ठ नागरिक, एकल तथा विधवा महिला, अपाङ्गता भएका नागरिक, लोपउन्मुख आदिवासी जनजाति तथा बालबालिकालाई नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा भत्ता तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

शिक्षालाई व्यक्तित्व विकासजस्तो व्यापक सन्दर्भमा लिँदा कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्दछ । व्यक्तित्व जीवनको भोगाइ र अनुभव सँगसँगै विकसित हुने भएकोले यसमा जीवनको सम्पूर्णताको प्रभाव हुन्छ । व्यक्तित्वलाई जीवनको सम्पूर्णताबाट पृथक् राख्न सकिँदैन । अतः सामाजिक सन्दर्भमा शिक्षाको क्षेत्र वा कार्य सीमाङ्कन गर्नु औचित्यपूर्ण हुन्छ । ओटावेका अनुसार शिक्षालाई विद्यालय जानु (Schooling) वा विद्यालयमा गएर केही विषयवस्तुको अध्ययन गर्नुमा सीमित गर्न सकिन्छ । यो शिक्षाको सङ्कीर्ण धारणा हो । वास्तवमा समाजमा विद्यमान विद्यालय र शिक्षण संस्थाहरूको बालकको चारित्रिक र व्यक्तित्व विकासमा ठूलो भूमिका हुन्छ । शिक्षकले आफ्नो प्रयास र श्रम दिइएको दिइएको विषयवस्तु शिक्षण गर्न मात्र लगाएको हुँदैन । बालबालिकाको व्यवहारमा वाञ्छित परिवर्तन ल्याउनु उसको मुख्य आकांक्षा रहेको हुन्छ । शिक्षकका आकाङ्क्षाहरू बालबालिकाका व्यक्तित्व विकाससित सम्बन्धित हुन्छन् । शिक्षकले आफ्नो शिक्षणसँगसँगै बालकको निमित्त आवश्यक मानवीय व्यवहार प्रदान गरिहेको हुन्छ । हरेक आमबबुले आफ्ना सन्तानहरूलाई संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण साधन-

जस्तै-भाषा, सांस्कृतिक नियम, जीवनपद्धति आदि सिकाउँछन्, जुन कुराले बालकको व्यवहारमा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । बालबालिकाहरू एकअर्काबाट, रेडियो, अखबार आदिबाट पनि कैयन् कुरा सिक्छन् । यसरी हेर्दा समाज शिक्षकहरूले भरिपूर्ण हुन्छ, जसले शिक्षाप्रक्रिया सञ्चालन गरिरहेका हुन्छन् । यसरी सामाजिक रूपमा सञ्चालित शिक्षाप्रक्रियाबाट पनि बालकको व्यवहारमा असर परेको हुन्छ । प्रौढ र युवाहरू पनि यी शैक्षिक प्रभावहरूबाट मुक्त रहन सक्दैनन् । मानिसले नवजात शिशु अवस्थादेखि आमाको काखबाट नैशिक्षा आर्जन गर्न प्रारम्भ गर्छ, उसको शारीरिक विकाससँगसँगै मानसिक, बौद्धिक एवम् संवेगात्मक क्षमताको विकास हुँदै जान्छ । मानिसमात्रको शिक्षा आर्जन गर्ने क्रमबारे अध्ययन गर्ने हो भने नवजात शिशुलाई आमाले स्नेह ममताको पाठ सिकाउँछन् र बाबुले आफ्नो कुल धर्मअनुसारका आचरण एवम् पेसाको शिक्षा दिन्छन् सामाजिक नेताहरूले सामाजिक जीवन निर्वाह गर्न सक्ने आचरण सिकाउँछन्, विद्यालयले औपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिहरूको अन्तर्निहित प्रतिभा र आन्तरिक शक्तिको प्रस्फुरण गराइ सर्वाङ्गिक विकास गराउँछ, संचारका माध्यमहरू (रेडियो, टिभी., सिनेमा, पत्रपत्रिका) बाट व्यक्तिले धेरै कुराहरू सिक्दछन् । (स्रोत: माधवप्रसाद ढकाल, शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवम् समाजशास्त्रीय आधार, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाडौं, संस्करण पाँचौं २०६०, पेज नं. ७-८) कुनै पनि अवस्थामा मानिसले ज्ञान आर्जन गर्ने प्रक्रिया शिक्षण हो -चाहे त्यो आमबाबुबाट होस् वा छिमेकीबाट होस्, सामाजिक नेताहरूबाट होस्, वा विद्यालय व्यवस्थाबाट होस् । माथि उल्लेखित कुनै पनि किमिसबाट गरिने शिक्षणको उद्देश्य बालकलाई उसको मानवीय चरित्र निर्माण गरी सफल जीवन निर्वाह गर्न सक्ने तुल्याउनु हो ।

शिक्षाको माध्यमबाट नै व्यक्तिले एक भन्दा बढी संस्थागत समूहमा रहेर आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्न सक्दछ । हरेक समाजलाई नेतृत्व प्रदान गर्ने, समाजका नवागत सन्तानलाई विविध सामाजिक संस्थाहरूमा सक्रियतापूर्वक सहभागिता लिनसक्ने तुल्याउन शिक्षा वा शैक्षिक संस्थाको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षाले एकातिर सामाजिक स्वरूपलाई संरक्षण प्रदान गरिरहेको हुन्छ भने अर्कोतिर सामाजिक स्वरूपमा नवीकरण गर्दछ । आजको शिक्षा प्रणालीले विभिन्न चुनौतीहरू सामना गर्नुपरिरहेको छ एकातिर शिक्षा प्रणालीबाट विशुद्ध विषयगत ज्ञानको विकास आशा गरिएको हुन्छ भने अर्कोतिर औद्योगिक विकासका क्रममा जटिल विविध सिपयुक्त जनशक्तिको आवश्यकता पूरा गर्न शिक्षाले आजका बालबालिकाहरूलाई उपयुक्त व्यावसायिक शिक्षा दिनुपरेको छ । प्रायः सबैले शिक्षालाई भावी जीवनमा व्यक्तिले लिने पेसाका लागि तयारीका रूपमा हेरेको पाइन्छ ।

७. सुभावहरू

(क) मुलुकलाई आवश्यकताको पहिचान पुनः गरी शिक्षाको उद्देश्य निर्धारण प्रस्टसँग गर्ने, शिक्षाको उद्देश्यअनुसार विश्व बजार र हाम्रो परिवेशसमेतलाई हेरी, मनन गरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको तर्जुमा यथाशीघ्र गर्ने तथा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका लक्ष्य तथा उपलब्धि प्राप्तिप्रति लक्षित

भई तहीय समन्वययुक्त स्तरीय पाठ्यसामग्रीको निर्माण/उत्पादन र विकास गरी सहज र सरल तवरले वितरण व्यवस्था मिलाउने संयन्त्र निर्माणतर्फ सोचिनुपर्ने हुन्छ ।

- (ख) पाठ्यक्रम/पाठ्यसामग्री निर्माण/लेखन तथा व्यवस्थापन कार्य खुला रूपमा प्रतिस्पर्धात्मक तवरले दक्ष, अनुभवी र प्रतिभावान् व्यक्ति वा समूहबाट आमरूपमा आह्वान गरी माग गर्ने र उपयुक्त ठहरिने ठानिएका पाठ्यसामग्रीलाई हाम्रो आवश्यकताअनुरूप तयार गर्ने व्यवस्था निष्पक्ष रूपमा गर्ने न कि यो ठुलो मान्छे, बूढो मान्छे, बूढो मान्छे, आफ्नो मान्छे यतिउति अध्ययन/प्राध्यापन गरेर केश फुलाएका आधारमा मात्र यस्ता कार्यका लागि मनोमानी ढङ्गले सामग्री निर्माण तथा उत्पादनमा जिम्मेवारी नछोड्ने
- (ग) जुनसुकै नयाँ निर्माण गरिएका सामग्रीको प्रयोग र परीक्षणपश्चात् मात्र व्यापक प्रचार-प्रसार गरी शैक्षिक निकायमा वितरणको व्यवस्था गर्ने
- (घ) सामान्य रूपमा असमावेशी कार्यहरूलाई स्थगित गरी असमावेशी र सुविधासम्पन्न वर्गबिचको विभेद भत्काई असमावेशी र सुविधासम्पन्न वर्गबिचको दुरी कम गर्दै जान सकिन्छ । यसै क्रममा समावेशी र असमावेशीबिच अन्तर्सम्बन्ध र सहकारी बढाउँदै विकासका आयामहरूलाई समानुपातिक रूपमा बढाउने तहगत शृङ्खला बनाई समावेशीकरण गर्न सकिन्छ । समावेशीकरणका सम्बन्धमा नीतिगत रूपमा सरकार स्पष्ट हुनुपर्दछ । राज्यले कस्तो नीति लिने र त्यसको कार्यान्वयन कसरी र कहिलेसम्ममा गर्ने भन्ने सन्दर्भमा राज्यको नीतिगत धारणा स्पष्ट हुनुपर्छ । नेपाल जस्तो बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक र विभिन्न वर्ग र समुदायले बसोबास गरेको देशको सन्दर्भमा राज्यले विशेष व्यवस्था गरी सबैलाई समान अवसर प्राप्त हुने स्थिति सिर्जना गर्नु अति आवश्यक छ ।
- (ङ) समावेशीकरणको अवधारणाको कार्यान्वयनमा राजनीतिक प्रतिबद्धताको आवश्यकता पर्दछ । समावेशीकरणको मुद्दा मुख्यतः राजनीतिक मुद्दा हो । यसको शुरुवात राजनीतिक पदमा धेरै सिटको व्यवस्था गरेर गर्न सकिन्छ । ज्ञान र सिपका क्षेत्रमा हरेक नागरिकलाई सशक्त नबनाई समावेशीकरणको अवधारणा व्यवहारमा उतार्न सकिँदैन । यसैले शैक्षिक क्षेत्रमा बढी भन्दा बढी आरक्षणको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ । सामाजिक परम्परा र देखावटी तडकभडकले महिला तथा पिछडिएका अन्य वर्गले सम्मानपूर्वक बाँच्नमा कठिनाई परिरहेको छ । यस्ता गलत प्रवृत्तिहरूमा तुरुन्त रोक लगाई आफ्नो हैसियतअनुरूपको कार्य गर्ने वातावरणको सिर्जना गर्न सरकार, राजनीतिक दलहरू, नागरिक समाजका संस्थाहरू लागि पर्नु आवश्यक भएको छ ।
- (च) महिला, दलित र जनजातिको पहुँचमा बाधा पुऱ्याउने तत्त्वहरू पत्ता लगाउनका लागि मूलधारका सबै कार्यक्रमको व्यवस्थित ढङ्गले विश्लेषण गर्ने र ती बाधा पन्छाउनका लागि उपयुक्त संरचना तयार गरी त्यसका लागि प्रोत्साहन दिने । समावेशीकरणका लक्ष्य प्राप्तिका निमित्त सबै क्षेत्रलाई जिम्मेवारी दिई जवाफदेही बनाउनुका साथसाथै विभिन्न जाति

र जनजाति लिङ्गका क्षेत्रमा भएका उपलब्धि स्पष्ट देखिने सूचक तयार गर्ने र सुधारका लागि नीतिगत कदमहरूलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि क्षेत्रगत अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषण प्रणालीसँग जोड्ने गर्नुपर्दछ ।

(छ) विभिन्न मन्त्रालयले उठाएका समावेशी कदमहरूबिच समन्वय र तिनको अनुगमन गर्नका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगमा समावेशी कार्यदल गठन गर्ने र यसलाई गरिबी निवारण रणनीति पत्रको केन्द्रीय अनुगमन प्रणालीसँग समन्वय गराउने र यस कार्यदलले पछि गएर समावेशीकरणका सम्बन्धमा दशौं योजनाले हासिल गरेका उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्नुका साथै अरु योजनाहरूका लागि प्रस्ताव तयार गर्ने कामको नेतृत्व लिन सक्छ ।

शिक्षा विकासका निम्ति सञ्चालित परियोजनाहरू जस्तै उच्च शिक्षा परियोजना माध्यमिक शिक्षा परियोजना, आधारभूत तथा प्राविधिक शिक्षा परियोजना र प्राथमिक शिक्षा परियोजना र प्राथमिक शिक्षा विकास परियोजनाका कार्यक्रमहरू नियमित शैक्षिक संरचनाभित्रका विभिन्न निकायहरूका कार्यक्रमहरूसँग समानान्तर रूपमा सञ्चालित छन् । यी परियोजनाका कार्यक्रमहरूलाई अन्ततोगत्वा संस्थागत गर्नेतर्फ खास रणनीति तयार भएको देखिँदैन । शैक्षिक प्रणाली सञ्चालनका निम्ति योजना सँगठन, व्यवस्थापन, आर्थिक दायित्व र अन्य विभिन्न कार्यहरूको नियन्त्रण राज्यले नै गरेको हुँदा समुदाय र शिक्षा क्षेत्रमा प्रत्यक्ष सरोकार भएकाहरूको सहभागिता र भूमिका गौण भएको छ । शैक्षिक योजना र कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक विकास, सुपरिवेक्षण र अनुगमन, शिक्षक व्यवस्था र तालिम तथा विालय प्रशासन जस्ता कार्यहरूका निम्ति अलग-अलग निकाय छन् । यी निकायहरूका क्रियाकलापहरू अपेक्षित रूपमा समन्वयात्मक तबरले सञ्चालन हुनसकेको देखिँदैन । पूर्व प्राथमिक तहमा साधन र स्रोतको कमीका कारण अधिराज्यव्यापी रूपमा पूर्व प्राथमिक शिक्षाको अवसर दिन सकिएको छैन । विषयगत र विद्यार्थी सङ्ख्याअनुसार शिक्षकको दरबन्दी सृजना हुनुपर्दछ । विगतका लगानी, प्राप्त उपलब्धी, आयोजना अवधिको उपलब्धी वृद्धिदर, व्यवस्थापन पक्ष, जनसहभागिता र भौतिक सामग्रीहरूबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राखी व्यापक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र सोहीअनुरूपको आयोजनाको उद्देश्य राखिनुपर्दछ । अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमलाई गुणात्मक रूपमा हेरिनुपर्दछ, योग्य शिक्षकलाई परिचालन गर्ने आवश्यकताको आधारमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, तथ्यांकहरू सही किसिमले राखिने, व्यवस्थापन पक्षमाथि विशेष निगरानी राखी सक्षम व्यवस्थापनको छनोट गरिने, गरिबी घटाउनेतर्फ विशेष कार्यक्रम आयोजना सञ्चालन गरिने र आयोजनाहरूको उद्देश्य बढी महत्वाकांक्षी बनाउन नहुने आदि यस्ता महत्त्वपूर्ण कदमहरू चालिनु आवश्यक भएको छ । केन्द्रदेखि गाउँ एकाईसम्म स्पष्ट रूपमा सँगठनात्मक स्वरूपको निर्धारण गरिनुको साथै सरकारी र गैर सरकारी सङ्घ-संस्थाको कार्यमा समन्वय ल्याउनु पनि त्यतिकै आवश्यक भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- पदमा माथेमा, महिला सशक्तिकरण : चासो र उपलब्धिहरू, सशक्तीकरण, वर्ष ९, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४, २०६६ चैत्र, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- भीम कोइराला, लैङ्गिक असमानता र महिलाहरू, सशक्तीकरण, वर्ष ९, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३, २०६६ आषाढ, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- इन्द्रविलास पौडेल, लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा (Gender Based Violence) सैद्धान्तिक पक्ष, सशक्तीकरण, वर्ष १०, अङ्क १, पूर्णाङ्क १५, २०६७ आषाढ, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- सपना प्रधान मल्ल, महिला अधिकारका सङ्घर्ष र नारी दिवस, गोरखापत्र, २०६७ ।
- बुद्धिलाल श्रेष्ठ, घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ : एक विवेचना, नेपाल, वर्ष ४०, अङ्क ६, पूर्णाङ्क १८०, जेठ असार २०६७, सूचना विभाग, नेपाल सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, तिलगङ्गा काठमाडौं ।
- भोजेन्द्र अर्याल, 'लैङ्गिक अध्ययन' (Gender Studies) दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन, काठमाडौं, प्रथम संस्करण भाद्र २०६२
- बलराम आचार्य, 'लैङ्गिक अध्ययन (Gender Studies) समाजशास्त्रीय विश्लेषण (Association Analysis) नेशनल बुक सेन्टर, काठमाडौं, संस्करण २०६१ (सन् २००४)
- आर्थिक वर्ष २०७७ -७८ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७७ ।
- नेपाल जनसङ्ख्या प्रतिवेदन २०६३ नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल, २०६३ असार ।
- पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजना (२०७६-२०८१) नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल, २०७६ फागुन ।
- गम्भीरबहादुर हाडा, लैङ्गिक समानता (Gender equality), अध्याय ७, नेपालको आर्थिक र सामाजिक विकास, प्रथम संस्करण, २०६१, आश्विन ।
- पदमा माथेमा, महिला सशक्तिकरण : चासो र उपलब्धिहरू, सशक्तिकरण (Empowerment), वर्ष ९, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४, २०६६ चैत्र, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- ९६ औं अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवस, मार्च ८, २००६, (फागुन २४ २०६२), नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय ।
- शशी अधिकारी, संविधानसभा र महिलाको सहभागिता, न्यायदूत, वर्ष ३७, पूर्णाङ्क १६२, अङ्क ४, असोज/कात्तिक २०६३, (त्रैमासिक), नेपाल बार एसोसियसन, काठमाडौं, नेपाल ।

सामाजिक सामवेशीकरण, शासकिय स्वरूप, सं. श्याम प्रसाद मैनाली, प्रथम संस्करण २०७०, प्रकाशक विमला मैनाली, काठमाण्डौ, नेपाल ।

त्रिवर्षिय योजना (२०७०/७१-२०७२/७३), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, आषाढ, २०७० ।
पन्ध्रौ पञ्चवर्षिय योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, आषाढ, २०७६ ।

प्रा.डा. बासुदेव काफ्ले हेमराज ढकाल किसान प्रसाद अधिकारी शिक्षामा सामाजिक न्याय Social Justice in Education किर्तिपुर पहिलो संस्करण २०६८ भाद्र ।

Kisan Prasad Adhikari Adhikari Social Social Justice Educatio Subhakamana Prakasan, Kath First Edition 2068.

विष्ट, मीन बहादुर । शिक्षाको सिद्धान्त साभा प्रकाशन । पुल्चोक छैठौ संस्करण २०५०

ज्ञवाली, कमला । शिक्षामा समन्यायिक पहुँचका लागि दुर तथा खुला शिक्षा र सूचना प्रविधि । अनौपचारिक शिक्षा वर्ष २, अङ्क १, २०७३ अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र सानोठमी, भक्तपुर ।

अधिकारी, हरि विनोद । सामाजिक न्याय शिक्षा र महिला मानव अधिकारका क्षेत्रमा गणका प्रयासहरू । शिक्षा वर्ष ३३, अङ्क १, सङ्ख्या ४४, २०७३ पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठमी, भक्तपुर ।

अधिकारी, हरि विनोद । सामाजिक न्याय शिक्षा र त्यसको अनुसन्धान पक्ष । शिक्षा, वर्ष ३०, अङ्क १, २०७१ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठमी, भक्तपुर ।

अर्याल, रमेस । सामाजिक न्याय तथा समानत निजामति सेवा पत्रिका । वर्ष ३७, अङ्क १२, ०७२ पुष, लोक सेवा आयोग ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि समावेशी शिक्षाको वर्तमान अवस्था र अबको बाटो

✍ नारदप्रसाद धमला

शाखा अधिकृत, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

लेखसार

शिक्षालाई आधारभूत मानव अधिकारका रूपमा परिभाषित गरिदै आएको वर्तमान सन्दर्भमा सबै वर्ग, लिङ्ग, जातजाति, भौगोलिक क्षेत्रलगायत विभिन्न शारीरिक तथा मानसिक क्षमता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा सहज, सर्वसुलभ र समतामूलक पहुँचको सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्वका रूपमा स्वीकार गरी नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित गरेको छ । स्पेनको सालामाड्का सम्मेलनमा गरिएको घोषणा, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र दिगो विकासको शिक्षासम्बन्धी लक्ष्य नं. ४ लगायत सबै लक्ष्यहरूप्रति समेत नेपालले प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ । नेपालले समावेशी शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि गरेका प्रतिबद्धताका बाबजुद पनि सबै बालबालिकालाई शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने कुरामा धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्नु परिरहेको छ । खास गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सिकाइ आवश्यकताहरू एवम् सिक्ने तरिकाहरू र अन्य व्यवस्थापनका पक्षहरूमा अपाङ्गता नभएका बालबालिकाहरूको भन्दा नितान्त फरक हुने भएकाले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि उनीहरूको शिक्षामा पहुँच र सहभागिताका साथै सिकाइ अभिवृद्धि सुनिश्चित गर्ने उपयुक्त सिकाइ वातावरण सिर्जना गर्न राज्य थप जिम्मेवार हुनुपर्ने आवश्यकता छ । नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि समावेशी शिक्षाको वर्तमान अवस्था र अबको बाटो के हुन सक्छ भन्ने विषयवस्तुमा यो लेख केन्द्रित छ ।

१. विषय प्रवेश

शरीरका अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चारसमेतबाट सिर्जना भएको अवरोधसमेतले दैनिक क्रियाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न एवम् सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाइ हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिएको छ । सुरुका दिनमा अपाङ्गता भन्नाले केवल शारीरिक अपाङ्गतालाई मात्र बुझिन्थ्यो । तर पछिल्ला दिनहरूमा शरीरका कुनै पनि प्रणालीमा भएका कमीकमजोरीका कारण व्यक्तिको दैनिक तथा सामाजिक जीवनमा पर्ने कठिनाइको अवस्थालाई समेत अपाङ्गता भन्न थालियो । “अपाङ्गता भएका व्यक्ति” भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता, कार्यगत सीमितता (फड्सनल इम्पेरिमेन्ट) वा विद्यमान अवरोधका कारण अन्य व्यक्तिसरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गले सामाजिक जीवनमा सहभागी हुन

बाधा भएको व्यक्ति सम्बन्धुपर्छ, (अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४) । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४ ले शारीरिक अङ्ग वा प्रणालीमा भएका समस्या तथा कठिनाइका आधारमा अपाङ्गतालाई शारीरिक अपाङ्गता, दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता (दृष्टिविहीनता, न्यून दृष्टियुक्त, पूर्ण दृष्टिविहीन), सुनासम्बन्धी अपाङ्गता (बहिरा, सुस्तश्रवण), बौद्धिक अपाङ्गता, श्रवण दृष्टिविहीनता, स्वर तथा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता, अटिजम अपाङ्गता, मानसिक रवम् मनोसामाजिक अपाङ्गता, अनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफिलिया) र बहुअपाङ्गता गरी १० प्रकारमा समेटिएको छ ।

अशक्तताको गम्भीरताका आधारमा पूर्ण अशक्त अपाङ्गता, अति अशक्त अपाङ्गता, मध्यम अपाङ्गता र सामान्य (हल्का) अपाङ्गता गरी ४ किसिमले वर्गीकरण गरिएको छ ।

शिक्षा सबै बालबालिकाको मौलिक अधिकार हो । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सिकाइका माध्यम र प्रक्रिया अपाङ्गता नभएका बालबालिकाको भन्दा फरक हुने भएकाले सुरुका दिनमा उनीहरूलाई विशेष शिक्षाका नाममा छुट्टै विद्यालयमा वा छुट्टै कक्षमा पठनपाठन गराउने गरियो । पछि तोकिएका विद्यालयमा अपाङ्गता नभएका विद्यार्थीसँगै रहेर अध्ययन गर्ने एकीकृत शिक्षाको अवधारण आयो । यसरी सुरुआती अवस्थामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा दुईओटा अवधारणाबाट निर्देशित भएको पाइन्छ । पहिलो पृथकीकरण र दोस्रो एकीकरण । सन् १९९४ मा (७-१० जुन) स्पेनको सालामाङ्कामा आयोजित विशेष शिक्षासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले समावेशी शिक्षाको अवधारणा ल्यायो । सामान्य अर्थमा समावेशी शिक्षा भन्नाले अरूहरूसँगै सिक्ने (learning together) हो । सबै बालबालिकाहरूमा वैयक्तिक भिन्नता हुन्छ । शारीरिक मानसिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि रूपमा हरेक बालबालिकामा फरकपन हुन्छ । राज्य सबै बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको पहुँचको सुनिश्चितताका लागि प्रतिबद्ध छ । सबै बालबालिका भन्नाले केटाकेटी, अपाङ्गता भएका, अपाङ्गता नभएका, छिटो सिक्ने, ढिलो सिक्ने र पहुँचका हिसाबले आफ्नो विद्यालयमा आफैं आइरहेका वा सेवाक्षेत्रभित्रबाट आउन सक्नेहरू वा विद्यालय आउन साधन स्रोत र मानवीय सहयोग आवश्यक पर्ने र आफैं गएर सेवा दिनुपर्ने विद्यालयको सेवा क्षेत्रभित्रका विद्यालय उमेरका सबै बालबालिकाहरू पर्दछन् । समावेशी शिक्षाले सबै किसिमको फरकपनलाई सम्बोधन गर्न सक्नुपर्दछ । विभिन्न वैयक्तिक भिन्नतालाई सम्बोधन गर्न सक्ने शिक्षा प्रणाली समावेशी शिक्षा हो ।

साविक शिक्षा विभाग (हाल शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र) ले सरोकारवालाको सहभागितामा समावेशी शिक्षालाई परिभाषित गरेको छ । जसअनुसार “बालबालिकाहरूका लागि विभेदरहित वातावरणमा बहुसांस्कृतिक भिन्नतालाई सम्मान गर्दै आफ्नै समुदायमा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने शैक्षिक पद्धतिको विकास प्रक्रिया समावेशीकरण हो भनिएको छ । यसले विद्यालयमा समुदायको स्वामित्वलाई महत्त्व दिँदै बालबालिकाको आवश्यकताअनुकूल उपयुक्त वातावरण र सहयोग पार्यमा सबैले सिक्न सक्दछन् भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्दछ ।” यसले परिस्थितिजन्य

कठिनाइ वा अवस्थाका कारण सिर्जित विभेदयुक्त शैक्षिक वातावरणको अन्त्य गरी समतामूलक शैक्षिक वातावरणको सिर्जना गरी शैक्षिक अवसरको सुनिश्चिततामा विशेष जोड दिन्छ । समावेशी शिक्षा सबैका लागि अनुकूल हुने शैक्षिक पद्धति हो । समावेशी शिक्षा पद्धतिले कुनै पनि परिस्थितिजन्य कारणले शैक्षिक अवसरबाट बञ्चित रहेका स्वम् विद्यालयमा रहेर पनि आवश्यकताअनुकूल उपयुक्त वातावरण र सहयोगको अभावमा विद्यालय छोड्ने खतरामा परेका बालबालिकाको पहिचान गर्नुका साथै सम्पूर्ण बालबालिकाहरूको सामाजिक साँस्कृतिक र शैक्षिक आवश्यकतलाई पूरा गर्ने बालकेन्द्रित शिक्षण प्रक्रिया अवलम्बन गर्न प्रोत्साहन गर्दछ ।

२. समावेशी शिक्षाका मान्यताहरू

समावेशी शिक्षाका मान्यताहरू निम्नानुसार छन् :

- सबै बालबालिकाको आफ्नै समुदायमा शिक्षा पाउने अधिकारको स्वीकृति
- सबै बालबालिकाले सिक्न सक्दछन् तर उनीहरूको सिकाइको गति र सिकाइ प्रक्रिया फरक फरक हुन सक्दछ भन्ने मान्यता र विश्वास
- समुदायिक/स्थानीय संलग्नता र स्वामित्व
- सबै बालबालिकाको गुणात्मक शिक्षामा समतामूलक पहुँच
- अवसरको समानीकरण र समता
- बालबालिकामा भएका विभिन्नताको (लिङ्ग जातजाति भाषा, अपाङ्गता, आदि) स्वीकृति र सम्मान
- सबै किसिमका बालबालिकाको आवश्यकता सम्बोधन गर्ने शैक्षिक संरचना, प्रणाली र विधिको सुनिश्चितता ।

३. संवैधानिक, कानुनी स्वम् नीतिगत व्यवस्था

नेपालमा समावेशी शिक्षा कार्यान्वयनका सन्दर्भमा राज्य प्रतिबद्ध रहेको कुरा संवैधानिक, कानुनी स्वम् नीतिगत रूपमा उल्लेख भएका प्रावधानहरूबाट समेत प्रष्ट हुन्छ, जुन यस प्रकार छन् :

(क) नेपालको संविधान

नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा अङ्गीकार गरेको छ । शिक्षासँग सम्बन्धित प्रावधानहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- धारा ३१ (१) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने छ ।
- धारा ३१ (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुने छ ।

- धारा ३१ (३) अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने छ ।
- धारा ३१ (४) दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने छ ।
- धारा ३१ (५) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने छ ।

(ख) बालबालिकाको हक

- धारा ३९ (१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुने छ ।
- धारा ३९ (२) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुने छ ।
- धारा ३९ (३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुने छ ।
- धारा ३९ (४) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।
- धारा ३९ (५) कुनै पनि बालबालिकालाई बाल विवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।
- धारा ३९ (७) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।
- धारा ३९(९) असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुने छ ।
- धारा ४२ (३) अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक हुने छ ।

(ग) शिक्षा ऐन २०२८ (नवौं संशोधन २०७४)

- दफा २ (घ१) “विशेष शिक्षा” भन्नाले दृष्टिविहीन, बहिरा, अटिजम, बौद्धिक अपाङ्गता, सुस्त श्रवण वा अति अशक्त शारीरिक अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई छुट्टै समूहमा राखी

विशेष प्रकार र निश्चित माध्यमबाट दिइने शिक्षा सम्भन्नुपर्छ ।”

- (घ१क) “समावेशी शिक्षा” भन्नाले देहायको शिक्षा सम्भन्नुपर्छ :
 - (१) दृष्टिविहीन, न्यून दृष्टियुक्त, बहिरा, सुस्त श्रवण, अटिजम, बौद्धिक, शारीरिक वा अन्य अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई नियमित शैक्षिक पद्धतिको अधीनमा रही दिइने शिक्षा
 - (२) सामाजिक, आर्थिक वा भौगोलिक कारणले पछाडि पारिएका व्यक्तिलाई विभेदरहित वातावरणमा दिइने शिक्षा,
- दफा ६क. विशेष शिक्षा, समावेशी शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, निरन्तर शिक्षा, दूर शिक्षा तथा खुला शिक्षा सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था :
 - (१) मन्त्रालयले आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्था गरी कुनै सामुदायिक विद्यालयमा विशेष शिक्षा, समावेशी शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, निरन्तर शिक्षा, दूर शिक्षा वा खुला शिक्षा सञ्चालनको व्यवस्था गर्न सक्ने छ ।
 - (२) कुनै विद्यालयले विशेष शिक्षा, समावेशी शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, निरन्तर शिक्षा, दूर शिक्षा तथा खुला शिक्षा सञ्चालन गर्न चाहेमा मन्त्रालयले सो सम्बन्धमा आवश्यक जाँचबुझ गरी सो विद्यालयलाई त्यस्तो शिक्षा सञ्चालन गर्न तोकियबमोजिम स्वीकृति दिन सक्ने छ ।
 - (३) दूर शिक्षा, विशेष शिक्षा र समावेशी शिक्षाको सञ्चालन साधारण शिक्षा सरह हुने छ ।
 - (४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दृष्टिविहीन, न्यून दृष्टियुक्त, पुर्ण दृष्टिविहीन, बहिरा, सुस्त श्रवण, अटिजम, बौद्धिक अपाङ्गता तथा श्रवण दृष्टिविहीनता भएका बालबालिकाका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कन प्रणालीमा फरक व्यवस्था गर्न सकिने छ ।
- दफा १२ (२ग) विशेष शिक्षा सञ्चालन गर्ने विद्यालयको व्यवस्थापन समितिमा कम्तीमा पचास प्रतिशत सदस्यहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अभिभावक र समावेशी शिक्षा वा स्रोतकक्षा सञ्चालन गर्ने विद्यालयको व्यवस्थापन समितिमा कम्तीमा एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति सदस्य रहने छ ।
- दफा १६घ (१ख) सबै बालबालिकालाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्नका लागि नेपाल सरकारले आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गर्ने छ ।
- दफा १६घ (१ग) दृष्टिविहीन बालबालिकालाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिने छ ।

(घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४

दफा २१ निःशुल्क शिक्षा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी व्यवस्था

- (१) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई नेपाल सरकार वा स्थानीय तहबाट सञ्चालित वा नेपाल सरकारबाट अनुदान प्राप्त शैक्षिक संस्थाद्वारा निःशुल्क रूपमा उच्च शिक्षा उपलब्ध गराइने छ ।
- (२) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले तोकिदिएबमोजिमका शैक्षिक संस्थाद्वारा निःशुल्क रूपमा उच्च शिक्षा उपलब्ध गराउने छ ।
- (३) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शैक्षिक संस्थामा भर्ना हुँदा कुनै प्रकारको शुल्क लिन पाइने छैन ।
- (४) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई तोकिदिएबमोजिमका व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराइने छ ।
- (५) शिक्षण संस्थाले आफ्नो संस्थाको अतिरिक्त क्रियाकलाप, शैक्षिक सामग्रीको वितरण र पहुँचमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई भेदभाव गर्नु हुँदैन ।
- (६) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शिक्षा हासिल गर्न सहज बनाउन उनीहरूका आवश्यकताबमोजिम ब्रेल वा वैकल्पिक लिपि, साङ्केतिक भाषा, सूचना प्रविधिको साधन र दौतरीबाट सिकने जस्ता एकभन्दा बढी माध्यमबाट शिक्षा दिने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने छ ।
- (७) नेपाल सरकारले दृष्टिविहिन, बहिरा, सुस्तश्रवण, श्रवणदृष्टिविहिन अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपयुक्त भाषा तरिका, लिपि, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकलगायतका पहुँचयुक्त सूचना प्रविधिका माध्यमबाट तोकिदिएबमोजिम शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्ने छ ।
- (८) नेपाल सरकारले विपन्नता, भौगोलिक विकटता वा अपाङ्गताको गम्भीरतासमेतका आधारमा तोकिदिएबमोजिमका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई आवास सुविधासहितको शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्ने छ ।
- (९) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपयुक्त अनकूलता प्रदान गरी व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा, पौढ शिक्षा, व्यवहारिक शिक्षा र आजीवन सिकाइमा पहुँच प्राप्त गर्न सक्षम बनाइने छ ।
- (१०) नेपाल सरकारले अपाङ्गताको वर्गीकरणका आधारमा आवश्यकताअनुसार अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणाली सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था गर्ने छ ।
- (११) शिक्षण संस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी अपाङ्गतामैत्री शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गर्नु पर्ने छ ।
- (१२) शिक्षण संस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच सुनिश्चित हुने गरी मन्त्रालयले निर्धारण गरेको

मापदण्डबमोजिम विद्यालय भवन तथा अन्य भौतिक संरचनाको निर्माण गर्नुपर्ने छ ।

- (१३) निजीक्षेत्रबाट सञ्चालित शैक्षिक संस्थाले नेपाल सरकारले निर्धारण गरिदिएबमोजिमको सङ्ख्यामा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई निःशुल्क अध्ययनको सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्ने छ ।

दफा २२ छात्रवृत्ति तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी व्यवस्था

- (१) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई निःशुल्क नगरिएको शिक्षाको लागि तोकिएबमोजिम शैक्षिक छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने छ ।
- (२) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीका लागि विशेष शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरेका विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार तथा अन्य सेवा सुविधाको विकासका लागि तोकिएबमोजिम आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने छ ।

दफा २३. अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने,

- (१) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको अध्ययनलाई निरन्तरता दिन तथा प्रवर्धन गर्नका लागि तोकिएबमोजिम आवश्यक व्यवस्था गर्ने छ ।
- (२) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई अध्यापन गराउने शिक्षक तथा अपाङ्गता भएका शिक्षकका लागि विशेष तालिमको व्यवस्था गर्ने छ ।
- (३) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको विद्यालय तथा सिकाइमा पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि विद्यालयलाई तोकिएबमोजिमका शैक्षिक सामग्री निःशुल्क उपलब्ध गराउने छ ।
- (४) अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५

शिक्षामा नागरिकको पहुँच र राज्यको दायित्व

दफा ३. शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार:

- (१) प्रत्येक नागरिकलाई गुणस्तरीय शिक्षामा समतामूलक पहुँचको अधिकार हुने छ । शिक्षा प्राप्त गर्न कसैलाई कुनै पनि आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।
- (२) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने छ ।
- (७) अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई विशेष शिक्षाका माध्यमबाट समेत शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने छ ।
- (८) आर्थिक रूपमा विपन्न, अपाङ्गता भएका र दलित नागरिकलाई निःशुल्क उच्चशिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने छ ।

(९) जनआन्दोलन, सशस्त्र सङ्घर्ष, क्रान्तिका क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने सहिद, बेपत्ता पारिस्का व्यक्ति, द्वन्द्व पीडित, घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका छोरा छोरीहरूलाई तोकिसबमोजिम विशेष अवसर पाउने अधिकार हुने छ ।

दफा ६. अनिवार्य शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने : (१) यो ऐन प्रारम्भ भएपछि प्रत्येक स्थानीय तहमाफत राज्यले चार वर्ष पूरा भई तेर वर्ष उमेर पूरा भएका प्रत्येक बालबालिकालाई आधारभूत तहसम्म अनिवार्य शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

दफा ७. बालबालिका भर्ना गराउनुपर्ने : (१) यो ऐन प्रारम्भ भएपछि आधारभूत तहमा प्रत्येक बालबालिकालाई निजको उमेरअनुसारको कक्षामा निजलाई पायक पर्ने विद्यालयमा सम्बन्धित अभिभावकले भर्ना गराउनुपर्छ ।

(४) आर्थिक, भौगोलिक वा शारीरिक, मानसिक अवस्था वा अन्य कुनै प्रतिकूलताका कारणले बालबालिकाहरू विद्यालय जान नसक्ने भएमा तोकिसबमोजिम आवासीय विद्यालयमा अध्ययन गर्ने व्यवस्था गर्न सकिने छ ।

दफा ८. पायक पर्ने विद्यालयबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने : (१) प्रत्येक बालबालिकालाई निजका अभिभावकको बासस्थानबाट पायक पर्ने विद्यालयबाट आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने छ ।

दफा ९. भर्ना गर्न इन्कार गर्न नहुने : उपदफा (१) का खण्ड (क), (ख) र (ग) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए पनि अपाङ्गता भएका वा आर्थिक रूपले विपन्न बालबालिकालाई निजहरूकै पायक पर्ने विद्यालयले भर्ना गर्नु पर्छ ।

(च) राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६

८. उद्देश्य

८.४. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिमका अवसरहरूलाई व्यापक बिस्तार गरी सबै इच्छुक नागरिकहरूका लागि समावेशी एवम् समतामूलक पहुँच स्थापित गर्दै देश विकासका लागि योग्य, सक्षम, सिपयुक्त र उद्यमशील जनशक्ति तयार पार्नु

८.७. सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गरी जीवनपर्यन्त शिक्षाका माध्यमबाट मर्यादित जीवनयापन गर्न सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिक तयार पार्नु

९. रणनीति

९.८. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिममा पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई समेट्न विशेष सहूलियत दिने नीति अख्तियार गर्ने । (८.४)

९.१६. भौतिक पूर्वाधार, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई समावेशी स्वम् अपाङ्गतामैत्री बनाउने । (८.७)

९.१७. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको आवश्यकता र समावेशीकरणको सिद्धान्तका आधारमा विशेष शिक्षा र समावेशी शिक्षाका माध्यमबाट उपयुक्त शैक्षिक अवसरहरू उपलब्ध गराउने । (८.७)

(छ) समावेशी र विशेष शिक्षा

नीति

१०.२८ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सिकाइ आवश्यकता पूरा गर्न समावेशी शिक्षा स्वम् विशेष शिक्षाका अवसर प्रदान गर्ने र जीवनोपयोगी तथा व्यावसायिक सिप विकासका लागि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीमा अनुकूलन गर्ने

१०.२८.१. अपाङ्गता भएका, अशक्त र घरबाट विद्यालय आवतजावत गर्न असमर्थ तर विद्यालयमा अध्ययन गर्न सक्ने बालबालिकाका लागि पायक पर्ने स्थानमा आवश्यकताका आधारमा छात्रावाससहितको 'विशेष विद्यालय' सञ्चालन गरिने छ ।

१०.२८.२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अपाङ्गताको अवस्था हेरी सम्भव भएसम्म अन्य बालबालिकाहरूसँगै बसेर सिक्न पाउने गरी समावेशी शिक्षाको व्यवस्था गरिने छ ।

१०.२८.३. अपाङ्गता तथा फरक क्षमता भएका बालबालिकाहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउनका लागि व्यावसायिक सिप सिक्ने अवसर प्रदान गरिने छ ।

१०.२८.४. साधारण अवस्थाका बालबालिकासँग बसेर अध्ययन गर्न सक्ने अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि अपाङ्गताको प्रकृति र स्तरअनुसार आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू (जस्तै: हिवलचेयर, छडी, ब्रेल पुस्तक, साङ्केतिक चित्र आदि) को समुचित प्रबन्ध गरिने छ ।

१०.२८.५. सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू (शारीरिक अपाङ्गता, सुनाइ अपाङ्गता, दृष्टि अपाङ्गता, स्वर र बोलाइ अपाङ्गता, मानसिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता, बौद्धिक अपाङ्गता, अनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफिलिया) सम्बन्धी अपाङ्गता, अटिजम अपाङ्गता र बहुअपाङ्गता) को पठनपाठनमा सहजता ल्याउन शारीरिक तथा बौद्धिक क्षमताअनुसारको अपाङ्गतामैत्री भौतिक पूर्वाधार तथा सिकाइ वातावरणको प्रबन्ध गरिने छ ।

१०.२८.६. सबै बालबालिकालाई सक्षम बनाउन बालबालिकाहरूको अवस्था र प्रकृति हेरी विशेष कक्षा तथा सुधारात्मक कक्षाको व्यवस्था मिलाइने छ ।

१०.२८.७. अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा व्यक्तिहरूको शिक्षा पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित

गर्न आवश्यक पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा श्रव्य दृश्य र सहयोग सामग्रीमा विविधीकरण गरिने छ ।

१०.२८.८. सुस्त श्रवण भएका बालबालिकालाई साङ्केतिक भाषा तथा दृष्टिविहीन र न्यूनदृष्टि भएका बालबालिकालाई ब्रेललिपिमा मात्र सीमित नगराई अन्य उपकरणको प्रयोगबाट सिक्न सक्ने सम्भाव्य विकल्पको खोजी गरी उपयुक्त अवसर प्रदान गरिने छ ।

१०.२८.९. अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार लचिलो पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक, वैकल्पिक सिकाइ सामग्री तथा शिक्षण विधिमा जोड दिनुको साथै विद्यार्थी मूल्याङ्क प्रणालीलाई अपाङ्गता भएका बालबालिका अनुकूल बनाइने छ ।

१०.२९ आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक कारणले पछि परेका व्यक्तिहरूलाई शिक्षाको अवसर सुनिश्चित गर्न आरक्षण, सकारात्मक विभेद, प्राथमिकता, प्रोत्साहनलगायतका उपायहरू अवलम्बन गर्ने

१०.२९.१.विद्यालयको सेवा क्षेत्रभित्रका दलित, जनजाति, सीमान्तकृत र लोपोन्मुख समुदायहरूको बाहुल्यता भएका विद्यालयहरूमा समुदायको भाषा र पृष्ठभूमि बुझ्ने शिक्षकको व्यवस्था गर्न प्राथमिकता दिइने छ ।

१०.२९.२.विद्यालयमा महिला शिक्षकको सहभागिता वृद्धि गर्न विद्यमान आरक्षण तथा सकारात्मक विभेदका कार्यक्रमहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्ति, आर्थिक रूपले विपन्न र सामाजिक रूपले पछि परेका समुदाय तथा क्षेत्र, विशेष प्रतिभावान् व्यक्ति र विशिष्टीकृत विषयमा आवश्यक जनशक्ति उत्पादनका लागि सङ्घ, प्रदेश वा स्थानीय तहले पूर्ण वा आंशिक लगानी गरी शिक्षाको प्रवर्धन गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।

१०.२९.४.विद्यालयको नेतृत्वमा महिलाको प्रतिनिधित्व अभिवृद्धि गर्न क्षमता विकासमा जोड दिई प्रधानाध्यापक नियुक्तिमा महिलालाई प्राथमिकता दिइने व्यवस्था अवलम्बन गरिने छ ।

१०.२९.५.निश्चित समूहका सबैलाई दिने गरिएको विद्यमान छात्रवृत्ति व्यवस्थालाई पुनरवलोकन गरी गरिब तथा विपन्न केन्द्रित बनाउँदै लगिने छ । निजी विद्यालयहरूमा छात्रवृत्तिमा अध्ययनरत विद्यार्थीले पनि उच्च शिक्षाको छात्रवृत्तिको आरक्षण सिटमा प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने व्यवस्था गरिने छ ।

१०.२९.६.शिक्षाका सबै तहमा (प्रारम्भिक बालविकासदेखि उच्च शिक्षा तथा जीवनपर्यन्त शिक्षासम्म) समावेशीकरणसम्बन्धी मुद्दा पहिचान गरी त्यसको उचित सम्बोधन गरिने छ ।

४. नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि समावेशी शिक्षाको थालनी

नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा वि.सं. २०२१ सालबाट सुरु भएको हो । पहिलो पटक ल्याबोरेटरी स्कूल कीर्तिपुरमा नौ जना दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरू भर्ना गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि एकीकृत रूपमा शिक्षाको थालनी भयो । वि.सं. २०२३ सालमा बालमन्दिर नक्सालमा

बहिरा बालबालिकाका लागि विद्यालय स्थापना भयो । वि.सं २०२६ सालमा शारीरिक अपाङ्गताको क्षेत्रमा स्वयम् अपाङ्गता भएका व्यक्ति खगेन्द्रबहादुर बस्नेतको सक्रियतामा जोरपाटीमा विद्यालय स्थापना भयो । सो विद्यालय हाल खगेन्द्र नवजीवन विशेष शिक्षा माविका नामले सञ्चालनमा छ । शिक्षा ऐन २०२८ ले पहिलो पटक कानुनी रूपमा विशेष शिक्षाको व्यवस्था गरेपछि वि.स. २०३० सालमा विशेष शिक्षा परिषद्को गठन भयो । वि.सं. २०३४ सालमा दृष्टिविहीन बालबालिकाका लागि पूर्वाञ्चल ज्ञानचक्षु विद्यालय सुनसरीको धरानमा स्थापना भयो । बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि शिक्षा तथा तालिम दिने उद्देश्यले वि.सं. २०३७ सालमा निर्मल बालविकास केन्द्र नामक संस्थाको स्थापना भयो । यसप्रकार तत्कालीन अवस्थामा परिभाषित चारैओटा अपाङ्गताका क्षेत्रमा बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दिन विद्यालयहरू स्थापना भए । सन् १९८१ लाई अन्तर्राष्ट्रिय अपाङ्गता वर्षका रूपमा मनाइसँगै विशेष विद्यालय तथा दृष्टि अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि एकीकृत विद्यालयको सङ्ख्यामा उल्लेख्य बढोत्तरी भयो । वि.सं. २०५० सालपछि नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाको पहुँचमा उल्लेख्य बिस्तार भएको देखिन्छ । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना पहिलो चरण लागु भएसँगै (आ.व.२०४९/०५०) मूलधारका विद्यालयमा स्रोतकक्षा स्थापना हुदै गयो । हाल देशभर ३८० ओटा स्रोतकक्षा स्थापना भएका छन् । वि.स. २०५३ मा विशेष शिक्षा नीति आयो । विशेष शिक्षा नीतिलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति २०७३ ले विस्थापित गर्‍यो । समावेशी शिक्षा नीति २०७३ लाई राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ ले खारेज गर्‍यो । २०५६ सालमा तत्कालीन शिक्षा विभागको स्थापनासँगै विभागमा विशेष शिक्षा शाखा खडा भयो । यो शाखा समावेशी शिक्षा शाखाका नामले कार्यान्वयनमा छ ।

५. समावेशी शिक्षाका कार्यक्रमहरू

नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि ३३ (सुनाइ अपाङ्गता तर्फ १८, बौद्धिक अपाङ्गतातर्फ १४ र दृष्टि अपाङ्गतातर्फ १) ओटा विशेष विद्यालय सञ्चालनमा छन् । त्यसै गरी २३ ओटा विद्यालय (सुनाइ अपाङ्गतातर्फ ५, दृष्टि अपाङ्गतातर्फ १६ र शारीरिक अपाङ्गतातर्फ २) एकीकृत रूपमा मूलधारका विद्यालयमा सञ्चालित छन् भने मूलधारका विद्यालयमा तयारी कक्षाका रूपमा ३८० ओटा (सुनाइ अपाङ्गतातर्फ १७४, बौद्धिक अपाङ्गतातर्फ १२४, दृष्टि अपाङ्गतातर्फ ८१ र बहुअपाङ्गतातर्फ १) स्रोतकक्षाहरू सञ्चालनमा छन् । यसबाहेक गैरसरकारी सङ्घसंस्था र पुनर्स्थापना केन्द्रहरूसमेत सञ्चालनमा छन् । फ्लास रिपोर्ट सन् २०१८/१९ अनुसार ७०२२५ बालबालिकाहरू पूर्वप्राथमिक तहदेखि कक्षा १२ सम्म विशेष विद्यालय, एकीकृत (स्रोत कक्षासमेत) विद्यालय र मूलधारका विद्यालयहरूमा अध्ययनरत छन् । यी बालबालिकाहरूलाई पहुँचका आधारमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था (आवासीय, सहयोगी सहायता सेवा, यातायात सेवा र शैक्षिक सामग्री) शैक्षिक सामग्री, ब्रेल पाठ्यपुस्तक, स्लेट र स्टाइलस, मसलन्द, आवास व्यवस्थापन, शिक्षक, कर्मचारी र आयाको व्यवस्था, अपाङ्गतामैत्री भौतिक संरचना, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट अपाङ्गतामैत्री शैक्षिक तथा सन्दर्भ

सामग्रीको विकास र वितरण, अपाङ्गता अनुकूलन मूल्याङ्कनको व्यवस्था र परीक्षामा थप समयको व्यवस्था (शिक्षा नियमावलीको नियम ४७), श्रव्य दृश्य पाठ विकास र प्रसारण बालबालिकाहरूको लेखाजोखाको व्यवस्थालगायतका कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

६. अबको बाटो

अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाको इतिहास धेरै लामो भएको छैनन् । २०२१ सालबाट सुरु भएको विशेष शिक्षा आजको दिनसम्म आइपुग्दा मुलुकमा भएका धेरै ठुला ठुला आरोह अवरोह र राजनीतिक परिवर्तनको प्रभावबाट अलग रहन सकेन । विभिन्न प्रतिकूलताका बाबजुद पनि सीमित साधन र स्रोतको परिचालन गरी बालबालिकाको शैक्षिक पहुँच र गुणस्तरमा उल्लेख्य कामहरू भएका छन् । राज्यका तर्फबाट शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चितताका लागि कुनै कसर बाँकी नराखी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीति र बचनबद्धताप्रति सदैव पूर्ण जिम्मेवारीका साथ कामहरू गर्दा गर्दै पनि सबै प्रकारका अपाङ्गता र कार्यगत सीमितता भएका बालबालिकाको शिक्षामा समतामूलक पहुँच हुन सकेको छैन । शिक्षाको पहुँचमा रहेका समेतको सक्रिय सहभागिता र अर्थपूर्ण सिकाइमा प्रश्न उठ्ने गरेको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाको पहुँच र गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न निम्नलिखित कार्य गर्न आवश्यक देखिन्छ :

(क) समावेशी शिक्षामा जोड

शिक्षाको उद्देश्य बालबालिकालाई समाजमा सम्मानजनक जीवन जिउन सक्ने नागरिक तयार पार्नु हो । यसका लागि समाजमा विविधतालाई स्वीकार गर्न सक्ने वातावरण तयार हुनुपर्दछ । बालबालिकाहरूलाई घर परिवार र विद्यालयमा यस किसिमको वातावरण तयार हुनु जरुरी छ । अपाङ्गता भएका बालबालिका पनि समाजका अभिन्न अङ्ग भएकाले आफ्नै समुदायमा शिक्षा प्राप्त गर्ने कुराको सुनिश्चितताका लागि विद्यालयमा अनुकूल शैक्षिक वातावरण तयार गरी व्यक्तिगत सहयोगसहितको शिक्षण सिकाइमा जोड दिनुपर्छ । विद्यालय सानो समाज भएकाले प्रत्येकमा विविधताको स्वीकृति र सम्मान गर्ने कुराको विकास विद्यालयबाटै गर्नुपर्दछ । समावेशी शिक्षाको गन्तव्य भनेको मुलुक भरका सबै विद्यालयमा सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई ससम्मान विद्यालयमा भर्ना गर्ने, बालबालिकाको वैयक्तिक सिकाइ आवश्यकता पहिचान गर्ने, आवश्यकतामा आधारित सहयोग गर्न सक्ने पद्धतिको विकास र्वम् कार्यान्वयनको विकास गर्दै समावेशी समाज निर्माण गर्नु हो । विद्यालयमा समावेशी सिकाइ वातावरण निर्माणका लागि परिस्थिति र उपस्थितिका बिच वातावरणमा आउने अवरोध हटाउनु पर्छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि समावेशी शिक्षा भन्नाले शिक्षा पद्धतिलाई सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि अनुकूल बनाउनु हो । विद्यालयको संरचना, कार्यरत शिक्षक कर्मचारीको प्रवृत्ति, शिक्षण सिकाइ सामग्री, शिक्षण विधि, मूल्याङ्कन पद्धतिलगायतका पक्षहरूलाई अपाङ्गतामैत्री बनाउनुपर्दछ र सबै विद्यालयहरूमा कुनै अवरोध

बिना भर्ना, सबै क्रियाकलापमा सहभागिता र सिकाइ अवसरको सुनिश्चिताको व्यवस्थापन भएको विद्यालय नै समावेशी विद्यालय हो ।

(ख) समावेशी शिक्षाका लागि विद्यालय वातावरण

बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा पहुँच पुग्ने र सबैलाई एकै ठाउँमा राख्ने वित्तिकै समावेशी शिक्षा हुन सक्दैन । समावेशी शिक्षाको मूलभूत सिद्धान्तमा तीनओटा कुराहरू पर्दछन् । पहिलो समतामूलक पहुँच, दोस्रो सक्रिय सहभागिता र तेस्रो विविधताको स्वीकृति र सम्मान । सबै बालबालिकालाई शिक्षामा समावेशिताका लागि विद्यालयमा अनुकूल सिक्ने वातावरण हुन पनि त्यतिकै आवश्यक छ । विद्यालयको भौतिक र शैक्षिक वातावरण अपाङ्गतामैत्री हुन आवश्यक छ । जहाँ बालबालिकाले रमाइलो मानेर सिक्न सक्नु । निम्नलिखित कुराले विद्यालयको वातावरण अपाङ्गतामैत्री हुन सक्छ :

- अपाङ्गतामैत्री पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री
- अपाङ्गतामैत्री भौतिक वातावरण/स्वागतयोग्य विद्यालय
- अपाङ्गतामैत्री शिक्षण सिकाइ तथा विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया
- मैत्रीपूर्ण शिक्षक विद्यार्थी सम्बन्ध

यसरी विद्यालयलाई सबैका लागि अनुकूल सिकाइ थलोका रूपमा विकास गर्न निम्न थप कार्यहरू गर्न आवश्यक छ :

- **भौतिक संरचना** : अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशीकरणको पहिलो सर्त पहुँचयुक्तता हो । त्यसैले अब बन्ने सबै सरकारी र सार्वजनिक भौतिक संरचना र सडक सञ्जाल अपाङ्गतामैत्री बनाउन कानुनद्वारा बाध्य बनाइनुपर्दछ । सकेसम्म निजी भौतिक संरचनासमेतलाई अपाङ्गतामैत्री हुने गरी बनाउन राज्यस्तरबाट प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ । अपाङ्गता जो कसैलाई जुनसुकै बेला पनि हुन सक्दछ । जसको कारण राज्यले थप जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- **अपाङ्गता भएका बालबालिकाको लेखाजोखा र खण्डीकृत तथ्याङ्क** : सबै योजना तथा कार्यक्रमको पहिलो आधारभूत सर्त तथ्याङ्क हो । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अपाङ्गताका आधारमा हुने फरकपन समेतलाई सम्बोधन हुने गरी योजना निर्माण र कार्यक्रमसमेत बनाउनुपर्ने तथा वैयक्तिक शैक्षणिक योजना निर्माण गर्न पनि तथ्याङ्कको खाँचो पर्ने भएकाले विद्यालयमा भर्ना हुन आउँदा विद्यार्थीको लेखाजोखा गरी उनीहरूको खण्डीकृत तथ्याङ्क (Disaggregated data) IEMIS मा राख्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा अपाङ्गताको शैक्षिक वर्गीकरण गरी सोका आधारमा शैक्षिक योजना बनाइनुपर्छ ।
- **समावेशी शिक्षाको मार्गदर्शक दस्तावेजको विकास** : नेपालमा समावेशी शिक्षाका लागि

संवैधानिक, कानुनी र नीतिगत रूपमा भएको व्यवस्था र कार्यान्वयनको पाटोलाई पछ्याउँदा अभै पनि विशेष शिक्षा, सकीकृत शिक्षा र समावेशी शिक्षाका बारेमा बहस र अन्ययोलता कायम छ । समावेशी शिक्षा र समावेशीकरणका सन्दर्भमा आआफ्नै बुझाइ र व्याख्या छन् । यो जटिल विषय पनि हो । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा हेर्दा पनि समावेशी शिक्षाको अवधारणामा स्वरूपता हुन सकेको पाइदैन । अर्थात् धारणात्मक स्पष्टता छैन । यस्तो अवस्थामा समावेशी शिक्षा अबको अपरिहार्यता भएको कुरालाई स्विकार्न र व्यवहारतः कार्यान्वयनमा ल्याउन अवधारणात्मक स्वरूपता जरुरी छ । त्यसैले हाम्रो सन्दर्भमा समावेशी शिक्षालाई धारणात्मक स्पष्टतासहित मार्ग दर्शन गर्ने दस्तावेजको विकासको आवश्यकता छ ।

- **प्रविधिमा आधारित गुणस्तरीय शिक्षा:** अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गुणस्तरीय सिकाइका लागि प्रविधिमा जोडनुपर्दछ । प्रविधिको पहुँच बिस्तार गर्न सके अपाङ्गता भएका बालबालिकाले रमाइलो वातावरणमा गुणस्तरी शिक्षा हासिल गर्न सक्छन् । त्यसकारण विद्यालयमा आईसिटी ल्याब मात्र नभई हरेक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई प्रयोग क्षमतासमेतका आधारमा प्रविधिको पहुँचमा बिस्तारका लागि “एक विद्यार्थी एक ल्यापटप” को व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- **समावेशी शिक्षा प्रवर्धनका लागि विद्यालयको सूचक तथा न्यूनतम मापदण्ड निर्धारण :** विद्यालयले सबै बालबालिकाहरूका लागि अनुकूल सिकाइ वातावरण भएको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ । त्यसका लागि समावेशी शिक्षाका सूचक तथा मापदण्ड तयार गर्नुपर्छ । सबै किसिमका सरकारी कार्यक्रमहरू (नमुना विद्यालय, प्राविधिक धार) लगायतमा समावेशिताका आँखाबाट पनि हेरिनुपर्दछ । कुनै खास क्षेत्रमा अब्बल भएर मात्र नभई नमुना हुनका लागि समावेशिताका दृष्टिकोणबाट समेत नमुना भएको हुनुपर्दछ ।
- **समावेशी शिक्षाका विभिन्न नमुनाहरूको विकास गर्ने:** समावेशीकरण सैद्धान्तिक विषयमात्र होइन । यसले व्यवहारमा परिवर्तन खोज्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, परिभाषा र अभ्यासलाई आत्मसात् गर्दै सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सिकाइ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्ने नमुनाहरूको विकास गर्न आवश्यक छ । यसका लागि आफ्नो माटोलाई चिन्ने र त्यसैमा परिभाषा खोजी व्यवहारमा उतार्नुपर्ने हुन्छ । सिकाइका लागि सबै बालबालिकाहरूलाई अनुकूल वातावरण निर्माण गर्दा आफ्नो परिवेश, अभ्यास र अनुभवलाई आधार बनाउन पर्छ । यसो गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र अभ्यास अनुकूल वा प्रतिकूल के भयो भन्नुभन्दा पनि बालबालिकामा अनुकूल सिकाइ वातावरण निर्माण भई अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि हासिल भयो कि भएन भन्ने प्रश्न अहम् बन्नुपर्दछ । हाम्रो परिवेशमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि अनुकूल सिकाइ वातावरण र गुणस्तरीय शिक्षाका लागि समावेशी शिक्षाका विभिन्न किसिमका नमुनाहरूको विकास गरी अभ्यासमा लैजानुपर्दछ ।

- अभिभावक, सरोकारवाला, अपाङ्गता क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्थाहरूले गरेका असल कार्यलाई प्रोत्साहन, सञ्जालीकरण र व्यवस्थित तथा नतिजा उन्मुख साभेदारीमा जोड दिनुपर्दछ ।
- अपाङ्गता भएका बालबालिकाको समावेशी शिक्षाका लागि अध्ययन र अनुसन्धानमा जोड दिनुपर्दछ ।
- तीनओटै तहका सरकारबिच समन्वय र नीतिगत कार्यान्वयनमा दरिलो प्रतिबद्धतामा जोड दिनुपर्दछ ।
- हिंसा दुर्व्यवहार र विभेदको अन्त्य गरी बालबालिका केन्द्रित शिक्षाको प्रवर्धनका लागि बालमैत्री सिकाइ वातावरण निर्माणमा जोड दिनुपर्दछ ।
- शिक्षक तयारीलगायत समावेशी शिक्षा कार्यक्रमको गुणस्तर सुधारमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकासमा जोड दिनुपर्दछ ।
- कानुनले सिर्जना गरेका दायित्वहरूको कार्यान्वयनमा सरकारी निकायका अतिरिक्त सबै सरोकारवालाहरू समेतलाई सचेत बनाउनुपर्दछ ।

७. निष्कर्ष

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि समावेशी शिक्षा भन्नाले विद्यालयमा समावेशी सिकाइ वातावरण निर्माणका लागि परिस्थिति र उपस्थितिका बिच वातावरणमा आउने अवरोध हटाई शिक्षा पद्धतिलाई सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि अनुकूल बनाउनु हो । नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षालाई प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाका साथै विभिन्न किसिमका शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ । समावेशी शिक्षाको अवधारणालाई प्रवर्धन गर्न कानुनी, नीतिगत र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा थप प्रयत्नको खाँचो छ । समावेशी शिक्षाको गन्तव्य भनेको मुलुकभरका सबै विद्यालयमा सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई ससम्मान विद्यालयमा भर्ना गर्ने, बालबालिकाको वैयक्तिक सिकाइ आवश्यकता पहिचान गर्ने, आवश्यकतामा आधारित सहयोग गर्न सक्ने पद्धतिको विकास र्वम् कार्यान्वयनको विकास गर्दै समावेशी समाज निर्माण गर्नु हो । समावेशी शिक्षाको अवधारणाअनुसार सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सिकाइ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न र मौजुदा नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा सबै तहका सरकार (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह) को दरिलो प्रतिबद्धताको खाँचो छ । साथै सो प्रतिबद्धता कार्यान्वयनमा सरकारी निकायका अतिरिक्त सबै सरोकारवालाहरू (घर, परिवार, शिक्षण संस्था आदि) समेतको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सञ्चालित कार्यक्रमको गुणस्तर सुधारमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकास र सरोकारवालाहरूमा जिम्मेवारी बोध गराउन सकेमा समावेशी शिक्षाको अवधारणालाई अझबढी व्यावहारिक र प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, २०७२

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६

समाहित शिक्षा सूचना सामग्री, २०६८, शिक्षा विभाग, समाहित शिक्षा शाखा
फल्यास रिपोर्ट २०१८/१९, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर

अपाङ्गता केन्द्रित समावेशी शिक्षा सहजीकरण पुस्तिका, २०७५

कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका, २०७६/७७

शैक्षिक मूल्याङ्कन

विद्यालय शिक्षामा निरन्तर मूल्याङ्कन : प्रावधान तथा अभ्यास अवस्था

तुलसीप्रसाद आचार्य

निवृत्त उपसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

लेखसार

शिक्षणसिकाइका लागि मूल्याङ्कन अनिवार्य सर्त हो । शिक्षणसिकाइ पूर्व, शिक्षणको समयमा र शिक्षणपश्चात् मूल्याङ्कनको कार्य हुने गर्छ । सिकाइ सहजीकरणका निमित्त सुधारात्मक मूल्याङ्कन र सिकाइ स्तर छुट्याउन निर्माणात्मक मूल्याङ्कन आवश्यक हुन्छ । विविध प्रकारका मूल्याङ्कनका साधनहरू नियमित रूपमा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापसँगसँगै प्रयोग गरी गरिने मूल्याङ्कन निरन्तर मूल्याङ्कन हो । यस मूल्याङ्कन प्रणालीलाई फाराम भनेर र प्रक्रियागत कार्यहरूभन्दा पनि सिकाइ सहजीकरणमा प्राथमिकता दिने गरी कार्यान्वयन भएमा मात्र यसको सार्थक अर्थ हुन्छ । शिक्षकलाई निरन्तर रूपमा आफ्ना विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गर्न बाह्य निकायबाट सिफारिस गरिएका साधन र फर्मेटहरूमा मात्र सीमित नगरी विषयको प्रकृतिअनुरूप साधन र ढाँचा छनोटमा स्वायत्तता दिएमा मात्र यसको सफल र प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सक्छ । यसको प्रभावकारिताका लागि निरन्तर मूल्याङ्कनका चरणहरूलाई अपनाउनुपर्ने हुन्छ । कार्यान्वयनका बाधक तत्वहरू पहिचान गरी सम्बद्ध निकायबाट सहजीकरण गर्न सकिनेमा कार्यान्वयनका लागि थप मदत पुग्छ । अबका दिनमा यसलाई अक्षरङ्कन पद्धतिमा उल्लिखित स्तरअनुसार मिलान गरी ऐन नियममा समेत बाध्यात्मक व्यवस्था गर्न सकेमा यसको कार्यान्वयनले सार्थकता पाउने देखिन्छ ।

१. विषय प्रवेश

सामान्यतया लेखाजोखाको समानार्थी शब्द मूल्याङ्कनलाई बुझ्ने गरिन्छ । मूल्याङ्कन र शिक्षणसिकाइलाई अलग रूपमा हेर्न सकिन्छ । तसर्थ शिक्षणसिकाइको अभिन्न पक्ष नै मूल्याङ्कन हो । सिक्ने, सिकाउने र लेखाजोखा गर्ने कार्य शिक्षणसिकाइमा निरन्तर र सँगसँगै चलिरहने प्रक्रिया हुन् । शिक्षणसिकाइको अवस्था पहिचान गर्ने एक प्रभावकारी साधन मूल्याङ्कन हो । विद्यार्थी मूल्याङ्कनबाट उनीहरूले सिकेका र सिक्न नसकेका कुराहरूको जानकारी हुने र त्यसैको आधारमा शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन हुने मान्यता रहिआएको छ । लिखित प्रश्नोत्तर, मौखिक प्रश्नोत्तर, कक्षाकार्य, गृहकार्य, व्यवहार परिवर्तन, परियोजना कार्य, सिर्जनशीलता सम्बद्ध कार्य, सामाजिक कार्य, कक्षा सहभागिता आदिको अभिलेख अध्ययन गरी विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । तथापि हाम्रो अभ्यास बढी मात्रामा लिखित परीक्षा केन्द्रित हुँदै आएको अवस्था विद्यमान छ । विद्यार्थीमा रहेका विविध क्षमताहरूलाई एउटा मात्र साधनबाट मूल्याङ्कन गर्दा विद्यार्थीको सर्वपक्षीय मूल्याङ्कन हुन सक्दैन भन्ने विश्वव्यापी मान्यता छ । तसर्थ मूल्याङ्कन पद्धतिले विद्यार्थीमा निहित विविधखाले प्रतिभा

तथा क्षमताहरूको मूल्याङ्कन गर्न सक्नुपर्छ तथा त्यसैका आधारमा सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियालापको योजना तयारी र कार्यान्वयन हुनुपर्छ भन्ने सिद्धान्त रहिआएको छ । सिकाइ मूल्याङ्कनका धेरै विधिहरूमध्ये निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली सट्टा हो । यसलाई सुधारात्मक मूल्याङ्कन, सिकाइका लागि मूल्याङ्कन, अनौपचारिक मूल्याङ्कन, पाठ्यक्रममा आधारित मूल्याङ्कन, उत्पादन तथा प्रक्रियागत मूल्याङ्कन आदिबाट बुझ्न सकिन्छ ।

२. निरन्तर मूल्याङ्कनको अवधारणा

सुधारात्मक मूल्याङ्कन नै निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली हो । सिकारुको सर्वपक्षीय मूल्याङ्कनका लागि निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली रामबाण नै हो भन्न सकिन्छ । यसमा परीक्षालगायत विविध साधनहरूको प्रयोग गरिन्छ । निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियाको मुख्य उद्देश्य पठनपाठनसँगै विद्यार्थीहरूको सिकाइको स्तर पत्ता लगाई कम सिकेका विद्यार्थीहरूका लागि सुधारात्मक शिक्षण गर्नु हो । मूल्याङ्कन नतिजाका आधारमा व्यक्तिगत रूपमा विशेष ध्यान दिई सिक्न प्रोत्साहन गर्नु हो । त्यसकारण यसलाई सिकाइका लागि मूल्याङ्कन भन्ने गरिन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तरमा सुधार ल्याउनु हो न कि श्रेणी र स्तर छुट्याउनु । यसको अर्थ सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा विद्यार्थीको सिकाइ सुधार गर्ने अभिप्रायले नियमित रूपमा विविध साधनहरूको प्रयोग गरी अनौपचारिक रूपमा गरिने मूल्याङ्कन नै निरन्तर मूल्याङ्कन हो भन्न सकिन्छ ।

मूल्याङ्कनलाई औपचारिक परीक्षाका रूपमा मात्र अभ्यास र उपयोग गर्ने परिपाटिको परिवर्तन हुन आवश्यक छ । परीक्षा नभएसम्म शिक्षणसिकाइ नै नभएको ठम्याई अभै पनि शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र सरोकारवालाहरूको हुने गरेको छ । सफलता, असफलता र श्रेणीकरणको परम्परागत अभ्यासबाट मूल्याङ्कन प्रणाली माथि उठ्न अभै सकेको देखिँदैन । त्यसको परिणामलाई नै गुणस्तरीय शिक्षाको मुख्य आधार नै परीक्षा मान्ने प्रचलन भएको भन्न अप्ठ्यारो मान्नु पर्दैन । राम्रो प्रतिशत वा ग्रेड आयो भने गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त भएको भन्ने र सोहीअनुरूप आम जनसमुदायले मूल्याङ्कन गर्ने गरेको यथार्थता हाम्रो सामु छ ।

पुस्तकीय ज्ञानलाई लिखित वा मौखिक परीक्षाबाट मात्र मापन गर्ने परिपाटी पूर्ण नभएको, विद्यार्थीहरूका विभिन्न प्रतिभाहरूको मापन गर्न नसकिएको, मूल्याङ्कनलाई सिकाइ क्रियाकलाप जस्तै निरन्तर रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसकिएको भन्ने टिकाटिप्पणी कार्यान्वयन तहदेखि नीति निर्माण तहसम्म प्रशस्त हुने गरेको छ । त्रैमासिक र अर्ध वार्षिक परीक्षाहरू पनि सुधारात्मक उन्मुख नभई निर्णयात्मक उन्मुख भएका र सोहीअनुरूप उपयोग गर्ने अभ्यास भईरहेको छ । यसै सन्दर्भमा विगतदेखि प्रचलनमा रहेको यस्तो मूल्याङ्कन प्रणालीमा परिवर्तन गर्नुपर्ने र मूल्याङ्कनलाई बालमैत्री बनाउन निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने विगतदेखिको प्रयासलाई अभि सशक्त बनाउनु आजको आवश्यकता हो ।

३. निरन्तर मूल्याङ्कनको अभ्यास

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रोअन्तर्गत सन् २००० (वि.सं. २०५६) मा निरन्तर मूल्याङ्कनको परीक्षण ५ जिल्ला (इलाम, चितवन, स्याङ्जा, सुर्खेत, कञ्चनपुर) मा गरियो । कक्षा १-३ सम्म उदार कक्षोन्नति नीति (Liberal Promotion Policy- LPP) अनुसार फेल नगर्ने र कम सिकेकाहरूलाई थप सिकाइका लागि सहजीकरण गर्ने प्रयास गरियो । सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची निर्माण गरी निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरियो । उदार कक्षोन्नतिअनुसार सबै विद्यार्थीहरूलाई सरासर कक्षोन्नति गराउने कार्यले सिकाइ स्तर खस्कियो । दुई वर्षपछि निरन्तर मूल्याङ्कन लागू भएका र नभएका विद्यार्थीबिच तुलना गरी प्रभावकारिता अध्ययनसमेत भयो तर परिणाम सकारात्मक नआएपछि यो मूल्याङ्कन प्रणालीप्रति नै प्रशस्त प्रश्नहरू उठ्ने ठाउँ रह्यो तथापि यसलाई उदार कक्षोन्नतिका साथ अघि बढाउने पुनः नीतिगत निर्णय भयो र सोहीअनुसार अभ्यास गर्ने प्रयास भयो ।

पुनः पाठगत आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने गरी निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई नेपालभर लागू गर्ने नीति लिइयो । तद्अनुरूप शैक्षिक सत्र २०६३ देखि क्रमशः कक्षा १ देखि २०६७ मा कक्षा ५ सम्म लागू गरियो । आधारभूत तह कक्षा ६ मा शैक्षिक सत्र २०७० र २०७१ मा ७ कक्षा सम्म लागू गरियो ।

१(३ कक्षा पुरै निरन्तर मूल्याङ्कन, कक्षा ४ र ५ मा ५० प्रतिशत, कक्षा ६ र ७ मा ४० प्रतिशत निरन्तर कार्यसञ्चयिका तयार गरी विद्यालय तहसम्म वितरण गर्ने प्रयाससमेत भयो । उदार कक्षोन्नतिलाई निरन्तर मूल्याङ्कनका आधारमा उपयोग गर्न सकिउन । अर्थात् सिकाइ उपलब्धि न्यून भएका विद्यार्थीहरूलाई थप सहजीकरण गर्ने तौरतरिका पुगेन फलस्वरूप त्यस्तो अवस्थामा निरन्तर मूल्याङ्कन र उदार कक्षोन्नतिका बिचमा तादम्यता बिल्कुलै भएन, गुणस्तर खस्कियो र निरन्तर मूल्याङ्कन नीतिमा सुधार आवश्यक देखियो ।

४. वास्तविक निरन्तर मूल्याङ्कन

हामीकहाँ निरन्तर मूल्याङ्कनको अभ्यास गरेको लगभग ९ वर्षपछि अर्थात् सन् २००९ मा भारतमा Comprehensive Continuous Evaluation (CCE) लागू भयो र त्यसको अवधारणाअनुसार अभ्यास पनि प्रभावकारी भएको सुन्ने गरिन्छ । खासमा भारतको यो मूल्याङ्कन र हाम्रो निरन्तर मूल्याङ्कनको अवधारणामा फरक छैन । निरन्तर मूल्याङ्कनमा खास गरी प्रत्येक विद्यार्थीको सिकाइ क्षमताअनुसार शिक्षकले सिकाइ सहजीकरण गर्ने र उनीहरूको सिकाइमा सुधार ल्याउने कार्य गर्नुपर्छ । मूल्याङ्कनका विधि र तरिकामा विविधता ल्याउनुपर्छ र अनौपचारिक रूपमा उनीहरूको मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । फाराम भने र अभिलेख राख्ने कार्य सिकाइ सहजीकरणका सहयोगी माध्यम मात्र हुन् । यिनीहरूलाई सिकाइ सुधारका लागि उपयोग गर्नुपर्छ । जबसम्म शिक्षकबाट प्रत्येक विद्यार्थीको आवश्यकतानुसार सिकाइ सुधारका लागि प्रयत्न हुन्छ त्यो अवस्थामा अभिलेख व्यवस्थापन जतिसुकै

राम्रो भए पनि निरन्तर मूल्याङ्कन भएको मान्न सकिँदैन ।

५. वास्तविक निरन्तर मूल्याङ्कनको अभ्यास तरिका

भारतमा राइट टु एजुकेसन ऐनअनुसार कतिपय प्रदेशमा सिसिइको अभ्यासलाई बाध्यकारी बनाएका छन् । हामीकहाँ त्यस्तो बाध्यकारी अवस्था अझै भएको छैन । निरन्तर मूल्याङ्कनमा शिक्षकले आवश्यक ठानेका फारम, डायरी र नोटबुक तयार गरी विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि मापन गर्न, प्रयोग गर्न र अभिलेख राख्न सक्छन् । कहीं कतैबाट तोकिएका फाराम, फर्म्याट र साधन प्रयोग गर्न बाध्य पार्नु हुँदैन । यसका लागि शिक्षकलाई स्वतन्त्र हुन दिनुपर्छ । कहींबाट निर्दिष्ट गरिएका सबै साधनहरू सबै विषयका सबै पाठमा उपयोग नहुन सक्छन् वा अन्य अझ प्रभावकारी साधनसमेत हुन पनि त सक्छन् । पाठ्यक्रममा तोकिएका साधन र फाराम शिक्षक सहजीकरणका लागि मात्र हुन् भन्ने सन्देश प्रवाह गर्न जरुरी छ । कतिपय सार्वजनिक एवम् निजी विद्यालयहरूले शिक्षकबाट विभिन्न साधन र माध्यम प्रयोग गरी गरिने अनौपचारिक मूल्याङ्कनलाई पनि मान्यता दिएको पाइन्छ तर उनीहरूले त्यसलाई निरन्तर मूल्याङ्कन भनेका छैनन् तथापि ती निरन्तर मूल्याङ्कन हुन् किनकि उनीहरूले बिचबिचमा मूल्याङ्कन गर्दै कमीकमजोरीमा सुधारका प्रयत्न पनि गर्ने गरेको पाइन्छ । शिक्षणसँगसँगै मूल्याङ्कन गर्ने, आफ्नै तरिकाले रेकर्ड राख्ने र सिकाइमा सुधार गर्न सहजीकरण गर्ने गर्दा मात्र निरन्तर मूल्याङ्कनले सार्थकता पाउँछ । यसका लागि बाह्य निकाय वा व्यक्तिबाट तयार गरेका फाराम, साधन र फर्मेट जस्ताको तस्तै प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ भन्ने छैन, आफ्नो अनुकूलअनुसार तयार गरी प्रयोग गर्न शिक्षकलाई स्वतन्त्रता दिनुपर्छ ।

६. निरन्तर मूल्याङ्कनका वर्गान्तर क्षेत्र सङ्ख्या

हालसम्म निरन्तर मूल्याङ्कनका वर्गान्तर क्षेत्र सङ्ख्या तीनओटा प्रयोगमा थिए । तर विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वयन कार्यविधि २०७२ को चौथो संशोधन (२०७५-५-९) ले निरन्तर मूल्याङ्कनमा हाल कायम रहेका प्राप्ताङ्कको तीनओटा वर्गान्तर (क) (ख) र (ग) लाई अक्षराङ्कन पद्धतिमा कायम गरिएका नौओटा वर्गान्तर सरह बनाई सिकाइका लागि मूल्याङ्कन प्रक्रियामा जोडिने छ भनिएको हुनाले अब नौओटा वर्गान्तरमा सिकाइ स्तर छुट्याएर सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

विगतमा तयार गरिएको विषयगत सिकाइ उपलब्धि सूचकहरूसहितको मूल्याङ्कन साधन ज्ञान, पक्षसँग बढी झुकाव भएको, मूल्याङ्कनमा कठिनाइ हुने गरेको, भन्भटिलो भएको, सूचकहरूलाई वस्तुगत रूपमा मूल्याङ्कन गर्न नसकिएको, प्रक्रियामुखी मात्र भएको, सरल र व्यावहारिक नभएको जस्ता प्रतिक्रियाहरू व्यक्त हुन थालेपछि मूल्याङ्कन प्रणालीमा केही सुधार गरी सरल र सहज बनाउने प्रयत्न भएको छ । यसअन्तर्गत विद्यार्थीको कक्षाकार्य, परियोजना कार्य, व्यावहारिक परिवर्तन, सिर्जनात्मक कार्य, हाजिरी, क्रियाकलापमा सहभागितालगायत शिक्षकले उपयुक्त ठानेका

अन्यमध्ये विषयवस्तुको आवश्यकताका आधारमा छनोट गरी प्रयोग गर्न सकिने अवस्था छ ।

७. वर्तमानमा निरन्तर मूल्याङ्कन

प्राथमिक तहका पाठ्यक्रमहरूको परिमार्जित संस्करण, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप तथा पाठ्यक्रमको सामयिक संशोधनसँगै निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनको अभ्यासले पुनः गति लिने अवसर पाएको छ । अहिलेको अवस्थामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वयन भएसँगै निरन्तर मूल्याङ्कनलाई पनि त्यसैअनुरूप वर्गान्तर मिलान गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने अवस्था रहेको हुनाले प्रत्येक शैक्षिक सत्रको सुरुमा नयाँ पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरूको प्रबोधीकरण गर्दा यससम्बन्धी सत्रहरू छुट्याएर कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । मूल्याङ्कन सहयोग सामग्री र पाठ्यक्रमहरूमा यसबारेको विगतका प्रक्रियामा सुधार गरी कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट निर्देशन दिन उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

विद्यालयमा कम उपस्थित हुने, सिकाइ उपलब्धि न्यूनस्तरमा हासिल गर्ने, अन्य पक्षहरूमा पनि कार्य सम्पादन न्यून भएका विद्यार्थीहरूलाई पुनः सिक्ने अवसर प्रदान गर्न शिक्षक, प्र.अ. तथा अभिभावकहरूको संयुक्त निर्णयबाट कक्षोन्नति गर्ने व्यवस्था छ । यसबिचमा प्रत्येक विद्यार्थीको सिक्ने अवसरलाई प्रवर्धन गर्न सुधारात्मक शिक्षण गर्नपर्नेसमेतको व्यवस्था छ । विद्यार्थीलाई उत्तीर्णाङ्क कटाउने र राम्रो अङ्क ल्याउने तनावलाई हटाउन अक्षर अङ्क प्रणालीलाई कार्यान्वयनमा ल्याई सोहीअनुरूपका श्रेणीमा वर्गीकरण गर्न आवश्यक छ । आधारभूत तह कक्षा १-३ को पाठ्यक्रम, २०७६ को मूल्याङ्कन खण्डमा पाँचओटा स्तर दिएको छ भने अर्कोतिर अक्षराङ्कन पद्धतिको पछिल्लो संशोधनले नौओटा स्तर प्रयोग गर्न निर्देश गरेको हुनाले द्विविधा उत्पन्न भएको छ । यी दुईओटा दस्तावेजको आशयमा एकरूपता ल्याई स्पष्ट परीक्षण गर्ने पक्ष र सम्भावित साधनसमेत उल्लेख गरिको छ यसले शिक्षकहरूलाई राम्रो मार्गदर्शन गरेको छ अन्य विषय र थिमहरूमा पनि यसरी नै उल्लेख गरी पाठ्यक्रममा एकरूपता ल्याउन जरुरी छ तर सो भएको देखिएन ।

शिक्षकमा सिप र सकारात्मक अभिवृत्तिको पर्याप्त विकास, अभिभावकमा सचेतना, विद्यालयमा व्यवस्थापकीय क्षमता विकास र अनुगमन, सुपरीवेक्षण तथा स्पष्ट निर्देशनको खाँचो अभै टड्कारो रूपमा देखिएको छ । यसका अलावा निरन्तर मूल्याङ्कनको कार्यान्वयनका लागि बाध्यात्मक व्यवस्था गर्ने ऐननियम नभएकाले यो केवल रेष्ट्रिक मूल्याङ्कन प्रणाली जस्तो मात्र भएको छ ।

८. भविष्यमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन

अबको शिक्षाले विद्यार्थीमा निहित सम्पूर्ण प्रतिभाको विकास गर्ने खालको मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाउनुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि शिक्षणसिकाइमा पुस्तकीय क्रियाकलापको सीमाभन्दा बाहिर गएरसमेत प्रतिभाहरूको उन्नयनका लागि पर्याप्त र सहज अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । आजका विद्यार्थीहरूलाई सोधेका प्रश्नहरूको जवाफ दिन सक्नेभन्दा पनि शिक्षकहरूलाई प्रश्न गर्न सक्ने बनाउनु

परेको छ । भविष्यमा जुनसुकै क्षेत्रमा कार्य गर्न सक्ने कामको संसारसँग उपयुक्त हुने जनशक्तिको विकास गर्नु जिज्ञासु र निडर विद्यार्थी उत्पादन गर्नु परेको छ । यसका लागि काममुखी शिक्षा वा रोजगारमूलक शिक्षा, जीवनोपयोगी शिक्षा, नैतिक शिक्षा आदिका मूल्यामन्यतालाई शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा समावेश गरी शिक्षण स्वम् मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अहिलेसम्म हाम्रो शिक्षा प्रणाली के भन्ने कुरामा शिक्षण र मूल्याङ्कन केन्द्रित भइरहेको र सोहीअनुरूप शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापहरू निर्देशित भइरहेको अवस्थामा अब यस्तो अवधारणा परिवर्तन गरी किन र कसरी भन्नेतर्फ शिक्षणसिकाइ र मूल्याङ्कन तरिका उपयोग गर्न सकेमा मात्र उत्पादित जनशक्तिले विश्वबजारमा आफूलाई खपत गर्न सक्ने देखिन्छ । यी सबै मान्यताहरूलाई आवधिक मूल्याङ्कन प्रणालीले मात्र सम्बोधन गर्न सक्ने अवस्था छैन । तसर्थ मूल्याङ्कन प्रणालीलाई पनि लिखित परीक्षा प्रणालीबाट बाहिर ल्याउनुपर्ने अवस्था छ । व्यवहारमा आएको परिवर्तन लिखित परीक्षाबाट भन्दा पनि अवलोकनबाट गरिएको मूल्याङ्कन बढी वास्तविक हुन्छ । सबै प्रकारका ज्ञानसिपलाई कुनै सीमित साधन वा एक दुईपटकको परीक्षाले मात्र कदापि मापन गर्न सकिँदैन । यसै सन्दर्भमा चित्रकला, हस्तकला, खेलकुदको स्तर, गीत, नृत्य र अन्य क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्दा हामी लिखित वा मौखिक परीक्षाको माध्यमबाट नभई उनीहरूको कार्यसम्पादन स्तरलाई आधार मानेर मूल्याङ्कन गर्दछौं । अर्थात् उनीहरूलाई ती कार्यहरू गर्न लगाई अवलोकनद्वारा मूल्याङ्कन गर्दछौं । निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीले यी सबैको अभिलेखीकरण गर्न र आवश्यकताअनुसार सुधारात्मक शिक्षण गर्न अभिप्रेरित गर्दछ । तर यी सबै क्रियाकलापहरू पाठ्यक्रममा उल्लिखित सिकाइ उपलब्धिहरूको आधारमा तयार गर्नुपर्छ । यसो नगर्दा गन्तव्यहीन यात्रा गर्नुसरह हुन्छ । यसै सन्दर्भमा निरन्तर मूल्याङ्कनलाई सार्थक रूपमा कार्यान्वयन गर्न निम्नलिखित पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ :

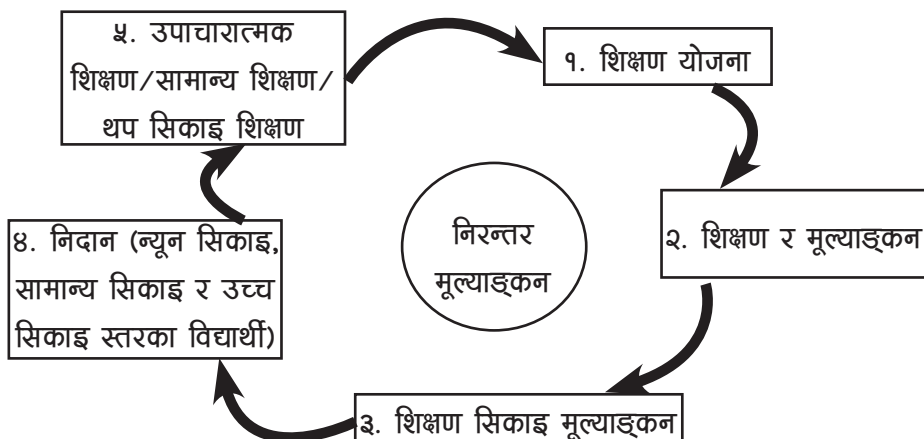
- प्रत्येक विद्यार्थीको वैयक्तिक अभिलेख राख्ने र व्यक्तिगत समस्या पहिचान गरी सुधारात्मक शिक्षण गर्ने ।
- पाठ्यपुस्तक लक्ष्य होइन माध्यम मात्र हो भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरी विद्यार्थीमा निहित सम्भावित प्रतिभाहरूको विकास गर्ने र सोहीअनुरूप मूल्याङ्कनका तरिका तथा विधिहरूमा पनि विविधता ल्याउने कार्यमा भरमग्दुर प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- परीक्षाको त्रास र संवेगात्मक असन्तुलनलाई न्यूनीकरण गर्न बालमैत्री मूल्याङ्कनका रूपमा रहेको निरन्तर मूल्याङ्कनको उपयोगलाई निरन्तरता दिनुपर्ने देखिन्छ ।
- मूल्याङ्कन सिकाइको होइन सिकाइका लागि हुनुपर्छ भन्ने मान्यता स्थापित गर्न सुधारात्मक मूल्याङ्कन र शिक्षणसमेत गर्नुपर्दछ ।
- मूल्याङ्कनमा अभिभावकहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न प्रत्येक महिना विद्यार्थीको चौतर्फी प्रगतिका बारेमा अभिभावकहरूसँग उनीहरूको सिकाइ व्यवहार परिवर्तनबारे पनि जानकारी लिने वा दिने ।

- स्थानीय तहमा निरन्तर मूल्याङ्कनसम्बन्धी अनुभव आदानप्रदान गर्ने र प्रणालीगत सुधारका लागि थप उपाय र तरिकाहरूको खोजी गर्ने ।
- निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न गराउन प्रोत्साहन गर्ने परिपाटी बसाल्नुपर्छ । कार्यान्वयन गर्नेलाई प्रोत्साहन नगर्नु भनेको कार्यान्वयन नगर्नेलाई प्रोत्साहन गर्नु हो । तसर्थ राम्रो कार्यान्वयन गर्ने शिक्षकलाई विद्यालयले, राम्रो विद्यालयलाई स्थानीय तहले प्रोत्साहन गर्ने परिपाटीको थालनी हुन जरुरी छ ।

९. निरन्तर मूल्याङ्कन चक्र

मूल्याङ्कन सिकाइका लागि र सिकाइ सँगैसँगै हुनुपर्छ भन्ने मान्यतामा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली नै निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन भएकाले यसलाई सुधारात्मक, कक्षामा आधारित, पाठक्रममा आधारित, कार्यसञ्चयिका, शिक्षक निर्मित, अनौपचारिक मूल्याङ्कन आदिका नामबाट चिन्ने र बुझ्ने गरिन्छ । यसमा विभिन्न प्रकारका मूल्याङ्कनका साधन र विधिहरू उपयोग गर्ने गरिन्छ । यस मूल्याङ्कन प्रणालीले विद्यार्थीको धेरै पटक लेखाजोखा गरी त्यसैका आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने भएकाले मूल्याङ्कन बढी बगतजभलतषअ हुन्छ भन्ने मानिन्छ । यस मूल्याङ्कन प्रणालीबाट सिकाइका संज्ञान क्षेत्र, प्रभावी क्षेत्र र मनोशारीरिक क्षेत्रहरूको मूल्याङ्कन गर्न सम्भव हुन्छ । तसर्थ यो जयष्कितषअ बउउचयबअज मा आधारित छ । अर्थात् विद्यार्थीको सामाजिक, बौद्धिक, संवेगात्मक र शारीरिक जस्ता पक्षहरूको विकास अवस्था मूल्याङ्कन गर्नका लागि यो मूल्याङ्कन प्रणाली उपयुक्त छ । निरन्तर मूल्याङ्कन संरचनावाद (Constructivism) मा आधारित भएकाले यसले विद्यार्थीमा निहित ज्ञानको विकास गर्न, सिकाइमा गतिशीलता प्रदान गर्न र सिर्जनशीलताको उपयोगका लागि अवसर प्रदान गर्दछ । नियमित वा पटक पटक विद्यार्थीको जाँच लिनु निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन होइन, निरन्तर मूल्याङ्कनका धेरै साधनहरूमध्ये जाँच एउटा साधन मात्र भएकाले मूल्याङ्कन विविधताको आवश्यकता पर्दछ । यसका अलावा यस मूल्याङ्कन प्रणालीले प्रत्येक शिक्षण क्रियाकलापमा शिक्षण योजनाको तयारी, सहभागितामूलक शिक्षण कार्य, अनौपचारिक शिक्षण मूल्याङ्कन, सिकाइ अवस्था पहिचान र अवस्थाअनुरूप सिकाइ सहजीकरण गरी निम्नलिखित चरणहरू पूरा गर्नुपर्छ । त्यसपछि मात्र निरन्तर मूल्याङ्कनले सार्थकता पाउँछ । तलको चित्रले यसलाई थप स्पष्ट पार्दछ :

निरन्तर मूल्याङ्कनका चरणहरू

शिक्षण योजना- शिक्षकबाट तयार गरिने शिक्षण क्रियाकलापहरूको समष्टिगत रूप हो ।

शिक्षण कार्य- शिक्षकबाट गरिने क्रियाकलाप हो, यसमा अधिकतम रूपमा विद्यार्थीहरूको सहभागिता गर्ने सम्बन्धमा शिक्षकको ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ ।

शिक्षण मूल्याङ्कन- क्रियाकलापहरूमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणालीका विभिन्न कार्य वा साधनहरू प्रयोग गरी सिकाइको लेखाजोखा गरिन्छ ।

अवस्था निदान- खासगरी तीन प्रकारका उपलब्धि हासिल गर्ने विद्यार्थीहरू पहिचान गरिन्छ - उच्च सिकाइस्तरका विद्यार्थी, मध्यम सिकाइस्तरका विद्यार्थी र न्यून सिकाइस्तरका विद्यार्थीहरू ।

सुधारात्मक शिक्षण- न्यूनस्तरका विद्यार्थीहरूलाई उपाचारात्मक शिक्षण, उच्चस्तरकालाई थप सिकाइको अवसर र मध्यमस्तरकालाई समान्य अवस्थाको शिक्षण गरिन्छ ।

(क) निरन्तर मूल्याङ्कनको औजार कार्य सञ्चयिका (Portfolio)

कार्य सञ्चयिका फोटो एल्बम जस्तै हो । विद्यार्थीले सिकाइका क्रममा गरेका कार्यहरूको व्यवस्थित र सिलसिलेवार सङ्कलन नै कार्य सञ्चयिका (Portfolio) हो । यो स्थानीयस्तरमा उपलब्ध हुने कार्टुन बक्स, फोल्डर, कन्टेनर, काठ वा टिनको न्याक, घर्घा, प्लास्टिकको भोला, फाइल, क्लिप आदि हुन सक्छन् । सम्भव भएसम्म प्रत्येक विद्यार्थीका लागि बेग्लैबेग्लै कार्य सञ्चयिका तयार गरी राख्नुपर्दछ । यसमा विद्यार्थीले हासिल गरेका उपलब्धि, व्यवहार र सिर्जनात्मक कार्यहरू भल्काउने सामग्री वा गरेका कार्यहरूको नमुना सङ्कलन गरेर राख्ने गरिन्छ । विद्यार्थीले गरेका कार्यका नमुना, गृहकार्य, कक्षाकार्य, सिकाइ वा त्रैमासिक परीक्षामा प्राप्त गरेको उपलब्धि, उत्तरपुस्तिकाका नमुनाहरू, शिक्षकले दिइएको लिखित पृष्ठपोषण, विद्यार्थी आफैले गरेको आत्ममूल्याङ्कन, कुनै सिर्जना वा रचनाको नमुना आदि सङ्कलन गरेर राखिन्छ । कार्य सञ्चयिकाले विद्यार्थीको प्रगति र उपलब्धि प्रमाणित गर्न

मदत गर्दछ । विद्यार्थीको शैक्षिक प्रगतिका बारेमा अभिभावक, शिक्षक र विद्यार्थी स्वयम्लाई सुसूचित गर्न मदत गर्दछ । यसबाट उनीहरूले निश्चित समयको अन्तरालमा गरेको शैक्षिक प्रगतिको दर वा क्रम थाहा पाउन सकिन्छ । साथै यसबाट विद्यार्थीको प्रगतिका बारेमा शिक्षक, अभिभावक र अन्य सरोकारवालाहरूलाई जानकारी गराउन सकिन्छ । यसले थप अध्ययनका लागि सक्रियता बढाउन अभिप्रेरित गर्दछ । यसलाई विद्यार्थीको प्रगति मूल्याङ्कन गर्ने वस्तुगत आधारका रूपमा लिइन्छ ।

(ख) कार्य सञ्चयिका (Portfolio) व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

- (क) स्थानीयस्तरमा उपलब्ध हुने कम खर्चिलो कार्य सञ्चयिका (फायल) को प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- (ख) कार्य सञ्चयिकामा विद्यार्थीको नाम, कक्षा र विषय उल्लेख गरिएको हुनुपर्दछ ।
- (ग) उपयुक्त विद्यार्थी सङ्ख्या भएमा प्रत्येक विद्यार्थीको छुट्टाछुट्टै कार्य सञ्चयिकाको व्यवस्था गर्दा राम्रो हुन्छ ।
- (घ) विद्यार्थी सङ्ख्या बढी भएमा एउटै फाइलमा एकभन्दा बढी विद्यार्थीको अभिलेख समूहगत रूपमा राख्न सकिन्छ ।
- (ङ) कार्यसञ्चयिकामा विद्यार्थीका राख्नेपर्ने महत्त्वपूर्ण कार्य (Performance/Tasks) हरू राख्नुपर्छ ।
- (ग) निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली कार्यान्वयनका बाधकहरू

निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई व्यवहारमा उतार्न कठिन भइरहेको अवस्था छ । नीतिगत रूपमा शैक्षिक सत्र २०७१ सालदेखि आधारभूत तहको कक्षा सातसम्म कार्यान्वयनमा आइसकेको भएता पनि व्यवहारमा कार्यान्वयन भएको अवस्था सन्तोषजनक देखिँदैन । यसका केही कारक तत्वहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(अ) मनोगत कारण

आदत परिवर्तन गर्न कठिन हुने गर्दछ । दसकौं पुरानो परीक्षा प्रणालीलाई प्रतिस्थापन गर्नु कम चुनौतीपूर्ण छैन । यसलाई व्यवहारिक रूपमा उपयोगमा ल्याउन अवरोध गर्ने कारणहरूमा भन्फटिला भएको, समय बढी लाग्ने, अभिलेख राख्न कठिन हुने, शिक्षकको सङ्ख्यामा कमी, अर्थअभाव जस्ता कुराहरू प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ ।

(आ) व्यावहारिक कारण

शिक्षक विद्यार्थी अनुपात नमिलेको, सबै शिक्षकहरूलाई मूल्याङ्कन सिप विकास तालिमको कमी, विद्यार्थी सङ्ख्या अधिक भएकाले कमजोर विद्यार्थीका लागि सुधारात्मक शिक्षण गर्न कठिन, विविध प्रकारका क्षमता भएका विद्यार्थीहरूलाई समेटेर शिक्षण गर्न दक्षताको अभाव जस्ता पक्षहरूलाई निश्चयनै विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(इ) पेसागत सहयोगमा कमी

निरन्तर मूल्याङ्कनलाई सुरुआत गरी निरन्तरता दिन समय समयमा पेसागत सहयोगको आवश्यकता टङ्कारो देखिन्छ । सर्वप्रथमत व्यावहारिक तालिमको कमी छ । त्यसपछि निरन्तर पेसागत सहयोग हुन सकेको छैन । यसका लागि पुनर्ताजगी तालिम, नियमित सुपरीवेक्षण, सकहर्मीबिच छलफल तथा सिप आदानप्रदान आवश्यक छ त्यसमा निश्चयनै कमी छ ।

(ई) वाध्यकारी निर्देशनको अभाव

विद्यालयस्तरको पाठ्यक्रममा स्पष्ट उल्लेख भएता पनि त्यसलाई कार्यान्वयनमा लैजान शिक्षकका उपल्लो निकायहरूबाट सहजीकरण गर्ने, शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाई र स्थानीय तहहरूबाट बाध्यकारी परिपत्र वा निर्देशन हुन आवश्यक देखिन्छ तर त्यसो भइरहेको अवस्था भने छैन । तसर्थ यसलाई रेचिछक प्रक्रियाका रूपमा मानिएको देखिन्छ र प्रचलित आवधिक परीक्षा नै उपयोग गरेको पाइन्छ ।

(उ) स्रोतसाधनको उपलब्धता

प्रत्येक विद्यार्थीको व्यक्तिगत फाइल तयार गर्न तथा मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक कागजातको उपलब्धताका लागि स्रोतसाधनको अभावै कमी देखिन्छ । विद्यालयहरूबाट मसलन्दमा रकम ज्यादै कम भएको गुनासो सुन्नामा आउने गरेको छ । यस अवस्थामा प्रत्येक विद्यार्थीको व्यक्तिगत फाइल व्यवस्था गर्न कठिन हुने तर्क ल्याउने गरेको पाइन्छ ।

(घ) निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई व्यवहारमा उतार्न चालिनुपर्ने कदमहरू

(अ) सशक्त तालिम कार्यक्रम सञ्चालन

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनका सार्थक संवाहक शिक्षकहरू नै हुन् । उनीहरूमा अभावै पनि कार्यान्वयनको अन्योलता कायमै छ, सिपको अभाव छ । तसर्थ विद्यालयमा कार्यरत आधारभूत तथा माध्यमिक तहका सम्पूर्ण प्र.अ.हरू र शिक्षकहरूलाई निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनसम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसका लागि मानव स्रोत विकास केन्द्र र पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबिच सहकार्यको आवश्यकता देखिन्छ ।

(आ) प्राविधिक तथा पेसागत सहयोगमा निरन्तरता

विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति र प्रशिक्षकहरूबाट नियमित रूपमा विद्यालयमा निरीक्षण, सुपरीवेक्षण र अनुगमन गरी शिक्षकहरूलाई प्राविधिक तथा पेसागत सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्दछ । स्रोतकेन्द्रस्तरमा नियमित रूपमा अनुभव आदानप्रदान कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

(इ) स्रोतसाधनको उपलब्धतामा सुनिश्चितता

निश्चय नै निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यान्वयनमा आवधिक परीक्षा प्रणालीको तुलनामा बढी मात्रामा फाइल तथा कागाजातको आवश्यकता पर्दछ । यसका लागि स्थानीय तहले प्रत्येक विद्यालयका लागि पर्याप्त बजेटको प्रबन्ध गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

(ई) सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन

परिवर्तनप्रति तत्परता जगाउन, सहमति प्राप्त गर्न र यसको महत्त्वबारे बोध गराउनका लागि वि.व्य. स., शिक्षक अभिभावक सङ्घ तथा आमा समूहका पदाधिकारीहरूलाई अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

(उ) प्रोत्साहन कार्यक्रम

प्रत्येक स्रोतकेन्द्रमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यान्वयन राम्रोसँग गर्ने विद्यालयलाई उत्कृष्ट विद्यालय घोषणा गरी पुरस्कृत गर्ने तथा प्रत्येक स्रोतकेन्द्रका उत्कृष्ट विद्यालयहरूबिच प्रतिस्पर्धा गराई जिल्लास्तरको उत्कृष्ट विद्यालय छनोट गरी पुरस्कृत गर्ने परिपाटीको थालनी गर्ने प्रचलन बसाल्नुपर्छ ।

(ऊ) ऐन नियममा व्यवस्था

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यान्वयनका लागि शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको हुनुपर्छ । यसले कानुनी रूपमा बाध्यता सिर्जना गर्दछ । अन्यथा कार्यान्वयन स्वेच्छिक मात्र हुने गर्दछ ।

१०. निष्कर्ष

मूल्याङ्कनलाई बालमैत्री बनाउन, समावेशी बनाउन र रुचिपूर्ण बनाउन निरन्तर मूल्याङ्कनको कार्यान्वयन आवश्यक छ । यसका लागि विद्यालय तहमा कार्यान्वयनको प्रतिबद्धता, स्थानीय तहको प्राविधिक सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता, केन्द्र तहको व्यवस्थापकीय र नीतिगत सहयोगको प्रतिबद्धता स्वयम् सहजीकरण गर्ने प्रतिबद्धताको खाँचो ज्वलन्त रूपमा देखिएको छ । परीक्षामुखी संस्कारमा परिवर्तन, आधारभूत सुविधाहरूको उपलब्धता, सुदृढ अनुगमन र शिक्षक सहायता प्रणालीको स्थापना, सरोकारवालामा स्पष्ट अवधारणाको विकास गर्न सकिनेमा मात्र निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई सफल रूपमा कार्यान्वयनमा लैजान सकिन्छ ।

मूल्याङ्कन प्रणाली फितलो हुँदा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि सही रूपमा मापन गर्न सकिँदैन, मापन गर्ने कार्य नै भए पनि त्यो अधुरो हुन्छ । अहिलेसम्म पनि सिकाइको मूल्याङ्कन नै हावी भइरहेको देखिन्छ तर सिकाइका लागि मूल्याङ्कनको अभ्यास सन्तोषजनक हुन सकिरहेको छैन । बसौं पुरानो आवधिक परीक्षा प्रणालीका मूल्याङ्कन साधनहरू पनि वैज्ञानिक तथा उन्नत स्तरका भइसकेका

छैनन् । प्रत्येक विद्यालयका विषय शिक्षकहरूले आफ्नो विषयको मूल्याङ्कनका साधन निर्माण गर्दा विशिष्टीकरण तालिका निर्माण गरी निर्माण गर्ने प्रचलन ज्यादै न्यून मात्रामा रहेको देखिन्छ ।

विद्यार्थीको मूल्याङ्कन नियमित रूपमा अध्ययन अध्यापनको कार्यसँगै सञ्चालन गर्ने र प्राप्त नतिजाबाट पृष्ठपोषण लिनेदिने गरी सुधारात्मक शिक्षणसमेत गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसको कार्यान्वयन चरणमा कठिनाइ आउन सक्छन्, कमीकमजोरी हुन सक्छन् त्यस्तो अवस्थामा सुधार गर्दै जानुपर्दछ । पूर्णताका लागि समय लाग्न सक्छ । दसकौं पहिलादेखि अहिलेसम्म उपयोग भइरहेको आवधिक परीक्षा प्रणाली अझै पनि त्रुटिरहित हुन सकिरहेको छैन । तसर्थ निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई कार्यान्वयन गर्दै, अनुभव साट्टै, सिक्दै र सुधार गर्दै अघि बढ्नु राम्रो हुन्छ । सिकाइको मूल्याङ्कन हुँदै सिकाइका लागि मूल्याङ्कन र सिकाइमा मूल्याङ्कनलाई जोड दिँदै निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रयोगमा ल्याउन सकेमा मात्र सिकाइको सार्थक मूल्याङ्कन हुन सक्ने देखिन्छ । अनि मात्र सबैले सिक्न सक्छन् भन्ने मान्यता सार्थक हुन सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

शिक्षा २०५८, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, Continuous Assessment System: At a Glance
निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन शिक्षक तालिम पुस्तिका, पा.वि.के., २०६०

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ पा.वि.के.

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम ४-५ (२०६५), पा.वि.के.

शिक्षा २०६४ पाठ्यक्रम विकास केन्द्र निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन नीति र अभ्यासमा अन्तर
आधारभूत शिक्षामा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली निर्देशिका २०६६

विद्यालय स्तरीय मूल्याङ्कन सहयोग पुस्तिका, २०६६

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन अभिमुखीकरण स्रोतसामग्री, २०६६

Continuous Assessment: A Practical Guide for Teachers by Joy du Plessis et al
Student Assessment Modules, Compiled by Dr. Gonzalez

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६

विद्यालय शिक्षामा एकीकृत पाठ्यक्रम : अवधारणा, चुनौती र प्रभावकारी कार्यान्वयन

✍ पुरुषोत्तम घिमिरे र निमप्रकाश सिंह राठौर
पाठ्यक्रम अधिकृत, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

लेखसार

एकीकृत पाठ्यक्रमले बालबालिकाको स्वाभाविक सिकाइ प्रक्रियालाई (Natural learning process) आत्मसात् गर्दछ । लेभ भिगोत्सीले प्रस्तुत गरेभैं सामाजिक संरचनावाद (Social Constructivism), जोन डिवेले प्रतिपादन गरे जस्तै प्रजातन्त्रमा आधारित शिक्षा (Democracy in education), पाउलो फ्रेरेले प्रतिपादन गरेबमोजिम समालोचनात्मक सिकाइ विधि (Critical Pedagogy) र अल्बर्ट बान्डुराले प्रस्तुत गरेको सामाजिक सिकाइ सिद्धान्त (Social Learning Theory) सँग एकीकृत पाठ्यक्रमको नजिकको सम्बन्ध छ । यसर्थ मुख्य विषयक्षेत्रमा केन्द्रीयता, पाठ्यक्रममा विविध पक्षहरूको एकीकरण, विषयवस्तुको अर्थपूर्ण संयोजन, सिकाइ सहजीकरणमा बहुविधि र प्रक्रियाको उपयोग तथा सिकाइ र अनुभवबिच तादात्म्य एकीकृत पाठ्यक्रमका मुख्य पक्षहरू हुन् भन्ने सार निकाल्न सकिन्छ । उक्त पक्ष परिपूर्तिका लागि व्यक्ति, समाज र देशको आवश्यकताअनुरूप उद्देश्य र सक्षमता निर्धारण, निर्धारित उद्देश्य र सक्षमताअनुरूप विषयक्षेत्रको (Themes) छनोट र सङ्गठन, सिकाइ उपलब्धि निर्धारण र विषयवस्तु छनोट तथा सङ्गठन, विषयक्षेत्रगत सिकाइ सहजीकरण तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया निर्धारण, सिकाइ आवश्यकता एवम् विषयक्षेत्रअनुरूप समय र मूल्याङ्कन भार निर्धारण तथा विषयक्षेत्रमा आधारित एकीकृत सिकाइ सामाग्रीको विकास कार्यलाई प्रथम चरणको कार्यका रूपमा ग्रहण गरिन्छ । दोस्रो चरण तर मुख्य कार्यका रूपमा शिक्षक तयारी र पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई लिने गरिन्छ । अतः दुवै चरणका कार्यलाई संयोजन गर्दै विषय प्रवेश, एकीकृत पाठ्यक्रमका आवश्यकता र विषयक्षेत्र (Theme) गत अभ्यास, एकीकरणका रणनीति र स्वरूप, शिक्षकले समन्वय गर्नुपर्ने पक्ष, एकीकृत पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारको भूमिका र निष्कर्ष समेटि यो लेख तयार पारिएको छ ।

१. विषय प्रवेश

सिकाइ निरन्तर प्रक्रिया हो र यो औपचारिक तथा अनौपचारिक माध्यमबाट चलिरहन्छ । औपचारिक शिक्षालाई प्रभावकारी र सान्दर्भिक बनाउन पाठ्यक्रममा समयानुकूल परिवर्तन र परिमार्जन गर्ने गरिन्छ । विद्यालय शिक्षाको आवश्यकता एवम् औचित्यगत बिस्तार र गुणस्तरका लागि विश्वभरमा जस्तै नेपालमा पनि निरन्तर प्रयास भइरहेका छन् । यसैको पछिल्लो प्रयासस्वरूप शिक्षाको जग बलियो बनाउन औपचारिक शिक्षाका तल्ला कक्षाहरू खण्डीकृत सिकाइलाई निरुत्साहन गरी

एकीकृत सिकाइको अवधारणाअनुरूप सिकाइको अवसर प्रदान गर्नका लागि केही पहलहरू भएका छन् । यसको उठान बिन्दुका रूपमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३ ले समावेश गरेको एकीकृत सिद्धान्तका आधारमा पाठ्यक्रम विकाससम्बन्धी अवधारणालाई लिन सकिन्छ । विद्यालय क्षेत्र विकास योजना तथा राष्ट्रिय प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम जस्ता शिक्षाक्षेत्रका नीतिगत दस्तावेजले पनि एकीकृत पाठ्यक्रम विकासमा जोड दिएका छन् । विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ मा प्रारम्भिक बालशिक्षाको पाठ्यक्रम एकीकृत सिद्धान्तका आधारमा र कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्मको पाठ्यक्रम पनि विषयगत पहिचान हुने गरी एकीकृत सिद्धान्तका आधारमा विकास गरी कार्यान्वयन गरिने स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । यस प्रावधानका आधारमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा १ देखि ३ सम्मको एकीकृत सिद्धान्तका आधारमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

प्रारूपमा उल्लिखित व्यवस्थाको बिस्तार

एकीकरणका क्षेत्र	एकीकरणका आधार	एकीकरणका प्रक्रिया	एकीकरण
फरक विषयक्षेत्र एवम् अन्तरसम्बन्धित सिकाइ क्षेत्रलगायतको एकीकरण	विषयवस्तुगत एकीकरण (विषयक्षेत्र : Theme का आधारमा)	बहुविषयक र अन्तरविषयक उपागम	पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री
ज्ञान र सिपको, ज्ञान र आचरणको, विद्यालयभित्रको सिकाइ र विद्यार्थीको वास्तविक जीवनको एकीकरण	सिकाइ वा सिपगत एकीकरण	व्यवहारकुशल सिप	सिकाइ सहजीकरण
ज्ञान र सिकाइ प्रक्रियाको एकीकरण	सिकाइ सहजीकरणगत क्रियाकलापको एकीकरण	क्रमिक सिकाइ रणनीति तथा गतिशील सिकाइ समूह निर्माण र क्रियाकलाप सञ्चालन	सिकाइ सहजीकरण
संज्ञानात्मक (Cognitive) र प्रभावी (Affective) क्षेत्रको एकीकरण	विद्यार्थी मूल्याङ्कन (ज्ञान, सिप, व्यवहार, प्रवृत्ति) र सुधारको क्रमिकता तथा निरन्तरता	सिकाइ उपलब्धि तथा विषयक्षेत्र : Theme गत मापन, अभिलेखीकरण र सिकाइको सबलीकरण	सिकाइ सहजीकरण

नेपालको औपचारिक शिक्षाको मौजुदा पाठ्यक्रम ढाँचा मूलतः विषयगत संरचनामा केन्द्रित छ । यसर्थ कक्षा १ देखि ३ सम्ममा एकीकृत पाठ्यक्रमको विकास तथा कार्यान्वयन गरेसँगै विषयगत संरचनालाई अधिकतम उपयोग गर्दै अघि बढी बहुविषयक र अन्तरविषयक ढाँचा कार्यान्वयन गर्न लागिएको छ । सामान्यतया एकीकृत पाठ्यक्रम भन्नेबित्तिकै विषयविहीन अवस्थाको परिकल्पना

हुने गर्दछ तर विषयगत संरचना मात्र रहेको मौजुदा अवस्था र विषयविहीनताको पूर्वतयारी पुगिनसकेको अवस्थाले गर्दा नेपालको मौजुदा अवस्थाभन्दा प्रगतिशील सोच तथा कार्य प्रक्रिया अँगाल्दै बहुविषयक र अन्तरविषयक उपागममा आधारित भई एकीकृत पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन गरिएको छ । शैक्षिक अभ्यासका लागि क्रमागत विकास वा परिवर्तनका लागि यो सहज विधि पनि हो । विषयविहीनताका अवधारणामा विश्वका कुनै देशले पनि आफ्नो राष्ट्रिय पाठ्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गरेको दृष्टान्त नपाइने मौजुदा अवस्थालाई मनन गर्दा पनि उक्त दुई उपागम नेपालका लागि सान्दर्भिक बनिरहेका छन् ।

पाठ्यक्रमको एकीकरण शिक्षकद्वारा गरिने प्रभावकारी सिकाइ सहजीकरणमा फुल्ने, फक्रने र फल्ने गर्छ । शैक्षणिक विधि तथा प्रक्रिया शिक्षकका प्रमुख साधन हुन् । शैक्षणिक विधि तथा प्रक्रियाको प्रयोगमा प्रभावकारिता र गुणस्तरीयता शिक्षक तालिम, निरन्तर अभ्यास, खोज, सरकारी तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूको निरन्तर साथ सहयोग आदिले ल्याउँछ अर्थात् तालिम तथा अभ्यासबाट यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सक्छ । एकीकृत सिकाइमा बालबालिकाले उनीहरूको निश्चित वातावरणसँग सम्बन्धित पक्षहरूमा आधारित भई विभिन्न विषयहरूको खोज अध्ययन गर्दछन् (हम्फ्रे, सन् १९८१) । यसर्थ पाठ्यक्रम, विद्यार्थी कार्यपुस्तकलगायतका पाठ्यसामग्री विकास तथा कार्यान्वयन एकीकृत पाठ्यक्रमको कार्य थालनी हो, यसले पूर्णता पाउन अभै धेरै मिहिनेत गर्न आवश्यक छ । पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीले सिकाइका विषयवस्तुका सम्बन्धनमा मार्गदर्शन गरेका छन् । त्यसको सीमा, स्तर र आवश्यकताका बारेमा बोलेका छन् । यिनले सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाका सबै सन्दर्भ र प्रक्रियाको सङ्केत मात्र गर्न सक्छन् । यसलाई व्यापक रूपमा विश्लेषण र कार्यान्वयनका विधि, प्रक्रिया र खाका निर्माण गर्ने कार्य शिक्षकको हो । सिकाइ सहजीकरणलाई व्यापक रूपमा सोच्न थालेसँगै यसले उद्देश्यको एकीकरण, विषयवस्तुको एकीकरण तथा सिकाइ विधि वा प्रक्रियाको एकीकरणको चरणमा प्रवेश गर्छ । त्यसपछि एकीकरणको ढाँचा र कार्यान्वयन शिक्षकबाट नै हुने हो भन्ने सैद्धान्तिक अवधारणा पनि परिपुष्ट हुन्छ । यसले शिक्षकलाई पाठ्यसामग्री र शिक्षक निर्देशिकाका सीमित घेराबाट बाहिर गई वा उक्त सामग्रीलाई नमुनाका रूपमा मात्र उपयोग गर्न उत्प्रेरित गर्छ । पाठ्यक्रम एकीकरण सामान्यतः सउटा सङ्गठनात्मक साधन मात्र नभई कलात्मक परिवर्तन वा विविध विषयक्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित पाठयोजनाहरूको जोड हो (बिन, सन् १९९५) । यसर्थ नयाँ पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन गर्दैगर्दा तालिमको दायरालाई पनि परिमार्जित गर्न आवश्यक हुन जान्छ । हामीले एकीकृत पाठ्यक्रममा आधारित शिक्षक तालिमको दायरा फराकिलो पाउँदा गर्दा पाठ्यसामग्री र शिक्षक निर्देशिकाको सीमाभन्दा बाहिर गएर होइन त्यसकै उचाइलाई बढाएर सिकाइको दायरा फराकिलो पार्ने सुनौलो अवसर पनि हो ।

उल्लिखित सन्दर्भका आधारमा संश्लेषण गर्दा कक्षा १ देखि ३ सम्मका पाठ्यक्रमका विशेषतालाई मूलभूत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ को मार्गनिर्देशनबमोजिम विषयगत

पहिचान भक्तिकेने गरी पाठ्यक्रम ढाँचा विकास गरिएको छ ।

- भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी र मातृभाषा), गणित र सेरोफेरो एवम् स्थानीय विषय (रीष्ठभचबअथ, ल्गभचबअथ बलम क्यअष्बि कपर्षी) लाई सिकाइ क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरी पाठ्यक्रम संरचना विकास गरिएको छ अर्थात् यो सिकाइ क्षेत्रमा संरचित भएको छ ।
- सामाजिक अध्ययन, विज्ञान तथा वातावरण, स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा र सिर्जनात्मक कला विषयलाई अन्तरविषयक ढाँचाको पाठ्यक्रमका रूपमा हाम्रो सेरोफेरो विषयक्षेत्रमा एकीकरण गरिएको तथा हाम्रो सेरोफेरो, गणित, नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषासम्बद्ध विषयक्षेत्र समावेश गरी बहुविषयक ढाँचाको एकीकृत पाठ्यक्रम तयार गरिएको छ अर्थात् यो विषयगत संचनाभन्दा अघि बढेको छ ।
- व्यवहारकुशल सिपहरूलाई पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री (पाठ्यक्रम कार्यान्वयन मार्गदर्शन तथा शिक्षक निर्देशिका) मा समावेश गरिएको छ । अर्थात् यसले सिकाइ, सिप र व्यवहार प्रदर्शन (जीवन र जगत्लाई जोड्ने सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक आधार) लाई अङ्गीकार गरेको छ ।
- पाठ्यसामग्रीमा रङ तथा लोगोको प्रयोग गर्दै शिक्षक निर्देशिका क्रमिक सिकाइ रणनीति तथा गतिशील सिकाइ समूह निर्माणसम्बद्ध क्रियाकलापहरू समावेश भएका छन् । अन्तरसम्बन्धित विषय शिक्षणका रणनीति तथा क्रियाकलापलाई मिल्दा सिकाइ क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ अर्थात् यसले सिकाइ सहजीकरणमा अत्यावश्यक नवीनपन खोजेको छ ।
- अवधारणा, अभ्यास, मूल्याङ्कन, सुधारात्मक शिक्षण तथा सबलीकरणमार्फत सिकाइ तथा मूल्याङ्कनको क्रमबद्धता र निरन्तरतालाई सुनिश्चित गरिएको छ । यसको अभिलेखीकरण र प्रमाणीकरणलाई पनि अनिवार्य गरिएको छ । अर्थात् यसले निरन्तर सुधारात्मक शिक्षण र सबलीकरणको केन्द्रीयतालाई स्विकारेको छ ।

उल्लिखित तथ्य र सन्दर्भका दृष्टिकोणबाट प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६३ र आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम, २०७६ बिचको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा निम्नानुसारका भिन्नता पाइन्छन् :

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६३	आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम, २०७६
विभिन्न विषयहरूका माध्यमबाट प्रदान गरिने ज्ञानले सिकारुलाई फरक फरक विषयका विषयवस्तुगत ज्ञान तथा सिपको जग बसाल्ने	फरक फरक सिकाइ क्षेत्रलाई मिल्दो हदसम्म अन्तरसम्बन्ध पहिचान, प्राकृतिक सिकाइ, अनुभवको उपयोग तथा सङ्गठित ज्ञान हासिल गर्नमा सहयोग गर्ने

विषयगत विशिष्टतालाई प्राथमिकतामा राखी पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन	सिकारुको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने उद्देश्यबाट दुई वा दुईभन्दा बढी अन्तरसम्बन्धित विषयहरूलाई बृहत् पाठ्यक्रमका स्रोतहरूबिच सहसम्बन्ध स्थापित गर्दै सिकारुले हासिल गर्नुपर्ने सिकाइ उपलब्धि स्वम् सक्षमतालाई केन्द्रमा राखी पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन
विषयवस्तुको क्रमागत तथा स्तरगत क्षेत्र र क्रमलाई जोड	सिकाइलाई बृहत् विषयवस्तुमाथि केन्द्रित गराउने उद्देश्यले दुई वा दुईभन्दा बढी विषयहरूका सान्दर्भिक पक्षहरूलाई एकै विषयक्षेत्रमा अर्थपूर्ण रूपमा संयोजन गरी पाठ्यक्रम निर्माण (बहुविषयक ढाँचाका लागि)
विषयगत पहिचान र अस्तित्वलाई विशेष जोड	भिन्न विषयक्षेत्रका सिकाइ सक्षमतालाई एउटै पाठ्यक्रममा समावेश गर्दै सिकाइका विषयक्षेत्रहरूलाई सरलबाट जटिलतिरको क्रममा मिलाई सिकारुले स्वगतिमा सिक्न पाउने गरी सिकाइ व्यवस्थापन गरिने पाठ्यक्रम । (अन्तरविषयक ढाँचाका लागि)
विषयगत शिक्षण र शिक्षक व्यवस्थापनमा जोड	कक्षा शिक्षण वा समूह शिक्षण स्वम् योजनामा जोड
निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा जोड	निरन्तर सिकाइ र मूल्याङ्कनको एकीकरणमा जोड (सिकाइ क्षेत्रगत उपलब्धिसूचक निर्माण र मूल्याङ्कनका क्रममा यसको उपयोग)

अतः नेपालको विद्यालय शिक्षामा लागु गरिएको एकीकृत पाठ्यक्रम, मर्म वा सारका दृष्टिकोणबाट विश्व परिवेशमा भइरहेका अभ्याससँग समरूप तर ढाँचा र प्रक्रियाका दृष्टिकोणबाट मौलिक अभ्यासका रूपमा उठान भएको छ । यो मौलिक अभ्यासलाई विश्वपरिवेशका कुनै एक नमुना वा स्थापित विचारसँग हुबहु मिलान गर्न कठिन हुन्छ । यस दृष्टिकोणबाट एकीकृत पाठ्यक्रमलाई बुझ्न तथा बुझाउन जरुरी छ ।

२. एकीकृत पाठ्यक्रमका आवश्यकता र विषयक्षेत्र (Theme) गत अभ्यास

स्वाभाविक विधि र प्रक्रियाले सिकाइलाई जीवन्त बनाउँछ । वास्तविक जीवनमा बालबालिकाहरूको सिकाइ एकीकृत रूपमा हुन्छ । उनीहरू आफ्नो परिवेशमा (Real World), जस्तै : घर, समाजबाट पनि विषयवस्तु एकीकृत रूपमा नै सिकिराखेका हुन्छन् । उनीहरू कुनै दबाब र कठिनाइको अनुभूतिबिना नै घर तथा समाजबाट धेरै कुराहरू सिकिरहेका हुन्छन् । स्वाभाविक सिकाइ प्रक्रियाले कक्षाकोठाको सिकाइलाई पनि जीवन्त बनाउँछ । एकीकृत पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन सुन्दा नौलो

लाग्न सक्छ तर वास्तवमा यो आफैमा सिकाइलाई सरल, सहज र स्वाभाविक (natural) बनाउने प्रयास हो ।

विश्वव्यापीकरणको हालको युगमा ज्ञानको निरन्तर विष्फोट भइरहेको छ । त्यसकारण न्यून विषयवस्तुमा मात्र स्थिरता र त्यसको सान्दर्भिकता रहने गर्छ । यसर्थ विद्यार्थीले गतविगतको जस्तै गरी घोकेर र सम्भेर आफ्नो सिकाइलाई सान्दर्भिक र गतिशील बनाउन सक्दैनन् । उनीहरूले सिकाइ तथा मूल्याङ्कनका क्रममा कालक्रमिक आवश्यकतामा आधारित असीमित तथ्य, तथ्याङ्क, सन्दर्भ, परिवेशलगायतलाई संश्लेषण, विश्लेषण र उपयोग गर्न विषयगत संरचनामा सीमित पाठ्यक्रम ढाँचा र त्यसमा आधारित विषयवस्तु असान्दर्भिक तथा अव्यावहारिक बन्न सक्छन् । यही कारणले गर्दा यस्तो पाठ्यक्रमले आफ्नो संरचनामा दिन प्रतिदिन नयाँ नयाँ विषयको सङ्ख्या थप्न खोजिरहन्छ । विषयगत सङ्ख्या बढ्दा खण्डीकृत सिकाइ अभ्यासले बढावा पाउँछ । यसलाई न्यूनीकरण गर्ने उपायका रूपमा पाठ्यक्रम एकीकरणलाई लिने गरिन्छ । पाठ्यक्रम एकीकरण गर्दा त्यसको मूल मर्मलाई आत्मसात् भने गर्नुपर्छ । पाठ्यक्रम एकीकरण गर्दा दैनिक जीवनका समस्या, मुद्दा र चासोलाई पाठ्यक्रमको स्रोतका रूपमा उपयोग गर्नुपर्छ (बिन, सन् १९९५) किनभने जीवन र जगत्सँगको अन्तरसम्बन्धबिना नागरिक पूर्ण हुन सक्दैन । जीवन र व्यवहार एकीकृत हुने भएकाले विषयगत सिकाइले जीवनपर्यन्त सिकाइलाई अपेक्षित रूपमा मुखरित गर्न सकिरहेको छैन । यसमा विशेष रूपमा सचेत हुन जरुरी छ ।

प्रारम्भिक कक्षामा विशिष्टीकृत सिकाइभन्दा सिकाइको पूर्वाधारको तयारी मात्र गरिने भएकाले यस्ता कक्षामा खण्डीकृत सिकाइभन्दा एकीकृत र निरन्तर अभ्यास प्रभावकारी बन्ने तथ्य विभिन्न अध्ययन तथा अभ्यासले पुष्टि गरेका छन् । पाठ्यक्रम एकीकरण गर्दा विषयवस्तुको सिकाइ कमजोर नभई छुट्टाछुट्टै वा विषयगत सिकाइभन्दा गहन र व्यापक हुन्छ (भार्स, सन् १९६५) । एकीकृत पाठ्यक्रमले निश्चित विषयक्षेत्रको सिकाइमा केन्द्रीकृत हुँदै अन्य विषयक्षेत्रको सिकाइका अवसरलाई पनि खुला राख्छ (डा. कथीलगायत, सन् २००९) । यसर्थ एक्काइसौं शताब्दीको सुरुआतसँगै वैदिक गुरुकुलीन शिक्षाको सोच र अभ्याससँग मिल्ने यो अभ्यास विश्वभरमा स्थापित हुँदै जाने सहज अनुमान गर्न सकिन्छ । अतः धेरै विषयगत संरचनासहितको कक्षा १ देखि ३ सम्मको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गरिरहेको नेपालमा एकीकृत र निरन्तर अभ्यासमा आधारित पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा आउनुलाई एउटा सकारात्मक प्रयासका रूपमा लिनुपर्छ ।

एकीकृत पाठ्यक्रमसँग परिभाषाको बृहद् शृङ्खला छ (ज्याकोब्स, १९८९) । कतिपय विद्वान्ले यसलाई सम्पूर्णताको सिद्धान्तमा आधारित प्रणालीका रूपमा परिभाषित गरेका छन् । 'पाठ्यक्रम एकिकरण सम्पूर्णताको सिद्धान्तमा आधारित सिकाइ हो । यसले विषयगत विशिष्टीकरण र खण्डीकृत सिकाइभन्दा सिकारुको आवश्यकतामा आधारित बृहद् धारणालाई परिपुष्ट गर्छ । विगतमा प्रचलनमा रहेको विषयगत शिक्षणलाई यसले महत्त्व दिँदैन ।' (ब्राजिलगायत, सन् १९९५) । एकीकृत पाठ्यक्रमको सङ्गठनले विभिन्न विषयक्षेत्रका सिकारुका समग्र जीवनोपयोगी सिपलाई जोड दिन्छ

वा पाठ्यक्रमका विभिन्न विषयक्षेत्रगत खण्डहरूको अर्थपूर्ण संयोजन गर्छ (गुड, सन् १९७३) । यसर्थ एकीकृत पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका विषयवस्तुलाई संज्ञानात्मक तथा अधिसंज्ञानात्मक अवधारणाका आधारमा उपयोग गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । सिकारु आफैले ज्ञान सिर्जना गर्छ वा सिकाइलाई आफ्ना वातावरणअनुसार अनुकूलन गर्ने गरी संज्ञानात्मक क्षेत्रको प्रयोग गरिन्छ । साथै सिकाइलाई आफ्नो रुचि, क्षमता र आवश्यकताका आधारमा प्रतिबिम्बित गर्दै अधिसंज्ञानात्मक क्षेत्रको उपयोग गर्छ । अधिसंज्ञानात्मक क्षेत्रको उपयोग व्यवहारकुशल सिपसँग सम्बन्धित हुने गर्छ । यसर्थ एकीकृत पाठ्यक्रम व्यापक र पूर्ण अवधारणाका रूपमा परिभाषित हुने गरेको हो ।

एउटै विषयभित्रको विषयवस्तु एकीकरण, धेरै विषयबाट विषयवस्तु एकीकरण र विषयविहीन एकीकरण गरी पाठ्यक्रम एकीकरणका मुख्य रूपमा तीनओटा ढाँचा प्रचलनमा छन् । एउटै विषयभित्रको विषयवस्तु एकीकरणमा विषयगत (Disciplinary) उपागम, धेरै विषयबाट विषयवस्तु एकीकरणमा बहुविषयक (Multi-disciplinary) तथा अन्तरविषयक (Interdisciplinary) उपागम र विषयविहीन एकीकरणमा जीवन्त अनुभवमा आबद्ध (Trans disciplinary) उपागमलाई प्रभावकारी मानिन्छ । विषयगत (Disciplinary) उपागममा फरक फरक विषयका लागि अलग अलग समय निर्धारण गरी सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, विषयगत ज्ञान र सिपमा जोड दिनेलगायतका कार्यहरूले प्राथमिकता पाउँछन् । बहुविषयक (Multi-disciplinary) उपागममा विभिन्न विषयबाट अन्तरसम्बन्धित विषयवस्तु वा अवधारणालाई सम्बन्धित गराउने तर विषयगत सीमा र पहिचान कायम रहनेलगायतका कार्यहरूले प्राथमिकता पाउँछन् । अन्तरविषयक (Interdisciplinary) उपागममा दुई वा दुईभन्दा बढी विषयसँग मिल्ने गरी विषयक्षेत्र निर्धारण गरी ती विषयवस्तुलाई एकै ठाउँमा राखेर सिकाउने, नमिल्ने विषयवस्तुलाई क्रममा राखेर सिकाउनेलगायतका कार्यहरूले प्राथमिकता पाउँछन् । विषयविहीन (Trans disciplinary) उपागममा विषयगत सीमा कायम नहुने भएकाले कुनै समस्या, मुद्दा वा घटनामा आधारित भई सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने वा यसमा अधिकांशतः अन्तरसम्बन्धित विषयवस्तुबाट सिकाइ सुरु गर्ने विधि अपनाइन्छ । यसर्थ एकीकृत पाठ्यक्रम विकासमा विविधता र लचकता पाइन्छ ।

सक्रिय सिकाइको बारम्बार प्राप्त अवसरले प्रारम्भिक कक्षाका विद्यार्थीलाई अपेक्षित मापदण्ड वा सिकाइ उपलब्धि पूरा गर्न सहयोग गर्छ (बर्न्सलगायत, सन् १९९९) । यसर्थ मिल्दा सिकाइक्षेत्रलाई एउटै विषयक्षेत्र (Theme) मा संयोजन गरी सिकाइको बारम्बार अवसर प्रदान गर्ने गरिन्छ । विषयगत संरचनामा आधारित पाठ्यक्रम विषयवस्तुको सीमामा बाँधिएको हुन्छ भने विषयक्षेत्रमा आधारित पाठ्यक्रम अन्य सिकाइ क्षेत्रका विषयवस्तुप्रति लचक हुन्छ । यसर्थ विषयगत पाठ्यक्रम बन्द पाठ्यक्रम हो भने विषयक्षेत्रमा आधारित एकीकृत पाठ्यक्रम खुला पाठ्यक्रम हो । नेपालका प्रारम्भिक कक्षामा विषयक्षेत्रमा आधारित एकीकृत पाठ्यक्रम लागु भएको छ । विषयक्षेत्रमा आधारित पाठ्यक्रम त्यो पाठ्यक्रम हो जसमा विषयवस्तुलाई बालबालिकाका परिचित वातावरणसँग सम्बन्धित

विषयक्षेत्रका आधारमा सङ्गठन गरिएको हुन्छ (जिओफ्रे, सन् २०१८) । यसर्थ एकीकृत पाठ्यक्रमको मर्म व्यापक रूपमा बुझ्न र बुझाउन जरुरी छ ।

विषयक्षेत्रले बहु तथा एकल रूपमा सिकाइक्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्न सक्छ । अपेक्षित सिकाइ स्तर वा मापदण्डका आधारमा यसको संयोजन गर्ने गरिन्छ । उक्त सन्दर्भका आधारमा कक्षा १ देखि ३ सम्ममा एकीकृत पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा निम्नानुसार विषयक्षेत्रको संयोजन गरिएको छ :

विषयक्षेत्रको वितरण अवस्था र सङ्ख्या	विषयक्षेत्र (Theme)
चारओटा सिकाइ क्षेत्रमा भएका विषयक्षेत्र ४ ओटा	१. म र मेरो परिवार २. मेरो दैनिक जीवन ३. हाम्रो विद्यालय ४. सूचना, प्रविधि र बजार
तीनओटा सिकाइ क्षेत्रमा भएका विषयक्षेत्र ४ ओटा	१. हाम्रो समुदाय (अङ्ग्रेजीबाहेक) २. हाम्रो वातावरण (गणितबाहेक) ३. हाम्रो सिर्जना (अङ्ग्रेजीबाहेक) ४. हाम्रो संस्कृति (गणितबाहेक)
दुईओटा सिकाइ क्षेत्रमा भएका विषयक्षेत्र २ ओटा	१. हाम्रो वरपरको संसार (गणित र अङ्ग्रेजीबाहेक) २. बानी र रुचि (हाम्रो सेरोफेरो र गणितबाहेक)
विषयगत विषयक्षेत्र १० ओटा	१. वर्ण २. मेरा सरसामान ३. फलफूल र तरकारी ४. चरा र जनावर (अङ्ग्रेजीमा मात्र), १. मेरा वरपरका जीवजन्तु (हाम्रो सेरोफेरोमा मात्र), १. हाम्रो क्रियाकलाप (नेपालीमा मात्र), १. ज्यामिति २. सङ्ख्याको ज्ञान ३. गणितका आधारभूत क्रिया ४. नाप क्षेत्रफल (गणितमा मात्र)

उल्लिखित तालिकाका आधारमा कक्षा शिक्षणका आधारमा सिकाइलाई एकीकरण गर्ने, यदि उक्त कार्य सम्भव नभएमा समूहमा आधारित योजना निर्माण गर्ने, सहकर्मी शिक्षकले सम्पादन गरेका सिकाइ सहजीकरणको अवलोकन र पृष्ठपोषण आदानप्रदान गर्ने, न्यूनतमदेखि अधिकतम तहसम्मका सिकाइ स्तर वा मापदण्ड (learning standards) निर्धारण र सिकाइ मूल्याङ्कनको खाकासमेत तय गर्नेलगायतका कार्यमा जोड दिँदै विकास तथा कार्यान्वयनको थालनी गरिएको हो ।

३. एकीकरणका रणनीति र स्वरूप

एकीकृत पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका विभिन्न रणनीति र स्वरूप अभ्यासमा रहेका छन् । प्रचलित रणनीति र स्वरूपमा समेत विविधता पाइन्छ । यस क्रममा ड्रेकले अन्तरविषयगत (Interdisciplinary) : विषयक्षेत्रमा आधारित, कथामा आधारित (Story model) : जीवन्त अनुभवमा आधारित, प्रक्रियामा आधारित (Process approach) : सिकारु सक्रियता, सहभागिता र समस्या समाधानमा आधारित

भई सिकाइ रणनीति गर्दा सिकाइ प्रभावकारी हुने तथ्य औल्यायका छन् । वुडले भने त्योभन्दा केही भिन्न रूपमा अर्थात् समस्यामा समाधानमा आधारित अन्तरविषयगत उपागमको प्रयोगमा जोड दियका छन् । बिनले एकीकृत पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकको सहकार्यात्मक योजना विधिमा आधारित उपागमलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेका छन् । यसर्थ यी र यस्ता रणनीतिगत उपागमलाई निम्नानुसार सिकाइ सिद्धान्तका आधारमा व्यवस्थित गर्न सकिन्छ :

(क) सामाजिक संरचनावाद (Social Constructivism)

सामाजिक संरचनावाद लेभ भिगात्सीले प्रतिपादन गरेका हुन् । यस वादले तपसिलबमोजिमका मान्यताहरूलाई आत्मसात् गरेको छ :

१. सामाजिक अन्तरक्रियाका आधारमा हुने सिकाइ
२. सिकारु सक्रिय भई हुने सिकाइ
३. सिकारुका सम्भावित सिकाइ सक्षमता पहिचान र सिकाइ सक्रियताका आधारमा परिपूर्ति (Zone of Proximal development)
४. पूर्वज्ञानमा आधारित भई ज्ञानको पुनर्निर्माण ।

(ख) प्रजातन्त्रमा आधारित शिक्षा (Democracy in education)

प्रजातान्त्रिक मूल्यमा आधारित भई पाठ्यक्रमको विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने मान्यता यसमा रहन्छ । यस मान्यतालाई जोन डिवेले प्रतिपादन गरेका हुन् । यसअन्तर्गत मूलतः निम्नलिखित पक्षहरूको संयोजन गरिएको छ :

१. सिकाइ सहजीकरणमा प्रजातान्त्रिक अभ्यासको उपयोग
२. समूहकार्य तथा सिकारु सक्रिय सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलाप सञ्चालन ।

(ग) समालोचनात्मक सिकाइ विधि (Critical Pedagogy)

समालोचनात्मक सिकाइ विधि पाउलो फ्रेरेले प्रतिपादन गरेका हुन् । यस विधिमा देहायबमोजिमका मान्यतामा आधारित भई पाठ्यक्रमको विकास तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ :

१. क्रियाकलापमा आधारित सिकारुकेन्द्रित सिकाइ सहजीकरण,
 २. सिकारु ज्ञानको स्रोत र सर्जक,
 ३. सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षक र सिकारुको समान सहभागिता,
 ४. सिकारुको सिकाइ अवस्थाको स्वपहिचान, स्वविश्लेषण, स्वप्रत्यावर्तन र तार्किक समालोचना ।
- उल्लिखित सैद्धान्तिक आधारमा टेकेर एकीकृत पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन रणनीति तय

गर्दा विषयक्षेत्रगत प्रक्रिया (Thematic approach) लाई सर्वाधिक रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । तर फोर्गर्टी, सन् १९९१ ले एकीकृत पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन रणनीतिलाई दशओटा स्वरूप वा नमुनामा विभाजन गरेका छन् । उनले प्रस्तुत गरेका नमुनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

एकीकरणका स्वरूप वा नमुना	एकीकरणका प्रक्रिया	एकीकरणका उपागम
खण्डित नमुना (Fragmented model)	भिन्न भिन्न विषयका लागि भिन्न भिन्न विषयवस्तु तथा यसको क्षेत्र र क्रम : एउटै कक्षा वा तहका लागि निर्धारित विषय एवम् तिनका विषयषगत क्षेत्र र क्रम	विषयगत पाठ्यक्रम (Disciplinary curriculum)
जोडिएको नमुना (Connected model)	एउटा विषयवस्तुको सिकाइपछि अर्को विषयवस्तुको सिकाइ : विषयवस्तुको क्रमागत (लम्बीय र क्षितिजीय) सन्तुलन तथा स्तरीकरण, जस्तै : भाषा : वर्ण शब्द वाक्य अनुच्छेद गणित : सङ्ख्या भाग भिन्न दशमलव	
अन्तरनिर्भरतामा आधारित नमुना (Nested model)	विषयवस्तुको चक्रीय सन्तुलन र स्तरीकरण, जस्तै : भाषा- सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिप वा पठन तत्त्व, सामाजिक कार्यव्यवहार, सिकाइ र प्रयोग सिपलाई चक्रीय स्वरूप तर एकैपटकमा प्रयोग गर्ने ।	
क्रमिक नमुना (Sequenced model)	जोडिएको ढाँचाको विकसित स्वरूप, समानान्तर (Parallel) रूपमा विषयवस्तुको सिकाइ, जस्तै : विषयक्षेत्र : म र मेरो परिवार कक्षा १ नेपाली : परिचय (निर्देशित), अङ्ग्रेजी : अभिवादनसहित परिचय (निर्देशित), सेरोफेरो : परिचय (स्वतन्त्र)	
साभा विषयक्षेत्रमा आधारित नमुना (Shared model)	दुई विषयक्षेत्रका मिल्ने विषयवस्तुको एकीकृत सिकाइ (सँगै सिकाउने) विषयक्षेत्र : मेरो दैनिक जीवन कक्षा १ सातबारका नाम एकपटक सिकाउने (गणित र अङ्ग्रेजी) दैनिक क्रियाकलाप (नेपाली र सेरोफेरो)	

भिल्लीदार नमुना (Webbed model)	बृहद् विषयक्षेत्र (Theme) र संज्ञानात्मक (Cognitive) अवधारणा अनुसार विभिन्न विषयमा साभा विषयवस्तु निर्धारण र सिकाइ, जस्तै : साभा विषयक्षेत्र १. म र मेरो परिवार २. मेरो दैनिक जीवन ३. हाम्रो विद्यालय ४. सूचना, प्रविधि र बजार	बहुविषयक पाठ्यक्रम (Multi-disciplinary curriculum) र अन्तरविषयक पाठ्यक्रम (Interdisciplinary Curriculum)
उनाइनमुना (Threaded model)	विषयगत ज्ञान तथा सिपसमेत प्रयोग गरेर व्यावहारिक समस्या समाधान गर्ने क्षमता र अधिसंज्ञानात्मक (Metacognitive) क्षमता र त्यसको प्रस्तुति जस्तै: व्यवहारकुशल सिप	
एकीकृत वा अन्तरविषयक नमुना (Integrated or interdisciplinary model)	मिल्ने विषयवस्तु वा विषयक्षेत्रलाई संगै र अन्यलाई क्रमशः समावेश गरी गरिने सिकाइ वा साभा विषयक्षेत्रमा आधारित ढाँचाको विस्तारित स्वरूप, जस्तै : हाम्रो सेरोफेरो नामक सिकाइ क्षेत्र	
विलुप्त नमुना (Immersed model)	विषयवस्तुको बहूपयोगमा ध्यान दिँदै गरिने सिकाइ, स्वयम् समस्या पहिचान, समाधानका विकल्प खोज र उपयोग, स्वतन्त्र तथा सिर्जनात्मक अभ्यास	विषयविहीन पाठ्यक्रम (Transdisciplinary Curriculum)
सञ्जालमा आधारित नमुना (Network model)	सिकारुहरूबिच सञ्जाल निर्माण र सम्पर्क कायम गरी उपयोग गरिने पूर्णतः विद्यार्थीकेन्द्रित अभ्यास	

सिकाइका लागि प्रयोग गर्ने विषयवस्तुलाई अन्तरसम्बन्धित गर्ने कि नगर्ने ? यदि गर्ने हो भने कुन हदसम्म कसरी गर्ने भन्ने जस्ता प्रश्नहरू एकीकृत पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनका मूल प्रश्न हुन् । कुनै एउटा विषयको भिन्न सन्दर्भको विषयवस्तुमा सिकाइ सहजीकरण गरिरहेको विद्यार्थी घन्टी बज्नेबित्तिकै अर्को विषय, सन्दर्भ र भिन्न आधारभूमि रहेको विषयमा परिवर्तन हुनु भनेकै निकै कठिन कार्य हो । त्यसबाट मुक्त गर्न शिक्षकले क्रमिक, साभा विषयक्षेत्र, भिल्लीदार, उनाइ र एकीकृत वा अन्तरविषयक स्वरूपमा रहेका विषयवस्तु र तिनको क्रमबद्धता एवम् अन्तरनिर्भरता पहिचान गर्न सकेमा बालबालिकाको सिकाइ गतिलाई निरन्तरता दिन सहज हुन्छ । यसै पनि एउटै विषयवस्तुमा पाइने पक्ष र विपक्षका तर्क तथा सन्दर्भ, आवश्यकतामा आधारित भिन्न भिन्न समस्या र तिनको फरक विकास, पृष्ठभूमि र स्तरले सिर्जना गर्ने कठिनाइ स्तरले सिकाइलाई प्रत्यक्ष प्रभावित गरेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा जुध्दै गर्दा सिकाइका लागि धेरैभन्दा धेरै विषयगत संरचना रहेमा

विद्यार्थीको सिकाइ प्रक्रिया अति जटिल र गति निकै नै सुस्त बन्न पुग्छ । विषयगत विविधतासंगै विद्यार्थी सिकाइका क्रममा स्वतः हुने प्रामाणिक, सान्दर्भिक तथा विश्वसनीय विषयवस्तु र वैकल्पिक तथ्यबिचको परस्पर विरोधी वा एकअर्कामा नमिल्ने निमयबाट दिग्भ्रमित बन्न सक्छन् । अतः शिक्षकले क्रमिक, साभा विषयक्षेत्र, भिक्लीदार, उनाइ र एकीकृत वा अन्तरविषयक स्वरूपमा विषयवस्तुको संयोजन र त्यसका आधारमा सिकाइ सहजीकरण गर्नका आफूलाई पेसागत रूपमा दक्ष बनाउनुपर्छ । यसको एक प्रभावकारी माध्यम भनेको शिक्षक तालिम हो । यसर्थ उक्त तथ्यमा शिक्षक र तालिम प्रदायक दुवै पक्ष सचेत र सक्रिय हुन जरुरी छ ।

४. शिक्षकले समन्वय गर्नुपर्ने पक्ष

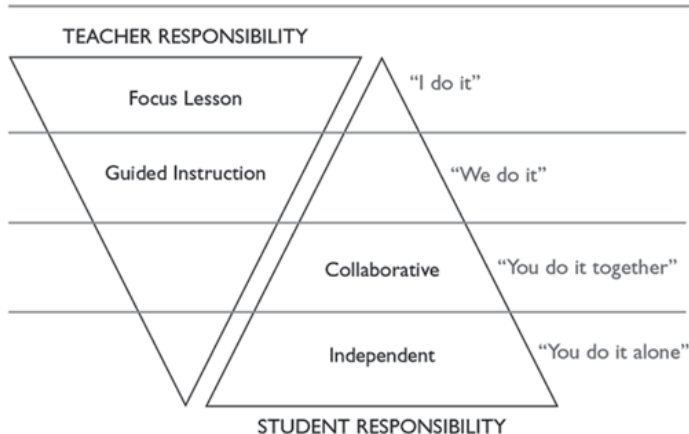
विभिन्न देशहरूले एकीकृत पाठ्यक्रम विकास गर्दा देशको परिस्थिति, प्राविधिक दक्षता, प्रविधिको उपलब्धता, जनशक्तिको पेसागत तथा प्राविधिक दक्षता, सामाजिक तथा साँस्कृतिक वातावरणीय परिवेशलाई आधार मानेको देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि एकीकृत पाठ्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने धेरै विधिमध्ये उत्कृष्ट मानिएको विधि कक्षा शिक्षण (न्यबमभ त्भबअजप्लन :भतजयम) नितान्त नौलो अभ्यास होइन । सरकारी स्तरबाट नै कक्षा शिक्षण विधिका बारेमा अवधारणागत र सिपगत तालिम पटक पटक सञ्चालन गरिएको छ । तत्कालीन शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र हालको शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट कक्षा शिक्षणमा आधारित स्वीकृत शिक्षक तालिम पाठ्यक्रम पनि रहेको अवस्था छ । यसमा एकीकृत पाठ्यक्रमका स्वरूप वा नमुनालाई समावेश गरी अझ प्रभावकारी र सान्दर्भिक भने बनाउन जरुरी छ । अतः एकीकृत पाठ्यक्रम मौजुदा धरातलभन्दा भिन्न छ भनी महसुस गर्ने वातावरण हामीले सिर्जना गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन । तालिमका क्रममा शिक्षकलाई निम्नानुसारका पक्षमा आधारित भई आवश्यक ज्ञान तथा सिप दिनु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ :

(क) क्षितीजीय एकीकरण (Horizontal Integration)

- शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यका आधारमा कक्षा १ देखि ३ सम्मको सक्षमता निर्धारण गर्ने
- प्रत्येक कक्षाका लागि कक्षागत सक्षमता निर्धारण गर्ने
- राष्ट्रिय उद्देश्य, तहगत र कक्षागत सक्षमताका आधारमा सिकाइ क्षेत्रहरू (Learning Areas) निर्धारण गर्ने
- निर्धारित विषयक्षेत्रका आधारमा सिकाइ उपलब्धिहरू र विषयक्षेत्र निर्धारण गर्ने
- विषयक्षेत्र र सिकाइ उपलब्धिका आधारमा विषयवस्तुहरू निर्धारण गर्ने र त्यसको एकीकृत किसिमले सिकाउनका लागि सिकाइ सहजीकरण रणनीतिको सङ्केत गर्ने
- प्रत्येक विषयक्षेत्रका लागि अध्यापन समय, मूल्याङ्कन समय र सुधारात्मक स्वम् आवश्यकतानुसार उपचारात्मक सिकाइ सहजीकरणका लागि समय किटान गर्ने

(ख) लम्बीय एकीकरण (Vertical Integration)

- बहुस्तर हाम्रो हरेक कक्षाको वास्तविकता भएकाले एकीकृत पाठ्यक्रमले शिक्षकको पूर्ण सहयोग, शिक्षकको आंशिक सहयोग, दौतरी अभ्यास र स्वयम् सिकाइका आधारमा क्रमिक सिकाइ रणनीति वा गतिशील सिकाइ समूह निर्माण गरी शैक्षणिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने

(फिसेर र फ्रे, सन् २००८)

- पाठ्यसामग्रीमा दिइएका लोको र रङअनुसार बसाइ व्यवस्थापन तथा सिकाइ सहजीकरण गर्ने ।

(ग) विषयक्षेत्रगत एकीकरण (Thematic Integration)

- सम्पूर्णता (Holistic) र समानताको आधारमा हालसम्म प्रचलनमा आएका सक्षमता/सिकाइ उपलब्धि एवम् मुख्य विषयवस्तुहरूलाई मुख्य आधार बनाउने,
- Literacy, Numeracy र Social skill जस्ता मुख्य सिकाइ क्षेत्र नछुट्ने गरी साभा विषयक्षेत्र (Common Theme) का विषयवस्तु यकिन गर्ने,
- विषयक्षेत्रका एकीकृत, साभा र क्रमिक विषयवस्तुका आधार सिकाइ सहजीकरण गर्ने ।

(घ) समसामयिक मुद्दाहरूको एकीकरण

आवश्यकता र औचित्यका जीवनोपयोगी सिप तथा लैङ्गिक, समावेशीपन, अपाङ्गता आदि पक्षबाट पनि केलाएर सान्दर्भिक विषयक्षेत्रमा यस्ता अन्तरसम्बन्धित मुद्दाहरूलाई समावेश गर्दै एकीकरण गर्ने ।

(ङ) स्थानीय विषयवस्तुको एकीकरण

स्थानीय विषयवस्तुहरू सान्दर्भिक विषयक्षेत्रमा समायोजन गर्ने ।

५. एकीकृत पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारको भूमिका नेपालमा शैक्षिक अधिकारलाई मौलिक अधिकारभित्र राखी विद्यालय शिक्षासम्बन्धी कार्यको विशेष

जिम्मेवारीसहित स्थानीय तहलाई उत्तरदायी बनाउने संवैधानिक व्यवस्था छ । नेपालको संविधान, २०७२ ले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने, दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने र प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने हकलाई सुनिश्चित गरेको छ । यसर्थ सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै विद्यालय शिक्षालाई गुणस्तरीय, प्रभावकारी, रोजगामुखी, समसामयिक, विद्यार्थी केन्द्रित, व्यावहारिक र विश्व परिवेशमा प्रतिस्पर्धी बनाउने कार्यलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको विशिष्ट र सामूहिक जिम्मेवारी वा कार्यक्षेत्र पर्ने हदसम्मका कार्य स्पष्ट गर्नुपर्ने अवस्था एकातिर रहेको छ भने विगतमा केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय तहका राम्रा र असल अभ्यास समेतलाई दृष्टिगत गर्दै संवैधानिक व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सरकारका तहहरूबिच सहकार्य र समन्वयात्मक कार्य प्रणाली जरुरी देखिएको छ । यसर्थ नयाँ अभ्यासका रूपमा एकीकृत पाठ्यक्रमका कार्यान्वयन गर्दा तीनै तहमा निम्नानुसारको समन्वय तथा सहकार्य गर्नु सार्दर्थिक हुन्छ :

स्थानीय

- सम्बन्धित कक्षाका शिक्षकको विज्ञसूची तयार पारी पेसागत अनुभव र समस्याका बारेमा छलफल तथा समस्या समाधानका लागि अवसर प्रदान गर्ने,
- अनुगमन र पेसागत सहयोगका आधारमा सिकाइ वातावरणको सुनिश्चितता दिने एवम् यसका लागि स्थानीय तहको शिक्षा शाखालाई जिम्मेवार बनाउने,
- स्थानीय तहमा आधारित विषयवस्तु, प्राज्ञिक साधन स्रोतको पहिचान उपयोग र शिक्षकनिर्मित योजना तथा सामग्री प्रयोगमा जोड दिने,
- उत्कृष्ट शिक्षकको पहिचान गरी उसलाई नमुना शिक्षकका रूपमा उपयोग गर्ने,
- केन्द्र तथा प्रदेशसँग समन्वय गरी आवश्यकतामा आधारित तालिम र पेसागत सिप हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्ने ।

प्रदेश

- अभिमुखीकरण तथा प्रबोधीकरण कार्यलाई तीव्रता दिने,
- प्राज्ञिक तथा प्राविधिक सहयोगका लागि विज्ञसूची बनाई स्थानीय तहसँग सहकार्य गर्ने,
- शिक्षक तालिमको खाका निर्माण र तालिम सञ्चालन गर्ने,
- पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीका बारेमा पृष्ठपोषण सङ्कलन र त्यसमा आधारमा पेसागत सहयोग गर्ने,

- केन्द्र र स्थानीय तहको सेतुका रूपमा रही गुणस्तरीय शिक्षाका लागि सक्रिय रहने ।

सङ्घीय

- नीति र सामग्रीको आधार वा औचित्यका बारेमा अभिमुखीकरण गर्ने,
- प्रभावकारी कार्यान्वयनका विधि तथा प्रक्रियाका बारेमा प्रबोधीकरण गर्ने,
- आवश्यकतामा आधारित पेसागत तालिम तथा अन्य क्षेत्रमा सहयोग गर्ने,
- सम्पर्क व्यक्ति तोकी वा सहायता कक्ष निर्माण गरी निरन्तर सहयोगको व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने ।

६. निष्कर्ष

एकीकृत पाठ्यक्रमसँगै बालबालिकालाई किताबी ज्ञानमा मात्र केन्द्रित हुने बानी बस्ने भएकाले यसो हुन नदिनेतर्फ सचेत रही सामग्री विकास गर्नुपर्छ । यस क्रममा न्यूनतम सिकाइ स्तर पूरा गर्नका लागि पाठ्यपुस्तक र अभ्यासपुस्तिकाको संयुक्त स्वरूपमा विद्यार्थी कार्यपुस्तक विकास तथा वितरण गरिएको छ । यसका साथै वास्तविक सामग्री, वर्णपत्ती, चित्रपत्ती, कथाका किताब, चार्ट, पोस्टर, जियोबोर्ड, श्रव्यदृश्य सामग्री, ठुलो किताब, मिनी बुक, चित्र सङ्ग्रह, प्रयोगात्मक सामग्रीहरू उपलब्ध गराउन आवश्यक छ । तिनीहरूको व्यवस्थापन तथा प्रयोगका लागि शिक्षकहरूलाई लक्षित गरी पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन मार्गदर्शन र शिक्षक निर्देशिका विकास गरिएका छन् । यसमा सबै सरोकारवालाले यसको जानकारी र प्रयोगमा दक्ष बन्न तथा बनाउन जरुरी छ । उल्लिखित सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई कक्षाकोठामा सामग्री बनाई राख्ने व्यवस्था मिलाउनु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ । यस्ता कुनामा स्थानीय सिकाइ सामग्रीलाई पनि समावेश गर्न सकिन्छ । त्यसकै आधारमा शिक्षक तालिमलाई कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

सन्दर्भ सूची

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, भक्तपुर : शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम, भक्तपुर : शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

Beane, J. Curriculum Integration and the Disciplines of Knowledge. Phi-Delta-Kappan., April 1995, pp. 616-622.

Braze, E.N. and Capelluti, J. Dissolving boundaries: Toward an integrative curriculum. National

Middle States Association. Columbus OH, 1995.

Burns, M.S., Griffin, P., & Snow, C.E. (Eds.). (1999). Starting out right: A guide

- to promoting children's reading success. Washington, DC: National Academy Press.
- Drake, S. M. and Reid, J. L. (2018). Integrated curriculum as an effective way to teach 21st century capabilities. *Asia Pacific Journal of Educational Research* Vol. 1(1) 31-50.
- Fisher, D., & Frey, N. (2008). *Better learning through structured teaching: A framework for the gradual release of responsibility* (p. 4). Alexandria, VA: ASCD. Used with permission.
- Fogarty, R. *The Mindful School: How to Integrate the Curricula*. Palatine, IL: Skylight Publishing, Inc., 1991.
- Geoffrey, Ouma, THEMATIC CURRICULUM IMPLEMENTATION IN LOWER PRIMARY CLASSES, 2018 : <https://ir.kiu.ac.ug/bitstream/20.500.12306/2078/1/OUMA%20Geoffrey.pdf>
- Good, C. (Ed.). *Dictionary of Education, Third Edition*. New York: McGraw Hill, 1973.
- Humphreys, A.; Post, T.; and Ellis, A. *Interdisciplinary Methods: A Thematic Approach*. Santa Monica, CA: Goodyear Publishing Company, 1981.
- Jacobs, H. (Ed.). (1989). *Interdisciplinary curriculum: design and implementation*. Alexandria, VA: ASCD
- Roskos, Dr. Kathy, Strickland, Dr. Dorothy and others : September 2009, *First Principles for Early Grades Reading Programs in Developing Countries*, USAID.
- Vars, G. *A Bibliography of Research on the Effectiveness of Block-Time Programs*. Ithaca, NY: Junior High School Project, Cornell University, 1965.

विद्यालय शिक्षाको नयाँ पाठ्यक्रम विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया

✍ युवराज अधिकारी

पाठ्यक्रम अधिकृत, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

लेखसार

पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका क्रममा आउन सक्ने सम्भावित परिवर्तनलाई समेत समायोजन गर्न सक्ने गरी विकास गरिएको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ ले पाठ्यक्रमसम्बद्ध नीति तथा सिद्धान्त, पाठ्यक्रम संरचना, सिकाइका क्षेत्र स्वम् सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया, विद्यार्थी मूल्याङ्कन तथा प्रमाणीकरण प्रक्रियालाई सम्बोधन गरेको छ । यस प्रारूपले पाठ्यक्रमसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा स्थानीय मुद्दाहरू र विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भको सापेक्षतामा पाठ्यक्रमको संरचनागत स्वरूप, अपेक्षित सक्षमता र तिनको प्राप्तिता लागि सञ्चालन गरिने सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालगायत विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई बढी वस्तुनिष्ठ, विश्वसनीय र वैध बनाउने दिशा निर्देश गरेको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ अनुसार हाल कक्षा १ देखि ३ सम्मको आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम (स्वीकृत पाठ्यक्रम) स्वीकृत भई लागु भइरहेको छ भने आधारभूत तहको कक्षा ४-५ र कक्षा ६-८ को पाठ्यक्रम, २०७६ मा विकास भई परीक्षणका लागि स्वीकृत भइसकेको छ । त्यस्तै गरी वि.सं. २०७७ मा माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० को पाठ्यक्रम विकास भइरहेको छ भने कक्षा २०७६ मा ११ र १२ का धेरै जसो पाठ्यक्रम विकास भई राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषदबाट स्वीकृत भइसकेका छन् भने बाँकी विषयका पाठ्यक्रम विकास भइरहेका छन् । यी सबै तहका पाठ्यक्रममा विगतमा भन्दा फरक तरिकाबाट मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई परिवर्तन गरिएको छ र मूल्याङ्कनलाई बढी व्यावहारिक, स्वीकार्य र आधिकारिक (Authentic) बनाउने प्रयास गरिएको छ । पाठ्यक्रमका तत्त्वमध्येको एक महत्त्वपूर्ण तफवका रूपमा विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई लिइने र मूल्याङ्कन प्रणालीले नै समग्र सिकाइ प्रक्रियामा समेत परिवर्तन गर्ने गर्दछ । तसर्थ यससम्बन्धी सरोकारवालाहरूलाई प्रारूपअनुसार तयार गरिएका विद्यालय शिक्षाका पाठ्यक्रममा भएका मूल्याङ्कनसम्बन्धी जानकारी दिने प्रयोजनले यो लेख तयार गरिएको हो । यस लेखमा प्रारूपले निर्देश गरेको प्रावधानअनुसार विकास भएका आधारभूत र माध्यमिक तहका पाठ्यक्रममा व्यवस्था गरिएको विद्यार्थी मूल्याङ्कनका प्रावधान र यसलाई प्रभावकारी बनाउन गर्नुपर्ने कार्यहरूका बारेमा जानकारी दिने प्रयास गरिएको छ ।

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले परिलक्षित गरेका शिक्षासम्बद्ध अधिकारको प्राप्तिमा विद्यालय स्तरमा विकास गरिने पाठ्यक्रमले प्रभावकारी भूमिका खेल्दछ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रमसम्बन्धी मूल मार्गदर्शक दस्तावेज हो । यसले नै विद्यालय शिक्षाको नीति, योजना, संरचना,

सिकाइ पद्धति र मूल्याङ्कन पद्धतिमा सुधारका लागि खाका दिने कार्य गर्दछ । शैक्षिक प्रक्रियामा विद्यार्थी उपलब्धिका सम्बन्धमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, व्याख्या गर्ने, अभिलेखीकरण गर्ने, विश्लेषण गर्ने, सूचनाहरूको प्रयोग गर्ने, पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने र पुनर्योजना गर्ने कार्य विद्यार्थी मूल्याङ्कन हो । विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा विद्यार्थीको सिकाइको निरन्तर लेखाजोखालगायत व्यापक र निष्पक्ष परीक्षा प्रणालीको विकास गर्दै परीक्षालाई पाठ्यक्रमद्वारा निर्दिष्ट सिकाइ उपलब्धि हासिल भयो भएन भन्ने पहिचान गर्ने कार्यमा केन्द्रित गर्नुपर्ने, सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन र विद्यार्थीको सिकाइमा सुधार ल्याउन मूल्याङ्कन नतिजा प्रयोग गर्नु र राष्ट्रिय मूल्याङ्कन नीति निर्माणको निर्णयका लागि पृष्ठपोषण दिन विद्यार्थी मूल्याङ्कन नतिजालाई प्रयोग गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

नेपालको सन्दर्भमा विद्यमान मूल्याङ्कन प्रणाली प्रभावकारी नभएको र सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गका रूपमा विकास हुन नसकेको कुरा औल्याइने गरेको पाइन्छ । विद्यालय तहमा कक्षा १ देखि ७ सम्म लागु गरिएको निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली (Continuous Assessment System- CAS) को प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको तथा कक्षा ८ देखि १२ सम्म निर्माणात्मक मूल्याङ्कनलाई उपयोग गरी सिकाइका लागि मूल्याङ्कन भन्ने मान्यता स्थापित गर्न अझै प्रभावकारी रूपमा गर्न सकिएको छैन । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रोबाट निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धतिलाई अङ्गीकार गर्दै यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि शिक्षक तालिम तथा मूल्याङ्कनका अन्य विविध प्रयास गरिएको पनि हो । तथापि यस प्रकारका अभ्यास तथा प्रयासहरूबाट पनि विद्यार्थीको समग्र पक्षहरूको मूल्याङ्कन तथा विद्यार्थी मूल्याङ्कनका आधारमा शिक्षा पद्धतिको समेत मूल्याङ्कन गरिने पक्ष प्रभावकारी बनाउन सकिउन र नेपालको सन्दर्भमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धतिलाई सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गका रूपमा विकसित गर्न सकिउन ।

बालबालिकाको सिकाइ स्तरका आधारमा शिक्षक, विद्यालय र समग्र पद्धतिको मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी स्थापित गर्ने, विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिअनुरूप विकसित गर्ने, मूल्याङ्कनको पृष्ठपोषणका आधारमा शैक्षिक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने र सिकारुलाई प्रतिस्पर्धी समाजमा सहज रूपमा समायोजन गर्न सक्ने गरी व्यवस्थित गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले दिशा निर्देश गरेको छ र विद्यालय शिक्षामा अब निर्माण र विकास हुने पाठ्यक्रमले मूल्याङ्कनमा देखिएका निम्नलिखित चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा नवीनतम विधि र प्रक्रिया कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- (क) परीक्षालाई मूल्याङ्कनको साधनका रूपमा लिई विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई गुणात्मक बनाउनु
- (ख) सिकाइको मूल्याङ्कन (Assessment of Learning) लाई सिकाइका लागि मूल्याङ्कन (Assessment for learning) र स्वमूल्याङ्कन (Assessment as Learning) का रूपमा कार्यान्वयन गर्नु

- (ग) पाठ्यक्रममा आधारित मूल्याङ्कन गर्ने अभ्यासको कार्यान्वयन गर्नु
- (घ) विद्यालय तहको आन्तरिक/प्रयोगात्मक परीक्षालाई विश्वसनीय र मर्यादित बनाउनु
- (ङ) विद्यालय शिक्षाका विभिन्न विषयमा आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कनमा स्वरूपता कायम गर्नु
- (च) वैकल्पिक तथा खुला शिक्षाको मूल्याङ्कन पद्धतिको व्यवस्थापन र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नु
- (छ) मूल्याङ्कनलाई निश्चित मापदण्डमा आधारित बनाउनु
- (ज) समावेशी मूल्याङ्कन पद्धतिलाई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्नु
- (झ) शिक्षक निर्मित परीक्षालाई विश्वसनीय, वस्तुगत, वैध बनाउनु र स्तरीकृत परीक्षालाई कार्यान्वयन गर्नु
- (क) राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ मा विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धी प्रावधान

प्रारूपले विद्यालय शिक्षामा विद्यार्थीको मूल्याङ्कनका लागि निर्माणात्मक र निर्णयात्मक दुवै तरिकाहरू उपयोग गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ । यसका साथै विषयवस्तुको स्वरूपअनुसार सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक पक्षको मूल्याङ्कन समावेश गर्ने र शिक्षण सिकाइका क्रममा गरिने नियमित र निरन्तर मूल्याङ्कन, विद्यालयस्तरीय परीक्षाहरू र सार्वजनिक परीक्षाका आधारमा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिको परीक्षण, मूल्याङ्कन र प्रमाणीकरण गरिने प्रावधान राखेको छ । यसका साथै प्रारूपले आधारभूत र माध्यमिक तहका लागि छुट्टाछुट्टै मूल्याङ्कन पद्धति हुने कुरा उल्लेख गरेको छ जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

(अ) आधारभूत तहमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन

१. आधारभूत तहमा निर्णयात्मक पद्धतिभन्दा बढी निर्माणात्मक/सुधारात्मक मूल्याङ्कन पद्धतिका आधारमा विद्यार्थीको सिकाइलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने छ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूको सिकाइस्तरमा सुधार गर्नु हो । यसका लागि शिक्षकले विद्यार्थीको व्यक्तिगत सिकाइ उपलब्धिका आधारमा पटक पटक सिकाइ अवसर प्रदान गर्नुपर्ने छ ।
२. विद्यालयले विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न विद्यार्थीको व्यक्तिगत प्रगति विवरण सञ्चय गरी राख्नुपर्छ । यसलाई विद्यार्थीको कक्षाकार्य, सिकाइ क्रियाकलापमा सहभागिता, परियोजना कार्य, सिर्जनात्मक कार्य, गृहकार्य, उपलब्धि परीक्षा, हाजिरी, अनुशासन, व्यवहार परिवर्तनको अवलोकन आदिका माध्यमले अद्यावधिक गर्नुपर्ने छ ।
३. आधारभूत शिक्षाको कक्षा १-३ मा पूर्ण रूपमा निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धति अवलम्बन गरिने छ । कक्षा ४-५ मा ५० प्रतिशत भारको निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धति र ५० प्रतिशत भारको आवधिक परीक्षाका लागि छुट्टयाई विद्यार्थीको उपलब्धिको लेखाजोखा गर्नुपर्ने छ । कक्षा ६ र ७ मा ६० प्रतिशत भारको आवधिक परीक्षा र ४० प्रतिशत भारको निरन्तर मूल्याङ्कनका

माध्यमले विद्यार्थी उपलब्धिको लेखाजोखा गर्नुपर्ने छ । कक्षा ८ मा २५ प्रतिशत भारको आन्तरिक मूल्याङ्कन तथा ७५ प्रतिशत भारको बाह्य परीक्षाबाट विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरिने छ ।

४. निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिमा विद्यार्थीको नियमितता/हाजिरी, कक्षाकार्य/सहभागिता, परियोजना तथा प्रयोगात्मक कार्य, सिर्जनात्मक कार्य, सिकाइ व्यवहारमा आएको परिवर्तन र उपलब्धि परीक्षा जस्ता पक्षहरूलाई समावेश गरिने छ ।
५. निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिअन्तर्गतको उपलब्धि परीक्षा सञ्चालन गर्दा हरेक सिकाइ/पाठको पठनपाठनपश्चात् पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका सिकाइ उपलब्धिलाई समेट्ने प्रश्नपत्र निर्माणमा ध्यान दिनुपर्ने छ ।
६. विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा शिक्षकले अपाङ्गता भएका र विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीहरूका लागि उपयुक्त हुने मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने छ ।

(आ) माध्यमिक तहमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया

माध्यमिक तहमा विद्यार्थी उपलब्धि मूल्याङ्कनका लागि निरन्तर/निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिइएको छ ।

१. निर्माणात्मक मूल्याङ्कन

- निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तरमा सुधार गर्नु हो । यसका लागि शिक्षकले विद्यार्थीको व्यक्तिगत सिकाइ उपलब्धिका आधारमा पटक पटक सिकाइ अवसर प्रदान गर्नुपर्ने छ ।
- विद्यालय तहको निर्माणात्मक मूल्याङ्कनमा कक्षागत सिकाइ सहजीकरणको अभिन्न अङ्गका रूपमा गृहकार्य, कक्षाकार्य, परियोजना कार्य, सामुदायिक कार्य, अतिरिक्त क्रियाकलाप, सिकाइ परीक्षा, मासिक तथा त्रैमासिक परीक्षा जस्ता मूल्याङ्कनका साधनहरूको प्रयोग गर्न सकिने छ । यस्तो मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीको अभिलेख राखी सिकाइ अवस्था यकिन गरी सुधारात्मक तथा उपचारात्मक सिकाइबाट सुधार गर्ने पक्षमा जोड दिइने छ ।
- विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीका लागि विषय शिक्षकले नै उपयुक्त प्रक्रिया अपनाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ ।

२. निर्णयात्मक मूल्याङ्कन

माध्यमिक तहमा निम्नानुसार निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ :

- निर्माणात्मक मूल्याङ्कनबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा आन्तरिक मूल्याङ्कनबाट २५ प्रतिशत भार र अन्तिम/बाह्य परीक्षाको ७५ प्रतिशत भार कायम गरी निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गरिने छ ।

- कक्षा ९ को अन्तिम परीक्षा विद्यालयले सञ्चालन गर्ने छ भने कक्षा १०, ११ र १२ मा बाह्य सार्वजनिक परीक्षा हुने छ ।
 - प्रयोगात्मक, सैद्धान्तिक तथा अन्य पक्षको मूल्याङ्कनको भार, विधि तथा साधन सम्बन्धित विषयको पाठ्यक्रममा उल्लेख भएअनुसार हुनुपर्ने छ । सैद्धान्तिक पक्षको मूल्याङ्कनका लागि निश्चित आधार, स्तर तथा साधनको स्वरूप निर्धारण गरिने छ ।
- (ख) आधारभूत तहको पाठ्यक्रम (एकीकृत पाठ्यक्रम), २०७६ अनुसार कक्षा (कक्षा १-३) को मूल्याङ्कन प्रणाली

(अ) परिचय

एक्काइसौं शताब्दीको सिकाइ र मूल्याङ्कनको सन्दर्भमा अबको आवश्यकता भनेको नै सिकाइका लागि मूल्याङ्कन र स्व मूल्याङ्कनलाई बढोत्तरी गर्नु हो । यसै दृष्टिकोणबाट परिलक्षित भई नेपालको एकीकृत पाठ्यक्रममा विद्यार्थी मूल्याङ्कनले बालबालिकाहरूलाई सिकाइका लागि प्रोत्साहन गर्नुका साथै सिकाइ सुधारका लागि मार्गप्रशस्त गर्नुपर्दछ भन्ने दृष्टिकोणमा आधारित भई कक्षाकोठामा आधारित मूल्याङ्कनका प्रक्रिया, रणनीति तथा साधनहरू प्रयोग गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ । कक्षाकोठामा आधारित मूल्याङ्कनका लागि विभिन्न किसिमका साधनहरू प्रयोग गरेर विद्यार्थीको सिकाइको निरन्तर लेखाजोखा गरी शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गका रूपमा अभ्यास गरी सिकाइ सुधारमा उपयोग गर्ने पक्षलाई वर्तमान पाठ्यक्रमले जोड दिएको छ ।

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ अनुसार कक्षा १ देखि ३ सम्म लागु गरिएको निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनबाट मूलतः सिकाइ प्रक्रियाको मूल्याङ्कन गरियो अर्थात् हाजिरी, परियोजना कार्य, व्यवहार परिवर्तन, सिर्जनात्मक कार्य, कक्षा कार्य जस्ता मापदण्डहरूको आधारमा मूल्याङ्कन गरी विद्यार्थीको उपलब्धिलाई स्तर निर्धारण गरियो । यी सबै मापदण्डहरू सिकाइ प्रक्रिया हुन र सिकाइ उपलब्धि हासिल गराउन सहयोग गर्ने पक्षहरू हुन् । वास्तवमा मूल्याङ्कन प्रणालीले पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरेका सिकाइ उपलब्धिहरू (उत्पादन र उपलब्धि) हासिल भए नभएको आधारमा लेखाजोखा गर्नुपर्ने हो तर त्यसो गरिएन । तसर्थ यस प्रक्रियामा सुधार गर्नका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरू (शिक्षाविद्, शिक्षक, पाठ्यक्रमविद्) को सुझाव तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई समेत समीक्षा गरी वर्तमान पाठ्यक्रमले सिकाइ उपलब्धि हासिल भए नभएको आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने गरी अर्थात् सिकाइ उपलब्धिलाई नै मुख्य सूचक मानी रुब्रिक्स, श्रेणीमापन, रुजुसूची जस्ता साधनको आधारमा अपेक्षित उपलब्धि पूरा भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने गरी सिकाइ उपलब्धिस्तर पत्ता लगाउने पद्धतिलाई वर्तमान पाठ्यक्रमले जोड दिएको छ ।

यस किसिमको मूल्याङ्कन पद्धतिमा कक्षाकोठामा आधारित मूल्याङ्कनको अभिलेखलाई सञ्चित गरी आवश्यकतानुसार सिकाइको मूल्याङ्कनका रूपमा अर्थात् विद्यार्थीको सिकाइस्तर पहिचान

गर्ने प्रयोजनमा पनि प्रयोग गर्न सकिने हुन्छ । यसरी निर्माणात्मक उद्देश्यले गरिने कक्षाकोठामा आधारित मूल्याङ्कनको अभिलेखलाई निर्णयात्मक प्रयोजनमा पनि प्रयोग गर्न सकिने भएकाले यस्तो मूल्याङ्कन पद्धतिलाई निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धति पनि भन्ने गरिन्छ । आधारभूत तहको कक्षा १-३ मा गरिने विद्यार्थी मूल्याङ्कनको मुख्य उद्देश्य सिकाइ सुधार गर्ने निर्माणात्मक हुने भए पनि आवश्यकतानुसार यसको अभिलेख व्यवस्थित गरी समग्र सिकाइस्तर निर्धारण गर्ने प्रयोजनमा पनि प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्थालाई अघि बढाइएको छ ।

(आ) सिकाइका लागि मूल्याङ्कन र स्वमूल्याङ्कन (Assessment for leaning and assessment as learning)

सिकाइ निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । सिकेको कुरा प्रतिविम्बन गर्दै लेखाजोखा गर्दै जाने र सुधार गर्दै जाने गरी मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी बसाउनु आजको आवश्यकता हो । शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाकै एउटा अङ्गका रूपमा विद्यार्थीको नियमित लेखाजोखा गरी विद्यार्थीको सिकाइमा निरन्तर सुधार गरी न्यूनतम सिकाइस्तर प्राप्तिको सुनिश्चितता गर्नु मुख्य कार्य हो । यसले विद्यार्थीलाई न्यूनतम सिकाइ स्तर प्राप्तिका साथै उनीहरूलाई सिकाइमा निरन्तर प्रगति गर्ने अवसर सिर्जना गर्न सहयोग गर्दछ । कक्षाकोठामा गरिने यस्तो मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाई सुधारका लागि मार्ग पहिचान गर्न सहयोग गर्नुका साथै अपेक्षित सिकाइ हासिल गर्ने विद्यार्थीका लागि अग्रिम सिकाइका लागि निर्देशित पनि गर्दछ । कक्षाकोठामा गरिने यस्तो मूल्याङ्कनलाई विद्यार्थीको स्तर वा ग्रेड निर्धारणका लागि गरिने सिकाइको मूल्याङ्कनका रूपमा नलिई सिकाइ सुधार गर्ने प्रयोजनका लागि गरिने मूल्याङ्कनका रूपमा प्रयोग गरिनुपर्दछ । आफूले सिकेका कार्यहरूको आफैँले मूल्याङ्कन गर्दै सुधार गर्दै अगाडि बढ्ने वातावरण सिर्जना गर्नु आजको आवश्यकता हो । यसका लागि वर्तमान अवस्थासम्म पनि सञ्चालन भइरहेको बहुकक्षाबहुस्तरको मूल्याङ्कन प्रणाली सबै भन्दा उपयुक्त मानिन्छ । यसले विद्यार्थीले पूरा गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरू र सिकाइ उपलब्धिहरूलाई सिकाइ सिँढीको रूपमा तयार गरी प्रत्येक सिँढीमा उक्लनका लागि क्रियाकलापहरू पूरा गर्नेपने प्रावधान राखिएको हुन्छ र बालबालिकाहरूको सिकाइको गतिअनुसार आफैँले क्रियाकलाप गर्दै सिकाइ उपलब्धि पूरा गरे नगरेको कुरा शिक्षकबाट मूल्याङ्कन गराउँदै अगाडि बढ्ने कार्य गर्दछन् । तसर्थ अबको मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने हो भने स्व अर्थात् आत्ममूल्याङ्कनलाई व्यावहारिक बनाउनुपर्ने देखिन्छ । वर्तमान आधारभूत तहको मूल्याङ्कन प्रणालीले पनि सोही पद्धतितर्फ जाने सङ्केत गरेको छ ।

निर्माणात्मक प्रयोजनका लागि सञ्चालन गरिने यस्तो मूल्याङ्कनका लागि शिक्षकलाई विद्यार्थीले के सिक्ने हो भन्ने कुरा पाठ्यक्रम राखिएका सिकाइ उपलब्धिको जानकारी हुनुपर्छ । विद्यार्थीले हासिल गर्नुपर्ने सिकाइ उपलब्धिको जानकारी भएपछि विद्यार्थीको सिकाइको वर्तमान अवस्था वा निश्चित सिकाइ क्रियाकलापपछिको विद्यार्थीको सिकाइ अवस्था वा स्तर के कस्तो छ भनी विभिन्न साधन

तथा माध्यम प्रयोग गरी पत्ता लगाउनुपर्छ । यसरी विद्यार्थीको वर्तमान सिकाइ अवस्था पहिचान गरिसकेपछि सिकाइको निर्धारित लक्ष्यमा कसरी पुग्ने भन्ने मार्ग तय गर्नुपर्दछ । यसरी विद्यार्थीको अपेक्षित सिकाइ स्तर तय गर्ने, सिकाइको वर्तमान अवस्था वा स्तर पत्ता लगाउने र कसरी अपेक्षित सिकाइस्तर प्राप्त गर्ने भनी तय गर्ने कार्यका लागि विद्यार्थीको निर्माणात्मक मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

कक्षा १-३ मा गरिने विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई सिकाइ प्रक्रियाकै अभिन्न अङ्गका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ । यस्तो मूल्याङ्कनको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि तथा कमजोरीहरूको निरन्तर लेखाजोखा गरी सिकाइ सुधारका लागि पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु हो । यस्तो पृष्ठपोषण दुई चरणमा प्राप्त हुने कुरा वर्तमान पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएको छ । पहिलो चरणमा शिक्षण सिकाइको क्रममा वा निश्चित विषयवस्तु सिकाइपश्चात् गरिएको मूल्याङ्कनमा अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त गर्न सके नसकेको लेखाजोखा गरी सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न नसकेका विद्यार्थीका कठिनाइका क्षेत्र पत्ता लगाई सुधारात्मक सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु र दोस्रो चरणमा पटकपटकका सुधारात्मक सिकाइ क्रियाकलापबाट पनि सिकाइ सुधार हुन नसकेका विद्यार्थीहरूका लागि उपचारात्मक सिकाइ क्रियाकलाप तर्जुमा गरी सिकाइमा सुधार गर्नुपर्ने हुन्छ । कक्षाकोठामा आधारित निर्माणात्मक मूल्याङ्कनले प्रत्येक विद्यार्थीलाई न्यूनतम सिकाइ स्तर प्राप्त गर्ने सुनिश्चितता गरी माथिल्लो सिकाइ स्तर प्राप्त गर्न सहयोग गर्नुपर्दछ । यसबाट विद्यार्थीहरूको कक्षा दोहन्याउने क्रमलाई न्यून गरी शैक्षिक क्षति घटाउन सहयोग पुग्नाका साथै न्यूनतम स्तरको सिकाइ सुनिश्चित भई थप सिकाइका लागि अवसर सिर्जना हुने छ ।

(इ) मूल्याङ्कन विधि र प्रक्रिया

कक्षा १-३ का विद्यार्थीको मूल्याङ्कनका लागि प्रयोग गर्नका लागि कक्षा सहभागिता, मौखिक कार्य, लिखित कार्य, परियोजना तथा प्रयोगात्मक कार्य, सहपाठी मूल्याङ्कन, स्वमूल्याङ्कन, अभिभावकको प्रतिक्रिया, छलफल र अन्तरक्रिया जस्ता तरिकाहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ । मूल्याङ्कनका साधनअन्तर्गत अवलोकन, रुजूसूची, रुब्रिक्स, श्रेणीमापन, मौखिक प्रश्न, घटना वर्णन आदि प्रयोग गर्न सकिन्छ । उल्लिखित मूल्याङ्कन तरिका तथा साधनमध्ये उपयुक्त तरिका तथा साधन प्रयोग गरी प्रत्येक सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको उपलब्धि परीक्षण गरेर उपलब्धिस्तरलाई निम्नअनुसार रेटिङ गर्नुपर्ने कुरालाई पाठ्यक्रमले उल्लेख गरेको छ :

विद्यार्थीको उपलब्धिस्तर र त्यसको सामान्य व्याख्या

उपलब्धिस्तर	मापन	उपलब्धिस्तरको सामान्य व्याख्या
कमजोर (Below basic)	१	मुख्य सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न नसकेको, सबै जसो सिकाइ उपलब्धिका लागि सुधारात्मक सिकाइ आवश्यक भएको

सामान्य (Basic)	२	मुख्य सिकाइ उपलब्धि आंशिक रूपमा हासिल गरेको तर सुधारात्मक सिकाइ आवश्यक भएको
राम्रो (Proficient)	३	मुख्य सिकाइ उपलब्धि धेरै जसो हासिल गरेको
उच्च (Advanced)	४	मुख्य सिकाइ उपलब्धि र माथिल्लो स्तरको उपलब्धि हासिल गरेको

पहिलो चरणमा दैनिक कक्षा क्रियाकलापका रूपमा विद्यार्थीको सिकाइको मूल्याङ्कन गरी विद्यार्थीको सिकाइ सुधार गर्नुपर्दछ । मूल्याङ्कनको दोस्रो चरणमा कुनै सिकाइ उपलब्धि हासिल भयो वा भएन भनी उल्लिखित तरिका तथा साधनमध्ये उपयुक्त साधनहरू प्रयोग गरी विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरी सिकाइस्तर अभिलेखीकरण गर्नुपर्दछ । यसरी अभिलेखित सिकाइस्तर १, २ वा ३ मात्र भएमा सुधारात्मक सिकाइको योजना निर्माण गरी कम्तीमा उपलब्धिस्तर ४ पुऱ्याउने प्रयास गर्नुपर्दछ । यदि पटक पटकको प्रयासबाट पनि कुनै विद्यार्थीको उपलब्धिस्तरमा सुधार हुन नसकेमा यसको कारण खोजी गरी उपचारात्मक सिकाइको योजना बनाउनुपर्दछ भने अन्यलाई अग्रिम सिकाइमा सरिक गराउनुपर्दछ । सुधारात्मक सिकाइ पछि पुनः विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरी उपलब्धिस्तर निर्धारण गरेर पुनःअभिलेखीकरण गर्नुपर्छ । निश्चित सिकाइक्षेत्रका सिकाइउपलब्धिहरूको सिकाइ परीक्षणपश्चात् सो सिकाइक्षेत्रको औसत सिकाइ उपलब्धिसमेत गणना गरी विद्यार्थी र अभिभावकसँग छलफल गरी विद्यार्थीका सबलता र सुधारका क्षेत्र र उपाय पहिचान गर्नुपर्छ ।

यही क्रममा सबै विषयक्षेत्रको सिकाइपश्चात् सबै सिकाइ उपलब्धिको परीक्षण गरी सिकाइ प्रत्येक सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको सिकाइस्तरसहित विषयक्षेत्रगत औसत सिकाइ उपलब्धि निकाल्नुपर्दछ । आधारभूत तहको कक्षा १-३ को एकीकृत संरचनाको पाठ्यक्रमअनुसार चारओटा विषयक्षेत्र नेपाली भाषा, गणित, हाम्रो सेरोफेरो र अङ्ग्रेजी भाषामा विद्यार्थीको मूल्याङ्कनका लागि प्रयोग गरिने विधि, प्रक्रिया तथा साधनहरू पहिचान गरी प्रयोग गर्ने पक्षहरू समावेश गरिएको छ । चारओटा विषयहरू मध्ये हाम्रो सेरोफेरो विषयमा सिकाइ उपलब्धिलाई नै मूल्याङ्कनको सूचक बनाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रावधान राखिएको छ भने गणित विषयमा भने सिकाइ उपलब्धिलाई रुब्रिक्सका रूपमा विकास गरी सूचकहरू तयार गरिएको छ । नेपाली विषयमा साधनको आधारमा सिकाइ उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्ने कुरालाई जोड दिइएको छ भने अङ्ग्रेजी भाषामा सिकाइ उपलब्धिको प्राप्तिको स्तर हेरेर विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिस्तर पत्ता लगाउने पक्षलाई जोड दिइएको छ । यी विषयहरूको आधारमा मातृभाषा तथा स्थानीय पाठ्यक्रममा विद्यार्थीको मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक साधन तथा प्रक्रिया विकास गरी अभिलेखीकरण गर्न सकिने कुरा समेत पाठ्यक्रमले उल्लेख गरेको छ । प्रत्येक विषयमा थिमहरू उल्लेख गरिएको छ र उक्त थिमअन्तर्गत सिकाइ उपलब्धिहरू राखिएका छन् ।

विद्यार्थीको उपलब्धिस्तर पत्ता लगाउने तरिका

१. मुख्य सिकाइ उपलब्धिलाई विद्यार्थीको सिकाइ स्तरअनुसार १ देखि ४ सम्म रेटिङ गर्नुपर्छ ।
२. हरेक मुख्य सिकाइ उपलब्धिको हासिल भयो वा भएन भनी यकिन गर्नुपर्छ । यसका लागि एउटा सिकाइ उपलब्धि परीक्षण गर्न एकभन्दा बढी मूल्याङ्कन साधन आवश्यक हुन पनि सक्दछ भने कतिपय अवस्थामा एउटै साधन वा एकै पटकको परीक्षणबाट एकभन्दा बढी सिकाइ उपलब्धि पनि परीक्षण गर्न सकिने कुरालाई शिक्षकले विचार गर्नुपर्दछ ।
३. सबै विद्यार्थीले न्यूनतम सिकाइ स्तर प्राप्त गरी माथिल्लो स्तरको सिकाइको अवसर प्रदान गर्न मूल्याङ्कनले सहयोग गर्नुपर्दछ । यसका लागि नियमित सिकाइ प्रक्रियापछि गरिएको मूल्याङ्कनमा कुनै सिकाइ उपलब्धिमा १, २ वा ३ स्तर मात्र हासिल गर्न सकेमा सुधारात्मक सिकाइ गरी उपलब्धि वृद्धिको सुनिश्चित गरिनुपर्दछ । यसका लागि सुधारात्मक सिकाइपश्चात् विद्यार्थीको पुनः मूल्याङ्कन गरी फाराममा उल्लेखभएअनुसार अभिलेखित गर्नुपर्छ ।
४. सामान्यतया सबै विद्यार्थीको सिकाइस्तर न्यूनतम ४ पुऱ्याउने गरी सुधारात्मक सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । तसर्थ कुनै पनि विद्यार्थीलाई सिकाइस्तर १ र २ मै छाड्न भने हुँदैन । कुनै विद्यार्थी पटकपटकको सुधारात्मक सिकाइबाट पनि सिकाइस्तर १ तथा २ भन्दा माथि जान सकेन भने त्यसका कारण पहिचान गरी सुधारका उपाय पहिचान गर्ने र सिकाइ सुधार गर्ने प्रयोजनका लागि उपचारात्मक शिक्षण सिकाइ आवश्यक हुन सक्छ । उपलब्धि स्तर ३ प्राप्त गर्ने विद्यार्थीलाई पनि माथिल्लो उपलब्धि हासिल गर्ने अवसर प्रदान गरिनुपर्दछ । शिक्षण सिकाइका क्रममा उपलब्धि स्तर ४ पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ ।
५. विषयक्षेत्र तथा थिमअन्तर्गतका सिकाइ उपलब्धिको अङ्कन गरिसकेपछि विषयक्षेत्र तथा थिमको समग्र उपलब्धि प्रतिशत निम्नअनुसार निकाल्नुपर्छ :

क्षेत्रगत वा थिमगत उपलब्धि प्रतिशत = $\frac{\text{उपलब्धिस्तरको अङ्कको जोड}}{४ \times \text{मूल्याङ्कन गरिएका सिकाइ उपलब्धिहरूको सङ्ख्या}} \times १००$
 उपलब्धि प्रतिशतलाई अक्षराङ्कनसँग मिलान गरी निम्नअनुसार प्रस्तुत गर्नुपर्ने छ :

उपलब्धि प्रतिशत	अक्षरमा उपलब्धि स्तर	उपलब्धिस्तरको व्याख्या
३० भन्दा कम	E	ज्यादै कमजोर
३० र सो भन्दा माथि ४५ भन्दा कम	D	कमजोर
४५ र सो भन्दा माथि ६० भन्दा कम	C	सामान्य
६० र सो भन्दा माथि ७५ भन्दा कम	B	राम्रो
७५ र सो भन्दा माथि ९० भन्दा कम	A	उच्च
९० र सो भन्दा माथि	A+	उत्कृष्ट

६. कक्षाको अन्तमा सबै सिकाइ उपलब्धिमा प्राप्त उपलब्धिस्तरको अङ्कका आधारमा विद्यार्थीको

विषयक्षेत्रगतसमग्र उपलब्धिस्तर निर्धारण गर्न सकिन्छ । विषयक्षेत्रगत समग्र उपलब्धि प्रतिशत निम्नअनुसार निकाल्नुपर्छ :

$$\text{विषयक्षेत्रगत समग्र उपलब्धि प्रतिशत} = \frac{\text{उपलब्धिस्तरको अङ्कको जोड}}{8 \times \text{मूल्याङ्कन गरिएका सिकाइ उपलब्धिहरूको सङ्ख्या}} \times 100$$

आधारभूत तहको (कक्षा १-३) को विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने तरिकाहरू

- विद्यार्थी मूल्याङ्कनसम्बन्धी पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका प्रावधानहरूको पूर्ण जानकारीका लागि सघन अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- शिक्षकले पाठ्यक्रममा भएका मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई गहन रूपमा अध्ययन गरी कार्यान्वयन गर्ने
- प्रत्येक विद्यार्थीको कार्यसञ्चयिका फाइल तयार गरी पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका अभिलेखहरू व्यवस्थित रूपमा राख्ने
- प्रत्येक विषयको थिमगत रूपमा विद्यार्थीको उपलब्धिस्तर निकाल्ने र अभिभावकलाई त्यसको जानकारी दिई यस कार्यमा अभिभावकलाई समेत जिम्मेवार गराउने
- विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिस्तरको आधारमा सुधारात्मक तथा उपचारात्मक शिक्षण सिकाइ सहजीकरण गर्ने
- विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धी कठिनाइ तथा समस्या समाधानका लागि सरोकार निकायले सहजीकरण गर्ने संयन्त्र तयार गर्ने
- पाठ्यक्रममा भएका विद्यार्थी मूल्याङ्कनका प्रावधानलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहबाट नियमित रूपमा अनुगमन, सुपरिवेक्षण र प्राविधिक सहयोग गर्ने

(ग) आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७६ अनुसार कक्षा ४-८ को विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली

(अ) पृष्ठभूमि

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६५ (कक्षा ४-५) अनुसार कक्षा ४ र ५ मा ५० प्रतिशत निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन र ५० प्रतिशत आवधिक मूल्याङ्कन (सैद्धान्तिक) गर्ने तथा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि ५ ओटा मापदण्डको आधारमा रेजा प्रतिशत पत्ता लगाई उपलब्धिस्तर निकाल्ने र आवधिक मूल्याङ्कनका लागि विशिष्टीकरण तालिकाअनुसार प्रश्नपत्र तयार गरी लिखित परीक्षाको माध्यमबाट सैद्धान्तिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यसै गरी आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६९ (कक्षा ६-८) अन्तर्गत कक्षा ६ र ७ मा ४० प्रतिशत निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन र ६० प्रतिशत आवधिक मूल्याङ्कन गर्ने प्रावधान रहेकामा कक्षा ६ र ७ मा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि ६ ओटा आधारहरू तोकिएको र बाँकी शिक्षकले चाहेमा थप गर्न सक्ने

प्रावधान राखिएको र ती मापदण्डको आधारमा क पाठ्यमा ८०, ख पाठ्यमा ६०, ग पाठ्यमा ४० अङ्क राखी प्राप्त उपलब्धि प्रतिशतलाई क, ख र ग श्रेणीमा राखेर मूल्याङ्कन गर्ने र सैद्धान्तिक पक्षको मूल्याङ्कनका लागि विशिष्टीकरण तालिकाअनुसार प्रश्न निर्माण गरी परीक्षा लिई प्राप्त मापनको आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने प्रावधान रहेको छ । कक्षा ८ मा भने गणितबाहेक सबै विषयमा २५ प्रतिशत प्रयोगात्मक (आन्तरिक मूल्याङ्कन) र ७५ प्रतिशत सैद्धान्तिक मूल्याङ्कन हुने व्यवस्था छ । पाठ्यक्रममा व्यवस्था भएको निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनको मापदण्ड ठिक नभएको, निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा क पाठ्यमा ८०, ख पाठ्यमा ६० र ग पाठ्यमा ४० अङ्क दिने व्यवस्था राखिएकोमा कुन कुन कार्यहरू कसरी गरेमा क, ख र ग पाठ्यमा भन्ने कुरा उल्लेख नगरिएको जस्ता कमीकमजोरीले गर्दा प्रभावकारी रूपमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन लागू हुन सकेन ।

हाल परिमार्जन गरिएको आधारभूत तहको पाठ्यक्रम, २०७६ मा सिकारुले हासिल गर्नुपर्ने सक्षमता तथा सिकाइ उपलब्धि र ती सक्षमता तथा सिकाइ उपलब्धि प्राप्तिका लागि आवश्यक विषयवस्तुलगायत सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया र विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक निर्देशनसहितको सिकाइ योजनाका रूपमा बालबालिकाको सिकाइलाई मार्गदर्शन गर्न आवश्यक पर्ने तत्त्वहरू समावेश गरिएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ ले निर्दिष्ट गरेका सिद्धान्त तथा आधारलाई विचार गरी आधारभूत तहअन्तर्गत कक्षा ४-५ र कक्षा ६-८ को यो पाठ्यक्रम शैक्षिक वर्ष २०७७ मा कक्षा ६, २०७८ मा कक्षा ४ र ७ मा परीक्षण गरी परीक्षणबाट पृष्ठपोषणका आधारमा आवश्यक परिमार्जनसहित शैक्षिक वर्ष २०७८ मा कक्षा ६ र २०७९ मा कक्षा ४ र ७ मा देशभर कार्यान्वयन गर्ने गरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्बाट मिति २०७६ माघ २ मा उक्त पाठ्यक्रम स्वीकृत भएको छ । आधारभूत तह (कक्षा ४-५) र (कक्षा ६-८) को पाठ्यक्रम, २०७६ को पाठ्यक्रममा कक्षा ४ देखि ८ सम्म नै मूल्याङ्कनमा एकरूपता गर्ने गरी आन्तरिक मूल्याङ्कन ५० प्रतिशत भार र बाह्य मूल्याङ्कन ५० प्रतिशत भार रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

(आ) विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया

विद्यालय तहमा विद्यार्थी उपलब्धि मूल्याङ्कनका लागि निर्माणात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रिया अवलम्बन गरी सिकाइ सुधारका लागि निरन्तर पृष्ठपोषण प्रदान गरिनुका साथै निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई अवलम्बन गरी विद्यार्थीको सिकाइस्तर निर्धारण गर्नुपर्ने कुरालाई परिमार्जित आधारभूत तहको पाठ्यक्रमले जोड दिएको छ ।

१. निर्माणात्मक मूल्याङ्कन : निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तरमा सुधार गर्नु हो । यसका लागि शिक्षकले विद्यार्थीको व्यक्तिगत सिकाइ उपलब्धिका आधारमा पटक पटक सिकाइ अवसर प्रदान गर्नुपर्ने छ । विद्यालय तहको निर्माणात्मक मूल्याङ्कनमा कक्षागत सिकाइ सहजीकरणको अभिन्न अङ्गका रूपमा गृहकार्य, कक्षाकार्य, प्रयोगात्मक तथा परियोजना कार्य, सामुदायिक कार्य, अतिरिक्त क्रियाकलाप, एकाइ परीक्षा,

मासिक तथा त्रैमासिक परीक्षा जस्ता मूल्याङ्कनका साधनहरूको प्रयोग गर्न सकिने छ । यस्तो मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीको अभिलेख राखी सिकाइ अवस्था यकिन गरी सुधारात्मक तथा उपचारात्मक सिकाइबाट सुधार गर्ने पक्षमा जोड दिइने छ । विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीका लागि विषय शिक्षकले नै उपयुक्त प्रक्रिया अपनाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको नतिजालाई विषयगत पाठ्यक्रममा तोकिए अनुसार अभिलेखीकरण गर्नुपर्छ ।

२. निर्णयात्मक मूल्याङ्कन : आधारभूत तह (कक्षा ४-५ र कक्षा ६-८ मा निम्नानुसार निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ :

- निर्माणात्मक मूल्याङ्कनबाट प्राप्त नतिजामा आधारित आन्तरिक मूल्याङ्कन ५० प्रतिशत भार तथा अन्तिम परीक्षाको नतिजाका आधारमा ५० प्रतिशत भार निर्धारण गरी निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ ।
- निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका लागि विषयगत रूपमा विशिष्टीकरण तालिका तयार गरिने र सोही बमोजिम सैद्धान्तिक परीक्षा सञ्चालन गरी परीक्षाबाट प्राप्त मापनको आधारमा र आन्तरिक मूल्याङ्कनबाट प्राप्त उपलब्धिलाई जोडी विद्यार्थीको उपलब्धिस्तरलाई ग्रेडमा रूपान्तरण गरी ग्रेड सिट प्रदान गरिने व्यवस्था रहेको छ ।
- परीक्षामा अपाङ्गता भएका तथा विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीहरूलाई केही खास खास विषयहरूमा अरू साधारण विद्यार्थीहरूलाई दिइने प्रश्नभन्दा अलग प्रश्न बनाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ । विशेष आवश्यकता भएका विद्यार्थीका लागि परीक्षाको समय थप गर्न सकिने छ । विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा शिक्षकले अपाङ्गता भएका र विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीहरूका लागि उपयुक्त हुने मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने छ ।

आन्तरिक मूल्याङ्कन (५० प्रतिशत भार) लाई विषयगत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

क्र.सं.	विषय	आन्तरिक मूल्याङ्कनका आधारहरू र अङ्क विभाजन	कैफियत
१	नेपाली	(क) सहभागिता (४) (ख) सुनाइ तथा बोलाइ (१६) (ग) पढाइ (१०) (घ) लेखाइ (१०) र (ङ) त्रैमासिक परीक्षा (१०)	त्रैमासिक परीक्षाको १० अङ्क
२	अङ्ग्रेजी	Participation (4) (b) listening and speaking (20) (c) Reading and writing (16) and (d) Terminal test (10)	मध्ये पहिलो त्रैमासिकमा ५ र दोस्रो

३	विज्ञान तथा प्रविधि	(क) सहभागिता (४) (ख) मुख्य सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको सिकाइस्तर (२०) (ग) परियोजना तथा प्रयोगात्मक कार्य (१६) र (घ) त्रैमासिक परीक्षा (१०)	त्रैमासिकमा ५ अङ्क रहने सहभागिता
४	सामाजिक अध्ययन तथा मानव मूल्य शिक्षा	(क) सहभागिता (४) (ख) मुख्य सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको सिकाइस्तर (२०) (ग) परियोजना तथा प्रयोगात्मक कार्य (१६) र (घ) त्रैमासिक परीक्षा (१०)	अन्तर्गत कक्षामा उपस्थिति र कक्षा कार्यमा सहभागिता हुने
५	स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा	(क) सहभागिता (४) (ख) मुख्य सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको सिकाइस्तर (२०) (ग) परियोजना तथा प्रयोगात्मक कार्य (१६) र (घ) त्रैमासिक परीक्षा (१०)	
६	गणित	(क) सहभागिता (४) (ख) मुख्य सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको सिकाइस्तर (२०) (ग) परियोजना तथा प्रयोगात्मक कार्य (१६) र (घ) त्रैमासिक परीक्षा (१०)	

विद्यार्थीको समग्र उपलब्धि प्रतिशतलाई निम्नानुसारको अक्षरात्मक स्तरमा विद्यार्थीको समग्र उपलब्धिस्तर निकाल्नुपर्ने प्रावधान पाठ्यक्रमले राखेको छ :

उपलब्धिस्तर प्रतिशत	अक्षरमा उपलब्धिस्तर	उपलब्धिस्तरको व्याख्या
० - २० भन्दा कम	E	ज्यादै कमजोर (Far below from basic)
२० र सो भन्दा माथि ४० भन्दा कम	D	कमजोर (Below basic)
४० र सो भन्दा माथि ६० भन्दा कम	C	सामान्य (Basic)
६० र सो भन्दा माथि ७५ भन्दा कम	B	राम्रो (Above basic)
७५ र सो भन्दा माथि ९० भन्दा कम	A	उच्च (Proficient)
९० र सो भन्दा माथि	A+	उत्कृष्ट (Advanced)

परिमार्जित आधारभूत तहको पाठ्यक्रम, २०७६ (कक्षा ४-५ र कक्षा ६-८) मा विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा भएका सबल पक्षहरू

- आधारभूत तहको कक्षा ४ देखि ८ सम्म विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई स्वरूपता कायम गरिएको
- आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई ५० प्रतिशत कायम गरी सिकाइका लागि मूल्याङ्कन र स्वमूल्याङ्कन गर्ने व्यावहारिक प्रावधानलाई सम्बोधन गरिएको
- आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई बढी विश्वसनीय, आधिकारिक र वस्तुगत बनाउन मापदण्डसहितको खाका तयार गरिएको
- विगतमा गणितमा प्रयोगात्मक (आन्तरिक) मूल्याङ्कन नहुने व्यवस्था भएकामा वर्तमान

परिमार्जित पाठ्यक्रमले सबै विषयमा विद्यार्थीको सहभागिता, प्रयोगात्मक तथा परियोजना कार्य, सिकाइ उपलब्धिस्तर र त्रैमासिक परीक्षाको उपलब्धिलाई समेत मूल्याङ्कन गर्ने प्रावधान राखेको

- विद्यार्थीको सबै तह र क्षेत्रको मूल्याङ्कन गर्ने गरी विशिष्टीकरण तालिका विकास गरिएको
- मूल्याङ्कनलाई शिक्षण सिकाइको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गर्ने कार्यलाई जोड दिइएको
- विद्यार्थीको मूल्याङ्कनमा शिक्षकलाई बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाएको
- विद्यार्थीले गरेका क्रियाकलापहरू र सम्पादन गरेका कार्यहरूको समग्र पक्षलाई मूल्याङ्कन गर्ने गरी मूल्याङ्कनका आधुनिक साधनको प्रयोगलाई जोड दिइएको

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७६ अनुसार कक्षा ९-१२ को विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया

माध्यमिक तहको पाठ्यक्रमले विद्यालय तहमा विद्यार्थी उपलब्धि मूल्याङ्कनका लागि निर्माणात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रिया अवलम्बन गरी सिकाइ सुधारका लागि निरन्तर पृष्ठपोषण प्रदान गरिनुका साथै निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई अवलम्बन गरी विद्यार्थीको सिकाइस्तर निर्धारण गर्नुपर्ने पक्षलाई जोड दिएको । मूलतः पाठ्यक्रमले विद्यार्थीको मूल्याङ्कनलाई दुई प्रकारले गर्नुपर्ने कुरालाई निर्देश गरेको छ ।

१. **निर्माणात्मक मूल्याङ्कन :** निर्माणात्मक मूल्याङ्कनलाई विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तरमा सुधार गर्नमा जोड दिने र यसका लागि शिक्षकले विद्यार्थीको व्यक्तिगत सिकाइ उपलब्धिका आधारमा पटक पटक सिकाइ अवसर प्रदान गर्नुपर्ने छ । विद्यालय तहको निर्माणात्मक मूल्याङ्कनमा कक्षागत सिकाइ सहजीकरणको अभिन्न अङ्गका रूपमा गृहकार्य, कक्षाकार्य, प्रयोगात्मक तथा परियोजना कार्य, सामुदायिक कार्य, अतिरिक्त क्रियाकलाप, सिकाइ परीक्षा, मासिक तथा त्रैमासिक परीक्षा जस्ता मूल्याङ्कनका साधनहरूको प्रयोग गर्न सकिने छ । यस्तो मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीको अभिलेख राखी सिकाइ अवस्था यकिन गरी सुधारात्मक तथा उपचारात्मक सिकाइबाट सुधार गर्ने पक्षमा जोड दिइने छ । विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीका लागि विषय शिक्षकले नै उपयुक्त प्रक्रिया अपनाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ ।

निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको नतिजालाई अभिलेखीकरण गरी विषयगत पाठ्यक्रममा तोकिए अनुसार निश्चित भार आन्तरिक मूल्याङ्कनका रूपमा निर्णयात्मक मूल्याङ्कनमा समावेश गरिने छ ।

२. **निर्णयात्मक मूल्याङ्कन :** माध्यमिक तहमा निम्नानुसार निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ :
 - निर्माणात्मक मूल्याङ्कनबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा आन्तरिक मूल्याङ्कनको र अन्तिम/बाह्य परीक्षाको नतिजाका आधारमा तोकिएको भार समावेश गरी विद्यार्थीको निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गरिने छ ।

- आन्तरिक मूल्याङ्कनका रूपमा निर्माणात्मक मूल्याङ्कनबाट प्राप्त निम्नअनुसार तोकिएअनुसारको भारको मूल्याङ्कन निर्णयात्मक मूल्याङ्कनमा समावेश गरिने छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनका तरिकामा विषयगत विविधता हुन सक्ने भए पनि निम्नलिखित पक्षको मूल्याङ्कन सबै विषयमा समावेश हुने छ :

क्र.सं.	आन्तरिक मूल्याङ्कनका आधारहरू	अङ्क भार	कैफियत
१	सहभागिता	३	
२	प्रयोगात्मक तथा परियोजना कार्य	१६	
३	त्रैमासिक परीक्षा	६	प्रथम त्रैमासिकका लागि ३ अङ्क भार र दोस्रो त्रैमासिकका लागि ३ अङ्कभार
जम्मा		२५	

सामान्यतया ७५ प्रतिशत भार सैद्धान्तिक र २५ प्रतिशत भार प्रयोगात्मक (आन्तरिक) भएका विषयहरूका लागि २५ प्रतिशत भारको आन्तरिक मूल्याङ्कनको भारलाई उल्लिखित मापदण्डहरू निर्धारण गरिएको हो ।

- पाठ्यक्रममा कक्षा ९ को सैद्धान्तिक परीक्षा विद्यालयले गर्ने र कक्षा १० को माध्यमिक शिक्षा परीक्षा प्रदेशले सञ्चालन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी कक्षा ११ र १२ मा विषयगत पाठ्यक्रममा तोकिएअनुसारको भारको बाह्य सार्वजनिक परीक्षा हुने छ । बाह्य परीक्षा सैद्धान्तिक वा सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक दुवै हुन सक्ने छ ।
- प्रयोगात्मक, सैद्धान्तिक तथा अन्य पक्षको मूल्याङ्कनको भार, विधि तथा साधन सम्बन्धित विषयको पाठ्यक्रममा उल्लेख भएअनुसार हुनुपर्ने छ । सैद्धान्तिक पक्षको मूल्याङ्कनका लागि विशिष्टीकरण तालिकाअनुसार गर्नुपर्ने छ ।
- परीक्षामा विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीहरूलाई केही खास खास विषयहरूमा अरु साधारण विद्यार्थीहरूलाई दिइने प्रश्नभन्दा अलग प्रश्न बनाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ । विशेष आवश्यकता भएका विद्यार्थीका लागि परीक्षाको समय थप गर्न सकिने छ । विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा शिक्षकले अपाङ्गता भएका र विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीहरूका लागि उपयुक्त हुने मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने छ ।

परिमार्जित माध्यमिक तहको नयाँ पाठ्यक्रममा उल्लिखित मूल्याङ्कन प्रणालीका सबल पक्षहरू

कक्षा ९ देखि १२ को नयाँ पाठ्यक्रमले हरेक विषयमा निर्माणात्मक मूल्याङ्कनका रूपमा प्रयोगात्मक मूल्याङ्कन (आन्तरिक मूल्याङ्कन) लाई समेटेको छ । विषयको प्रकृति हेरी कुनै विषयमा भने ५० प्रतिशत आन्तरिक मूल्याङ्कन पनि राखिएको छ । जस्तो नृत्य, वाद्यवादन, कम्प्युटर विज्ञान आदि । धेरै जसो विषयमा २५ प्रतिशत भार आन्तरिक (प्रयोगात्मक) र ७५ प्रतिशत भार सैद्धान्तिक कायम गरिएको छ ।

माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) को पाठ्यक्रममा कायम गरिएको वर्तमान विद्यार्थी मूल्याङ्कनका सबल पक्षहरू

- सबै विषयमा आन्तरिक मूल्याङ्कन (प्रयोगात्मक) को प्रावधान राखिएको
- आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई बढी व्यावहारिक र विश्वसनीय बनाउन आधारहरू निर्धारण गरिएको
- सिकाइका लागि मूल्याङ्कन र स्वमूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी सुरुआत गरेको
- पाठ्यपुस्तकअनुसार नभई पाठ्यक्रमअनुसार पठनपाठन गर्नुपर्ने कुरालाई व्यवस्थित गरिएको र मूल्याङ्कनलाई पनि सोहीअनुसार गर्नुपर्नेमा जोड दिइएको
- विद्यार्थीको सिकाइको स्तरको मूल्याङ्कन गरी सुधारका लागि गर्नुपर्ने तरिकाहरू उल्लेख गरिएको
- पठनपाठनलाई परीक्षामुखी नभई सिकाइमुखी बनाउने प्रयत्न गरेको
- मूल्याङ्कनलाई शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिइएको
- वर्तमान मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न गर्नुपर्ने कार्यहरू
- पाठ्यक्रममा उल्लिखित सिकाइ उपलब्धि पूरा गराउने गरी शिक्षण सिकाइको अभिन्न अङ्गका रूपमा मूल्याङ्कनलाई लिने गरी सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने
- सिकाइका लागि मूल्याङ्कन गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाउन विद्यालयका शिक्षकहरूलाई अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- स्थानीय तहबाट निरन्तर रूपमा अनुगमन, सुपरीवेक्षण र प्राविधिक सहयोग गर्ने संयन्त्र खडा गरी कार्यान्वयन गर्ने
- पाठ्यक्रममा राखिएको आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि गर्नुपर्ने परियोजना कार्य तथा प्रयोगात्मक कार्यको आधारहरूअनुसार सहजीकरण गर्ने र सिकाइमा सुधारका लागि निरन्तर रूपमा पृष्ठपोषण दिने
- विशिष्टीकरण तालिकाअनुसारका सबै तह र प्रकारका प्रश्नहरूको माध्यमबाट सिकाइको अन्तमा, त्रैमासिकरूपमा, अर्धवार्षिक रूपमा परीक्षा सञ्चालन गरी निरन्तर रूपमा पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने कार्य गर्ने
- विशेष सिकाइ आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूका लागि उनीहरूको प्रकृतिअनुसारको मूल्याङ्कन प्रक्रिया तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने

३. निष्कर्ष

पाठ्यक्रमको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व मूल्याङ्कन हो । पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरेका सक्षमता तथा

सिकाइ उपलब्धि पूरा भए नभएको सुनिश्चिता गर्ने प्रक्रियालाई मूल्याङ्कनका रूपमा लिइन्छ । मुख्यतः विद्यार्थीहरूले निर्धारित सिकाइ उपलब्धि हासिल गरे नगरेको सन्दर्भमा सिकाइका लागि, स्वमूल्याङ्कन र सिकाइको मूल्याङ्कन गरी यी तीनोटै पक्षको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाकै सट्टा अङ्गका रूपमा विद्यार्थीको नियमित लेखाजोखा गरी विद्यार्थीको सिकाइमा निरन्तर सुधार गरी न्यूनतम सिकाइस्तर प्राप्तिको सुनिश्चितता गर्ने पक्षलाई अबको मूल्याङ्कनले समेट्नुपर्छ । यसले विद्यार्थीलाई न्यूनतम सिकाइ स्तर प्राप्तिका साथै उनीहरूलाई सिकाइमा निरन्तर प्रगति गर्ने अवसर सिर्जना गर्न सहयोग गर्दछ । आफूले सिकेका कार्यहरूको आफैँले मूल्याङ्कन गर्दै सुधार गर्दै अगाडि बढ्ने वातावरण सिर्जना गर्नु आजको आवश्यकता हो । अबको मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने हो भने स्व अर्थात् आत्ममूल्याङ्कनलाई व्यावहारिक बनाउनुपर्ने देखिन्छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप अनुसारको वर्तमान आधारभूत र माध्यमिकतहको पाठ्यक्रमले यस प्रकारको मूल्याङ्कन प्रणालीमा जोड दिएको छ ।

निर्माणात्मक (आन्तरिक) र निर्णयात्मक (बाह्य) मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न, नयाँ पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका मापदण्डहरूलाई प्रभावकारी लागु गर्न र मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई विश्वसनीय, वैध, वस्तुगत र व्यवस्थित बनाउनका लागि सरोकारवालाहरूको भूमिकासमेत महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । यसमा विशेषतः पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रमुख कर्ता शिक्षक भएकाले शिक्षकले मूल्याङ्कन गर्ने प्रावधानहरूलाई राम्ररी विश्लेषण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस कार्यमा सहयोग गर्नका लागि प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, तालिम प्रदायक निकाय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रलगायतको प्राविधिक सहयोग जरुरत पर्छ नै । मूल्याङ्कनका प्रावधानलाई व्यवस्थित रूपमा कार्यान्वयन गराउने कार्यमा स्थानीय तहले प्रशासनिक र प्राविधिक सहयोगको संयन्त्रमार्फत लागू गर्दा वर्तमान पाठ्यक्रमले राखेको मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६) : राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, <http://www.moe.gov.np/>

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६) : आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम, <http://www.moecdc.gov.np/>

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६) : आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम, कक्षा ४-५, परीक्षणका लागि, <http://www.moecdc.gov.np/>

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६) : आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम, कक्षा ६-८, परीक्षणका लागि, <http://www.moecdc.gov.np/>

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६) : माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, भाग १, कक्षा ११ र १२ (अनिवार्य)

विषय), <http://www.moecdc.gov.np/>

- Brown, S. (2005). Assessment for Learning. *Learning and Teaching in Higher Education*, 1, 81–89. https://doi.org/10.7810/9781927131763_9
- Dhaker, R. (2020). Assessment. https://www.slideshare.net/MrsHinaDildar/classroom-assessment-234267914?qid=7ca8dba6-8e69-4bbe-b9f1-a7dea26ec9ee&v=&b=&from_search=16
- Fahlvik, M. (2013). Assessment for Learning. In *Improving Student Engagement and Development through Assessment: Theory and Practice in Higher Education* (pp. 73–85). <https://doi.org/10.4324/9780203817520>
- Kumar, V. S. (2007). Assessment of Learning. In *Assessment of Learning* (pp. 1–164). <https://doi.org/10.4135/9781446214695>
- Morales, J. M. F., & Solis, N. Y. (2016). Assessment of Learning Unit III Chapter 7. https://www.slideshare.net/atulunik/assessment-for-learning-60599621?qid=710b6dae-571f-483c-9086-3d9bd37ea508&v=&b=&from_search=7
- Singh, A. K. (2020). Assessment as Learning (pp. 238–255). <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-2314-8.ch012>
- Spoon, C., & Hager, T. J. (2008). Assessment for Learning. In *Assessment for Learning. English Language Programs*. https://doi.org/10.7810/9781927131763_9
- Thakur, A. (2008). Assessment for Learning (pp. 1–209). Creative Commons Attribution. https://doi.org/10.7810/9781927131763_9
- William, D. (2011). What is Assessment for Learning? *Studies in Educational Evaluation*, 37(1), 3–14. <https://doi.org/10.1016/j.stueduc.2011.03.001>